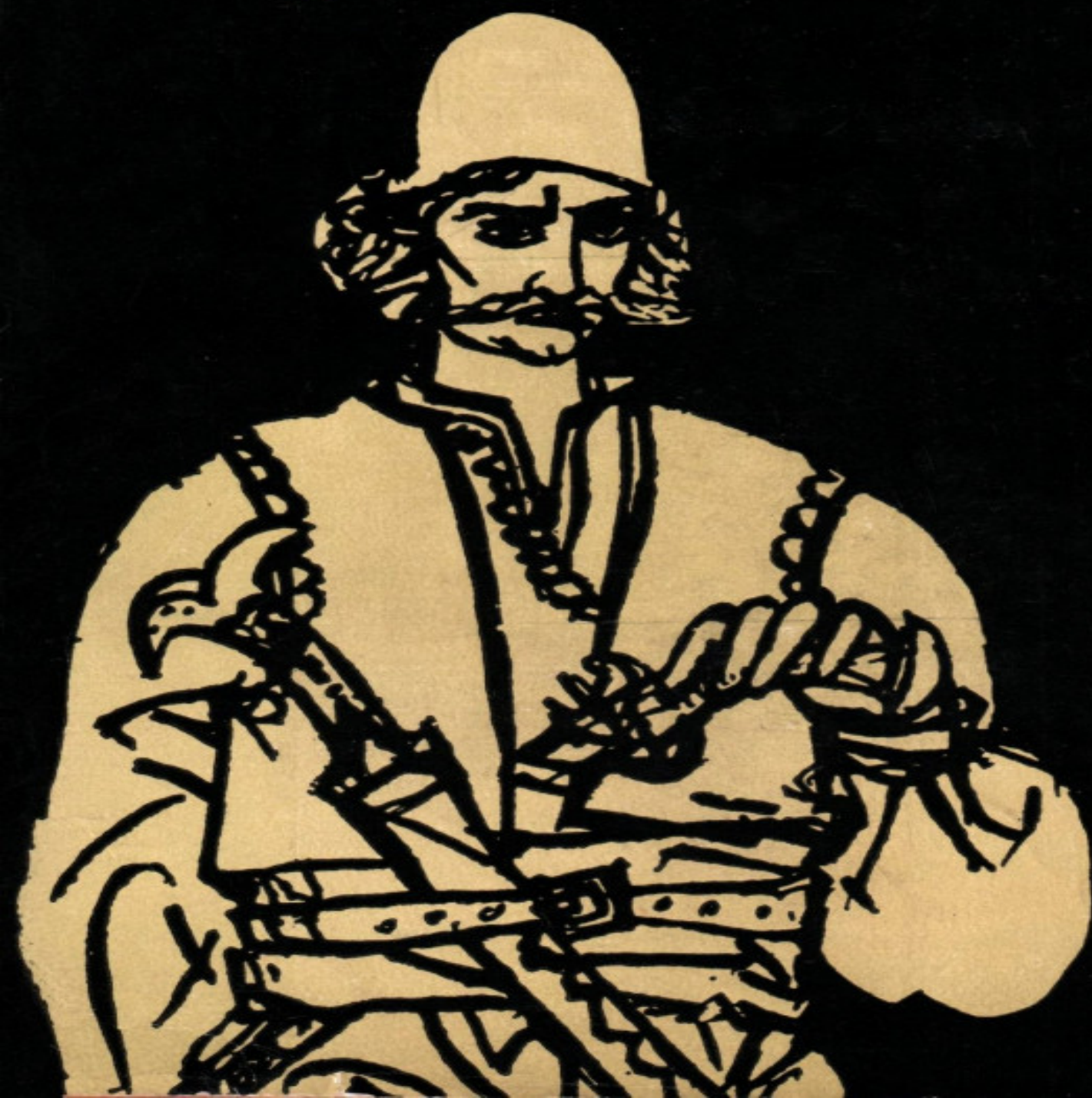

Цончо Родев
БУРЯТА

· Христо Г. Данюв ·

ЦОНЧО РОДЕВ БУРЯТА

chitanka.info

ОТ АВТОРА

Романът в ръцете на читателя е самостоятелен по характер. Но като историческа хронология и по-нататъшно проследяване на някои човешки съдби той се явява и продължение на издадената преди няколко години трилогия „Тътени“.

Както и в „Тътени“, сега също стремежът ми беше максимално да се придържам към документалната истина или поне към правдоподобното, допустимото. И пак за онези читатели, които държат да научат повече за отделни герои или събития или поне да установят сигурна граница между достоверното и художествената измислица, прибавих кратки бележки — обяснителни или препращащи към източниците, били те мемоари или исторически изследвания. За улеснение е приложен и кратък речник на по-малко познатите турски думи, използвани в книгата.

Ц. Р.

ПЪРВА КНИГА
ЗАЛЕЗЪТ НА ЗВЕЗДИТЕ

ПЪРВА ЧАСТ

РАЗМИРНО ДЕНОНОЩИЕ В ГРАДА ПОД СИНИТЕ КАМЪНИ

*... отиде подире му и полека-лека върви
след него и крие се; иска му се да знае — дека той
отива така късно и в такова дъжделиво време.*

Любен Каравелов
„Войводата“

*Приложението на законите в Турция от
каймакамите и кадиите е позорно. На почит са
невежеството, фанатизмът и присвояването на
обществените пари.*

Из доклад от епохата
на английския консул в
Кюстенджа

1.

— Слушай!

Двамата приятели се заковаха на местата си, превърнаха се целите в слух и зрение. Беше топла пролетна нощ, пък дъждецът, който ръмеше, приличаше на есенен — тих и сънно равен. Вдясно до тях ромолеше и бълбукаше Куруча, някъде откъм Овчарската махала се носеше самотен лай на куче. Сливен тънеше в мрак и мълчание, само в далечината, трябва да беше в подножието на Бармука, трепкаше самотна закъсняла светлинка. Изострените сетива на двамата прецедиха обичайните шумове на спящия град, после отвъд тях различиха онова, което бе сепнало Аджема — звук на строшено

стъкло, примесен с неясната гълчава на хора, които искат да станат безшумни и незабележими, пък не сполучват да надмогнат възбудата на духовете и тропота и пляска на нозете си по локвите.

Без да се сговарят повторно, приятелите се шмугнаха зад шубраците, които очертаваха високия бряг на реката. Погледите им се напрегнаха да проникнат тъмнотата на беззвездния нощен час.

— Турци са — прошепна отново Аджема, различил отделни думи на гласовете. — И идват насам...

„Насам“ означаваше брода през Куруча, дето свързваше Клуцохор със същинския Сливен. Както често се случваше, също и сега придошлите води бяха отнесли лекото дървено мостче, та между двете главни махали на града можеше да се мине само по няколкото нахвърляни в реката камъка, по които преди малко се бяха прехвърлили на отсамния бряг и двамата приятели.

— Ще да са подпалили някому чергата — прецеди през зъби Георги и другарят му усети да се обажда неговият „червен бяс“, който го обземаше винаги когато ставаше свидетел на османлийското жестокосърдечие. — Мирни пътници нито хортуват, нито прибягват така.

В мрачината се очертаха няколко сенки; не можеха да се преброят, но нямаха повече от петима-шестима, всичките с фесове и чалми. Носеха по-големи или по-малки вързопи през рамо и подтичваха като люде с нечиста съвест. Сурнаха се един подир друг надолу по брода. Последният още се виждаше горе, когато в десницата на Георги лъсна кама — беше я измъкнал от навуцата си.

— Що си замислил, Трънка? — пошушна в ухото му Аджема.

— Ще ги заподирчим и ще ги ударим. На злодея — зло, тъй, зная аз.

— Луд ли си? На всеки от нас ще се падат по трима!...

— Трима гаджали не правят един българин — нехайно отговори Георги и се надигна иззад храста. След секунда колебание другарят му го последва.

Двамата не минаха по брода, а изтичаха нагоре, срещу течението, прецапаха придошлата река, като на места газеха почти до кръста, после все така тичешком потърсиха „своите хора“. И ги наближиха, когато онези бяха в долния край на Аба пазар; догониха ги тъкмо навреме, за да чуят как един сгълчаваше останалите заповеднически:

— Вие акъл имате ли бе, серсеми със серсеми? Тъй, с ягмата през рамо, направо през Аба пазар, а? Да не сте намислили и до конака да се отбиете?

— Право говориш — съгласи се друг. — Като видяхме реката зад гърба си, съвсем се орахатяхме.

— Ще избиколим откъм Кумлука — продължи все така господарски първият. — Хайде!

Не бяха обаче още помръднали нататък, когато Георги ги настигна и изрева с цяло гърло:

— Дууур!... Теслим ол!...^[1]

Онези се стъписаха. После главатарят им, окопитил се пръв, извика:

— Бягайте!... Спасявайте се!...

И сякаш, им даде пример, първо неговите калеври разхвърчаха калта накъм Кумлука. Георги не дочака всичките да се разпилеят, „червеният му бяс“ подлюти кръвта му и момъкът не пробяга, а прелетя с кама в ръка останалите крачки. Застигна само двама, най-стъписаните, и веднага врхлетя към тях.

— Удри!... Сам е!... — кресна единият и сам замахна с вързопа в ръцете си.

В този момент луната се показва иззад още оцеждащите се облаци — точно навреме, за да зърне българинът удара. Той се приведе и тежкият вързоп изсвистя над главата му. После ритна противника си в слабините и докато той се запревива на калната земя, нахвърли се върху последния от тайфата. Понечи да го намушка с камата, но онзи успя да улови китката му. Вчепкаха се паднаха, затъркаляха се по локвите. Георги напираше но турчинът не беше от слабите, та успяваше да задържи въоръжената му десница. Така в боричкане измина минута, после още една. Внезапно българинът се намери отдолу. Какво? Нима ще се даде на чалмалията? Той напрегна мишци и го отхвърли настрана от себе си. Разнесе се сух звук и турчинът остана да лежи безчувствен на земята — при падането той бе ударил главата си о един камък. Георги не беше от великодушните и безпомощността на противника му не го възпря. Той приближи до падналия и със злост наръга три пъти камата в гърдите му.

Огледа се за другия турчин, но не го откри; той бе използвал сборичкването на двамата и благоразумно бе офейкал. Вместо него от

сянката на близкия зид се отдели Аджема и приближи.

— Ти къде се губиш бе? — сопна му се Георги, още разгорещен.

— Закъснях — гузно рече другият, като отмести поглед, — не мога да се меря с тебе по бягане. Ама ти... що? Мигар го уби?

— А, не, с перо ще го галя. Ако ти не беше се влачил отзад, сега и другият щеше да пои земята с кръвта си.

Виновно замълчаване. И после:

— Познал те е, брат. Този де, другият. Като препускаше нагоре, чух го да вика на аркадашите си: „На баба Трънка синът утрепа Джелал...“

Сега позамълча Георги, вестта го бе стреснала.

— Лошо — рече, — ще има да патя, щом ме е познал. — След това мисълта му се прехвърли на друго. — Джелал ли, каза? — Отиде до жертвата си, с крак обърна главата ѝ към месечината. — Вярно бе, Джелал. Едхемоглу Джелал, най-върлият душевадец от тайфата на Коджа Мюстеджеб. Каквото и да ми дойде до главата, поне ще знам, че съм свършил едно харно дело.

— Какво ще правим сега? — попита Аджема. — Не е дип полезно някой да ни завари тук до мъртвеца. Пък и ако на ония им хрумне да се върнат...

— Дай да видим що има в торбите на тия кеседжии.

— Тя е само една торба. Оня си взе своята, когато избяга.

Георги изпсува недоволно.

— Отваряй тази. Белки по нея узнаем кого са бастисали мръсниците.

Другият поразгъна вързоп, бръкна, извади нещо от него и хлъцна изумено. Приблужи го до очите си.

— Трънка, аз... Да не ми е името Никола, ако туй не е требника на чичо...

— Кой, ти чичо бе?

— Поп Юрдан, кой!^[2] — Той бръкна повторно и в ръката му се появи сребърната нимба на една икона. — Разбираш ли що е станало? — облиза пресъхналите си устни Аджема. — Разбойниците са обрали черквата „Свети Никола“. — И изтърси гневно: — Мамка им поганска!...

— Така ще да е — каза Георги, след като поразмисли. — Шумът идваше откъм църквата, ама кой да помисли тогава чак за такваз

гнусотия...

— Да отидем да проверим, а?

— Луд ли си бе, Аджем? Я поразсъди що ще стане, ако случайно ни срещнат покрай разбития храм с този вързоп в ръце.

— Тогаз? Да занесем отърваното на чичо?

— Не — отсече Георги Трънкин. — Поп Юрдан няма толкова бърза нужда от требника си. Първом трябва да помислим за себе си.

— Що можем да сторим?

— Белким знам!... И затуй най-добре е да отидем при вуйчо.

— Бяно Абаджи?

— Същия. Той има акъл за трима, ще даде съвет.

— Ами този тука? — Никола Аджема подритна убития турчин.
— Дали да не го завлечем и да го хвърлим в Куруча?

— Не го измисли лошо — съгласи се Георги, пък личеше, че с неудоволствие признаваше чуждата правота. И за да падне като котка на лапите си, прибави: — То щом ония са ме познали — и с Джелал, и без Джелал все тая. Ама нейсе!

След малко двамата влачиха трупа на Джелал към реката.

[1] Стооой!... Предай се!... ↑

[2] Действително известният през епохата поп Юрдан поп Димитров, иконом-заместник на владиката в Сливен, за когото ще се говори често в тази книга, е бил чичо на Никола Аджема, брат на баща му. Срв. П. Хитов. Как станах хайдутин. С., ДВИ, 1973, стр. 110. ↑

2.

Не беше силно потропване, пък всички се събудиха отведнъж. Така беше тогава — робът нямаше право да спи дълбоко, ако искаше да оцелее.

— Пресвета Богородице — промълви жена му и по размърдването на завивката Бяно разбра, че се е прекръстила, — кой ли ще е посред нощ?

— Аз ще проверя — рипна от другия край на менсофата Найден. И без да иска разрешение, се отправи навън, като пътем грабна сатърчето, подпряно до оджака.

— Чакай! — сухо му, нареди Бяно, докато също се понадигаше. — Дали и кой ще отиде, туй все още решавам аз.

Момъкът спря също така рязко, както беше тръгнал. Такъв беше Найден; не че нямаше уважение към по-старите, но начесто първо вършеше нещо, пък сетне го премисляше.

— Ще отида аз — каза Бяно. Каза го по-просто и по-делнично, отколкото всъщност го преживяваше. — А вие се облечете, стъкнете огъня, поразтребете. Може да иде гост, не можем го посрещна тъй, в неразбория. — И излезе.

Изтекоха минута или две и стопанинът се върна. В собата се разнесе въздишка на успокоение, откъснала се едновременно от няколко уста — онзи, който ги бе обезпокоил по никое време, бе племенникът и братовчедът им Георги.

— Какво си се окумил бе, Георги? — засмя се насреща му Иван; в думите му имаше повече облекчение, отколкото задявка. — Ще рече човек, гемиите ти са потънали в Черно море...

Беше вярно. Георги, когато всички наричаха на името на майка му Трънкин, беше рус и едър момък на двадесет и няколко години, с надупчена от шарката кожа, отвъд която личаха хубавите черти на лицето му.^[1] Обикновено на това лице се кипреше изражение на дръзка самоувереност, на големство и бабаитлък, ала сега то, бе някак посърнало, непривично умислено.

— Хайде, хайде, не го задявайте — сопна се майката. — Който иде посред нощ, сигур ще е за грижа, не за веселба. Ела, Георге, ела се

настани тук, до огъня, момчето ми. Виж, целият си премръзнал. У-у-у, и каква вода тече от тебе... Чувах аз, че вали, ама чак толкоз...

— Не е от дъжда, лельо. Случи се, че прегазих Куруча.

— Сядай, сядай — настани го Бяно и сам зае едно трикрако столче срещу него. — Постопли се, сетне ще разкажеш всичко.

Георги уж се грееше на огъня, пък пръстите му изпукаха — кършеше ръце от неловкост. Метна бърз лисичи поглед наоколо.

— Вуйчо... не може ли... само ние двама...?

— Е де! — пресилено се засмя Бяно Абаджи. — От кого се стесняваш? От леля си Яна? Или от братовчедите си?

Продължително мълчание — Георги събираше сили. После изтърси:

— Вуйчо, помагай. Светих маслото на един гаджалин.

Едновременно се чу — „Вай!“ и „Ашколсун!“. За Бяно не беше нужно да се оглежда — знаеше той, че се вайкаше Яна, а прибързаната похвала идеше от Найден. Хвърли поглед на останалите. Руска, най-малката, се бе смръзнала с широко отворени сини очи, не се сецаше да прибере разпилените си руси коси („Боже, цяла-целеничка Яна отпреди двадесет и пет години!...“), но като че бе изпълнена повече от удивление и любопитство, не и от потрес пред грозното признание на братовчед си. Боян така бе свъсил вежди, че те очертаваха една гъста и непрекъснатата тъмна линия под челото му, ръбатите му силдаровски черти бяха напрегнати, напрежение имаше и в тъмните дълбоки очи, но това не беше уплаха или душевен смут, а стремеж да разбере, да проникне в същината на събитието — верен на разсъдителната си природа, той мислеше, а не преживяваше. Мургавият Иван се усмихваше; не можеше да се разбере дали в тази усмивка имаше възхита, или пренебрежение.

Внезапно Бяно усети, че в стаята ставаше нещо нередно. Напрегна се да се съсредоточи и разбра — мълчанието му бе смутило и госта, и домашните. Поокашля се без нужда и издума тежко:

— Светил си маслото на един гаджалин, казваш. Е, какво пък, комай не си първият в рода, който... Хайде, разказвай наред!

Георги отдъхна шумно и вуйчо му се поздрави в себе си — беше подбрал тези думи, за да изрази спокойно приемане на действителността и очевидно бе сполучил.

— Преди половин сахат време се прибирахме с един другар... — започна племенникът, но Бяно го прекъсна:

— Кой е той? — А в себе си помисли: „Прибирали се по първи петли... Що ли ги е задържало до това време?“

— Никола Аджема, комшията — отговори Георги.

— Какво стана с него?

— Че какво да стане? Чака ме тука наблизко. Не посмях да...

— Найдене!

— Да, тате?

— Иди да доведеш приятеля на Георги. Не е християнско да го оставим като куче на дъжда. — Момчето излезе, а Бяно кимна на племенника си: — Карай нататък.

Сестриният му син заразказва — глухо и някак отпуснато. Беше стигнал до шумовете, които се носеха откъм клуцохорската църква, когато Найден доведе и втория герой на нощното приключение. Аджема поздрави чинно и свали калпак; беше възнисьък, плещест, с грозновато лице, но с израз, който смекчаваше чертите му — Бяно не можа да определи дали това беше изражение на неудържим веселяк, или на хитрец. Покани го. Докато Аджема седнаше при тях, лъхна ги миризма на вино. „Аха — помисли стопанинът, — ето го закъснението. Георги, Георги, накъде си тръгнал, Георги?...“

— Продължавай, Георге — каза гласно.

Георги продължи. И разказа всичко тъй, както си беше. Никой не го прекъсна, дори и когато описа как се е преборил с познатия кеседжия Джелал и как го е намушкал с камата си. Едва когато стигна до откритите във вързопа църковни принадлежности, всички трепнаха.

— Сигурни, ама съвсем сигурни ли сте, че са вещи от божия храм? — попита Боян; гласът му внезапно бе станал дебел и хриплив.

В отговор братовчед му изсипа съдържанието на вързопа на пода. В светлината на пламъците от огнището лъснаха иконни ореоли, пиринчени и посребрени кръстове, тъкани пешкири от ония, каквито богомолците даряват по празници, че дори и една кадилница.

— Слагам си ръката в огъня — за пръв път се обади Никола Аджема, — ако туй не са утвари от „Свети Никола“. — Той измъкна от пазвата си една книжка с черна кожена подвързия и я положи най-отгоре върху купчинката. — А този требник хиляда пъти съм виждал в ръцете на поп Юрдан, чичо ми.

За минута или две всички останаха неподвижни, вторачили широко отворени, омагьосани очи в църковните реликви пред краката им.

— Това променя всичко — прекъсна мълчанието Бяно. — На устните ми бяха доста пиперливи думи. Мога да ви ги кажа и сега, зер когато сте заклали турчина, вие не сте знаели за какво светотатство сте го наказали. Но пред тази... пред това... — той не намери точната дума, — нямам сили да ги изрека. — Отново се окашля безпричинно, прекара два-три пъти пръсти през посивелите си коси, пък събра сили и отлепи поглед от осквернените светини. Огледа се бавно: по-късно Яна щеше да му каже, че от „Голямото Московско“^[2] преди двадесет години, само още веднъж е видяла толкова свирепост в погледа му — когато рамо до рамо с даскал Димитър Злъчката бе разчиствал сметките на сливенските българи с Цукалата^[3]. — Ще ви кажа що следва да правим, но първом да попитам. Онези катили са те познали, казваш, Георге?

— Познали са го — вместо попитания, отговори Аджема. — Чух единия като издума името му.

— А тебе, Никола?

— Мене не. — Момъкът избягна погледа на стопанина. — Мен комай изобщо не ме забелязаха.

— Всъщност няма значение.

— Няма значение ли? — бурно се намеси Найдено. — Че нали още на разсъмване онзи кръвник Коджа Мюстеджеб ще обади бате Георги в конака като убиец на един „правоверен“... ако не го е сторил вече!...

— Няма да го обади — поклати глава Бяно. — За да го обади, трябва също да се признае в бастисването на божия храм. Пък властта няма да се реши да потули такова безчинство, зер някому може и да изстине мястото, ако донесем за работата в Цариград. Виж, друго ще е, ако го изкарат неразкрито. Не — отсече повторно, — властта ще се престори на „ни лук яла, ни лук мирисала“. Ако има някаква заплаха, тя ще да е от Коджа Мюстеджеб. Може да му скимне сам да отмъсти за погубването на своя човек.

— Казваше, вуйчо, че си намислил как е разумно да постъпим? — с надежда запита Георги Трънкин.

— Тази нощ няма да се спи повече. — В челото на Бяно Абаджи се вдълба дълбока бръчка. — Найдене, и ти, Никола. Идете начаса при поп Юрдан, вдигнете го от одъра, покажете му тези неща. Познае ли ги, нека отиде в църквата и да види що са извършили богоненавистниците. После да грабне клепалото и да бие така, както се бие на пожар.

— Аз ще го сторя, както трябва — закани се Найден.

— Не, ти имаш по-важна работа. Чуеш ли от устата на поп Юрдан, че храмът е осквернен, начаса тичаш към „Свети Димитър“ тук, в Сливен, после и в новоселската „Света София“. Събуждаш клисарите и от мое име ги заставяш също да бият клепалата на бедствие. Вие двамата — той се обърна към Иван и Боян — се облечете по-прилично. Забият ли клепалата, тръгвате по общинарите. Разделете си ги по махали — нито да се пропусне някой, нито да се повтори. Всекиму ще казвате само това: станало е злощастие и аз, Бяно, устабашия на абаджийския еснаф, свиквам чорбаджиите на съвет в метоха на „Свети Димитър“. Нищо повече. Нека неизвестността ги подгони наравно с чуването на клепалата. Пък аз ще ги чакам в метоха и сам ще им кажа, щото е за казване.

— Не те чух, вуйчо, да наредиш нещо за мене — рече Георги.

— И за мене — допълни Аджема. — Само да събудя чичо ли?

— Вас двамата не бива да ви виждат в Сливен за известно време уж кротко, пък с безпрекословност им нареди Бяно. — За тебе, Никола, е достатъчно неделя или две да не си показваш носа вън от къщи. Но за тебе, Георге, това не стига. Вземи едно-друго от къщи и — да те няма. На майка си речи, че аз тъй съм преценил, да не си в Сливен, дорде не мирясат духовете; тя ме знае, аз съм и старило, и патило — щом съм ти дал такъв съвет, няма да е току-тъй. Пък ако слушаш мене, иди се укрый в нашия долап. — Бяно притежаваше един долап нагоре по Новоселския боаз, почти в подножието на „Куминя“; не го стопанисваше грижовно, та бе позапустял, но иначе още се крепеше. — Там от сто крачки бие на пустош, никой няма да се сети, че вътре се е приютил човек.

— Зная аз къде да се укрый. — За пръв път тази вечери познатата бабайтска усмивка се хлъзна по лицето на Георги, докато кимваше по посока на Балкана. — За мен скривалища — колкото искаш.

„Също като Манол! — трепна сърцето на Бяно, разпознал в тази усмивка покойния си брат отпреди трийсетина години. — Той беше от тия, дето морето им е до колене... Боже, дано поне Георги да няма неговата орис!“

— А нам нищо не поръча, тате — ненадейно прекъсна мислите му Руска. За малко бащата спря замислени очи върху нея. Вярно, по косата с цвят на зряло жито и в снагата приличаше на майка си, ала в лицето и още повече в остротата на погледа беше взела повече от неговия род, от Силдаровците. Също и туй нейно обаждане — и то не беше Янкино; такава намеса в мъжките дела пак идеше от Силдаровците, леля й Трънка например някога не си поплюваше да се обади по този начин.

— Ти ще ми приготиш топла вода да се обръсна — нареди бащата, — а майка ти да ми извади празничния кат дрехи. Днес трябва да бъда тъй, че още отдалече всеки българин или агарянин, да се настройва на сериозност.

Той се надигна. Всички го последваха.

[1] Описанието автентично. П. Хитов (Как станах..., стр. 118) пише за него така: „Георги беше рус и грапав, около 32-годишен (Б.а. — към 1860 г.), изкопан от шарка.“. ↑

[2] Така в народната памет се е наричала Руско-турската война от 1828–1829 година. ↑

[3] Думата е за видния и високообразован гръцки учител Георги Цукалас (роден 1804 г. на остров Занте, в 1828 г. завършил с пълно отличие Йоанийската академия на остров Корфу), яростен проводник на елинизма в училищата и изобщо на елинизирането на цялото християнско население, намиращо се под турско владичество. Учителствувал в Сливен (1836–1840 г.), но срещнал непреклонен отпор от по-събудените българи и се принудил да напусне, без да успее да утвърди гръцкия език в учебното дело. За този негов неуспех по-късно (в. Народний глас, Пловдив, май-юни 1883) е казана следната духовита забележка: „Приказват за чудесни средства, употребявани от тоя Диогенов наследник за погърчването на сливенци, но, слава богу, той не успял да научи и посее нищо от гърцизма; силний Сливенски вятър издухал дори останките му от алфа до омега.“ А присмехулният дядо Славейков му е посветил следните хумористични редове: „Цукалас

отишъл в Сливен и като видял, че сичките му ученици се побългарили,
отчаял се и отишъл да се беси.“. ↑

3.

Осми по ред в метоха влезе хаджи Никола Феслията и още от вратата се провикна така, сякаш говореше на хора, застанали на връх Гаговец:

— Що се е случило бе, братя християни? Какво е туй размирие в нашия Сливен? Клепалата бият на пожар, пратеници будят заспалите, по улиците се тълпи народ, питат се един друг... Кажете, братя! Чума ли се е задала, башибозук ли напират да ни изколи?

Говореше на своите „братя християни“, ала се обръщаше главно към чорбаджи Йоргаки, първия между първите. Йоргаки повдигна рамене и от това движение двете лисички на салтамарката му помръднаха като живи.

— Попитай тогози тука — изпуфтя тежко, като посочи с вежди към Бяно Абаджи на другия край на миндерлика. — Негова милост ни събра.

— Да, да, попитай го — допълни припряно Кутьо Ганчев и изпъкналата му адамова ябълка подскочи два-три пъти към устата. — Вдигна ни по тъмно, разпоредил да бият клепалата, пък мълчи, не казва дума. Питай го, че като отговори на тебе, белки разумеem работата и ние.

— Потърпете още малко — студено изговори Бяно. — Чакам един човек. Тукашен, от нашите. Дойде ли той, ще научите всичко. И недейте толкова се горещи. Знаете ме отдавна — не съм човек на лекомислените джумбуши, та щом съм ви повикал, сигур ще да е за нещо важно.

Каза това и отново заключи уста. А изпод поприсвитите си клепачи заоглежда чорбаджиите, като се опитваше да предрече кой как ще приеме новината. Ето го отсреща кмета Йоргаки. Висок, внушителен мъж, малко по-пълен, отколкото му се полага, а в душата — винаги загрижен за пустото му първенство; той ще изрече големи думи за турските безчинства, ала няма да се реши да отиде в конака и да удари с юмрук по масата, зер нали Али ефенди и другите може да се разгневят и да го избишкат от кметството. До него Панайот Минков, най-младият от събраните в тази стая, сигур няма да се побои да отиде

и в конака, че, ако се налага — и в Цариград. Не е той от ония юначаги, дето не им приляга да се нарекат храбреци, понеже изобщо не познават уплахата; в светлите очи и зад изпъкналото гладко чело на Панайот може да се появи страх, но той ще го надвие от единствената грижа да бъде полезен — впрочем именно затова сливналии го обикнаха отрано, та още толкоз млад, с непълни тридесет години, го избраха общинар. За слабостта на Бяно към Панайот Минков имаше и още една причина, но хитрувайки, той се преструваше пред себе си, че не я взема предвид: Панайот беше племенник, сестрин син, на онези братя Топракчиеви, с които го свързваха толкова свидни спомени от младостта...^[1] Още по-нататък на миндерлика е кръстосал по турски крака Кутьо Ганчев, също от младите в общината. Висок, че чак върлинест, дълговрат, с изпъкнали скули и надочни кости. Бърз и понявга сприхав в приказките, пък що се крие зад тях, мъчно е да го отгатнеш; кой знае как се случваше с този млад човек, че остава винаги по средата — уж тегли напред тромавите и прекалено разсъдителните, пък задържа дизгините на буйните и напористите. Помисли за него Бяно, огледа го от всички страни, пък тъй и не можа да реши до кои щеше да се нареди Кутьо подир малко. Точно в къшето, сякаш за да осигури място за дебелините си, се е разположил Евтим, Евтим Димитров (или Димитриади, както той сам обича да се зове), може би най-влиятелният човек между събраните, по-влиятелен и от Йоргаки. Потомствен чорбаджия — баща му, Димитраки чорбаджи, бе кмет на Сливен до самата си смърт, когато в тридесет и седма година „благата и медената“ го прати в гроба, — богат за трима богаташи, той още по времето на баща си бе заел място в общината, а когато наследи златото, чифлиците и търговията му, излезе още по-напред; избута го състоянието му — тогава бе дошло времето, когато мнозина турци захванаха да съобразяват уважението си първо със заможността на човека, пък на второ място с вярата му. Имаше име на умен, до лукавство хитър, пресметлив; шегобийците разправяха за него, че робувал на три неща: на една слабост — към дъщеря си, на една омраза — към Добри Желязков Фабрикаджията (някакъв стар гарез се криеше в тази омраза, корените на който никой не знаеше), и един порок — виното. Евтим повече от който и да е друг би размърдал трътлестите задници на ония от конака, но няма да го стори; ще премисли той дали намесата му ще донесе полза лично на него и няма

дори да помръдне тлъстите си бутове. За Никола Феслията и хаджи Гендо Бяно дори и не пожела да размисли — знаеше, че те ще изчакат думата на чорбаджи Йоргаки (или на Йоргаки и на Евтим) и мигом ще я прегърнат като своя. Последният в стаята беше даскал Димитър хаджи Костов, прякоросван от волнодумците Кара Димитър или още Димитър Черното^[2]. Той само преди година време бе дошъл тук от Градец, родното му село, но вече си бе завоювал име на много образован учител (науките си бе усвоил в Бесарабия), родолюбив българин и уравновесен и доброжелателен човек, та макар да не беше още избран за общинар, начесто го канеха на съветите и, общо взето, се вслушваха в думата му. Ако останеше на него, Димитър Черното положително би отишъл да търси правда чак до султана, без да прави тънки сметки за собственото си благо и дори за сигурността на главата си, ала като неизбран общинар положително не ще намери място сред онези, които ще се жалват.

Бяно още премисляше тези неща, когато дойде чаканият от него човек — поп Юрдан поп Димитров. Той не влезе, а връхлетя така в общинската стая на метоха, че вратата по едно чудо не се откъсна от пантите си. Нито поклон, нито дума за поздрав — поп Юрдан застана посред стаята с разрошена сиво-руса грива, с вълча свирепост в погледа, дето никак не подходдаше на божи служител и на владишки представител, и с раздърпано расо, от което надничаха посребрените тепелици на два пищева; докато го гледаше, Бяно загуби из очи свещенослужителя, а сякаш видя онзи Юрданчо отпреди двайсет години, луд за десет луди и неуморим в изобретателността си да пакости на турците.

Поп Юрдан потърси поред очите на насядалите по миндерлиците и изтърси с такъв глас, сякаш изплющяваше по една анатема всекиму:

— Няма що, и това дочекахме — да допуснем Христовата вяра да стане за гавра на кирливите Мохамедови песоглавци!

За няколко секунди всички се смръзнаха, сетне Евтим Димитров произнесе несмело:

— Ама чакай бе, отче, не бързай да обвиняваш. Ние не знаем нито що се е случило, нито защо сме свикани тука.

— Не знаете ли? — все така кръвожадно изрева свещеникът. — Ние, сливналии, допуснахме агаряните да осквернят и ограбят божия храм „Свети Никола“, ето що се е случило!^[3]

Думите му бяха изпратени от мешавица от гласове: „Не думай!...“, „Ама как!...“, „Мигар са посмели...“ Бяно сметна за необходимо да надвика всичките:

— Млъкнете! — Той не разбра как е произнесъл тази дума, но мигом се възцари тишина. — Ще стане тъй, както се тюхкаше Кутьо Ганчев: аз ви събрах, пак аз ще ви разясня всичко. И сетне ще искам съвета ви как да се преборим със злото.

Бяно обеща, че „ще разясни всичко“, но всъщност твърде старателно заобиколи подробностите, за които не му отърваше да се разчуват. Не каза той за убиването на турчина Джелал, премълча изобщо участието на Георги Трънкин и Никола Аджема, а от възможните имена спомена само едно — главатаря на шайката Коджа Мюстеджеб.

— Коджа Мюстеджеб! — свъсено произнесе хаджи Гендо. — Още не бях захванал да ергенувам, когато Сливен вече беше проплакал от този хаирсъзин. Ама чак да бастиса света църква!...

Поразмислиха общинарите, после Евтим се обади изтежко:

— Обрали са „Свети Никола“ нощес. Сега едва развиделява. — Наистина през прозорчетата на метоха проникваше само сива дрезгава светлина, та бяха запалени всички кандила и няколко вощеници. — Как си узнал, Бяно Абаджи, между среднощ и разсъмване за стореното злодеяние?

Бяно се затрудни. Той ненавиждаше лъжата, пък не му идеше наум как можеше хем да отговори, хем да спести истината. Още се колебаеше, когато гръмотевичният глас на поп Юрдан разтърси отново стаята, та го извади от неудобното положение:

— Какви сте вие бе?! Християни или диви езичници? Говори ви се за едно нечуто и невидяно светотатство, пък вие ще садите на дъното ряпа — кой пръв забелязал обира, как узнал Бяно Абаджи, кой зърнал беззъбата мутра на Коджа Мюстеджеб!... Пфу!

— Прав е да ни хока отец Юрдан — подкрепи го Панайот Минков и с тези думи окончателно избави Бяно от затруднението. — След час, когато се разбере за грабежа, сливенските християни ще ни изправят да отговаряме що сме сторили, за да се повърнат на божия храм окрадените му реликви, а не кой — дали господин Бяно Силдаров, или друг — е съгледал обирниците.

— Какво предлагаш, господин Панайоте? — сметна за необходимо да попита кметът Йоргаки, който сам нямаше още готово предложение.

— За мен нещата се изясниха. Бяно Абаджи събщи за поруганието на храма, отец Юрдан го потвърди, ако е необходимо, надявам се, ще направи и списък на ограбеното. Като избраници на народа наша висша длъжност е да поемем в ръце нещата оттука нататък. — И Панайот Минков подметна уж невинно, пък със скрита язвителност: — Невям именно на тебе, Йоргаки чорбаджи, най подобава да предложиш план как да действуваме, че да поправим стореното зло и да накажем виновниците.

Йоргаки се обърка — той наистина се усети в онзи капан и в онази безизходица, които Бяно му бе предрекъл в мисълта си. Ала в тази трудна минута той също получи помощ; колкото и да е странно, нему помогна пак поп Юрдан:

— В турска управия аз не вярвам: какъвто е кеседжията, такъв е и кадията — отрязва той. — Вярвам аз само в божията правда, както тя е казана в Свещенописанието: око за око, зъб за зъб. Затуй предлагам да съберем няколко решителни момчета и още преди да са се надигнали от постелите си, ние на наш ред да бастисаме Мюстеджеб и хаирсъзите от тайфата му, горе-долу ги знаем кои са. Ще си приберем нашето, ще им теглим по един пердах и...

— А, това не бива! — подскочи хаджи Никола Феслията. — Ние да не сме община на хайдуци бе?

— И ако турската управия, поп Юрдане, може наистина да не си мръдне пръста, за да издири светотатствениците — допълни Куто Ганчев, — няма да е така бездейна и равнодушна, когато ще има да се разправя с отмъстителите от раята.

— Мисля, че нещата се поизясниха — обади се със звучния си плътен глас Димитър хаджи Костов. Ако не беше гъстата му черна брада, щеше да се види, че се е изчервил под нея. — Знаем за извършеното престъпление, знаем и главатаря на извършителите. Следва да съставим едно пратеничество, което да се яви пред каймакамина и кадията, да поиска справедливост и изтънко да подметне, че ако не я получим от тях, може да пратим прошение чак до Високата порта.

— И в него да се оплачем и от бездействието на тукашните управници — добави с нотка на въодушевление Кутьо Ганчев. — Прав е даскал Димитър, това ще ги накара да си размърдат дирниците.

— Пък и без заплахата не е съвсем сигурно, че ще останат бездейни — произнесе от кьошето Евтим Димитров и с пуфтене понагласи дебелиите си баджаци. — Ти, поп Юрдане, каза „беззъбата мутра на Коджа Мюстеджеб“. А кой му извади с керпеден предните зъби?

— „Ал сана диш-хакъ“^[4], помните ли? — вметна на това място хаджи Гендо.

— Да, кой извади тази приказка? Не беше ли аянът Тахир ага? А кой е кадията Али ефенди? Не е ли внук на същия този Тахир ага? Защо дядото да може да постави на мястото му Коджа Мюстеджеб, а внукът — хем назначен от султана именно за да спазва законността — да не може?

На това място Бяно би могъл да каже твърде много неща, но се въздържа. Помнеше той, много добре помнеше по своему страшния и по своему справедливия аянин Тахир ага. И как да не го помни? Нали Тахир ага окачи на въжета Георги Силдаря, Бяновия баща? Нали пак поради някакво негово хрумване самият Бяно по едното чудо не намери гибелта си? Ала точно така, както беше по господарски жесток, Тахир ага съумяваше, когато иска и когато трябва, да бъде и по господарски правдив. Нито следа от тези негови господарски прояви не можеше да се намери във внука му, кадията. Единственото господарско в Али ефенди — и почитта на хората заедно с него — идваше само от произхода му, че беше пряк потомък на Тахир ага. Нищичко друго не го отличаваше от който и да е друг днешен турски управник — като тях бе и той невежа в законите, и безмерно алчен да се обогатява чрез тези закони. Можеше ли това да се изрече в кръга на общинарите, някои от които уж бяха избрани да защитават християните, пък само раболепствуваха пред агаларите?

— Какво пък — произнесе чорбаджи Йоргаки, като вътрешно се проклинаше за колебливостта, която прозвуча ви гласа му, — да приемем, че даскал Димитър е прав. Кой да са в пратеничеството?

— Аз съм единият, пък за другите не знам — отрязва поп Юрдан.

— Втори съм аз — избърза Димитър хаджи Костов. — Не искам да смятате, че съм куражлия, когато се дава акъл, пък стоя настрана,

щом този акъл трябва са се превърне в дело.

Противно на Бяновите очаквания, никой не възрази срещу участието на Димитър Черното. Поразмисли той и се досети за причината — чорбаджиите си правеха тънката сметчица, че по-добре един, дете не е общинар, да представлява общината, ала да запълни едно от местата в неудобното пратеничество (тъй или иначе ще бъде търсена правда — и то правда, за която по закон се полагаше да се възмезди със смъртна казън — срещу османлия, правоверен!), което иначе остава открито за тях...

— Като премислям — провлечено каза Евтим Димитров, — комай трети, а всъщност пръв от тримата, следва да бъдеш ти, Йоргаки чорбаджи. Пръв измежду нас си, минава ти думата в конака — е, никой не може да се сравни с тебе по представителност, да те отмени.

Хаджи Гендо и хаджи Никола Феслията погледнаха въпросително към кмета; чакаха те да угадят мнението му, за да го подкрепят начаса. А в това време чорбаджи Йоргаки се поразмърда неловко на мястото си, почеса се без нужда по двете гънки на врата.

— Прав си и не си прав, Евтиме. Вярно, Мехмед Салих бей — той говореше за каймакамина — ме почете да ме тури кмет на общината, викат ме за съвет и в конака. Но за останалото не ми се виждаш прав. В пратеничеството аз не трябва да бъда.

— Щеше да ме удари дамла, ако беше рекъл обратното — уж на себе си каза Кутьо Ганчев, но всички го чуха.

— Ама ще попиташ — защо? — продължи Йоргаки като се престори, че подмятането на Кутьо не е стигнало до ушите му. — Защото ние трябва да си оставим нещо за запас. Нали разбираш — за в случай, че пратеничеството ни бъде отрязано. Съм ли аз в пратеничеството и ни отрежат, отрязали са ни из корен; не съм ли, тогаз вече ще се намеся аз, кметът. А на кмета не се казва „йок“ така лесно.

— Че тогава няма да се рече „йок“ още на пратеничеството, ако в него е и кметът — подхвърли Панайот Минков, но думите му бяха заглушени от шумната подкрепа на двамата хаджии — Никола и Гендо, — които се надпреварваха да изразяват одобрението си:

— Виждате ли, тъй трябва да се мисли — за всичко отдалече...

— Така постъпва и добрият военачалник. Не праща той наведнъж цялата си войска, а все оставя някакъв скрит запас — за

където стане нужда...

Поп Юрдан показно запуши носа си — искаше да покаже, че е доловил зловоние. Разбраха го всички, но той все пак додаде:

— Ако и туй не се казва еветчийство^[5], здраве му кажи!...

— Оставете — с предишната рязкост извиси глас Бяно. — Тези спорове и пазарлъци са излишни и... недостойни. Пратеничеството ще оглавя аз. Аз също съм член на общината, пък и турците дават ухо на словото ми: каквото свършим — свършим. Оставаме значи така: аз — пълномощник на общината, поп Юрдан — представител на духовенството и на пострадалия божи храм, даскал Димитър — от името на по-образованите сливналии. — Той искаше да каже „интелигенцията“, но тази дума още не съществуваше в речника на българите. — Хайде — Бяно кимна към споменатите двама, — ти, отче, позакрий малко тия пищови, че не подобават нито на сана, нито на одеждата ти, и да тръгваме!

— Ама как, веднага ли? — запита учудено Кутьо Ганчев и адамовата му ябълка пак подскочи, сякаш аха-аха да се покаже от устата му. — Ще заварите Мехмед Салих бей още по донове, Бяно Абаджи...

— Толкова по-добре. Клепалата са ги стреснали, ранното ни явяване ще им покаже, че този път наистина не ни е до шегата. Хайде!

И той се отправи към вратата. Поп Юрдан и Димитър хаджи Костов го последваха без колебание.

— Господ да е с вас, братя! — широко се прекръсти Йоргаки чорбаджи, но тримата не обърнаха внимание на пожеланието му.

На долния край на стълбата, която отвеждаше от метоха, понечи да ги спре непознат младеж — с широко добродушно лице, алафранга дрехи и нов-новеничък фес на главата, ала те и нему не обърнаха внимание и с решителни крачки се отправиха към конака.

[1] Автентично. ↑

[2] Налага се едно уточнение. През епохата в Сливен е имало двама души с име хаджи Димитър хаджи Костов, единият учител (той е станал хаджия малко по-късно), другият търговец, но със значителна роля също в областта на образованието (подарил една къща за сграда на училище, спомогнал за създаването на девическо училище и т.н.). За да ги отличават, още съвременниците наричали учителя „даскал

Димитър“, а търговеца — Кара Димитър или Димитър Черното (заради мургавия цвят на кожата и черната му брада). За опростяване на нашия разказ и за предпазване на читателя от объркване решихме да слеем, да обединим двете значителни фигури в една, като запазим прякора на търговеца, но проследим житието на учителя — несъмнено по-значителния от двамата, независимо че Димитър Черното е бивал дори член на меджлиса. За опознаване жизнения му път авторът дължи много на неговия пра-правнук инж. Никола Г. Чаракчиев от Пловдив, за любезното съдействие на когото изказва искрена благодарност. ↑

[3] Автентично. Сливенската църква „Свети Никола“ (в квартал „Клуцохор“) действително през 1850 г. е била обрана от турска шайка. Повече подробности в: Юбилейна книга на църквата „Свети Николай“. Сливен, 1934. ↑

[4] „На ти тебе диш-хакъ“ („Зъбен данък“ — данък, събиран от някои беззаконни турски господари, загдето са си изтрили зъбите, когато са яли от безвластните, раята). ↑

[5] „Евет“ на турски значи „да“; „еветчия“ — човек, който на всичко казва „да“; в случая „еветчийство“ е побългарено производно от „еветчия“. ↑

4.

Когато тримата излязоха, в метоха задълго се възцари такава тишина, че пукането на вощениците и на пламъчетата в кандилата се носеше шумно и оглушително. Дали от притеснение, или за да запълни с нещо неприятното мълчание, Панайот Минков се надигна от мястото си и угаси и едните, и другите. Здравчът, който изпълни стаята, сякаш даде знак да се отприщят незаглъхналите страсти.

— Не ме е яд, че се измъкна от дълга си — заядливо откри престрелката Кутьо Ганчев, — а че като ни разправяше разни врели-некипели, мислеше, че ти вярваме.

— За кого говориш, Кутьо? — изпъшка в сянката на ъгъла Евтим.

— Да си кажа правичката, думата ми беше за чорбаджи Йоргаки. Но сега на драго сърце причислявам към нея и твоя милост.

— Ти похулваш чорбаджи Йоргаки? — в един глас се възмутиха хаджи Никола Феслията и хаджи Гендо. — Че и Евтим Димитров?

— Димитриади — поправи ги Евтим. После отново се обърна към Кутьо Ганчев: — И с какво двамата с кмета заслужихме гнева ти?

— За това, че сте първенци на народа само по име. И когато има келепир. Пък дойде ли работата да се заложи име или сигурност, изхлузвате се като мокър сапун. Зер не се правете, че не знаете — всеки от вас двоицата тежи в очите на турците колкото ония тримата, че и повече.

— За Бяно Абаджи това може би не се отнася — вметна Панайот Минков, — него турците тачат за многократно проявената мъдрост и за почитта му към тяхната вяра, ала в общи линии си прав.

— Така, прав е значи! — избухна Йоргаки. — И аз съм се изхлузил като сапун, така ли?

— Можеш да крещиш като мюезинин, обаче то си е наистина така. Ти, Йоргаки чорбаджи — и Евтим Димитров, заедно с тебе, — си направихте хитричката сметка, че нямате изгода да отивате напреки на османлиите дори и за такова свято дело като защитата на поругания ни храм. Не ви е полезно да ви се извади име на непокорници, нали? На безразсъдници, дето дръзват да искат казън за един от Мохамедовите следовници? И на драго сърце предоставихте това благоволение на

неколцина, за които отнапред можем да се обзаложим, че още щом ги видят, и ще им рекат: „Щом са такива като вас християните, хак ви е, че са ви обрали църквата!“ Ето какво направихте вие... макар че, измъквайки се като пръдня из гащи, се постаряхте да скриете клинченето си зад какви ли не благовония и големи думи.

— Ти... Ти... Ние... Аз... — опита се да каже нещо Йоргаки, но като не знаеше какво, та не съумя и да го започне. Като се умори да слуша напъванията му, вместо него се обади Евтим Димитров:

— Ти изрече една глупост и половина, Кутьо, ама хайде да приемем, че си прав. — Гласът му си оставаше равен и спокоен, с нищо не издаваше да преживява обида или срам от изобличението. — Да приемем, че си прав, казвам, пък нека да преминем на друго. На тебе, Кутьо Ганчев, например.

— На мен ли? — Върлинезият Кутьо се огъна и гледан отстрана, заприлича на запетайка или даже на скоба. — Какво за мен?

— Ами например за това, че ти, който така с лека ръка раздаваш наляво-надясно правосъдие, не помисляш да дадеш съд и над себе си.

— Над себе си ли? — продължи да се чуди другият.

— Точно така, над себе си. Когато видя, че ние с кмета Йоргаки се изхлузахме като сапун, защо, човече и праведниче, не предложи себе си? Хайде, да оставим Бяно Абаджи, неговата дума тежи в конака. Ала защо ти не предложи да заместиш дели-поп Юрдан, когото османлиите зоват „хайдут папаз“, или младия даскал Димитър Черното, който за нас може да значи нещичко, пък за турците не е нищо повече от един брадат ябанджия, чиито потури още намирисват на градешка болта^[1].

— Не се предложих за пратеничеството, вярно е. — Кутьо Ганчев изглеждаше така, сякаш му бяха зашлевили здрава плесница посред Машатлъка. — Ама то не е поради хитруване като вашето. За мен, пратеничеството отнапред е осъдено на безплодие; по-скоро ще стана свидетел Сините камъни да се провалят вдън земя, нежели амуджите да накажат един из своите, и защо? Че е лепнал хрчка на Христов храм.

— Тъй, безплодие — продължи да го мачка немилостиво Евтим. — Ами че нали решихме да опитаме въпреки, увереността ни в безплодието и онова поп Юрданово „какъвто кеседжията, такъв и

кадията“? Даже, ако се не лъжа, точно ти говореше как ще се оплачем в Цариград от тукашните управници, а? Или погрешно съм запомнил?

— Ама аз...

— Да, да, точно ти — не го оставяше Евтим, за голямо удоволствие на Йоргаки, Гендо и Никола Феслията. — Щяло да бъде ялово пратеничеството, думаш. Ала дали щеше да е пак така ялово бе, аркадаш, ако вместо „хайдут папаз“ Юрдан в конака се изправеше уважаваният Кутьо Ганчев?

Не се знае как щеше да завърши тази препирня, ако в този момент стълбището отвън не беше заскърцало под метежни мъжки стъпки и при тях в метоха не бе нахлул човек, когото всички познаваха — ханджията хаджи Никола с прякор Кебеджията (навремето той се бе замогнал с изработването на добре изпипани кебета) от Клуцохор. Беше широколик, набит и винаги румен мъж, но сега върху лицето му нямаше и капчица кръв. Поспря, сякаш да даде време на очите си да свикнат с полуздрача, сетне не произнесе, а по-скоро проплака:

— Братя! Научихте ли, братя?

— Научихме, разумява се, как да не сме научили — увери го другият хаджи Никола в стаята. — Пък още не можем повярва...

— Не можете повярва ли? — възвърна обичайната си рязкост Кебеджията. — Тогаз вижте това нещо, джанъм!

Заедно с последните думи той извади напред ръката си, която досега бе крил зад гърба. Всички се струпаха пред него, даже Евтим Димитров полека дотътрузи пълното си тяло.

— Всевишни боже! — възкликна пръв хаджи Гендо. — Иконата на свети Николай Чудотворец!

— И как само е издрана и излющена! — добави чорбаджи Йоргаки, като се кръстеше едно след друго. — Разкажи, хаджи Никола, разкажи кой стори това злодеяние?

Евтим взе иконата от ръката на новодошлия и я отнесе до прозореца, за да я разгледа по-добре. А в същото време Кебеджията се отпусна тежко на миндерлика и поде с въздишка:

— Същите, които обругаха светия наш храм, братя-християни. В бързината да награт повечек, пък и пообъркани в тъмнината, кеседжиите откачат чак и иконите от стените. После, като се сапикасват навън, захващат да си облекчават товарите от ненужните за тях икони. Поп Юрдан невям ви е казал, че „Света Богородица“...

— Нищо не ни е казал — прекъсна го Панайот Минков.

— Иконата „Света Богородица“ поп Юрдан намерил още нощес захвърлена на улицата покрай черквата и я прибрал. Тази обаче, „Свети Николай Чудотворец“, подрали селяни открили чак към „Табаците“; турчета си играели с нея, ритали я, дращели я с гвоздеи и я чукали о камъните, затуй е така повредена. Селяните я прибрали, пък аз реших за благоразумно да ви я покажа.^[2]

Евтим Димитров се отлепи от прозореца и тронаво застана сред стаята. Прекръсти се и начумерен като облак, произнесе тежко:

— Този свят образ не става вече за излагане в черква. Но пред всички вас се заклевам в името Христово: ще задържа тази икона, ще издиря най-добрия зографин и ще му дам да я зографиса повторно, колкото и да ми поиска за труда си.

Другите също се прекръстиха благоговейно. А някои изрекоха:

— Богоспасно е намерението ти, чорбаджи Евтиме!

(Евтим Димитров изпълни даденото обещание. Добър зограф той намери чак пет години по-късно, в 1855-та — ямболлията Александър Зограф, който няколко години се бе губил на юг из Одринско и Бунар-Хисарско да рисува икони и цели черкви. Зографинът Александър изпълни старателно и с вдъхновение поръчката, та всички останаха предоволни от богоугодното дело — неговото и на щедрия дарител Евтим. И никой не помисли, че иконата, която Александър Зограф окончателно заличи с изкуството си, бе свидетел паметник от Второто царство на българите...)^[3]

* * *

Куцьо Ганчев използва вълнението, породено от вида на осквернената икона, и си тръгна, като се постара оттеглянето му да стане колкото се може по-незабелязано. На излизане от метоха към него приближи непознат млад човек; чорбаджията може би нямаше да му обърне никакво внимание — насам се въртяха какви ли не молители, — ако една странност на младежа не привлече любопитството му: беше с фес, пък при поздрав е прието хората с фес да не го свалят от главата си, докато този, непознатият, приближаваше, като смутено мачкаше феса между пръстите си.

— Добро утро, господине — чинно поздрави младежът.

— Абе то за мен не е много добро, ама нейсе, дано поне да е добро за тебе. Невям искаш да ми кажеш нещо?

— Да попрося съвет, нищо повече. Искам да се назнача за учител, господине, пък не зная към кого да се обърна. Дали вие не можете да ме упътите?

Едва сега Куцьо Ганчев забеляза много неща в непознатия — сюртука му, ушит алафранга, който положително не беше излязъл изпод ръцете на тукашен терзия, възпълната снага, умното изражение на добряшкото широко лице, украсено от подстригани мустачки; забеляза и говора на непознатия — пълен с уважение, пък отвъд него и с нещо неопределимо с думи, което издаваше и образование, и привичка „да се дели мегдан“ с люде от „голямото добрутро“, пред които Куцьо навярно не беше нищо повече от незначителен препродавач на сливенска аба...

— Извинявайте, господине — смени снизходителния си тон Куцьо Ганчев, — мога ли да узная името ви? И откъде сте?

— Тукашен съм, господине. Но ако не ме познавате, то е, защото преди повече от десет години, още момче, заминах да се уча и се върнах в родния Сливен едва вчера привечер.

— Преди повече от десет години? — възкликна Куцьо. — Че да не сте тръгнали в пелени?

— А, не съм толкова невръстен, колкото ме възприемате — по-свободно се засмя другият. — На двадесет и осем съм, а на учение тръгнах на седемнадесет, в 39-та.

— И къде, ако смея да попитам?

Съвсем кратко колебание. И после:

— В Русия, господине. И по-точно в Одеса. Завършил съм Одеската херсонска духовна семинария.

— И сега?...

— Сега нямам друга мечта извън тази — да предам знанията си на своите братя по кръв, вяра и език.

— Извинявайте, господине — вече с нещо като страхопочитание рече Куцьо, — комай не чух името ви?

— Не съм го казал. Наричам се Добри Чинтулов.

— Чинтулов... Чинтулов... Да не би...?

— Ами да, разбира се. Син съм на Петър Чинтула.

— Гледай ти, гледай! — Скулестото лице на Кутьо Ганчев се превърна цялото в усмивка. — Ам'чи ние, кажи го, сме от една махала. — Той си каза името. — Не съм нито знаел, нито подозирал, че на стотина крачки от нас живее такъв учен човек!

— Той живее само от вчера, господин Ганчев — отвърна на усмивката му с усмивка другият. — Когато може би сте ме виждали преди, аз съм бил само момчурляк като другите в махалата.

— И така, имате намерение да станете учител в града ни. Чудесно! Чудесно, господин Чинтулов! Ние отдавна се чувствуваме поизостанали — ето габровци, свищовлии, тревненци, мнозина излязоха пред нас в учението, но все ни липсваше човек, способен да затвори страницата на старото и да открие другата, на новото. Е, не мога да се закълна, че няма да срещнете и някоя и друга пречка — тук, знаете, водихме борба на живот и смърт с гръкоманите, — ала обещавам ви да има винаги здрави по род и смисъл българи край вас, за да ви подкрепят и в най-труден час.

Другият се поклони безмълвно — още един жест, който издаваше научени другаде обноси.

— Помолих за упътване, господине — напомни учтиво Чинтулов.

— Вие вярно сте се насочили насам — нали в края на краищата училищата се управляват от общината?!, — стига... стига да не беше днеска. Сега е смутно денонощие в нашия град, господин Чинтулов. Станаха едни... но както и да е, вие сам ще научите. Допреди малко тук беше и най-ученият от сегашните учители в града ни, Димитър хаджи Костов, но и той излезе, по, хм, по народни работи и... и, хм, сам не зная кога ще се върне. Затова ще ви препоръчам да се срещнете с друг от учителите, Димитър Инзов.

— Димитър Инзов? Злъчката!? Ами че той бе тук още по мое време! Макар че аз... аз... — колебание, — аз бях ученик на Цукалас...

— А, знаете го, това е добре — доволно кимна Кутьо. — Срещнете се със Злъчката, господин Чинтулов. Той отстъпва на хаджи Костов по знание, ала е голямо име за Сливен и сливналии — Димитър Инзов, заедно с други по-будни граждани, изнесе на плещите си борбата с гърцизма. Срещнете се с него, повтарям, и се подгответе да опознаете чудащините му. Не, не, не се страхувайте. Злъчката дължи

прякора си на своя нрав, ала не е завистлив и пръв ще приветствува идването на учител с ново, истинско европейско възпитание.

— Не живееше ли той във...

— Не, няма да го знаете, преди три-четири години даскал Димитър Инзов сколаса да струпа една къщичка, за да се приюти със стопанката си. Тя е... Абе слушайте, хайде да ви заведе. Ще ви я покажа, пък нататък вие се оправяйте сам.

Заведе го и едва след това свърна към дома си в Мангърската махала. Половин час по-късно, вече измит и избръснат, закусваше тархана и разговаряше с майка си. Впрочем не — отначало той не разговаряше, а само разказваше; разговорът дойде след това. И както винаги, когато говореше с майка си, Кутьо не скри, не преиначи нищо.

— Ще те излъжа, ако река, че съм доволна от тебе — рече майката, след като го изслуша; беше висока жена с посивели коси, по-меки черти от Кутьовите, смекчени и от постоянния израз на умъдряла старост и непреминала тиха печал. — Държал си се като сметкаджия на дребно, не и като един Кутьо Ганчев.

— Каза го така, мале, невям Кутьо Ганчев има зад гърба си цяла царщина — криво се засмя той. — В края на краищата аз...

— В края на краищата ти си син на Ганчо Кутев, който заради едно честно име не се подвоуми да легне под ятаганите на турските заптиета.^[4] И си човек, дето е започнал като злочесто сираче, а с двете си ръце се е създал до почитан търговец и общинар на Сливен. Такъв човек струва повече, сине, отколкото ако има зад себе си царщина, завоювана от друг.

— Пресилено го рече, мале. — Той се приведе и през софрата погали кокалестата ѝ ръка. — Аз нивга не съм бил злочесто сираче, понеже винаги съм имал тебе.

Жената се трогна, очите ѝ се навлажниха, но успя да се овладее.

— Излиза, че и заради мене не е трябвало да се спотаяваш, сине. Онова, що е сторил Бяно Абаджи, по е прилягало на тебе. — Тъй издума жената, а в себе си си каза друго: че може би напразно кори Кутьо, зер нещо липсва в характера му, поради което той се огъва в труден момент, пък туй, дето е в характера, трудно се изменя, човек мъчно може да надскочи собствения си бой.

— В Сливен е дошъл човек, който също се е създал с двете си ръце, ама не като мене, а е сколасал да се издигне тъй, че да мери ръст

със Сините камъни.

— Дай боже! — без завист произнесе жената и се прекръсти. — На Сливен са нужни таквиз хора. Кой е той, сине?

Куцьо й разказа.

— Да е на добър час на Добри Чинтулов! — повторно се прекръсти майката. — Ние, родителите, даваме, щото имаме, останалото децата вземат от даскала си. — Тя се позасмя тъжно-хитро. — Пък вече е време да мислим и ние какви учители ще правят от децата на Сливен хора.

Той я разбра и се засмя така широко, че ъглите на устните му опряха на изпъкналите скули.

— Пак ли ще ми натякваш бе, мале!...

— За натякване си е — каза майката. — Ей на, дорде се усетиш, и четирийсетакът ще чукне на гърба ти, пък още не споменаваши за задомяване...

— Ще стане, мале, няма как да не стане. Само първо да дойде сляпата неделя...

И с тези думи стана от софрата и тръгна на работа.

[1] Болта — местна (от с. Градец) диалектна дума от епохата означаваща бакалница, „магазин за всичко“ — от хранителни стоки до гвоздеи, подкови, ламарина, че и... вносни напитки. ↑

[2] Случаят с двете икони — автентичен. ↑

[3] По предание от Сливен — квартал „Клуцохор“ възстановената през 1855 година икона „Св. Николай Чудотворец“ е имала изписана по славянски годината „1222“ и дарителен надпис на цар Иван Асен II. Повече сведения читателят може да намери в цитираната Юбилейна книга на църквата „Свети Никола“. ↑

[4] За произхода на Куцьо Ганчев — по-скоро за произхода на видните му синове, на чието име („Братя Кутеви“) днес е назована една улица в Сливен, квартал „Ново село“ — се знае твърде малко. Известно е само, че Ганчо Кутев, бащата на Куцьо Ганчев, е бил човек с непокорен дух, поради който е паднал убит от заптиета в Балкана и е бил погребан край новопостроената тогава църква на с. Ичера. Вж. Сава Ангъзов — „Улица «Братя Кутеви»“, в. Сливенско дело, 22 април 1976. ↑

5.

Имаха наум да посетят последователно каймакамина и Али ефенди, но случаят пожела да им спести обикалянето — размирната утрин на Сливен бе принудила кадията да се надигне по-рано от обикновено, та те го намериха в конака, коляно до коляно с Мехмед Салих бей.^[1] От своя именит дядо той бе взел снажния ръст и светлите очи, цялата прилика обаче свършваше дотук — там, където някога беше гордото и властническо изражение на Тахир ага, във внука можеше да се съзре само хитрост, преливаща в лукавщина, кухо големство и склонност към най-обикновено келепирджиийство на едро и дребно.

Когато ги въведоха, тримата пратеници на общината пристъпиха до средата на стаята и се поклониха. Каймакаминът понечи да ги покани да седнат, но Али ефенди го възпря с едно късо махване на пръстите и новодошлите останаха прави — незачитание, което те не заслужаваха. След размяната на неизбежните поздравления Бяно се изстъпи крачка напред и каза почтително, но и с усещащи се металически нотки в гласа:

— Като верни поданици на падишаха, дошли сме, ефендилер, да просим от вас справедливост и правосъдие.

— Няма ли по-напред да ни обясните онова, което става от сабахлен из Сливен? — Според служебната йерархия кадията стоеше по-ниско от управителя, но в случая кадията беше Али ефенди, а Али ефенди — внук на Тахир ага, та в отношенията между двамата или имаше равенство, или ако някой натежаваше, то не беше Мехмед Салих бей. Във всички случаи проявите на безцеремонност като това обаждане в присъствието на по-старши съвсем не бяха изключение за кадията. — Някой си е позволил да действа така, сякаш градът е пламнал от четирите страни...

— Сторено е нещо много по-лошо, уважаеми кадийо — тихо, но ясно произнесе даскал Димитър Черното. — Погазена е волята на светлия наш господар Абдул Меджид хан, нека му даде бог да живее сто години.

— Погазена...? — трепнаха двамата турци, а каймакаминът се прегъна напред над коленете си. — Що рече? Някой е погазил волята на падишаха?

Бяно усети хитроумното в подхвърлянето на учителя и побърза „да кове желязото, докато е горещо“:

— Преди единадесет години премъдрият наш повелител пожела да укрепи темелите на царството си и в Гюлхане издаде своя паметен Хатишериф^[2]. Наспроти султановата повеля, която се съдържа в Хатишерифа, тази нощ в подвластния ви град, ефендилер, е извършено най-грозно престъпление — поруган и ограбен е нашият храм „Свети Никола“ в Клуцохор. Дошли сме да търсим съд и правда, ефендилер, правда в името на Хатишерифа.

— Черквата в Клуцохор ограбена!? — възкликна Мехмед Салих бей; личеше, че не е чувал и е изненадан от новината. Той погледна въпросително към кадията, но Али ефенди се задоволи да му отговори с неопределено свиване на рамене. — Сигурен ли си в това, което казваш, Бяно челеби?

— Аз съм тук, за да свидетелствувам за тази истина, каймакам ефенди — с нотка на обвинение се обади поп Юрдан. — Храмът е обран!

— И кой капасъзин стори това гнусно дело? — Каймакаминът се обърна към Али ефенди. — Прави са да се жалват хората. Трябва да проучим изтънко тази работа и да дадем заслуженото на виновниците.

— Разумява се от само себе си — кимна важно кадията.

— Ще ви спестя труда, ефендилер — все така настъпателно продължи Бяно. И добави отчетливо: — Гнусното дело е извършено от тъй наречения Коджа Мюстеджеб и нехранимайковците от неговата шайка. — И както обичаше да украсява речта си с народни мъдрости, не пропусна случая да вмъкне една на български: — Този път „хитрата сврака е с двата крака“, ефендилер!

Мехмед Салих бей се почувствува затруднен. Работата внезапно бе взела неприятен обрат — двамата с Али ефенди се бяха задължили да въздадат правосъдие, пък то раята дръзваше да го иска срещу правоверен и даже назоваваше името му. Че то къде ще му излезе крайт, ако захванат гяурите да искат — и да получават! — съд срещу правоверни?

Той погледна към кадията и с удоволствие забеляза, че онзи е запазил пълно самообладание. Усетил, че каймакаминът търси помощта му, Али ефенди огледа белите си пухкави ръце, отрупани с пръстени, и произнесе бавно и назидателно:

— Като равноподаници на светлия наш падишах, сливенските християни са в правото си да се жалват за стореното им безчинство, тъй мисля аз. Не искам да си кривя душата: ако не беше тук присъстващ Бяно Абаджи, комай щях да изрека по-други слова за оскверняването на храмовете, но сега ще повторя — прави са с жалбата си.

Намекваше за една случка отпреди двацет и няколко години, когато московците на Дибич Забалкански бяха прегазили турската войска и над сливенския конак се вееше бяло-синьо-червеното знаме на Руската империя. Повярвали, че са освободени, някои по-невъздържани луди глави — и поп Юрдан, още незапопен, между тях — се бяха втурнали да сквернят джамиите. Тогава не друг, а именно Бяно бе обърнал работата, като къде със слово, къде с шамари бе показал на съгражданите си, че да си свободен и да се гавриш с надвитите и с вярата им са свършено различни неща. Впрочем тъкмо тази отколешна случка беше причината, за да бъде Бяно на особена почит пред сливенските турци — не като устабашия, а като човек улегнал, здравомислещ и с честно сърце.

— Щом сме в правото си, уважаеми кадийо, що следва да съобщим на едновърците си? — попита Димитър хаджи Костов.

— Че ще има съд и възмездие според закона. — Али ефенди продължаваше да оглежда ръцете си. — Но този съд няма да бъде така урбулешката, както очевидно вие си представяте, ефендилер. Ей тъй на — папаз Юрдан свидетелствува за поруганата черква, Бяно Абаджи назовава един, хм, дето не е дип стока, и ние направо да вдигаме бесилките. Не, ефендилер, не! Законът ми повелява да заповядам най-точен истиндак и докажат ли се престъплението и виновниците, тогаз в името на аллаха и на светлия ни падишах да отсъдя пак според същия закон.

Бяно разбра не особено хитроумната игра на кадията: проточи ли се по турски една работа — истиндак и прочие, — иди да се надееш да дочакаш края й. Но външно и на думи той беше прав и не можеше да му се възрази — законът и справедливостта наистина изискваха да се

проучат изтънко всички подробности по делото, преди да се отсъди, а не само по може би вярно, но голословно обвинение. И ако това с голословните обвинения минаваше, когато турчин съдеше християнин, за обратното не можеше и да се мисли. И какво тогава? Още един път ли робът ще преглътне посегателството върху най-святото му? Бяно ясно съзнаваше каква опасност поема, но въпреки това дръзна да каже в лицето на кадията:

— Позволявам си да те посъветвам, Али ефенди, *наистина* да изпълниш току-що обещаното. Не го ли сториш, то е все едно да отпустиш онова шише, от което ще излезе бурята. — Сетне няколко пъти премести поглед от единия на другия. — А бурята е страшно нещо, ефендилер. В някои случаи тя помита всичко наред по пътя си, но *винаги* стоварва силата си главно върху върховете. — И добави с привидна невинност: — Пък върховете в Сливен комай сте вие двамата, ефендилер...

Произнесе всичко това Бяно, пък се поклони на двамата големци и си тръгна. Спътниците му го последваха.

Когато останаха сами, двамата турци дълго не проговориха — дръзката заплаха на най-уважавания от сливенските общинари им бе направила поразително впечатление. После Али ефенди сметна, че е по-разумно да не задълбава по тази линия и да го обърне на майтап:

— Те това била работата, бей. — Той разпери бели длани, на устните му разцъфтя странна усмивка. — Пък ние бяхме взели да се питаме война ли стана, пожар ли, наводнение ли...

— Казваш го така, ефенди — стрелна го с очи каймакаминът, — сякаш посягането на една църква е нищо работа.

— Сакън, недей помисля таквоз нещо! Престъпление е то и не от дребните. И не се отказвам аз от думите, които рекох на българите. Ама все пак признай по съвест — стореното на църквата не е като да захване мурабе или каазата да пламне от „благата и медената“.

Последните думи Али ефенди изрече на български — открай време сливналии така, с черен хумор, назоваваха чумата.

Двамата поприказваха още малко за едно-друго, после Али ефенди си тръгна.

Като слизаше, по стълбите на конака срещна чаушина Абдула — глуповат и ленив, но във верността на когото кадията неведнъж бе имал случай да се увери. Той го спря, огледа се и му каза доверително:

— Слушай, Абдула чауш, ще ми сториш ли една услуга?

— Иска ли питане, кадъ ефенди? Разполагай с мене, както пожелаеш.

— Знаеш ли хайманата Коджа Мюстеджеб?

— От Хаджи Махмуд махала? Как да не го зная, кадъ ефенди.

— Искam довечера да ми го доведеш. Ама да не е много-много белли.

— Тук или вкъщи го искаш, кадъ ефенди?

— Вкъщи. И избири по-обиколни улици, зер не е голяма слава да те виждат с човек като Коджа Мюстеджеб. Хайде, остани със здраве, Абдула чауш.

И без бързане си тръгна нагоре към дома.

[1] След отпадането на института на аянството през тридесетте години на миналия век, Сливен в продължение на около 35 години (до административната реформа в 60-те години, когато става център на санджак в Одринския вилает с подчинени каази Сливен, Ени Заара (Нова Загора), Ямбол, Бургас, Анхиало (Поморие), Карнобат и Айтос) се управлява от поредица каймаками. Васил Дечев от Сливенския окръжен исторически музей, вероятно най-компетентния познавач на миналото на Сливен и Сливенския край, в непубликувано досега изследване е открил имената и съответно датирал управлението на осемнадесет сливенски каймаками от епохата. В романа читателят неизбежно ще се сблъсква често с управителите на Сливен; за да му бъде спестено адаптирането с непрекъснато сменящите се (средно веднъж на две години) каймаками и тъй като в края на краищата те като личности влияят твърде незначително на описваните събития, от целия списък на В. Дечев избрахме само един — Мехмед Салих бей — и за нуждите на романа го „повишихме“ в несменяем каймакамин докъм 1865 г., когато начело на санджака вече застава мютесариф. Изборът ни бе продиктуван от две съображения: по време на описваното „размирно денонощие в града под Сините камъни“ именно Мехмед Салих е бил каймакамин на Сливен, същевременно той е един от малкото, които са заемали този пост повече от веднъж — също през 1858–1860 г. Смятаме, че това отклонение от документалната истина няма да се отрази на познавателната стойност на романа.

Използвам случая да изразя гореща благодарност на Васил Дечев — не само за предоставената възможност да боравя със споменатото непубликувано изследване, но и за цялата му безкористна помощ и безрезервно съдействие през многогодишния проучвателен и творчески период при работата ми над книгата. ↑

[2] Султански указ за реформи от 30 ноември 1839 г., наричан още Гюлхански хатишериф на името на двореца Гюлхане („Павилион на розите“), където е издаден. С него се прокламират някои данъчни реформи, дават се гаранции за живота, имота и честта на всички поданици, верска търпимост и пр. Имал половинчат характер и практически не е засегнал феодалния ред на империята. ↑

6.

По онова време Трънка Смеденова, Бяновата сестра, беше на четиридесет и пет години, но поне в последните петнадесет от тях всички я зовяха само „баба Трънка“. Наистина тя изглеждаше състарена не според годините си — косата ѝ, някога смолиста, сега изглеждаше мръсносива, лицето, открай време некрасиво и с по Силдаровски остри черти, беше станало съвсем ръбато, ошарено с бръчки във всички посоки, запазила бе само мъжкаранските си широки плещи и постоянната лютост в черните очи. Онези, които познаваха жизнения ѝ друм, не се учудваха на промените: лесно ли е да присъствуваш, когато баща ти увисва на бесилото, десет години по-късно да съсекат мъжа ти и бащата на децата ти (второто още неродено) пред очите ти, сетне — само двадесет и пет годишна, а нито веднъж не помисляла за второ венчило — да посветиш целия си останал живот на своите двама сина, и то в занаят като воденичарството, дето комай не се бе чувало жена да се оправя сама, лесно ли е, кажете? Но истината си е истина — като я зовяха „баба Трънка“, то не беше, заради преждевременното ѝ състаряване, поне не само заради него. С „баба“ хората изразяваха и възхитата и преклонението си пред този живот-подвиг, пред жилавостта на тази непреклонна жена, която никой и никога не бе видял на колене — точно по същия начин, по който с „дядо“ отдават почит към някои рано помъдрели, далеч надраснали възрастта си по ум мъже.

Сега, изгонила на бърза ръка мливарите от воденицата, Трънка седеше на един чувал с жито, слушаше мълчаливо разказа на първородния си син и нито едно мускулче не помръдваше по грубоватото ѝ лице. Изчака го да свърши, пък чак тогава рече едно невъзмутимо:

— Това ли е?

— „Това ли е“, „това ли е“! — неочаквано кипна Христо, помалкият ѝ син, дето уж минаваше за кротък и хрисим. — Бате говори за убийство на човек, що може и нему да донесе какви ли не злочастия, пък ти — „това ли е“, невям само се е затрило едно пиле по двора!

— Думата не беше за убийство на човек, а на турчин — спокойно го поправи майката, показвайки, че непривичното избухване на Христо не ѝ е направило абсолютно никакво впечатление. После се обърна пак към Георги: — Сигурно ли е, че си убил друг турчин, не Коджа Мюстеджеб?

— Съвсем сигурно. Дори с Аджема го познахме — Джелал Едхемоглу, баш-кръвника на Мюстеджебовата тайфа.

— Хубаво.

— Кое му е хубавото? — повиши глас на свой ред и Георги. — Да бях пречукал оня, главатаря им, днес цял Сливен и турците барабар щяха да се навървят пред вратата ни ръка да ми целуват. Веднъж, че съм отмъстил за поруганата черква, и втори път — че съм отървал града и каазата от най-личния им катил.

— Щях и аз да ти целуна ръка, сине, ама не за убийство така, едва ли не в гръб. Него трябва...

— А, в гръб! — възкликна той. — Що борба, що търкаляне беше!...

— Друго ми беше на устата. Ако ще вземеш душата на Коджа Мюстеджеб, искам първом да му кажеш кой си, да го предизвестиш, че ще е битка на смърт и сетне очи в очи и гърди срещу гърди да го утрепеш. И колкото по-бавно и по-мъчително, толкоз по-добре.

Синовете я зяпнаха. Знаеха си те, че майка им не беше от милозливите, ама чак такава жестокост — толкова по-страшна, че бе студена и безчувствена — не бяха очаквали от нея.

— Туй ми намирисва на стар гарез... — продума под носа си Христо, когато двамата с брат му най-сетне се свързеха.

— Дядо ти, дето му взе името, и той тъй би сторил — продължи Трънка унесено, очевидно не чула подметнатото от сина. — Той ще чака, ще търпи, ще търси сгода, но ще издебне баш кеседжията, ще му рече всичко до последната буква и чак тогаз...

— Нещо не разумявам в думите ти, мамо — обади се този път Георги. — Говориш нарочно за Коджа Мюстеджеб, за кой да е кеседжия или изобщо за турчин?

Трънка се сепна, видя се, че сякаш се връща от друг някакъв свят, където за малко се бе преселил духът ѝ. Почака да възвърне напълно равновесието си — и привидната или истинска студенина заедно с него, — пък едва тогава заразказва:

— Забелязахте ли, момчета, че преди петнайсетина дни някак си по никое време отидох на гробищата? Нито беше задушница, нито ден на голям светия, нито даже неделя, пък аз оставих мливарите на Христо и се затътрих по гробища? Тогаз го премълчах, не исках да ви казвам, ама сега... Бях на гробищата, момчета, да сторя помен за баща ви. Че бяха точно двацет години от гибелта му.

— Не знаех... — промълви извинително Георги.

— Че как можеш и да знаеш? Тогаз ти беше на две годинки, пък ти, Христо, дори още не се беше намерил. А за смъртта му знаете ли?

— Само съм чувал, че е погинал от турци по време на Преселението — отговори за двамата Георги.

— Така е — кимна майката. — Бяха дни на грабежи и кръв, и на пожари и пепелища. Една шайка плячкаджии и главорези не отмина и нашата порта. — Трънка замълча само една секунда, но тя сякаш продължи часове. — Шайката на Коджа Мюстеджеб, той още тогаз беше пръв кръвник на Сливен. Е, хората от тайфата му бяха други, не сегашните, но начело беше пак той. Баща ви се опита да ги спре с благи думи и дарове. Изобщо не дадоха ухо на думите му, а Коджа Мюстеджеб... Коджа Мюстеджеб го съсече с един удар на калъча си. Беше ей така до мене, както си ти сега, Христо. Съсече го, че просто го раздели на две половини. Сетне реши да заколи тебе, Георги, а мене, трудна в осмия месец, се канеше да разпори.

— О, господи!... — изпъшка Христо и избърса потта, избила на челото му.

— И тогава аз го проклех. В името на бога го проклех един ден той пак да се срещне с тебе, Георги, и ти да го възмездиш за злодейството му. Затова не исках Коджа Мюстеджеб да е паднал така мърцина. За него не стига да умре. Не стига и да загине от твоята ръка. Преди душата му да се отдели от тялото, той трябва да научи, че ти си син на Пею Смеденов и че туй, неговото, не е смърт, а правда божия и сбъдване на онази клетва.

— И как се избавихте тогаз, мамо? — попита Христо.

— Спаси ни вуйчо ви Бяно. Бог пожела да го прати тъкмо...

— Вуйчо Бяно? — прекъсна я, възкликвайки с тон на недоверие, Георги. — Вярно ли говориш, мамо? Вуйчо, когото турците зоват „ая“, „светеца“ Бяно? Той да ви избави и не от човек, а от цяла шайка?

— Може да не ви се вярва, но беше тъй. И без оръжие, само с две голи ръце. Смачка като сламка един, другите побягнаха. Така беше.

Замълчаха. Беше едно мълчание, изпълнено с ням ужас: майката отново преживяваше онзи кошмарен час, синовете бяха потресени от разказа ѝ. Тишината бе нарушена пак от Трънка:

— Какво ще правиш сега? — попита тя делово. И най-тънкото ухо не би открило с това изречение загрижеността на майка, чийто син трябва да се крие, за да спаси живота си.

— Ще послушам вуйчо — обясни Георги. И се засмя: — Е, не съвсем...

— Кажи де, кажи. Няма защо да тегля думите ти с ченгел от устата.

— Той ме съветва да изчезна за няколко недели от Сливен и ми дава акъл да се укрива на техния долап горе на Барите. Ще го послушам за първото, ала не и за второто.

— А къде смяташ да се скриеш?

— Гергьовден мина. — Многозначителна усмивка озари сипаничавото лице на момъка. — Горе — той кимна към Балкана — вече има хора, дето се водят по песента:

*Войници се пишат
на войнишко село,
ние ще се пишем
на зелено листе...*

При тях комай е по-сигурно, отколкото на вуйчо Бяновия долап...

Деветдесет и девет от сто майки биха припаднали при това полупризнание. Трънка обаче дори и не мигна.

— Имаш ли се за подготвен да споделиш живота на ония, дето се пишат на зелено листе? — продължи да го разпитва по същия начин тя. Не „имаш ли връзка с тях“, а дали е подготвен за живота им.

Георги понечи да отговори, но му хрумна нещо по-красноречиво. Отиде в ъгъла на собичката, вдигна дъската от дюшемето и извади един от пищовите, които пазеха там „за всеки случай“. С обиграни движения насипа сух барут до огниво, откряна вратата и почти без

да се цели, стреля. Тракането на воденицата мигом спря — куршумът на Георги бе прекъснал въжето, което управляваше колелото.

Също и тази не особено смислена проява на хайдушка сръчност и нишанджийство — така казваха тогава на умението да се стреля по цел — не извади майката от каменното ѝ спокойствие. Тя кимна на Христо:

— Иди успокой мющерите навънка — каза. — Измисли там нещо, някой прът се е почупил или нещо такованка. — После се обърна към по-големия: — Не те питах за това, знам, че от момче ходиш по кориите да пушкаш по нишани. Но горе е влажно. Захванаха майските дъждове, че и сняг още се случва да попрехвъркне. Можеш ли оцеля на такъв живот?

— Не се кахъри за мен, мамо. — Георги отново се засмя. — Обещавам ти носът ми даже да не потече.

— Е, какво тогаз, не губи повече време. Бате Бяно е прав, не се знае какъв ще бъде първият акъл на гъжвалиите. — Трънка не изоставяше деловития си тон. — Да се разберем за две неща, сине. Когато у дома или тук, на воденицата — (Смеденовата воденица беше доста извън града, чак на Аркаръ куруч), — е спокойно, без турска засада, ще окачам парче ей такваз проскубана кожа на портата.

Той кимна с разбиране, нямаше нужда от повече обяснения.

— А второто, мамо?

— То е за Коджа Мюстеджеб, Георге. Искам да ми обещаеш, че ако пътищата ви се кръстосат, ще изпълниш заръката ми.

— Обещавам! — каза той късо.

Така делнично, без циврене и тежки благословии, Георги — бъдещият виден войвода Георги Трънкин — за пръв път сложи крак на хайдушките пътеки...^[1]

[1] За причините, накарали Георги Трънкин да излезе хайдутин, съществуват различни версии. Най-популярната от тях (напр. в сборника Дорде е Стара планина. Съставител В. Дечев, С., Наука и изкуство, 1968) разказва, че той често ходел по сборовете да се бори с пехливаниите. Веднъж надвил един турчин, който имал славата на непобедим. Недоволните зрители турци подучили пехливаниина да удари плесница на победителя. Георги му отговорил с такъв юмрук, че му строшил няколко ребра. След тази случка за него нямало сигурност

и той се принудил „да хване балкана“. Тук предпочетохме да свържем началото на неговото хайдутство с обира на църквата „Свети Никола“ — събитие, предизвикало навремето си значително раздвижване на духовете в Сливен. ↑

Нему не липсваше самочувствие — още преди години в Одеса си бе спечелил гнева не на друг, а на именития В. Е. Априлов, като го бе поправил в произнасянето на някои руски думи, — пък за родния Сливен обективно преценяваше, че образованието, е което се бе завърнал, съвсем естествено го поставяше на най-лично място между съгражданите му. Да, но всичко това бяха все отсъждания на ума, докато нещо неопределимо, което идеше от сърцето, го изпълваше със стеснение и плахост. Като се раздели с чорбаджи Кутьо, Добри Чинтулов доста се повъртя, преди да улови чукалото на вратата — не би го признал пред никого, но той чисто и просто събираше кураж.

На почукването му се отзова сам стопанинът. Само като отвори вратата и Добри го позна — същата гърчава, че чак съсухрена фигура на язваджия („сякаш излязъл от хербарий“, каза в себе си гостът), лицето с пергаментовия цвят, клепналите мустаци и уши, смачкания нос, заради който турците му бяха сложили прякора Бурунсуза, живите, подскокливи и с израз на постоянна насмешка очи; казано накратко, даскал (или „Даскалчето“) Димитър Инзов беше по външност точно такъв, какъвто Добри Чинтулов го помнеше отпреди единадесет години.

— Добър ден — притеснено поздрави новодошлият.

Стопанинът промърмори нещо; не се разбра много добре, но май беше някаква яка, но позамазана ругатня.

— Дали ще е добър, туй може да зависи от много неща, включително и от причината, довела ваша милост насам. Заповядайте!

Влязоха в къщата, настаниха се и Димитър Инзов без всякакви предисловия отправи въпросителен поглед към госта. Добри пое дълбоко дъх, каза си името и разправи всичко; щеше да е възможно да се определи като „от игла до конец“, ако не бе сметнал за благоразумно да спести едно подробност — че началното си образование бе получил от Георги Цукалас... И тъй като другият не го прекъсваше, той, примрял от страх, изложи и намерението си — да моли за учителско място в Сливен.

Като чу това, даскал Инзов Злъчката изтърси една такава попръжня, от която биха се изчервили и каруцарите в Таш хан.

— Тъй значи — изграчи той. — Завършил Добри Чинтулов Одеската семинария и сега се кани да става даскал в Сливен, а? — И завърши с още една цветиста и картинна псувня^[1]. И заедно с нея стана от миндера и се поклони пред госта; дори за сравнително обигран човек като Добри Чинтулов не стана ясно кое преобладаваше в този поклон — уважението, което се съдържаше в жеста, или неудържимият смях, изпълнил подвижните очи.

Добри се изчерви и обърка; изнерви се от попръжните които сякаш отекваха в стените, а се обърка от поклона — не можеше да прецени дали той беше знак на уважение, или прикрит зад комизъм израз на досегнато честолубие. За щастие Злъчката не го остави да се лута дълго. Той се прекръсти пред иконостасчето на стената и произнесе гъгниво (такъв му беше гласът, може би поради смачкания нос), но с безизкуствено благоговение:

— Благодаря ти, господи, че се вслуша в молитвите ми и прати *такъв човек* в Сливен! С него тука, можем вече спокойно да броим, че е изпята окончателно и безвъзвратно „вечна му памет“ на елинизма в града под Сините камъни! — После неочаквано отсече: — Хайде, тръгвай, човече!

— Ама къде така изведнъж, господин Инзов? Аз...

— Къде ли? — При един ваш адаш, господине. При Добри Желязков.

— Фабрикаджията!? — Добри знаеше това прозвище на Добри Желязков, то бе излязло още преди тръгването му към далечната братска страна. — Аз мислех, че трябва да отправя просбата си към настоятелството... или църковната община... или главния учител...

— Всички те не струват колкото кутрето на господина Добри Желязкова. Един човек, комуто, като минава по Машатлъка, каймакаминът в конака става на крака, заедно с всичките си там заптиета, кятиби и ибрикчии, той най-добре... Ама ставайте де! Не бива да се пропилява и минута!

Учителят наметна едно сетре на кльощавите си рамене и след минута двамата вече бързаха към Мангърската махала — там, в къщата на жена си Марийка, по баща Янакиева, живееше след завръщането си

от изгнаничеството и Добри Желязков, създателят на първата фабрика за цялата Османска империя.

Случи се, че го завариха в дома му — като бе научил, че клепалата и разбунените духове в града не са свързани с някакво нещастие във фабриката, той се бе върнал към табиетлийския си начин на живот и сега допиваше сутрешното си кафе. Едно чипоносо слугинче ги въведе при него. Завариха го в топъл измирски халат, гладко избръснат и миришещ на ливанто, по вече прошарените му руси коси и мустаци още личаха браздите от зъбите на гребена. Посрещна ги топло и без никаква следа от големство; цялото му държане остана така свойско и естествено, сякаш през цялото време ги бе очаквал. И когато Димитър Инзов му обясни не само кой, но и какъв човек е довел в дома му, светлото лице на домакина грейна възторжено:

— Не руменейте, не руменейте, млади приятелю! — Той стана, измина няколкото крачки, които ги деляха, и разтърси десницата на своя едноименник. — Признавам, не бях чувал, че имаме съгражданин на такова високопоставено учение в далечна чужбина, ала щом веднъж сте тука, запрягайте ръкави — вие, господин Инзов, господин хаджи Костов и другите — да въздигнем така сливенското училище, че габровци да правят теманета, колчем чуят да се заговаря за него. Прав ли съм, Злъчка?

— Прав и не съвсем прав, господин Желязков.

— Не съвсем прав? — вдигна учудено вежди Фабрикаджията. — Ако те смущава мисълта за парите, остави този кахър на мене.

— За друго не сте прав. Дето поставяте господина Чинтулова на една везна с мене. Е, с Димитър хаджи Костов или Яни Сотиров може да са по-наблизо, ала и тия двамата не са по неговата кройка. Пък да не говорим за такива като моя милост или, да речем, Кешиша... Нам се полага само да подостряме перата му. — Учителят разчлени гъгниво, но с уважение: — О-дес-ка-та хер-сон-ска ду-хов-на се-ми-на-ри-я! Давате ли си сметка, господин Желязков, що значи... — Едно скръцване на вратата го прекъсна. — А! Ето я и Анастасия! Добър ден, Възкресийо, моето момиче.

Позашеметен от толкова дружелюбност и похвали, Добри Чинтулов някак нехайно погледна към вратата. И изведнъж усети как нещо в него премаля — с табла в ръка към тях приближаваше една девойка в първия разцвет на настъпващото моминство, което му се

стори по-чаровно от пурпурния изгрев на слънцето и по-красиво от пролетния триумф на природата^[2]. Нямаше съмнение, че е дъщеря на домакина — висока и стройна, крехка, тя имаше удълженото лице, светлите очи и изпъкналото чело на баща си, около които къдравите коси свиваха златна нимба. Като я поглъщаше с поглед и усещаше кръвта да шупва и яростно да затуптява в ушите му, Добри изобщо не забеляза какво му поднесе момичето. А какво ли видя Анастасия в неговото лице, та порумения като вишна и бързо-бързо се извърна и заситни към даскал Димитър Инзов?

— Чест ти прави казаното, даскал Димитре — произнесе почтително Фабрикаджията, когато момичето излезе и Добри Чинтулов направи усилие, за да се върне към действителността. — Само човек с много благородно сърце може да надмогне самолюбието си и като тебе да въздаде справедливост на друг, който е много по-млад от него.

Думите достигнаха твърде бавно до съзнанието на Чинтулов. И като ги осъзна, той се засрами за съмненията, които бе преживял в дома нас учителя. Опомни се Добри и едва сега се видя с чинийка сладко и чаша вода в ръце.

— Какво ти благородно сърце, господин Желязков. — Тук учителят изтърси една от своите. — Достатъчно е човек да не си криви душата за истината. И в края на краищата да си знае цената, а да не е като жабата, дето видяла да подковават вола...

На това място Добри Чинтулов се канеше да се намеси със справедлива оценка, но се появи познатото чипоносо слугинче и обяви:

— Дошъл е Бяно Абаджи, господарю.

— Бяно! — радостно възкликна домакинът. — Викай го по-скоро тука! То сякаш сам господ го е проводил — чини ми се, именно нему следваше да съобщим най-напред какъв учен човек се е прибрал в Сливен.

Но когато Бяно влезе, разговорът някак от само себе си се отклони от върналия се Добри Чинтулов. Новият гост внесе със себе си толкова възбуда и душевна буна, че никой не се разбърза да го занимава с ученика на Одеската семинария. Той се здрависа с домакина и с даскал Димитър, запознаха го и с Чинтулов; Добри сметна за подходящо да напомни, че рано сутринта са се видели пред

църковния метох, Фабрикаджията спомена нещо за „нашия бъдещ главен учител“, но Бяно само измърмори едно разсеяно „Да... да...“ и личеше, че не е чул нищичко.

— Минах да ти разкажа, Добре — започна той, — какви чудесии ставаха в Сливен от нощес допреди малко. Ти трябва да го знаеш.

— Чу се за някакви турски зулуми, но...

— Този път зулумите са таквиз, дето не се помнят насам от кърджалийското време досега. — И изрече тежко: — Коджа Мюстеджеб и читаците му са обрели църквата „Свети Никола“...

Тримата в стаята ахнаха. А Добри Желязков рече нетърпеливо:

— Разправяй, разправяй по-скоро!

Новодошлият заразказва. Добри Чинтулов го слушаше заедно с другите, пък мисълта му по странен начин се раздвояваше: половината от нея следеше бурните събития по улиците, в метоха и в конака, а другата половина се напъваше да си спомни къде някъде наскоро бе чувал името на Бяно Абаджи. И си го спомни тогава, когато Бяно привършваше разказа си.

— Трябваше да повикаш и мене, Бяно — каза Фабрикаджията, когато гостът млъкна. — Ония двамата дембели, кадията и каймакаминът, невям по ще си размърдат задниците, ако насреща им бях и аз. — В думите на Добри Желязков нямаше хвалба или желание за себеизтъкване; той просто констатираше една истина. — Пък кой знае, може така да е станало по-добре. Аз ще отида сам и от мое име ще им кажа едно-друго. Туй ще дойде нещо като пришпорване, ако тях набързо ги е застъпил вечният им мързел. Ти що ще кажеш, Злъчка?

— Само ще похваля Бяно Абаджи и останалите. Повече и по-добро от това не можеха да сторят. Е, друг е въпросът доколко ще хване дикиш. Зер при гаджалите гарваните още не са захванали да си избождат очите.

— А вашето мнение, господин Чинтулов?

— Кой е негова милост? — попита Бяно. От този въпрос всички разбраха, че одева при запознанството той изобщо не е обърнал внимание на младежа.

Димитър Инзов отговори на въпроса му. Бяно изрази задоволството си, но личеше, че мисълта му все още беше другаде.

— Знаете ли, господин... господин...

— Силдаров — каза другият. — Но можете и по-простичко, Бяно Абаджи например.

— Съвсем наскоро, само преди едно денонощие, чух името ви при съвсем необикновени обстоятелства, господин Силдаров.

— Тъй ли? — разсеяно произнесе Бяно. — От кого?

— От един хайдутин. — Бяно Абаджи трепна: пролича, че сега за пръв път се откъсва истински от събитието, раздвижило духовете на целия Сливен. — Да, господин Силдаров. Само преди двадесет и четири часа един хайдутин в Балкана ме питаше за вас.

— Я разкажете, момко, я разкажете! — подкани го домакинът.

— В Търново се присъединих към един керван за насам. На минаване през Хаинбоаз ни нападнаха хайдути. Отначало загубихме ума и дума, защото бяха в турски дрехи и си говореха също по турски. Да, ама като разбраха, че сме все българи, хайдутите прибраха оръжията си, преминаха на български и се отнесоха към нас най-дружелюбно, дори ни поканиха на почерпка — „за да преглътнем страховете си“, както каза войводата им^[3]. И от дума на дума, спомена се, че аз се завръщам от Русия. Тогаз един от хайдутите ме взе настрана и много настойчиво ме заразпитва дали нейде по великата страна не съм срещнал човек на име Бяно Абаджи. И като му признах, че не съм, остана искрено разочарован. Той самият бил ходил да ви дири по Влашко, Богданско и на север чак до Санкт Петербург, ала навсякъде ударил на камък, тези бяха думите му.

— Имаш ли представа кой ли ще да е бил този човек, Бяно? — попита Добри Желязков.

— Никаква — отговори запитаният. После се обърна към Чинтулов: — Как изглеждаше този човек?

— Висок, мургав, жилест... Ех, приказвам ги и аз едни! Сякаш може хайдутин шкембелия... Горе-долу на ваша възраст човек, ала косите му къде-къде по-бели. Изобщо личеше си, че не от хубаво е хванал балкана.

— Поне разбра ли се кой им е войводата? — по-практично се осведоми Злъчката.

— И това не. Когато ни нападнаха, те се наричаха един друг с разни турски имена. После обаче, когато се разкриха, че са българи и християни, не споменаха нито едно име. — Добри Чинтулов присви рамене. — Това може да е и закон при тях, знам ли...

Всички погледи се събраха в Бяно. Той поразмисли, пък разпери ръце:

— Да пукна — каза, — ако проумявам нещо от тази работа. Ще да са се събрали повече от двайсет години, откакто последен път съм видял жив хайдутин. — И с това бе завършен разговорът на тази тема.

Вратата скръцна повторно. Дъхът на Добри Чинтулов секна от нетърпеливо очакване. Младият мъж се извърна; призова цялата си воля, за да го направи полека и естествено, а не издайнически рязко. Сърцето му не го бе измамило — същото девойче, за него същинска принцеса от приказките, идваше да почерпи новодошлия.

— О, здравей, Анастасия — поздрави я като стар познат Бяно. — Как си, моето момиче? Научи ли най-сетне как се умножава на девет?

— Все още съм стигнала само до седем, чичо Бяно.

Трябва да беше някаква отколешна задявка помежду им, понеже двамата се засмяха по-особено, дружелюбно и някак съучастнически. На Добри се стори, че това върху лицето на момичето не е усмивка, а розова пъпка на бадем, която се разцъфтява под полъха на пролетния вятър.

— Няма да си задълго така неука — обади се гъгнивият глас на даскал Димитър Инзов. — Този левент гледаш ли? Учен е той за сто учени, в главата си носи цялото мирово знание. Закъсаш ли я с таблицата, я с друго, той ще те оправи.

Похвалата беше искрена и от сърце, пък, кой знае защо, Чинтулов остана недоволен. Искаше му се Анастасия да види в него нещо друго, не непременно цялото Мирово знание.

Думите на Злъчката върнаха разговора към него, Чинтулов.

— Ти май не разбра, Бяно — рече Фабрикаджията, когато дъщеря му излезе. — Негова милост е учител, изучил науките в Русия.

Все още зает със собствените си мисли, Бяно Абаджи отговори някак нехайно:

— Много се радвам...

Прекалено чувствителен по душа, а днес изпълнен с мнителност към всичко, свързано с посрещането му, младият човек изтълкува по своему тази привидна сдържаност. Той бръкна във вътрешния си джоб и извади някакъв лист — прилежно сгънат, но все пак поизмачкан от дългото пътуване. Разгъна го и го оглади на коляното си.

— Разбира се, вие, господа, не сте длъжни да се доверите сляпо на думите ми. Е, аз мога да ви покажа дипломата си от семинарията, ала... ала засега поне бъдете милостиви да се запознаете с препоръката, която ви нося от един многоуважаван българин. „До сливенските граждани“, така го е написал той и следователно спокойно мога да го предам във вашите ръце.

— Кой ни е удостоил с вниманието си? — с непресторено пренебрежение попита Добри Желязков, който имаше вродено отвращение към ходатайствата от всякакъв сорт. Но в следващия миг подскочи.

— Господин доктор Иван Селимински.

— Кой? Кой? — в един глас се развикаха Фабрикаджията и Бяно Абаджи. — Чие име произнесе, млади човече?

— Името на доктор Селимински. Имах честта да се запозная с него в Браила. И като разбра, че се готвя да посветя ума и знанията си на родния град, този благороден човек сам пожела...

Добри Желязков не го доизслуша, а се пресегна и почти изтръгна хартията из ръцете на госта. Хвърли един бърз поглед по дължината, на двете гъсто изписани страници, взря се в подписа и възкликна:

— Господи!... Истина е, Бяно. Писмото ни е пратил нашият хаджи Иван... — После, докато приятелят му се кръстеше благоговейно, той се вдълбочи в редовете. — Слушай как хубаво го е казал само: „Стига вече сме киснали в невежество и мрак, нека съзнаем, че просветата е благо. Никой от съседните ни градове...“ Е, туй може и да се прескочи. Ама чуй по-нататък: „... друг наш млад съгражданин, който завърши сродно (славянско) учение в известни учебни заведения, е много подходящ за сегашното образование на младежта ни. Той, като се отказа от други, по-големи достойнства, се посветява в служба на родината, та затова използвайте знанията и ревността му. Ако мислите за най-голямото и съществено народно богатство, ще потърсите и нас, които сме в чужбина и които сме готови всеки според силите си да помагаме във всичко, което ще донесе благоденствие.“^[4] — Фабрикаджията звучно разцелува хартията в ръцете си и потърси погледана своя отколешен приятел: — Какво ще кажеш, Бяно?

— Аз го казах още оде, но може би не изразих цялата радост, с която идването на негова милост изпълни душата ми. Пък и тази

препоръка!... Да, да, нашият Сливен отдавна плачеше за учител с високи знания и дарби... пък ти не се засягай от думите ми, Злъчка, разбираш ме, каквото искам да кажа.

— Да се засягам ли? — Инзов изтърси една звучна благословия от своя богат запас. — Че кой по-добре от мен е осъзнал потребата от ново, истинско европейско знание? Към милостта му аз ще имам само една просба — ако зърне в старата Злъчка нещо, гдето все още да е „на полза роду българскому“, да ми запази някаква службица в утрешното наше училище, за да изхрани жена и... — Той спря рязко, изведнъж. Чинтулов го изглежда почудено, но Бяно и домакинят го разбраха: Инзов по инерция щеше да каже „и челяд“, а той, женен вече от доста години, нямаше деца и тази празнота в живота му беше едно от големите, ако не и най-голямото му терзание. Учителят продължи, като се насилваше да налучка предишния си лековат тон: — Пък ако не зърне, нека поне школски прислужник да ме вземе — да попремитам там, звънеца сутрин да бия...

— Вазгеч де — смъмри го Добри Желязков, — стига толкова скромности. Ако даскал Димитър беше за прислужник, щеше ли да стори тъй, че Сливен да се види тесен за Цукалата?

— Не разбрах, къде сте отворили школо, господине? — попита Бяно.

— Никъде, господин Силдаров. Аз едва от вчера...

— И никъде няма да отваря школо — отрязва стопанинът на дома. — Ние, братя сливналии, не сме във времето на хаджи Кринчу, даскал Николаки и хаджи Илия, мир на праха му^[5], дето съберяха няколко хлапета и захващаха да даскалуват. Не! Господин Чинтулов следва да поеме училището на Сливен и да го възведе до кройката на Габровското, че и още по-нависоко.

— Да си призная, също и аз така виждах ролята си тук, любезни господа — стеснително заговори Добри Чинтулов и усети, че бузите му отново пламват. — Ученолюбиви са децата на Сливен, ала самият живот налага вече друго, по-системно преподаване. Не зная как е в Габрово, ала ние трябва да гоним ръста на Европа. Нам не стигат вече Апостола, Катехизиса и четирите аритметически действия. — Неусетно за себе си младият човек се бе разпалил. — Не ме разбирайте погрешно, Катехизисът пак ще се изучава. Обаче наред с него са ни нужни и граматика, и история, и география, и физика, и химия, и

езици... Да, да, господа, езици! Речено е, че да овладееш един чужд език, туй е все едно да придобиеш още една душа. А поставим ли всичко на европейска нога, утре ще трябва и за още по-високо, класно образование да се замислим. — Чинтулов внезапно осъзна разгорещеността си и побърза да завърши: — Пък нека господин Инзов не бере грижа за себе си. От учители като него, натрупвали опит цели десетилетия, винаги ще има нужда.

— Особено когато учителите са и ревностни родолюбци — сякаш покрай другото вметна Бяно, но това бе забележка, която Добри Чинтулов чу и запомни завинаги. Както и онзи, който я бе изрекъл.

— А за Яни Сотиров що ще кажете, господине? — лукаво подхвърли Злъчката. — За него хлебец ще има ли?

Всички разбраха тънкото му подмятане. Яни Сотиров беше от най-подготвените досегашни учители на Сливен, вероятно по-подготвен и от Димитър хаджи Костов, но него мъчно можеше човек да причисли към „ревностните родолюбци“ — получил солидно гръцко образование (завършил бе философия в Атина), поклонник на гръцката култура, Яни Сотиров се бе проявил като страстен проводник на елинизма в училищата, дори си бе завоювал двусмислената слава на „дясна ръка“ на Георги Цукалас по време на тежката борба за очистване на елинската зараза от българското училище^[6]. За негова чест той не се измъкна от родния си град, когато събитията потръгнаха против разбиранията му, а остана, макар и да беше твърде далеч от онова, което се нарича преуспяване.

— Разбира се, че ще се опра и на Яни Сотиров — беше неочакваният отговор. — Ама бил той пламенен елинист? Нека! Толкова по-старателен ще бъде, когато ще преподава гръцки език и безсмъртната древна гръцка литература. Защото утрешният образован българин трябва да знае всичко, което съставлява съкровищницата на човешкото знание. А ние може да не обичаме гърците, но не бива да отричаме приноса им в тази съкровищница.

— А! — изумено зяпна Димитър Инзов и подсили възклицанието си с един от онези изрази, които не могат да бъдат написани.

— Прав, напълно прав е негова милост — рече на свой ред Бяно.

— Дайте ми утре също пламенни математици, пламенни историци, пламенни физици, на всички ще осигуря място в училището.

Когато сливенските деца се учат, нека учат не от папагали, а от люде, които любят и залагат на своята област от знанието.

— Достоен възглед на достоен човек! — отново го похвали Бяно Абаджи. — Жал ми е, че нямам деца, които да се учат при вас, господин Чинтулов, дважд ми е жал, че аз самият отдавна съм излязъл от школската възраст. Нека е на добър час в попрището ви!

— Какво поприще? — засмя се другият. — Аз все още...

— Няма какво да умуваме повече — отрязва с присъщата си повелителност Добри Желязков. — Смятайте се назначен, господин Чинтулов, и подхващайте работа. Подробностите ще уредя аз. Каква плата искате?

Кратко замълчаване, после, изчервен, Чинтулов каза ясно:

— Когато се заговаря за платата, искам да съм свършено наясно с вас, господа. Наясно и начестно. Действително на учителството аз гледам като на призвание, но съвсем явно е, че то за мен ще бъде и препитание.

— Излишни приказки, драги господине — прекъсна го Фабрикаджията. — Вие трябва не само да се препитавате, но да сте и добре платен, така добре, че да не ви се налага да превивате гръбнак на тогова или оногова. Един учител не бива по никакъв повод да става за посмешище. А вие сигурно ще станете за посмешище, ако се наложи да ходите с ями на дъното на потурите...

— Благодаря ви, че гледате така на тези неща, уважаеми господине. Аз обаче исках да изясни друго. Дори и да не ми плащате нито грош, аз пак ще моля за учителско място в нашия град.

Тези неочаквани думи предизвикаха кратка гълчава, после Бяно надвика останалите:

— За себе си ще кажа, че не ви разбирам, господин Чинтулов.

— Това беше, по което исках да съм наясно и начестно. За да завърша образованието си, аз бях под милостивото покровителство, на мнозина родолюбиви българи — нека ви спомена само господата Априлов, Палаузов, Николай Тошков... Но онзи, комуто дължа най-много, е безспорно господин Димитър Диамандиев от Браила.

— Димитър Диамандиев? — възкликна Бяно Абаджи. — Че той не е ли наш сливналия, дето се изсели след „Голямото Московско“?

— Същият. Димитър Диамандиев е търговец в Браила и бог е пожелал да се замогне в твърде висша степен. Хвала и чест нему, че

това замогване той го схваща не като лично процъфтяване, а предимно като средство да служи на любезното си отечество и на скъпите си еднородци и едновърци. Та господин Диамандиев, казвам, ме закле да се върна в нашия Сливен. И се вриче, че плаща ми се тука или не, той всяка година в разстояние на десет години ще ми провежда по две хиляди гроша.

— Майка му стара! — изрази по свой начин възхищението си Инзов. — Това разбирам аз истинско родолюбие!

— Ето защо преди малко казах, господа, че със или без плата от вас, аз пак ще моля за учителско място.

Отново се смълчаха за малко, после Добри Желязков се приведе над коляното си — той седеше със скръстени по турски крака — и каза деловито:

— Изслушах ви и ви разбрах, господин Чинтулов. И хвала вам за честността ви, гдето не хитрувахте, скривайки помощта на Димитра Диамандиева. Но сега пък вие изслушайте и разберете мене. Ние, сливналии, не оставяме душите на децата си на, милостта на далечни дарители. Речено накратко: нека Диамандиев ви провожда, каквото си желае, то си е негова работа, а вие ще сте на плата при нас, и то такава плата, на каквато ние оценяваме достойнствата ви на учител. Годишно ще получавате сто златни турски лири.

— Сто злат-ни ли-ри!... — изумено повтори Злъчката.

— Ако приемате, ето ръката ми.

Зашеметен от чутото, Чинтулов, без нито дума повече стисна подадената му мъжка десница. И от този момент започна попрището му на народен учител.

Не след много Бяно си тръгна. Когато слизаше по стълбите, от собата гръмко се разнесе една от благословиите на Димитър Инзов — там разговорът продължаваше на друга тема.

[1] За доста нецензурния речник на учителя Димитър Инзов са запазени твърде много сведения от епохата. Тук ще приведем само един цитат — от д-р Д. Минков в Петдесетгодишнината на Сливенския театър. Илюстрация Светлина, 1923, кн. I: „... учителят Димитър Инзов, родом от Трявна, известен под названието Даскал Димитър или Даскалчето, а най-вече под названието Злъчката... Твърде интересна е биографията на този комик, но ние не можем да влезем в

подробности... Ще кажа само накратко, че Димитър Инзов беше homo multiplex: той беше стихотворец, лекар, хирург, учител, актьор, иманяр (малджия) и *малко циник в изразите*.“. ↑

[2] В интерес на романа тук допускаме малко отклонение от истината, като състаряваме Анастасия Д. Желязкова — представяме я 13-14-годишна (на тази възраст е било „настъпващото моминство“ на девойките от епохата), докато по това време Анастасия е била на 10 години. ↑

[3] Малко отклонение от истината. При завръщането към родния град керванът, с който се е движил и Добри Чинтулов, на два пъти — в Хаинбоаз и при с. Бинкос — е бил нападан, но и двата пъти от турци-разбойници за обир. ↑

[4] Изпратеното писмо и цитираните откъси — автентични. ↑

[5] Имената на сливенски учители от началото на XIX век, преподавали по примитивните правила на килийните училища. Хаджи Илия бил и баща на станалия по-късно виден възрожденски учител Сава Доброплодни. ↑

[6] Малко отклонение от истината: Яни Сотиров е бил само ученик на Цукалас, наследил го като преподавател, а три години по-късно отишъл да следва в Атина. Върнал се в Сливен след завършване на висшето си образование (1846), той се опитал да възроди елинизма, като открил гръцко училище, но напълно безуспешно — „едва не умрял от глад“, както пишат съвременници на събитията. ↑

8.

През деня беше зает със своите търговски работи, но сметна за разумно следобед да прескочи отново до метоха — един да го видеше, пак щеше да се приказва, че Евтим Димитриади не е останал равнодушен към поругаването на божия храм. Наистина там се случи само един, но „най-едрата риба“ — кметът Йоргаки. Здрависаха се, а в това време Евтим си мислеше: дали пък аджеба и Йоргаки не бе дошъл в метоха, воден от съвсем същите съображения...

— Разправяй, чорбаджи — поде направо Евтим. — Откак се разделихме сутринта тука, не съм чул нищо по онуй дело. Ходили ли са нашите хора, с кого са се срещнали, що са свършили?

Кметът го осведоми. И на свой ред попита:

— Как ти се вижда тази работа, Евтиме?

Евтим можеше да каже много неща, но след съвсем кратко размисляне предпочете да бъде предпазлив — с Йоргаки „се имаха“, ала все по-разумно е да не плешиш много пред човек, който ден през ден е на приказка в конака.

— Сторихме всичко, което бог е вложил във възможностите ни — каза, — и оттук нататък можем само да чакаме.

— И като че ще да си останем само с чакането — смръщи се Йоргаки. — Не знам дали си запомнил Тахир ага, Евтиме, ама...

— Как да не го помня! Бях бая мъж, когато глътна отровата...

— Тахир беше по-друг човек — раз-прас, не му мигаше окото. Да беше се случило туй поругание по негово време и да отидат свидетели да му кажат в очите кой е виновникът, тоз кръст отгоре ми, ако изедникът Мюстеджеб вече не гниеше в хумбата на аяна. С такъв човек начело на Сливен и на баща ти, царство му небесно, му беше по-леко.

„Той си знаеше колко му беше леко“ — помисли Евтим, но гласно каза:

— Мехмед Салих бей и Али ефенди също са хора, които ще се вслушат в справедлива жалба като нашата.

— За вслушване — ще се вслушат. Ама при тях от слушането до възмездието пътят е някак много дълъг.

„Ако изобщо се стигне до възмездие“ — отново си каза наум Евтим. Защото вече имаше доста ясна представа как властвуваше Мехмед Салих и как раздаваше правосъдие кадията Али.

— Е, поне ще знаем, че не сме се спотаили пред картината на злото. — На двамата бе много добре известно, че „пред картината на злото“ всъщност лично те се бяха спотаили и великодушно бяха оставили, както е приказката, други да вадят кестените от огъня. Ала Евтим го каза, а Йоргаки не го поправи. — Хайде, сполайти, чорбаджи Йоргаки. Ще се прибирам към къщи, зер днес цял ден съм бил на крак и, речи го, залък не съм хапнал на обед.

Като крачеше нагоре към Мангърската махала, Евтим зърна отдалече Елисавета (Елисава, както ѝ казваха сливналии) Желева, новата и според приказките — много опитна сливенска даскалица. Тя бързаше нанякъде със ситни стъпки и със забит в земята поглед — както през онези години ходеха изобщо българките в Сливен. На чорбаджията хрумна нещо, та той се понапъна и я застигна.

— Добър ден, госпожице Желева — поздрави я задъхано.

— Добър ден и на вас, господин Димитров. — Тя се готвеше да отмине, но забеляза желанието му да я заговори и поспря очаквателно.

— Искам да ви изразя уважението си, госпожице. За вас ката ден слушам какви ли не хвалби в общината и другаде. — И се опита да поразведри нейното видимо недружелюбие с една твърде плоска шега: — Ако напоследък често ви пищят ушите, от това е.

— Благодаря — каза кратко учителката.

— Мислех дали способност като вашата не се пропилява със скромната плата, която получавате от общината... — Беше подкана, но Елисавета Желева не каза нищо, та Евтим се принуди да продължи: — Думах си например из онзи ден няма ли да е по-добре за вас, ако поемете само няколко по-отбрани девойчета...

— По-отбрани девойчета или девойчета на по-отбрани бащи, господин Димитров? — прекъсна го учителката; Евтим се опита да разбере какъв смисъл влагаше тя във въпроса си, ала лицето ѝ беше съвсем безизразно, невям с надяната върху му маска.

— Мигар правите разлика между едното и другото госпожице? — За втори път Желева се прикри зад мълчанието си. — Казвах си, да речем, така. Ако вземете само моята Златина, Анастасийка Добри Желязкова и Стилияна чорбаджи Йоргакева, хем трудът ви ще бъде по-

облекчен — едно е с три момичета, друго с тридесет-четиридесет, — хем платата... Защото, излишно е да ви пояснявам, никой от нас, тримата бащи, няма да се поскъпи, когато се отнася до любимата му щерка.

Със същото лице-маска тя попита на свой ред:

— Вие, като член на общината, навярно сте помислили и какво би станало с другите двадесет и седем или тридесет и седем момичета?

Евтим махна с ръка; постара се да бъде жест едновременно успокоителен и в по-малка мярка пренебрежителен.

— Мигар Захарина Яндова в Клуцохор и сестра Теофана тук не са достатъчни?

— Споменавате Захарина Яндова. Защо не поканихте нея, господин Димитров? Тя е дългогодишна учителка, с опит?...

Чорбаджията се почувствува неудобно. Той на няколко пъти бе повеждал подобен пазарлък с Яндова, но тази забележителна жена винаги бе оставала безчувствена към предложенията му и го бе отрязвала изкъсо. Дори когато Евтим опита да „обърне дебелия край“, тя невъзмутимо се премести да учителствува в Клуцохор, но не се поддаде на натиска.^[1] Елисавета Желева усети объркването му и безмилостно го довърши със следващия си въпрос:

— Или може би ме виждате в ролята на сестра Елена, господине?

Осем години преди описваните събития сливенци повикаха две калугерки от Калоферския манастир, Теофана и Елена, които наред с Яндова да поемат образованието на техните ученолюбиви девойки; Теофана преподаваше, макар и със скромен успех, още, но Елена не се застоя дълго. Причината бе в лекото ѝ поведение, донесло радост на мнозина сливенски ергенаши, „привървели край училищната нова порта в поп Янкова сокак“. Между тези „щастливци“ бе и Евтим, по онова време наскоро овдовял и намерил утеха във всеотдайните обятия на Елена; истината е, че не го бе правил толкова от нужда, колкото от нечестивото желание „да опита с калугерица“. Обаче тези любвеобилни подвизи на сестра Елена не продължиха дълго — „сливенци станали на крак, та я махнали от града“^[2].

Затруднен, Евтим не можа да намери отговор достатъчно бързо. Като се възползува от това, учителката го поздрави хладно и отмина.

Ако изобщо под слънцето съществува приятна болест, тя бе тази, неговата. Евтим бе „на ти“ с нея вече четвърт век, та я познаваше добре. Дойдеше ли онова време, което турците наричат икиндия — минутите около залез слънце, — той започваше да усеща неясна напрегнатост, особена възбуда. Не стореше ли нищо, напрегнатостта се усилваше, ставаше сприхав и лесно избухлив, после захващаше да усеща леко треперена на снагата и ръцете. И това продължаваше така, докато изпиеше първата глътка ракия; гаврътнеше ли я (той наистина я гаврътваше наведнъж, съвсем като лекарство), по тялото му се разливаха топлина и спокойствие. След втората глътка се уталожваше раздразнението, Евтим отново възвръщаше способността си да мисли спокойно и да възприема околното без предварителна наеженост, смислено и дори благоразположено. А подир третата светът започваше да му се вижда розов — е, по-замъглен наистина и често с не напълно ясни очертания, но привлекателен, безметежен, честит. Стигнаше ли до това състояние, Евтим обикновено нареждаше да се слага софрата за вечеря и преминаваше на винце — вярно, езикът му понадебеляваше и съзнанието ставаше някак по-лениво, ала то не му пречеше да се поразговори със своите по катадневните въпроси, а след това му помагаше да заспи мигновено, все едно че потъваше в бездна.

Може би за уточнение трябва да се каже, че под „глътка“ Евтим разбираше юзче^[3]. В по-младите си години (сега беше към петдесетте), за да види света в розово, му бяха нужни четири до пет юзчета; кой знае защо в последно време две, а често и само едно му идваше напълно достатъчно.

В тази пролетна вечер Евтим наруши порядъка, като не дочака икиндията. Срещата с даскалицата го беше ядосала; той, дето от момче имаше име на акъллия и бързорек, сега в словесното сборичкване се бе озовал отдолу. И то не под някои забележително учен човек (в такива случаи все му се привиждаха един ненавиждан и един обожаван човек — хаджи Иван Селимински отпреди двадесет години или Георги Цукалас отпреди десет), а се бе оставил да го надвие една нищо и никаква пикла... Ето как възбудата и треперенето на ръцете бяха изпреварили обичайния си час. Но и Евтим си знаеше цера — още от

двора слезе в избата, наточи си едно пахарче от онази, есирлийската^[4] нетърпеливо я ливна в гърлото си, примлясна от удоволствие и избърса мустаци с опакото на ръката си. Постоя неподвижно. И само след минута можеше да се закълне, че усеща как топлината на ракията сладостно пропълзва по жилите му... Сипа си още една съвсем малка глътчица, после бавно и трмаво се заизкачва към горния кат на къщата, а стъпалата заскърцаха жалостиво под тежестта му.

След още четвърт час вече седяха около софрата (слугинчетата бяха забелязали връщането му и отбиването в избата, та се бяха разчевръстили да сложат трапезата). Както изискваше редът, първо седна, пуфтейки и задъхвайки се, стопанинът, после от лявата му страна се настани синът Йосиф, от дясната Златина; мястото на майка им трябваше да бъде срещу Евтим, но то си оставаше винаги празно — починала бе тя преди тринадесет години, когато даряваше на света и на мъжа си своята дъщеричка.

Докато се прекръстваше, охраненото лице на Евтим се смекчи от израз на разнежване. Не беше то само от ракията; ако нещо все още можеше да размекне вкоравеното сърце на чорбаджията, то бяха видът на парите и присъствието на децата му. Докато напъхваше един шарен месал под яката на ризата си, бащата хвърли един наглед небрежен поглед към двамата. И усмивката му стана по-топла и по-широка.

Както е думата, Йосиф бе „одрал кожата“ на дядо си Димитраки — също като него бе висок, нито слаб, нито пълен, с красиво светло лице и кестеняви коси и мустаци. Според обичая той трябваше да продължи и името на дядо си, но случи се, че се намери на втория ден на Рождество, Йосифовден. В това Димитраки чорбаджи бе видял някакво особено предзнаменование, та сам бе настоял внукът да бъде Йосиф.

Ако престъпиха реда при кръщението на сина, то напълно го спазиха при дъщерята. Е, бабата наистина беше Малама, но когато детето се роди, в Сливен се бе развихрила такава противоелинска ярост, че благоразумието на Евтим го подтикна да преведе името на български и да стане Златина. За щастие приликата на Златина с баба ѝ свършваше до преведеното име — иначе нямаше и следа от нейната пословична тантурестност, беше тънка, височка за годините си, с кръшен стан, пъргава и подвижна. Пък в образ не бе взела нищо — нито по линията на Евтим, нито по линията на майка си Събка от рода

на чорбаджи Тотевите. Беше дълголика, с тъмни, макар и не съвсем черни къдрави коси, с волева трапчинка на брадичката, вежди с естествена извитост на дъга и очи, които според светлината преливаха между синьо, зелено и виолетово. Евтим не би го признал, дори да го режеха на късове, но това лице напомняше братовчедката му Божура, която се затри някъде около Преселението; не би го признал, защото тази Божура, чичовата му дъщеря, бе „черната овца“ и позора на рода им.

Като позасити глада си и изпразни първата чаша кираца^[5] — думата е за онова жеравненско и градешко вино, за което разправят, че „гдето капне — дупка прави“, — Евтим наруши и мълчанието:

— Научихте ли безчинството, извършено нощес?

Не ги изненада, разбира се — в този ден мало и голямо в Сливен не говореше за нищо друго.

— Ялова ще бъде тази, дето сте я подхванали вие, общинарите — каза в отговор Йосиф. — Жалвали сте се, чудо голямо! Или сте захванали да вярвате, че вече гарван вади око гарвану?

— Ако ти беше в метоха, невям би дал по-смислен съвет? — кисело възрази бащата и „залепи плещите“ на сина си: Йосиф наистина беше убеден в безплодността на подетото от общинарите начинание, ала сам бе неспособен да посочи по-правилен път. Евтим почти щеше да се почувствува победител в кратката схватка, когато неочаквано се обади Златина:

— Така ще е, докато Сливен е пълен само с мухльовци и слабацци.

Думите и повече от тях тонът им бяха така остри, че пилешкият копан в ръката на бащата за малко увисна над софрата. Крехката и добролюбива Златина ли ги бе изрекла? Днес на Евтим положително не му вървеше да се разправя със сливенки. Но да бъде нападнат така от Златина, най-милото му същество под слънцето?

— Туй пък какво значи? — смогна да попита най-сетне той.

— Да живееха още истински мъже в Сливен, нямаше да чакат благоволенieto на тогова или оногова.

— И какво щяха да направят?

— Щяха да отговорят на силата със сила. Знае се кои са разбойниците, осквернили господния дом. Ако имаше дружина сърцати мъже в града ни, нямаше да ходят и да хленчат по вратите на

големците, а щяха да ударят домовете на злочинците и с добро или лошо щяха да върнат на храма откраднатите му свети вещи.

Двамата мъже се спогледаха — за тях нападката беше глупава и празнословна, ала тя ги бе накарала да се почувствуват виновни. Евтим промърмори нещо като „Лесно ти е на тебе да ги ломотиш едни врели-некипели“, но то не беше, за да влезе в спор, а по-скоро да приключи несполучливо потръгналия разговор. Същото желание имаше и Йосиф, но той го направи далеч по-сръчно:

— Какво ще кажете за новия даскал?

— Нов даскал ли? — искрено се учуди бащата. — Какъв нов даскал?

— Наистина ли не знаеш или само тъй...?

— Хайде де, няма пред вас да правя карагьозчильци. За какъв нов даскал приказваш?

— Такъв, че ако още си имал надеждица да се възроди елинизмът в школото, можеш да поръчаш парастас за упокоението ѝ на тази твоя надеждица.

Йосиф разказа, каквото беше научил. Освен в подробностите, разказът му твърде вярно отразяваше първите стъпки на Чинтулов в родния град — в Сливен трудно можеше нещо да остане скрито-покрито за клюкарките и клюкарите, да не говорим, че даже разказите им далеч-далеч надминаваха действителността. Противно на Йосифовите очаквания, Евтим прие твърде спокойно идването на учителя, който по самото естество на образованието си щеше да сложи кръст на елинизма. И пак противно на очакванията той избухна по съвсем друг повод:

— Какво му е скимнало на Злъчката — кресна — да води даскала при Добри Желязков? Общината ще му плаща, не фабриката!

Избухването изненада децата му.

— Нали разправяш, тате, че по това време общинарите сте били заети да се оправят с кражбата? — тихо попита Златина.

— Да не ни мислите с конски капаци на очите, че да не можем да мислим за две неща наведнъж? — продължи със същия яд Евтим.

— Ти пък ни искаш сметка така, сякаш Злъчката се е посъветвал с мене и Златина при кого да го заведе — помирително каза Йосиф. И като усети, че думите стигнаха до съзнанието на баща му, подхвърли с

истинско или престорено любопитство: — Отдавна съм го усетил, ти недолюбваш Фабрикаджията, тате. Защо? Какво имате да делите?

— Преди години той ме обиди — свъсено отговори бащата, докато в същото време си наливаше нов стакан с кираца. — Евтим Димитриади не е човек, който ще забрави и прости нанесена му обида.

Всъщност той отдавна помнеше само, че е обиден, а самата обида се бе изличила из паметта му. Сега внезапно осъзна тази истина. Но осъзнаването далеч не го наведе на мисълта да тегли едно „Нейсе!“ или „майната му!“ и да подаде ръка за дружба на може би безпричинно омразния му човек. Той само се уплаши децата да не задълбаят по-надълбоко и да лъсне безпочвеността на тридестгодишния му гарез. И за да прекрати разговорите, надигна стакана с виното.

[1] Зарафина Яндова (по баща Узуннойкова) е една твърде бележита личност от епохата, за съжаление почти напълно забравена. Родена в 1820 г., в Сливен, тя се преселва с родителите си във Влашко и там — в Дудещи и Букурещ — получава твърде солидно образование. През 1838 г., се връща в родния си град и в дома на баща си открива първото българско девическо светско училище (две години преди Анастасия Димитрова в Плевен), където учи сливенските девойки „хем на българско четмо, хем на гергйов и канава“, т.е. съчетавала общообразователните предмети с обучение по ръкоделие, домакинство и пр. По-нататък преподавала в квартал „Клуцохор“, отново в Сливен, после в Ямбол, с. Калояново и т.н., като Освобождението я заварва на учителския ѝ пост. Починала в 1899 г. ↑

[2] Случаят с леконравната калугерка-учителка — автентичен. ↑

[3] Юз — сто; юзче — шишенце от сто грама. ↑

[4] Есирлий — днес с. Блатец, Сливенско; в случая думата е за прочутата ракия от Блатец, смятана и днес за деликатес. ↑

[5] Виното кираца, а също споменатите по-нататък в книгата шевка и папазка, са типични за Сливен и Сливенския край вина — черни, гъсти и много силни. За гъстотата на някогашната сливенска шевка В. Д. от Сливен разказваше на автора, че в детските си години бил направил опит дали наистина „може в кърпа да се носи“; той налял в една кърпа, свързана на четири, понесъл я и „на десетина крачки капваше по една капка“. ↑

9.

Както го допускаше Коранът, Али ефенди имаше четири жени. Той спазваше и повеленията на свещената книга — всяка вечер спеше поред с една от тях. Ако куцаше нещо, то беше в това, че думата „спеше“ той изпълняваше в съвсем буквалния смисъл — между онова, което бе наследил от прочутия си дядо, положително не влизаше ненаситността на женска плът. Всъщност беше още сравнително млад, нямаше четиридесет, обаче от години „си бе взел пая“ (негов израз) от телесните удоволствия и на нощите с топла жена до него бе започнал да гледа с полускрита досада и като на тегоба, а нямаше дързостта на дядо си да се установи в селямлъка и да прескача в харема само когато го осеняваше желание — Али ефенди твърде внимаваше да не излезе име на него, кадията, че подрежда живота си не според записаното слово на Пророка. Не че изобщо не се сещаше да протегне ръка към жената до него, ала то, общо взето, се случваше дотолкова от дъжд на вятър, та след такива нощи ощастливената, ханъма черпеше в харема завистливите си посестрими.

Али ефенди имаше привычка да вечеря сравнително рано, после, щом вдигнеха софрата, почиташе на жените си час-два от Корана; избираше толкова по-скучно и по-познато място, колкото му се искаше по-бързо да заспи, когато дойдеше неизбежното лягане с едната. До такава степен бе хванал тънкостите на този чалъм, че най-често захъркваше още докато тя, поредната, се кривотеше съблазнително или навираше в очите му пищните си телеса, за да събуди мъжа в него.

Тази вечер обаче познатият ред в дома му бе нарушен. Още не бяха насядали край софрата, когато известиха на Али ефенди, че двама правоверни го чакат в синята соба — така наричаха гостната, една от четиринадесетте стаи на дома му^[1]. Отиде. Както и очакваше, бяха Абдула чауш и Коджа Мюстеджеб.

Кадията разпореди да отведат Абдула в ашевото и да го нагостят богато и остана на четири очи с прочутия сливенски кеседжия. Минута никой от двамата не проговори, само се измерваха с поглед. По нищо не проличаваше Мюстеджеб да се чувства неловко — в този дом изобщо и пред очите на кадията; напротив, в държането му се усещаше

някакво нагло самочувствие, граничецо с пренебрежителна високомерност.

— Утре ще те заптисам — започна направо, без всякакво предисловие Али ефенди; думите му явно не направиха впечатление на госта. — То трябваше вече да си в хапуса, ама успях да отложам с едно денонощие. — Тук следваше да се очаква Коджа Мюстеджеб да каже нещо, но той не се възползува от тази възможност. Нервиран, кадията повиши тон: — Ашколсун бре, голям майстор си бил в занаята, щом си решил да бастисаш нещо, а още на сутринта донасят името ти в конака.

— Туй е работа на Георги Трънкин — спокойно каза разбойникът.

— Георги Трънкин? — сви вежди кадията. — Кой пък е тоз?

— Един готов хайдутин, чюдя се, дете е още тука, а не в Балкана. Син е на баба Трънка Смеденовката, воденичарката на Аркаръ куруч, и племенник на Бяно Абаджи.

— На Бяно Абаджи? А, това изяснява всичко.

— Кой знае как Георги Трънкин попадна на пътя ми нощес и ме позна, макар че сторих всичко, за да стана невидим. — Пауза. — И друго, кадъ ефенди. Един от аркадашите ми не се прибра. Сигур си чувал за него, Едхемоглу Джелал. Сутринта се върнахме на онова място, където ни засече Георги. По земята имаше кръв и следи от борба. Чапкьнинът трябва да е взел душата на моя човек.

— Чудно — замислено проточи Али ефенди, като търкаше с показалец челото си. — Племенникът му да е убил правоверен, пък Бяно Абаджи... — После кимна: — Ами да, хелбете, че ще е курназ. Нали ако заптисам тоя, как го рече, Георги Трънкин, веднага ще лъсне твоят зулум и всичко останало.

— Така, така — беззвучно се засмя Мюстеджеб, — моят зулум и всичко останало. Прав си, кадъ ефенди. Лоша работа, ни напред, ни назад... Ама ти не се сърди, ефенди, случват се несполуки и в нашия занаят. А тази, нашата несполука, беше от гламава случайност.

— Случайност! Случайност! — кресна невъздържано кадията. — Случайност, че ви е срещнал, туй добре. Ала случайност ли е, че той е заклал човек от вас, докато вие, петима срещу един!... — Али ефенди скочи на крака и се заразхожда из синята соба. Когато седна отново, беше пообуздал гнева си. — Трябва за някое време да

изчезнеш, от Сливен — каза. — Аз ще проточа истиндака, ще те търся и все няма да те намирам и работата малко по малко ще се потули.

— Как да го разбирам това „за някое време“, ефенди.

— Месец, е, нека да са два най-много. Сетне Сливен е пак твой.

— Два месеца? Не е малко, кадъ ефенди.

— Ще те пратя да гостуваш на човек, при когото няма да скучаеш. Даже може да се заседиш и по-дълго. Ти Шибил знаеш ли?

— Мустафа Шибилюоглу от Градец?

— Речи го по-скоро властителя Градец, че комай и на целия край от Казан^[2] до Стралджа и Карнобат^[3]. Ще отидеш при него и само ще му речеш едно „чок селям“ от мене. Друго не се иска.

— Вярно е — кимна Мюстеджеб, като се поразмисли. — При Шибиля наистина няма да се скучае.

— Само че трябва да се измъкнеш незабелязано от Сливен. Тръгни утре на разсъмване и мини по Ичеренския път. Така ще завариш Шибиля още да се излежава до топлата кълка на своята Дженда^[4]. Знаеш ли му къщата? Зер не е разумно да питаш тоз-оня, да те виждат...

— Как да не я знам? Шибил живее отсам реката, в махалата Кишер, досами Галата.

— Точно така. Върви и отседни при него. Когато тук опасността се пораздигне, аз ще ти проводя хабер.

Али ефенди изпрати Мюстеджеб до дворната врата — прекалено внимание на кадията към този янкеседжия, — сетне хлътна в ашевото. Абдула тъкмо се бе нахранил богато и сега се оригваше доволно; дъхът му удряше на вино, обаче стопанинът предпочете да се направи, че не е зебелязал.

— Всичко наред ли е, Абдула чауш?

— Тешекюр едерим^[5], по-добре не можеше и да бъде, кадъ ефенди — стана на крака чаушинът.

— Ще те помоля да ми сториш още една услуга. Отбий се до Топчи Ахмед — ставаше дума за един от двамата бьолюкбаши на Сливен — и му кажи да дойде до мене. Знаеш ли го къде живее?

— На пътя ми е, кадъ ефенди. Сега, по тъмно ли го искаш?

— Веднага. Ще го чакам, тъй му кажи.

Щом отпрати и тоя посетител, Али ефенди начаса бе поканен от жените си за вечеря; особено настойчива и нетърпелива беше

закръглената Мукадер, която тази нощ имаше ред да сподели постелята му. Той обаче ги отклони — в този момент някои други работи му се виждаха къде-къде по-неотложни.

Не се наложи да чака дълго — една покана от Али ефенди прищпорваше всеки в Сливен, включително бьолюкбашиите. Прие темането на новодошлия и започна направо:

— Знаеш ли пътя за Ичера, бьолюкбаши?

— Евет, кадъ ефенди, как не — като петте си пръста го знам.

— Има ли там сгодно място за пусия?

Топчи Ахмед си позволи да се засмее широко:

— Че то комай целият път е само за пусия...

— Толкоз по-добре. Слушай сега внимателно, бьолюкбаши. Имам една работа за тебе, за несвършването на която човек може да загуби службата, че и главата си. — Усмивката на Топчи Ахмед замръзна в някаква крива полугримаса. — Не само за несвършването — уточни кадията, — но и за многото приказки. Разбираш ли?

— Не съвсем — призна другият. За разлика от брат си Али, другия бьолюкбаши на Сливен, Топчи Ахмед не се отличава не с особено, но дори и с посредствено остър ум.

— Искам да кажа, че работата е тайна. И разчуе ли се за нея...

— На твоите заповеди, кадъ ефенди.

— Вземи, колкото хора ти трябва, ама подбери нишанджии, и още тази нощ завардете пътя за Ичера. Утре на разсъмване натам ще мине един тукашен хаирсъзин, Коджа Мюстеджеб по име, може и да го знаеш.

— Как да не го зная. Той...

— Коджа Мюстеджеб не трябва да *мине* твоята пусия Топчи Ахмед. Трябва само да *стигне* до нея и там да *остане*. Това е всичко. Този път разбра ли ме?

— Евет, разбрах, кадъ ефенди. Не ми е ясно само едно. Защо да се пази толкоз мълчание за катил, дето е станал омразен и на гяури, и на правоверни?

— Точно защото е правоверен! Ако съдим Коджа Мюстеджеб за всичките му зулуми, ще завони така, че ще станем за резил, загдето сме го търпели толкова години. Разчуе ли се обаче, че сме се отървали от него тихомълком, ще завони и ще се орезилим двойно. Тъй че на

никого нито дума, разбираш ли, *на никого!* Само ще дойдеш лично при мене и на четири очи ще ми съобщиш какво сте направили. Върви!

Като свърши и това, Али ефенди отиде да вечеря. Чувствуваше се възбуден от събитията и разговорите в последния час — възбуден не само душевно, но и телесно. Явно тази вечер няма да се чете от Корана. Късметлия била пустата му Мукадер!...

[1] Домът на Али ефенди е запазен, намира се на ул. „Георги Тилчев“ 3 в централната част на Сливен и е притежание на Марин и Надежда Стефанови. През май 1981 г., авторът, заедно с Васил Дечев, го посети, отзивчиво посрещнат и разведен навсякъде от любезните собственици. Домът действително има 14 (!) стаи и е с твърде интересно и характерно вътрешно архитектурно решение. Изненадващо, но той не е под закрилата на държавата и е във видим упадък — поддържането на огромното здание съвсем естествено затруднява стопаните. Авторът далеч не е убеден, че къщата не следва да се обяви за архитектурен паметник — в края на краищата тя е български възрожденски строеж!, — но във всички случаи трябва да бъде опазена като исторически паметник, свидетел на важни събития от борбите на българския народ против поробителите! ↑

[2] Казан — днес гр. Котел. ↑

[3] Малко отклонение от истината — въздигането и „господаруването“ на прочутия Шибил е станало малко по-късно, около 1853 г. Тогава, във връзка със започналата Руско-турска война, трябвало да се построи табия (укрепление) приблизително на мястото, където се сливат Градешката река и Луда Камчия. За началник на строежа властите се спрели на турския циганин от Градец Мустафа Шибилуоглу, познат накратко като Шибил, мъж с бабаитска осанка и потиснически нрав. При строежа на табията Шибил въвел желязна дисциплина, като изстисквал докрай силите на събираните на ангария българи, с което спечелил уважението и закрилата на властта. Той използвал създалото се положение, като за няколко години станал фактически господар не само на Градец, но и на целия край — упражнявал нечуван терор над населението, включително турското, грабел, изнудвал, нерядко и убивал. ↑

[4] Подмамена от положението и разбогатяването на Шибил, при него отишла и заживяла хубавата българка Дженда Христова, по баща

Георгева, майка на четири деца. По този повод в с. Градец, Сливенско, все още се пее песен, която (на градешки диалект) започва така:

*Дженда на пътю стуеши,
на пътю на хурататъ,
бяла къделя придеси.
Мустафа иде утдолу,
алена коня яздеши,
червен фес кривеши.
Мустафа Дженди думаши:
„Джендо льо, бялъ българко,
кату си бяла българкъ,
ставъш ли чернъ циганкъ?
На висок чардак да седиш,
бяла купринъ дъ придеш,
желти жълтици дъ нижиш?“
Дженда Мустафа думъши:
„Аз ставам чернъ циганкъ...“*

↑

[5] Благодаря. ↑

10.

Едва като завършваха вечерята, Бяно се сети да разкаже на своите странната случка, която бе научил от новия учител.

— Сигурно ли е, че е питал за тебе? — усъмни се Боян, след като го изслушаха. И се засмя: — Не помня да си поддържал много-много достлук с хайдутите...

— Говорел за „Бяно Абаджи от Сливен“ — отговори сериозно бащата. — Аз пък не помня други сливналии с това име.

— Също и аз не разбирам тази работа, Бяно — кротко се намеси в разговора Яна. — Висок, мургав, с бели коси... Не се сецам за познат човек, който да отговаря на това описание.

— Може да не е бил мургав — предположи Найден, — а обрулен от вятъра и слънцето. Нали знаете, хайдушкият живот не е...

— Ха, обрулен! — присмя му се Иван. — Гергьовден беше само преди неделя...

Разбраха го. Иван намекваше за вековния обичай на народните закрилници да събират дружините си по Гергьовден, когато гората вече се е раззеленила.

— Трябва да има важна причина да те търси този непознат човек, тате — продължи Иван.

— Как го разбра? — обади се малката Руска и той сви рамене:

— Без важна причина никой няма да бие пътя от връх Стара планина до Санкт-Петербург...

Хранени-недохранени, неусетно всички бяха оставили лъжиците.

— Не ще да е била дружината на Димитър Калъчлията — каза пак Найден. — Другаде трябва да дирим твой човек, тате.

— А ти пък как разбра, че е била друга дружина, не на Калъчлията? — почти повтори въпроса си Руска, този път насочен към него.

— Чувах, че тези дни Димитър Калъчлията и юнаците му водили тежък бой къмто Авлиени^[1]. Потеря ги вдигнала при Мариино кладенче^[2], а битката станала долу, в подножието на планината, наблизко до село Авлиени. Къде са Авлиени и Средна гора, къде е Хаинбоаз...

Бяно го слушаше и неволно си спомняше своя покоен брат Манол. В младежки години и Манол бе точно такъв — все „чувах“, все „казвах ми“, все „говори се“, но чувал и говорили му само за хайдутите в Балкана, нивга, да речем, за школото или за тъкането на абата.

— Хайдушкото ходене не приличало на людското, тъй пък знам аз — оспори Боян. — Пък и кой друг ще да е, ако не Калъчлията?

— Бойчо Цеперански с дружината си. Говореше се, че лани Бойчо се върнал по нашите балкани, по Димитровден разпуснал дружината си на Равно буче^[3] и рекъл, че пак там ще развие байрак напролет. Щом думата е за опитни хайдути... От Равно буче до Хаинбоаз е, кажи го, един хвърлей място... — Найден помълча замислено, после се примоли: — Ще прощаваш, тате, мога ли да изляза за малко?

Бяха коскоджамити ергени, тези трима младежи, но — слава богу! — нито се бяха разхайтили, нито бяха загубили уважението си към родителите и към утвърдения в дома ред.

— Щом по това време имаш важна работа... — съгласи се с многозначителен намек бащата, ала не попита за повече подробности; освен в редки случаи, не обичаше да насилва момчетата, да се рови подълбоко в умовете и сърцата им, отколкото те самите желаеха да го допуснат. После, докато Найден вече се отправяше към вратата, внезапно му се прииска да му даде един малък урок, та подметна: — Дали е била дружината на Бойчо, не зная. Но че не Бойчо е питал за мене, туй, виж, е сигурно.

Успя — Найден не спря, а просто се срасна с пръстения под.

— Откъде пък е толкоз сигурно?

— Просто описанието на даскал Добри Чинтулов не съвпада никак с Бойчо Цеперански.

— Ти познаваш Бойчо Цеперански!? — почти извика младежът.

— Разбира се — засмя се Бяно. — И не виждам какво толкоз чудно има... Но хайде, върви. Нали те чакаше важна работа?

След излизането на Найден дълго никой не проговори. После тихо се обади Иван:

— Тате, ти комай си се сдружил с даскал Чинтулов. Дали той ще се съгласи да изпълни една молба, ако ти му я изречеш?

Бяно го стрелна с поглед.

— Може би първо трябваше да ми кажеш молбата и да ме попиташ дали аз съм съгласен да я предам на даскал Чинтулов. Защото за неговия отговор мога само да гадая, докато за моята готовност да предам молбата ще научиш веднага... след като ми я кажеш...

— Искам да уча, тате — все така тихо и някак посрамено обясни Иван. — Искам да уча, пък съм много голям да се наредя до дребните азбукарчета. Не ми стигна, каквото научих от Димитър Кешиша и даскал Инзов, когато дойде от Трявна. За Добри Чинтулов казваш, че е донесъл нови, по-високи знания. Дали... ако ти го помолиш...

За секунда Бяно потъна в личните си спомени. Преди двадесет и пет години и той, вече твърде възмъжал, се бе обръщал с подобна молба към друг един учител, хаджи Иван Селимински. После се върна към действителността. Откъде тази любов към знанието именно в Иван? Ако тя изобщо се проявеше, Бяно по би я очаквал от Боян...

— Ще опитам — каза, — но не веднага. На господин Чинтулов сега не му е до отделни школници — по онова време липсваше изразът „частни ученици“, — стигат му грижите да подхване както трябва градското училище. Напомни ми по-нататък, ще го помоля. Не, не, няма да се отметна. Нали знаеш как е при мене: „Дадена дума — хвърлен камък!“

На езика му беше въпросът „а за какво му е на Иван това по-високо знание“, но не го зададе. Като съдеше по самия себе си, човек може да се стреми към знанието, без непременно да си прави тънки сметки за какво му е то...

* * *

— Я ми повтори как е изглеждал този човек — рече свещеникът.

— Висок, мургав, със силно побелели коси — изпълни желанието му Найден, — само това можал да обясни даскал Чинтулов.

Този разговор се водеше половин час по-късно в дома на хаджи поп Юрдан поп Димитров в Клуцохор. Когато Найден потропа на портата му, божият служител не го въведе веднага; даже след като се осведоми за името на посетителя, момъкът пак трябваше доста да почака, преди свещеникът да го покани в къщата. Сега двамата седяха

един срещу друг в собата, а лоената лампа помежду им хвърляше чудновати сенки по стените зад гърбовете им.

— Баща ти ли те проводи при мене?

— Не, отче, сам реших да дойда.

— Защо? Поради що помисли, че аз може да познавам човека?

Найден беше млад, но вече достатъчно съобразителен, за да спести неудобството на свещеника зад една не особено хитроумна измислица.

— Много свят иде при тебе за изповед и опрощение, отче Юрдане. Рекох си, че може да се е случвало... Е, разбираш ме де. Пък за нас не е без значение, отче, кой ще да е този злощастник.

— Злощастник? Защо пък да е непременно злощастник?

— Личало, че не от добро е хванал Балкана, тъй рекъл даскалът. Пък за да търси баща ми оттук чак до престолнината на Московията, сигур в него дири лек за душевната си мъка, за злощастията си.

— Не зная този човек, Найдене. Не, не, не криви така муцуна, не хитрувам — наистина описанието не ми спомня на никакъв познат, не съм и чувал за подобен човек, дето да има такава потреба от баща ти, че да обикаля земята заради него. Обещавам ти обаче, че ще дам едно ухо тук-таме; дочуя ли нещо, ще ви известя — тебе, баща ти, все едно.

Поприказваха още минута-две, сетне поп Юрдан изпрати своя млад гост чак до дворната порта. Не се задоволи да я затвори зад гърба му с мандалото и джугата, но и я запречи с една здрава греда. Почти същите чрезмерни грижи положи и за заключването на вътрешната, къщната врата. Когато влезе отново в собата, той отвори капаците на долапа в ъгъла, после отмести задната му стена, хитроумно направена да изглежда като закована за вечни времена, и зад него се разкри черното отверстие на едно скривалище.

— Хайде, Буюкли, можеш да се измъкваш — подкани свещеникът и преди да дочака отговор, върна се и седна на предишното си място.

От отвора на скривалището не без мъчности се промъкна млад и силен мъж; измъкна се заднишком — първо краката, после кръста, опасан със сияхлък, накичен са няколко пищова и калъчи — ще речеш, цяла подвижна оръжейна!, — и накрая останалото. В „останалото“ влизаше поразголена юнашка гръд с превръзка под едното рамо, на която бе избило кафявочервено петно, и тясно

скулесто лице, украсено от големи, черни виснали мустаци (впрочем именно на тях мъжът дължеше едно от прозвищата си — Палабуюка). Той наметна един елек на разголените си плещи и се разположи срещу стопанина.

— Кое беше момчето? — попита раненият.

— Момчето ли? — повтори поп Юрдан и русо-бялата му грива се разтресе в нямо хихикане. — „Момчето“ е връстник, ако дори и не е бате на Пею Буюклията...

Говореше за мъжа срещу себе си, който не бе никой друг освен станалия вече прочут хайдутин, с когото кадъните сплашваха децата си: „Сус, Пею Буюкли гелди“, ще рече: „Мълчи, Пею Буюклията идва“^[4].

— Човек не старее от годините, а от патилата — мъдро рече хайдутинът. И повтори: — Кое беше момчето?

— Не се тревожи. Син е... а, не, храненик на наш здрав българин. Бяно Абаджи, ние даже падаме нещо рода с него.

— С момчето или с пастрока?

— С пастрока. Момчето дори не се знае чие е, що е. По Преселението гаджалиите заклали неговите, Бяно го прибрал самосамичко. И го отгледа като свое. И то комай се има за същински син на Бяно Абаджи. — Свещеникът не сметна за необходимо да обяснява повече. — Чу ли го?

— Чух. — Хайдутинът приглади дебелиите си мустаци с opakото на здравата си ръка. — Момчето е право: нито дружината ще да е стигнала по онова време оттатък Хаинето^[5], нито под байрака на Димитра има такъв човек. — Пею Буюклията помисли съсредоточено. — Ти знаеш ли, дядо попе, туй наистина ще излезе някое от момчетата на Бойчо войвода.

— Абе ти какво ги момчосваш всички? Найден невям ти е бате — „момчето“. Непознатият е с бели коси — пак „момчето“...

Забележката не направи никакво впечатление на другия.

— Печален човек, висок, но без да е чак върлина, смугло лице, рано побелял перчем — туй не ти ли спомня Кара Махмуд?

Лъжовното турско име — нещо обикновено за хайдутите — не обърка свещеника. Той втренчи поглед в събеседника си сетне се плесна шумно по коляното:

— Да ме вземе Опашатия, ако не си прав, Буюкли. При това се досещам аз нещичко, заради което Кара Махмуд търси Бяно под дърво и камък. Само едно ме обърква — преди десет години, когато Бойчо се върна и събра дружината си, аз на два пъти се срещях с тях, пък Кара Махмуд не отвори дума за Бяно.

— Остави, не гадай, дядо попе. Аз, като се оправя, ще разуча цялата работа.

— Ще разучиш, ама... От години се съм чувал Бойчо да шета насам.

— А, не! Вярно, дълго време шари из Добруджа и Делиормана, обаче миналата есен отново се завъртя насам. Казвам ти, остави на мене.

Не говориха повече на тази тема.

[1] Авлиени — днес с. Асеновец, Сливенски окръг. ↑

[2] Мариино кладенче — прочуто хайдушко сборище северно от с. Крива круша, Сливенски окръг. ↑

[3] Равно буче — известно хайдушко сборище северно от с. Медвен, Сливенски окръг ↑

[4] Пею Зинов, познат като Буюклията или Палабуюка — един от най-прочутите хайдуту и хайдушки войводи от средата на XIX век. Роден в с. Козосмоде (Козарево), сега квартал на гр. Твърдица, Сливенски окръг, в 1828 г. Учил „хайдушкия занаят“ най-напред при войводата Бойчо Цеперански (срв. бел. 40), после дълго бил в дружината на своя добър приятел Димитър Калъчлията (срв. бел. 26), а успешно водил и самостоятелна дружина. Заловен в сражение през 1856 година, бил осъден на затвор и лежал в тъмниците на Одрин и Цариград. След излежаването на присъдата скъсал с хайдушкия живот, заселил се в с. Гелинджик. (Победа, сега Димитър-Ганево, Толбухинско), където се занимавал със земеделие и починал през 1896 г. ↑

[5] Хаинето — днес с. Гурково, Старозагорско. ↑

11.

Заоблената гърбица на Голямо Стидово едва-едва се обагреше в мътнорозово, когато Коджа Мюстеджеб, без да слиза от коня, похлопа на портата. Не го бе премислял, но подсъзнателно се бе приготвил да чука дълго и настойчиво, докато разбуди обитателите на къщата, обаче се измами — не мина даже половин минута от другата страна на портата се разнесе тропот. Турчинът се изправи на стремената и надникна през дуvara. По подредените в различни фигури камъни на калдъръма между портата и къщата приближаваха двама души — не само напълно облечени, но и в пълно въоръжение. Това направи просто поразително, потресаещо впечатление на Коджа Мюстеджеб — през дългия си живот нему се бе случвало да има вземане-даване с не един и не двама бая големи хора, но никой от тях не бе имал достатъчно власт и пари — пък и съзнание за собствената си важност, — за да поддържа, денонощно по двама гавази.

— Ким о бре?^[1] — разнесе се дрезгав глас отвъд.

— Кажете на Мустафа Шибилуолу, че е дошъл Коджа Мюстеджеб от Сливен. — Едно от прозвищата на Мюстеджеб беше: Късканджъ, ще рече Завистливецът, и той наистина си беше завистлив, ревнив за чуждите успехи, чувствителен на големство. Сега, засегнат на това болезнено място от вида на двамата гавази, той вложи доста самочувствие в това свое „Коджа Мюстеджеб от Сливен“ — противопоставяше големееене на големееене. После обаче изведнъж го смъдна малодушие — представи си жалкото положение, в което би изпаднал, ако някой от гавазите се върнеше и кажеше нещо от рода на: „Шибил пита кой е този Мюстеджеб от Сливен“ и в съзнанието си се видя да се смачква като пробит мях. И добави: — Праца ме кадията Али ефенди, тъй му кажете.

— Сам ли си?

— Сам. — И допълни високомерно — Коджа Мюстеджеб не се нуждае от колаузи, той знае да се пази сам.

Единият от охраната остана при портата, другият, четиридесетинагодишен мъж с несръчната походка на човек, който е прекарал цял живот на кон и внезапно му се е наложило да използва

собствените си крака, се затътри към дома. Не мина много време и на чардака на къщата се появи Шибил по нощна риза и се развика отдалече:

— Къде е моят стар дост Мюстеджеб бе? Как!? Мигар го оставихте като просяк навън? Отваряйте начаса, зер ще ви изкъсам главите!

Портата се отвори със скърцане. Коджа Мюстеджеб скочи от седлото, хвърли дизгините на гавазина и прекрачи в двора. В същото време стопанинът бе слязъл по стълбата, та се срещнаха и разпрегърщаха по средата на разстоянието. Въпреки да изглеждаше малко смешен в безформената си нощна риза, все още разрошен и с неподредени мустаци, Шибил пак си беше с мъжествена хубост подчертана от господарския израз на погледа му и на вирнатата брадичка; зъбите му, бисернобели и равни, сякаш грееха сред мургавото лице, пък под ризата се очертаваха яката му висока снага и по юнашки изпъчените гърди. Коджа Мюстеджеб мнително дебнеше да върне някакъв белег на самоизтъкнато превъзходство в прегръдката му и изобщо в цялото посрещане; не ги откри, ала това не го накара да се освободи от недоверчивостта си — все още бе под впечатлението на небивалото присъствие на гавазите.

Слугини-християнки се разшетаха и му поляха да се измие и почистиха богато украсения му с гайтани син чепкен от пръските засъхнала кал. Въпреки ранния час, отнякъде се появи и берберин, та избръсна госта и подстрига мустаците му. Междувременно стопанинът също се бе облякъл и оправил, че когато се събраха отново, и двамата бяха в каяфет, който отговаряше на славата и самочувствието им. Коджа Мюстеджеб не разказа за последния си „подвиг“ — дори човек като Шибил надали би одобрил бастисването на един храм, пък загубата на човек от тайфата, и то при сблъсък с един-единствен противник, направо правеше Мюстеджеб за резил, — изобщо смънка нещо неясно за причините, но предаде молбата на Али ефенди за оказване на, общо взето, доста продължително гостоприемство. Той нямаше хабер какви точно са отношенията между всесилния сливенски кадия и некоронования господар и владетел на Градец и околностите му, ала молбата нито изненада Шибил, нито го разтревожи.

— Бъди добре дошъл и остани толкоз, колкото пожелае душата ти — беше сърдечната покана. И се пошегува: — Само, холан, не бъди все така от ранните. Тук обичаме да си поотспиваме, зер ракъ-кефи захващаме още по икиндия, пък за сън май се сещаме чак с първите петли...

— А, и аз съм човек табиятлия и няма да се посрамя във вечерните пирове — засмя се в отговор гостът. — Това, днешното, беше по изключение. И да ти призная, Мустафа, вината е моя, не на Али ефенди. Той, кадията, ме съветваше да тръгна едва по това време, ала аз избързах и тръгнах още снощи. И не по прекия път, ичеренския, а избиколих отдолу. Имах да уреждам нещо в Бургуджий^[2], та се поотбих малко.

— Ако е било за някой мъжки борч — към зъл враг или към хубава жена, — тогава всичко ти е простено — смигна съучастнически Шибил.

Всъщност Мюстеджеб се бе отбил в Бургуджий за нещо твърде делнично — да остави насъбраната от последните няколко сефера (така наричаше той разбойническите си удари) плячка в скривалището, което имаше у един свой тамошен ятак. Но сега използва сгодата, за да се похвали:

— Вярно, мъжки дълг беше. От онези, дето се разплащат с двайсет драма олово, пък не ги ли изплатиш, тежат на душата, пущините, като воденичен камък...

— Хубаво — кимна стопанинът. — Такива мъже харесвам. И за работа, и за другаруване. Жалко, че се знаем отдавна, пък едва сега се събираме. Но ще река така: нищо, що е време, пред нас е да наваксаме. А сега комай, е време за закуска — приключи и плесна с ръце.

На знака му се отзова едно от вече познатите слугинчета. Гостът помисли, че Шибил ще разпoredи какво да им приготвят, ала се излъга — той все още не се съобразяваше с истинските възможности на Шибил.

— Повикай Абил — разпoredи се стопанинът. — Ама чакай, първо речи на Дженда да дойде да се запознае с нашия неочакван, но прежелан гост.

В душата на Мюстеджеб трепна любопитство — беше чувал за тази „Дженда, бяла българка“, заразяла доброволно мъж и деца и ги

заменила срещу волния, разточителен и разгулен живот при кеседжията-циганин.

Не мина много време и в собата влезе Дженда. Още първото ѝ появяване поразяваше — беше в турски дрехи и атлазени шалвари, пък с по християнски открито лице. Имаше наистина млечнобяла кожа и естествена руменина на бузите, снагата и беше твърде закръглена отпред и отзад, с което щеше да запълни окото на кой да е турчин, но като че ли достойнствата ѝ свършваха дотука: иначе много неща — тези отпуснати гърди например — напомняха, че тази жена в не съвсем първа младост бе дала вече живот на четири гяурчета... Вътре в себе си гостът се почуди на Шибил — такъв богат и юначага мъж като него можеше, както е думата, всяка нощ да има по една свежа като пъпка девственица в постелята си, пък беше избрал... После си каза мръсно: пък кой я знае, може да владее такива любовни мурафети, дето да струват колкото сто девици с красота на райски хурии, ала които само лежат като кютуци. Помисли всичко това Мюстеджеб, но се постара да го прикрие надълбоко в себе си, а гласно поздрави жената (не я нарече „стопанка на този дом“, понеже не знаеше истинското ѝ място в него) и я възхвали с цялото пищнословие, на което беше способен — за красотата ѝ и за този левент мъж, когото бе избрала.

Докато още размениха разните хвалби и поздравления, в собата влезе един от гавазите и стори темане чак до земята.

— Слушай, Абил — заповяда стопанинът. — Още сега ще отидеш отсреща в Байоларската махала. — Мюстеджеб познаваше достатъчно Градец, та разбираше за какво е думата — Байоларската беше онази централна махала от другата страна на реката, почти изцяло българска, където живееха най-богатите хора на селото. — Като почнеш от единия край, ще похлопаш на всяка трета порта и ще казваш поред: до час време да донесат на Мустафа Шибил... какво ма, Джендо, я помогни.

— На едни ще поръчаш баница, на други баклава, нататък печени пилета, пилаф...

— А, не, пилаф не! — прекъсна я Шибил. — Или само ако се случи къща на правоверен — раята тъй и не се научи да прави вкусен пилаф.

— ... едно агне на чеверме, курабии, топли пръхкави пити, бърдаци ракия, ведро вино... И друго там, щото ти дойде на ума.

— Хайде, тръгвай — отрязва Шибил, — че виждаш, пред госта е празно.

Въпреки заповедта гавазинът Абил се прехвърляше от крак на крак, виждаше се, че иска да попита нещо. Коджа Мюстеджеб предположи, че ще се осведоми как да действа, ако в някоя къща — особено ако беше къща на правоверен — откажат да изпълнят повелята на Шибил. Тъй помисли Мюстеджеб, но се излъга — очевидно тук никой не допускаше възможността някой, бил той мюсюлманин или българин, да дръзне да отиде наспроти волята на всесилния циганин. Абил попита:

— А как да постъпя, господарю, ако една от третите порти се случи на... на Христо? — Ставаше дума за мъжа на Дженда (по закон и пред бога той всъщност още ѝ беше мъж — не бяха разведени), чийто дом беше точно в Байоларската махала.

Шибил и Дженда се изкискаха. И жената превари в отговора:

— И дай боже да се случи — каза. — Тогаз ще му речеш едно нарочно „много здраве“ от нас с Мустафата. И каквото му е ред да изпълни, тройно ще му го поръчаш.

Гавазинът се превеи в ново темане и излезе заднишком.

— А сега слагайте трапезата — разпореди Мустафа Шибилуоглу. — Докато в Байоларската пекат пилетата и баниците, ние можем да опънем по една ичкия, ей така, за прогонване на махмурлука. А, що ще речеш, Коджа Мюстеджеб?

Така с първите лъчи на пролетното слънце захвана поредната гощавка на градешкия властелин.

[1] Кой е бе? (тур.). ↑

[2] Бургуджий — днес с. Горно Александрово, Сливенско. ↑

12.

По същото време, когато двамата именити по тези места бабаити и Дженда заедно с тях вдигаха първата наздравица, на час и половина — два от тях, на Габрова поляна, се водеше един по своему забележителен разговор. Там десетина здрави мъжаги бяха наобиколили току-що дошлия при тях Георги Трънкин, но за всичките говореше само един — войводата им Димитър Калъчлията^[1]. Той беше истински хубавец — черноок, с големи мустаци, грижовен за външността си: ходеше винаги пременен в чисти дрехи, а разправяха, че дори и в дни на премеждия и изпитания все намирал време „да тегли бръснача“ на гъсто обраслата си брада.

— Чакай — каза Калъчлията; имаше особен глас, твърд и остър като метал. — Хайде да почнем отначало. И така...

— Рекох ви вече. Прибрахме се ние с моя другар Никола Аджема...

— Не, не оттам. Туй как си проследил гаджалиите и си претрепал един от тях — вече го разбрахме. Как са те познали и е трябвало да бягаш — също. Почни оттука.

— Като знаех, че сте тъдява, тръгнах по...

— Преди това обади ли се у поп Юрдан да питаш за Пею?

— Не сварих.

— Това, виж, не е хубаво — поклати черните си власи войводата. — Да хващаш друма към дружината, пък да не отделиш време да провериш жив и здрав ли е най-личният юнак от нея, дали не се е подлютила раната му. Ама туй си остава за тебе... Разправяй сега.

— Тръгнах, казвам, по Ичеренския — ту по самия път, ту покрай него. Рано беше, на изток едва-едва сивееше, та жива душа нито срещнах, нито ме задмина. Тъй стигнах някъде докъм Енюва булка и таман се позамислих дали вече да не забия на кестерме през баирите, изведнъж пропукаха едновременно няколко пушки. И все в мене целеха. Един куршум свали калпака от главата ми — на, вижте тука, къде го е пробил, — други пропищяха до сами ушите ми. Тръшнах се аз на земята и таман навреме — ония изпразниха към мене и пищовите си.

— Защо не си плю на петите? — попита някой от хайдутите.

— Защото един с пушка ме чакаше отпред, друг вече бе завардил пътя отзад. Катилите използванаха, че съм така, с нос, забит в земята, нахвърлиха се и ме заловиха. И що да видя — все заптиета от конака, а предводителя им — Топчи Ахмед, бьолюкбашията. Рекох си: е, дотука беше тя, твоята, Георги — миналата нощ пречука гаджалина, днес ще залюлеят краката ти... И когато в акъла си вече захванах да се сбогувам с тогова-оногова, чувам един да казва: „Не видите ли, че тоя не е Коджа Мюстеджеб бе, ахмаци! Туй е на баба Трънка воденичарката момчето. Е, и то не е дип стока, ама не е нашият човек!“ Сетне се повъртяха, поразпитваха ме, ама вече кротко и почтено, дори не ме опипаха да ми приберат кесията и оръжието и ме напъдиха. Това е!

Димитър Калъчлията го изслуша внимателно и накрая обобщи:

— Ще излезе, пусията е била за катилина Коджа Мюстеджеб...

— ... и куршумите хвърлиха за него — допълни вместо отговор Георги Трънкин. — Така е, войводо.

Неясна гълчава изпрати тези думи — хайдутите обсъждаха помежду си това небивало нещо, агаларите да се избиват един друг помежду си и ако са взели мярката някому, гдето е прескочил вече границата и на закона за миропомазаните, да не го изправят на съд, а да го причакват по разбойнически из дъбравите. Също и войводата премисляше тези неща, та черните му вежди се бяха сключили на дебел възел над очите.

— Що ще речеш по тая работа, Златьо? — попита най-сетне.

Обръщаше се към байрактаря, втория човек в дружината след него. Казваше се Злати Влахов, но комай никой вече не си спомняше презимето му, по Балкана и в устата на хората бе известен само като Конарчето или Конарченина — по родното му село Конаре. Беше петнадесетина години по-възрастен от Калъчлията и другите, навярно ги превъзхождаше и по хайдушки опит, ала не ламтеше за войводство: такъв беше по нрав, че предпочиташе да помага, не и да води.

— Ти виждал ли си вълци да се ядат помежду си, войводо? — отговори с въпрос Злати. — Ако слушаш мене, трябва да проверим цялата работа, поне за да можем сетне да се хвалим, че сме бивали очевидци на таквози чудо.

— Прав е байрактарят, момчета — реши войводата. — Прегледайте си оръжието и да потегляме.

Мерено по планинските пътеки, от Габрова поляна до Енюва булка за средно привикнал на вървеж човек е около два часа ход; хайдутите обаче, водени от прочутия скороходец Димитър Калъчлията, който на всичко отгоре знаеше този балкан като петте си пръста, та ги преведе покрай Копринджи Минчовата чешма и сетне все по билото, го взеха за по-малко от час. Като наближиха нататък, войводата привика Георги Трънкин и още веднъж го разпита за пусията, прецени къде горе-долу може да е заложена тя.

— Обзалагам се, че заптиите са дошли на коне — реши той с режещия си глас, — те не са навикнали да разчитат на собствените си крака. Ослушвайте се, момчета, трябва тях, конете да издирим.

Разбраха го. Те нямаха намерение да се ударят със заптиетата, целта им беше само да разберат дали наистина са я заложили за накървания чак до шията Коджа Мюстеджеб, сливналията, дете вече тридесет години беше за християните от този край пръв душевадец. За да научи всичко това, на дружината стигаше да залови „език“. Пак където бяха конете, там положително щеше да има и пазач, готов „език“.

Както замисли войводата, така и сториха. Досетиха се, че конете ще да са спънати там наблизо, в долчинката западно от пътя, и приближиха пълзешком. Конете наистина ги усетиха и ги издадоха с изпръхтяването си, ала пазачът им, облегал се на едно дърво и се заел да дялка някаква пръчка, не обърна внимание на предупреждението им. Тогава по знак на войводата напред се запромъква най-опитният измежду тях за този род дела — Паско Кирчев от Котел. Паско пропълзя като смок зад камъни и шубрачки, после се хвърли като рис върху нищо неподозиращия турчин, с един пестник изби ножката из ръцете му, сетне стегна врата му да не викне и го повали под себе си.

— Ти стой настрана, не бива да те виждат — нареди войводата на Георги Трънкин. — След някоя и друга неделя ще се върнеш в Сливен и ако те познаят... — И подвижна на Паско: — Поотпусни хватката, ще го удушиш, пък той мъртъв не ни е нужен. — След това приклепна до пленника, обра пищовите и калъчите от силяхлъка му и го попита: — Чу, животът ти не ни трябва. Обещава ли да кротува?

Онзи само зажима ревностно; повече от това да стори не можеше — Паско Котленчето почти го бе задушил, та очите на турчина бяха захванали да изскачат из орбитите. Отпуснаха го. Той пое шумно въздух, седна и се залови да разтрива зачервената си шия. Когато прецени, че може вече да отговаря, Димитър Калъчлията подхвана разпита:

— Кой си ти?

— Рюстем Айдъноглу.

— Къде са Топчи Ахмед и другите? — Плененият обясни; тъй както описа пусията, не съществуваше опасност хора от нея да ги изненадат. — Сещаш ли се кои сме ние? — Заптийето поклати глава — за гърлото му все още беше мъчително да издава звуци. — Мен ме зоват Димитър Калъчлията, трябва да си подочувал нещичко за мене.

— Вай, аллах! — изпъшка отчаяно турчинът. — Свършено е с мене! — И повтори думите на познатата песен: „Няма живот, щом съм попаднал в ръцете на Димитър туркмахленчето, Димитър бурма буюклу, Димитър сербез българин“...

Всички се изкискаха — отговорът на заптийето им хареса. А войводата го успокои със смях:

— Не се плаши, пред тебе не е Димитър сербез българин, а Димитър дюнѝ гюзел^[2]. Ако отговаряш честно и без хитруване, нито косъм няма да падне от главата ти. — Онзи пак потвърди мълчаливо. — Кой ви проводи тука?

— Нас ни вдигна още нощес Топчи Ахмед — каза другият, като продължаваше да разтрива шията си, и личеше, че говори истината. — Но се разбра, че туй не е от него. — Човекът искаше да каже, че решението за пусията не произлизаше от бьолюкбашията. — Заповядали му го от къде-къде по-високо място.

— Портата в Цариград? Или сам султанът?

— Ех и ти, Димитре сербез българин! Правиш си джумбуш с мене — поотпусна се турчинът. — Кой ще ти се занимава в Цариград с въшльо като нашия Мюстеджеб. Заповедта дошла от Али ефенди, кадията.

Всички трепнаха, единствен само Димитър Калъчлията се удържа — сякаш камък беше неговото, не човешко лице. И като поиска потвърждение, той не вложи в гласа си нищо повече извън въпроса — нито изненада, нито любопитство.

— Не чух добре. Али ефенди ли рече?

— Същият. Тъй ни обади Топчи Ахмед.

— Ти комай спомена името Мюстеджеб?... — по прежнему равно продължи да разпитва войводата, като се преструваше на объркан.

— Лошо си ме разбрал, войводо. Пусията е проведена от Али ефенди, пък нейната плячка трябва да бъде Коджа Мюстеджеб из Сливен. Ако си шетал повече по тези места, непременно ще си чувал за него. Че той е дошъл до гуша нам, на правоверните, ала дважд или трижд повече на вас, християните.

— Защо кадията е повелил тук да редите пусия, когато можеше да прати двамина измежду вас до дома на Мюстеджеб и да му го заведете ей така, по донове?

— Това, виж, не мога да ти кажа — рече Рюстем Айдъноглу и отново се усети, че не си кривеше душата, не хитруваше. — Нам само наредиха да теглим куршума на Коджа Мюстеджеб и без много-много шум да го заровим някъде. От това думичка повече не зная, войводо. Ама като се замислям сега, и мен ми се вижда чудно, дето чакаме като... — той щеше да каже „като хайдуги“, но навреме се спря, — като кеседжии по овразите, вместо да спипаме проклетника в бащината му къща.

Видя се, че повече нямаше какво да се измъкне от пленника.

— Паско!

— Заповядай, войводо.

— Остани тук и пази нашия човек. Ние ще се посъветваме тъдява.

Оттеглиха се на двайсетина крачки и Димитър Калъчлията се обърна към цялата дружина:

— Всички го чухте. Що ще речете по тази работа?

— Не знам за другите, ама аз нищо не проумявам, войводо — обади се пръв Кючук Стоян. Той беше дребен на ръст и на това дължеше прякора си^[3], но в битките съвсем не беше според боя си; цялото му име беше Стоян Добрев Делимомоолу, от с. Чанакчий^[4]. И той като войводата бе започнал „занаята“ като ученик на прославения Бойчо, но сетне, когато дружините се нароиха, остана при Димитра.

— Какво да правим нататък?

— Ако питаш мене — тежко, както подобаваше на един байрактар, произнесе Злати Конарчето, — да си оберем чукалата и да се измитаме. — И обясни: — Когато видя вълците да се сдавят помежду си, не съм аз човекът, който ще им попречи.

— Прав е Злати — дружно потвърдиха неколцина. — Нека оставим гаджалите да се колят, пък белки се свършат...

— Тъй да е! — реши Димитър Калъчлията. — Само ще им приберем конете — оттук ще ударим чак към Чумерна на запад, няма смисъл да бием пътя пеш. Пък и онези иначе може да ни преследват. Хайде!

Върнаха се и войводата повтори на Рюстем Айдыноглу, че няма намерение да посяга на живота му. Добави обаче и намерението си да го освободи от необходимостта да пази добичетата. Турчинът не се изненада, че хайдутите ще задигнат конете, сякаш го прие като нещо, което се подразбираше от само себе си. И ако отвори уста, то беше за нещо, което дружината не бе предвидила:

— Благодаря, че не посегна на животеца ми, войводо — каза. — Само една молбица ще имам към тебе. Вържете ме хей на това дърво.

— Аха! — позасмя се Калъчлията. — Да излезе, че...

— Тъй де. Едно е да разправам, че десет души са се нахвърлили вкупом върху мене и са ме надвили, друго — че съм ви изпращал с махане на шарена кърпа... Ей сега, само да пийна малко водица и връзвайте. И не стягайте дип много.

Изпълниха необикновената му молба даже с удоволствие — все пак така се подсигуряваха, че поне за известно време Топчи Ахмед и тайфата му няма да са известени за нападението. После яхнаха по един кон, напъдиха другите и поеха по само на тях познати пътеки към запад.

[1] Димитър Калъчлията (Димитър Стоянов Котев) — прочут хайдутин и хайдушки войвода, роден около 1826 г. в с. Торлак махле, днес Загорци, Сливенски окръг. Бил ученик на войводата Бойчо Цеперански, после и самостоятелен войвода; Панайот Хитов (Моето пътуване по Стара планина, С., БП, 1962), го нарича „един от най-знаменитите български войводи“. Описанието на външността му в книгата е автентично. ↑

[2] Хубост на света (тур.). ↑

[3] Кючук — малък (тур.). ↑

[4] Чанакчий — днес с. Долно Паничерево, Старозагорски окръг.

↑

13.

Започна новият ден, а той, слава богу, не беше смутени размирен като предишния.

Като във всеки обикновен делник Добри Желязков стана рано, избърсна се и закуси, после, както правеше винаги, се облече грижливо — „създателят и собственикът на единствената в цялата Османска империя, фабрика не може да ходил как да е“, обичаше да казва той. И наистина, като застана пред голямото кристално огледало (беше си го доставил с кораб чак от Венеция), срещу него се изправи един човек с безупречна външност: едър и личен мъж с руси, вече силно побелели коси, и светли сини очи, добре разресани гъсти мустаци, а челото му високо и широко, лъскаво — чело, зад което няма място за дребни мисли и дребни желания. Облеклото му, и то бе такова, че отдалече да го забележиш, да го различиш: носеше алафранга дрехи, с панталони, натикани в меки черни ботуши, горе синьо сетре и жилетка, бяла яка и вратовръзка, а отдясно на феса — златно чилинче (така казваха по онова време на значките, дето не се продаваха свободно, а се получаваха като белег на почетна принадлежност към нещо); чилинчета на високите пискюлии фесове носеха всички работници от фабриката — „хаврикаджиите“, както ги зовяха тогаз по сливенски, — ала те бяха пиринчени, златно беше само Добри-Желязковото и пак само неговото имаше отгоре коронка със сплетени под нея стан и ножици. Огледа се Фабрикаджията и остана доволен от себе си — преди тридесет години, когато беше само бедно абаджийче от Ново село, в бляновете си, подхранвани от безмерната му жажда за успех, той се виждаше ако не точно в този каяфет, то все пак винаги различен от другите, с външен израз на постигнатото, на завоюваното с ум, сърце и труд.

Остана доволен от огледа си, ала туй не означаваше да тръгне веднага към фабриката. Добри Желязков беше страстен любител на растенията и животните, пръв от всички сливналии бе пренесъл тук от Цариград бялата акация, кипариса и кестеновото дърво, а единствен от всички притежаваше и чичеклик — ще рече цветарник, затворен в джамлъци, в който отглеждаше редки цветя и непознати по тези места

дръвчета, пък помежду им важно и надутото се разхождаше и се кипреше с разперената си пъстра опашка паун, невиджана досега в Сливен птица, за която се мълвеше, че всесилният притежател на фабриката си я бил изписал чак от далечна Индия^[1]. Фабрикаджията се поразходи из чичеклика си, почисти с ножиците някои позасъхнали клончета, наля вода в канчето на пауна и чак тогава реши, че е дошло време за работа.

Както често се случваше, до външната порта го съпроводи малката Анастасия. Друг път тя му пожелаваше приятна работа, а той я целуваше по челото и така се разделяха. Сега обаче тя неочаквано каза:

— Къде отиваш, тате?

Въпросът ѝ го изненада — момичето да не е захванало да мисли, че той е придобил навик сутрин да се шляе по кафенетата?

— Къде мислиш, че може да отивам?

Според него думите му не съдържаха нищо особено, но кой знае защо, Анастасия се изчерви.

— Мислех — рече, — че ще отидеш да представиш новия учител в школото. Няма да му е лесно — така изведнъж... Друго ще му е, ако усеща до рамото си човек като Добри Желязков.

Виж я ти нея! Баща ѝ я имаше още за невръстна хлапачка, пък тя се закахърила за общинските работи! Нещо подобно си каза Фабрикаджията, но в следващия момент си даде сметка, че момичето всъщност имаше право — едно е да обещаеш някому висока плата, друго е към нея да прибавиш и една ръка за подкрепа... Е, действително не е речено, че тази ръка следва да бъде непременно на Добри Желязков, но за всеки на мястото на Чинтулов една подкрепа в такъв час няма да е излишна.

С тези мисли Добри Желязков излезе от дома си. На ъгъла се поколеба, погледна часовника си със сребърните капаци, пък се отклони от обичайния си път и вместо нагоре към Раковската махала, свърна надясно към Кафтанджийската.

Не похлопа, а направо бутна вратата — Добри другаруваше отдавна с Бяно Абаджи, та знаеше чудашкия му навик почти нивга да не заключва дворната порта. Прекрачи в двора и първото, което грабна очите му, беше лехата със зюмбюли вляво; помнеше я — още когато беше ерген, Бяно сам се грижеше за тази леха, а после стопанката му, донесла със себе си своята градешка почит и любов към цветята, я бе

превърнала в някакъв малък рай: от кокичетата и теменужките през Малък Сечко чак до най-късните богородички и декемврийски хризантеми тук все цареше пищно изобилие на багри.

Порадва погледа си Добри Желязков — той, каза се, беше особено чувствителен към растенията и цветята, — а после се заслуша. Откъм къщата се носеха неравномерните похлопвания на няколко стана; въпреки ранния час семейството на Бяно Абаджи вече бе залегнало над катадневната си работа.

Горе, на чардака, се мярна малката Руска („руса Руска се русее“, шегуваше се с нея Добри Желязков, когато я заварваше при своята Анастасия). Тя, изглежда, мигом разнесе вестта за посещението му по собите и одаите, понеже цялото семейство наизлезе да го посрещне.

— Отбих се само за минутка — извика отдалече Фабрикаджията, докато пристъпваше към бързания насреща му Бяно. — Да се повидим, пък и една молба...

— Абе ти, човече, първо ела, почети дома ни, пък сетне отваряй дума за молбата — раздруса ръката му стопанинът и го отведе нагоре.

Добри Желязков се здрависа и размени по някоя дума с всички от семейството, после пак отвори приказка за молбата. И я предаде тъй, както всъщност тя му бе подсказана от Анастасия. За негова радост Бяно веднага прие и начаса проводи Найден да покани даскал Чинтулов да мине, отивайки към училището, да вземе Бяно Абаджи като представител на общината със себе си.

— Аз пък отначало помислих — каза домакинът, след като Найден излезе, — че си дошъл да ми говориш нещо по вчерашното безобразие.

— От гласа ти разбирам, че нямаше да ти е приятно...

— Вярно си отгатнал, Добри. Зная, че от вчера до днес не се е случило нищо ново. И, значи, щяха да бъдат предъвкваници на знайни работи. Пък робът има по-важна работа от тази да предъвква едно и също — да оцелее, да опазва народността и вярата си, да напредва в наука и мъдрост.

Не се съдържаше нищо необикновено в реченото, пък без сам да разбира защо, Добри Желязков се почувствува гузен и притеснен. И за да запълни неудобството на минутата, приведе се и зараглежда топовете изтъкана аба.

— Ти все още си ненадминат при ткалото, Бяно — похвали го. — Залагам главата си, такава равна аба в нито една сливенска къща не може да се намери.

Бяно не се опита да скромничи, само кимна към сина си:

— Тоя ще ме посрами — каза. — Виж тези топове там. Не отстъпват по нищо на моите, пък дорде аз изкарам два, Боян вече е накатал три... — Стопанинът се засмя и разпери ръце. — Ех, Добре, Добре, годинките си казват своето. И не е толкоз в ръцете, те още държат — очите, очите поотслабнаха, не са като едно време.

Една внезапна мисъл блесна в съзнанието на Добри Желязков и той, решителен и податлив на хрумванията си, какъвто беше, веднага я изрече:

— Защо не дойдеш при мене във фабриката, Бяно?

— Като какъв ме каниш? — засмя се насреща му Бяно Абаджи. Той имаше ръбато силдаровско лице, но засмееше ли се, усмивката го смекчаваше, та ако не се превръщаше в красиво, то поне ставаше привлекателно и излъчваше някаква подкупваща благост. — Сигур не ме викаш само да се кича с фес и на феса — чилинче със стан и ножици. Да ме пазариш за хаврикаджия — не ми се вярва, за това се иска по-млада гърбина. Устабашия си ти. Или може да си намислил да напъдиш твоя хаврика-мюдюр^[2] Мустафа Кяни бей и да ме изтипосаш мене?

Добри Желязков преглътна шумно — подмятането на приятеля му го бе засегнало на кървящо място. Защото Добри наистина минаваше за притежател на фабриката за сукно, ферманът на султана висеше на стената в къщата му, но иначе отношенията му с властта по повод на същата тази фабрика бяха твърде неизяснени. Безумна честолобив, но и пословично непрактичен, той винаги бе виждал само голямата цел — построяването и „завъртането“ на първата фабрика, — в нея бе вложил знания, опит, спестявания, труд, всичко, ала не се бе постарал да постави на ясна основа взаимоотношенията си с властта (тъй или иначе за фабриката Високата порта бе дала два милиона гроша, докато приносът на „собственика“ Добри не превишаваше осемдесет хиляди), по тежест на думата беше господ за нея, пък иначе само се водеше първомайстор, макар и с тройна или четворна плата, ала без дял в печалбите ѝ. Уреждането на тези „подробности“ той все

още отлагаше от днес за утре и от тази година за догодина, но те тъй и си оставаха недоизяснени.

— Ти ще бъдеш вторият човек след мене — каза в отговор Добри Желязков, като премълча, че поне на дума той самият беше вторият човек след Мустафа Кяни бей. — И не ми трябват нито ръцете, нито гърбината ти, макар че ти напразно скромничиш — бас слагам, че все още малцина от младите могат да ти се опрат по яка гърбина или здрави мишци. Искам само да седиш там, където се навиват топовете сукно, и да следиш е ли то равно и гладко, както подобава на нашия „достоюпоаметний град“ Сливен.

Той намекваше за писаното преди седем години от Константин Фотинов в неговото „Землеописание“:

„Достоюпоаметний стана този град ради
рукоделницата сукнена (сиреч чохена), която постави...
вечнопамятний и остроумний господин Добри Желязков,
безсмъртно уби ест имя его и вечнолюбивих всех
болгарех!“

Бяно го разбра — „Всеобщото землеописание“ стоеше и на неговата лавица, — ала не сподели лесния му ентусиазъм. И усмивката му полека-лека се стопи под черните му подстригани мустаци.

— Отначало помислих, че се глумиш с мене — претегли той думите си в отговор, — пък сега виждам, че си приказвал на сериозно.

— От това по-сериозно не може и да бъде.

— Тогаз ще рече, че си позабравил как гледам аз на фабриката, Добри. Голямо дело извърши ти, но то е дело в полза на нашите поробители — вместо да ги натискаме да гният в невежеството си, ти им помогна да се доближат до Европата.

— Да се доближат, вярно, но чрез ръката на българин и християнин. Не, не съм забравил, че гледаш с лошо око на фабриката, Бяно. Ала и преди, и сега ще ти възразя: неправ си и си пристрастен.

— Дали съм неправ, туй все още бъдещето ще отсъди. За мен важното е, че не ми се работи във фабрика, дето облича турската войска. Има и друго важно — че като гледам с лошо око на фабриката, то не е и към нейния устабашия.

— И предпочиташ да си бодеш очите тук в стана и ткалото — добави многозначително гостът. — Макар и като разумен човек да си даваш сметка, че рано или късно фабриките ще се намножат и завинаги ще погребат домашното абаджийство. — В думите му имаше въпрос, но Бяно не показа охота да отговори. Добри Желязков усети желанието му да сложат точка на този разговор и се засмя: — Щом сам не пожелавах да заемеш личен пост при мене, защо не ми дадеш Боян? Сам го похвали, че не ти отстъпва по майсторлък...

— Че не ми отстъпва, туй го повтарям. — Усмивката бавно-бавно се връщаше да омекоти остриите силдаровски черти. — За другото попитай направо него. Виж го на, мъж и половина. На неговите години ние с тебе... помниш ли?

Погледите им се срещнаха с разбиране и умиление — бяха си спомнили времето, когато с даскал Иван Селимински и други техни другари бяха градили Братството.

— Какво пък, да го попитам — без надежда каза Фабрикаджията.

И неочаквано за всички Боян ако не се съгласи, то и не отказа на предложението:

— Ще помисля, господин Желязков. Аз също като вас смятам, че бъдещето е на фабриката. Нека да се позаинтересувам, да обмисля...

— Ашколсун, момче! — безхитростно се възрадва Добри Желязков. — И дано да се решиш — ще се радвам да те усещам до себе си.

Малко по-късно той си тръгна.

На дворната порта се размина с новия учител на сливенските деца Добри Чинтулов.

Размирното денонощие беше свършило, започваше новият ден на града под Сините камъни.

[1] Всички подробности за външността, облеклото, „чичеклика“, пауна и пр. на Добри Желязков са автентични. За повече подробности срв. Георги Козаров, Добри Желязков Фабрикаджията. С., 1934. ↑

[2] Мюдюр(ин) — управител (тур.); в случая става дума за турския управител на фабриката, който наистина нямал намеса в производствените въпроси, те са били от компетентността на Добри Желязков, но поне номинално е имал в ръце общото управление като официален представител на Високата порта. ↑

ВТОРА ЧАСТ

КРЪСТОВИЩЕ НА МИНАЛОТО И БЪДЕЩЕТО

Когато московците си отидоха, то турците пак изпълниха по нашите места и захванаха се по-големи и по-страшни насилия и тиранства, нежели по-напред.

Любен Каравелов

„На чужд гроб без сълзи плачат“ И после 2 години, а някои по-сетне, се варнаха пак в Туреция на зать.

Летопис на даскал
Никович от Разград

И хванаха българите да издирват корена си...

Летопис на
Жендо Вичов от
Котел

1.

След църковен отпуск Бяно неочаквано се видя сам, без приятел до себе си. Не му се прибираще веднага у дома, но макар да се помая към Аба пазар, Тевната чаршия и нагоре чак до Сахатя, не срещна човек, с когото би му било приятно да побъбри в тази яснослънчева неделна утрин. Накрая, въпреки че не му се затваряше на закрито, реши да се отбие в метоха на Църквата „Свети Димитър“. Както и

следваше да се очаква, там имаше хора от общинарите — Бяно завари Евтим Димитров, Панайот Минков и Кутьо Ганчев, а почти по стъпките му дойде и кметът Йоргаки чорбаджи. Поздравиха се, двамата с Йоргаки поръчаха на Маринчо прислужника по едно кафе и се настаняха на свободните места по миндерлика, който опасваше от четири страни стаята.

— Чувам, новият даскал запретнал ръкави да прави големи работи — предизвикателно подхвърли Евтим; подхвърли го уж към всички, ала погледът му, ехидно вторачен, изискваше отговор само от един — Бяно.

Бяно се поколеба, пък като размисли, не видя защо трябва да премълчава и прие предизвикателството:

— Сега засега комай не стават никакви големи работи — произнесе спокойно. — Даскал Добри учи децата на Сливен, както всички други учители. Но той, виждам, си изяснява каква е хавата при нас, премисля как да излезем от застоя и утре да делим мегдан с най-напредналите в науката, като габровци, шумналии или свищовци. Тук обаче лично аз не го чакам преди есента. И ще добавя — не е голяма загуба на време: който иска да скочи надалече, първо се засилва.

— Тъй значи — настръхна срещу него Евтим, — след като някои измежду нас разбишкаха училищата в града ни точно когато бяха стигнали е-хе-хе високо, сега подкокоросват да се гради отначало, и то по образа на Московията...

— Като думаш „някои“, сигур мислиш мене — все така безстрастно пое нападката върху себе си Бяно. — А „е-хе-хе високо“ невям ще да е времето на Цукалата?

— „Някои“ са неколцина, но няма да скрия, най-личен си наистина ти, Бяно Абаджи. Нали ти се сдружи с такива никаквици като мръсноустата Злъчка, делията поп Юрдан и надутия като своя паун Добри Желязков, та подучихте торлаците, че и някои от по-умните сливналии, да загърбят такъв велемъдър мъж като Георги Цукалас и да се върнат сто години назад в образованието? — постепенно се разпалваше Евтим. — Нали точно с тези твои сплетни и мюзевирджийства ти стана причина и баща ми рано-рано да влезе в гроба?

— Е, изсили се — миролюбиво се намеси Панайот Минков. После изхихика в шепата си и добави полугласно: — „Влезе

торлака...“

Чорбаджи Йоргаки се престори, че не е чул подмятането на Панайот и се обади в подкрепа на своя приятел и лика-прилика по разбирания Евтим:

— И по-младите, които са непросветени в алфавитата, остават глухи и за словото божие, що им се чете и говори в църква.

— Амчи тогаз нека да им се чете и говори по азбукето, че да го разбират от първата до последната дума! — сприхаво го сръза по своя обичай Кутьо Ганчев. Така той се нареди рамо до рамо с нападнатия Бяно, пък избягваше да срещне погледа му — още гузнееше за онази случка отпреди два месеца при оскверняването на храма „Свети Никола“, когато се укри зад благовидни приказки и не подкрепи Бяно.

В разменената кратка словесна престрелка бяха казани доста истини и неистини; нужно беше човек да е преживял като тези мъже превратностите на съдбата на Сливен от последните двадесетина години, за да прокара ясна и вярна граница между тях.

Истина беше например, че Бяно Абаджи и даскал Инзов Злъчката, отчасти покрай тях и поп Юрдан, бяха начело в борбите за изчистване на гърцизма от училищата, в тези борби Добри Желязков обаче бе останал сравнително настрана — Евтим го спомена заради сляпата си ненавист към него. Истина беше също, че най-младото поколение на Сливен, онова, което прогледа за писаното слово след безславното пръждосване на Георги Цукалас накъмто Филибето, не разбираше и бъкел от гръцкото каканижене на поповете по литургия; е, то и предишните, които бяха зубрили папагалски Октоиха, Анастасиматариона или Антологията, също проумяваха само тук-там по някоя дума, ама днешните пък съвсем бяха глухи за гръцката реч. Срещу това обаче можеше да се възрази, че с изключение на неколцина чорбаджии, проникнати до костите от елинската зараза — Евтим „Димитриади“ например, — и няколко бабички, за които църковната служба изглеждаше толкова по-възвишеномистична, колкото по-неразбираема бе за ушите им, никой не съжаляваше за настъпилата промяна.

Случката с Димитраки чорбаджи, бащата на Евтим, беше от съвсем по-особена категория. Евтим наистина доста „се изсили“, когато обвини Бяно, че е причинил смъртта му — всеки в стаята, пък и в Сливен знаеше, че Димитраки си отиде от чумата, която заля

българските земи около 1837 година. Истината обаче беше, че смъртта на Димитраки като пръв общинар и уважаван християнин на Сливен бе настъпила три-четири години преди другата, същинската му смърт, и дял за нея действително имаше Бяно.

Димитраки чорбаджи бе имал обичай от време на време да си взема за вкъщи по един бърдак зехтин от онзи, който църквата закупуваше за кандилата си; правеше го не от свидливост или алчност на дребно, а по-скоро от проклетото си желание за себеизтъкване — с бърдака показваше, че е над общината и над епитропията^[1]. Да, ама като се поуталожиха духовете след Преселението от 1830 година, турците, каза се вече, показаха голямо уважение към Бяно Абаджи и многозначително проявиха учудване, че той не е сред общинарите на Сливен. Това беше достатъчно, за да стане нечуваното и неவிждано събитие: в общината наред със старите и тежки чорбаджии да влезе и човек от торлаците — тъй наричаха тогава „неблагородната“ класа на християните, за разлика от „елините“ или „благородните“ — гърчеещите се богаташи. И тогава дойде паметният му сблъсък с Димитраки чорбаджи: зърна го Бяно, когато си отиваше с бърдаче църковен зехтин и без много-много да се замисля, го изтръгна от ръката му, строши го в земята и на всеуслишание разкри позорната привичка на чорбаджията. Тогава именно, в 1834 година, някои хлевоусти сливналии извадиха приказката, подметната одеде от Панайот Минков: „Влезе торлака — счупи бъркдака“^[2], а станал за смях и преследван от проклетата поговорка, Димитраки повече не се показва пред света — чак докато „благата и медената“ го спаси от резиллика му.

Препирнята като че отиваше към изостряне и задълбочаване, обаче случи се, че я прекъсна човек, чието име хич не беше сред общинарите — едно набито и кръглолико десетинагодишно момче с едновременно кръвнишки и присмехулен израз в очите. То нахлу безцеремонно в метоха, не обърна никакво внимание на кмета и другите общинари, а благоволи да види и да заговори единствено Бяно Абаджи:

— Ставай, чичо Бяно! — започна направо. — Тате ме проводи за тебе, бежешком да те водя при вашите.

— Що се е случило? — трепна Бяно и неволно се изправи на крака — в онези времена подобно повикване можеше да бъде и за най-

страшното.

— Не знам — все тъй накъсо рече момчето; говореше като за голяма злина, пък нещо в погледа му се смееше неудържимо. — Тате каза само да те заведе, нищо повече не ми обади.

Бяно се запъти към вратата, съпроводен от малкия. Заедно с него се надигнаха също Кутьо Ганчев и Панайот Минков.

— Позволи ни да те придружим — предложи за двамата Кутьо. — Амчи то, не дай боже, погледнеш, че потрябват и две десници като нашите...

Бяно само ги повика с ръка и забърза надолу по стълбите.

Когато четиримата излязоха, Евтим попита:

— Що ли може да се е случило на Силдаровците? — В гласа му можеше да се открие любопитство, не и тревога. — Усетих нещо недобро в това повикване...

Йоргаки чорбаджи не намери за необходимо да поеме подхванатата приказка. И попита:

— Абе туй момче не беше ли Димитър, един от синовете на Кебеджията?

— Същият — потвърди Евтим. — И хем е божигробски хаджия. — „Божигробски“, защото имаше и „яръмхаджии“, които бяха ходили на поклонение само до Света гора и се бяха черкували в Зограф или Хилендар.

— Хубав хаджия! — повиши глас Йоргаки. — От таквиз дяволите бягат, ама и ангелите.

— Защо? — подсмихна се насреща му Евтим. — Що е сторило момчето?

— Преди години още, когато беше колкото един палец, извърши едно злочинство на имота ми, та работата опря чак да се оплача от него на баща му. И какво, мислиш, последва? Както бях с приятели в кафенето, този същият хаджи Димитър показва глава през прозорчето, огледа ни и каза с глас, дето тръпки да те побият: „Вий ма ковладите на баща ми, ама да знаете — един ден всичките ще ви изколя!...“ Не, не е до смях работата, Евтиме. Иди надолу по Куруча. Там катаден този хългъзник води обесници като него и къде по-големи да се бият с турчетата. Ама че в битките им пострада хорски имот и човешки труд, не щат и да знаят. Ако не вярваш, иди да видиш моята бахча и къошка ми — направиха ги на дармадан, и то пред очите ми. Като го

гледахме тогаз този твой божигробски хаджия, хаджи Гендо рече за него: „В очите на туй дете се вижда жив хайдутин и кеседжия.“ И да знаеш — името ми да не е Йоргаки, ако предсказанието хаджи-Гендово не се сбъдне. Ще пропищи Балканът от хаджи Димитра, че и ние заедно с него...^[3]

* * *

Тримата мъже и момчето изминаха тичешком пътя до Кафтанджийската махала и връхлетяха в дома на Бяно. Викаха, обиколиха собите, вкъщито, избите — никаква жива душа. Когато учудването и уплахата вече напълно ги завладяна, хаджи Димитър, се плесна карагъзчийски по челото и чак сега се досети да каже:

— Ама как забравих и аз, чичо Бяно! Тате рече не за тук — горе, на долапа ти да те водя.

Бяно Абаджи само го изглежда гневно. Панайот Минков изруга. А Куто Ганчев „опали“ врата му с един шамар. Нито един от тези отзвущи на несполучливата шега не направи впечатление на момчето.

Задъхани, плувнали в пот, с преплитащи се от умора крака, около час по-късно четиримата вече приближаваха към долапа. Поспираше им се за глътка въздух, но отгоре до ушите им достигна неясна гълчава, която ги пришпори да изминат в бяг и последните стотина крачки. Бяно с разтреперани от вълнение ръце раздели клоните на отдавна неподкастрените шубраци, които образуваха нещо като жив плет около долапа и равната площадка на сергията^[4], протегна врат и се огледа. Беше вътрешно готов да види всичко, само не и това, което се разкри пред очите му — на позачистената сергия бе застлани двадесетина крачки дълга трапеза, а около нея, обхванати от най-весело настроение, на земята седяха много, три или четири дузини, хора, които бяха все от близки по-близки на Бяновото сърце. През размътения си от пот и влага поглед той различи най-напред своите, по-нататък Трънка със синовете, Добри Желязков с цялото домочадие, далечната му рода Стойко Раковалъ от Котел с неколцина непознати, трябва да бяха син, дъщери и зетьове... По-нататък Бяно не можа да огледа. От трапезата го съзряха, всички наскачаха на крака, радостни викове, като „Ето го празникаря!...“ и „Сторете място на главния!...“

огласиха „Барите“, стигнаха нагоре до „Кутелка“, „Кьошките“ и „Кара-кютюк“, отекнаха многократно и се върнаха обратно. Яна изтича към него, нема̀ търпение да избиколи, а се промуши направо през храстите и положи русата глава с белия кичур на гърдите му; в онези времена на безмерна сдържаност във външната изява на отношенията тя навярно бе единствената сливенка, способна така, на показ, да прояви бликащата в гърдите ѝ нежност.

— Кажи, че не ми се сърдиш, Бяно — примоли се жената. — Всички от най-голяма добронамереност пожелаха и настояха да ти скроим тази изненада.

— Добре де, ама защо... Не разбирам...

Найден, Боян и Иван поразтвориха шубраците и сториха пътека за новодошлите. Докато те прекрочаваха, над всички се извиси гъгнивият глас на Злъчката:

— Чувате ли го бе!? — Тук, без да се съобразява с присъствието на децата и жените, подкрепи престореното си изумление с една от своите сочни благословии. — Чувате ли го? Не разбирал бил, лицемерът му с лицемер!...

Бяно тръгна да се ръкува с всички около трапезата. Освен онези, които бе забелязал още в началото, тук бяха още поп Юрдан с попадията, суватчията Иван Хитов с жена си и големия си син Панайот, хаджи Никола Кебеджията с част от многобройната си челяд — той и Хаджи Маринка бяха наредили и отчували седем сина и три дъщери!, — новият учител Добрин Чинтулов, за този необикновен празник бе дошъл и братът на Яна, даскал Димитър Русков, чието име напоследък все повече се разчуваше нагоре към Градец и Котел...

— Виждаш ми се кахърен, Бяно Абаджи — рече Никола Кебеджията, докато се здрависаха. — Да не би нещо?...

— Как да не съм кахарен, като ме подгониха с такива думи, че бях готова да видя тук моите със свалени глави...

— Туй ще е работа на моя обесник Димитър — закани се хаджи Никола, — ама аз хубавичко ще му го наплатя. Бях му казал само да те повика и толкоз, пък тоя дженабетин!... — После се обърна към хората около трапезата: — Люде християни, нашият драг стопанин Бяно дори не знаел защо сме се събрали тук да го почетом... Хайде, дядо попе, на тебе се полага...

Поп Юрдан се поизпъчи, разтърси русо-бялата си грива и произнесе високо и тържествено, сякаш се намираше на амвона:

— Братя и сестри, събрали сме се да почетем нашия роднина и другар Бяно Силдаров, който днес... — Той се запъна за миг. — Абе не е баш днес, преди месец е било, ама сега излезе на бял свят. Речено накратко, негова милост тук присъстващият Бяно лъжовно се е броил между младите, докато има записано черно на бяло, че е загърбил петдесетака...

— А! — възкликна с неподправена изненада Бяно; той наистина се имаше „към петдесетте“, но досега нито някой си бе дал труд да му каже рождената дата, нито той самият бе проявил прекален интерес. Като чу, че изхихика на възклицанието му, постара се да обърне всичко на майтап: — Туй за петдесетака аз го пазех в такваз люта тайна. Коя нечестива душа ме разкри?

— На господина Панайота Минкова — все така достолепно обяви свещеникът. — Нали се е запретнал да сложи в ред старите кондики, та... Хайде бе, Панайоте, чети! — завърши късо и натика в ръцете на Панайот Минков една дебела тетрадка, подвързана с кожа.

Докато прелистваше пожълтелите листа на тетрадката, Минков каза тихичко:

— Искам да ви изясня нещо, господин Силдаров. Аз наистина преди две-три недели намерих една интересна бележка в кондиката и я казах на поп Юрдан и на господин Желязков, ала изобщо не бях посветен в шегата, която са устроили днес. Иначе, честна дума, в никакъв случай нямаше да участвувам в този заговор, който толкова ви развълнува...

— Сигур е така, сигур е така — постара се да го успокои Бяно. — Но аз не се сърдя, Панайоте. Щом е за хубаво...

— Хей, какво си шушукате вие там? — провикна се отдалече Стойко Раковалъ. — Или що: Бяно комай дава рушвет да го изкарат на четиридесет, а?

Във всеобщия смях, в който лично място заемаше и Бяно, Панайот Минков най-сетне намери търсената страница, сложи пръст там някъде и издигна глас:

— Ето, тук е записано от ръката на поп Шидер: „Да се помни: в лето от Христа 1800-но, месец иуниа, ден девети, намери ся от отца Георги Силдар, а от матери... — тук името на майката се е изличило,

— първородна рожба и положиха ѝ имя Боян. Запази го, Господи, от всякоя злина.“ — Минков затвори тетрадката. — Ще рече, преди месец господин Силдаров е закръглил петдесетте. Нека му е честито!

— Честито!... Честито!... Наздраве!... — заваляха пожелания от всички страни, придружени начесто от сливенското „Бре, бре, брееей!...“ Сетне поп Юрдан запя вдъхновено, а цялата трапеза веднага се присъедини към него: „На многая лета...“

Бяно усети, че очите го засмъдяха — обичта и дружелюбието на тези хора го бяха затрогнали. Той грабна най-близката чаша и извика:

— Ха наздраве да е на всички, които сме се сбрали тук. И да знаете: още от сега ви каня и на стогодишнината!...

Изпи чашата и помисли, че вече ще седне при другите, а Яна, Руска и другите жени ще се разшетат да разсипват от курбана, който вреше на огнището до долапа. Но се излъга — мъжете от дългата трапеза се запътиха към него и го отрупаха с дарове. Както го познаваха, най-много бяха приготвили книги, но не липсваха и по-практични неща — где риза, где сукно (беше фабрично, донесено от Добри Желязков) за един кат дрехи, а служителят Христов поп Юрдан мушна в ръцете му два пищова с излъскани като злато пиринчени тепелици. И подмигна:

— Щом живееше в Турско и се гласиш да гониш стотака, тези сигур няма да са ти излишни, бате Бяно...

Най-после седнаха и гощавката започна.

[1] Епитроп — църковен настоятел; епитропия — църковно настоятелство. ↑

[2] Случката и поговорката са автентични, но с едно малко отклонение — онзи, който е счупил бърдака, не е бил Бяно Силдаров, а друг „един торлак от рода Бовчоолар“; срв. Д-р Георги Миркович. Униатското движение по черковния въпрос. Сливен, 1897. ↑

[3] Описаните тук, а също и на няколко места по-нататък в книгата случаи от детството на Хаджи Димитър са автентични, включително заканата му към чорбаджиите и предсказанието на хаджи Гендо. Срв. Захари Стоянов. Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата. Пловдив, 1885, също Д-р Симеон Табаков. История на град Сливен, т. II, С., 1924. ↑

[4] В случая думата сергия се отнася за равната площадка край долапите — тепавици или бари, — които служат да се простират на тях за съхнене мокрите шаеци, губерите или другите тъкани. ↑

2.

Празненството начена малко вяло и тромаво, комай с повече поздравления и рѐчи и по-малко веселба, но настроението постепенно се засили и рожденият ден се превърна в един от прочутите сливенски „зияфети“ — с песните и провикванията, с гювечите и бакрачите вино, с хората и на здравиците... Показателно е, че на жените се наложи на два пъти да подклаждат огньовете, за да клокнат на тях нови манджи, а Георги и Найдѐн (избраха именно тях, защото ги имаха за най-скороходни по планинските пътеки), слязоха до града и изнесоха още едно буренце шевка, трябва да имаше до двадесет и пет оки...

Когато понаправиха главите и разговорът от общ се накъса между отделните групички, Бяно най-сетне се почувствува настрана от всеобщото внимание и уж участвуваше наред с другите в пиршеството, пък в поразмътения си ум се поотдръпна малко и под влияние на познатите лица пред себе си, потъна в някакво особено състояние, в което се губеше границата между настоящето и миналото.

Ето го например там вляво и Злъчката, заел се с неподражаемото си умение да разиграва някакви карагъозчилъци, от които околните се задъхват от смях, но и ги придружава с онези свои богато подлютени лафове, дето карат да руменят момите и жените, че и някои от мъжете. Ако го слушаш и гледаш, ще си речеш за него, че е лига някаква или лекомислен и повърхностен лаладжия и смешльо, за когото смисълът в живота е да ходи като гайдарджия от празненство на празненство и да буди веселие с кривотенията и глумливостите си. Но не, не е този даскал Димитър Инзов, извоювал си с воля, труд и непреклонност още приживе да бъде назоваван от признателните сливналии „възродител на българщината в този край“^[1].

Гледаше го отдалече Бяно, а в съзнанието си виждаше онова гърчаво тревненче, дошло преди тринадесет-четиринадесет години по кой знае чия препоръка да просвещава малките сливналийчета. Полош късмет от неговия трудно можеше да му избере и най-лютият му враг. А той тогава нямаше врагове, няма ги *все още*, просто слепият късмет или сам бог беше против него. Защото той, безизвестният и нечут скромн балканджия с протритите биргъотлии потури и

смачкания нос, има нещастieto да пристигне в Сливен едновременно с прочутия учител-грък Георги Цукалас, чието име вече се славеше навред между Дунава и родния му остров Занте и от Корфу и Драч на запад до Варна и Кюстенджа на изток. „Слон и мъниче“, казваха за двамата по-обикновените сливналии, „Голиат и Давид“, сравняваха ги по-учените. И сякаш така си и бяха...

Първите месеци с нищо не подсказваха в кльошавата снага на Даскалчето да се намери силища — или даже само охота, — за преборване с всемогъщия и „салтанатлия“ грък. И всички онези, Бяно например, които бяха възлагали някакви надежди нему, вече се усещаха самоизмамани, сринали се отново в безверието. Това обаче продължи само до есента на 1837 година, когато в Сливен се разнесе невероятният слух: докато бил с азбукарчетата си на неделна служба в църквата, даскал Инзов си запял на български „Подай, Господи“, а сетне и „Господи помилуй“; пеел ги гъгниво и уж под носа си, но достатъчно високо, за да го чуят околните и да се смръзнат по местата си. Седмица или две по-късно бе поканен (сетне се разчу, че сам си бил измолил поканата) от поп Юрдан да изнесе проповед пред богомолците в „Свети Никола“. Застана Даскалчето на амвона по-пепеляв от когато и да било, подсмръкна веднъж-дваж и започна приблизително така: той бил учител на децата, а не свещеник, та затова за тема на словото си бил избрал две изречения из наскоро излязлото „Детоводство за малките деца“ от един многознаещ мъж, роден из близкия Котел, а свещенослужител и учител в Свищов — Неофит Хилендарец или както още го зовели — Бозвели. Още първото изречение спря дъха на богомолците: „Отечественая любов е велик наш долг... Всякий е должен да запази отечеството с всичките негови сили и когато се случи нужда — и да умре за отеческа любов.“ А второто цялото множество прие като публично обявяване война на Цукалас и на всички други, които се мъчеха да изличат имената „България“ и „българин“: „Болгария. Болгария се именува нашата земля, у която живееме и някогаж имала особните си владетели и князи...“

Така започна паметната битка срещу елинизма в Сливен. Разбира се, Димитър Инзов не беше сам в нея, още в онзи незабравим неделен ден зад него се наредиха Бяно, поп Юрдан и още множество други, за които „отечественая любов е велик наш долг“, но начело винаги бе

Злъчката — дори и тогава, когато поради гръцките и гръкоманските козни животът му, както се казва, висеше на косъм. Той се ползуваше от всякакви оръжия — от цветистите си псувни до заклинанията и от присмеха и карагьозчийското подражателство на учителските и човешките слабости на „Цукалата“ до страстните рѐчи в духа на Паисиевото полемично слово, — но само за две години взе връх, прогони гърцизма от народното българско школо и направи Сливен тесен за Георги Цукалас... Чудото беше станало — мъничето и Давид бяха повалили в праха слона и Голиат... Точно този безпримечен борец сега се кривотеше отсреща — сякаш за да докаже, че бе изнесъл на плещите си голямата борба, за да опази народност и „нашата земя България“, а не за лична прослава или добруване...

— Я го виж хитреца! — изрече някой току до рамото на Бяно и го накара да се стресне. — Пуснал е гостите си да си хортуват сами, пък той ги гледа отстрани и им се подсмива!...

Неусетно до него бе доближил Добри Желязков, като водеше със себе си Боян. Беше видимо развеселен, но не само от виното, а и от нещо друго. И още от следващите му думи Бяно научи това, „другото“:

— Можеш да ме поздравиш, приятелю. От утре първомайсторът Добри Фабрикаджията си има пръв помощник — чаушина Боян Бянов Силдаров... Що се намръщи? Или съгласието на Боян не ти е по сърце?

— А, защо — опита се да отговори по същия шеговит начин Бяно, — който ще слугува на агаларите, трябва сам да си го реши...

— Хайде пак с твоето слугуване! — разпери ръце Фабрикаджията, а Боян чинно подпита:

— Недей да скриваш, тате, на думи уж одобряваш, пък усещам някакво си недоволство...

Бяно се постара да разчекне уста в усмивка:

— То може да е, загдето за тази важна стъпка научавам втори, след устабашията ти, а не първи, както се полага на баща. Майка ти известна ли е вече?

— Първо дойдохме при тебе — избърза Добри Желязков.

— Кажете и на нея. Ще бъде несправедлива обида за Яна да научи, че синът ѝ е станал вече хаврикаджия, след като той се появи с феса и чилинчето пред нея...

Двамата го послушаха и се отдалечиха по посока на огъня, където Яна шеташе около някаква допълнителна гозба. Бяно ги изпрати с поглед и нали се бе настроил да свързва миналото с бъдещето, припомни си дългия, сложен, през цялото време шеметно издигащ се нагоре път на приятеля от своята младост.

С Добри Желязков той се знаеше отпреди четвърт век, когато даскал Селимински ги бе събрал да изградят „Братството“. Още тогава Добри имаше една най-висша вяра — убеден беше, че битието на ръчния труд „е предало богу дух“ и сякаш за да докаже убеждението си, изработи със собствените си ръце някакви чаркове, с които отмени най-трудната работа на абаджиите — влаченето на вълната. Тогава напрегна сили и замисли да вдигне неவிждано голяма работилница към „Тридесетте кавака“ и сигурно щеше да го постигне, ако не беше дошла войната, „Първото Московско“. Защо правеше всичко това Добри? Кое го подтикваше да измайсторява нови и нови неща, да прекрива през осветената от вековете привичка, да се преборва с отживелиците? Слушаше ли го човек, единствената му подбуда беше онази същата вяра — след сто години, не, даже само след петдесет щяха да я наричат „вяра в индустриалното производство“, но тогава все още беше само „вяра в новото“. Бяно обаче не му вярваше докрай; познаваше го добре, та отдавна бе разкрил и съкровената тайна на душата му — Добри Желязков бе чрезмерно, болезнено честолубив и с всичките сили на сърцето и ума си се стремеше към Успеха, към Властта, към Славата, все изписани с главни букви. Отраснал бе той като най-последно новоселско сираче (по-старите сливналии още го помнеха като шекерджийче по къшетата на града и сред навалищата на Панаира), Добри се бе заклел да стане пръв сред съгражданите си, да тъне в пари и разкош, да постигне толкова, че пред него да се прегъват бейове и каймаками. И днес той се радваше на всичко това — славата сияеше като ореол над главата му, а където минеше, турци и българи му ставаха на крака...

Как го беше постигнал?

Бяно помнеше, когато двамата с Добри се разделиха в страшните дни на Преселението. За преживелиците му до връщането на Добри четири години по-късно в Сливен знаеше малко, и то главно от други хора — самият Добри не обичаше да разказва за този период от живота си и обикновено ловко го заобикаляше. А тя, неговата, била такава.

Като стигнал до Бургас, натоварил се заедно с други преселници на руски кораби и след четири денонощия плаване се озовал в Севастопол — град, който съвсем наскоро, само след три-четири години, нямаше да слиза от устата на хората по света. Тук Добри срещнал друга една преселница от родния Сливен, вдовишката дъщеря Марийка Янакиева, оженил се за нея и година по-късно се родил синът им Иванчо. Марийка донесла прилична зестра на мъжа си, той подхванал търговия и както умее да не пести силите си, скоро се замогнал. Но него не го блазнело попрището на преуспял севастополски търговец, сърцето му все го теглело към ткалата и машините. И Добри се решил на ново преселение — в 1833 година се прехвърлил със семейството в Екатеринослав, за да има пред очи голямата тамошна текстилна фабрика, да изучи изтънко целия сложен процес на производството ѝ. Той направил даже нещо повече — плащайки луди подкупи, сполучил да вземе точни образци от всички по-„тънки“ съоръжения на фабриката, завил ги обилно в юлма (тъй казваха тогава на скубаната вълна) и ги натоварил в големи кожени чували. И тогава — отново в поробеното Българско, отново в родния Сливен!...

Оттук нататък Бяно отново беше станал свидетел на Добревото въздигане. Настани се той в майчината на жена си къща в Мангърската махала^[2] и в двора ѝ вдигна работилница — не беше от малките, но не можеше да се нарече и голяма. И не бързаше да вади „алеатите“ от кожените чували: започна с хитроумен дарак, каран от кон, който спомогна бързо да се наплати за пътя от Русия и за построяването на работилницата — жените видяха удобството от разчепкването на неговия дарак, та пред дома му винаги се точеше опашка от мющерийки... Докато даракът разчепкваше хорската вълна и сипеше в джобовите му купища грошове, в другата част на сградата Добри Желязков сглоби първите си „фабрични“ станове и захвана да произвежда по малко сукно и по повечко — онези килимчета, върху които коленичат мюсюлманите, когато произнасят петте си дневни молитви.

Дали беше усетил погледа на Бяно върху себе си, или просто тъй беше дошло, но Добри се обърна, срещна очите му, пък се ухили широко, свали високия фес със златното чилинче и го помахна над главата си. Бяно му отговори с размахване на калпака. И едва след този разменен поздрав си каза, че навярно той не беше само израз на

задоволство от кръстосалите се погледи, а знак, че Фабрикаджията е уредил и назначението на Боян и при майка му. Тази мисъл го накара да се сепне за миг — ако още от началото знаеше, че поздравът е за превръщането на Боян в „хаврикаджия“, щеше ли да му отвърне по същия начин? Поразмисли, пък дълбоко в себе си се оневини: синът бе станал мъж и за него беше вече право и дълг сам да решава съдбата си. Пък в края на краищата дано да е за добре — ето самият Добри как постигна чрез фабриката всичко, съвсем всичко, към което открай време се бе стремила тщеславната му душа...

Като си каза това, Бяно внезапно почувствува една ледена мисъл да вкочанява сърцето му. Беше уплаха, смразяваща уплаха за приятеля от младостта: Добри беше постигнал всичко, да, завоюва върха на стремежите си, а нали след достигането на върха за човека има само един път — надолу... Бяно разтърси глава и се помъчи да прогони тази мисъл. И се насили да види отново Добри във времето, когато все още с разкъравани нокти и неудържим устрем се качваше нагоре.

Така беше, сукното и килимчетата бяха напълнили джобовите му и му бяха създали име. Не закъсняха да се проявят и тукашните завистници — насъскаха срещу него местните управници, донесоха чак и в Цариград. Боже, как ли са се скъсали от яд мюзевирджиите (Добри не го бе разбрал, но техен вдъхновител и главатар бе, разбира се, Евтим Димитров) за безразсъдната им постъпка да известят в столицата! Защото съобщението, че „един наш неправоверен поданик из Сливен на име Добри едичий си — турците твърде трудно изговаряха Желязков или Желязкоолу — захванал да тъче сукно, което може да дели мегдан с европейското“ не само че не развихри омраза, а обратното — събуди изключителен интерес. И вместо грозна казън и гневни гръмотевици, от Стамбул се получи друго — покана към „уста Добри“ да покаже, щото е постигнал с ръцете и акъла си. Цялото същество на някогашното новоселско шекерджийче възликува, но се и стегна като пред съдбовен скок — Добри безпогрешно усети, че настъпваше часът на решителното „или-или“. И той приготви най-добрия си кат дрехи, натовари на коня два „пастафа“ сукно, синьо и червено, прегърна Марийка и невръстния Иванчо и смушка махмузи — отиваше в Цариград, за да завоюва мечтата на живота си.

Не мина без добра подкрепа — помогна му всесилният котленец Стефанаки Богороди. И двата топа сукно извървяха безконечните

кривулици по стамбулските канцеларии, докато стигнаха до заместника на Пророка тук, на земята — показани бяха лично на султан Махмуд хан Втори. И той, Махмуд, който цял живот се бе борил за обновление, за своя „низам-и джедид“ („нов ред“), оцени постигнатото от непознатия му сливенски гяурин. През февруари 1836 година последва договорът за строежа на фабриката, а когато се връщаше назад към града под Сините камъни — вече с охрана, каквато се полага на паша, — в кожените дисаги на коня му беше онзи ферман на султана, който в един миг щеше да постави Добри Желязков над каймаками, бирници, кадии и цялата друга пасмина дембели^[3]. Заветната цел беше постигната — Добри се връщаше като победител!

За построяването на фабриката Добри Желязков се облегна на един голям майстор — уста Тодор Карахристоолу (много клетви се изрекоха тогаз срещу Добри за отчужденията нагоре в Раковската махала и тежките ангarii, наложени на населението за строежа). Докато се редяха камък върху камък, той използва стари връзки, завъдени по изгнанието, та сполучи да достави някои машини от Русия, а в същото време цяла сюрия тукашни чаркчии му изработиха другите по скритом донесените от Екатеринослав „алеати“. Пък когато горе, над града, се възправи тежкото здание на фабриката, Добри хем лично ръководеше поставянето на машините, хем започна да събира и подготвя работници — в началото бяха към осемдесетина. Назначаваше само българи, и то гледаше да са такива, гдето да не са само със сръчни пръсти, ами и да се отличават по ум и знание — тях скоро всеки в Сливен се научи да познава по високите фесове с дългите до рамото пискюли и с чилинчетата, различни по форма според работата и мястото на човека във фабриката. И в един щастлив и прещастлив ден уста Тодор пусна яза, водата рухна по вадите и чарковете не затракаха, а просто запяха... И такава песен беше тази, която се чу чак в Стамбул, та оттам още на следващата година отпуснаха на „немохамеданина Добри Желязков“ (както пишеше в сурета^[4] на Портата) цяла камара пари, за да постави наченатото на още по-широка нога^[5]. Пак не се стъписа Добри, а веднага сложи крак на стремето. И така, яхнал кон, той стигна чак до Белгия, откъдето закупи новите, по-съвършени машини, че докара и двама жълтоглави немци да обучат на тях „хаврикаджиите“ му. Пък с разрастването на

фабриката се умножи и техният брой — работниците стигнаха до триста, четиристотин...

И тогаз много сърца замръзнаха от завист и озлобление: чорбаджиите не му прощаваха, че той, Добри, довчерашният фукара от Ново село, се бе издигнал над тях, а турците — че гяуринът, който се гордее с принадлежността си към Христовата вяра и нескрито подпомага разните български народни работи, е получил толкова власт в ръцете си, та да разполага, речи го, с половин алай неверници под повелението си, и то такива гяури, които даваха душа за него, понеже той пък им даваше и високи плати, и вниманието си.

И ако имаше някой, който неизменно оставаше безразличен към злобата и завистта, които напиреха да го залейт и удавят, това беше самият Добри Желязков — той крачеше напред по пътя си, глух за скърцането на зъбите и нехаен към злъчката, която не стигаше по-високо от подметките на меките му чизми.

При този именно човек Боян бе решил да потърси щастието си.

Бяно се прекръсти: какво пък, нека да е на добър час на сина!...

[1] Прозвището на Димитър Инзов и подробностите по борбата срещу гърцизма — автентични. ↑

[2] Къщата, макар и многократно преправяна, съществува и днес в Сливен, на ул. „Иречек“ 12, напоследък бе реставрирана много представително. ↑

[3] Ферманът, един наистина бележит документ за прелома на българите в икономиката на Турската империя, се пази и днес. Той е почти еднометров, украсен със султанска тугра и орнаменти от виещи се клонки и златни звезди. В отчасти осъвременен превод текстът му гласи: „Славний ми справедливи кадийо, държавни чиновници, сливенски войводи, бирнико и почтени граждани на Сливенската кааза — да ви бъде известно, че като пристигне настоящата висока заповед, отнасяща се до сукната, които служат за облекло на редовната ми имперска войска, надзора за изпълнение, тъкането и внимателното им изработване е възложено на Добри Желязков, жител на Сливенската кааза, достойнствата и способностите на когото нам са засвидетелствувани. Той ще приведе в ред всичко от дума на дело и ще разкрие такива неща на работниците, които в действителност те не знаят. Такива лица като него, нахождащи се в империята, са заслужили

моето царско благоволение. Преди всичко той ще е свободен от данък и другите тегоби на държавата ми, поради което е издадена царската ми заповед. Следователно внимавайте, щото от 1252 година да не искате от него никакъв данък и други подобни тегоби, за която цел е издаден настоящият ми ферман — за опрощаването завинаги на данъка му, който ферман е съобщен и предаден нему. И тъй вие, мои кадийо, войводо, бирнико и почтени гражданино, да ви бъде известно, че откакто пристигне високославният ми ферман, ще действувате съгласно смисъла на султанската ми заповед, и то според както е обяснено по-горе, тъй че отсега нататък няма да му искате данък и други подобни даждии. Гледайте да се съобразите със заповедта ми и да не правите противното. Настоящият ферман се издаде и написа днес, на 28-и шевал 1251 година.“. ↑

[4] Сурет — платежно нареждане (тур.). ↑

[5] Споменатият сурет (платежно) с дата 21 мухарем 1254 (27. IV. 1837) е запазен и благодарение помощта на Ж. П-в от Сливен авторът притежава фотокопие от него. За разширяване и модернизиране на производството с него е отпусната голямата за епохата сума 56 000 гроша. ↑

3.

Някъде към другия край на дългата трапеза настана малка суматоха. Наглед — нищо и половина. Просто малката Руска, разнасяйки паниците с поредната гозба, бе малко заляла рамото на Иван Хитов. Притекоха се по-опитни жени, за да оправят работата, но Съба, стопанката на Иван, ги отпрати с усмивка — нищо не било това, един сапун ще направи ризата като нова... Позабърса тя полято и случката бе на път да се забрави. Единствен, който по-дълго се размисли върху нея, беше Бяно. Защото тъй се беше случило, че той видя как стана малката неприятност, тъй непривична за неговата Руска.

Момичето чевръсто прислужваше насам-натам, разнасяше ястия, порязаници хляб и стомни вино. Когато беше обаче току над Иван Хитов, погледът ѝ срещна друг един поглед, вторачен в нея — на Куцьо Ганчев. От мястото си Бяно не забеляза този негов поглед, но се досети какъв ще да е бил, щом Руска се закова рязко и изведнъж — също като кон в бяг, на който със сила са дръпнали дизгините — паницата в ръцете ѝ се разплиска и... и стана белята.

„Дали е станала белята? — запита се Бяно, като далеч не мислеше за ризата на Иван Хитов. — Мигар моята Руска, довчерашна сополивка, вече е заглеждана от ергените? — Поогледа я, но не можа да си отговори; за него тя си беше само «малката Руска». Затова пък разчовърка мисълта си да потърси друг отговор — защо в себе си назова «беля» този разменен поглед между дъщеря си и младия общинар. Куцьо Ганчев не беше от красивците на Сливен, но иначе имаше едно предимство преди мнозина други — загубил отрано баща си, той сам, с незначително наследено имане, сполучи да се вземе, та да намери място сред първенците на града. — И все пак не ми се много нрави — лениво помисли бащата. — Прекалено мисли за доброполучието си, та е мекушав във важни часове...“ И с това засега забрави за случката.

За другата пък, по-малката случка, от своя страна, забравиха хората от трапезата, включително потърпевшия. Бяно обаче като домакин на зияфета се почувствува задължен да замаже окончателно станалото. Със стакан в ръка той се надигна от мястото си, отиде

отсреща и се отпусна на свежата зеленина между бащата и сина Хитови. Панайот понечи да стане, за да му отстъпи мястото си, но Бяно го задържа:

— Стой си, стой си, Панайоте — каза му.

— Ама, кръстник!...

— Нищо, че съм кръстник — засмя се Бяно. — То моето кръстничество стана съвсем според поговорката: „Кога се не надяваш тогава кръстник ставаш.“ Както и кръстницата се прояви на бърза ръка като баба...

Разбраха го, та и двамата, бащата и синът, последваха смеха му.

То, стана преди години, в най-страшния ден за Сливен — деня на Преселението. Точно тогава Съба се бе замъчила с първородния си син, а нямаше опитна жена, която да ѝ помогне. И случаят изпрати при нея Яна; е, не беше бабувала друг път, но се справи. И за благодарност по-късно Хитови поканиха, двамата Силдаровци за кръстници на Панайот.

— Що правите, що струвате, хора?

— Мъчим се да живеем, кръстник — отговори за двамата Иван. — Ние със Съба стареем, синовете растат, едната дъщеря омъжихме, другата — и тя на ергенашите в очите — все заглеждане, все подмигване... — („Дали не е забелязал и той?“ — запита се Бяно, но предпочете да си премълчи.) — Е, не сме цъфнали и завързали, но поне, слава на бога, сме живи и здрави.

— А ти, Панайоте? Що ново около тебе? Чувах, отворил си бакалница на Гюр-чешма, оставил си бащиния занаят...

— Няма вече хляб за хората от моя занаят — превари с отговора си Иван. — Читац ден през ден ще минат през кошарите — де агне ще вземат, де коза, кому каквото попадне. На, Шибилуоолу из Градец, ако си го чувал. Онзи ден проводил хабер: или десет кози да му харижа като на ага, или ще дойде да изколи цялото стадо. Ами Алито и Топчи Ахмед из Белелика, гдето сега ги въздигнаха в бьолюкбашии? Бяха първи обирници в Балкана, сега пак са си същите, само че вече имат и закона за оръжие наред с шишанетата и пищовите.^[1] А, нали си помниш оная случка с Панайот отпреди три години? Тогаз реших да го прибера от Балкана.

Напомняше една случка, в която Панайот за малко не загуби живота си. Турска шайка го бе отвлякла от козарската им колиба и го

без влачила със себе си чак до Катъгово. Колебаха се дали да го заколят, или не и накрая решиха да искат за него голям откуп от баща му. Само че Иван Хитов ги настигна и с една пушка в ръка ги разпиля, та успя да изтръгне момчето си от ръцете им.

— Не ми върви, кръстник — каза Панайот. Каза го простичко, като божа истина, а не за да буди жалостивост за съчувствие. — Както си чул, с Иван Мириля, на зет ми брат, отворихме бакалница на Гюрчешма — опропастихме се, зер гаджалите минават, вземат си де що им се понрави, а пари — никакви. Сега със зетя Петър отворихме касапница, ама и там същия грабеж, същото беззаконие.

Какво да му каже Бяно? Как да го успокои? Не знае ли сам, че откакто преди двайсет години московците си заминаха, агаларите уж все обещават правдини, пък насилия и обири — повече и отпреди? И потърси спасение зад две от своите премъдрости:

— Не се отчайвай, Панайоте. Народът не напразно е казал: „Всяка мъка не е до века.“ И още една: „До-ще слънцето и пред нашата вратня.“

— Амин, кръстник — произнесе с надежда Панайот и се прекръсти. Прекръсти се с искрено благоговение, пък кръстът някак си не прилегна на снагата му — възниска и набита, пращяща от сили, изобщо снага за борба и битка, не за чакане милост от небето. — Кацне ли слънцето и на нашата вратня, първом на теб ще дойда да обадя...

* * *

Пръв наруши първоначалното подреждане около трапезата Добри Желязков, който отиде да се хвали с Боян, новия си „чаушин“ във фабриката. Втори беше Бяно, а след него и други се поразмешиха да разменят по някоя дума с приятели или с гости от по-далече. Добри Чинтулов отдавна бе чакал този момент. И като видя, че неговият покровител Фабрикаджията е отишъл на приказки със стопанката на Бяно чак при долапа, изправи се полека, като се мъчеше да си даде вид на човек, който иска да пораздвижи вдървените си крайници, и се отдръпна две-три крачки настрана от шумните групички на празнуващите. Поприсви очи — беше малко късоглед — и хвърли

поглед наляво и надясно. Провървя му: с топла пита в едната ръка и купичка мед в другата по поляната ситнеше Анастатия. Добри стисна пестници така, че ставите му изпукаха, за секунда се поколеба да хукне презглава някъде надалече, обаче се удържа и като събра цялата си смелост, застана на пътя на девойката. Беше почти безпаметно уплашен, но все пак намери в себе си достатъчно съобразителност да се престори, че иска да опита питата и меда. И наистина, ако някой по-малко наблюдателен човек ги гледаше отстрана, щеше да види само това — новият даскал си заслуждаше след вкусния и обилен „зияфет“; по-наблюдателният обаче навярно не би пропуснал да забележи, че и двамата бяха твърде порумени в тази уж толкова невинна среща — като че дори даскалът повече от девойката.

— Госпожице Желязкова — продума Добри и сам не позна гласа си; звучеше му така, сякаш гърлото му бе посипано със счукани стъкълца.

— Заповядайте, господин Чинтулов? — Тя знаеше, че я заговаря, а не ѝ иска хляб и мед, но имаше съобразителността или чисто женската находчивост да му ги поднесе.

— Искан да ви кажа само една-едничка дума, — госпожице. — Ставите му отново изпукаха. — Откакто преди два месеца ви срещнах в дома на любезния ви баща, вашият мил образ просто се е заселил пред очите ми и се страхувам...

— Страхувате се? От какво?

— Че е... завинаги... — Съвсем, съвсем кратко мълчание. — Обижда ли ви моето признание, госпожице Желязкова?

— Да ме обижда! — сподавено възкликна тя. — То... то... ами че то ме прави щастлива, господине...

— О, господи! — Добри Чинтулов най-сетне успя да раздвижи вцепенените си ръце и да отчупи късче от питата. — Аз имам да ви говоря безкрайно много, денонощията на цяла седмица не биха ми стигнали да... Сега обаче ще ви помоля само за две мънички благоволения.

— Ако те са във властта ми...

— Моля ви да ми разрешите и занапред да мисля по цял ден за вас, а нощем да ви сънувам...

— Това зависи само от вас — избърза да му отговори момичето.

— ... и да ви зова Настя. Така в братска Русия казват на Анастасия онези които... в сърцето си...

— Нас-тя? — повтори тя. — Колко странно звучи... Казвайте ми Настя, господин Чинтулов. Така ще знам, че никой друг под слънцето не мисли за мен с това гальовно име.

И без да се сбогува тя заситни нататък.

Измина много време, преди Добри Чинтулов да съобрази, че я следва със зяпнала уста, а в ръката — с коричка хляб...

* * *

— Да си призная, господин Инзов, комай ще се съберат повече от десет години, откакто имам почтителното желание да се запозная с вас.

— С мене? — гъгниво възкликна Злъчката, като вложи такава извивка в гласа си, че никой, който би го чул, не би могъл да остане сериозен. — Обикновено по-първите люде, особено ако са от чорбаджийското гръкоподмазващо се съсловие, избягват да се запознават с мене, пък ако случайно са се запознали, гледат да ме забравят...

По лицето на даскал Димитър Русков, който бе заговорил чудака-учител от Сливен, премина кратка сянка. Шегата на другия го бе засегнала — тъй или иначе баща му някога бе пръв от чорбаджиите на Градец.

— Допущам да познавате по-добре жената на нашия любезен домакин? Да? Е, господин Инзов, ако нея я възприемате като представителка на чорбаджийското гръкоподмазващо се съсловие, то... Защото тя ми е родна сестра, а наш баща беше покойният Руско чорбаджи.

— Да ми изсърхне езикът дано! — изруга се Злъчката и подсили думите си по своя начин. — Ще излезе, че пред мен е не друг, а котленският даскал Димитър, родом от Градец!...^[2] И що, господине, искали сте да се запознаете с мене? — Инзов се почеса комично по смачкания нос. — Да не би да имате нужда от човек, който да ви носи дивита?

— Хайде, пак с вашите шегички! — пламна в смущение Димитър Русков.

— Какви ти шеги? Къде е бившето азбукарче от Тревненското школо, къде е възпитаникът на гръцката академия на остров Халки!

Похвалата съдържащо нещо вярно. Димитър Русков бе имал твърде незавидна орис, но по някаква игра на съдбата, сдружена с пословичната му любов към науката, неблагоприятията станаха причина българският род да се обогати в негово лице с един бележит учител. Ще рече, че стана обратно на евангелската притча: зърното попадна на камениста почва, пък даде богат плод...

Баща му почина, докато той бе още твърде малък. Майка му, имотна вдовица, се омъжи повторно за хаджи Райно от Котел; хаджията прие с радост богатата ѝ прикля, но му се видя непосилно да почувствува като свой доведения от нея син. И за да спази поговорката за агнето и вълка, реши да го проводи по-далечко — чак на остров Халки. Мнозина други на Димитрово място биха пропаднали — скокът от школото на даскал Дичо в Градец до прочутата академия в Халки бе все едно да рипнеш от Сливен и да стъпиш право на Карандила! Мнозина други, но не и Димитър Русков — той не само не пропадна, а завърши като първенец гръцкото училище, отхвърли поканите да остане като преподавател в него и предпочете да се прибере в никому непознатия си роден край, отначало в Медвен, сетне в близкия и по-богат Котел. Вярно, приеха го с почит и платата му беше като за уважение — плащаха му седемдесет лири годишно, докато на другите даскали, тези, добили науките си в Сливен, Котел или Елена, не бяха давали повече от тридесет и пет. И все пак само едно родолюбиво сърце ще пренебрегне славата и изгодите на Халки пред Медвен...

Ето как поотритнатото от пастрока си градешко сираче се превърна в уважавания учител Димитър Русков, комуто даскал Инзов бе готов да носи дивита.

— Чувах, че в Котел вършите чудеса... — рече Димитър Инзов.

— „Чудеса“! — присмя се тъжно сам на себе си другият. — Искях, истина е. Искях и ланкастерската метода да въведа, и нови предмети — като българската граматика и географията, но къде ти с две ръце! Но защо ви ги приказвам тези неща, вие ги знаете не по-зле от мене. Сега натискам нашите първенци да назначат още неколцина учители, препоръчах им даже няколко. Целта ми е един учител да не е натоварен с повече от петдесет азбукарчета. Успея ли, тогаз вече ще се

замисля — ако не за чудеса, то поне за истинско обновление на школото.

— И как е? Има ли изгледи господа чорбаджиите, тяхната мама..., да се решат да поразвържат кесиите?

Даскал Димитър Русков се засмя:

— Усещам, трудно може да се рече, че господа чорбаджиите са първата любов на вашето сърце...

Злъчката изкриви пергаментовото си лице и засъска комично, подражавайки говора на гърчеещите се чорбаджии:

— А, как, може да се рече и осте как!...

— Честно казано, ако не в Котел, нашите първенци в Градец са склонни да подадат ръка за възвисяване на школото. Не е против и Фети бей, офукарелият градешки потомствен управител. Само че властта сега не е в ръцете нито на бея, нито на чорбаджиите.

— А, чух! Оня циганин, неговата..., Шибиля...

— Така е, господин Инзов, над Градец властвува Мустафа Шибил. А сега има и равностоен помощник и побратим в лицето на вашия Коджа Мюстеджеб, сливенската хайта. Двамата са в постоянна надпревара кой по-голямо зло да измисли, кой по-грозно да се погаври с нас, безправните. Не спестяват униженията никому, дори на чорбаджиите, че и на кмета Върбан чорбаджи, дето е роден брат на развратницата Дженда. — Димитър Русков въздъхна горко. — А с какви мечти гледах на Градец!

— Какви например?

— Ами, да кажем, да извърша същото, което постигна господин Сава Доброплодни в Котел. Какво училище, боже мой, каква висока наука в него! Сава Илиев не случайно си е завоювал прозвището Доброплодни в такава прочута школа като Куручешменската. И в Котел се раздаваше докрай, без остатък. И какви ученици подготви! Ще ви спомена само Савата Филаретов от Жеравна и сливналията Георги Вълков, когото те зоват Миркович.

— Брата на търговеца Русчо Миркович?

— Същият. И Георги, който сега е на учение във Франция, ще се извиси, та ще затъмни и брат си търговеца, и мнозина други най-учени. Сега, разправят, Сава Доброплодни вършел същото в Шумен.

— Стигало ли е до слуха ви, господин Русков, че в Куру чешме^[3] Сава Доброплодни е бил съученик на негова милост? — Инзов показва

с очи към сина на котленеца Стойко Раковалъ. — Само че тогози влязъл в неспирни борби с гърчулата и не завършил, прогонили го.

— Чувал съм, разбира се. И за страхотните патила на господина Георги Раковски и неговия баща съм чувал...

Двамата не сваляха поглед от човека, за когото говореха, когато Димитър Инзов изговори тихо:

— Патилата... Приемам да преживея десеткратно повече, но да съм на негово място...

[1] Че споменатите бьолюкбашии са започнали като разбойници, срв. П. Хитов, Как станах..., стр. 49. ↑

[2] Малко отклонение от истината — за нуждите на романа тук малко състаряваме видния възрожденски учител Димитър Русков, който е започнал преподавателската си дейност няколко години по-късно, обаче всички останали биографични сведения за него са автентични. Този бележит син на с. Градец и България досега твърде несправедливо е бил осъждан на подценяване и даже забрава, най-често потулван зад гърбовете на баща му Руско Чорбаджи и на сина му Руско, познат повече като генерал Радко Димитриев, докато той положително не им отстъпва по ръст и заслуги. Авторът ще се радва, ако тази книга бъде само начало на повторното опознаване на този крупен наш възрожденски деец и признаване на голямото му народополезно дело. ↑

[3] Прочуто гръцко училище („Велика народна школа“) в Цариград, ползувало се със славата на най-добре уредено и с най-високо ниво на преподаване. ↑

4.

Човекът, за когото говореха, се казваше всъщност Съби, Съби Стойков. По-късно той многократно си сменя имената. Като Сава беше последователно Сава Стойков, Сава Попович, Сава Стефанов, дори и Сава Стефанадис. По-късно (то беше, докато учеше в Куру чешме, при едно пътуване до Атина) се назова Георги — на името на вуйчо си капитан Георги Мамарчев, към паметта и делото на когото хранеше просто благоговейна почит, — та стана Георги Македон. Накрая си избра името Раковски (по разгроменото от кърджалиите село Раково, откъдето се водеше коренът му) и така се запомни завинаги — Георги Стойков Раковски.

По това време той нямаше навършени тридесет години, но житейският му път вече бе не по-малко пъстър, отколкото имената. На шест години нему купиха панакида и той тръгна на училище. Като усвои „Рибния буквар“ на съселянина си Петър Берон и някои други по-обикновени знания, баща му си спомни една своя стара закана и на шестнадесет го проводи чак в Карлово — при знаменития тогава учител Райно Попович. Даскал Райно оцени качествата на своя нов ученик, измоли за него покровителство от всесилния Стефанаки Богороди и Сава-Георги се озова в гръцката „Велика народна школа“ в Куру чешме. Не му провървя; не става дума за учението, той в науките бе все между първите, а не надмогна себе си да се примири с неспирните подигравки на гърчетата и гръцките учители за „варварския“ му произход. И като им отмъсти по чисто свой, хлапашки-буен начин, той си грабна бохчичката и го напусна завинаги. Последва една негова постъпка, която биографите му най-често снизходително премълчават, а с която Георги превърна покровителя си Богороди в свои най-лют враг — като нямаше никакви средства в големия враждебен град, той задигна един пръстен на госпожа Кира, съпругата на Стефанаки, продаде го и с първия кораб потегли на север. Установи се в Браила като учител на тамошните българчета, ала не се задържа дълго — в 1842 година се озова начело на Браилските бунтове и спипан от турците, се намери в хапуса. Не го чакаше нищо добро: щяха да го препратят в Цариград, да го изправят на съд като султанов

душманин и нататък или щеше „да омаже въжето“, или да изгние — точно като своя идол Георги Мамарчев — в заточение из разните анадолски зандани или по островите. За щастие нему се удаде да убеди гръцкия пълномощен министър Маврокордато, че е гръцки поданик, предадоха го нему, а Маврокордато, благороден мъж, го спаси, като го препрати във Франция.

Какво е правил в далечна Франция, как изобщо е преживявал — това никога не се разбра. Но две години по-късно, навярно забравил или съзнателно пренебрегнал опасностите, Георги се върна; премина през Атина и Цариград и в един хубав ден се появи в родния Котел. Не изтече много време и опасността се превърна в действително нещастие — наклеветен от чорбаджиите на Котел (приказваше се, че им пригласял и Стефанаки Богороди от Цариград), които не можеха да се примирят с първенстващото място сред тях на Стойко, завоювано от него по време на „Първото Московско“, турците заптисаха бащата и сина и ги проводиха под усилена стража в Стамбул. Какви мъки преживяха в тамошните зандани Стойко и Георги, колко грешна пара потрошиха роднините им да подкупват властници и съдии — те не са за описване! И най-сетне след години — три за бащата и четири за сина — ги освободиха, смазани телесно и напълно разорени. И ако все пак можеше да се намери някаква ползица в теглата из влажните тюрми, тя беше, че Георги, който от по-рано си знаеше турски език по-добре и от турчин, тук изучи изтънко и законите им (дори в тъмницата припечелваше по нещо, като пишеше на турците разни прошения до властта).

Като ги пуснаха, Стойко се върна в Котел, постегна дарака си на Серъов бряг и запретна ръкави да изплува някак от блатото на неизчислимите борчове, в които бе затънал; не можеше да се рече, че успяваше да надмогне немотията — това личеше и във външния му вид, — но носеше с достойнство злата си участ. За разлика от него, Георги остана в Цариград и там се посвети на адвокатство — дума, която покрай него за пръв път се чу в целия Котленски и Сливенски край, — а наред с него (впрочем твърде неудачно) се занимаваше и с търговия^[1].

Сега, пътувайки по своите търговски и адвокатски дела, Георги за щастие се случи в Котел точно по времето, когато дойде поканата от Яна. И пожела да засвидетелствува почит на човека, с когото се имаха

за някакви далечни роднини, но какви — сами не знаеха докрай. Наред с почитта той имаше и някои други подбуди, но за тях предпочиташе да не отваря приказка.

Като искаше да се види със своите роднини — близки на сърцето му, но иначе редки по срещи, Бяно взе със себе си Боян, първородния, и се запъти към тях. Поздрави ги шумно, примоли се да им сторят място, настаниха се със сина помежду им.

— Голяма челяд си навъдил, чичо Стойко — започна, — ще те помоля да ми назовеш кои са.

В странното и малко недоизяснено роднинство, помежду им Бяно се обръщаше към Стойко Раковалъ с „чичо“, а Стойковите деца, от своя страна, наричаха „чичо“ него, Бяно.

Стойко му ги изреди. За двете дъщери Бяно се бе подосетил, че дори и ги разпозна — по-голямата, Неша, беше все така сериозна и важна („курназеенето е от майка й“, помисли той), докато другата, Нанка, и сега изглеждаше същата лудетина, каквато се проявяваше и преди четвърт век. Както бе помислил още при първия поглед, двамата мъже до тях се оказаха Стойковите зетьови: Стоян Киров водеше Неша, а Кръстьо Търпански — Нанка. Когато ги представяше, Стойко не пропусна да спомене, че отърваването им от стамбулския зандан двамата със сина дължаха до голяма степен на зетя Кръстьо — главно той търчал да уговаря и подкупва големците.

Харесаха на Бяно и дъщерите, и зетьовете, но ако нещо го порази, та чак го заплени от удивление, това беше изгледът на сина Георги (помнеше го още като палавника Съби, та отиде известно време, докато се изясни промяната). Беше висок и наглед здравеняк, с високо и широко чело на рано помъдрял човек, черни коси и мустаци и също така маслиненочерни очи, живи и изумително подвижни, изражението на които бързо преливаше от сърдечност към студенина и от жертвоготовност, към заплаха. Говореше сладко, подкупващо ясно, но както и в погледа, също и зад този кадифен глас се усещаше прикрита желязна твърдост^[2]. Но може би в не по-малка степен го порази облеклото му — довчерашният „неповинен“ българин от цариградските тъмници беше в сюртук до над коленете, черен и пристегнат в кръста, та подчертаваше стройността и височината на снагата, панталон на надлъжни ивици (думата „райе“ още не беше дошла по тези места), снежнобяла риза с колосана яка и червена

вратовръзка, завързана на джувка — единственото цветно нещо във външността му. Но не бяха само дрехите; повече от тях впечатляваше особеният начин, по който Георги ги носеше — имаше нещо оперено, дръзко, „напук“ в този „особен начин“; ако искаше съзнателно да дразни турците, без да им казва думи от рода на „и все пак вие сте азиатска паплач, пък ние сме хора на цивилизацията, европейци!“, той надали щеше да носи дрехите си по друг начин.

— Разкажи как живееш, чичо Стойко — предложи Бяно. — Оставиха ли те най-сетне на мира гаджалите и другите, по-лошите, вашите котленски нерязани турци? — С тези последни думи тогава се означаваха онези продажни чорбаджии, които духом и тялом служеха на властта.

Стойко Раковалъ се поколеба но отговори; Бяно не пропусна да забележи, че го направи наспроти явната си неохота, колкото да не досегне домакина — Стойко не беше човек, който да се изплъзне от истината с едно нищо незначещо „Горе-долу добре съм“, а същевременно гордостта му ненавиждаше да се поставя в такова положение, че да буди съжаление и снизходителност.

— Ще излъжа, ако река, че всичко е текнало по мед и масло — каза той неохотно. — Борчове до шия, пък и на нерязаните турци начело с техния горгорбашия хаджи Петър все им се виждат малко патилата, които претеглихме. — Той говореше за враждебно настроените към него чорбаджии и за хаджи Петър Матеев, техния първенец, навярно главния виновник за задържането и затворничеството на Стойко и сина му. — Но бог е милостив, та вярвам, ще се оправя, отново ще се вдигна на крака — продължи с престорена самоувереност. — Е, ръцете не държат, както навремето, когато идвахте с брат ти да вземете терк от чарковете, ама в тази побеляла глава няма още мисъл за предаване.

Бяно разбра, че е повел нещата по хлъзгав друм, та се постара да ги насочи по ново русло. Той кимна към Боян и Георги:

— Гледай, чичо Стойко, сдушиха се веднага. Доколкото си спомням, само веднъж са се срещали, когато преди години ти водеше сина на учение в Карлово, та пренощувахте под нашия покрив. А като ги гледаш сега, ще помислиш, че катадневно са били заедно...

Беше наистина така — между двамата млади далечни сродници вече се бе повел оживен разговор, подбудител за който беше, разбира

се, Георги Раковски. Бащите се поприведоха към тях и се заслушаха.

— Представи си, чичо Бяно — въведе ги в разговора Георги, — на братовчеда сте дали стародавно име, което преди много столетия един наш раковец е прославил далеч извън пределите на великата наша България.

— Признавам, това ушите ми го чуват за пръв път...

— Да, да! Имало е нявга, когато Раково е бил богат и многолюден град, един Боян войвода, който е водил победна дружина на поход чак до Горна Моравия^[3].

Бяно приготи уста да сподели чистосърдечно, че с Яна не са знаели нищо, за раковския Боян войвода и че името на сина бе дошло някак си твърде случайно. Но не успя да се обади. От другия край на трапезата към тях се провикна Добри Желязков:

— Хей, бай Стойко, прочут песнопоецо! Няма ли кой да развесели тази трапеза с една песен бе? Или се свършиха вече котленските?

На Стойко Раковалъ` никак не му беше до песни, това челядта му и Бяно покрай нея знаеха много добре. Но Стойко бе прочут не само като песнопоец, а и като пословично мъжествен човек. Той и сега намери сили, та за да не скърши настроението на празненството, издигна глас — все още звънлив и плътен — и запя:

*Сал тойзи вечер, Ганки ле моме,
при твойта мама, при твоя бачку,
пък утре вечер в чуздити хоръ,
в чуздити хоръ, в чуздъ чуздицъ,
на чуздъ майка мамо шъ ричеш,
на чузди бачку бачу шъ ричеш...*

Рожденият ден продължаваше...

[1] Биографиите на Г. С. Раковски са толкова много, че е невъзможно, а и ненужно да бъдат изброени. От трудовете за него, сравнително най-изчерпателни и близки по издаване, ще препоръчаме главно два: Михаил Арnaudов. Георги Стойков Раковски, живот, дело,

идеи. С., Наука и изкуство, 1969, и Веселин Трайков. Георги Стойков Раковски, биография, С., БАН, 1974. За някои от малко познатите епизоди от живота му срв. студията: Михаил Арнаудов. „Невъзможният образа“ на Раковски. Някои тъмни епизоди от живота на революционера през 1853–1854 г. — в: Дела и завети на бележити българи, С., ОФ, 1969. ↑

[2] Тук се изкушаваме да цитираме изцяло описанието на Раковски, както то е направено от Йосеф Барак, редактор на чешкия вестник „Народни листи“, в което се възпроизвеждат впечатленията от малко по-късна епоха на Васил Стоянов — според нас най-пълния и най-добър словесен портрет на „бащата на българската революция“: „Този юнак (Б.а. — Раковски) беше решителен и постоянен, имаше неустрашимо сърце, дух твърде весел, жив, еластичен и извънредно енергичен, ако и да не беше често пресметлив, както трябваше да бъде. Раковски беше хубавец, имаше ръст висок, тяло здраво, жилесто и костнато, снага права, ход отмерен с твърди и смели крачки, плът бяла, коса черна и гъста, мустаци също черни като въглен, зрак ясен — същински белег на неустрашим хайдутин, — чело високо, вежди черни и почти винаги начумерени — пак белег на опитен, дълго време преследван хайдутин, — нос, уста и шия Раковски имаше средни и изобщо намираще се винаги в най-добро здраве. Само на лявата му ръка липсваха последните два пръста, които беше изгубил в кървав бой с турците. От друга страна, Раковски беше почти винаги весел и в общество, особено гдето имаше госпожи, твърде забавителен и закачка. На драго сърце приказваше за своя живот. Говорът му беше гладък, приятен, привлекателен и убедителен: гласът му беше ясен, звучен, даже — когато го изискваше нуждата — приличен на гръм. С една реч: Раковски беше извънредно надарен...“ Срв. Йосеф Барак. Георги С. Раковски; в сборника: Ютро, издадено в полза българска майчица. Прага, 1883. ↑

[3] За споменатият Боян войвода няма абсолютно никакви исторически сведения. Не е известно дали Раковски действително е вярвал в неговото някогашна съществуване, или го е измислил, за да буди националната гордост на българина, но неговото име и походът му са намерили място в съчиненията на големия котленец. Както Иван Драганов от Раково, ревностен изследовател на миналото на своето село, обърна внимание на автора, нему са посветени следните стихове

от „Няколко рѣчи о Асеню Първому и сына му Асеню Второму“ от Г. С. Раковского, у Бялград... 1860 г. в раздела „Бойан войвода или Българскы поход в Горный Моравь и в Боемийъ“ (Цитатът правописно и стилово силно осъвременен:

*Протогири выкът,
Клепала клепът
Из града Ракова:*

*Събори съ събирайте!
Младцы юнацы отбирайте!
Млады войводы пишете!*

*Бойан дума майци си:
Три неща съ, мамо, на света
И три-те ми съ ревнѣтъ:
Хубава момъ да либя,
Да либя и да я зъмна,
Хранина коня да есдѣйъ,
на пред юнаци да вървѣйъ...*

↑

5.

Никой не бе забелязал кога поп Юрдан се бе отделил от трапезата. Нямахше да му обърнат внимание и сега, когато се връщаше, ако не водеше със себе си още един гост. Но дори и да не го бяха зърнали, той се постара да събере всички погледи в новодошлия:

— Абе ти, бате Бяно, и вие, братя християни, няма ли да приемете на празничната си гощавка едного чужденеца? Или ще ви се досвидят залькът хляб и глътката винце?

Никога не се разбра дали новият гост бе имал намерение да се престорва на непознат. И да го е имал, то е било напусто — когато видяха правата му плещеста снага и лицето, което навярно щеше да минава за валчесто, ако не бе така слабо и жилесто, по дължината на трапезата се разнесе едно многогласно, пълно с изумление, макар и сподавено произнесено:

— Бойчо!... Я!... Я, Бойчо!... Бойчо бе!...

Откъсна се то най-напред от устните на онези, които някога го бяха познавали или поне виждали — Бяно, Добри Желязков, Никола Кебеджията, нежели и Иван Хитов. Но го подеха и всички други, за които не бе кой знае каква гатанка за разгадаване, че към тях в прилични по плат и кройка и подозрителни по чистота северняшки дрехи приближаваше не друг, а най-големият от войводите, които подобно на орли бдяха в тези години от висината на Балкана над българщината, назоваван по родното му място Бойчо Цеперански.

Пръв от всички се окопити Бяно. Той съвсем не по петдесетгодишному рипна на крака, па почти изтича към госта и го притисна до гърдите си, сетне го отдръпна и го огледа.

— Бре, Бойчо, същият си, бог да те благослови! Съвсем същият, само дето си турил тези два сребърни кичура над ушите...

— А ти кой от Силдаровците си? — запита в отговор прославеният войвода, като се засмя така, че се видяха всичките му зъби — до един запазени, въпреки да бе отколе излязъл от първа младост. — Онзи ли, дето щяхме да се изпостреляме тук, на същото това място, или другият, по-големият, с когото пък заговорничехме да сваляме султана?

— По-големият, по-големият — отвърна на усмивката му Бяно. — Сполай ти, че почете с идването си моя празник. — Сетне се обърна към трапезата: — Сторете място, братя. Сторете място на този най-личен... — Щеше да каже „горски юнак“, но едно предупредително изкашляне на Бойчо го накара да измени думата си: — ... българин.

А макар отдавна да се разбра кой бе в действителност този най-личен българин, поп Юрдан реши да му дръпне една „много хитра“ лъжа:

— Негова милост е караабаджия из Севлиево — каза високо, ала неубедително. — Вярвам, не ще му откажете гостолубието си...

— Ето тук, на моето място се настани, хм, търговецо — покани го стопанинът, но войводата поклати глава:

— Щом сте толкоз гостолубиви, добри хора, ще ми позволите ли да доведе и един мой другар?

— Иска ли питане!

Поканата и готовността им очевидно бе очаквана от Бойчо Цеперански, защото за другаря си той не отиде, както е думата, през девет планини в десета, а само се отдалечи на двадесетина крачки и подсвирна по особен начин, сякаш дървесна жаба стържеше песента си. Тозчас иззад шубраците се показва един също като него безоръжен мъж в подозрително чисти, без една пращинка дрехи, обаче за разлика от войводата, бе по-висок, със смугло, но не и неприветливо лице и с дълги до раменете почти напълно бели коси.

Като го видя отдалече, Бяно най-напред зяпна от изумление, сетне се провикна, изпускайки по някоя дума от приказките си:

— Янке!... Добре!... Вижте... Да не съм... Това е!...

— *Това е Кара Махмуд!* — остро и непрекословно го превари поп Юрдан. И натърти още веднъж: — Разбрахме ли се, хора? Това е Кара Махмуд, тъй да знаете! Нищо че не знае една турска дума...

За втори път в няколко минути Бяно Абаджи припна като момче през сергията и с нещо като ридание на уста се хвърли в прегръдките на новодошлия. Бяха далеч от останалите, та никой не го чу, когато изрече с повече вопъл, отколкото радост:

— Мавроди!... Братко!... Живи бяхме, господи!...

Другият се пресегна през рамото му и пообърса очите си.

— Слава на бога, че те намирам жив и здрав, Бяно!... Пък аз, глупакът му с глупак, да те търся чак по Московията... — След това

отпусна прегръдката си и попита с променен глас: — Тука ли е?...

Бяно разбра недоизречения въпрос.

— Разумява се. Нали ти дадох дума да го отчувам като свой син...

— За бога, не ме мъчи, покажи ми го!

— Онзи там вляво, дето е с разгърдена бяла риза и поизвърнат към нас.

— Всички са с бели ризи и извърнати насам — смърри го Мавроди. — Да не е русоватият...

— А, не! — позасмя се Бяно. — И той е Иван, но баща му е нашият Добри Желязков. Другият, с тъмния перчем, точно срещу Иванчо Добрев.

— О, свети боже! — премаляло издума хайдутинът. — Одрал е кожата на моята Неда...

— Ще му се обадиш ли, Мавроди?

— Засега не — тъй обещах и на войводата, и на поп Юрдан. За по-нататък ще помислим.

Не можаха да си кажат нищо повече — при тях дотичаха Добри Желязков и Яна. Добри не прегърна „Кара Махмуд“, а го опипа за пояса, отлепи го от земята и го завъртя веднъж, дважд, трижд във въздуха. А после се случи нещо, което комай сливенци не помнеха — чуждият мъж хвана русата Яна за раменете и братски-нежно я целуна по челото... Докато околните да се опомнят от това ново смайване, Бойчо Цеперански се провикна — волно и с преливаща сърдечност:

— Хайде бе, братя сливналии!... — Няма ли кой да почерпи по стакан вино гостите, дошли чак от Ловеч?...

— Не беше ли Севлиево? — присмя му се дружелюбно Никола Кебеджията, докато вървеше срещу него с протегната десница. Здрависаха се като познати и наистина се знаеха — когато преди години Стоян и Добри Кръстеви, братя на хаджи Никола, шетаха с прочутите си „мечкарски шишанета“ из Сливенския балкан и Тунджанската долина, Кебеджията, техен пръв ятак, бе имал случай покрай тях да се запознае и с Бойчо. После попита практично: — На сигурно ли си, войводо?

— Не се страхувай за нас — кимна мнимият караабджия. — Разставил съм така дружината наоколо, че дори лисица не може да ни изненада.

Насядаха. На крака остана само Бяно но вдигна пръстен стакан:

— Братя! Народът ни умно е казал: „Старо вино и стар приятел — дръж ги!“ Тук имаме точно това: старо вино в ръката и стар приятел до сърцето. Да изпием едното за здравето на другото.

* * *

— Не го гледай така вторачено — посъветва Бяно. — И той усеща погледа ти върху себе си, и останалите захващат да подозират нещичко.

— Какво да сторя? — оправда се „Кара Махмуд“. — Не се ли досещаш що става сега в душата ми? Двайсет години да си го мислил загубен безвъзвратно, пък като го срещнеш, да видиш в него едновременно и сина, и майката... — Той направи усилие и смогна да откъсне поглед от Иван. — Питай ме нещо, че като ти отговарям, белки се позалисам...

— Последното, което преди толкоз години чух за тебе, беше, че московците са те записали с Бойчо...

— Десетмина бяхме — мрачно кимна другият. — Бойчо, двамата му братя, аз и още половин дузина, дето ни бе излязло име на побуйни.

— И как стана така, че ви намирам сега в Балкана?

Приятелят от младостта му го разбра погрешно:

— Нашия хаджи Христодул, помниш ли?

— Христодул и Коста Топрачкиеви? Как мога да не ги помня!...

— Я виж оня там, светлоокия, дето говори така разпалено. Казва се Панайот Минков, техен сестрин син е.

Тази бележка за роднинството не направи никакво впечатление на белокосия. Той следваше собствените си мисли:

— Издирих Христодул чак в Брашов, започнал е търговия там, позамогнал се е. Питам го стократно за тебе. И той стократно ми се закле все в същото: видял те е в Преселението, даже известно време сте карали кола до кола. Къде ли не обиколих, кого ли не питах. Пък ти, дяволе проклети, да си останал в родния Сливен...

— Не те е излъгал Христодул, наистина бяхме кола до кола в онзи ужасен ден. Само че мен после ми скимна, та се върнах. С Яна и

децата. Ей тъй на — от Балдарамския мост свих настрана и се прибрах. — Очите на Мавроди пак се хлъзнаха към другия край на трапезата, та Бяно избърза да го върне: — Аз питах друго. Заточили са ви в Сибир, тъй се разчу тука, пък ето — срещам ви, слава богу, здрави и читави на един хвърлей от Сливен.

Мавроди се замисли и лицето му няколко пъти смени изражението си.

— Бойчо е удивителен човек — каза най-сетне. — Най-удивителния, когото съм срещал в дългия си и пъстър живот. За Сибир ли питаш? Да, бил е той в Сибир, заедно с братята си. Запрели ги в някаква крепост, слънцето като залязвало над нея, тук още било преди разсъмване. И ги държали лошо, Диарбекир бил цвете пред тамошното...

— Братята руси и християните са...? — не повярва на ушите си Бяно.

— Братя и християни ли са били, това не знам. Но знам друго — само два дни по Коледа и три дни по Великден са им сваляли прангите от шията.

— И после?

— Избягали. Използували великденските дни, когато били без пранги, спуснали се тримата братя по петнайсетаршиновата стена на крепостта^[1] и се видели за пръв път на свобода. За зла случка Георги, вторият брат, при скачането си счупил крака. И тогаз... е, няма защо да крия от тебе, тогаз Бойчо и Петър, третият брат, заклали Георги, за да не попадне пак в робията, и след едно пътуване, което е нещо като приказка — минали са чак през Индия!, — дошли отново тук, за да развият както преди хайдушкия байрак...^[2]

— А ти, Мавроди? От разказа ти не пролича ти как се избави от заточение, та да се наредиш под байрака на войводата Бойчо?

— Аз изобщо не стигнах до заточение, Бяно. — Хайдутинът отметна белите си коси и се засмя хитро. — Забравил ли си по Богоявление кой най-често докопваше кръста всред натрошените ледища на вира?

— Да не искаш да кажеш?...

— Ами че да. Още като ни водеха на север и минавахме Дунава с каик, Бойчо по наша уговорка уж ме халоса, та се преметнах в реката и... Е, останалото можеш и сам да допълниш. Важното е, че веднага

след това хукнах да ви търся. А когато не ви намерих и се примирих с новата злочестина, Бойчо вече събираше дружината в Балкана. Това е всичко. Сега разказвай ти!

— Нали се уговорихме, че ще се промъкнеш при мен в херодаята? Там ще чуеш всичко от игла до конец, ще ти доведе и...

— Чакай — спря го другият. — Не чу ли нещо?

„Нещото“ не бе убегнало и на войводата. Него Георги Трънкин тъкмо го молеше едва ли не на колене да го вземе в дружината си, когато изостреният му слух долови три проточени изкряквания на врана.

— Остави, момче — каза Бойчо, — ти си по-нужен на горката си майчица, която си е потрошила живота, за да изгледа тебе и брат ти. — После се приведе към Мавроди: — Чу ли? — Белокосият потвърди. — Не е като на голяма опасност, ала за тебе тук май няма повече място.

— Разбирам те, войводо. Прощавайте, приятели. А с тебе, Бяно, както се уговорихме...

Като каза това, хайдутинът не се отдалечи, а сякаш мигом се стопи в живия плет около долапа.

Не е било наистина кой знае каква опасност, но не е била и от най-невинните: използвайки прохладата на следобеда — юлското слънце вече надвисваше над Урум-Тарла, — каймакаминът Мехмед Салих бей и Йоргаки чорбаджи, който се бе случил при него, тръгнаха да се разходят нагоре към Барите и крачките, сладкият лаф и чудните красоти на избуялата природа ги бяха отвели чак до долапа на Бяно. Поздравиха се, Бяно им обясни повода за тържеството и ги покани на празничната си трапеза. Не очакваше, но те приеха поканата и се настаняха с кръстосани по турски крака между другите гости. Вътре в себе си Бяно Абаджи се разсмя презглава — Мехмед Салих, спечелил си име на ревностен гонител на хайдутите, бе заел място точно лице срещу лице с войводата Бойчо Цеперански...

— Кой е негова милост? — попита каймакаминът.

— Богдан челеби из Севлиево — избърза да каже домакинят. — Тръгнал е да изкупува шаяци, та разгеле се случи да почете празника ми.

— Трябва доста да е поскитал по друмищата. — Думите на беа можеха да получат съвсем превратно тълкуване, но за щастие той не

влагаше в тях никаква преднамереност и това проличаваше по гласа му. — Я виж как се е изпекло и обрулило лицето му...

Бяно сметна за необходимо да прекрати този разговор и се разчевръсти да им поднесе мезе и по стакан вино.

— Сакън, никакво вино! — спря ръката му каймакаминът. — Къде ще му отиде колят, ако ние, управителите, захванем да престъпваме забраната на Пророка?

Стопанинът взе друга чаша и сипа в нея ракия.

— Нявга аянът Тахир ага се имаше с баща ми, бей ефенди. От него съм запомнил, че виното наистина е забранено, но не и това — нищо и никакъв остарял шербет...

Мехмед Салих опита питието, примлясна и каза едно:

— Е, бива си го твоя остарял шербет, Бяно Абаджи. Хайде, нека да сме така коляно до коляно и на стогодишнината! — И гаврътна цялото съдържание на чашата; направи го умело — просто го изля наведнъж в гърлото си, а не го преглътна. И докато Бяно му наливаше повторно, обърна се към ябанджията срещу себе си: — Как върви караабаджилъкът, Богдан челеби?

— Лошо, бей ефенди. Такива като вашия Фабрикаджи Добри объркват работата — хем приучват хората на тънко и меко сукно, хем разоряват обикновените абаджии. И виж и мене, на — за да завъртя алъш-вериша, трябва като невестулка да шаря от двете страни на Балкана. Пък то е Балкан, знаеш, не е като да тракаш броениците по сливенския Аба пазар — и слънце ще те пече, и дъжд ще те вали, и хайдутин ще те обере...

Като се чу сам войводата да заговаря за хайдутите, цялата трапеза се смръзна. Намръщи се и каймакаминът и ливна и втората чаша „остарял шербет“, а в същото време Йоргаки запита:

— А има ли ги, негодниците им с негодници, господине?

— Как да ги няма, чорбаджи! Навъдили са се пущините — дето е думата, на всяка крачка можеш да налетиш на тях. Ей тъй, както сме седнали, може и тука да се появят...

— И как се справяш с тях? — подхвърли кисело Мехмед Салих бей. — Не те виждам да си се окичил с пищови и калъчи.

— Да пази бог — прекръсти се набързо „Богдан челеби“, — до пищов и калъч аз не се и докосвам, каймакам ефенди. Моето оръжие е

песента. Точно тъй, точно тъй, бей ефенди, песента. Усетя ли, че на пусия са хора от вашата вяра, аз отпушвам гърло и запявам:

*Онтанасине джигарана ичтим,
онтанасине коняк!
Кара къш, кара гъоз, ярън истерим!*

Пък мярнат ли се мутри от нашите, тогава подхвана, да речем:

*Карамфило, малка моме,
още ли си мома ходиш,
свето гориш, мен ме мориш!...*

Те това ми е защитата, каймакам ефенди.

И двете песни, турската и българската, Бойчо не ги каза, а ги изпя — широко, разлято, както пее безгрижен човек. Добила кураж от него, цялата дружина около трапезата се запревива от смях. Поусмихна се и Мехмед Салих, защото не се сапикаса, че другите всъщност се присмиваха нему. И каза мъдро:

— Прав е челебията и затова си личи, че алъшверишът му върви добре. Зер „корко базиргян — не кяр, не зарар“...^[3]

Вдигнаха отново чашите. Празненството продължи чак до смрачаване.

[1] Тъй като аршинът е бил мярка между 0,68 и 0,71 м, следва, че стената е била около 10 м висока. ↑

[2] Биографичните сведения за Бойчо — автентични, включително изумителното бягство от сибирската крепост (по сведения, които авторът не може да провери, касаело се е за Иркутск) и жестоката гибел на брат му. За него съвременниците пишат Панайот Хитов, Филип Тотю (той е запазил и „хайдушкия закон“ на войводата Бойчо) и др.; за всички той е най-бележит от войводите в средата на XIX век и учител на такива прочути войводи и революционери, като Димитър Калъчлията, Пею Буюклията, Желю от Черкешлий, Желю от

Ямбол, Панайот Хитов, Филип Тотю и т.н., и т.н. Бил е родом от тревненските колиби Цепераните, от които произлиза и името му Цеперански. ↑

[3] „Страхлив търговец — ни печалба, ни загуба“ (турска поговорка). ↑

6.

Над града при подножието на планината се издига голяма бяла сграда — правителствена фабрика за сукна, основана, казват, на 1834; машините се карат от водата на един планински поток с помощта на две дървени колелета... Мострите, които ми показаха, се равняват на всяка западна работа.

Константин Иречек

Дали защото бе прекарал толкова годни край станове, или имаше от бога дарба към техниката, но Боян изумително бързо усвои основното във фабричното производство. Добри Желязков лично го разведе на два пъти от хавуза — тъй казваха на водохранилището, — уловил над фабриката водите на Селишката река, до другия край, където се накатаваше готовото сукно, после ден или два Боян сам оглежда всеки чарк (думата механизъм още не си бе пробила път в Сливен) и всяко колело и в края на първата седмица не се похвали, а простичко доложи на своя устабашия, че се има за достатъчно сведущ, за да заеме поста си на чаушин, ще рече — помощник и дясна ръка на първомайстора. Вярно — огромните въртящи се колела, пляскащите каиши, грохотът на металните станове и свистенето на виещите се вретена още го стъписваха, не му бяха станали привичка, но за главното той се чувствуваше вече достатъчно сигурен в себе си.

— Как ти се вижда? — попита Добри Желязков.

— Работата или фабриката, господине? — уточни Боян.

— Фабриката. За работата тепърва ще можеш да говориш.

— На човек му става тъжно, когато обходи и опознае всичко — след кратко размишление каза Боян. — Веждите му отново се свъсиха, та образуваха една черна напречна линия над очите. — Не искам да ви засегна с онова, което ще кажа, господин Желязков. Вие сте извършили голямо дело, но то в края на краищата не е чак толкова...

— Не е ли? — кисело го прекъсна Фабрикаджията. — Невям ти се чувствуваш способен да го направиш по-добре?

— Прекъснахте ме, та затова грешно разтълкувахте думата ми. Не се смятам да го направя по-добре, господин Желязков, дори така е извън силите и способностите ми да го направя. Но аз мислех много по-далече. За българското племе. Ние не сме по-тъпи от другите народи, господин Желязков, пък ето — за фабриката вие сте докарали образци от Русия, готови машини чак от Белгия... Смятате ли, че ако не тегнеха над нас тези четири и половина столетия на тъпотия и назадничавост, българинът щеше да чака алеати и машини от чужбина? Че неговият ум нямаше да дели мегдан и в това поприще с другите народи? Че ако се бяхме развивали свободно, нямаше да внасяме, а да изнасяме алеати и машини? Ето, затова ми стана тъжно, когато се запознах с фабриката.

Този обрат в разговора обърка Добри Желязков — той никога не беше гледал на фабриката и на своето дело от такава гледна точка; сравнявал се бе и се бе измервал спрямо останалата турска царщина, та не можеше в една минута да прецени какво ли аджеба щеше да бъде личното му място, ако наистина България не бе имала орисията за цели векове да бъде под ботуша на най-назадничавото от всички племена.

— Добре, добре — каза, за да се избави от неудобството. — Сега върви си на мястото и следи гладко и равно ли е сукното... — Той се засмя. — Поне да е така гладко, както абата, що тъче баща ти. — И добави: — Щом сме имали нещастията да дадем преднина четири века и половина на Европата, нека поне да запретнем ръкави, че да я достигнем колкото се може по-скоро. — А когато младежът бе до вратата, извика подире му: — Може би сегиз-тогиз все ще срещаш трудност или неяснота в работата. Не се стеснявай, Бояне, идвай и питай.

Боян отиде там, където големите валяци исипваха и накатаваха топове готово сукно. И до обяд вече почти хвана „чалъма“ как да следи едновременно цялото изделие, което фабриката бълваше и бълваше...

Малко подир подновяването на работата след обела Боян зърна няколко точки, които нарушаваха гладкостта на един от потоците синьо сукно. Беше готов да ги отмине, но валякът подаде още няколко. Отиде и разгледа плата. Не се бе излъгал — появили се бяха възли и раздърпани нишки, които не следваше да ги има. Той тръгна назад от

ръка към ръка и за половин час откри причината за влошеното качество — просто един от тъкачите, човек среден на възраст и среден на ръст, не си вършеше работата, както трябва. Без да дава външен израз на откритието си, Боян отиде при майстора на работилницата, някой си Диню Овата, поразпита го за това-онова и неусетно научи, името на несръчния работник — Господин Токтанджиев. Тогава прегледа склада и отдели топовете, минали през ръцете на този тъкач — не намери нито едно възелче, нито една разтеглена нишка. Замисли се, пръстите му дълго барабаниха по вратата на склада. Сетне, взел решение, върна се отново в работилницата, прати при стана майстора Диню, а повика работника при себе си в стаичката, която му бе отредил устабашията Добри Желязков.

Двамата застанаха един срещу друг. И не можеше отведнъж да се каже кой се чувствуваше по-неловко — виновният работник или чаушинът, комуто за пръв път в живота се налагаше да изисква от някого сметка.

— Нещо не върви, а? — попита Боян, като се стараеше да придаде спокойствие на гласа си. Другият заби поглед в земята. — Работата ти днеска е калпава, Господине. Разбираш ли, *днеска*. Защото прегледах сукното ти от последната седмица; за малко да се обзаложа сам със себе си, че друг човек го е тъкал... Искаш ли да си видиш *днешното*?

Господин Токтанджиев поклати глава — види се, беше достатъчно опитен работник, за да е останал сляп за грешките си. Вместо това внезапно произнесе с глас, който издайнически потреперваше:

— Не ме изволнявай, чауш ефенди, аз...

— Не ме наричай „чауш ефенди“ — строго го прекъсна Боян. — Майсторе, Боян Силдаров, както искаш, само не така по турски.

— Само не ме изпъждай, майсторе. Ще се върна при стана и повече нито възелче няма...

Боян отново се почувствува неудобно, сякаш бе облякъл чужда, по-тясна дреха — смути го съдбовността, която другият виждаше в десницата му. Властта също е нещо, с което трябва да се привиква...

— Кога чу от мене думата „изпъждане“? — сухо запита той. — Аз само отбелязах, че работата ти днес не върви. И те попитах като човек за причината.

Работникът прокара ръкав през челото си.

— Кахър имам, майсторе. — Очите му отново се събраха долу, във върховете на грубите терлици. — Илия... момчето де, трета неделя върви на лошо. Даскал Инзов го гледа, не му разбра болестта. — Боян не се изненада; Димитър Инзов наистина покрай учителствуването имаше много занаяти, на по-предни места между които бяха малджийството (иманярството), зъбовадството и лечението — на юношески години бе слугувал известно време на един лекар немец, та бе понаучил това-онова от него. — На баячки го водих, куршум му лях — нищо. Сетне го заведох при един евреин в Ески Заара^[1]; уж бил учил в Австрията, уж можел да вдигне умрял от постелята пък то... Накъсо речено, измъкна ми где що имах за прегледи и церове, пък помощ — никаква. Сега, по обед, дойде Стефан, по-малкият син — Илия май си отивал...

— Разбирам. — Веждите на Боян отново изписаха правата линия. — Прав си бил да мислиш за момчето, не е малък кахър това. Е?

— Какво „е“, майсторе?

— Като мисли, сполучи ли да измислиш нещо?

— Тук, в Клуцохор, има нов лечител. Грък. Костаки хекимина, тъй му казват^[2]. Учил бил в Атина и Франция.

— Защо се колебаеш? — припряно го прекъсна „чаушинът“. — Защо не заведеш Илия при него? Или му нямаш вяра?

— Не е до вярата, майсторе. Дори хубави думи чух за гърка, изправил на крака неколцина, дето вече ги бяха отписали. — Ново избърсване на челото. — Само че бил голям скъпчия, майсторе. Пък аз всичко спестено потроших, сторих и цяла камара борчове. И се чудех сега кого още аджеба мога да закърпя...

— Колко взема скъпарят?

— Различно. — Човекът сви отчаяно рамене. — На такива като нас, дето вятър ни духа през джобовите, прибирал по два юзлука^[3], церовете после башка. На големците от които има други ползи, не вземал нищо. А на разни жени и кадънчета даже плащал отгоре. Зер бил много по онази част, тъй казват...

Боян премисли известно време, после изсумтя нещо като „Чакай ме тука“ и изскочи от стаята. След минута вече стоеше пред Добри Желязков и се прехвърляше смутено от крак на крак:

— Знам, че туй, което ще кажа, не е редно, господин Желязков. Нито съм отработил нещо във фабриката, нито вие сте се уверили дали ще имате полза от мене, че изобщо да ме задържите...

— Хайде де — подкани го Фабрикаджията. — Режи по-направо.

— Искам да помоля за половин меджидия^[4]. Ако е невъзможно, благоволете да ми я дадете като заем.

Добри Желязков понечи да разпита младежа защо така изведнъж бе почувствувал нужда от пари, но забеляза разстроеното му лице и се отказа. Мълчаливо развърза кесията си и търкулна на масата не половин, а цяла меджидия.

— Вземи — каза просто. — Цялата, цялата вземи.

Боян прибра златната монета, но не пропусна да се осведоми:

— Как ми я дадохте, господин Желязков? Като дълг или кесмиш?
— „Кесмиш“ казваха тогава, пък и много по-късно, дори и след Освобождението на „удръжка от заплатата“.

— Както ти решиш, аз не бързам. Най-лесно ще ти е, ако малко по малко я връщаш от месечната плата. Не, не, не ми благодари!

Малко по-късно Боян вече натикваше силom монетата в изпотената ръка на Господин Токтанджиев.

— Начаса заведи момчето при хекимина — заповяда му сухо. — Туй е въпрос на живот, човече, не може да се протака. Хайде, въл! Благодарностите ти може да струват...

А после отпрати и майстора Диню Овата и сам зае мястото на отсъстващия работник. Там към края на работното време го завари устабашията Добри Желязков, който според обичая си правеше вечерен оглед на цялата фабрика.

— Ти пък какво търсиш тука?

— Замествам едного работника, господин Желязков.

— По каква причина?

Само за секунда лицето на Боян се засенчи. Сетне отговори, заобикаляйки въпроса на началника си:

— Ще бъда полезен вам и на фабриката само ако усвоя работата на кое да е място, тъй мисля аз.

Добри Желязков беше „от стара коза яре“ (негов израз) и несръчното хитруване на новия му помощник не го заблуди. Но той размисли продължително, като машинално разтриваше китките си — „въртяха го ставите“, както често се оплакваше напоследък, — пък сви

рамене и отмина. Не отиде далече. В едно кьоше на работилницата „сви“ майстор Диню и от него разбра част от събитията, другата част лесно възстанови сам.

„Какво ли ще излезе от това момче? — запита се той, докато отдалече следеше работата на Боян около машината. — Боян има онзи инат, който прати дядо му на бесилото, добросърдечие на баща си, благодарение на което Бяно се радва на всеобщо уважение и на празна кесия, пак от него е взел и пословичната изправност в работата си, от Яна пък е наследил тънката душевност, дето прави човека отзивчив на всяко чуждо злощастие... Какво ли наистина ще излезе от такава една смесица?“

От тази смесица щяха да излязат още твърдост на духа в решителни часове и жертвоготовност. Но тях Добри Желязков щеше да узнае подир години — когато Боян щеше да ги прояви в негова защита...

[1] Ески Заара — днес гр. Стара Загора. ↑

[2] Малко отклонение от фактите — Костаки хекимина се е установил в Сливен малко по-късно от описваното време. Другите сведения за него в книгата са достоверни. ↑

[3] Умоляваме читателя да не се опитва да си състави точна представа за турската парична система от епохата и го съветваме за размера на дадена сума да съди по отношението на героите към нея — тя е толкова обърквана, че изучаването ѝ затруднява дори специалистите. И най-странното е, че съвременниците са се оправяли превъзходно в нея... дори когато са били неграмотни. Причината за изключителната бъркотия се крие в това, че грошът, основната парична единица на Турция, е бил сравнително стабилен до първите години на XIX век (тежал е средно 12,65 г. и е имал съдържание на сребро 12,41 г.), после обаче многократно е бивал обезценяван, като предишните монети са оставали в обръщение с по-високата си стойност спрямо по-късните. Например при султан Махмуд II грошът е обезценяван на два пъти: до 1819 г. той е бил с тегло между 6,15 и 8,56 г. (сребро 4,50 г.), а след тази дата — между 2,75 и 3,45 г. По времето на султан Абдул Меджид, за когато се отнасят събитията от нашия разказ, грошът е вече с тегло 1,22 — 1,42 г., ще рече повече от 10 пъти по-лек (респ. по-евтин) от същата монетна единица от началото на века. Скъпият грош

от властвуването на султан Селим III се е дялял на 40 пари, като в обръщение са били и други монети: бешлик — 5 пари, онлук — 10 пари, ирмилик — 20 пари или 1/2 грош, юзлук — 100 пари или 2,5 гроша. Бъркотията се допълва от това, че в по-късно време някои от тези имена на монети се отнасят вече не към парите, а към грошовете: бешлик е вече 5 гроша, а онлук — 10 гроша. Повтаряме, че в обръщение са били и по-скъпите стари пари (затова в речника на поданиците на турската империя е имало понятия, като „махмудия“ — монета, сечена по времето на Махмуд, „меджидия“ — от властвуването на Абдул Меджид, и т.н.). В случая очевидно става дума за юзлук — 100 пари от стария грош или 2,5 гроша, които отговарят на около 23,3 гроша, сечени от Абдул Меджид. Следователно лекарската такса на Костаки хекимина е била значителната за времето си сума от около 46 гроша! На онези, които искат да се запознаят по-основно с въпроса, бихме препоръчали интересната статия на Любен Беров: Първите циклични кризи на европейския капитализъм и стопанската конюнктура в българските земи през XIX век. Исторически преглед, 1978, кн. 6, стр. 22. ↑

[4] Меджидия — златна турска монета (лира, алтън) по името на султан Абдул Меджид. Равнявала се на 100 гроша или на 68 от по-старите, Махмудови грошове. ↑

7.

Вторият наплив на мющерииите ставаше обикновено надвечер, когато майстори и търговци, прибирайки се към дома хлътваха в касапницата да купят парче месо за утрешната гозба на семейството. Като се готвеше за този втори наплив, Панайот тъкмо нарязваше заклания сутринта добитък, когато вратата скръцна и в очертанията ѝ се появи една фигура, която той — за съжаление — добре познаваше.

Беше Топчи Ахмед, бьолюкбашията.

— Колагеле, Панайоте! — поздрави турчинът от вратата; ако човек не го знаеше, щеше да помисли, че този глас прелива от добросърдечие. Панайот Хитов обаче имаше вече предостатъчно опит и от тези следобедни посещения и от тия привидно дружелюбни поздрави, та само изсумтя нещо неопределено в отговор. — Виждам — продължи бьолюкбашията, — двамата с Петър сте подготвили добра стока за мераклиите.

— За мераклиите с пари — подхвърли през рамо двадесетгодишният касапин, докато окачваше на ченгелите чейреците и целите животни.

— Точно такъв е преди тебе — ухили се насреща му Топчи Ахмед. — Каручката навънка виждаш ли? Искам да натовариш в нея дванайсет от най-добрите си шилета. Сигур се досещаш — за конака са.

Панайот избърса ръце в престилката си и облегна лакти на тезгяха.

— Правиш ли сметка колко ще ти струват дванайсет добичета, бьолюкбаши ефенди? Туй е коджа месо, цяло малко стадо го речи...

— Няма да се пазарим, Панайоте. Колкото го сметнеш, толкоз!

— А парите?

— Ще си ги получиш. Рекох ти, месото е за конака. Пиши дванайсетте шилета в конашкия хесап, ще го уредим цялото топтан.

Младият месар се поприведе така, като че се готвеше да рипне през тезгяха и да впие пръсти в охранената шия на турчина. Топчи Ахмед сякаш долови движението му, защото благоразумно стори крачка назад.

— Слушай, бьолюкбаши ефенди, нека си приказваме „право куме в очи“. Двата с Петър сме бедни момчета, не сме от родата нито на Саръивановите, нито на Гюлмязовите — не продадем ли, няма с какво да купим. А знаеш ли какъв е вече борчът на конака към скромната ни касапница? Без тези дванайсет шилета, дето сега ми искаш, ще да са се събрали до четири хиляди гроша. Чуваш ли, Топчи Ахмед? Че-ти-ри хи-ля-ди гро-ша!... Що искате от нас? Да спуснем кепенците ли?

— Ти бре, керата! — изруга от другата страна на тезгяха турчинът. — Ти в почтеността на конака ли ще се съмняваш бре? Конака ли ще броиш за батакчия?

Панайот усети как нещо червено замъгля погледа му. Без да разсъждава, ръката му се пресегна към сатъра, забит в дървника. Пред него обаче се чу щракване, което го накара да се опомни — бьолюкбашията бе запрегнал пищовите си. Момъкът направи усилие да се овладее, облегна се на стената зад себе си и кръстоса ръце пред гърдите:

— Вземи, щото си решил да вземеш — каза. — Като съм търговец, не съм и товарач на стоката.

Той наистина бе сполучил да обуздае напирания в сърцето му гняв. Но Топчи Ахмед очевидно не го разбираше, та не посмя да се заеме сам с работата, а повика двете заптиета пред вратата да вдигнат шилетата, докато сам остана настрана с ръце върху дръжките на пищовите. Напразна предпазливост — докато траеше този пореден обир на касапницата, Панайот нито помръдна, нито произнесе дума. Обаче щом тези пладнешки разбойници си отидоха, той удари ключа на дюкяна и почти затича надолу, към средата на града.

В метоха завари само двама от общинарите — кмета Йоргаки и Панайот Минков. Разказа им на един дъх каквото се бе случило, навря в очите им и рабоша на конака, по който, кажи го, вече не оставаше място за нови черти (Панайот Хитов беше неграмотен, та не водеше тефтер за борchoвете, а ги бележеше на рабоши). И поиска помощта на общината.

— Вярвам ти на всяка дума, Панайоте — каза Йоргаки чорбаджи, след като го изслуша. — Ама хайде постави се на мое място и отсъди сам мога ли да сторя нещо в твоя закрила и що да бъде то.

— Ако вие, общинарите, и най-вече ти, кмете, не знаете как да спасите един сливналия-християнин от разорение, какъв избор остава нам? Или да си метнем въжето на врата, или да хванем Балкана...

— Шшшшт! — сепнато го прекъсна чорбаджията. — Таквиз неща не се мислят, Панайоте, а още по-малко се говорят.

— А да се търпят кражбите на онези, дето уж трябва да ни пазят от крадците, туй може, нали? — запрати в лицето му Панайот.

— Не искам да мислиш, че се измъквам фарисейски от просбата ти, адаш — намеси се примирително Панайот Минков, — но и аз не виждам какво е в силите на общината да стори в твоя закрила. — Да се оплачем в конака или на Мехмед Салих бей? Ами че туй е да се жалваш на самия крадец за извършената от него кражба. — Той замислено приглади добре поддържаните си мустаци. — Сега ми минава такава мисъл през ума. Защо ти, адаш, не отидеш да се жалваш на Али ефенди?

— Вярно! — побърза да се присъедини Йоргаки, усетил в думите на Панайот Минков изход от острите нападки на младия касапин. — Кадията нали е за това — да бди за законността.

— При този душевадец аз не отивам — мрачно заяви Панайот Хитов. — Даже да се видя гол като тояга, пак няма да почукам на вратата на Али ефенди. — И като видя въпросителните погледи на двамата, добави: — Онуй момче, дето го заклаха на Аба пазар само загдето не пожела да се откаже от вярата си, помните ли? Димитър, тъй беше името му. А онзи, който му взе душата, беше Али ефенди. Десетгодишен бях тогава, но се заклех пред трупа на момчето, що се мяташе като кокошка с откъсната глава по прахоляците, че ако някой ден се срещна с кадията, то ще е само да потърся сметка за това негово злочинство^[1].

— Виждаш ли? — разпери меките си длани Йоргаки чорбаджи. — Ти отказваш да се жалваш при Али ефенди, ние сме безпомощни от конака да искаме справедливост срещу самия конак...

Панайот отиде до вратата на метоха, но там спря, завъртя се на пети и впи кръвнишки поглед в очите на кмета.

— Измихте си ръцете — каза. — Точно като онзи, как му беше името, дето предал Исуса. Ама когато тъй хубаво знаете да си измивате ръцете, не се вайкайте сетне, когато българи от вашата община поемат онзи път, по който на неправдата се отвърща с неправда и на кръвта —

с кръв, с читашка кръв. Защото тогава такива като Али ефенди го пишат на вас на задника, нали?

И затръшна вратата след себе си.

[1] Случката, която се споменава тук, не се съдържа в нито една от двете познати автобиографии на Панайот Хитов. За нея разказва само старият сливналия Стефан С. Султанов („При стария поборник“, в. Сливенско дело от 11.12.1980), и то като научена лично от устата на Хитов. Ето съответния откъс от спомена му (разказан в пряка реч от Панайот Хитов):

„Али ефенди... беше кадия в Сливен, но не съдеше по право. Българин ли си, и прав да бъдеш, пак ще те изкара виновен... Омразен човек! Омразен и лош! А пък аз... намразих го още като дете. Тогава той осъди едно наше момче, загдето отказало да се потурчи. Момчето се казваше Димитър. Туй беше в края на януари 1841 година. Изкараха момчето полуголо от затвора. Гърбът му беше син и кървав. С огън го горили. На места кожата му бе одрана. Ноктите на ръцете и краката му бяха изкъртени с клещи. Много мъки изживяло момчето, но не отстъпало, държало си на своето. Доведоха го на Аба пазар. Изкачиха го на едно високо място, да го видят всички. Аз бях кацнал на върха на салкъма. С ушите си чух, когато джелатинът му каза: «Момче, помисли за себе си! Спаси главата си! Млад си още, езък за тебе! Приеми нашата вяра и туйто! Не се погубвай...»

Отиде при него и кадията Али ефенди:

— Димитре, от тебе зависи да те пуснем още сега. Такова е нареждането на падишаха. Кажи, приемаш ли чалмата?

Димитър го изгледа с погнуса и го заплю.

Джелатинът отсече главата му. Бликна кръв. Аз скочих от салкъма и хукнах към дома. Заклех се още тогава, порасна ли, ще отмъстя за Димитър.“

Този разказ не се подкрепя от никакви други документи от епохата, нито от издирванията на такива сериозни изследователи, като напр. д-р С. Табаков. Тъй като обаче авторът няма основание да се съмнява в добросъвестността на свидетелстващия Стефан С. Султанов, допуска, че е възможно старият войвода наистина да го е продиктувал на младия си (тогава) почитател като едно допълнително морално оправдание за по-нататъшните си действия срещу Али

ефенди. Точно по същите съображения в книгата приехме за достоверна случката с мъченика за вярата Димитър, позовахме се на нея и ще се позовем и по-нататък. ↑

8.

— Дълго премислях, Бяно, всякак оглеждах работата — най-добре е Иван да не научава истината.

— И да продължи да вярва, че е наш, мой и на Яна, син? — Другият потвърди — скръбно, но без колебание. — Не те разбирам, Мавроди. Обиколил си половината свят да го търсиш, бащиното ти сърце е преливало от горест и от желание да го притиснеш до гърдите си, пък сега, когато съдбата най-сетне ви събра...

Гостът поклати глава и от това снежните му коси се люшнаха насам-натам върху раменете.

— Пак искам да го притисна до гърдите си — каза. — И ми е свиден тъй, че да рече някой да ми предложи, готов съм главата си на дръвника да сложа или да изгоря като факла на кладата, само и само той да върви напред със сполука. Не искам бащината ми обич да е себелюбива, Бяно. А тя ще е себелюбива, ако се разкрия пред момчето...

— И пак ще река, че не те разбирам. За българина името на Мавроди Коджакара един ден ще бъде наравно с Бойчовото, с Пейовото, с името на Димитра Калъчлията. Кой ще е този син, който няма да се погордее, че е пряка издънка от този най-личен юнак?

— Зависи какъв човек е синът, накъде са стремленията му. За Иван ти сам каза...

— Повтарям го. Той е ученолюбив, както никой друг под този покрив. И знаеш ли що е споделил с даскал Добри, при когото ходи вечери да учи? Че най-святото му желание било да отиде в Русия, там да продължи науките си.

— Виждаш ли! За онзи, който утре може да бъде втори Добри Чинтулов — или, защо пък не, втори доктор Иван Селимински, — роднинството с един хайдутин от Балкана ще бъде като пранга на крака, за него ще го гонят и турчулята, и чорбаджиите, всички. Виж, друго ще е, ако минава за син на Бяно Силдаров от Сливен, общинаря и устабашията на абаджийския еснаф. Дори ако не ти помага, то поне името на бащата няма да бъде пречка по пътя му.

Бяно стана и се заразхожда припряно. Херодаята скоро отесня за крачките му. Когато обаче най-сетне седна пак срещу стария си приятел, вече беше овладял вълнението си.

— Да бъде, както ти искаш — рече просто. — И да знаеш, не ми тежи: ние с Яна отдавна привикнахме да гледаме на Иван като на наша рожба... както впрочем и на Найдено също. Преди двайсет години ти дадох дума, че ще го имам като мой син; е, сега все едно че думата продължава да е в сила. И докато позволяват възможностите ми, ще го подпомагам и в поривите му към наука и знание.

— А, това не! — рязко го прекъсна Мавроди Коджакара. — Ще го имаш за син, това добре, но няма да ми попречиш аз да изпълня онзи дълг, който произлиза от еднаквата кръв в жилите ни.

— Ще ме поставиш в доста никакво положение — поклати глава Бяно. — За децата си ще изляза „за едни майка, за други мащеха“. Е, то, речено по справедливост, другите не са в ученолюбието като Иван, но...

— Неловко положение, прав си. Но аз виждам поне две пътеки да се излезе от него. Разправяш, все си полагал грижи за моята къща в Дели Балта. Е, ще ти я харижа и ти ще се разпореждаш с нея като със своя — ако искаш я продай, ако искаш някое от децата настани в нея. Освен това ще ти оставя една здраво натъпкана кесия — за което от децата потръбва, вземай от нея спокойно.

— Ако вярно те разбирам, ти пожелаващ също да се имаш за техен общ баща, само дето ще си скрит, няма да се показваш наяве?

Белите коси се люшнаха напред.

— Така го мислех, ала не смогвах да го изразя. А второто...

— Ти не каза ли и двете? Едното — къщата в Дели Балта, второто — кесията?

— Не, второто е с твоя помощ да направим така, че аз да подпомогна Иван извън къщата и кесията. Не бързай да възразяваш, Бяно. Това, благотворителността, не е чужда нам, на българите. Помниш ли, хаджи Иван Селимински се бе изучил с подкрепата на благодетел от не знам къде си, даскал Добри Чинтулов добил науките си с подкрепата на сливналия, преселник в Браила, Антон Камбуроглу от Брашов даде път към знанието на толкова българчета... Е, кажи, защо пък аз да не се явя нещо като благотворител за Иван?

Бяно дълго премисля думите му.

— Не знам как ще стане. Нито за прехвърлянето на къщата знам, нито за появата на този внезапен благотворител. Но щом такава е волята ти, няма да я престъпя. Нали е казано...

Щеше да изрече една от своите мъдри поговорки за старото приятелство и за предаността, но не успя — Мавроди, преобразил се в един миг, го спря с рязък жест. Заслушаха се. Да, изострените сетива на хайдутина не го бяха измамили — навън, някъде от тъмнината на вечерта, се носеше приглушено чукане. Без да се уговарят, Бяно затъмни пламъчето на лоената лампа, а Мавроди отиде до стената и измъкна два пищова от закачения си там силяхлък. След малко леки стъпки приближиха до стълбището към херодаята и един познат глас се обади приглушено:

— Аз съм, тате, Найден. Дошъл е братовчедът Георги. Да го пусна ли?

— На леля ти Трънка синът?

— Не, на чичо Стойко Раковалъ от Котел.

Двамата приятели се спогледаха. После Мавроди Коджакара направи един жест, който трябваше да означава „не възразявам“.

— Добре, каза Бяно, — доведи го. — И вдигна пак пламъчето на лампата.

Не мина и минута и пред тях застана Георги Раковски. Поприсви очи, за да ги приспособи към светлината, огледа се, позна двамата мъже, но с нищо не изрази изненада, че в дома на мирния абаджия „чичо“ Бяно среща един хайдутин от търсената под дърво и камък дружина на войводата Бойчо Цеперански.

— Прав съм бил да дойда насам по нощите — засмя се насреща им. — Един горски юнак, слязъл направо от Балкана, и един довчерашен неволник от цариградските тъмници — е, щеше да дойде много, ако ни подушеха шпионите. — Без да чака покана, Раковски остави черната си твърда шапка и бастуна и се настани при двамата. — Аз всъщност идвах за тебе, чичо Бяно, ала ми е радостно, че срещам тук и...

— Мавроди Коджакара — представи се хайдутинът. — Пък за спокойствието на верните хора само Кара Махмуд.

Признанието за тайното име не направи никакво впечатление на младия човек — той очевидно в скритите работи се чувствуваше като риба във вода. И затова се задоволи само да кимне с разбиране.

— Може да ти се види смешно, чичо Бяно, но дойдох да ти предам едно много здраве.

— От баща ти? От сестрите?

— Не се мъчи, няма да познаеш. От много по-далечно място е. Уж все го имах наум, пък като бяхме горе шевката комай го изличи из паметта ми. От Браила е, чичо Бяно. Когато бях там, живеях, за известно време бях открил и школо в дома на един сливналия, Паскал^[1] на име, заселил се там след Преселението. Като научи, че падаме нещо роднина, сто пъти ми заръчва и поръчва — видя ли се с тебе, да ти предам неговото голямо „много здраве“. И че домът му ще е винаги отворен за тебе и челядта ти.

Бяно пропусна последните думи, той бе извърнал очи към другия гост.

— Чу ли? Нека не се казвам Бяно, ако...

— ... ако това не е нашият Паскал хаджи Кутъов, разбира се — завърши вместо него Мавроди Коджакара. Коравият хайдутин подсмръкна шумно — споменът за другия приятел от младостта го бе разчувствувал.

Стопанинът се почувствува задължен да обясни:

— Преди години с Паскал, Мавроди, Добри Желязков и още неколцина приятели основахме наше, сливенско „Братство“, Георги. — Той се усмихна невесело: — Щяхме да строшаваме робската верига...

— Зная го, чичо Бяно. Зная го още от бай Паскал в Браила. Работата е, че сте искали да надскочите ръста си.

— Не, ние просто живеяхме с погрешна представа за ръста си — рече замислено Мавроди. — Имахме се колкото връх Българка, пък когато дойде часът, оказа се, че сме просто мъничета.

— От вас ли чух, че сте мъничета?! — вдигна хубавите си вежди Раковски. — *Вие*, горските юнаци и народните закрилници, които за българина сте като звездите сред мастиления мрак на робското небе?

— „... като звездите сред мастиления мрак на робското небе“ — повтори хайдутинът. — Благодаря за тези хубави думи, господине, ще ги запомня за цял живот. Верни или не, те просто... просто разнежиха душата ми, все едно че чух песен на жетварка...

Георги Раковски махна с ръка — затрогването на хайдутина се бе предало и нему, пък той държеше да е външно твърд и неподатлив на разчувствуване.

— Нека да не сте надскочили ръста си — каза. — Да го кажем другояче — че сте изпреварили времето си. И вие от „Братството“, и вдъхновителят ви хаджи Иван Селимински, и моят славен вуйчо Георги Мамарчев, всички. Мечтали сте за свободата, пък не сте виждали — или просто не сте желали да видите, — че народът още не е бил узрял за нея. Сега обаче е друго. Сега мечтата не е вече гола мечта, а само *още* несбъдната действителност. Също като пилето преди излюпването, което си има туптящо сърце и душа, само дето още не е счупило крехката обвивка на черупката си.

— Не е толкова крехка — поклати глава Бяно. — Турчинът се е разбеснял, беззаконията и издевателствата се ширят... Но защо ли разправям това именно на тебе, гдето сам се нарече довчерашен неволник...

— По-възрастен си, чичо, и затова ще те помоля да ме извиниш, че няма да се съглася с тебе. Днешният ден не е като онзи от времето на „Братството“. Турчинът не е същият, българинът — дважд повече. Моят съселянин Бозвелията извърши чудо, дето ще остави името му завинаги записано в календара на българските светци — подхвана уж черковна борба, а на дело чрез черковната борба превърна българите от родове, села и градове в нация. Това го няхахте някога.

— Господин Раковски е прав — съгласи се Коджакара. — Помниш ли, Бяно, за това ни говореше и хаджи Иван Селимински — че не успяхме в делото си, понеже българинът от Варна не се чувства кръвен брат на сливналията, а за другия от Охрид или Струга изобщо не е чувал...

— Ама гърците взели душата на Неофита? — продължаваше все по-разпалено Георги. — Нищо, неговата свята длъжност сега е поета от моя съученик Стоян Михайловски. — По навик от Куру чешме той назоваваше Иларион Макариополски с мирското му име. — Ама щели да изпият и неговата кръв? Аз ще река: нищо, друг ще развее поваленото знаме. И тъй ще върви то от ръка на ръка, докато строшим едната верига, верската и душевната.

— Вярно е — кимна Бяно. — И трябва да се замислим да не изоставаме от борбата и ние. Е, надвихме гърците в училището, това е истина, ала божиято слово още се чете на гръцки...

— За училището споменаваши — изчервен от напрежение, поде думата му Георги Раковски. — Направи едно сравнение между

училището днес и преди двадесет и пет години. Там, където ние зубрехме „алфа — аз съм ви калфа...“, сега учат физика, учат граматика, учат всеобща и отечествена история, учат всеобща и отечествена география. Направи и друго сравнение, чичо Бяно. С нашите поробители. Мръдна ли са те само една педя по-напред? В медресетата си не тъпчат ли на същото място, където са тъпкали и преди четвърт век, и преди четири столетия? Що се получава? Че турчинът е господар само с камшика и ятагана, пък в попрището на просвещението може само да бърше калта от обувките на своя роб. Това различие също вещае края на робството, братя.

— Господинът също и за това е прав — отново потвърди Мавроди.

— Той е даже повече прав, отколкото сам го съзнава — замислено добави Бяно. — Защото не отчита, че дори ние, възрастните, не сме онези от времето на Заверата и на „Първото Московско“. Почакайте малко!

Той излезе, помая се няколко минути из горния кат на къщата и се върна. В ръцете си държеше един пожълтял лист хартия.

— Запазил съм прогласата, с която нявга обявихме решението за Преселението — каза. — Ще ви прочета само началото:

„Джовапа дету дади мускофския визир на арзухала ни, който се дади на Бургас.

Негова милус мускофския визир, като гледа гулямите трудове и гулямити зарари, дету те мутлак се случват, кога се приселват многу хора, като видя себепите дету ва насилват да притеглити тези зарари и да оставити мемлекетя си...“^[2]

— Разбирате ли какво искам да ви кажа? — продължи Бяно. — Как сме говорили ние преди двацет години, как говорим сега. Ами че аз мога да се обзаложа, че ако хванем едно десетгодишно момче и му прочетем „джовапа“, то изобщо няма да го разбере. Не че няма никаква турска дума в езика ни; има и ще има и занапред, не може без следа да си живял столетия с някого, но отърсва се той, отърсва се, доколкото може, от турските примески, зазвучава чисто и звънко, както са

говорили нашите деди, преди първият османлия да стъпи върху земята ни. А говоренето на „вие“, както в Европа? А това „господине“ в речта ни? Когато на по-млади години чух „вие“ и „господине“, аз за малко да не получа припадък, пък заслушайте се днес — ще ги чуете понявга и между родни братя.^[3] — Той внимателно сгъна листчето и го положи на пезула до себе си. — Колкото ние сме рипнали на високо, толкова агаларите са затънали надолу. По-рано имаше между тях властители като Тахир ага, дете и в злото бяха като царе и господари, и мъдrecи като хаджи Рифат, които преливаха от човещина. Сега всички са една паплач — рушветчий, грабител, затъпели от скотски удоволствия и лентяйство...

Една от редките усмивки се появи върху лицето на Мавроди:

— Знам едного, който е днешният хаджи Рифат. Неговото име е Бяно Абаджи.

— Благодаря ти за добрата дума — отговори сериозно Бяно. — За съжаление тя не е вярна. Хаджи Рифат беше Човек и не делеше другите човеци на свои и чужди, на рая и господари. Докато аз се чувствавам враг на поробителите и според силите си желая да се боря срещу тях.

Георги Раковски прочисти гърлото си и подхвърли многозначително:

— Похвалвам те за онова, което току-що изрече, чичо. Защото свободата напирa по всички посоки, но ние трябва да подпомогнем настъпването ѝ. — И уточни: — Не само с възраздането на народностното ни себечувствие, с подема в науката — те са предпоставка, предначално условие за успех. А за същинския успех ще са нужни и мишците ни. — Двамата го изгледаха с любопитство. — Над турската царщина се събират облаци, господа. Бурята няма да се развихри скоро, ще минат месеци или години до началото ѝ, но ние трябва да сме готови за нея.

— Уточни се, Георги — помоли стопанинът. — Не те разбирам ясно.

— Предусеща се в Цариград: Дядо Иван пак ще премери сили с турчина и този път ще го просне в праха завинаги.

Бяно се прекръсти благоговейно:

— Господи, нека, нека най-сетне да бъде!... А кълна се, за вярване е. Преди дваисет години генерал Дибич е казал на нашите:

„Потрайте още малко, следващия път ще бъде вашият ред!...“

— То ще излезе — рече Мавроди Коджакара, — че просто не ще има нужда от нас, „звездите сред мастиления мрак“. Зер Дядо Иван не е останал на нашите шишанета и калъчи...

— Не сте прави. И двамата не сте прави — страстно заяви Георги Раковски. — И Дядо Иван е като господа на небето — дава, ама в кошара не вкарва. Как мислите вие, няма ли да му е по-лесно, ако в деня, в който ще прегази Дунава, примерно сто хиляди български юнаци са развели знамена в Стара планина и са се явили откъм гърба на гаджалите? — Не си ли извоюваха, свободата така с чужда помощ, но и с народно въстание — също гърците на юг и сърбите на запад? Защо ние да чакаме своята свобода ей тъй, на тепсия? Не, господа. Казах го и ще повторя: ние трябва да сме готови за големия ден, що приближава!

— И за тогава ли?... — понечи да попита Мавроди, но Раковски не изчака въпроса му:

— За тогава. В славното време, което приближава, вие, „звездите“ и народните закрилници, като най-опитни в сраженията ще бъдете народните офицери и генерали. А дотогава народът ще черпи от подвизите ви упование в собствените си сили.

— Не каза нищо за такива като мене... — подхвърли усмихнато Бяно.

Раковски му отговори съвсем сериозно:

— Вие трябва да бъдете опора за тези, които са в Балкана, чичо. Тя, тази опора е нужна днес, ще бъде дважд по-нужна утре. — Той помълча малко, видимо се колебаеше. — Ще река нещо повече, този път не „за такива като тебе“, а именно за тебе. Дойде ми то наум, когато в началото на месеца бяхме на пиршество горе, на долапа ти. Защо, запитах се, не завъртиш чарковете на долапа? Сам се оплакваш, че очите ти вече не са за станове и ткалото...

— Наистина ли го говориш?

— Съвсем наистина. И ако поразмислиш, ще се согласиш с мене.

— Като нямаш наум очите ми, нали?

— Признавам, така е. В утрешния ден ще бъде съдбовно важно дали горе, под „Мочурите“ ще има човек като тебе, или не.

Разговорът секна изведнъж — смелите предначертания на Раковски бяха по-обширни и по-високи, отколкото двамата приятели

можеха така, за минута, да обхванат. Когато мълчанието заплаши да се превърне в тягостно, Мавроди Коджакара, за да се намери на приказка, разказа на Раковски за намерението им да прехвърли на Бяно бащината си къща в махалата Дели Балта. Когато стигна до затрудненията, Раковски прихна в смях — ами че това било точно из неговия занаят работа, той се наемал за ден или два да я уреди... е, стига да разполага с пари, за да „смаже“ (точно тази дума употреби) когото трябва от агаларите. В отговор Мавроди извади една доста издута кесия и развърза кожените ѝ ремъци. Георги Раковски избра няколко монети, после се осведоми подробно за къщата, взе си и кратки бележки. И после се надигна да си ходи.

Когато Бяно се върна, след като го изпрати, кесията, все така разгъната, стоеше на същото място на миндерлика.

— Прибери я — каза му Мавроди Коджакара, като я показва с очи.

Бяно избухна в смях. Смя се дълго, до задъхване, а сетне обясни:

— Не ме гледай така стреснато, не се смея на тебе. Знаеш ли, горе зад баджата има един тайник, някога още баща ми го е правил. Сега ме напуши смях, понеже от неговата смърт, речи го — едно тридесет години, за пръв път ще се завърти гологан в това скривалище. — Той завърза кесията. — Какво ще кажеш за словата на Георги? — попита вече съвсем сериозно.

— Синът на Стойко Раковалъ ще отиде далече. — Белите коси на хайдутина се люшнаха напред и назад. — Помни ми думата, той ще затъмни и баща си, и вуйчо си Георги Мамареца, с когото се канехме да вдигаме буна. Само едно не разбрах — откъде смята да събере той до сто хиляди юнака в Стара планина. Ако се чака от мене, аз със зор ще вдигна и стотина... А ти, Бяно? Ти какво ще кажеш?

— Че комай е прав — замислено произнесе, запитаният. — Може наистина да съм по-полезен, ако на стари години сменя занаята и подхвана долапчийството.

Мавроди се изправи, разкърши вдървените си крайници и посегна към силяхлъка си на стената.

— Време е — рече кратко.

— Подготвил съм ти една изненада — усмихна се срещу него Бяно. — Ще имаш охрана, докато отиваш нагоре при своите.

— Охрана? — смая се хайдутинът. — *За мене?*

— За тебе — потвърди приятелят му. — Ще те съпроводи Иван, дето само се зове Иван Бянов Силдаров...

Като чу това име, Мавроди неволно потърси опора о стената.

* * *

Нека прескочим в събитията и да кажем, че Георги Раковски изпълни обещанието си и още на другия ден уреди прехвърлянето на къщата. Като владееше тънкостите на истинските закони, по които се управляваше Турската империя, той най-напред проводи нарочен човек да предупреди Али ефенди за посещението си. После се яви преди него и му показва тапиите си, които доказваха, че е адвокатин из Стамбул. Това направи изключително впечатление на кадията — за пръв път му се случваше да види жив адвокатин, само бе слушал за хора с такъв занаят.

Като размениха неизбежните приказки на встъплението и изпиха по едно кафе, Георги Раковски му представи предварително изготвени от него на турски и български книжа за узаконяването на Бяно Силдаров като собственик на еди-коя си къща в Дели Балта. Когато пое книжата в ръцете на Али ефенди се хлъзнаха три лъскави златни махмудии.

Не възникнаха никакви затруднения, кадията веднага подписа книжата.

Адвокатинът Георги Раковски наистина познаваше изтънко закона, по който се управляваше Турция.

[1] Автентично. ↑

[2] Текстът автентичен — срв. Библиотека д-р Иван Селимински, кн. IX, София, 1928, стр. 66. ↑

[3] Автентично — приблизително това е било времето, когато формите „вие“ и „господине“ не само се утвърждават в речника на българина, но понякога вземат и прекомерни размери. За илюстрация ще посочим откъси от писма на сестрите на Раковски до техния брат. Писмо на Неша от 1853 г. започва с: „Почтено те поздравяваме, брате г. Георге, да знаиш как сме живу и здрави и молим бога за ваши здрави“ и завършва: „Аз, покорна ваша сестра Неша Стойкова.“ А писмо на

Нанка от 10 юни 1855 е с обръщение „Госпудине господин Георги Стефану“ и след изложение, в което формите „вие“ и „ти“ са безразборно смесени, завършва с: „Ваша доброжелателка и единоотробна сестра Нанка Стойкова.“. ↑

9.

Ако притежаваше такава сила, Мавроди щеше да направи, щото тази пътека никога да не свърши. Той забавяше крачките си (оправдаваше се пред себе си, че несвикналото градско момче не може да се мери с ходенето на човек, който двадесет години е кръстосвал горите и долините — от Добруджа до Странджа), но „Керемидената къшла“ тъй или иначе наближаваше. А докато вървяха нагоре по Хайдушката пътека, разговорът все течеше ли, течеше. Не, не беше истински разговор. Всъщност Мавроди Коджакара предизвикваше момчето да говори, а той не слушаше, а просто попиваше всяка негова дума.

— Та казваш, Иване, учиш скритом при даскал Добри Чинтулов?

— Как да не е скритом, господин... господин...

Една буца заседна в гърлото на Мавроди, но той намери сили да каже:

— Остави, по-харно е да не научаваш името ми.

Това „по-харно“ не беше твърде ясно, но за щастие момъкът не зададе повече въпроси.

— Ако не е скритом, ще стана за резил в Сливен, господине. Всеки ще си каже: Иван Силдаров станал на двайсет и толкова години, мустаките си може да ги завие около ушите, пък решил да седне редом с невръстните азбукарчета. Понеже на моите години човек вече трябва да е изучил, щото е решил да учи, и да си е взел хляба в ръцете.

— Е, и ти не го ядеш даром, твоя хляб...

— Не го ям даром, вярно е. Но все пак не подobaва, знаете...

— А всъщност защо този мерак у тебе за наука, Иване?

— За да бъда полезен — беше краткият отговор, но от него стъпките на хайдутина спряха от само себе си:

— За да бъдеш полезен? — повтори. — На себе си? На баща си полезен?

— На българското племе, господине. — Ако беше светло, Мавроди щеше да забележи, че на това място младежът, също спрял срещу него, се изчерви. — Аз мисля така, господине. Има бог на България, който я води и закриля... въпреки близо петвековните

изпитни. Този бог възлага на синовете ѝ да извършат през живота си онова, което може да не е най-полезно за тях самите, ала е нужно и полезно за племето.

Хайдутинът пристъпи отново нагоре по пътеката.

— Не разумявам кой знае колко добре думите ти.

— Ами да вземем баща ми. — Той е толкова способен, че ако беше подхванал например търговия, досега да се е наредил до най-богатите сливналии. Но той е усетил, че ще е по-полезен, ако стане абаджия и устабашия на абаджийския еснаф — мерило да бъде за добро тъкане и в еснафа да въведе ред и честност. И се е отказал от полезното за себе си, за да се посвети на полезното за всичките.

За възможностите на Бяно да преуспее като търговец Мавроди Коджакара имаше по-особено мнение, но предпочете да не му даде гласност. А междувременно момъкът продължи:

— Тъй е с мнозина. Богът на България е подучил господин Добри Желязков да създаде първата фабрика, може би пак той е подтикнал някой измежду вас да поеме този преславен път — всеки ден и всеки час да излага живота си, но да бъде закрила на слабите и подложените на неправда.

Също и на този въпрос Мавроди гледаше по-другояче — например той самият бе стъпил на хайдушкото поприще именно защото на бога се бе досвидяло да спести нему и на Неда, жена му, всяка възможна беда, — ала пак се въздържа от ненужния спор. И запита:

— И ти затова ли...?

— Затова, господине. В себе си усещам сили да бъда полезен на братята си чрез знанието, чрез науката. Е, може да не съм надарен като Добри Чинтулов или Сава Доброплодни например, но все пак... А бъдещето е на образованите народи, господине. И рано или късно силата на разума ще властвува над другата сила — пехливанската, главорезката, мракобесническата. За тази власт чрез разума искам да се посветя на поробените си братя.

— Какво казва за намерението ти даскал Добри?

— Дали говори истината, или го казва от човешка доброта, но той ме подкрепя, окуражава ме. Да съм изкарал още половин или една година учение при него, дума, и съм можел да се смятам готов за

приемане в подготвителния клас на някое от големите училища в Русия.

Мавроди Коджакара отново спря — този път не защото го бяха стъпили мислите на момъка, а просто бяха стигнали уговореното място. Все пак, преди да подаде знака, той зададе още един въпрос:

— Възнамерението ти е почтено за тебе и свято за българщината, Иване. Ако дойдат нещата до тръгване към Русия, ще приемеш ли една малка помощ и от мене? — И побърза да добави: — Зная, че баща ти няма да те остави така, с празни ръце да поемеш на север. Но щом крайното ти стремление не е твоята лична изгода, а изгодата на българщината, ще позволиш ли и аз, един българин с незавидна участ, да спомогна с нещичко за по-добрата бъдна участ на другите?

— Разбира се, господине — каза безхитростно младежът. — Ще бъда благодарен за каквато и да е подкрепа.

Предишната буца, голяма колкото пестник, пак застана на гърлото на хайдутина.

— Аз ще намирам, колай да се осведомявам и за подготовката ти при даскал Добри, и за тръгването ти, ако наистина решиш да поемеш към Русия, та ще имам грижата да изпълня, онова, за което сега се сговорихме. А дотогава... дотогава... позволи ми да те прегърна, сине...

Мавроди не дочака съгласието или отказа на момчето, а го притисна до сърцето си. Беше кратичка прегръдка — уплаши се, че Иван ще усети хълцането му. Отпусна го, па с трескави движения откъсна една тревица, постави я между дебелиите си палци и изсвири по особен начин. Звукът не беше още заглъхнал, когато до двамата, сякаш изникнала направо от земята, застана снажната фигура на един мъж; колкото и да беше тъмно, Иван разпозна в него войводата Бойчо Цеперански.

— Войводо, този момък го познаваш. Иван, сина на Бяно Абаджи, дето бяхме заедно на гощавка при долапа.

— Как да не го зная! — Бойчо разтърси ръката на младежа. — Що, да не е решил да поеме по нашите друмища?

— А, не! — избърза да каже Мавроди. — Какъвто е юнак, баща му го проводи да ме придружи дотука.

Иван чу само думите, изречени без присмех, но нито забеляза знаците, които едновременно с тях даде хайдутинът, нито ако беше ги

забелязал щеше да ги разтълкува.

— Добре, добре — каза войводата. — Хайде, вие се сбогувайте, пък аз ще те чакам при къшлата. — И изчезна по същия безшумен и незабележим начин, по който се бе появил.

... Така Иван никога не разбра, че когато малко по-късно се раздели с приятеля на баща си, двама опитни хайдути от дружината на Бойчо войвода Цеперански тайно го съпроводиха от двете страни чак докато той навлезе в крайните къщи на Сливен — тази бе молбата, която Мавроди Коджакара бе изразил с пръсти към своя войвода.

Никога не научи и друго — че когато се разделиха, коравият белокоп хайдутин, видял потоци от кръв и планини от човешко страдание, свърна настрана от пътеката, седна на голия сипей, захлупи лице в шепите си и горко се разрида...

10.

В душата си той беше стеснителен до безпаметство; уж бе обходил свят и бе срещал и разговарял с къде-къде издигнати люде, но тази вътрешна притесненост никога не можа да надмогне; единственото, което бе сполучил, бе да не я показва много явно, да я поприкрива, да си придава вид на самоуверен и на човек, който знае собствената си цена. Сега, докато се готвеше за срещата с учителите, Добри Чинтулов припряно и малко тромаво сновеше нагоре-надолу из стаята, кършеше ръце и събираше сили за предстоящия разговор. Знаеше, че никой от останалите не му беше равен по знания и опит, но все пак...

Когато стана часът, той още един път си припомни всичко, което в последните дни си бе казвал за тази среща, пооправи сюртука си, прекръсти се и като се насилваше да придаде на стъпките си спокойствие и сигурност, отиде оттатък. С един поглед обхвана стаята — ако изключим Димитър Кешиша, всички поканени бяха тук. Двете учителки, Зарафина Яндова и Елисава Желева, стояха прави до прозореца и събрали глави, си шушнеха нещо; стойката им бе съвсем еднаква — с изправени снаги, дръпнати назад рамене и ръце, мушнати под престилките, — та Чинтулов с основание си помисли, че навярно бяха придобили привычката за тази стойка от всекидневните седем-осем часа, в които по същия начин стояха прави пред своите ученички. Точно в противоположния ъгъл, седнали един до друг по турски, бяха двамата Димитровци — Инзов и хаджи Костов; приказваха си и те, но от ухилените им лица можеше да се съди, че разговорът им надали бе така благопристоен като на учителките, дори Добри Чинтулов си представи с какви изрази Злъчката подсолжаваше своите слова и в общи линии предположенията му не бяха далеч от истината. Петият човек в стаята бе Яни Сотиров — висок охранен мъж с естествена розовина на бузите, умно широко чело и тъмни прави коси, сресани грижливо назад, по които — като бразди на току-що изорана нива — още личаха зъбите на гребена. Беше настрана от другите и Чинтулов не можа да прецени дали те го бяха изолирали от себе си, или той — „*Vae victis*“^[1], каза си главният учител, — разгроменият и осмян застъпник

на елинизма в училищата, сам странеше от тях, страхувайки се да не срещне нови подигравки и низвержение.

Щом Чинтулов застана на вратата, разговорите в стаята секнаха веднага и двамата мъже в тъмния ъгъл станаха на крака. Посрещането зарадва младия учител — не защото суетата му бе погъделичкана от вниманието и изрази на чинопочитание, а понеже в него той виждаше отговор на първия от въпросите, които го вълнуваха: че другите няма да оспорват мястото и правата му на главен и пръв между тях.

— Добър ден, госпожици и господа — поздрави той, като се постара да вложи в гласа си уважение, но не и фамилиарничене. — Моля, заповядайте в другата стая. Тъй като ни предстои не събрание, а малък разговор между колеги, погрижих се да подготвя една малка почерпка...

— А, това вече е нещо! — примлясна многозначително Димитър Инзов и така го направи, че всички се засмяха, включително и Яни Сотиров. Засмя се и Добри Чинтулов, но по други съображения — представи си разочарованието или поне удивлението, което щеше да изпита Злъчката, когато след малко се видеше с чашка чай, а не ракия в ръка.

Заведе ги. Когато се подготвяше за тази среща с колегите, той се бе постарал предварително да донесе онези малко вещи, които, не спестявайки от стипендията, а направо крадейки от залька си, бе купил в Одеса и пренесъл в Сливен: кръгла масичка на един крак, която в Русия бе известна под френското си име — геридон, четири стола с плетени папурени седалки (доколкото бе чувал, в Сливен имаше столове, внесени чак от Виена, само в домовете на Добри Желязков и на търговците Русчо Миркович и Стефанаки Саръиванов), самовар и няколко чаши за чай. Самовара и чашите той не броеше за своя гордост, а за насъщна необходимост — в Одеса се бе пристрастил към чая и просто му ставаше чоглаво, ако минеше ден без чашка от това питие: точно както за пияча е ракията или за пушача глътката тютюнев дим. Добри настани двете жени, Яни Сотиров и Димитър хаджи Костов на столовете, за Злъчката, като по непретенциозен, и за себе си пригответи места на миндера. Наля от самовара и раздаде димящото питие. Веднага пролича, че от петимата само хаджи Коста бе „на ти“ с чая; другите явно не бяха имали случай да се запознаят с него, дори

Зарафина Яндова здравата си опари езика, но от себелюбие никой не си го призна.

Как да е изпразниха чашките и хапнаха от курабиите, приготвени за случая от снахата на Добри, жената на брат му Димитър Чинтулов. Едва тогава той се поокашля без нужда и повиши глас:

— Госпожици и господа, драги колеги. — Каза го и веднага съжали — това обръщение, подготвено отнапред, прозвуча изкуствено и надутото, неподходящо за наистина колегиалната атмосфера, която се бе получила. — Изправени сме пред новата учебна година. Старата как да е я приключихме, приключихме я така, както тя бе подхваната миналата есен. Но тази, новата, трябва да стане нова не само по календарному, но и по облик.

— Изяснете се по-добре, господин Чинтулов — предложи Елисава Желева — предложи го уж спокойно, но в тона ѝ се усещаха далечни нотки на докачено самочувствие.

— Не искам да засягам никого — побърза да каже Чинтулов. — Тук в учебното дело е сторено много и не напразно Сливен се сочи за пример навсякъде, където живеят българи — в Турско, във Влашко, даже в далечна Русия. — Е, поувлече се; пазейки чувствата на колегите си, наистина се поувлече — за сливенските училища се говореше с похвала само доколкото едни от първите се бяха отърсили от силом насаждания елинизъм, но като ниво на обучението съвсем не се брояха между челните. Дори Котел, в края на краищата още само село, беше излязъл по-напред благодарение новостите въведени там от сливналията Сава Доброплодни. — Но ние не бива да се поддаваме на самозадоволство, колеги. И да не си затваряме очите пред голата истина, че други са ни изпреварили — Габрово, Трявна, Шумен, Свищов... май станаха доста онези, които са излезли по-близо до културния свят от нас.

Секунда на колебание — в душите на учителите се водеше борба между засегнатото самочувствие и откровеността пред лицето на истината. И тогава се обади Димитър хаджи Костов и даде пример на прямота:

— Със съжаление трябва да признаем, госпожици и господа, че господин Чинтулов е прав. Спрямо Габрово ние сме назад с цели петнадесет години. Открили сме девически училища, това добре, но къде ни е класното? Къде ни е преподаването, което да подготвя не

само за водене на халваджийски тефтери, а да дава образование като европейското?

— Поне имаме утехата — полугласно рече Зарафина Яндова, — че сме давали, на каквото сме способни, не сме го пестили от децата...

Добри Чинтулов отмина забележката ѝ, а иначе кимна с благодарност към хаджи Костов за решителната му подкрепа.

— Помолих ви да се съберем — каза, за да обсъдим как и какво да сторим, за да наваксаме пропуснатото, да догоним по-напредналите.

— Хайде да караме по-накъсо — предложи Злъчката — и без велеречия и празнодумства. — Той изговори нещо под носа си, което за щастие не се разбра. — Когато сте ни събирали, господин Чинтулов, сигурно отнапред сте премислили що ни чака. Вместо за Баните през Ново село^[2], хайде да ударим направо, а?

Подкрепиха го. И Чинтулов остана едновременно доволен и недоволен от развитието на нещата — Димитър Инзов му спестяваше усукванията, пък го лишаваше от сладостта да наговори всички онези хитроумни неща, за които така старателно се бе подготвял.

— Нашата слабост виждам в две посоки — започна той. — Постегнатата организация на училищата, по-стегнатата и подчинена на единен ред и една програма, и ново, по-съвременно преподаване.

— Първото го разбрах — гъгниво го прекъсна пак Злъчката. — Но за второто не ми е съвсем ясно...

— Сега преподаваме като Димитър Кешиша или като даскал хаджи Илия или хаджи Кринчу още по-рано. Така не можем да мерим мегдан с европейските училища, госпожици и господа. И затова предлагам сега, преди началото на учебната година, да изкараме една наша, учителска преподготовка, в която с ваше позволение — да ви запозная с ланкастерската метода и после да я въведем като задължителна във всички училища на Сливен.

Учителите прихнаха в смях и Добри Чинтулов се изчерви така, че чак косите му смениха цвета си.

— Казахте го и вие, господин Чинтулов! — отговори за петимата Елисава Желева. — Още в четиридесет и четвърта тук дойде за учител Любомир Младенов из Банат, село Вършец. Две години преподава, но все по тази система, само че тогаз по-простичко ѝ викахме взаимоучителна.

— И вие всички я познавате? — смая се главният учител. — Но тогава защо, за бога, никъде в Сливен не се преподава по нея?

Сега беше техен ред да се изчервят. Най-сетне хаджи Костов каза:

— Нека да си го признаем. Едни се чувствуват по-сигурни по старите, утъпкани пътеки. Други нямат таблиците и останалите нужни пособия. Пък трети, аз съм например измежду тях, не са запознати с взаимоучителната система — в Градец даскал Мано и даскал Дичо я караха по килийната, знаете. Накратко, тези са причините, господин Чинтулов.

— Онова, което чух, е прерадостна вест за мене, госпожици и господа. — Добри Чинтулов наистина засия. — Излиза, че половината от проблемите са вече зад гърба ни, и то благодарение на Любомир Младенов, трябва да запомня това име. Що се отнася до вас, господин хаджи Костов, аз лично ще ви въведа в ланкастерската и при вашата подготовка само за няколко дни ви обещавам да я усвоите. За таблиците ще се погрижа, зная към кого да се обърна с молба за тях. — Той имаше предвид своя покровител от Браила Димитър Диамандиев. — Надявам се да дойдат, преди още клепалата да са призовали азбукарчетата за първия учебен ден. Следователно остава само първата задача, колеги. Преустройство и единният ред в училищата.

— Хайде и тук да я караме по кестермето — подхвърли без ирония Димитър Инзов. — Кажете що сте измислили, господин Чинтулов.

— Смятам в цял Сливен да има общо пет училища — три за момчета и две за девойки. Да започнем с момчешките. Две взаимни в Ново село и Клуцохор, ръководени съответно от господин Инзов и хаджи Костов...

— Аз си избирам Клуцохорското! — избърза Димитър Инзов, който живееше нататък. Хаджи Костов разпери ръце и се усмихна, та зъбите му бляснаха сред гъстата черна брада; жестът и усмивката трябваше да означават: „Не възразявам — явно Новоселското ще вода аз!...“

— ... и в същинския Сливен едно Централно взаимно, което ще бъде под мое ръководство. Що се отнася до девойките, в Клуцохорското пак ще преподава госпожица Яндова, а в тукашното, Баби-Иванкиното — тъй го наричаха тогава по името на улицата, на

която се намираше, „Баби-Иванкиния сокак“^[3], — ще си остане госпожица Желева. — Той раздаде на учителите по няколко гъсто изписани листа. — Ето и програмите, по които ще се преподава по отделения, еднакво за всички училища в града.

— Не споменахте само моето име, господин Чинтулов. — Това бяха първите думи, произнесени в този ден от Яни Сотиров. — Не споменахте името ми, а ми връчихте програмите. Как да разбирам това? Пропуск или добре пресметната подигравка?

— Нито едното, нито другото, господин Сотиров. Когато се запознаете с програмите, ще видите, че вам е отредена извънредно важна задача. Във всичките пет училища ще се преподава гръцки език, четене и правопис, по-късно ще се изучават също класиците. Всичко това ще бъде поверено вам. Впрочем по същия начин ще препускам между училищата и аз, за да преподавам отечествена граматика и катехизис.

— А какво ще правят учениците от Централното, докато вие сте в Клуцохор или, да речем, в Баби-Иванкиното? — попитал хаджи Костов.

— За съжаление това е един проблем, цялата сериозност на който ми е съвсем очевидна, а не виждам никакво разрешение. Нужен ни е още един учител, а го нямам под ръка.

— А Кешиша? — подхвърли Инзов. — И неговото име не се чу одева.

— По-добре е изобщо и да не се чува. Нито за добро, нито за лошо. Нито да се закача частното му школо. Докато има край себе си ученици, нека да я кара както досега, пък нататък... — Чинтулов не завърши, но го разбраха: Димитър Кешиша беше също от последните даскали елинисти, но познанията му бяха така скромни, че школото му вече крееше и както е думата, береше душа. — Нам трябва способен учител, образован, трудолюбив, предприемчив, изобщо човек с достатъчно дарби да поеме едно от трите училища, а на мен да остане общото ръководство и преподаването на някои по-специални предмети.

— Докато го търсим — обади се отново и все така носово Димитър Инзов, защо да не се обърнем към човек, който да поеме не училището, а преподаването на български език и катехизис? Какво ще кажете например за Панайот Минков? Нека не ми се сърди негова

милост — той се поклони комично по посока на Яни Сотиров, — ала още като беше тук неговият господ Цукалата, господин Минков доказва, че знае езика на дедите си и е ревностен в защитата му.

Намекваше за една случка, която преди години бе вдигнала много шум в Сливен и още тогава създаде име на все още голобрадия Панайот Минков в средите на родолюбивите българи. Веднъж Георги Цукалас цял час говорил и развивал темата, че „всеки образован човек е длъжен преди всичко да познава основно матерния си език“. Тогава се изправил младият Минков и без да повишава глас, възразил приблизително следното: „Ако според тезата на моя уважаем учител всеки образован човек е длъжен преди всичко да познава основно матерния си език, то ние, българите, които също се стремим да станем образовани хора, би трябвало преди всичко да изучим българския език, който е матерният ни език, а след това вече да учим чужди езици; между това нас не ни запознават дори с азбуката на матерния ни език...“ Избухнал гръмогласен смях, а Георги Цукалас, загубил самообладание от гняв, захванал ни в клин, ни в ръкав да реди цитати от Херодота, Полибия, Тукидита и Страбона; по-късно той вече въвел термина „българогласни елини“ („еллинес вулгарофони“), за да поддържа теориите си, но било късно — Сливен вече бил станал тесен за него^[4].

Подсмихнаха се многозначително, само Яни Сотиров се постара да запази самообладание и да отговори сякаш не е разбрал злъчната шега:

— Не допускам господин Минков да приеме. Зает е с личните си дела, пък и в общината играе все по-значима роля...

— Имам одного предвид — обади се междувременно Димитър хаджи Костов. — Казва се Димитър Стефанов и ако го привлечем, един ден ще ни бъде полезен в много отношения. Ще му пиша. Нека да дочакаме, докато се получи отговора му.

— В бъдеще ще търсим и други учители, все по-подготвени и по-подготвени — заяви Чинтулов. — Защото утвърдим ли постигнатото, Централното ще трябва да се превърне в класно... — Неколцина се прекръстиха, сякаш призоваваха бога да протегне закрилната си десница над намеренията на главния учител. — Това е, колеги. Следващата ни среща ще бъде, когато ще се запознаете с програмите за обучението. И изобщо тези наши срещи занапред ще станат регулярни.

— Добри Чинтулов все още допускаше много русизми в говора си. — Сега, ако нямате други въпроси...

Когато изпрати колегите си, той постоя замислено до прозореца, после отвори вратата на малкото килерче и от него се показва Иван Силдаров, който премигваше срещу светлината.

— За днес имаме да говорим за времето на Цезарите — каза учителят, докато си наливаше втора чаша чай от самовара. — Слушам те, Иване. И внимавай, човек изобщо не може да мине за образован, нито пък да се бори за място в утвърдено училище, ако не владее този дял от всеобщата история като петте си пръста.

Иван се настани чинно срещу него и заговори уверено.

[1] „Горко на победените“ (лат.). ↑

[2] Типичен сливенски израз, който се употребява и днес; означава безсмислено и неоправдано обикаляне. ↑

[3] Намирало се е на ул. „Чайковски“, в близост до ул. „Д. Полянов“. В него най-напред е преподавал споменатият Георги Цукалас, след заминаването на когото е било преустроено в девическо.

↑

[4] Случаят автентичен. ↑

11.

Най-трудно му беше да се представя пред хората, че наистина е така силен и властен, както му се искаше да бъде. Че беше пръв между общинарите и с най-значително влияние над турската управа — това не само беше вярно, но и околните имаха често, едва ли не ежедневни случаи да го проверят. Ала останеше ли сам със себе си, Йоргаки чорбаджи честно си признаваше, че за много и много неща — за съжаление нередко големи и решителни — крайните резултати в значителна степен се разминаваха с неговите желания.

Така беше например с благородната принадлежност към елинския род. Йоргаки се числеше към онези първенци на „раята“, които бяха убедени, че поне в границите на Турция следва да има знак на равенство между християнин и елин. И ако някога се стигнеше до отървяване от господството над тези азиатски диваци, трябваше да се възстановят не хилавичките и вечно враждуващи християнски държавици на полуострова, а единната и могъща Византия, наследница на най-великата от културите на всички времена — елинската. Като вярваше всичко това, Йоргаки сам прогласяваше на всеослушание себе си елин. Преди години владееше до съвършенство „елинското“ благородно съскане в говора и — поне в границите на християнската община — действуваше с желязна ръка за смазване на торлашкото упорство да се дърпа чергата към варварската българщина. Не беше сам — в тази борба за възтържествуването на елинизма той бе имал на своя страна такива влиятелни мъже, като хаджи Гендо, Евтим Димитриади, Яни Сотиров, хаджи Никола Феслията и почти целия духовен клир. Бориха се мъжки, като в името на правдата не бяха подбирали средствата в тази борба. И какво излезе? Едно нищо и половина. Неизвестно как (Йоргаки действително не можеше напълно ясно да си го обясни) простата тълпа, беднотията, торлаците взеха връх. Отколе никой от „елините“, вече не съскаше или го правеше само от носталгия в тесния кръг на семейството си. Училището се изплъзна от ръцете им, независимо че докараха и такива светили като Георги Цукалас. В самата община торлаците отдавна вече не бяха случайно промъкнали се единици — както стана преди години с Бяно Абаджи,

който „поведе крак“, — а се намножиха и рядко биваше да се преборят за нещо и да не сполучат да го наложат. Какво му оставаше на Йоргаки, боже мой? Как да завърти отново колелото така, че мъдростта и истината да възтържествуват над тези хондрокефали^[1] торлаци? Че щеше да остане докрай верен на мегалиидеята^[2], това се разбираше от само себе си. Че щеше да възпита в нейния дух и трите си деца, това също не будеше съмнение. Но беше ли достатъчно? Само толкова ли се полага да е извършил един Йоргаки чорбаджи?

Тези и подобни мисли занимаваха първенеца на Сливенската църковна община в тоя следобед на късното лято, та макар външно да прехвърляше с неистинско спокойствие янтарните зърна на броеницата си, извътре го люшкаха бури, смут и недоволство. Навярно двамата срещу него — Евтим Димитриади и хаджи Никола Феслията — да преживяваха горе-долу същото, защото и техните гласове не бяха се чували от половин час време и единственият шум в метоха беше това меко и равномерно трак-трак, трак-трак на Йоргакевата броеница.

— Ровя се назад — замислено проточи кметът, — чудя се и се питам: кога сторихме грешка, та изпуснахме сапунчето... — „Сапунчето“ в случая означаваше направляването на събитията. — И не намирам отговор.

Никой не поде темата. „Изпускането на сапунчето“ всъщност беше един дълъг и предълъг процес, в корена на който лежеше самият факт, че част от чорбаджиите бяха прегърнали елинизма и с това отвориха пропаст между себе си и народа. А Народът, особено народът на Сливен, съвсем не беше такова стадо от безсловесни и немислящи твари, какъвто си го представяха чорбаджиите. Но това беше стара история, започнала още в поколението преди тези тримата да стигнат на възраст да държат в ръце общината и подчинените ѝ християни от града и каазата.

Долу, откъм подножието на стълбите, се разнесоха стъпки.

— Идва даскал Яни — изпуфтя Евтим. — Бил е на разговор с новия даскал, Добри Чинтулов. Може би той ще ти разясни това за сапунчето, кмете. — Той се засмя студено. — И дали това сапунче не се е овъргаляло така в торлашки пясък, че да може отново да се задържи в ръка.

Евтим Димитров вярно бе познал стъпките — при тях влезе именно Яни Сотиров. Учителят отложи феса от главата си, поздрави и

седна на онзи край на миндерлика, който беше най-близо до вратата.

— Ще правим големи работи — каза, безпогрешно долавяйки неизречения им въпрос. — Всички училища преминават на европейската взаимна метода и по единна програма срещу която и „гък“ не можеш да кажеш.

— Няма ли все пак нещичко в нея — попита Никола Феслията, — дето да ни послужи я пред конака, я пред Али ефенди?

Учителят извади от пояса си няколко листа и ги размаха. Никой от тримата чорбаджии не протегна ръка към тях.

— Съставена е извънредно хитро, без никакъв пропуск — отговори Яни Сотиров. — Трябва да му признаем на този московски агентин, че си разбира от работата. Щом дори е предвидил да се изучи песен за здравето на султана... — Той прибра отново листовите. — Единственото хубаво в тази програма е, че даскал Добри Чинтулов не се е вдигнал на джихад срещу най-великата от културите — гръцката. Напротив — предвидил е да се изучава гръцки език, а когато един ден се сдобием и с класно училище...

— И класно училище ли ще правят тия торлаци! — изпъшка хаджи Никола. — Не им ли стига да знаят да си водят тефтерите...

— Един ден в класното училище ще се преподават също класиците, Ксенофонт и Демостен, Страбон... Е, тогава може би самата наука ще покаже на младите люде накъде да се обърнат, ако искат да ги озари слънцето.

— „Тогава може би“... „Тогава може би“... — сприхаво възрази Йоргаки. — А ако не дойде нито „тогава“, нито „може би“? Ще вдигнем ръце и ще се предадем ли?

— Няма защо да се гневиш на даскал Яни — тихо му възрази Евтим. — Малцина са направили за мегалиидея повече от него. И в края на краищата учител е, не господ, че да върши чудеса.

— Тогаз невям ти ще предложиш нещо? — заядливо подметна Йоргаки чорбаджи.

— Няма да предложа, но ще ви посоча очевидното. — Задъхвайки се от усилието, Евтим Димитров свали краката си от миндера. — Школото е тяхно, светата църква обаче е наша. Тъй или иначе църквата е на по-високо от школото и... и може да го направлява.

— Я кажи, я кажи? — попита вече с друг глас кметът.

— Трябва да затегнем управлението на църквата, също и с Одрин да поукрепим връзките си. — Евтим имаше предвид всъщност Одринската митрополия и по-точно — владиката Кирил. И добави, докато се изправяше: — Не може да се брои за повален оня пехливанин, който още държи противника си за пъпа... Е? Няма ли да си тръгваш, Йоргаки? Моята Маламка — в кръга на отчаяните „елини“ той все още наричаше дъщеря си Златина по гръцки Малама — е на размисъл у вас, та да си я прибере.

Тръгнаха си, без да вземат никакво общо решение. Или по-скоро — мълчаливо приеха Евтимовото предложение като своя програма за борба.

* * *

В дома на Йоргаки наистина имаше размисъл, обаче не бяха само дъщеря му Стилиянка и Евтимовата Златина, но и Анастасия на Добри Желязков; девойки на почти една възраст, те другаруваха (въпреки ненавистта на Евтим към Фабрикаджията) и се събираха, колчем им се удадеше възможност. Сега седяха една до друга до прозорчето в гостната соба, кискаха се с повод и без повод или със заговорнически изглед си споделяха своите малки тайни.

— Аз вече се примирих, че ще си остана стара мома — полу на шега, полу наистина казваше Стилиянка.

— Хайде де! — изсмя ѝ се Златина. — Таман пък ти — като те виждат, на мъжете захващат да им се заплитат краката.

Не беше съвсем така, но все пак имаше нещо вярно. Разгледани поотделно, Стилиянка нямаше особено правилни черти — лицето ѝ беше малко тясно в челото и по-широко в челюстта и с толкова светли очи, че изглеждаха като стъклени, — но като цяло притежаваше особен чар, който привличаше не само мъжете (както я подиграваше сега Златина), но и жените.

— И зестрата, дето ти бил приготвил чорбаджи Йоргаки — добави Анастасия. — Като говорят за нея, ей такива лиги се проточват от устата на хората...

— Към зестрата върви и името на баща ми — мрачно каза Стилиянка. Не го обичат хората, пък нали знаете: покрай наш Илия, че

намразих и свети Илия...

Гостенките не намериха сили да възразят или да обърнат отново нещата на смях — ненавистта на сливенци към Йоргаки беше всеизвестна. И когато смълчаването заплашваше да се превърне в потиснатост, Анастасия, за да спаси разговора, рече неочаквано и за себе си:

— Аз пък получих подарък стихотворение...

Приятелките ѝ се стъписаха за миг — по онова време стихоплетството беше съвсем в пелени, — после я заляха в порой от въпроси.

— Нямам никаква представа от кого може да е — излъга девойката, — просто го намерих подхвърлено до чичеклика на баща ми.

Двете настояха да им го покаже — „щом не знаеш стихотвореца, защо ще го пазиш в тайна от нас?“ — и след известно колебание Анастасия склони и извади от пазвата си едно многократно сгънато листче. Златина го изтръгна от ръцете ѝ и го разгъна. Беше изписано с особен почерк — ниски букви, пък разлети на ширина; личеше, че ръката, която е държала перото, беше опитна и обиграна. Написаното гласеше:

ПЪЛНАТА ЛУНА ЯСНО ГРЕЙ

На Анастасия Д. Желязкова

*Пълната луна ясно грей,
всички хора весели,
мене не развеселява,
а само ме наскърбява.*

*Силната страст ме подканя
свирчицата си да взема,
от дома си да изляза,
къмто надолу да ида.*

*Като из пътя аз вървах,
на дясна страна погледнах,
там светло място де беше,
прекрасна мома сън спеше.*

— Ох, божичко! — възкликна Стилиянка. — Давам си ей това пръстче, не, цялата ръка си давам, само някой да напишеше нещо такова за мене!...

Докато грижливо, сякаш свещенодействувайки, прибираше стихотворението, Анастасия си даде сметка, че Златина някак рязко бе замълчала — също като мида, която е хлопнала черупката си и се е скрила в нея. И докато изобщо не бе имала намерение да показва посветеното ѝ стихотворение, сега изпита огорчение, загдето приятелката и не изразява нито радост, нито неодобрение.

— Какво? — попита я. — На тебе май не ти хареса?

— Хареса ми и още как! — каза Златина, но и лицето, и гласът ѝ останаха затворени. — Помислих нещо, което ме натъжи.

— Знам що е — засмяха се воднистите очи на Стилиянка. — Натъжила се е, защото горе не пише „На Златина Е. Димитрова“, това е!

— Не, не е това — сериозно отговори приятелката ѝ. — Натъжи ме нашата орис, момичета. Рекох си, че ние, каквито сме необразовани нищожества, просто не заслужаваме женихи и годеници, способни да сътворят такива изящни редовце. Колко научихме ние от сестра Теофана? Е, сричаме как да е Наустницата и можем да сметнем, че две и две е четири. А вижте хората как само се изразяват...

— Да пукна, ако Златина не е права — тихо прокле Стилиянка. — Даже тези, малките момиченца, щерките на разните дюгенджии и бакали, които сега учат при Елисава Желева или Зарафина Яндова, един ден ще знаят къде-къде повече от нас, дето уж се имаме за нещо. — После трепна и сложи предупредително пръст на устните си. — Баща ми иде!

Наистина вратата се отвори и в стаята влезе Йоргаки, като водеше със себе си и Евтим Димитров.

— Ето ги нашите лястовички! — каза. И се засмя: — Шушукат ли, шушукат. Трябва да са одумали половината сливенски ергени...

— Минах да те взема — рече Евтим, като се обръщаше към дъщеря си. — Смрачава се вече, не е като за само момиче по сокаците.

— Нали ще минем да оставим Анастасия, тате? Иначе тя няма как да се прибере в Мангърската...

Не беше по вкуса на Евтим Димитров да прави услуга на когото и да било от семейството на Добри Желязков, но поставен натясно, тук нямаше как да откаже. И след малко си тръгна с двете момичета. Йоргаки и дъщеря му ги изпратиха до дворната врата, а като се върнаха, в собата бяха вече Петко и Димитър, братята на Стилиянка, и тъкмо палеха кандилата и лоените лампи^[3].

— Какво ми се видиш смръщена, Тенинке? — попита бащата; Тенинка беше галеното име на Стилиянка. — Да не са те засегнали нещо твоите дружки? Или някакво неблагополучие да е станало, докато ме е нямало?

— Благополучие е целият ми живот, тате — отговори сухо тя и тримата, Йоргаки и синовете, зяпнаха срещу нея.

— Щом и ти се оплакваш... — прихна в смях бащата, но усети, че момичето говори не на шега, та попита сериозно: — От какво се жалваш? Боса и гола ли си тръгнала? Или недохранена?

— Недохранена — отговори тя по същия начин. — В душата недохранена, не в търбуха.

— Не те разбирам добре — каза Йоргаки и личеше, че говореше истината. — За каква душа и за какво недохранване приказваш?

— Оплаквам се от простотията си, тате. Я ме сложи на един кантар, да речем, с даскалица Елисава. Ами че аз по знания не се равнявам и на кутрето й...

Бащата си свали феса и се отпусна на миндерлика. Искаше му се да изглежда спокоен, пък избърса с ръка челото си и така издаде вътрешната си неувереност.

— И за какво ти е повече? — присмя се. — За да си на плата към общината като даскалицата? Или мислиш, че ако Елисава Желева, имаше твоята зестра, пак щеше да си губи времето да тъпче тъпите глави на девойчетата?

— Във всеки случай аз бих заменила цялата си прословута зестра срещу половината ученост на учителката — отрязва Стилиянка и

излезе от собата.

Йоргаки чорбаджи повторно прекара длан по челото си. Знаеше — осветеният от столетията ред изискваше сега да повика Тенинка и да я напердаши, въпреки че, кажи го, вече се е замомила. Да я напердаши двойно: веднъж за отговора и втори път за излизането. А същевременно се чувствуваше безпомощен и объркан. И съвсем не беше сигурен, че истината не беше на страната на момичето.

„За Тенинка ли си казвах днес, че ще я възпитам да презира хондрокефалите? — попита се внезапно. — Та Елисава Желева, от която тя така се възхищава, не е ли от тях?“

Такива мисли минаха през ума му и съвсем не може да се каже, че от тях душата му се разведри...

[1] Хондрокефали — дебелоглави (гр.). ↑

[2] Буквално „великата идея“ (гр.) — политически план от първата половина на XIX век за обединяване на християнското население от Балканския полуостров под духовната, а в бъдеще и под политическата власт на гърците. ↑

[3] Тъй като по-нататък в книгата няма да стане дума повече за синовете на Йоргакии чорбаджи, редно е тук да отделим няколко реда за тях.

Йоргаки, в други документи от епохата наречен Георгаки, е историческа личност, играла в общи линии твърде неблагоприятна роля чак до Освобождението. Някои говорят за него като за „кмет“, други (напр. З. Стоянов) „чорбаджия, на който нофузът (т.е. влиянието) се почитал и в конака“. За щастие нито едно от трите му деца не са му приличали по разбирания и са оставили спомен на почтени и родолюбиви българи. Специално синовете му са получили добро образование за времето си; Димитър Георгакев Димитров е бил дълги години уважаван учител в Сливен, а брат му д-р Петко Р. Димитров завършил медицина, служил във войската и смъртта му го заварил (1908 г.) като дивизионен лекар. ↑

12.

Когато се разчу за намерението на Бяно да остави абаджийството и да стане долапчия, целият Сливен ахна. Вярно, приказките му за отслабналите очи и така нататък звучаха убедително, но все пак това беше рядко чудо: някой двадесет и пет години да минава за най-добър в своя занаят и почти пак толкова години да е преизбиран за устабашия на еснафа си, пък в един хубав ден да зареже всичко постигнато — име, навици, натрупан опит — и да се посвети на съвсем, съвсем друг занаят, и то след като петдесетакът вече е чукнал на плещите му. Дивиха се и го одумваха сливналии, от абаджийския еснаф на четири пъти провождаха сладкодумни пратеници да го разубеждават, дори в семейството му, където знаеха и другите негови, скритите подбуди, повечето не споделяха намеренията му (изцяло и безрезервно го подкрепяше само Найдено, а Яна, кротичка и послушна, каквато си беше, се съгласяваше безропотно с внезапното му решение, макар да не премълчаваше всичките затруднения, които закъснялото долапчийство щеше да им донесе). Колкото и да е наглед странно, възрадва се и го похвали единствено еснафът на долапчиите — носеше му се славата на пословично честен и прямолинеен човек (припомняха как навремето с желязна ръка бе разчистил бакиите на абаджийския еснаф — стигнаха дотам да го сравняват с Христос, който с бич в ръка разгонил търговците от храма), та се блазнаха от мисълта да го видят помежду си; влагаха може би и малко корист — все друго си е един от занаята да е общинар и с влияние в конака... Каквито и да бяха съображенията им, долапчиите го приеха с отворени обятия и ако изключим синовете му, дадоха най-много за възстановяване на изоставения от тридесет-четиридесет години долап. Бяно и тримата сина извършиха грубата работа (а тя беше много — наложи се две от външните стени да се съборят и иззидат наново, да се препокрие почти целият долап), но по-тънката измайсториха изцяло долапчиите — като се започне от отбиването на барата, та се стигне до чарковете на тепавицата.

Не може да се каже, че с поправянето на долапа се свърши много бързо. Напротив — на тази стъпка Бяно се реши в началото на август и

работата захвана още преди Голяма Богородица, а към Димитровден водата все още не бе закипяла в коритото на барата. Протакането би могло да се обясни с доброволците и безплатни помощници — наистина долапчиите от целия Новоселски боаз помагаха, но помагаха все пак като доброволци, ще рече, когато работата при Бяно не пречеше на работата в собствените им долапи. Истината е обаче, че и самият Бяно не бързаше. Изглеждаше странно и невероятно, но той, роденият току под планината, цели петдесет години бе бил само градско чадо, та едва сега я опознаваше. Не е думата за случайните излизания на зияфет с приятели или прекосяването на Балкана по Котленския или Еленския път — с толкова може да се похвали и кой да е от равнината. Друго беше новото — за пръв път той заживяваше с планината, дни и нощи, понякога седмици наред, не се откъсваше нито за час от нея, откриваше и преоткриваше я, като ревнивец дебнеше промените ѝ и постепенно започваше да усеща, че става част от нея и тя — част от него. Имаше например едно плодно дръвче, кацнало съвсем самотно на отсрещния, десния бряг на реката, но не долу в дерето, а на самата гърбица между Новоселския и Селишкия боаз. Бяно изобщо не полюбопитствува какво беше то, но с истинско умиление следеше промените, които настъпваха с него. Особено когато захладя през октомври и дърветата захванаха да променят окраската си — неговото приятелче там горе посърна, пищната му през лятото зеленина някак си залиня, поопърли се, докато веднъж просто грейна в изумителен златножълт цвят...

На хиляди таквиз малки чудеса ставаше свидетел Бяно, та за пръв път в своя половинвековен живот си позволил кратко безделие или поне намалено напрежение, не прищпорваше възстановяването на долапа. А онези, които му помагаха, схванаха по своему тази липса на припряност — приписваха я те, на пословичния Бянов стремеж всяко нещо да бъде изпипано докрай и разточително му подаряваха цялото си умение и работеха от сърце, с любов.

Когато майсторяха келевото (така на долапчийски се казва голямото водно колело), Бяно преживя ново сътресение, по-силно и от откриването на планината. Работеха си двамата келеваджии, дялкаха си с брадвите — всичко на един долап се дяла с брадва, дори варовиковите камъни на градежа, — Бяно се помайваше наоколо да им чиракува и по едно време някак случайно се позаслуша в песента,

която те си тананикаха в такт с ударите на брадвите. Гласът на песента не беше от тези, които помнеше, а думите й... о, думите!... — те не го поразиха, а просто обжариха душата му. Двамата мъже редяха:

*Къде си, вярна ти любов народна?
Къде блестиш ти, искра любородна?
Я силен пламък ти пламни,
та буен огън разпали
на младите в сърцата,
да тръгнат по гората.*

*Пламни, пламни ти в нас, любов гореща,
противу турци да стоим насреца!
Да викнем всинца с глас голям
по всичкия Коджабалкан:
Голямо, мало, ставай,
оръжие запасвай!...^[1]*

— Що е туй, дето пеете? — попита Бяно.

— Знам ли — отговори Йордан Пенеолу, по-младият от двамата, а другият, Никола Хайверя, добави:

— Мющериите, вече карат само тая, Бяно Абаджи, забравиха нашите „Провикнала съ’й Нирандза...“ или „Кирчо на пода седеше...“ Ама почакай, ще ги чуеш и ти, когато разпрегнат туканцък край долапа. Сега тази песен не слиза от устата на сливналии...

— Я почнете отначало — примоли се той.

Изпълниха молбата му. И Бяно им заприглася:

*Къде си, вярна ти любов народна?
Къде блестиш ти, искра любородна?...*

* * *

В началото на ноември долапът бе най-сетне готов и на Архангеловден Бяно пожела да го освети. Яна запретна ръкави да приготви трапеза за роднини, близки и волнонаемни помагачи (за тях имаше също дарове — ризи, топчета аба, орехи, стомни вино от новото...). Потърсиха поп Юрдан, но той, владишки наместник, бе хукнал някъде из каазата, та поканиха поп Станчо от църквата „Свети Димитър“. Освети вода свещеникът, поръси и прекади с тамян сградата, чарковете, че и водата в улея, накрая благослови и трапезата и пръв посегна към гозбата.

Бяно приемаше поздравленията и добропожеланията, а в същото време си говореше сам на себе си:

„Какъв ден, боже мой!... Ден, в който се пресичат миналото и бъдещето: хората още ме зоват Абаджи, пък ето ме долапчия. Дали ще сполуча, господи, и в долапа да заслужи хорското признание, както кога бях при стана и ткалото? Или туй ще бъде само да оставиш питомното, за да гониш дивото? — После успя да се откъсне от пряката си лична грижа и хвърли поглед по-нашироко: — Хм, ден, в който се пресичат миналото и бъдещето... Та не е ли цялото ни време кръстопът, в който ден след ден загърбяме по нещо от миналото, за да поемем към бъдещето?...“

Премина гощавката и гостите си тръгнаха, последваха ги Яна и децата с вързопите и празните бъклицы и стомни. Бяно остана сам и отиде да приседне до улея, през който щеше да се оттича водата. Душата му просто се опиваше от тишината, която се стелеше наоколо. И се радваше — знаеше, че така ще бъде чак до късна пролет.

Но Бяно се излъга — не беше изтекло и половин час време, когато няколко гласа го стреснаха:

— Хей, има ли човек тука?...

Извърна се. Бяха неколцина селяни, които водеха катъри, натоварени с губери и черги за валяне. Усмихна се, нещо топло облъхна душата му — Пенеолу, Стефан Ахлада и другите долапчии от Барите се бяха погрижили да му проводят първите мющерии, да направят сефтето на долапа му...

— Има, има! — извика в отговор. — Заповядайте, добри люде!

Не мина много и първите губери бяха вече в коритото, а водата, сякаш понесла със себе си мощта на самата планина, ги въртеше,

мачкаше, изхвърляше нагоре и пак потапяше, а багрите им бликаха, та чак заслепяваха очите.

И в този миг Бяно се улови, че тъй както се е преизпълнил с радост и надежда, си припява заедно с шума на барата:

*Къде си, вярна ти любов народна?
Къде блестиш ти, искра любородна?
Я силен пламък ти пламни,
та буен огън разпали
на младите в сърцата,
да тръгнат по гората.*

Наистина беше време на кръстовище между миналото и бъдещето...

[1] Всички Чинтулови песни в книгата са представени по сборника Добри Чинтулов. Стани, стани, юнак балкански. Подбор и редакция Никола Табаков, С., БП, 1973, който лично ние приемаме като най-авторитетен по отношение на текст, осъвременен правопис, датировка на стихотворенията и т.н. ↑

ТРЕТА ЧАСТ

КРАЧКА ПОДИР КРАЧКА

*Станал е Георги хайдутин
на тая Стара планина,
с хайдутини Георги ходяше...*

Народна
песен

*Малък бях, но помня добре, че като
притъмняваше и затваряха маазите, дюгените,
ханищата, водениците, долапите, къщата —
вред, дето имаше живи словесни същества, в
Сливен се повтаряха мощните звукове на „Къде
си, вярна ти любов народна“ или „Стани, стани,
юнак балкански“.*

Михаил П.
Икономов

*Дохаждат дни, в които момиче хвърля
такива погледи. Тежко на оногоз, който попадне
под един от тях.*

Филип Симидов
(„Прочутият Филип
Тотю воевода“)

1.

Като затвори отново вратичката на пещта и се изправи, майка му понечи да свърне към воденицата, но нещо в далечината привлече вниманието ѝ, та тя задържа стъпките си и присви очи — в края на ноември здрачевината настъпва рано и не е лесно да проникнеш с поглед през нея. Както седеше до дръвника, Георги видя как лицето ѝ се промени и дочу едно пълно с отвращение: — „Господ да ги убие!“ Надигна се. И ги забеляза в далечината — влачеха се лениво хей там, при завоя на Куруча.

— Какво си мърмориш, мале? — попита Христо, докато майстореше нещо край спряното воденично колело.

— Онези пак се тътрузят насам, — каза мрачно Трънка. — Ето за кого съм месила хлябовете...

Разбраха я — „онези“ бяха неколцината турци-пъдари, наети от конака уж да пазят бахчите надолу по Тунджа, а всъщност да следят за преминаването на хайдушки дружини от Сливенския балкан към Бакаджиците и още по-надолу — към Сакар и Странджа. Те обаче не вършеха нито едното, нито другото: вместо да пазят бахчите и да залагат пусии по пътеките, те поред се разполагаха ту при един, ту при друг от градинарите и воденичарите и тогава половин дузина пилета или цяла овца, заедно с бъклица-две ракия се принасяха в жертва на господарския им апетит. Специално воденицата на баба Трънка Смеденова най-малко веднъж на десет дни „се радваше“ на дотегливото предпочитание на тази разглезена тайфа; първи път те я „почетоха“ през пролетта, точно навреме, за да ометат гергьовското агне на семейството, и оттогава им стана привичка да кондисват тук следобед или привечер и като разгонят закъснелите мливари, да изкарат в ядене и пиене до сутринта. Чрез брат си Бяно Абаджи Трънка се оплака направо на каймакамина и уж получи обещание да не бъде закачана повече от нахалниците, но те продължиха да я „удостояват“ с присъствието си и по нищо не пролича изобщо да им е била направена забележка. Именно тази тайфа пъдари, след като навярно бяха преспали цял ден в някоя колиба надолу по Куруча или Тунджа, идваха за нова гощавка в познатата им воденица.

— Като си нямаме кой да ни опази — злъчно подхвърли майката, докато ситнеше към воденицата, — поне приберете ракията на по-скритичко...

И в този миг Георги усети онзи, „червения бяс“, отново да замъгля очите му — за пръв път от нощта, в която бе обрана църквата.

— Не! — почти извика той. И повтори — вече по-ниско, но с нещо челичено отвъд късата думичка: — Не!

— Що си намислил, бате? — За да го попита, Христо се извърна с цялото си тяло към него. — Да не мислиш?...

Всъщност Георги още не мислеше нищо, той само се чувствуваше излязъл из кожата си, а какво щеше, да последва — сам нямаше представа.

— Няма да ви опазя, мале, а ще ви отърва. — Георги изтръгна брадвата от дръвника и се запъти навън. — От вас искам само две неща: да се правите, че мен все едно ме е нямало тук и каквото и да става, да не си подавате носа извън воденицата.

— Мамо! — изстъпи се напред Христо. — Задръж го, мамо. Стъкло ракия и няколко кокошки не струват колкото един живот...

Всяка майка би трепнала пред тази заплаха. Трънка обаче не беше като другите — тя или беше от особено тесто измесена, или животът ѝ я беше вкоравил като камък.

— Не го спирай — каза сухо, като вдигна ръка. — Нека онези най-сетне запомнят кога са сквернили имота на Пею Смеденов и са грабили внуците на Георги Силдаря. — И рече на другия: — Върви, сине!

Тя забра Христо със себе си и влязоха във воденицата. А Георги, както беше с брадвата в ръка, прехвърли се от другата страна на пътя и се спотаи в бъзака. Не мина много и веселата тайфа познати пъдари — бяха петима души, накачулени от глава до пети с оръжие — приближиха и даже не похлопаха, а с ритник отвориха вратата. От укритието си Георги видя как Юсмен Балабан, главатарят им, се огледа в тъмното, пък отпрати нататък беззъбата си усмивка (някога той се бе числил към тайфата на Коджа Мюстеджеб, та бе загубил едновременно с него предните си зъби от керпедена на Тахир ага). Подвикна фъфливо:

— Е, няма как, дърта вещице, ще ни се порадваш и тази вечер. Хайде, не се майте, а слагайте синията!...

Петимата нахлуха във воденицата и затръшнаха вратата зад себе си. След малко прозорчето просветна — неканените гости бяха нахвърляли съчки в огнището. За да не попадне на изненада, Георги

изчака около четвърт час, после с котешки стъпки приближи до воденицата и долепи ухо до протката. В този момент един от бабаитите казваше сърдито:

— Ичкията не върви така на голо. Размърдай си задника, дърто, да сготвиш нещо!

— Ние сме на постно, аго — чу Георги как майка му излъга храбро. — Може да не знаеш, ама днес е света Задушница и нам е забранено не само да хапнем блажно, но дори да го досегнем с ръка.

Разнесе се тропот, изохкване — някой бе ударил жената.

— Остави я бре, Нури — разнесе се познатият глас на Юсмен Балабан. — Не сме къпави, сами ще си изпечем пилетата. Я върви откъсни главите на шест — изхихикване, — по едно на човек и едно за доядка!

Георги изтича крадешком до ъгъла на сградата и притихна. От воденицата излезе човек, хлъцна шумно и повлече преплитаци се крака към курника. Точно до ъгъла той хлъцна повторно... и това беше последният звук, издаден от него през живота му — Георги го халоса с толкова сила, че главата му се разцепи и той безшумно се строполи. Синът на воденичарката се поколеба за миг, после грабна убития за елека и го повлече. В отдалечения край на двора отмести капациите на сухия кладенец и натика жертвата си са главата надолу в него, като преди да го пусне, избърса ръце в дрехите му.

Върна се и зае мястото си до протката точно навреме, за да чуе когато Юсмен пращаше някой си Мустан да провери „къде се мотка тоя Нури, да не би ичкията да го е свалила между пилетата“. Онова, което последва, беше като познатото, имаше само две различия. Мустан не тръгна веднага към курника, а първо се провикна: „Къде си бе, Нури?“ и Георги има находчивостта да отговори тихичко, сякаш гласът му идваше отдалече: „Бурайа гел, бурайа!“^[1] И втората разлика беше, че преди да натика и Мустан при приятеля му, Георги измъкна един от пицовите му и го мушна в пояса си — както се вижда, „червеният бяс“ може би го заслепяваше, но не го лишаваше напълно от съобразителност.

Когато за трети път застана до воденицата, вътре бе започнала да се прокрадва тревогата. Юсмен Балабан казваше:

— Нещо не е в ред. Трябва да видим какво стана с тези момчета!

А баба Трънка го забаламосваше:

— Станало е то, зер. Напипали са ми току-що изпечените хлябове в пещта, пък до нея комай имаше и един мех с прясно сиренце...

Хитростта ѝ сполучи, но не задълго. Минаха само две-три минути и отвътре се разнесе същото фъфлене, само донякъде по-тревожно:

— Ставайте, аркадашлар! Ставайте да проверим тази работа!

Чу се недоволно сумтене, повали се някакво столче. Георги изтича безшумно до потайното си ъгълче и надникна през тясната цепнатина между стената и сплита лук, повесен там на един гвоздей. Тримата турци се показаха от вратата, но не се пръснаха в различни посоки, а като се посъветваха, тръгнаха вкупом, и то не покрай сградата на воденицата, а напреки през широкия двор, на който мливарите разпрягаха каруците си. У Георги наистина бе останала частица съобразителност, но по-силен от нея се оказа „червеният бяс“ — с неясна псувня на устните и с окървавената брадва в ръка той се хвърли сам срещу тримата. Неочакваността на нападението му и страшният му вид за секунда сковаха тримата бабаити. И това сковаване беше цената на Юсменовия живот — още не беше сварил нито да стори, нито да извика нещо и българинът беше до него. Яростен удар с брадвата и онзи, който допреди малко се зовеше Балабан, буквално бе разделен на две половини. Вторият от пъдарите вече почти бе измъкнал единия от ятаганите си, когато нов удар, този път отстрани, отнесе ръката заедно с половината му гръден кош... Третият, опомнил се достатъчно, не посегна към оръжията си, а като се завъртя на пети, хукна с все сила към града, като огласяше околността с виковете си: „Йардъъм!... Йардъъм!...“^[2]

Работата взе лош обрат — измъкнеше ли се пъдаринът, Трънка и синовете ѝ бяха загубени. Георги запокити подир беглеца брадвата — не го улучи. Тогава измъкна пищова из пояса си, запрегна го, прицели се и дръпна спусъка. Изстрел не последва: „Мамка ви... — изруга момъкът, не знаете един пищов като хората да заредите!...“ Майка му и Христо, появили се на вратата, му извикаха нещо, но той не ги чу; съзнаваше — сега не беше време за приказки. Съблече и захвърли настрана антерията си и с все сили се затича подир пъдарина. Колко време го преследва, това Георги никога не можа да определи — беше по-лек и трезвен, но на другия страхът бе дал крила. И все пак Георги

го застигна. Някъде към Големия разлив го догони и така, както беше с голи ръце, се нахвърли върху му и падна заедно с него на земята. С една ръка стисна гърлото на турчина, та неговото „Йардъм!“ секна за пръв път от воденицата чак дотук, с другата се пазеше от пестниците и ноктите на поваления. Не мина без борба; пъдаринът бе уплашен, но не и вцепенен от страх и съвсем не се канеше да се предаде ей така, бадева. Георги нито сега разбираше, нито сетне можеше да разкаже съвсем точно как бе преминала борбата, колко пъти се бе озовавал отгоре и колко — отдолу. Той само си спомняше, че неочаквано свободната му ръка напипа костения чирен на един нож, който едва-едва се подаваше от сияхлъка на турчина. Не се поколеба — измъкна ножа, замахна веднъж, дважд... и тялото в ръцете му внезапно странно натежа. Отпусна го и се изправи, задъхан. Турчинът остана неподвижен, с лице, забито в земята, около него бе започнала да се образува локвичка кръв.^[3]

Сега, когато битката беше вече зад гърба му, настъпи опомнянето. Георги осъзна всичко — от извършеното до възможните последици. И се залови за неотложното — да заличи белезите на случилото се. Изтъркаля трупа в реката и с удоволствие видя как придошлата вода веднага го повлече надолу. После се поизми и бавно тръгна назад към воденицата. И едва сега разбра къде се намираше — не беше предполагал, че се е отдалечил чак толкова...

Нощта почти бе изпълзяла из върбалаците, когато се случи непоправимото — още развълнуван от преживяното, Георги не съобрази, че отнякъде се носеше конски тропот. И когато една каруца изскочи от завоя пред него, той не свари да се хвърли настрана, а само позакри лицето си. Не го бе сторил достатъчно бързо, защото позна човека, когото возеха — Йоргаки чорбаджи, вторачен в него, че чак изцъклен. „Майната му — каза си с насилено самообладание Георги. — Отде ще се сети, че съм светил маслото на петима турци...“ Но мина не повече от стотина крачки и мнимото му самообладание се изпари. Реката бе довякла трупа на турчина дотука и така го бе подпряла на камъните, че той изглеждаше като нарочно облещен срещу пътя. Георги се огледа. На влажната земя личаха следите от каруцата. И много ясно се виждаше, че на това място тя бе спирала. Георги огледа и себе си. И едва сега забеляза, че ризата му е оплескана с кръв...

— Трябва да бягам — каза той на майка си и Христо, когато малко по-късно беше отново при тях. — Случи се най-лошото. Човек може да се надява на милост от турчин, но от Йоргаки чорбаджи...

Заедно с Христо хвърли и другите два трупа в сухия кладенец, поръча нему и на майка си как да затрупат кладенеца с камъни и да изличат кръвта от земята, как да обясняват на близки и врагове отсъствието му, накрая препаса сияхлъка на един от убитите. Майка му продължаваше да се държи — с нищо не показваше да се е загрижила, че може би да види следващия път не сина си, а само побитата му на кол глава.

— Отбий се до вуйчо си — каза му тя, като му подаваше бохчичка с два топли хляба и още това-онова за ядене. — Нему акълът сече — ще знае какъв съвет да ти даде.

После го прекръсти и целуна по челото. И това беше цялото изпращане на човека, който тръгваше да бере слава и приключения като хайдутин и войвода.

* * *

— Ако искаш, остани тук — каза му Бяно Абаджи, след като го изслуша. — Но ако Йоргаки те е издал, турците няма да отминат долапа, да го знаеш. Дори да забравят, Йоргаки чорбаджи ще ги подсети — зер той срещу тебе няма нищо, ала мен открай време ме ненавижда, та няма да изпусне тази сгода.

— И аз тъй мисля, вуйчо. — Докато разговаряха, седнали един до друг малко настрана от долапа, Георги Трънкин се забавляваше да хвърля камъчета по един гърбав клон, който знае кога довлечен тук от водата; почти с всеки удар го улучваше — така сигурна и спокойна бе ръката му. — Ако не ме намерят у дома и на воденицата, веднага ще похлопат у вас, в Кафтанджийската, — сетне тук...

— Добре, само не виждам къде ще се укриеш... По-рано казваше, че си бил с дружината на Калъчлията. Да, ама Димитровден мина и дружините навярно са разпуснати.

— Разпуснати са, вуйчо, тъй е.

За известно време се умълчаха, та се чуваше само бълбукането на реката и почукването на Георгиевите камъчета върху клона.

— Ако слушаш мене — поде отново Бяно, — иди в Котел при Нанка. Нанка Търпанска, на свако ти Стойко дъщеря му. Тя минава за щура, ала отнася ли се за човек, дето е сторил зло на агаларите, чудо ще направи, но ще го укрие. Пък ти не си кой да е, все рода сме нещо...

— Ще те послушам, вуйчо.

— Гледай да не те видят много хора, когато ще се промъкнеш при нея. Пък аз ще имам грижата да те известя дирят ли те в Сливен или работата се е разминала.

За диренето се разбра още преди Георги да бе стигнал до Котел — не беше се развиделяло, когато една многобройна потеря, водена от бьолюкбашията Топчи Ахмед, не само пристигна, а обърна като ръкав целия долап, че и близката му околност. И все пак това бе нищо в сравнение с извършеното от заптиетата в Сливен и на воденицата. Щом къщите на Никола Аджема и на другите приятели на Георги изглеждаха като изтърбушени, можем да си представим какво ли е било на воденицата или в домовете на Смеденови и на Бяно Абаджи...

* * *

Съветът на Бяно се оказа добър — Нанка Търпанска, по баща Стойкова, без никакво колебание прие да укрива в дома си своя далечен сродник Георги Трънкин. Мъжът ѝ, Кръстю Търпански, улегнал и чужд на склонността към приключения, но буден и благороден човек, не се зарадва на неочакваното гостуване, обаче отношенията му с Нанка бяха такива, че не ѝ възрази, с нищо не ѝ попречи. Дори склони да прави заедно с нея скривалище за преследвания от властта Георги, без да даде израз на чувствата, които всъщност изпитваше.

Така Георги прекара в относително безгрижие зимата. Само две неща запълваха и осмисляха времето му — очакването да получи хабер, че войводата Димитър Калъчлията е развял байрак на Агликина поляна, и съставянето на кой от кой по-жесток план за отмъщаване на Йоргаки чорбаджи за неговото издайничество.

Дочака и двете. В средата на април лично хаджи Никола Кебеджията се нарочи уж за някакви свои търговски работи, а

всъщност измина пътя до Котел само да извести на Георги, че войводата ще спазва обичая и ще събере момчетата си навръх Гергьовден. А нощта срещу „своя“ ден Георги посвети на отмищението. На свечеряване Нанка го изведе от Котел и като удари по преките пътеки, някъде около полунощ младежът беше в Сливен. Дори не му мина през ум да се обади на своите — единствената му цел беше разплатата.

Огледа къщата на Йоргаки. Нищо не възбуди подозрението му, а сплъстената от кръв коприва се поклащаше мирно на портата на чорбаджията^[4]. В този случай обаче изпитаната магия с копривата не даде плод — злите духове навестиха дома на чорбаджията въпреки нея. Георги извади предварително напоените със смола парцали, запали ги, после с опитна ръка ги запрати към хаета, на стълбите, към сайванта, мутвака... Когато видя, че пламъкът обхваща от всички страни къщата на кмета и огнените езици лизват вече резбата по тавана на къшката, момъкът стори едно подигравателно темане нататък, пък обърна гръб и пое отново към Балкана.

Откъм дома се разнесоха първите писъци.

[1] „Тук ела, тук!“ (тур.). ↑

[2] „Помооооц!... Помооооц!...“ (тур.). ↑

[3] Описаният случай, при който Георги Трънкин е убил няколко турци при воденицата на майка си, е автентичен, макар и с няколко разлики — станал е по-късно, когато вече е бил хайдутин и при брат си Христо е имал най-сигурното си убежище, както и в някои второстепенни подробности; срв. сборника Дорде е Стара..., стр. 72. ↑

[4] М. Д. от Сливен (родом от с. Гледачево), сега живеещ в Москва, разказа на автора следния интересен обичай, вече позабравен и непрактикуван в Сливенския край: когато се коли гергьовското агне, в кръвта му се топи коприва и се окача на портата — да жули и не допуска да преминат злите духове. ↑

2.

Клепала, човешки викове и предупредителни изстрели раздраха сънливостта на заспалия град, дворът на Йоргаки се изпълни с полуоблечени съседи и няколко заптиета от конака, с гълчава до бога, щедро раздавани съвети и викове от рода на „Хайде бе, няма ли кой...“, не липсваха и сеирджии, за които пожарът беше само хубав повод за зяпане и после одумване. Все пак намериха се хора, които изнесоха това-онова от сайванта, останало настрана от по-буйните пламъци, храни и разни претъпкани чували от избата, двама даже сполучиха да изведат прочутите хранени коне на чорбаджията от дама. Но затова пък слугините на Йоргаки, които спяха в отделна пристройка, незасегната от огъня, бяха прицел на особен интерес — побегнали само по долни ризи, те станаха повод на шегобийците да изпробват остроумието си, докато някои позастарели ергени, Савата Сяроолу например, използваха суматохата, за да оципят някоя от тях по закръглените задни части — „подвиг“, с който по-късно щяха дълго да се хвалят.

Злонамерените шегии секнаха с идването на каймакамина, а по време съвпаднаха с появяването на Йоргаки чорбаджи на хаета. Стопанинът, облечен само по донове, се показва от вратата на посрещника, огънат под тежестта на една внушителна по размери каса — дървена, но щедро ошарена с железни обковки. Да мине по стълбата беше станало невъзможно — тя гореше и вече по няколко стъпала се сриваха сред облаци от искри, та избиколи към по-оцелялата страна на хаета и хвърли касата от височината на чардака, после скочи подир нея. Наистина дружелюбни ръце на синове и съседи го подхванаха, но не се мина без произшествие — охраненото тяло на чорбаджията им натежа, та Йоргаки тупна на една страна, изпищя и се хвана за глезена. Той обаче не обърна внимание на болката, а като ястреб се хвърли към касата. Не, нямам е повод за тревоги — посмачкана беше касата, но скобите ѝ я бяха удържали при падането на калдъръма, та нейното съдържание, за което можеше само да се гадае, си остана тайна за зяпачите.

Като че ли повече нищо не можеше да се направи — къщата, подхваната отвред от пламъците, гореше като факел, та беше немислимо да се прави опит за потушаване на пожара с бакъри вода. Бакърите и лопатите бяха в ръцете на комшиите, но за друго — стараеха се да не позволят на пожара да се разпростре и към техните имоти. И сякаш вече се очертаваше тъй сеирджийски да дочакат края на богаташката къща, когато един неистов глас потресе всички, цялото множество:

— Дъщеря ми!?... Жива ли е дъщеря ми!?...

Гласът принадлежеше на Евтим Димитров, който, запъхтян и разгърден, току-що се втурна в двора и разблъска тълпата. Него, общо взето, малцина от присъстващите го обичаха, но бащиният му ужас стъписа всички, та се възцари гробовно мълчание, огласяно само от прашенето на гигантския огън. Така Евтим стигна до стопанина на пламналия дом, разтърси го за ризата и размениха по няколко думи: гневни от устата на единия и гузни — на другия. И от тях се разбра — тази нощ Златина Евтимова бе останала да нощува при приятелката си Стилиянка, а в олелията и паниката бяха забравили за нея, та тя — заспала или задушена — още беше в малката дясна собичка. Сега бе вече късно да се предприеме каквото и да било, това разбра дори и бащата, та не помоли за помощ, а само се строполи на земята, прихлупи лице и горко зариде.

И точно в този момент навалищата отново бе разблъскана и напред изскочи висок и строен момък. В ръбатите черти на лицето му и смръщените очи с виолетов оттенък мнозина разпознаха един от синовете на Бяно Абаджи — Найден. Целият излъчваше толкова необузdana решителност, че сетне неколцина от по-старите зяпачи се къляха да са видели в него лицето на дядо му — онзи, когото навремето турците обесиха на гредата на собствената му порта.

Найден улови за ризата приклеknалия в безпомощност чорбаджи Йоргаки и грубо го изправи на крака.

— Къде е момичето? — От схванатите челюсти на кмета се откъснаха само неразбираеми звуци. — За гостенката ти те питам, говедо!

Въпреки нечуваната обида момъкът не успя да изтръгне смислена дума от потресения Йоргаки. Тогава отнякъде се появи Стилиянка — също и тя по риза и с чехли на прябош^[1], но наметната

от някого с ямурлук. Също и тя говореше несвързано, но все пак от думите ѝ Найден и околните разбраха най-важното — всички, изглежда, са мислили, че нощуващата у Йоргакеви Златина се е разбудила от виковете и суматохата, та едва сега са разбрали, че я няма между оцелелите.

— Къде е собата, където ѝ постлахте?

Момичето не отговори, само показа с ръка. Подът на хаета пред собата гореше, пламъците вече бяха обхванали и вратата.

— Има ли прозорец от другата страна?

— Има — с изцъклени от ужас очи потвърди Стилиянка. — Само че през него не може да се влезе. Запречен е с ей такава желязна решетка.

— Вие бе! — извика на двамата ѝ братя Найден. — Какво се пулите? Вървете оттатък и през железата строшете прозореца!

— Ама...

— Какво ама?! — Младежът вече не викаше, а направо крещеше. — Да се задуши ли искате? — После се обърна към двама непознати: — Елате и помогнете!

Както става в часове на нещастие, хората тръгват не след „старо и патило“, а след онзи, в когото инстинктивно са доловили воля и запазено самообладание. Същото се случи и сега — никой не се запита дали този двадесетинагодишен момък има право да заповядва над другите и да се разпорежда в чужд дом, а просто му се подчиниха. С помощта не само на двамата, но и на още неколцина, които по свое желание се притекоха на помощ, Найден донесе две окастрени дървета от купчината до дувара и ги подпря към онзи край на хаета, където пламъкът на пожара едва сега се разгаряше. Смъкна ямурлука от нечий плещи, плисна върху него бакъра на един от ония, дето заливаха външната дървения на къщата, метна го върху плещите си и — безразличен към всеобщото „ах!“ на скупченото множество — запълзя нагоре по дърветата и сръчно се прехвърли през оградката.

— Ще се откаже... — пророчески рече някой, когато го видяха там, на хаета, да закрива лице с влажния ямурлук: горещината горе очевидно беше непоносима.

Но безименният пророк не позна. Извърнал се настрана, Найден пое няколко пъти дъх, пък с лудешки скокове се хвърли към вратата на собичката. За малко го загубиха из погледите си — той просто изчезна

сред пламъците. После се появи там, в сърцето на пожара. Изобщо не опита заключена ли е портичката (после се разбра, че Златина е била спуснала мандалото отвътре), а връхлетя с рамото напред и заедно с дъските ѝ и с пламъците не влезе, а рухна вътре.

За секунда или десет Найден загуби съзнание. Опомни се от кашлицата, която раздираше гърдите му. Огледа се с мъка — не само заради мрака в стаичката, но и поради гъстия пушек в нея. За разлика от повечето сливенски къщи, в собичката имаше одър а не менсофа. И от одъра, неестествено повалена настрана от кръста надолу и облежната на едното рамо, се провиждаше неясна фигура в бяла риза; ще речеш — истинско привидение от приказките.

Момъкът направи усилие да преодолее замайването, да събере силите си. Успя, но само наполовина — изправи се и се движеше, но краката си чувствуваше странно омекнали. Отиде как да е до одъра и дръпна завивката. В този момент при вратата лумна огън и в светлината му зърна девойката; беше виждал дъщерята на Евтим чорбаджи, ала сега не я позна — така сгърчено и с увиснала челюст беше лицето ѝ. Промуши ръце под нея и я повдигна; друг път навярно не би усетил тежестта ѝ, но сега едва не се катурна под нея. Повлече крака към изкъртената портичка, а срещу него, сякаш огнено дихание на приказан змей, се проявиха лакомни езици пламък. Колкото и да беше със замъглен мозък, Найден ясно осъзна, че е неспособен да се провери обратно през огъня — липсваше му сила да измине тичешком тези десетина крачки, още повече и с товара в ръцете си. Върна се назад и долепи двете лица — своето и на безжизнената Златина — до изкъртеното прозорче. Зад него пращеше и се разгаряше огънят, топлината обгаряше тила му, но дробовете му алчно поглъщаха свежия въздух и разпращаха свежест и сила към цялата му снага. Девойката в ръцете му, изглежда, също усети живителния досег на въздуха, защото клюмналата ѝ като осланено цвете глава помръдна, поизправи се, устните произнесоха нещо неразбираемо. Найден поразгърди пазвата ѝ, разтри плътта, за да върне живота в нея.

— Не се бой! — прошепна в ухото ѝ. — аз ще те спася. И двама ни ще спася. Само ако можеш, дръж се ей така за врата ми!...

Думите очевидно не достигнаха до съзнанието ѝ, но ръцете ѝ машинално се вчепкаха една за друга зад главата му. Найден смъкна ямурлука от плещите си, зави с него живия си товар, после пое до

пръсване въздух в дробовете си и с все сила се втурна през пламъците. За миг му се стори, сякаш не той, а огнената стихия се хвърли върху него — облиза го от всички страни, изсуши до болка очите му, една пламтяща греда се стовари току зад него, че дори засегна задния му крак. Колко време беше бягал през огъня — секунда или цели часове, — това момъкът никога не разбра. Изведнъж обаче жълтата стена изтъня пред погледа му, мярна се горящ пармаклък и зад него долу — протегнати ръце. Найден хвърли към тях повитата в ямурлука девойка, а сам се строполи върху оградката и заедно с нея се преметна долу. Калдъръмът стремглаво полетя насреща му, но някой — беше кръщелникът на баща му, Панайот Хитов — скочи напред, та го пое и двамата се отъркаляха по земята. И това беше последното, което Найден помнеше...

... Свести се, когато за втори или трети път изливаха менци с вода отгоре му. Най-напред усети пареща болка по лявата страна на лицето, сетне зърна огнедишация вулкан на къщата (покривът ѝ точно в този момент се срина, та пламъците и искрите сякаш обагриха небето!) и тази картина в миг му припомни всичко, което се бе случило.

— Момичето? — попита.

— Живо е, живо е — изрече на скоропоговорка един припрян глас току до ухото му. Найден изви очи и позна Кутьо Ганчев. — Не се бой, ще оправим и тебе...

Ще оправели и него — какви ги говореше общинарят? Найден се насили, та се изправи на лакът. Странно — от усилието го заболя не ръката или рамото, а лицето.

— Искам да го видя! — каза той мъчително.

— Ти луд ли си?! — възкликна Кутьо Ганчев. И добави по своему: — Амчи то комай е на по-добър хал от тебе...

— Не си прав, Кутьо чорбаджи — отговори му един гръден, малко дрезгав глас. Найден позна в него Панайот Хитов. — Човекът живота си заложи за чуждото дете, редно е поне да види що е сторил...

Помогнаха му да се изправи. Найден изпита странно чувство на хлад по колената, сякаш го бяха събули. Погледна надолу. Потурите по бедрата му просто ги нямаше и в широките дупки се виждаха краката. Напъна разум, но не можа да си обясни това чудо.

— Раздрал ли съм се някъде? — запита смаяно.

— Раздрал ли! — отговори му Панайот. — Ти целият гореше като главня бе, човек!

Двамата с Кутьо Ганчев го поведоха, като почти го носеха за подмишниците. Найден с изненада забеляза страхопочитанието, с което околните му правеха път; досега подобно страхопочитание той бе виждал само у богомолците по Великден, когато свещениците обикаляха църквата със светите дарове в ръце. Така го заведоха до един камък край дувара, на който още с обгорен ямурлук на раменете седеше Златина Евтимова и тихо плачеше, а сълзите ѝ чертаеха плетеница от светли пътечки по опушеното ѝ лице. Друго момиче на нейната възраст (беше Стилиянка) стоеше приклепнала до спасената, гладеше успокоително косите ѝ, пък в същото време плачеше повече и от нея.

— Ето го избавителя ти, Златинке. — Говореше Йоргаки чорбаджи, но гласът му бе така разчувствуван, че нито Найден, нито околните го познаха. — Стани да му се поклониш...

Девојката се свлече на колене пред Найден, потърси с ръце и устни десницата му. Когато отгатна намерението ѝ, той се дръпна рязко като ужилен.

— Хайде, хайде — каза сопнато, — да не съм поп... Туй, моето, всеки мъж щеше да свърши... — И не закричи, а почти побягна назад. И за малко да се повали от болка и безсилие.

— Остави, не се насилвай — посъветва го Панайот. — Ние с чорбаджи Кутьо ще те заведем до вас, ще те превържем...

Предишната несвяст отново завъртя света пред очите на Найден и той с облекчение се остави на дружелюбните ръце, които го водеха. Единственият, който не му се поклони, докато минаваше, даже не показа да го е забелязал, беше бащата на момичето, преди час изтръгнато от сигурната гибел. Не го забеляза, понеже в това време бе зает да шушне свъсено на каймакамина:

— Туй ще да е работа на Добри Желязков, ефенди.

— Ти луд ли си! — кресна му в отговор Мехмед Салих бей, разгневен, че даже и в такъв момент чорбаджията робуваше на вечния си гарез към фабрикаджията. — Човек като него да тръгне да пали...

— И да не е бил той, някой от неговите панти е — не се стресна от гласа му Евтим. — Нали ги учи на непокорство...

— С какви лайна ме мажеш, даскале? — криво се усмихна Найден.

— С таквиз — гъгниво го сгълча Злъчката, — дето ще ти оправят раните. Виж се само, замязала си на пърлено прасе...

— Хубаво бе, джанъм. Ама не мога ли все пак да зная, щом не комшийската, а моята кожа мажеш?

Без да прекъсва работата си, мършавият учител рече спокойно:

— Щом толкоз те интересува — е, не ме е страх, че ще ми вземеш занаята. Бял равнец, звъника, невен и лайка, киснати четиридесет дни в зехтин. Е, доволен ли е, ваша милост?

Когато се водеше този твърде далечен на изискаността разговор, навън вече бе развиделяло. Още като заведоха обгорения Найден в дома му, Кутьо Ганчев и Панайот Хитов заръчаха някое от момчетата да изтича да повика лекар. Първата мисъл беше за новия хекимин, Костаки, дето си бе открил лечебница в двора на Газибаровите в Клуцохор. Обаче само като чу името му, Найден така разтърси глава, сякаш бе решил да я откъсне от шията — предпочитал да умре, нежели да се остави в ръцете, с които Костаки знае само да озлочестява невинни момичета, каза. Тогава се сетиха, че даскал Димитър Инзов падаше малко врач. Извикаха го и той наистина се нае да изцери тежките рани и изгаряния („плюски колкото детски юмрук“) на момъка.

Случи се, че едновременно с него в дома се прибра и Бяно Абаджи. Станал нощес да извади губерите, които се валели в барата, и забелязал отблясъците на пожара, та решил да слезе до града и да види каква е работата. Сега, като размени няколко приказки с ранения Найден и го остави в ръцете на церителя-даскал, Бяно приседна в другата одая с онези, които го бяха довели. Разбира се, най-напред попита за подробности около случката. Кутьо Ганчев му разказа и завърши възторжено:

— Синът ти се показва юнак, Бяно Абаджи! Кълна се, за подвига му песни ще се пеят!...

— Юначество, как не! — изсумтя дрезгаво в отговор Панайот. — Да си излага живота за кого? За този Йоргаки, дето...

— Не говори така — прекъсна го Бяно. — Изложил си е живота за едно човешко същество, а това е достатъчно. — И добави мъдро: — „Хубост се на чело не носи, а човещина.“

— Човещина!... Човещина!... — не се предаваше Панайот. — Не се докачай, кръстник, ама не съм на твоя акъл. Туй, Найденовото, е все едно да видиш пепелянка, затисната от камък, и да я избавиш. И за какво? За да я пуснеш, че после ако не ухапе тебе, то ще бъде брат ти...

— Ако бях аз — тихо произнесе кръстникът му, — щях да си рискувам живота и за самия Йоргаки. Пък то е било съвсем невинно девойче...

В този момент при тях в одаята влезе Руска и им поднесе димящи филджани кафе. Бяно забеляза, че ръката ѝ потреперваше, когато поднасяше чашката на Кутьо, а погледът ѝ упорито отбягваше да срещне неговия. В същото време Панайот Хитов продължаваше да си мърмори:

— Е, Найден не спасил дъщерята на пепелянката, а на усойницата...

Като изсърбаха кафетата, Кутьо Ганчев някак си ни в клин, ни в ръкав — такова, разпореждане подобаваше само на стопанина — предложи:

— Панайоте, я иди да видиш що става оттатък. Даскал Инзов може да има нужда от мъжка помощ...

Наумил си беше нещо. И това бе толкова ясно, че дори Панайот Хитов, който не беше — поне все още — от особено досетливите, разбра, че върлинестият общинар гледа да го отстрани.

Щом той излезе от стаята, Кутьо Ганчев заговори направо:

— Не ми се сърди, Бяно Абаджи, че ще отворя дума за венчило в такъв час, когато през една стена церят тежките рани на сина ти. Отколе щях да сторя всичко по реда му, ама как да улуча, когато и ти, и госпожа Яна сте заедно тука или горе на долапа? — Той преглътна и адамовата му ябълка подскочи чак до ченето. — Сигурно вече си разбрал, искам дъщеря ти Руска да ми стане жена и да дели с мене добро и лошо до края на дните ни.

„Това е! — въздъхва в себе си Бяно. — Имаш дъщерята още за запетайка, не си ѝ се порадвал като света, а в очите на другите тя вече станала мома за женене...“ А гласно произнесе:

— С нея разбрал ли си се, Кутьо чорбаджи? — Каза го и веднага усети нелепото: може би разговаряше с бъдещия си зет — ще рече, все едно нов син, пък го зовеше „чорбаджи“, сякаш обсъждаха общинарските въпроси. Като си спомни за общината, Бяно мислено видя всичките случаи, когато с Кутьо бяха заставали ако не един срещу друг, поне не и рамо до рамо. Защото имаше нещо в този жених, поради което двамата почти винаги се разминаваха. Кутьо Ганчев беше от онези мъже, които се бяха създали сами и от нищо, и това беше похвално и за пример; обаче за разлика от другите такива мъже нему липсваше твърдост на духа и борбеност, а някак прекалено хлъзгаво се измъкваше от всички положения, които изискваха безстрашие и непреклонност.

Докато премисляше всичко това, Бяно усети, че е пропуснал отговора на жениха. И рече виновно:

— Искам ти прошка, не чух, Кутьо.

— Амчи рекох, че сме се разбрали, Бяно Абаджи. И молбата, която ти отправям, е колкото от мене, толкоз и от Руска.

Тъй, разбрали са се! Е, не е много за чудене, щом бащата се е хванал долапчия и по цели седмици не слиза от Барите... При тази мисъл Бяно се засмя в себе си. Защото си каза: и да не живееше на Барите, те пак щяха да се разберат, зер младостта знае всички пътища. Остави тези мисли за себе си и повиши глас:

— Ще поговоря с Руска и ще ти съобщя ответа си, Кутьо. — Онзи направи някаква крива физиономия, та Бяно се почувствува длъжен да му обясни: — Обещавам да я, *попитам*, а не да й *влияя*. И друго обещавам — да не отида против волята й. Отворило ли се е за тебе сърцето й, още до Петровден ще сторим годявката.

Малко по-късно, когато Кутьо Ганчев си тръгна, Бяно мина да навести сина си (той беше така превързан, че се виждаха само очите и устата му) и изслуша пълните с надежда предсказания на Злъчката, а после поговори с Яна. Разказа й за разговора си с Кутьо и тя го слушаше внимателно, пък нещо в жената му подсказа, че Яна не чуваше нищо ново — очевидно Руска бе споделила това-онова с майка си... Подхвърли й:

— Или комай ще е губене на време да питам Руска за волята й, а?

Яна спря кротките си очи върху него, прекара ръка по белия кичур, който започваше около средата на челото и се губеше някъде

под шамията, и тихичко отговори с въпрос:

— Ти не харесваш особено Кутьо Ганчев. Защо?

— Има нещо в нрава му, което не ми е твърде по сърце. Е, лично на мен той и по хубост не ми допада, но туй е на второ място.

— Много е разсъдителен като за вас, Силдаровците, нали? — продължи кротичко Яна. — Вас по̀ ви ловят очите хора като Трънка или като Манол, царство му небесно. Ама помисли, Бяно, ти също не си lika-прилика със сестра си, не беше и с братята си. При тебе също думите на сърцето първо минават през ума, та тогава застават на езика...

— Може и да си права — съгласи се той. — Само че при мен те се отбиват до ума, за да се допитам за правдата им, а не да ги наглася според изгодата си. — Бяно замислено се почеса зад ухото. — Страх ме е да не стане тъй, Янке, че внуците ни да не приличат нито на Руско чорбаджи, нито на Георги Силдаря, а, да речем, на Евтим Димитров или Йоргаки...

— За това аз не се страхувам — произнесе този път съвсем решително жената. — Защото познавам нашата Руска, Бяно.

С това приключиха разговорите около бъдещето на Руска. Бащата забрави намерението си и дори не я подпита за желанието ѝ. И след малко повече от два месеца ги сгодиха — нея и Кутьо Ганчев; позакъсняха, защото изчакаха да заздравеят раните на Найден и той да хвърли превръзките. И когато Кутьо и осмината му другари донесоха според обичая чинийката с шекер, пръстените и трите махмудии във възела на шарена кърпа, онзи, който водеше веселбата, беше именно Найден (все според обичая на годежа не присъствуваше нито Руска, нито майка ѝ, нито изобщо някаква жена). От обгарянето му остана само един особен — дълъг и лъскав — белег, който започваше от лявото слепоочие и се спущаше надолу до ръба на челюстта; не само че не го загрозяваше, а му придаваше и някаква особена привлекателност.

[1] Сливенска диалектна дума от епохата — означава „на бос крак“. ↑

3.

В просторния бащин двор в махалата Гюр чешме му отделиха място и още в ранната пролет на 1851 година даскал Добри Чинтулов започна да си гради дом. Работата обаче вървеше с костенурча скорост: парите ли не достигаха, майсторите ли го мамеха, но ето — лятото си отиваше, а строежът едва-едва се подаваше един човешки бой над земята и сякаш за подигравка долепени до стената бяха няколко стъпала, които не водеха за никъде. Така недовършена щеше да си остане къщата и през цялата зима, но колкото и да не е за вярване, в нея беше вече съвсем готово кътчето, което докрай щеше да остане любимото местенце на учителя — „килията му“, както се изразяваше той за него.

Избата на бъдещия дом беше до три аршина надълбоко в земята. Извървеше ли човек десетте крачки по дължината ѝ, стигаше до едно второ помещение, на точно един аршин над пода на избата и преградено от нея с дъсчена стеничка с прозорче за наблюдение. Самото помещение беше около четири и половина аршина по дължина, три и половина на ширина и съвсем малко над три високо — толкова, че по-снажен човек можеше да стигне с пръсти тавана, без да си даде много-много зор. Тук именно беше „килията“ на даскал Добри.

Малка беше тя, ала отговаряше на „килия“ само по име. Всъщност даскалът я бе обзавел така, че просто да ти е драго да приседнеш между четирите ѝ стени — всеки пръст място от нея носеше белега на нещо, сгрято от човешки дъх. Тук имаше такъв уют (тази дума току-що бе дошла в Сливен, пренесена из Одеса от Добри Чинтулов), дето да ти разтопи душата. Трите ѝ каменни стени бяха покрити с рогозки, на северната страна имаше иззидано хубаво огнище, на желязното „конче“ на което даже сега, в късното лято, няколко тлеещи цепеници спомагаха да се подсушава влагата от стените, на една къса верига над тях висеше опушено котле с вода, а горе, на рафта над огнището, Добри бе наредил медни съдини и гледжосани пръстени паници. „Килията“ бе застлана от край до край с дебел козях, няколко възглавници за сядане бяха разхвърляни по него в привиден безпорядък, по едната дължина на стената стопанинът бе

подредил тясно миндерче за полягане, а над него — рафт за книги и за голямото богатство на учителя — цигулката му.

В тази именно „килия“ при светлината на главните и на лоената свещ Добри щеше да преживее в бъдеще — даже когато твърде представителният му дом се завършеше и се изпълнеше с живот — най-трепетните си часове, онези, в които щеше да бъде насаме с музата си^[1].

В тази августовска привечер обаче Чинтулов беше в „килията“ си не с музата, а с любимия си, макар и „таен“ ученик — Иван Силдаров.

— Позволяваш ли ми, учителю, един въпрос? — каза Иван, докато прибираше в торбичката си книгите и тетрадките си.

Добри Чинтулов се разсмя благо и от тази усмивка широкото му лице стана още по-широко. Той разпери комично ръце:

— Нали сложихме точка на уроците, сега вече редът се обръща — ученикът ще изпитва учителя. Казвай си въпроса, Иване!

— Не е изпитване, а само молба за още малко светлинка, учителю. В последните дни ти много наблягаше за отечествената ни история. Може да се рече — до три четвърти от всеки урок беше по история. Пък мен ми се струва, учителю, че на приемния изпит в братска Русия единственото, което със сигурност няма да бъде питан, е за нашата, българската история. Защо тогаз положихме толкова труд и време за нея?

Усмивката угасна върху добродушното лице на учителя. Някое време той се взира с присвитите си късогледни очи в откритите черти на ученика си. После произнесе с глас, в който се прокрадваше недоовладяно вълнение:

— Уроците ние завършихме, Иване, и — да се похваля сам — завършихме ги добре, не, отлично. Като заминеш сега за Русия, на тебе ще ти трябват най-много две години, за да доусвоиш езика, да вземеш приравнителните изпити и наред с тамошните гимназисти да постъпиш в университет.

— За този изпит ми беше думата...

— Чакай, не ме прекъсвай! В подготвителните години и сетне в университета ти няма да бъдеш само ученик и студент, Иване — през цялото време ти ще бъдеш и българин. За мнозина това ще бъде повод да те приемат с обич, втори няма да са чували за нашето отечество, за трети може да е сгоден случай за задявка. Пред всички тях ти ще имаш

сладкия дълг да защитаваш името на българите, на България. А защитата ти ще бъде твърде наивна, ако не си въоръжен със знания из великата наша история. Велика, да, нищо че сега сме роби на най-назадничавия от всички народи на Европа. — Учителят помълча малко, пък допълни унесено: — Посветил съм се да подготвям не ученици, а преди всичко българи, тъй схващам аз работата си. — Той сякаш се сепна, израз на стеснение зачерви страните му. И попита припряно: — Кога, казваш, ще поемеш на север?

— До две недели ще мине венчилото на сестра ми. Превърне ли се Руска от Силдарова в Кутьо Ганчева, и „пътника път го чака“, както би рекъл баща ми. Нали и ти ще почетеш празника в рода ни, учителю?

Поприказваха още малко и Иван си тръгна. Останал сам, Добри Чинтулов отвори тетрадките си и се опита да поработи, но не му спореше. Излезе и се поразходи из двора, сетне си стопли нещо и вечеря, отново постоя напразно над отворената тетрадка а онова непредаваемо с думи нещо, което в щастливи мигове даваше крила на духа му, сега упорито не идваше. И Добри седеше сковано на миндерчето си и немигащи очи гледаше играта на пламъчетата в огнището, пък отвъд тях виждаше един дълголик образ със светли очи и венец от златни коси около него...

Нощта вече бе прихлупила родния му град, когато горе, в началото на стълбата към избата, се разнесе чукане. Учителят запали една борина и отиде да посрещне късния гост. Беше приятел — на горното стъпало стоеше поп Станчо и му се усмихваше широко. Здрависаха се и Добри го въведе в „килията“ си. Там поп Станчо не прие да седне, а като човек, който е бил принуден дълго, да сдържа възбудата си, заситни наляво-надясно и заразказва оживено, като придружаваше думите си с такова ръкомахане, че на моменти широките му ръкави сякаш изпълваха от край до край тясната стаичка:

— Щастливец над щастливците си ти, Добре! Даваш ли си сметка, брате, що става през тези дни в нашия Сливен? Мога да го оприличи само на оня топъл лъх през април, който разпуква пъпките на дърветата и пробужда мъртвилото за живот. Не, не, не преувеличавам, бог ми е свидетел! Където и да минеш през града — без значение дали е двора на школото, Аба пазар, или край дюкяните на Мангърската, — отвред ще те посрещне или застигне сал една

песен, то ще речеш, че не народ я пее, а цялата божя земя. — Свещеникът запя. Имаше плътен и школуван глас, а каменните стени на „килията“ многократно го усилваха, та наистина се създаваше чудесна заблуда, сякаш вселената е изпълнена от тази мелодия и тези думи:

*Стани, стани, юнак балкански,
от сън дълбок се събуди,
срещу народа отомански
ти българите поведи!*

*Че сълзи кървави пролива
във робство милий наш народ;
високо той ръце простира
да го избави вишний бог!*

Развълнуван, трогнат, умилен, Добри неусетно за себе си се присъедини към песента, като по-тихичко поддържаше втория ѝ глас. И така с поп Станчо изкараха заедно последните куплети:

*Догде е мъничка змията,
елате да се съберем!
С крака да ѝ строшим главата,
свободни да се назовем!*

*Да стане лева наш балкански,
от него вятър да повей,
та полумесец отомански
под тъмен облак затъмней!*

*Да си развием знамената,
да светне нашата земя,
да си прославим имената,
да гинат турски племена!*

Когато свършиха, поп Станчо се прекръсти широко, като че с този заклинателен жест призоваваше господ от небето да простре ръка за благослов над току-що изпятото пожелание. А Добри се извърна настрана и тайничко избърса една сълза, която се бе хлъзнала по бузата му.

— Заблазявам те, братко — продължи по същия възторжен начин свещеникът. — Готов съм да преживея всичките мъки на геената, само да видя себе си като човек, който със слово и песен изправя гърба на роба, връща му човешкия образ и вдъхва божествен огън в гърдите му.

Добри Чинтулов знаеше — научил го беше вече, — че поп Станчо е склонен към пресиленостите и че лесно му се удаваше да възторгва първо себе си, а сетне и околните. И въпреки това похвалите, с които свещенослужителят го заливаше, не го оставиха безразличен, разчувствуваха го. Че нали през всичките десет дълги години в семинарията той бе мечтал все това — да възпламенява духовете на поробените си братя и да налива в сърцата им стремеж за строшаване на грозната верига, която вече пето столетие го задушаваше?

— Редя сега нова песен — каза той стеснително. — Гласа май го сполучих, но думите някак си...

— Кажи! Кажи по-скоро! — нетърпеливо го подкани свещеникът.

Добри извади цигулката си от кутията, опита струните, пък като затегли лъка по тях, запя ведно с инструмента в ръцете си:

*Българи юнаци,
ще ли още спим?
Дигайте байраци,
да се освободим!*

*О, лъв! Събуди се
от дълбокий сън,
силно провикни се
от Балкана вън.*

*Сбирай си децата
в гъстите гори,*

*силен им в сърцата
огън разпали!...*

— Дотук съм нагласил словата — виновно рече той, докато прибираше цигулката. — Секна изведнъж, пък толкова неща ми се иска да кажа още. За гърма на пушките, за сребърните саби в ръцете на юнаците, за лъвските им гласове, от които агаларите духват надолу към Анадола...

— Не бързай — сложи успокоителни ръце на раменете му поп Станчо, — то е вдъхновение свише, не е като да отидеш в бакалницата и да кажеш: „Изтегли ми половин ока маслини.“ Тъй както си я почнал, още и сега песента е готова да подпали като барут юначното ни племе. — Заплаши го шеговито с пръст: — Слушай, ей! Ще подкокоросаш момците ни, та ще забравят, дето сега идват Димитровден и Свети Никола, та воистина ще развеят байраците, когато не му е време. От тази песен толкова, че и повече може да последва!... — Той помълча малко, после каза някак си между другото: — А, да не забравя, много те моля да ми послужиш с още хиляда гроша. На, отнапред съм ти написал разписката.

Молбата му стресна учителя. В душата му се сблъскаха две противоположни чувства — досегашното сладостно вълнение и усещането за подхлъзване в добре подготвен и замаскиран капан.

— Ама какво правиш ти бе, отче! — възпротиви се неубедително. — Виждаш, аз също строя, пък нямам до ръката си касата на Русчо Миркович или Саръиванов... Нито пък мога да я карам светкавично като Йоргаки чорбаджи. — Говореше, разбира се, за кмета, който събра майстори от цяло Загоре и само за четири месеца вдигна къща, по-голяма и по-хубава и от предишната, изгорялата. — Знаеш ли, че борчът ти вече е стигнал три хиляди гроша?

— Ти и тъй, и тъй до пролетта няма да стигнеш до покрив — махна му окуражително свещеникът. — А дотогава аз всичко ще ти върна, даже и с горница ако искаш.

— А, горница! — възмути се Добри, без да си дава сметка, че с тези думи всъщност се предаваше. — Аз да не съм лихварин като Али ефенди, че да събирам горници... Само чеее...

Поспориха още малко — все така убедително от страна на поп Станчо и по-неуверено и отстъпчиво от даскала. И как да упорствува, когато само преди минути този предан приятел дари на Добри най-голямото, което може да получи един творец — увереността че творбите му, изстрадани и изтръгвани късче по късче от глъбините на душата, са стигнали до ума и сърцата на хората?

Добри отиде до къщата на брат си и не след дълго се върна с малка кърпа, свита на възел.

— Вътре са петнадесет махмудии — каза, като подаваше вързопчето на приятеля си. — Това прави хиляда и двадесет гроша.

— Да поправа ли готовата разписка или да напиша друга за двадесетте гроша? — попита с нещото по средата между изпълнителност и угодливост свещеникът, докато мушваше парите във вътрешния джоб на расото си. Много по-късно Добри щеше да си спомни, че такава голяма сума той бе прибрал, без да я преброи.

— Щом ти имам вяра за четири хиляди гроша — сви рамене учителят, — за другите двадесет мога да ти вярвам и без разписка...

Поприказваха за това-онова още петнадесетина минути и поп Станчо си тръгна. Когато остана отново сам, учителят подряза фитила и засили пламъчето на свещта, тури на коляно тетрадката си и дълго се визира в последните редове, изписани със ситния му, а широк почерк:

*Сбирай си децата
в гъстите гори,
силен им в сърцата
огън разпали!*

Душата му обаче остана няма, нито една-едничка дума не проблясна в нея. Добри остави тетрадката, пък се опъна на миндерчето и промуши ръце под главата си. Не мислеше нито за недовършената песен, нито за голямата сума, която поп Станчо току-що отмъкна от скромните му спестявания. Иззад затворените си клепащи учителят виждаше своя дом построен и приветлив, с лъщящи джамове на прозорците и саксии с червено мушкато, наредени една до друга до ръба на чардака, а вътре, сияеща от простичко, човешко щастие, нежна и стройна го срещаше Анастасия. И тази въображаема гледка го

изпълни с толкова блаженство, че една щастлива усмивка разцъфна под подстриганите мустачки на учителя. И сънят го догони така, с нея на уста...

[1] „Килията“ действително е съществувала, и то точно в описания тук вид (размерите, превърнати в метри, са 3,25 дължина, 2,5 ширина и 2,2 височина), който сме заимствували изцяло от статията на Георги Козаров, кмет на Сливен преди половин век, „Писателската килия на Добри Чинтулов“, в. Изток, Сливен, бр. 105 от 19. XII. 1936. В същата статия Г. Козаров говори, че там „някога учителят-поет пред мъждеещия огън и лоена свещ е съчинявал и писал бунтовните си песни, свирил ги на цигулка и пеял с доверените си ученици за широка анонимна разгласа между българите в турската държава. А младежта ги заучаваше и широко разгласяваше“. ↑

4.

Да бяха се уговорили, двамата съгледници надали щяха да дойдат така едновременно при дружината, пък те не само не се бяха наговаряли, а идеха от разстояние четири-пет часа здрав мъжки ход един от друг — къде е Чукуралан на север, къде сгушената между високите си баири Ичера... А вестите им — и те противоположни. Братой донасяше, че Бахри Мелят ходжа се вдигнал да ходи в Мека на хаджилък, като водел две каруци с жени, храна и постели и четири катъра с богати дарове и не кесии, а цели товари алтъни, грошове и бели акчета; керванът, охраняван от петима въоръжени до зъби, но с име на бълзливи гавази, поел през село Стара река и Демир капия^[1] към Сливен. Кольо Ичеранеца пък известяваше, че негов комшия козар снощи видял тайфа турци, водени от прочутия главорез Мустафа Юсменоглу, да застава на пусия при Малкия Джендем; какво са замислили — не знаел никой, но щом се крият около пътя и Мустафата им е начело, нямало да е за добро на пътниците-българи, които в този ден щели да минават към Сливен или от Сливен към Ичера и Градец. Изслушаха ги поред Бойчо войвода и юнаците му и почти не зададоха въпроси за доуточняване — всичко им стана ясно, защото познаваха и ходжата, и сливналията Мустафа Юсменоглу.

Бахри Мелят ходжа бе нещо като некоронован, но всепризнат владетел на три села по отвъдните, северните склонове на Балкана — Ени махле, Чукуралан и Ичме дере^[2]. Този Мохамедов служител се бе прославил като нечуван пладнешки обирджия — под различни предлози смъкваше не по една, а по три кожи от гърбовете на едновърците си, пък християните от тези села бяха направо като ратаи, за да не кажа лични роби на ходжата. Дружината на Бойчо Цеперански отдавна го бе взела на мушката си, ала все не ѝ се удаваше случай да се разплатят с Бахри Мелят по правилото „око за око...“.

Не им бе непознат и Мустафа Юсменоглу, вторият след градешкия Шибил кеседжия по Сливенския балкан — същият, който преди пет години взе душите (и неизброимите стада заедно с тях) на Ненчо кехая и на сина му Райно, дето още се пееха песни за жестоката им гибел^[3]. За него и безбройните му злодеяния знаеха и в сливенския

конак, но там служеше Гаваз Ахмед, по-големият брат на Мустафа, та той — навярно не само от братско добросърдечие — години наред смачкваше работата, колчем се заговореше за разправа с този грабител и убиец.

Между тези двама „герои“ трябваше да избира дружината на Бойчо Цеперански. А че се налагаше избор, това бе ясно на всеки: от Харамията, където се намираха — но не Харамията над Карандила, а другата, високо горе до Нейково, — беше немислимо в един и същ ден или дори само в няколко часа да действуват и при Джендемите по Ичеренския път, и при Демир капия по Еленския. Войводата вдигна лице, направено сякаш само от кости и жили, и хлъзна поглед по юнаците си. Имаше въпрос в този поглед, но всички замълчаха, оставяха избора нему. Единствено Маринчо Пашата, човек сравнително отскоро в дружината, не предложи, а каза като нещо, което се разбира от само себе си:

— Ще спипаме ходжата по брадата, разумява се.

— И откъде се разумява? — сопна се насреща му Мавроди Коджакара. Щеше да му наговори и друго, навярно по-солено, но едно леко махване на войводата го накара да спре. Вместо него продължи сам Бойчо:

— Разумява се, казваш, Марине. Мен ми се чини, че щом искам съвета ви, значи не се разумява чак толкова... Кажи си твоето, пък ще го обсъдим като „дружина вярна, сговорна“, както се пее в песента.

— Пет пари не давам аз за онова, дето се пее в песента — разпали се Пашата. — Ходжата на Чукуралан знаем ли? Знаем. Клели ли сме се да му отмъстим? Клели сме се. Имаме ли сега сгода да си изпълним клетвата? Имаме. Е, какво ще приказваме повече?

— Ала на Джендемите е Мустафата Юмеров, на съвестта на когото тежат дузина, че и повече християнски души — тихо, но отчетливо му възрази войводата. И напомни: — Също и нему сме се клели да отмъстим, ако не ме лъже паметта.

— Но Мустафата е с петнадесетина опитни нишанджии и главорези, войводо, докато чухме каква стока са гавазите на Бахри Мелят.

— Откога юнаците на Бойчо Цеперански захванаха да се боят по заешки от агаларите и да пресмятат на пръсти броя на нишанджиите

им? — все така търпеливо произнесе войводата. — Аз поне не помня такова чудо. Или може би не съм ги познавал както трябва?

Маринчо Пашата беше започнал с хитруване, но на това място изпусна нервите си и я удари, както е думата, през просото:

— Защо да го усукваме по килифарски, войводо? Юсменоглу Мустафа няма да ни се изплъзне и ние рано или късно ще му се наплатим за злочинствата. Ако сега го спипаме обаче, в потурите му я намерим някой гологан, я не. Докато ходжата е с че-ти-ри ка-тъ-ра алтъни и грошове. Защо да си кривим душите? За нашите „пушки бойлии и саби френгии“ може да се пеят песни, ама тези същите пушки и саби хранят и гърлата ни. Не искам аз днеска да оставя питомното, за да гоня дивото!...

— Е, слава богу, рече си го без увъртане най-сетне — въздъхна с облекчение Бойчо Цеперански. — Аз отдавна те наблюдавам, Марине, още откак дойде в дружината. Не си ти никакъв закрилник народен, а на хайдутството гледаш като на занаят, като на хранене гърлото, както го рече. И тук се разминаваме с тебе, Маринчо Паша. Ако аз с тази ръка отрязах главата на брат си, то не беше за да се гоя като свиня за мас, а за да бъда полезен на братята си по участ. Заради това, Пашо, за тебе няма повече място помежду ни.

— Не можеш да решаваеш тъй, както си искаш, войводо. Тук има...

За време, колкото отива за едно мигване на окото, на Маринчо се случиха едновременно три неща: видя огън, чу гърмеж и усети калпака да отхвърква от главата му. Когато се опомни, Бойчо тъкмо натикваше пищова в силяхлъка си.

— Кое оръжие донесе със себе си и кое получи от нас?

— Мои си бяха ятаганът с бялата дръжка и този пищов.

— Добре. Предай другото на байрактаря.

Все още зашеметен от преживяното, Маринчо Пашата мълчаливо се подчини. А в това време Бойчо го попита отново:

— Какъв пай очакваш да получиш от бастисването на ходжата, Маринчо Паша?

— Ама... аз... войводо... не исках...

Войводата хвърли една тежка кесия в краката му.

— Вземай и изчезвай — каза с предишното външно спокойствие.

— И запомни, Марине. Отвориш ли си устата само една-едничка

думица да изречеш за нас, ще те намеря, дори и да си в пъкъла, и ще те пречукам. Млък! Чуя ли само още веднъж гласа ти, вторият ми куршум ще ти пръсне главата като яйце. Хайде, дим да те няма!

Проследиха, докато Маринчо се загуби на север, към Нейково, после Бойчо Цеперански отсече решително:

— Да тръгваме към Джендемите, братя. С Бакри Мелят ходжа нам все ще дойде сгода да си видим сметките ала ще го направим като съд и казън, не за златото и среброто в дисагите му. А долу, по Ичеренския път, онзи кръвопиец може днес да остави друга българка вдовица или клети българчета — сираци.

— Не стори ли грешка, като пусна жив Пашата, войводо? — несмело попита Братой от Чукуралан. — Той може да издаде вас, че и всички нази, ятаците ви...

— Няма да го направи! — уверено каза Бойчо и лицето му стана по-жилесто от друг път. — Той е с алчна, но страхлива душа, пък и ме познава — няма да посмее да направи от мене свой враг. — (Той позна: Маринчо Пашата се пресели някъде към Делиормана и там подхвана земеделие, като думата „хайдутин“ никога не произнесе — нито за себе си, нито за Бойчовата дружина.) Но когато подир малко крачеха на юг към Малкия Джендем, същият този твърд и душеведец войвода остана малко назад и като се изравни с Мавроди Коджакара, му изплака горестно: — Разбираш ли, че нашето време е изтекло, брат? Има ли помежду ни хора като Марин, Стара планина ще отеснее за нас. Зер тя столетия ни е закриляла и давала убежище, но дорде бяхме като във Велковата:

*Айде да се възбунтиме,
закон да си отъвнеме,
челяд да си изробиме.*

Не надмогнем ли сами себе си, не пременим ли овехтялата наша хайдушка одежда с някаква новичка, песента ни, брат, я смятай изпята...

* * *

Закъсняха. Бяха още на половин час път от Джендемите, когато далечината се огласи от пушкане. Това не ги спря; войводата, който познаваше планината като петте си пръста, се досети по какъв път ще изтегли главорезите си Мустафа Юсменоглу и поведе юнаците си нататък. Не се излъга — подир малко съгледниците, които вървяха на няколко хвърлея пред другите, изтичаха назад и предупредиха, че тайфата турци приближава. Бойчо завчас подреди пусията си и когато доволните от себе си разбойници влязоха в засадата, даде знак и единадесет пушки (бяха останали девет хайдути, но въоръжиха и двамата си ятаци от Чукуралан и Ичера) изгърмяха като една. Трима от агаларите тозчас се захлупиха по очи, четвърти се прегъна на две и запълзя към шубраците, останалите търтиха в бяг. Юнаците съсекоха ранения с ятаганите си, а Бойчо стреля с пищов по бегълците, та катурна още един. Голяма победа беше — отърваха Балкана от петима катели наведнъж!, — но хайдутите не останаха доволни: когато огледаха труповете, видяха, че Мустафата не беше между тях...

Събраха им набързо оръжието и кемерите и с ускорена крачка продължиха към Малкия Джендем. Основателно било да се убързават: там, в прохода, намериха един убит, прострелян във врата (по-късно се разбра, че бил мирен овчар от Медвен; дошъл си от Добруджа за венчавката на дъщерята и слязъл до Сливен да ѝ закупи дарове), седмина други бяха навързани по дърветата, от които четиримата с лошо кървящи рани, а всичките — пребити от бой, обрани и със скъсани дрехи.

Втурнаха се да прережат тасмите и въжетата, с които нещастниците бяха навързани. И тук стана невероятното — Мавроди Коджакара, същият онзи Мавроди, за когото се приказваше, че тук, на земята, бил изтърпял всички възможни и невъзможни страдания на ада, изведнъж ахна, коленете му се огънаха и ако не беше войводата да го подкрепи, щеше да се повали без сваяст. Изненадан, Бойчо Цеперански проследи погледа му. И разбра всичко — един от ранените беше Иван Силдаров от Сливен...

Когато Мавроди не само се съвзе, но и възвърна самообладанието си, другарите му вече бяха почистили раните на злополучните пътници с гъба-пърхавица, намазали ги бяха със сладък мехлем и превързали с ивици ленено платно. Мавроди Коджакара събра сили и приближи до сина си:

— Не съм си пожелавал да те видя на такъв хал, Иване...

Въпреки подутата си буза (един от турците го бе ритнал в лицето), Иван се позасмя, макар и малко накриво:

— Да кажем все пак едно „аллах керим“^[4], дете изобщо ме видя... — Тук момъкът почувствува нужда да употреби някакво обръщение, но не му вървеше да рече „господине“, а предвид на обстоятелствата, още по-малко — Кара Махмуд. Хайдутинът обаче и този път не пожела да му помогне. — Нали можеше да съм на мястото на оня злощастен медвенец там...

Мавроди огледа раните му и (доколкото това изобщо може да се употреби за един баща пред вида на ранения му син) остана доволен. Е, един куршум бе парнал рамото на Иван, сетне и гаджалите не бяха пестили силите си, когато са го налагали, но тежки наранявания тъй или иначе нямаше, пък и момчето беше здраво, щеше да се оправи.

— Къде така на път? — попита хайдутинът, когато седнаха един до друг на земята. — Да не се е сбъднал меракът ти закъм Русия?

— Ех, ама се правите и вие на божа кравица! — още по-широко се усмихна младежът. — Че нали тате ми даде петдесетте алтъна, с които сте ме дарили за учението?! На, в срещата ни само едно добро има, дете можах да ви видя и да ви поблагодаря... — Изразът отново увисна без обръщение.

— Не намерихме жълтиците у ония петима, на които видяхме сметката — каза Мавроди. — Ще да ги е задигнал главатарят им...

— Ами, задигнал! — прихна Иван. — Алтъните са си у мене, заедно с другите дваисет, които ми даде тате.

Той разкопча петелките на потурите си, запретна крачолите и показва — точно над двете му колена бяха привързани плоски кесии от здраво платно. Другите хайдути, усетили нещо необикновено, един по един също приближиха и се закискаха при вида на тази гледка.

— Те ми взеха кемера, пък в него държах само осем гроша — толкоз определи поп Юрдан като плата за разбойниците — обясни младежът високо. — Същинската пара носех тук — и потупа двете кесии.

Всички се изсмяха от сърце, а един се сети да попита:

— Кой измисли тази гяволия?

— Поп Юрдан, кой друг. — Смехът стана вече оглушителен. — А кесииите направи баба попадия по негова кройка.

— Пустият му дядо поп — задъхано рече някой. — Такъв дявол в расо може да надхитри и самия Сатанаил, че да го натопа в катрана на пъклото вместо себе си!...

Бойчо войвода има съобразителността да се отдръпне, като отведе и момчетата си, та да остави сами бащата и сина.

— Разкажи що чините към къщи — предложи Мавроди.

Иван му разказа. Преди неделя Руска се омъжила и отишла да живее при свекърва. На сватбата Бяно се сдърпал нещо със зетя си, но, слава богу, не се стигнало до кавга и разрыв. Майка му Яна била добре, само дето се кахъряла, че Бяно и Кутьо съвсем очевидно не мелят заедно. Братята също били добре, Найден окончателно се оправил от раните си, пък Боян много се утвърдил като дясна ръка на господин Добри Желязков Фабрикаджията (Мавроди много се смя в себе си, когато на това място момчето добави едно „ако го знаете“), българи и турци започнали да го уважават като съвестен работник, вещ ръководител и отзивчив към хорските грижи човек. А самият Иван, както отколе си бил наумил, така и сторил — ето го на път към Русия, към големите знания. И ако богът на България се покажел доброжелателен към него, може би да изпълнел предназначенията си.

Както го слушаше, Мавроди в същото време следеше какво ставаше наоколо. Другите злополучни пътници бяха готови да продължат към Ичера (убития щяха да влачат на отсечени клони до село, пък оттам ще проводят хабер на неговите да си го приберат), също и хайдутите от дружината проявяваха нетърпение — те изобщо не се задържаха дълго около пътищата, пък след станалата битка можеха да очакват тежки потери и други изблици на турски гняв. И разбра: беше дошло време да се сбогува с момчето. А в същото време нещо в него му подсказваше, че никога повече нямаше да го види...

— Вземи това! — Той натика в ръцете на сина си, една добре натъпкана кесия. — Вземи, вземи! — настоя, като пресече възраженията му. — Не са от български сух къшей откъснати, а от турски пашалък. Туй е божия справедливост, знаеш: заради тях сме изостанали цели векове подир другите народи, нека сега поне отчасти с техни пари да ги накараме да гълтат праха подир нас, робите си...

Изправиха се и някак стеснително застанаха един срещу друг — не знаеха какво да сторят и какво да изрекат за сбогом. Мавроди Коджакара имаше намерение да се покаже външно твърд и спокоен,

както се раздели със сина си преди два месеца към Керемидената къшла. Но сега не се удържа. Тъй както се помайваше, той изведнъж го грабна, притисна го юнашки до гърдите си, поддържа го, пак го пусна рязко и побягна.

Зад него се чу гълчава.

Не се обърна.

[1] Желязната врата — проход в Стара планина до изворите на Камчия, на пътя Сливен — Елена. ↑

[2] Сега съответно селата Радинка, Ниска поляна и Пивки дол (последното вече необитаемо), Сливенско, на северозапад от Котел. ↑

[3] Тук се налага известно уточняване. Смъртта на Ненчо кехая и Райно е исторически факт, датиран приблизително към 1845–1847 г., песните за който се пеят по този край и най-вече в с. Ичера и до днес. При убийството е бил и по-малкият син на Ненчо, Славчо, който според преданието съобразително се представил за румънче-чираче на кехаята и с това спасил живота си. За престъплението няма запазени официални документи, а в песните (авторът притежава три различни варианта за същото събитие) и в някои мемоари, където то е описано (напр. П. Хитов. Как станах...), не се споменават имената на убийците-турци. По тази причина тук запълваме празнината с името на Мустафа Юсменоглу, който действително през тази епоха е върлувал с шайката си в Сливенския балкан, покровителствуван от брат си Гаваз Ахмед, чиновник в сливенската полиция. За подробностите около убийството на Ненчо кехая и сина му — както и за другия му син Славчо по-нататък книгата — авторът получи щедра и безкористна помощ от техния далечен потомък (правнук на Славчо) Кирил Кънев от Бургас и възможността да работи със събраната от него богата и безупречно точна документация за рода му, за което тук му изразява своята искрена благодарност. ↑

[4] „Бог е милостив“ (тур.). ↑

5.

Беше нещо като болест. Месеци и месеци изминаха от пожара у Тенинкини, а Златина живееше само със спомена от тази нощ. Не със спомена за пожара и за по чудо избягнатата смъртна опасност, той бе избледнял и даже в съзнанието ѝ се бе обвил с някаква романтична окраска; пред вътрешния поглед на девойката всеки ден и много пъти на ден се връщаше друга картина от премеждието в Гергьовската нощ, — едно мъжествено лице, изрязано сякаш от камък и обагрено в бакъреночервено от отблясъците на огъня, което е толкова близо до нейното, че тя усеща върху устните си учестения дъх на неговите устни, една силна и решителна ръка, която се хлъзга със омайваща нежност по шията, раменете и горната част на гърдите ѝ, една корава мъжка гръд, която до болка плътно притиска нея, крехката и безпомощната, до себе си... И още един сладостен спомен спохождаше катаден момичето — ръцете ѝ не вкопчили се, а обгърнали в ласкава прегръдка железния врат на нейния спасител...

Да, месеци изминаха от пожара, бащата на Стилиянка отдавна бе вдигнал нова къща върху развалините на предишната, а Златина не намираще покой. Поне два пъти в неделата тя си измисляше какви ли не поводи, за да мине там, където се надяваше да срещне Найдено Силдаров — напусти усилия, понеже до днес само веднъж го зърна отдалече да бърза към Татар Мезар и то стана, случайно, а не в дните на нейните „хитри“ засади. В останалото време тя честичко се заседяваше пред голямото огледало с марангозана рамка (него баща ѝ достави през Русчук чак от далечна Австрия), главната украса на собата, която бе нарекла за своя. Понякога дори щракваше ключалката на вратата, събличаше се по долна риза, поразгръщаше пазвата си, оглеждаше се дълго-дълго и си говореше на глас:

— Възможно ли е да не ме е забелязал, божичко? Тези пръхкави тъмни коси, къдрави и с природна лъскавина, не грабнаха ли погледа му? Това бяло чело, гъвкавите като пиявици вежди и теменужените очи под тях не накараха ли сърцето му да трепне? Тази лебедова шия (девойката не бе виждала лебед, ала бе чувала да ѝ го описват) — и

тази млечнорозова моминска снага, докосвана само от неговите пръсти, могат ли да се забравят тъй лесно?

Така премина есента, после се претърколи и зимата. И колкото повече Златина си мислеше за своя спасител, толкова повече обвиняваше... баща си. Да, именно баща си. Защото подир случка като пожара и измъкването на човек от огнената смърт които и да било хора в Сливен и по света биха потърсили да установят дружба, не, побратимство със семейството на избавителя, докато чорбаджи Евтимови и Силдаровците си останаха чужди и безразлични, както и преди (впрочем същото можеше да се каже и за Йоргаки чорбаджи — той също не отдаде заслуженото на човека, който рискува живота си, за да спаси от сигурна гибел една нещастница под неговия, на Йоргаки, покрив). Наистина баща ѝ се кълнеше — и то, казано между другото, беше вярно, — че на заседание на черковната община бил изразил благодарност на Бяно Абаджи за стореното от сина му. Но Златина ясно съзнаваше, че едно обикновено „благодаря“, изречено зорлан и между другото, не можеше да се смята достатъчно като за спасен живот и за получени рани, белезите от които щяха да останат завинаги. И тя кореше баща си, защото не правеше онова, което се полага на баща на спасена дъщеря. Обясняваше си го с неприязънта му към Бяно Абаджи; е, то като че изобщо бе трудно да се спомене името на човек, към когото Евтим Димитров да храни искрено и безкористно приятелство, но специално към Бяно Силдаров — а покрай него и към цялото му семейство — той изпитваше нескрита ненавист, може би само на второ място след ненавистта му към Добри Желязков.

„Е, какво? — запитваше се в такива случаи Златина. — Мигар е справедливо заради бащините ми крамоли аз да вехна и линейя? Или може би той очаква ние, децата му, да заплащаме със собственото си щастие неговите благоразположения или омрази? Да не иска тате да ме види стара мома!“

Не беше справедлива в упреците си и знаеше това — напротив, с безпогрешния си женски инстинкт тя отдавна бе подразбрала, че Евтим изпитва изключителна, чрезмерна слабост към нея, сякаш студеното му сърце само веднъж се бе отворило за проста човешка обич (всекиму беше известно, пък и той не го криеше, че за жена си Събка се бе оженил по най-чиста търговска сметка), и то тъкмо към Златина. Беше такава безгранична обич, че — стига да съществуваше

кантар за чувствата — тя би надтежала над всичките му злоби, хъсове и студенини. Но въпреки това тя го обвиняваше в себе си и така, стоварвайки част от мъката си на чужд гръб, донякъде се чувствуваше обезщетена за несбъднатите си блянове.

Когато оставаше около неделя до Гергьовден, Златина веднъж на вечеря каза нещо, което накара баща ѝ да изпусне бонелата^[1]:

— След седмица става точно година от пожара у Стилиянкини — заяви спокойно. — Ще направя курбан и първом ще занеса от него на Найдено Силдаров.

— Какво, какво? — попита бащата, изумен и загубил самообладание.

Девојката повтори отчетливо дума по дума и завърши:

— Ще му занеса и тъй като не е прието сама мома да ходи в къщи с ергени, ти, тате, ще дойдеш с мене. Или що? Мигар животът на дъщеря ти не заслужава паница чорба?

Евтим взе чашата си и каната, после се отказа да си налива, надигна каната и дълго, много дълго не отлепи устни от нея. Когато я остави пак на софрата и избърса мустаци с опакото на ръката си, каза:

— Мен не ме брой. Ако ще Карандила да се преобърне с дъното нагоре, Бяно Абаджи няма да ме види, застанал на прага му.

Каза го и дори не си даде сметка, че като изключваше себе си, даваше неизречено съгласие за нейното отиване у Силдарови. Девојката обаче или бе очаквала именно това, или по-бързо от него се съобрази с обстановката, защото само кимна:

— Твоя работа! Ще отида с бате. — И така приключи разговора.

Още преди църковната служба на Гергьовден Златина проводи един от бащините си ратаи да попита у Силдарови дали може към обед да донесе курбан и да поблагодари на спасители си. Бяно (слязъл бе да прекара големия празник със своите) доста се изненада, защото познаваше чувствата на Златининия баща и донякъде ги споделяше, но външно запази приличие и заяви, че домът му е винаги отворен за доброжелателни гости. Работата щеше да се развали от самия Найдено, който пренебрежително изрече нещо като „Много са ми притрябвали чорбаджийски курбани и самите чорбаджийки!...“, но този път се намеси Яна, която не само го сгълча и му наговори, каквото се полага за такива случаи, но и го предупреди да си облече най-хубавите дрехи:

„Нека такива като Евтим Димитров не смятат, че ние, по-бедните, сме съвсем голтаци за подритване!“

Наближаваше пладне, когато на дворната врата се почука и се появиха Златина и брат ѝ Йосиф — и двамата в празнични дрехи, а девойката и с поднос в ръце. Щеше да се стигне до известна натегнатост и неловкост, както бива между непознати люде, които нямат какво много-много да си кажат, ако тук отново Яна не бе поела всичко в ръцете си. С уважение към младите хора, но без раболепие, тя покани брата и сестрата в одаята за гости (в дома на Силдаровци нямаше посрещник), размени с тях няколко благи думи и ги настави да седнат, после отиде отатък да доведе „своите мъже“, както се изрази.

„Нейните мъже“ се надигнаха твърде неохотно; последен измежду тях повлече крака Найден — той нищо не мразеше повече от разните официалности, струвания^[2], чинопочитания, благодарности и прочие. Когато на прага се появи стопанинът на дома, Златина и Йосиф станаха на крака и поздравиха, поздрави ги и Бяно, но застана настрана — знаеха, че сега главното действащо лице щеше да бъде не той, а Найден. Така до него се нареди Боян, после и Яна.

И след това в одаята прекрачи Найден.

Прекрачи и все едно че краката му се вкамениха. Не си помисли нищо от рода на „Ах, колко е хубава!“ или „Къде са ми били очите?“, изобщо никаква мисъл не проблясна в съзнанието му. То беше по-скоро стъписване като пред ослепителна светкавица или внезапно зейнала пропаст. Найден я гледаше, не, поглъщаше я с очи и дълбоко в себе си усещаше не радост, не и болка, а непоколебима сигурност в безвъзвратността на настоящия миг. И едно отмаляване, каквото му се бе случвало само веднъж преди това — когато преди точно една година падна полузадушен в пламналата стаичка у чорбаджи Йоргакиеви.

Те стояха така един срещу друг, не помръдваха и не проговаряха, ала погледите им си казваха всичко, всичко до последната дума, което устните не изричаха. За другите в стаята това беше просто бездействие, породено от житейската неопитност на двамата млади; единствено само Бяно прочете истината в този поглед, но, който знае защо, вместо да се зарадва или поне да изпита съчувствие, иначе откритото му лице се засенчи от мрачен облак и дълбока бразда се вряза между веждите му.

Йосиф, висок и представителен, обикновено съумяваше да се държи подобаващо и при най-неочаквани обстоятелства, но това тягостно и от нищо непредизвикано смълчаване го обърка. Той се покашля, за да покаже на сестра си, че трябва да произнесе намислените думи на благодарност или да връчи подноса, ала намесата му не помогна: Златина — впрочем също и Найден срещу нея — не проговаряше, не помръдваше, даже не показваше, че диша. И когато неподвижността и тишината станаха вече непоносими, Йосиф потупа сестра си по рамото:

— Ето твоя спасител — каза. — Поднеси му курбана и му целуни ръка — нему дължиш живота си...

Какво се случи след това нито Златина, нито Найден запомниха. Имаше ли славословия, ръкуваха ли се и припомниха ли си кошмарните минути всред пламъците, какво изобщо стана с подноса и как се разделиха — нищо не се запечата в паметта на двамата.

Не беше много по-добре от тях и Бяно — чак до вечерта той остана, разсеян, загрижен, унесен, неспособен да се съсредоточи.

[1] Бонела — вилица (диалектна дума от Сливен и Сливенско). ↑

[2] Струване — диалектна дума от Сливенско; означава помен или панихида. ↑

6.

— „За кого било наречено, за кого — опечено“! — възкликна Бяно. — Я вадете, люде, агнето! Слагай трапезата, Янке! Ти, Найдене, тичай наточи една стомна от онова в ъгъла, най-хубавото!... Ще да празнуваме не само Гергьовден, но и имен ден, брей!...

Тези радостни разпоредби заплусяха из Силдаровия дом по-късно вечерта, след мръкване, когато у Бянови пристигнаха неочаквани гости — племенникът му Георги, когото вече година и половина не бяха виждали, заедно с майка си Трънка и брат си Христо. Настанаха весело оживление и шетня; Бянови бяха вечеряли, но наизвадиха каквото беше останало от агнето и всички насядаха около софрата, като стопанинът отстъпи най-личното място на Георги — тъй бива, когато най-близък роднина се прибере от какъв да е търговски сефер, пък в този случай сред тях бе човек, който цяла една година е бродил със славна дружина из Стара планина, та

*постилка му била зелена морава,
завивка му била на дърво листата,
възглавка му била мряморен камък...*

Щастливо започна тази гергьовска вечер у Бянови, но не й било писано да продължи все така щастливо. Първата кратковременна сянка се появи още когато насядаха; без да влага зложелание, Трънка попита:

— А къде ги Руска и Кутьо? Че и Кутьовата майка също? В такъв ден се събират и роднини, и сватове...

Последва съвсем кратко смълчаване — въпросът, както е думата, бе поставил пръст в раната. Защото, противно на всички осветени от вековете обичаи, Кутьо Ганчев отказа да почете бабалъка си и нито сам дойде, нито жена си пусна да поздрави своите за празника — цупеше се той за няколкото дребни неразбирателства между него и Бяно, възникнали на роднински събирания и в общината. И това неуважение доста помрачи празника в Силдаровия дом.

— Руска наскоро още ни направи дядо и баба — тактично отговори Яна, но избягна да срещне погледа на зълва си. — Не кара лесно, та...

Слава богу, не зададоха повече въпроси; даже на състареното Трънкино лице се мярна израз на облекчение, което Бяно вярно разтълкува — сестра му щеше да бъде по-спокойна за сина си, ако човек като Куцьо Ганчев не беше известен за пребиваването му в Сливен...

Второто помрачение дойде почти веднага след първото. Запитаха Георги как така се е озовал в родния град и той някак си нехайно, лекомислено отговори, че ланската заръка на войводата Димитър Калъчлията била да се сберат на Кушбунар днес, на Гергьовден, ала Георги решил, че един ден закъснение не е бог знае какво нещастие и наминал да види „старата си майчица и милия си братец“.

— Как! — сепна се на това място Боян, пословичната изпълнителност на когото бе направо потресена от този лековат отговор. — Ти си оставил другарите си да те чакат?

— Голяма работа! — безгрижно махна с ръка Георги. — Един или два дена човек може да закъснее за всичко — я болест се случила, я път сбъркал, всичко бива човеку.

Боян пригответи уста да каже, че едно е да се случи болест или нещо подобно, друго — да измамиш войводата и другарите си, за да не си нарушиш кефа, но баща му с едва забележимо движение го накара да се откаже.

Взеха си от печеното, Бяно Абаджи раздаде по къшей от пръхкавата погача, напълниха чашите с руйна, искрометна шевка. Но повече от всичко вървеше приказката и в средата ѝ, разбира се, почти неизменно беше русият и „грапав“ в лицето, самодоволен и поласкан от всеобщото внимание Георги Трънкин. Той изобщо си беше словоохотлив и обичаше да се саморисува в бабаитски краски, пък сега хем разполагаше с неизчерпаем запас от разкази, хем виното от празничната гощавка при майка му още повече бе развързало езика му, та с охота отговаряше на всички въпроси и сам, без питане, разправяше случки и приключения.

Пътят му на „горски юнак“ не започнал баш по мед и масло. Като се събрали преди година под байрака на Калъчлията, войводата обявил, че е решил да избави Сливенския балкан от Шибиля,

градешкия циганин, който станал пръв душевадец по целия този край. Шест дни дружината дебнала около Градец и карала „на пост и молитва“, залагала пусии накъде Стидово, Каябашкото, че даже и на „Градището“, дето е, речи го, на един хвърлей място от селото, ала нищо не излязло — Мустафа Шибил или изобщо не се появявал, или се движел с такава охрана, че било чиста лудост да си премерят силите с него. Затова по предложение на Злати Конарченина, байрактаря на дружината, момците се вдигнали, та отишли да накажат хаджи Юксел бей, който вече толкоз години се разпорежда с Терзобас^[1] като със своя бащиния. Спипали го те една нощ посред харемлъка му, както се изтягал на дебелите китеници.

— Войводата даде вяра на обещанията му, че повече няма да дере кожата на християните, та се смили да му остави живота, само дето му отсякохме малките пръстчета на двете ръце и на двата крака — ей тъй, да му спомня, че ако не си удържи думата, пак ще го навестим — и му прибрахме обкованото ковчеже. Леле, вуйчо Бяно, изкривихме се, докато го изнесем на Чумерна^[2]. А като го отворихме — три-де-сет и шест хи-ля-ди гро-ша! Чувате ли, хора, три-де-сет и шест хи-ля-ди!... Като си ги разделихме според закона, само на мен се паднаха повече от три хиляди!... За три хиляди гроша ние половин година превиваме гръб на воденицата, пък тогаз — само с един удар...

Георги очакваше, че тук ще бъде залят от възхищения и въпроси за подробностите, но за изненада никой не му рече нито една дума. Това го поразя неприятно. Още по-чоглаво му стана, когато Бяно каза равно и наглед безучастно:

— Дочувал съм нещичко за това. Разправяха, сетне Димитър Калъчлията чрез свещеника в Терзобас раздал по двеста гроша на всяка българска къща в селото...

— Раздаде, вярно е! — почти избухна Георги. — Ала нему не е мъчно да раздава и да се пише щедър. Зер от години е в занаята и е трупал, че трупал...

— Е, да се надяваме, че и ти като натрупаш — все така кротко се съгласи вуйчо му, — ще помниш не само каквото си получил, но и каквото си раздал на сиромасите. — И го подкани: — Разказвай, разказвай, Георге!

И Георги Трънкин продължи да разказва. То беше цял низ от промеждия — имаше в него и други щастливи „удари“, не липсваха и

прочутите хайдушки „дебели сенки“, вино и чевермета, но май по-често се говореше за потери, за денонощни преходи, за нощувки под дъжда, за избегнати засади, за пищящи „теллии куршуми“ и ранени другари, а като че ли най-често споменаваната дума беше „глад“. И така през цялото лято, чак до Димитровден.

Като стигна до Димитровден, Георги видимо се оживи. Пресуши чашата си (това той правеше достатъчно редовно и досега), набързо описа разпуцването на дружинката и изтеглянето си с някои по-опитни другари към Влашко, а за прекараната зима в тази свободна страна вече просто не му достигаха хвалебните думи — то са били лудешки гуляи, свирни на цигани до ухото, разходки с пайтони (тук се наложи да обясни що е това файтон), реки от вино, кръчмарски веселби и побоища, какви ли не салтанати...

— Във Влашко знаят да живеят! — уж въздъхва момъкът, пък усмивката му подсказваше, че спомените му не са като за въздишане. — Усетят ли те, че си паралия, в гостилниците ще ти направят икрими като на велик везир, в блюдото ти ще нагласят нечувани лакомства, а само като вдигнеш ръка, около тебе цяла тълпа фльорци^[3] — черни, руси, кестеняви, червенокоси, тънки, дебели, всякакви. И коя от коя по-хубави — да се чудиш и маеш как да избереш...

— Какво значи „фльорци“? — съвсем сериозно попита Яна.

— Ех, и ти, вуйно! — изкиска се многозначително Георги. — Не се ли сещаш какви ще да са тия кокони, които притичват при едно вдигане на ръката?...

Вуйна му се изчерви и обърна лице, мъжете мълчаха затворено, дори Трънка — напатилата се майка, която във всичко намираше повод да се израдва на първородния си син — не изрече дума и остана с поглед, вторачен в недокоснатата агнешка мръвка в паницата си. Измина така около минута, сетне Бяно се прекръсти и полека се надигна от софрата, като сякаш между другото каза:

— Нашият многострадален народ комай е изпял повече песни за хайдутина в Балкана, народния закрилник, дето

*... е юнак над юнака!
Не дава хайта да мине,
не дава обир да стане,*

не дава зулум да бъде...

нежели за любовта или за честития труд на орача или пастира. Пък като те слушам, Георге, едно голямо питане намира в мене: туй, дето го разправяш, ли е народният закрилник от песните?

Гневлив ли сприхав, какъвто си беше, племенникът също рипна на нозе, на лицето му не само не можеше да се прочете уважение, ами то се бе покрило с толкова свирепост („същински кръвник“, щеше да се вайка по-късно Яна), че по него не можеше да се открие и диря от хубостта, наследена от Пею, покойния Георгева баща.

— Да не искаш да речеш!... — озъби се той срещу вуйчо си, ала не успя да довърши. Бяно уж само сложи ръка на рамото му, но тя беше ръка на човек, който нявга бе пословичен със силата си, та момъкът не усети как подгъна крака и се намери на мястото си. „Да беше ме натиснал още малко — разправяше след това Георги, — щях да се озова в избата.“

Не се знае как щеше да завърши тази разпра в дома на Силдаровците, защото точно в този момент откъм дворната врата се разнесе хлопане. Всички се стъписаха и пръв Бяно се опомни, та хвана всичко в ръцете си: Георги мигом да се скрие в херодаята, Яна да вдигне чашата ианицата му от трапезата, Боян и Найдена за всеки случай да тикнат на тайничко в поясите си по един нож, а всички да се държат така, като че си е обичайна гергьовска гощавка на роднини. Като разпореди всичко това, той сам отиде да отвори на среднощния посетител. Оказа се, че тревогата била съвсем напразна — пред вратата беше поп Юрдан и лъвската му грива се тресеше в беззвучен смях, понеже се досещаше като как ще да е подействувало почукването му.

Поканиха го в собата и на трапезата, ала свещеникът поклати русобялата си глава:

— Изведете оня обесник от там, дето сте го укрили — каза. И като поразмисли малко, Бяно реши, че е излишно да хитрува.

— Събирай си партакешите и да тръгваме — строго нареди поп Юрдан, когато Георги застана пред него. И не се стърпя, а го изхока пред майка му и роднините: — Ти да си чувал, песи сине, че войводата ти те иска сутринта на Гергьовден горе, на Кушбунар? Хайде, зер е

проводил Минко за тебе. Нали е разбрал вече що за стока си, та се е догадил като какво ще да се е случило да те няма на сборището. — Момъкът, изведнъж изтрезнял, опита да се оправдае нещо, но другият не му позволи: — Тръгвай, ти казвам! Ако не беше нужен тутакси на Димитра Калъчлията, щеше ли да ти прави ихтибар да идва човек отгоре да те търси и аз, дядо ти поп, наврѣх светия празник да те измѣквам от хорските мази?

Свещеникът така повлече Георги със себе си, че той не свари да се сбогува дори с майка си...

* * *

За какво Димитър Калъчлията се нуждаеше така „тутакси“ от всички свои юнаци? По каква дияра беше попаднал, що беше замислил?

Нека да оставим народния певец да разкаже тази важна причина, която щеше да стане поредният подвиг на войводата и неговата дружина:

*Събрали ми са, отбрали
дванайсетмина юнаци,
дванайсетмина дружина,
вярна са клетва сторили,
сторили и направили,
никой да не са отрича,
никой да не са отделя.
Че кой им беше войвода?
— Димитър Калъчлията.
Кои му бяха другари?
— Пейо ми Буюклията,
Злати ми Конарченчето,
Минко ми Черкешлийчето,
Георги ми добро юначе
на баба Трънка момчето,
Стефан ми Люцканооглу,
Жельо ми Ямболченина.*

Вървели, що са вървели,
минали поле широко,
настала гора зелена,
седнали ми са да ядат,
да ядат, още да пият.
Войвода диван стоеше,
войвода дума дружина:
„Дружина вярна, сговорна!
Яжте, дружина, и пийте,
ала се не опивайте,
че щем да идем, да идем
по едирненски дервени —
царска ще хазна да мине,
дялбата да си споделим.“
Хазната ми са обрали
и дялбата ми са делили,
кому пай, кому половина,
на войводата два дяла.^[4]

Излишно е да се казва, че „половина пай“ получи само един от дружината, Георги Трънкин, като „награда“ за немарата и неизпълнителността му...

[1] Терзобас — днес село Голямо Шивачево, Сливенско. ↑

[2] В случая думата не е за едноименния връх в Елено-Твърдишкия дял на Стара планина, а за известното хайдушко сборище в подножието му. ↑

[3] Фльорца — лека жена (рум.). ↑

[4] Песента е автентична, записана от Любен Каравелов и публикувана в редактираните от него мемоари: Панайот Хитов. Моето пътуване... стр. 129 — 130 и забележката под черта, откъдето я преписваме дословно. ↑

Претъркули се още една година. Не беше тя съвсем без събития, но и събитията и не бяха такива, че да отворят нова страница в съдбите на героите ни и народа — просто животът си течеше...

През тази година Руска и Кутьо си родиха хубаво и здраво момченце, а през пролетта на 1853 година беше на път и второто. Изборът на името породил доста неприятни спорове между двамата; Кутьо Ганчев отказа „да продължи името“ на Руския баща — отстранеността и разминаването във възгледите между двамата все повече се проявяваха и задълбочаваха, — а за да се покаже принципен, не даде на първородния си син и името на своя баща. След доста разпавии се споразумяха да го нарекат на човек, когото и двамата обичаха и уважаваха — на Руския вуйчо даскал Димитър, по-малкия брат на Яна Силдарова.

Все през годината дойде само едно, но с много добри вести писмо от Иван. Той се установил в Москва, с доста труд положил приравнителна матура и бил приет студент по славянска филология (тази последна дума Бянови не разбраха, та поискаха Добри Чинтулов да им я разтълкува) в прочутия университет в този град; в занятията щял да се включи едва през есента, а дотогава посещавал и щял да посещава и занапред различни занятия като слушател — да привиква както с езика, така и с реда в университета.

В изминалите дванадесет месеца — от пролетта на 1852-ра до пролетта на 1853-та година — като далечно ехо в Сливен достигаха объркани и, общо взето, противоречиви новини от Цариград, толкова противоречиви, че в края на краищата всеки си ги тълкуваше, както му се щеше.

Говореше се например, че водачите на черковната борба — и пръв от всички Иларион Макариополски — продължавали лютата си схватка с Фенер и с гръкоманите; цариградските българи не помисляха да се откажат от дадения им преди пет години (1848) султански ферман и бавно, но неспирно строяха своята българска църква, която се очертаваше да стане средище и трибуна на всички онези, които докрай щяха да се борят за отделяне от патриаршията. Още преди да е

съградена църквата „Свети Стефан“, те, непримиримите, вече създали българска черковна община, която на бърза ръка успяла да стане трън в очите на фанариотите...

Много по-важни, но и по-смътни новини идваха от Цариград около голямата политика, които изпълваха сърцата на българите със сладки надежди. Отношенията между Русия и Турция очевидно се затягаха, преговорите им в Цариград съвсем ясно понамирисваха на барут, та в Сливен все по-често и по-често си припомниха думите, които генерал Иван Иванович Дибич преди двадесет и няколко години бе изрекъл пред тяхното пратеничество като тържествено обещание от името на руския цар: „Потърпете, следващия път ще бъде вашият ред...“ Барутната миризма видимо се засили, след като през пролетта на 1853 година Русия нахлу в княжествата Молдова и Влашко и ги завзе, като излезе отново на Дунава; войната и сега не беше избухнала, но тя явно чукаше на вратата.

По-старите, които помнеха събитията отпреди четвърт век, виждаха да се повтарят и други ясни признаци на приближаващата война. Засили се движението на войски към север, правеха се складове за оръжие и храни, потягаха се пътищата през планинските проходи. И отново като отглас на събитията беше развихрянето и умножаването на турските шайки в планината. Такива като Шибил, Коджа Мюстеджеб и Мустафа Юсменоглу вече не шетаха, а направо вилнееха по пътищата на Балкана, мнозина други — главно „качаци“ от войската — последваха примера им, видели в това размирно време щастлива възможност да се богатее, без много зор.

Тези безчинства на шайките, от своя страна, станаха причина да се отвори много работа на хайдушките дружини. Бойчо войвода и Димитър Калъчлията не смогваха да се отзоват навсякъде, където безправните и изтезаваните ги призоваваха на помощ. И дружините се нароиха — отделиха се в самостоятелни чети Пею Буюклията и Желю войвода, които досега бяха воювали под байрака на Калъчлията. Цяла една книга няма да стигне да се опишат подвизите на народните закрилници в това смутно време, не сварваха да ги възпеят и онези, безименните, които редяха народните песни. Все пак най-щастлива орис измежду войводите има Желю. Този вече не млад (роден беше през 1810 година) хайдутин, със среден ръст, здрав, набит и винаги с

лют поглед, пък иначе с отзивчиво сърце и прочут песнопоец, чиято любима песен

*Горо ле, горо зелена,
защо си, горо, повяхнала,
повяхнала, та изсъхнала...*

бе огласяла, кажи го, цяло Българско — от Видин до Люлебургаско, — се прочу комай повече от другите, та още приживе за един от подвизите му излезе на два пъти книга, която от ръка на ръка също се изчете, по българските земи — казваше се тя „Изгубена Станка“ и бе написана от клисурчанина Илия Райков Блъсков, а посетне играна и в новосъздаденото българско театро. Известили бяха на Желю, че татари са грабнали две българки-севернячки и ги водели робини към Цариград. Той направи с момчетата си засада в Чалъкавашкия проход, с дързост и умение нападна кервана на татарите (не беше от малките — седем коли бяха!), разби на пух и прах шайката и върна свободата не само на Станка и дружката ѝ, но и на другите поробени нещастнички^[1].

Истината изисква да се каже, че тези големи и в известен смисъл съдбоносни събития имаха — поне все още — твърде слаб отзвук в Сливен. Борбата за самостоятелна българска църква тук засега не беше подхваната, а полъхът на предстоящата война „даваше хляб“ само на търговците-далавераджии, които бързаха да трупат запаси от стоки, и на зложелателните интриганти. От тези последните най-добре се прояви чорбаджи Евтим Димитриади, когато видя Мустафа Кяни бей в униформа на миралай — ще рече, преназначен от управител в комендант на фабриката, — той му подшушна многозначително: утре падишахът ще премери отново сили с Московеца, на каква опора ще може да разчита той в единствената своя фабрика, щом начело е един българин-торлак, дето е бил години наред в Русия... Това отровно семе бе посято в благодатна почва и както ще се види, наскоро щеше да даде добри плодове.

Не може да се каже, че в изтеклата година провървя особено и в сърдечните работи на нашите герои. Например за почти дванадесет месеца — такива времена бяха тогава! — Найден успя само веднъж да

се срещне с онази, която почти всяка нощ изпълваше сънищата му, и то за по-малко от половин минута. Това стана в „чичеклика“ на Добри Желязков. Найден дойде там с Иванчо, сина на стопанина, с когото другаруваше напоследък, и попадна на гостенка при Анастасия, заета да дава трошици на пъстроперите пауни. И случи се, че съвсем, съвсем за малко двамата останаха сами. Найден не беше нито от страхливите, нито от „вързаните“, но какво можеше да стори за тези броени секунди?

Той събра сили и попита:

— Златино, ако наистина си ми благодарна за онази нищо и никаква случка у Йоргаки чорбаджи...

— Нищо и никаква — вметна тя, — но белегът от нея е още на лицето ти. — И направи едно движение, сякаш отдалече го погалва, този благословен белег, с края на пръсти те си.

— ... ще ми разрешиш ли един въпрос?

— Не може да има въпрос от тебе — срещна погледа му момичето, — на който да не съм готова да отговоря, Найдене.

— Ти... Ти... — Момъкът наистина не беше „вързан“, но му липсваше опит с жените и девойките. — Дала ли си сърцето си някому, Златино?

И получи отговор, който щеше да стане съдбоносен и за двамата:

— Дала съм. Безвъзвратно и завинаги. И избраникът ми се зове... Найден Силдаров...

Толкова. Това беше цялото постижение на влюбения Найден за дванадесетте месеца, но и то сякаш му даде крила.

Не вървяха по-добре сърдечните работи и на Добри Чинтулов. Той наистина вече беше притежател на хубава нова къща (но всъщност продължаваше да обитава главно в „килията“ си), имаше и удовлетворението да слуша как песните му се носят от уста на уста в целия Сливен, ала плах и нерешителен, какъвто си беше, той само въздишаше по „своята“ Настя, а не правеше нищо, за да скъси разстоянието до нея. Гаснеше той, гаснеше и Анастасия (по едно време загриженият Добри Желязков реши, че тя е прихванала неизвестна болест, та обмисляше да я води на лекар чак във Виена!), а също и на тях съдбата за цяла година склони само един-единствен път да даде възможност да се срещнат. И слава богу, този път по-смела от двамата беше Анастасия:

— Забравихте ли вашата Настя, господин Чинтулов? Или пълната луна вече престана да ви наскърбява?

— Дали съм забравил Настя?! — възкликна той, като се изчерви.
— Аз изобщо нямам друга мисъл извън нея...

— Не си личи. Когато според мен един мъж толкова мисли за...

— Какво мога да направя, Настя? — внезапно избухна учителят.
— Честна дума, аз за нищо не мечтая повече, отколкото да ви видя моя жена. Но представяте ли си голтак като мене да се изправи пред всемогъщия Добри Желязков и да помоли за ръката на дъщеря му?

— „Ръката на дъщеря му“ — повтори тя замислено, понеже също и този израз в момента за пръв път прекриваше в Сливен. И добави тъжно: — И какво тогава, господин Чинтулов? Нима ще чакаме и вие да отворите фабрика, та тогаз да помолите „всемогъщия“ Добри Желязков за ръката ми?

Така и не стигнаха до някакъв изход.

В същата тази година — лятото на 1853-та^[2] — дойде и една печална вест от Котел: грохнал телесно след годините, прекарани в цариградските тъмници, и разорен, но никога не загубил достойнството си, там бе починал Стойко Попович Раковалъ — „черната овца“ на котленското чорбаджийство...

Беше си отишъл един голям българин!

[1] През епохата са действували двама видни хайдути и хайдушки войводи на име Желю — съвпадение, което днес много затруднява историците при разграничаване на подвизите им. Единият Желю — Желез Добрев Железчев — от с. Черкешлий, днес наречено на негово име с. Желю войвода, Сливенско, другият — Желю Чернев от Ямбол (по други данни от с. Карапча, днес Маломир, Ямболско), познат повече като Дядо Желю войвода. Специално за подвига в Чалъкавашкия проход, станал основа на повестта „Изгубена Станка“, Никола Д. Николов установи (Военноисторически сборник, 1964, кн. 6, стр. 87–88, и Литературна мисъл, 1965, кн. 1, стр. 153–157) категорично, че е дело на Желю от Черкешлий. За същото събитие — спасяването от Желю на две жени, буля и зълва — е запазено предание в с. Желю войвода, което се помни и днес; описано е и в неиздаден ръкопис на Димитър Димов, бивш учител от с. Желю войвода (починал 1953 г.), който се намира в Окръжния исторически музей в Сливен.

Външното описание на Желю войвода, дадено в книгата, е по Ил. Р. Блъсков (Изгубена Станка, II издание, Русчюк, 1867), който го е познавал лично. Няколко думи за по-нататъшната му съдба. Бил е заловен заедно с Калъчлията през 1859 г. в Шумен и осъден на три години затвор. След излежаване на присъдата Желю оставил хайдутството и се заселил в с. Метличина, Провадийско, където живял от 1863 до 1871 г. После се завърнал обратно в родния Черкешлий, изкарал твърде тежки старини, но все пак доживял да види свободата — починал на 21 април 1878. ↑

[2] Стойко Попович, бащата на Раковски, е починал на 8 август 1853 г. ↑

8.

Както стана преди години с абаджийството, Бяно скоро си спечели име като долапчия. Мнозина се чудеха — кой усвоява занаят на петдесет и кусур години?, — пък всъщност нямаше нищо за чудене: той просто обикна работата на долапа и влагаше в нея частица от душата си.

Още твърде в началото той изостави тепавицата и се посвети само на валянето. Е, не минаваше съвсем без изключения, разбира се, но Бяно гледаше те да бъдат колкото се може по-редки. Понеже тежките удари на дървените чукове изтезваха слуха и нервите му и някак си го откъсваха от новооткритото срастване с природата, докато във валянето намираще истинска радост. Като се гърчеха и увиваха в коритото, губерите и китениците грабнаха и завладяваха погледа му с чудните си багри, играещи и непрекъснато преливащи се. Чисто физическа радост му причиняваше също изнасянето и простирането им — напоени с вода, те навярно тежаха до трийсет-четиридесет оки и като ги вдигнеше, Бяно изпитваше насладата да усеща, че в позастаряващото му тяло още, се е запазила пословичната му някога сила; нарамваше понякога по два наведнъж и тогава под тежестта им прасяха кости и мускули, пък душата му през цялото време ликуваше от усилието и от съзнанието за надмогнатата тежест. Най-голяма обаче бе радостта, когато проснеше губерите да се изцеждат и съхнат на сергията — тогава можеше с часове да стои отстрана, да пуши чибучето си и да се наслаждава до опиянение на взрива от цветовете.

Постепенно си завоюва признание на майстор долапчия — такъв, дето никога няма да остави китеник или черга да се валя по-дълго от позволеното, та да се свие дори с един конец повече от желаното — и към неговия долап горе на Барите започнаха да идват кервани с товари за валяне чак от Ески Джумая^[1], и, кажи-речи, целия Делиорман на север: почти незапомнено явление, откак в Сливенския балкан имаше долапи и долапчии...

Така беше и в този топъл майски ден на 1853 година. Проснал готовите губери на сергията, Бяно седеше на трикрако столче до портата на долапа и цял се оставяше на вътрешното си ликуване —

наоколо бе събудената за ново тържество природа, а току пред очите му сякаш бяха събрани най-празничните ѝ багри. Радваше се Бяно и му се искаше този чуден час просто никога да няма край. И затова искрено се подразни, когато някой му подвижна откъм пътеката:

— Колагеле, Бяно Абаджи!

Извърна се. Беше някакъв мъж на неопределена възраст, който водеше зад себе си добиче с не особено голям товар. Познаваше се, че идва отдалече, понеже целият бе в прахоляк, а лицето му, отдавна невиждало вода, беше нечисто, че чак черно, а по средата му светеха две ясни сини очи — несъответствие, все едно лилия да е разцъфтяла сред жабуняк. Мющерията поздрави на турски, но по всичко личеше, че е българин...

— Сполай и на тебе — поздрави в отговор Бяно. — Що те води насам?

— Кабил ли си, майсторе, да наваляш този юк черджета, ама, афедерсън, ако може чабуджак, докато почакам, зер още път ме чака?

„Трябва да е делиорманец — помислил Бяно. — Или даже гагаузин. Те ломотят така колкото на български, толкова и на турски.“ И се засмя:

— Е, няма да е чак чабуджак, веднага, човече, нали трябва да се извадят първо китениците, що са в коритото. Но сетне чабуджак, веднага, ще сложа твоите, обещавам.

Отговорът очевидно задоволи непознатия, защото той вкара магаренцето си в двора на долапа, свали „юка“ от гърба му и го пусна да пасе от свежата прясна тревица. После попита отново:

— Знам, за резил съм с тази кир по мутрата. Дорде чакам, ще мога ли да се измия тъдява, майсторе?

— Заповядай — покани го Бяно. — Ей там на камъка ще намериш сапун, до него и пешкир.

— Сам ли си, майсторе? — попита онзи, докато се упътваше към посоченото място.

Долапчията не разбираше какво значение може да има дали е сам, или не, но все пак не видя и причина да скрие истината:

— Сам. — И прибави със смях: — С тебе ставаме двоица.

Човекът отиде до вадата, която се оттичаше под барата, свали калпак и запретна ръкави. Докато го гледаше от мястото си, Бяно лениво помисли, че и такива светли коси не се срещаха по този край —

дори и русите насам биват по-тъмни, пък този е просто с цвят на узряло жито. Докато търкаляше такива мисли из главата си, гостът се изми, избърса се и се извърна. И в този миг долапчията усети, сякаш сърцето му спира — пред него беше един обичан мъж, несрещан от много и много години.

— Роман!... — едва произнесоха устните му. — Роман Алексеевич Корзухин!... Побратиме!...

Светлото лице с пълни устни и леко чип нос грейна срещу него.

— Не съм Роман... чичо Бяно, а Василий, синът му. Адаш на...

Не успя да завърши. Бяно Абаджи го грабна в прегръдките си, вдигна го над земята и така го притисна, че дъхът на госта спря. После го остави пак на земята, отдалечи го от себе си и го огледа. Да, това беше Роман Корзухин, само че още по-млад отпреди.

— Идвай тук! — каза му. — Идвай, идвай по-скоро.

Вкара го в долапа, заключи вратата и спря водата. Не искаше никой и по никакъв повод да ги безпокои.

* * *

Вече трети час говореха. Разбира се, започнаха с всички онези подробности, които интересуват близките хора. Предаден съвсем накратко и освободен от купищата турцизми, разказът на Василий Романович Корзухин беше горе-долу такъв. След войната от 1829 година баща му напуснал армията, оженил се и Василий бил първородният му син, после бракът бил благословен с още две момичета и едно момче. Бащата положил какви ли не усилия да издири Бяно между заселниците в Южна Русия, но не успял. Едва съвсем наскоро му попаднал адресът на хаджи Иван... доктор хаджи Иван...

— Селимински — подсказа Бяно Абаджи.

Да, наскоро намерил адреса на хаджи Иван Селимински в Букурещ, който междувременно бил станал лекар. Разменили писма и от него Роман Алексеевич разбрал, че в последния момент Бяно се отказал от Преселението и си останал в Сливен. А Василий, поддържайки... поддържайки...

— Традицията — отново му помогна домакинят.

— ... поддържайки традицията в семейството, постъпих във военно училище и станах забитин.

Бяно обгърна с бащинска ръка раменете на момъка.

— Можеш да не си кълчиш езика с такива думи — каза му. — Спокойно можеше да употребиш „офицер“.

Руснакът го изгледа замислено, после се засмя:

— В другите семейства още при прохождането учат децата френски. Мен папа...

— Тате — поправи го Бяно.

— Мен тате ме учеше български. Като спомен за онзи Василий, твоя брат, чието име аз нося. И неговият български език бе точно такъв, какъвто го чуваш сега от мене. И който те кара да се смееш...

— Да — след известно размисляне каза стопанинът. — Ние самите рядко си даваме сметка, че само за тези двадесет години говорим просто един съвсем друг български език, по-богат и, как да кажа, по-европейски. Така е, Василий, след пет века изоставане ние сме се запретнали да гоним Европа във всичко, дори и в знанията, в езика. И където ни липсва дума, вземаме я наготово от просветена Европа, а не от плесенясалата Турция. — Той се пресегна към лавицата до одърчето си и взе една книга; листчето по средата показваше, че я чете в свободните си часове. — Тази книга е отпечатана в началото на годината — каза. — Ето, тук пише: „В Земун, 1853“. Преведена е от вашия език на нашия от Ботю Петков, учител из Калофер. Погледни как, с какви слова е преведена.

Младежът взе книгата. Заглавието ѝ беше: „Критически издирания за история-та бългърска на Ю. И. Венелина“, част първа. Той отвори напосоки една страница и зачете:

„Най-после византийското правителство вдигна връх в тия критически обстоятелства; начна да обръща внимание и да гони неприятелите и вътре в България. За това Гръцка флотилия отиде да гони Руски-те кораби към Анхиал и Меземврия; отдето обаче Руски-те кораби, за да ся избавят от Гръцки-те брандери, побързаха в устие-то на Дунав...“^[2]

— Обърни на края и виж приложения... — той намери мястото и прочете: — „Речник на чуждестранни думи, които са употребени в тая книга“.

Василий хлъзна поглед по речника. И се смая: чрез тази книга в словесното богатство на българите навлизаха такива думи, като абат, авторитет, адмирал, аналогия, апартамент, аудиенция, блокада, васал, гарнизон, генералитет („генерал“ нямаше — тази дума очевидно отдавна вече не беше нова за българите), диверсия, демаркационна линия и тъй нататък, и тъй нататък. Той полека остави книгата на одърчето.

— Едва сега разбирам усмивката ти, чичо Бяно. За онзи, който вече употребява „капитулация“, „пропаганда“ или „силогизъм“, моят български език навярно звучи съвсем допотопно...

— Аз само помислих, че си от край, където има предимно турско население — внимателно го поправи българинът.

Момъкът внезапно избухна в смях.

— Ама че грешка! — каза. — И за мене, и за онези, дето ме проводиха... Зер аз се хвалех, че говоря езика ви като същински българин, а началството ми вярваше...

И той обясни. Като поручик от руската Дунавска армия, който владее български, командването го изпратило да разузнае за силите и разположението на турските войски от дясната страна на Дунава. И той, преминавайки през Силистра и Шумен, дошъл чак до Сливен да потърси побратима на баща си.

— На гости или по разузнаване? — хитро запита стопанинът.

— Всъщност на гости, чичо Бяно, не вярвам на върховното началство да послужат сведения чак от южната страна на Балкана. Ама щом съм дошъл, хайде да ми поразкажеш едно-друго.

Момъкът извади перо и шишенце с безцветна течност, сетне съблече антерията си и я обърна наопаки. Захвана да задава въпроси — за войски, складове, придвижване и тъй нататък, и тъй нататък, а отговорите дращеше с перото върху светлия хастар на антерията си.

— Не излиза нищо от написаното — обърна му внимание Бяно.

— Туй е по-особено мастило — обясни гостът. — Сега не личи нищо, но в щаба ще го намажат с друга една особена вода и тогаз всичко ще стане белли.

Въпросите и отговорите продължиха още минута-две, сетне Василий остави настрана перото и прозрачното си мастило.

— Благословен да е онзи, който те е пратил — прекръсти се Бяно. — И нека с упование в бога да се помолим, щото скоро вие, руските орли, да ни дарите свободата, та двамата с баща ти да се срещнем, да се прегърнем!... Но ти сякаш не споделяш моите надежди?

Василий помръкна, от гърдите му се откъсна скръбна въздишка.

— Мога ли да говоря съвсем откровено, чичо Бяно? Война наистина ще има, но няма да стане нищичко от онова, за което ти се помоли. Ние ще ядем пердах и...

— Не може да бъде! — разпалено, почти с обида в гласа го пресече българинът. — Преди двацет и пет години руските юнаци разгромиха турчина и стигнаха чак до Одрин. Мигар искаш да кажеш, че Русия сега е по-хилава, по-немоцна отпреди? Или че войниците ѝ са по-кекави?

— Войниците ни са същите богатири — тази дума Василий произнесе на руски, — ала всичко друго е по-зле отпреди. Като почнеш от царя и стигнеш до последния чиновник. Самата война е една глупост и недомислие, кръвосмешение между болно честолубие и политическо късогледство. А командването ни... то е направо скапано, прогнило от некадърност...^[3]

— Искаш да кажеш?...

— Казах го вече. Ние ще загубим, макар и не от — как го рече ти? — плесенясалата Турция, а от Франция и Англия, които до този момент все още се крият зад нея.

— Затуй ли говореше, че сведения от нашия край няма да послужат...

— Затуй...

— Но все пак ти честно си записа, щото аз можах да ти съобщя.

— Аз съм руски войник и офицер, чичо Бяно. И съм длъжен да изпълня дълга си дори и тогава, когато не вярвам в крайния изход.

— А той, казваш, крайният изход...

— Да, ще ни бият. И баща ми го предричаше, и аз го виждам. Ще ни бият и това ще бъде позор за руското оръжие. Вярно, няма да мине без борба. Нито без жертви — руският солдат не се дава как да е. Но всичко ще бъде напусто, ден по-рано или ден по-късно ще се стигне до

срамна капитулация. — Младият човек взе отново книгата, потърси в „речника на чуждестранните думи“ и прочете: — „Капитулация. — Условие за предаване на твърдина, които заключават комендантът на войската, що е обсадила твърдината, о коменданта на обсадената войска.“ — Кратко мълчание. — Но вие, българите, не бива да съжалявате за това, чичо Бяно.

— Как? — трепна българинът. — Русия да бъде победена и България да остане под робство, пък да не съжаляваме... Чуваш ли се, Василий?

— Разбирам, навярно си объркан. Та нали още преди да се родя вам е дадено обещание руски щикове да донесат свободата ви? Според мен руският солдат рано или късно ще изпълни дадената дума, чичо Бяно. Но сега — не! Докато е жив Негово императорско величество и батюшка цар Николай Първи — последните думи момъкът изговори със смес от ирония и ненавист, — чаканият край на робството ще си остане вековна мечта, пришита към несбъдваема действителност.

— Преди двадесет години баща ти и неговите другари ни научиха що е надежда — тихо произнесе Бяно. — Защо ти, синът на твоя баща, убиваш тази надежда, Василий?

— Защото искам да ти спестя разочарованието. Руският народ е готов да даде живота на синовете си за вашата свобода, но тази свята задача е свършено чужда на царя и властниците около него.

— Дори и ако прокобата ти се окаже погрешна и вие победите?

— Именно тогава. България няма да възкръсне из пепелищата, чичо Бяно, само ще смени една зависимост с друга. И от турски вилает ще стане руска губерния — е, може би с тази разлика, че Николай ще прибави към титлите си и „цар български“. Както сега впрочем е и „цар полски“.

— Сигурен ли си в ужасните думи, които изричаш, сине? — все така едва доловимо каза Бяно.

— Човек не може да се шегува с тези неща. Цар Николай има болния стремеж да обедини под скиптъра си цялото славянство. Чувал ли си думата „панславизъм“ чичо Бяно? Не? Панславизъм е учение, което цели, как да кажа, да облече в красива дреха същия онзи завоевателен стремеж на царя и си има даже своите видни философи, които пък правят подплатата на тази дреха — Погодин, Иван Аксаков... А в това бъдещо всеславянско царство, както те го

виждат, вие ще сте дори по-зле от сега, чичо Бяно. Защото под скиптъра на царя вие ще станете обикновени крепостници^[4].

— „Крепостници“! — въздъхна Бяно. — Навремето чух тази дума от баща ти, моя побратим. Заплаши ме с нея. Пък аз, да си призная, изобщо не зная що значи тя...

— И трябва да благодариш богу, че не я знаеш. Защото чрез крепостничеството царят държи нашия изстрадал народ двеста-триста години назад от просветена Европа...

Ново мълчание, този път още по-продължително.

— Питам се дали все пак си прав, Василий. Не, не за намеренията на царя — такива неща ти не можеш да измислиш. Заменяне на едно робство с друго, казваш. Не би ли било все пак благодат божия да бъдем роби на братя по кръв и едновеци, а в науката на лично място всред цяла Европа, нежели да останем под ярема на най-дивото племе, за което цялата наука е ятаганът?

Момъкът размисли и поклати глава:

— Няма да е благодат божия, чичо Бяно. Вас са ви опазили, през вековете две неща: вярата и езикът. Как ще оцелеете като народ, ако сте под властта на хора другородци, но със същата вяра и почти същия език? Няма да мине и едно столетие и вие ще се претопите, името „българин“ ще се забрави завинаги...

— Даваш ли си сметка, сине — тежко въздъхна Бяно, — какво направи ти днеска? Ти уби в мене онова, което умира последно — надеждата...

— Не си прав, чичо Бяно, просто не си прав — безпочвената надежда е по-голямо зло и от безнадеждността. А на мястото на безпочвената аз ще засея семената на истинската, която ще роди плод.

— Казвай по-бързо!

— У нас сега се заражда нещо, което един ден може би ще получи друго, по-съдържателно име, но засега е познато като „български въпрос“. Корените му са още тук — Василий Корзухин потупа книгата до него, — във Венелина, но едва в тези последни години се надигат първите гласове не за панславизми и „задунайски губернии“, а пряко за България. И за брата българин, който трябва да бъде избавен от игото на турчина. Тези гласове са все още плахи, малцина се увличат по тях, но такива хора, като Григорович, Попов и Ламански, при нас значат много, а утре ще значат още повече. Не

искам да прозвучи самохвално, но ако не наравно, то поне непосредствено зад тях трябва да се постави и още един, който е измежду най-ревностните в „българския въпрос“ — твоя побратим Роман Алексеевич Корзухин...

— И колко време ще е нужно, за да проехтят тези гласове по цяла Русия, Василий?

— Русия е голяма — поклати глава русокосият момък, ще бъде лъжа, ако отговоря „малко“. Но за народ като вашия, чичо Бяно, който се е опазил петдесет пъти по десет години, какво значат още една или две десетици? — Той не чу, а забеляза тежката въздишка на българина. — Знам, ще кажеш, че „на чужд гръб сто тояги са малко“. Но, кълна се в баща си, отвъд тези десет или двадесет години *наистина* се вижда изгревът на свободата. — Той се усмихна виновно и се понадига. — Трябва да ставам. Офицерът не разполага с времето си...

Изправиха се. Бяно прегърна младият мъж и звучно го разцелува по двете бузи.

— Едната беше за тебе — каза, — другата — за баща ти. Когато го видиш, не забравяй да му я предадеш...

Размениха още няколко изречения, Василий намаза отново лицето си, за да възвърне изгледа си на простоват селянина от далечен път, и се разделиха.

Едва много по-късно, когато разказваше за тази чудна среща на Яна, Бяно си даде сметка, че е пропуснал да съобщи на младежа — а чрез него и на Роман Корзухин — адреса на Иван в Москва...

[1] Ески Джумая — днес гр. Търговище. ↑

[2] Заглавието на книгата, преводачът, годината на изданието и текстът — автентични. По-нататък също и приложените обяснения на непознатите думи. Правописът отчасти осъвременен. ↑

[3] Горчивите оценки, които тук слагаме в устата на поручик Корзухин, отразяват съвършено точно състоянието на Русия към описваната епоха. Самият цар Николай I „със своя безспорен, макар и тесен, плитък и едностранчив ум“ (Е. В. Тарле — „Крымская война“, Второе исправленное и дополненное издание, I, Москва-Ленинград, Издат. Академик наук СССР, 1950) страдаше от болезнени амбиции да засенчи всички най-велики владетели от историята и в същото време притежаваше истинска „дарба“ да се огражда от некадърници — като

се започне от канцлера Карл Василиевич (всъщност Вильгелмович) Неселроде, който „до толкова приличаше на Метерниха (съзнателно стараейки се да му подражава), доколкото изобщо бездарният и ограничен човек може да прилича на умния и даровития“, та се стигне до „злостния, нагъл, полуграмотен и тъп фелдфебел“ генерал Иван Онуфриевич Сухозанет, който, в качеството си на президент на Военната академия, въздигаше в култ сляпата дисциплина и не криеше пренебрежението и ненавистта си към науката. За решителните преговори в Цариград царят избра един от тримата си фаворити — генерал-адютант княз Александър Сергеевич Меншиков, човек сам по себе си образован и владеещ почти всички европейски езици, но избухлив, високомерен, нетактичен, с никакви дарби на дипломат (впрочем точно както беше министър на военноморските сили, без изобщо да се е качвал на кораб в качеството си на нещо повече от обикновен пасажер) и там стана лесна плячка на такива опитни вълци, като посланиците на Англия и Франция лорд Стредфорд-Редклиф и маркиз Лавалет; като награда за този му провал по-късно цар Николай му повери главното командване в Крим, за да провали със същия успех и войната. А главнокомандуваният Дунавската армия беше генерал-адютант княз Михаил Дмитриевич Горчаков, „съвсем лишен от пълководчески дарби“, дори и от способност за самостоятелно мислене — в продължение на почти четвърт век той се бе съвсем обезличил като служител на друг от фаворитите на Николай, тираничния фелдмаршал Паскевич, „княз Варшавски и заместник на царя полски“ (т.е. на Николай в качеството му на цар и на поробената Полша). ↑

[4] Позицията на руския царизъм, накратко изложена тук чрез думите на Корзухин, отговаря напълно на действителността. И без да е специалист по въпроса, авторът ще си позволи да изкаже становището, че именно тя, възникнала при Николай I и доразвита от Александър III и Николай II, и неостанала скрита за научения от дългото робство на прозорливост българин, е първопричина за появилите се по-късно русофобски настроения и течения в България. Патологичните амбиции на цар Николай I действително са определили генералната линия на политиката му — да създаде всеславянска (и не непременно чисто славянска) империя под своя власт. В потвърждение на казаното ще приведем няколко цитата от видния съветски историк академик

Евгений Викторович Тарле (цит. съч.): „Николай предложил на Сеймур и британското правителство такъв план: дунавските княжества (Молдавия и Влашко), които *още и сега* фактически образуват самостоятелна държава *“под мой протекторат”*, това положение ще продължи. Същото това ще бъде със Сърбия; същото и с България.” (стр. 146). (В плана на Николай, предложен през януари и февруари 1853 на Англия „за любовно разделяне на Турция“, се съдържа следното недвусмислено намерение:) „Завземайки Мала Азия от Кавказ до азиатския бряг на Босфора, осигурявайки си сигурен тил както в Кавказ, така и на Балканския полуостров, където Сърбия, България, Черна гора, Молдова и Влашко «ще се превърнат в руски губернии» («превратятся в русские губернии»), царят после спокойно може да изпрати няколко дивизии на юг от Мала Азия...” и т.н. (стр. 146–147).

Печална истина е също, че тези болни стремежи са били подхранвани и дораздухвани от панслависти и угодливи царедворци, които са стигали дотам недвусмислено да въздигат цар Николай I до „всеславянски цар“, че и до „земен бог“. ↑

9.

В Болгарии каквито грозни, омразни и гнуснави работи се чинат..., тия нито са за слушане, нито за сказване, нито пък може някой да ги изкаже.

Неофит Бозвели
„Любопитнопростий
разговор“

Така се бяха сдостили, че не можеха да изтраят повече от два-три месеца, без да се видят, да се повеселят. И макар че сега, в мътната вода на начеващата война, за хора от техния занаят имаше премного риба за ловене, Мустафа Шибил и Коджа Мюстеджеб винаги намираха време един за друг. Отдавна не им стигаше в подобни случаи само да направят една софра и да изкарат денонощие или две в нечувано ядене и пиене; в последните години, те просто се състезаваха да измислят и си поднасят един на друг все по-необикновени, по-разгулни и по-възбуждащи преживявания.

Така стана и в този топъл ден на юли. Двамата, всеки начело на тайфата си, се срещнаха при Даулител^[1]. Е, полафиха час-два, ала не им стигна, дощя им се малко забава. На един акъл бяха, ама не можаха да изберат къде, в кое село да кондисат, та не само да направят една здрава гощавка, но и да се позабавляват на воля. Че ще бъде село от равнината, това се разбираше от само себе си — там раята не е така кибритлия, повече е привикнала да търпи, — но кое „да почетат“ с посещението си, това, виж, не можеха да решат отведнъж. Недалеч се намираше Черкешлий, но това село никой не спомена — да си развяваш коня в селото на Желю войвода, туй е все едно да си сложиш таралеж в гащите. Не се спряха и на Драгоданово; с това село се свързваше споменът за Вълчо Петрунов, който някога по пладне бе съсякъл с брадвата си двама бабаити, дошли хем да се пооблажат, хем да съберат „диш-хакъ“, пък където веднъж е ставало подобно нещо, по-добре е, знаеш, да не изпитваш дали може да стане и втори път... И

така, след известно умуване двамата прочути главатари избраха едно по-далечно място, от по-малко оскубаните — Къшлакьой^[2]. Качиха се на конете и потеглиха.

Пътем Коджа Мюстеджеб не пропусна случая да направи един джумбуш. Къмто Умайниковата къшла той улови две момчета-българчета (назоваха се Панайот и Илия) и им тегли ножа — закла ги като кокошки. Този му „подвиг“ не събуди уважението на Шибил: какъв ербаплък е това да заколиш две деца, дето още нямат мъх на устната си. Още по-посрамен се почувствува той, когато малко по-късно спипаха един воденичар, някой си Иван Кючуков от Драгоданово. Нему Шибил най-напред хвърли един здрав даяк. След това между двамата се поведе приблизително следният разговор:

— Мен познаваш ли ме бре, гяур?

— Не те познавам, аго. Пръв път те виждат очите ми.

— А за Шибил от Градец да си чувал?

— Кой не е чувал за него!

— Е, същият този Шибилюолу Мустафа е пред тебе. Май не е нужно повече да ти се представям, а? — Българинът потвърди, наистина не му беше нужно повече. — Сега слушай, гяур. Ако до една неделя не ми дотъркаляш в Градец петнайсет хиляди гроша, ще те намеря където и да си и ще те нарежа като кисела краставица. Ясно ли е?

Българинът удари на молби, сетне и на пазарлък — Шибил най-сетне склони да намали откупа на десет хиляди гроша^[3].

— И ще ги донесе, ще видиш — рече Шибил, когато малко по-късно отново язدهа един до друг с Мюстеджеб. — И ще те повикам да полеем печалбата, както му се полага... — Той дори не подозираше как посрамваше другаря си, който, уж по-стар и по-опитен в занаята, се чувствуваше забит в земята по ербаплък.

Двете тайфи по живо, по здраво се настаниха в Къшлакьой и я удариха на веселба. Два дни и две нощи ядоха баници, шилета и кокошки, ракията и виното се лееха като от чешма, насилваха булки и девойчета, пострада дори и едно петнайсетинагодишно момче (Иса от Пашакьой^[4]; дясната ръка на Шибил си падаше по тази част), ала Коджа Мюстеджеб не намираше покой — още го ядеше отвътре, че около Драгоданово аркадашът му се показва по-пишкин.

Преял и махмурлия, все още вкиснат от разочарование, към икиндия на третия ден Мюстеджеб се излягаше на възглавницата в къщата, избрана от двамата главатари за техният конак, и се чудеше на охотата, с която този циганин Шибил продължаваше да тъпче ненаситното си гърло. Двете бабички, които им прислужваха (така беше впрочем и по къщите, където се бяха настанили хората им — къшлакьойци бяха изпокрили жените, особено по-младите), принасяха непрекъснато баници, мръвки, пилаф, баклави и менци вино, а Мустафа Шибил все плюскаше и плюскаше, като че имаше не един, а три търбуха... Както си преживяше на мястото и лениво следеше шетнята на двете старици (те тъкмо носеха мед и орехи), в главата на Коджа Мюстеджеб внезапно се роди такава идея, че в миг възвърна и настроението, и самочувствието му. Ухилен до уши, той извади една златна махмудия и я търкулна на софрата.

— Връзваш ли с мен един бас, аркадаш? — попита.

Другият усети, че се подготвя някакъв джумбуш, но, от своя страна, се заинтересува за условията на облога.

— Състезание по нишанджийство — каза Мюстеджеб, като не спираше да раздава щедро беззъбата си усмивка. — И виждаш, връзвам една лира, че ще се покажа по-ербап от тебе.

— Щом е за нишанджийство, вдигам залога на две махмудии. Шибил също се има за майстор в стрелбата, аркадаш.

Сложиха настрана четирите алтъна и Мюстеджеб се надигна и дръпна за ръката бабичката, която беше по-близо до него, прегъна я на две и със свободната си ръка започна да запършва фустана и ризата ѝ. Жената се съпротивляваше, доколкото и стигаха силите, дочуха се думи, задавени в сълзи, като „Немой така, аго... срамота е... от белите ми коси...“, но те само накараха турчина още по-високо да се разсмее:

— Чуваш ли я дъртелницата бре, Мустафа? — От устата му хвърчаха слюнки. — С единия крак оттатък, пък акълът ѝ още за...

Той накара приятеля си да държи отсреща медната тепсия от орехите, сложи на старицата един орех отзад, после натика в носа ѝ щипка емфие. Нещастницата кихна, орехът излетя и улучи бакърената съдинка.

— Ашколсун! — прихна Шибил. — Сега е мой ред...

Другата бабичка, разбрала какво я очаква, падна пред него на колене и събра молитвено ръце. По сбръчканите ѝ бузи се стичаха

сълзи. Бабаитът не обърна внимание нито на сълзите, нито на молбите. Той само предварително укроти старухата с два плесника, после повтори всичко, което бе видял от приятеля си. Ала не успя — задавена от сълзите си, старата женица наистина кихна, но това излезе някаква половинчата кихавица, та „изстрелът“ се оказа ялов: орехът просто се търкулна на земята. Циганинът ритна бабичката по голия задник, пък докато другият прибираще четирите махмудии, изсумтя хем недоволно, хем със смях:

— Ще залагаме отново, аркадаш. Мустафа Шибил не е свикнал да губи!... Само че този път да го нямаме — ще си сменим пищовите...

Коджа Мюстеджеб прие и веселото състезание продължи^[5].

* * *

Макар че сега бяха равни, в отношението на Калъчлията към Бойчо Цеперански все още се съдържаше уважението на хайдутина към войводата и на ученика към учителя. Така беше то и при сегашната им среща.

— Не се сърди, войводо — след като размениха поздрави заговори Димитър Калъчлията, — че те повиках, и то от толкова далече. Знам, уважението го изискваше аз да ти дойда на крака. Обаче работата, за която те търся, е тъдява — той показва равнината, която се стелеше на юг пред краката им, — грехота беше всички момчета дабият път до Хаинбоаз и назад...

— Хайде, хайде — сгълча го Бойчо войвода, но личеше, че му става драго от изразеното уважение, — карай накъсо. Зная те отколе, та не ми е и минало през ум, че ще ме разкарваш така, за нищо.

— Наистина не е за нищо, войводо. Ала работата е такава, само моите сили не стигат. Трябват още ръце, още пушкала.

— Разказвай, Димитре.

Димитър Калъчлията разказа. Беше дошъл при него верен ятак от Есирлий^[6], при когото пък преди това почукал с молба другар от Къшлакьой. Две турски тайфи — на Коджа Мюстеджеб и на Мустафа Шибилюолу — бастисали едновременно селото и вече два дни и две нощи грабели и се гаврели наред, само обезчестените моми можело да

има дванадесет и повече. И цялото село — и турците ведно с българите — молели за помощ.

Изслуша го Бойчо, а лицето му след всяка дума ставаше по-мрачно и по-жилесто. Накрая кимна:

— Разбирам. Силите ти наистина не стигат за двете шайки. Много са катилите. И опитни. И добре въоръжени.

— Какво ще е решението ти, войводо?

— Иска ли питане? Аз и на двамата кеседжии отдавна имам зъб, ама не идеше сгода. Луд ли съм да изпусна сега този късмет? Да тръгваме!

— Разполагай и с моята чета, войводо — каза благородно Калъчлията. — Не бива да имаме две команди, пък ти все пак си къде-къде над мене...

— Абе то речено е, че учениците надминават учителите, ама хайде да не губим време в напразни препирни.

И тръгнаха. „Тъдява“, беше казал Димитър Калъчлията, но до Къшлакьой се наложи да му ударят седем часа здраво хайдушко ходене. И в покрайнините на селото бяха чак след залез слънце.

Планът на Бойчо войвода, приет и от Калъчлията, беше да се промъкват безшумно до някоя незаета от читаците българска къща, да разпитат и ако трябва, да разузнаят подробно кое как е и тогаз да решат къде да стоварят удара си. Главната им цел беше да прочистят цялото село от налегналата го напаст, но без да го казват, и двамата войводи преди всичко искаха да спипат живи или мъртви Коджа Мюстеджеб и Шибил. Така го мислиха те, но „човек предполага — господ разполага“: още при първата къща зла случка изпрати насреща им един от хората на Шибил, който изпразни и двата си пищова срещу тях. Не улучи никого, а Бойчо възнагради усърдието му с един куршум на безпогрешната си „джувер“-пушка, но лошото беше, че се вдигна шум, намислената изненада пропадна. И в далечината се мярнаха мъже с оръжие в ръце...

— Напред, юнаци! — заповяда Бойчо. — Напред! И не пестете нито оловото, нито остриетата на калъчите си.

Онова, което последва, е трудно да се опише — то не беше битка, а десетина отделни схватки, разгорели се едновременно по четирите краища на селото. И не продължиха дълго — след двадесетина минути гърмежите и крясъците в Къшлакьой бяха заглъхнали. Победата на

хайдутите беше пълна: имаха само трима парнати от куршум (единият Мавроди Коджакара), докато шайкаджиите бяха дали четирима убити на място, още точно толкова заловени, а между останалите, които свариха да избягат, също имаше двама с бая тежки рани. Причината за тази пълна победа не беше нито само в сръчността им, нито в полусполучилата изненада — повечето от читаците бяха яко пияни, пък и селяните-къшлакьойци, разбрали за пристигналата помощ, не останаха със скръстени ръце, а също помагаха според силите си.

За съжаление между онези, които имаха късмет да се спасят с бягство, беше Шибил. На Коджа Мюстеджеб обаче не му провървя — той беше между заловените. Когато се чуха гърмежите, двамата главатари тъкмо се веселяха с бабичките и орехите. Тогава Шибил, потрезвен, изтича до дама, метна се на голо върху коня си и вдигна праха към север. Махмурлията Мюстеджеб нема толкова акъл; той се помая да събира силяха и хората си... и така се озова между пленниците...

Като се поуспокоиха духовете (а то пък стана, след като представители на селото — мухтаринът за мюсюлманите и попът за българите — изказаха благодарност на войводите и предложиха храна и дарове за поблагодаряване), Георги Трънкин намери сгода и се яви пред Бойчо Цеперански и Димитър Калъчлията и им заяви, че иска лично да се разправи със заловения Коджа Мюстеджеб, разказа им и причината за това си желание. Двамата войводи се спогледаха и Бойчо Цеперански кимна:

— Не възразявам. Но всички пленници ги чака едно — позорна смърт. Какво можеш да сториш повече от това на Мюстеджеб?

— Не искам да го посека, това ще значи да се изравня с него по зверство — отговори Георги. — Нали той точно същото е сторил на баща ми, заварил го е безоръжен и с един удар го е разсякъл на две. Не, войводи. Аз искам да застана лице в лице срещу него и да го надвия в честен двубой. Така ще изпълня и клетвата на майка ми.

— Това е лудост! — възкликна Калъчлията. — Катил като Коджа Мюстеджеб не заслужава достойнството, което ти му...

— Защо? — прекъсна го Бойчо. — Момчето е право, Димитре. Именно с достойнство и чест ние ще покажем и на турци, и на свои, че макар и да сме оплискани с кръв, не сме хищници и кръволоци, а нещо друго, по-чисто. Върви, Георги. Коджа Мюстеджеб е твой.

Каза му „върви“, но всъщност всички — войводи, хайдути и селяни — последваха момъка. И присъствуваха, когато Георги се изправи пред вързания за една фиданка разбойнишки главатар.

— Познаваш ли ме, Коджа Мюстеджеб? — попита го строго.

— Зная те. — Турчинът говореше сравнително спокойно; научен от религията си да вярва в „писано е“, той почти се бе вече примирил със съдбата си. — Ти си на баба Трънка воденичарката момчето.

— Само толкова ли знаеш? — В отговор Мюстеджеб повдигна рамене. — Баба Трънка е по презиме Смеденова. Туй име да ти спомня нещо, Коджа Мюстеджеб? Нещо от времето на Преселението, „гъоча“ по вашему?

Видя се как позабравени картини се мярват пред вътрешния поглед на турчина. Той се вгледа в сипаничавото лице пред себе си.

— Ти да не си...?

— Да, аз съм. Онзи, когото си ритнал тогава, та за малко не си му пръснал черепа. И за когото майка ми те е проклела някой път да се срещнем и ти да загинеш от моята ръка. Сега ще умреш, Мюстеджеб.

Адамовата ябълка на разбойника подскокна няколко пъти, но поне външно той запази самообладание.

— Виждам: и да моля, и да се разкайвам, няма да мине. Тогаз да речем едно „язълан буз олмаз“^[7], пък вземай ножа и коли.

Георги Трънкин наистина извади ножа и приближи до него, но не го заби в тялото му, а преряза вървите.

— Ще те убия, но не като палач, а като отмъстител — каза му. Сетне го заведе до купчината пленено оръжие. — Вземи си най-сигурния пищов, оня, дето нивга не ти е изневерявал.

Турчинът подрабра какво е намерението на момъка и искрица надежда блесна в погледа му. Поразрови оръжията, взе един пищов със сребърна дръжка и го прегледа. Беше зареден и с насипан сух барут до чакмака.

— Сега върви там на двайсет крачки — заповяда му Георги. — Ще броя и когато изрека „три“, ще стреляме. И тогаз наистина „язълан буз олмаз“.

Селяни и хайдути се отдръпнаха. Коджа Мюстеджеб отиде до посоченото му място и се обърна. Българинът започна да брои отчетливо:

— Едно... две...

Разнесе се гърмеж — нечестен и пред прага на смъртта, разбойникът не бе дочакал определеното време. Но и не бе улучил... Георги бавно вдигна оръжието си. В този момент обаче Коджа Мюстеджеб внезапно падна на колене и захленчи:

— Не стреляй, Георги ефенди. В името на твоя бог...

Не можа да завърши. Хайдутинът дръпна тетика — изстрел! — и турчинът се повали по очи. Георги Трънкин, придружен от останалите, приближи до него, обърна го с крак по гръб. От лявата страна на гърдите бързо растеше алено петно...

— Тате, отмъстен си! — произнесе ясно Георги. После се наведе взе кесията от пояса на турчина и полека се отдалечи. Тогава го застигна белокосият Мавроди Коджакара; едната му ръка, превързана с ленено платно, висеше на шарен месал през врата, а здравата той положи върху рамото на момъка.

— Аз познавах още дядо ти, чието име ти носиш, Георги. С двубоя ти се показва достоен за паметта му. Ала сгреши, когато взе кесията, сине. Тя ти принадлежи по право, вярно е. Но като я взе, ти опетни разплатата — от кръвнина ти я превърна в обир...

[1] Даулите — местност на стария път Сливен — Елена, сега Тътените. ↑

[2] Къшлакьой — днес село Зимница, Ямболски окръг. ↑

[3] Случаят със заколването на двете момчета и с определения откуп 10 000 гроша на Иван Кючуков от Драгоданово, също и подвигът на Вълчо Петрунов, споменат малко преди това — автентични. Срв. Записки на Никола Ив. Кючуков, Сливен, 1900. ↑

[4] Пашакьой — днес с. Маленово, Ямболско. ↑

[5] Авторът държи да се разграничи от дивашката сцена, която е описал на това място — въображението му не е способно да роди подобна извратеност. „Състезания“ и изобщо забави от подобен характер не са били чужди на робството; специално разказаното е заимствувано почти буквално от спомените на Панайот Хитов. Как станах...: „Много зле постъпвали... и със старите бабички. Щом заробвали някое село, те започнали да се веселят, като си правели и такива смешки: напъхвали на старите бабички откъм задната страна орехи, а сетне туряли зад тях една бакърена тепсия и като давали на бабичките да смъркат емфие, карали ги силно да кихат, та орехите

отскачали и удряли в тепсията. Като с бабичките правели това, то въобразете си какво са пък работили със момите и младите жени, които падали в ръцете им!“. ↑

[6] Есирлий — днес село Блатец, Сливенско. ↑

[7] „Каквото е писано, не може да се развали“ — турска поговорка. ↑

10.

Някъде откъм Аба пазар и Машатлъка се носеха нестройни песни. Али ефенди се надигна от мястото си и затвори прозореца; тези песни го дразнеха — не приличаха те на тукашните, пък напоследък, откакто безчислен низам и нестройни тълпи башибозуци — разните му там зебеци и манафи от Анадола — ден след ден се влачеха през Сливен, вече други в града не можеха да се чуят. Постоя кадията до затворения прозорец (отстрани изглеждаше, сякаш проверява дали песните проникват и през джамовете), пък се върна на мястото си и продължи прекъснатия разговор:

— Та кому, казваш...

Мъжът пред него, който се местеше неловко от крак на крак и мачкаше калпака си, подсказа:

— Иван Кючуков, ефенди. Иван Кючуков, воденичар от Драгоданово.

— Не съм ли те виждал тук някъде, из Сливен?

Иван Кючуков се поколеба — беше намислил да похитрува, пък на, веднага го хванаха.

— Възможно е, фурнаджия съм горе, в Дели Балта, ама щото имам, то е там, в Драгоданово, ефенди. Воденица и осем дьонюма място.

Признанието не направи никакво впечатление на кадията — той всъщност не се интересуваше от подробностите. И попита отново:

— Кому, Иване, дължиш тези, хм, десет хиляди гроша?

— На Мустафа Шибил от Градец, ефенди. Може да си чувал за него.

Али ефенди предпочете да не обяснява чувал ли е или не.

— В заем ли ти ги даде или...?

— Какъв ти заем! — възнегодува българинът. — Заем срещу живота ми! — Може и да беше имал намерението да поскрие това-онова, но сега се отприщи и разказа всичко: как са го хванали лятос шайкаджиите и са го пуснали срещу обещание за откуп. — Беше уж за една седмица, ефенди, но ме позабравиха и аз си рекох: „Бре, отървах се!“ Да, ама то било за малко. От месец взех да получавам хабири от

Шибил — искал си парите, казва. А преди три дни ми запалиха сеновала на воденицата, ей тъй, за предупреждение било. Пък аз сухи пари нямам, кадъ ефенди, всичко вложих в строежа на воденицата. И ето ме при тебе.

— Десет хиляди гроша са много пари — замислено каза Али ефенди. — Що можеш да заложеш срещу такъв заем?

— Воденицата заедно с мястото, те ще излязат двайсет и пет хиляди, че и повече, ефенди.

С движение, добре изучено от десетките подобни случаи, кадията разпери ръце — това би трябвало да се разбере едновременно като „Е, предавам се“ и „Абе хора сме, трябва да си помагаме“. И въздъхна:

— Е, няма как, ще те спасяваме, Иване. — Сетне добави като за нещо, което се подразбира от само себе си: — Но нали знаеш, пет на стоте месечно...

— Как пет на стоте, ефенди! — възкликна, не на шега изумен, воденичарят. — Не съм чувал по-голяма лихва от пара за грош!^[1]

— Ти луд ли си или мене смяташ за луд, Иване? Не чуваш ли тия навънка? Мурабе почва, човече, а не на рамазана постите. Утре я ни има на света, я не — кой е луд да ти даде десет хиляди с лихва на грош по пара? Ако знаеш такъв, върви при него. Зер не съм аз дошъл тебе да моля, а ти при мене. А при мене е така — на стоте пет.

Българинът се поколеба, пък свъси вежди и отсече:

— Да става, каквото ще! Пиши тапията, Али ефенди. По-добре на стоте пет, отколкото под ножа на онзи янкеседжия... Пиши!^[2]

* * *

А войската пъплеше, пъплеше неспирно към север и градът изнемогваше под броя и безчинствата й. Да вземат една торба стока от дюкян и да се измъкнат, без да платят, това почти беше в реда на нещата. Да се заседят в хана или кръчмата на ядене и пиене и на края даже едно „тешекюр-едерим“ да не кажат, това пък стана направо ежедневие. Не липсваха и изнасилвания, макар че в самия град те бяха сравнително по-редки. Такова едно насилие стана причина да се разчуе из Сливен името на клуцохорския хлапак хаджи Димитър, сина на

хаджи Никола Кебеджията, и то нататък май изобщо не слезе от устата на людете.

Беше гроздобер и шарпаните^[3] пълзяха от всички краища към града, който просто ухаеше на грозде и шира. Както ставаше открай време, турци, тукашните и още повече външните, начесто ги спираха, за да си вземат по няколко отбрани чепки, че сегиз-тогиз и цели кошници, но гроздоберачите не се омъчняваха от тези случки — хем бяха свикнали, хем тази година беше наспорил господ, та имаше и за агаларите, и за грижовните стопани. В този ден срещу една такава шарпана, която воловете тежко тежко мъкнеха откъм касъмовските^[4] лозя, се изправиха трима въоръжени до зъби низами и с повелително „Ду-у-ур!“ („Стой!“) вдигнаха повелително ръце пред коларя; бяха от онзи алай, на който сливналии, кой знае защо, казваха „чергалии“ и войниците от който уж се славеха с име на по-разбрани и по-свестни. Отначало случката не загрижи никого — е, ще се назовят османлиите и шарпаната ще си продължи към града. Ала този път се случи нещо съвсем друго — „чергалиите“ изобщо не посегнаха към гроздето, а си извикаха нещо, уловиха по една от гроздоберачките и ги повлякоха към шубраците на Хамам баир. Разпищяха се жените, стъписаха се двамата мъже, които водеха шарпаната — що можеха да сторят те, безоръжните, на аскерите, накачулени от глава до пети с какви ли не пушки, ятагани и пищови...

Тримата похитители и техните жертви вече се закриваха сред гъсталаците на баира, когато сякаш изпод земята изскочи едно момче, което неколцина от гроздоберачите веднага познаха — беше тринадесетгодишният хаджи Димитър, всепризнатият войвода на българчетата-размирници от Клуцохор. Без да си дава сметка що може да се случи, когато се отиде с две ръце срещу трима възрастни мъжаги с толкова оръжие по тях, синът на Никола Кебеджията изтръгна остена от десницата на коларя, пътем награби няколко по-едри камъка и с яростен вик се спусна подир низамите.

Сбъркаха се турците от това неочаквано нападение, почудиха се какво да правят — дърпащите се жени ли да държат, от тоя малък рис ли да се бранят (нали ще станат за резил, ако се разчуе, че едно нищо и никакво хлапе ги е накарало да вдигнат силиах за защита?), да се престорят ли, че нито са го видели, нито искат да знаят за него. Още се чудеха те кой път да изберат, когато хаджи Димитър им показва, че няма

намерение да се задоволи до викове и заплахи. Един камък, добре прицелен с бринка (така сливенските момчета казваха по онова време на прашката), избие три кътни зъба на единия, няколко яки удара на остена отнесоха феса, че и част от ухото на другия... Третият, напълно объркан, не дочака да види какво е било приготвено за него, а пусна „своята“ гроздоберачка и позорно търти да бяга по южния склон на Хамам баир. Неговите аркадаши изобщо не се сетиха да посегнат към оръжията си, а като си плюха на петите, последваха примера му и презглава хукнаха подир него.

Хаджи Димитър ги гони през целия Хамам баир, че и далеч отвъд него — чак докато ги видя да вдигат пушилка по Джанкуртаран...

Има ли смисъл да се казва, че още същия следобед неговото име не слизаше от устата на сливенските българи? И че даже свещениците го споменаха с благодарност във вечерните си ектении? Заваляха похвали и върху хаджи Никола, загдето е отгледал такъв юнак, още толкоз малък, пък вече закрилник на слабите, и бащата уж сумтеше, уж се оплакваше, че „този непрокопсаник ще ни подпали чергата“, пък виждаше се, че отвътре се радва и гордее. Не изразяваха доволство само сливенските турци, те невям вече усещаха накъде ще избие това ранно юначество, а чорбаджиите направо си го казваха: „Един ден ще има да патим от тоя дженабетин...“

* * *

... И по това време дойде вест: полумесецът обявил война на кръста. Но кой знае защо, тя не повдигна духовете — не само на Бяно Абаджи, който беше предупреден какво ще се случи, но комай, и на всички българи^[5].

[1] Става дума за обичайната за епохата лихва, която също е огромна — равнява се на 30%. И макар че читателят малко трудно ще се ориентира в доста обърканата турска парична система (в случая нека да се знае само, че основната монета е била грошът, а парата се е равнявала на 1/40 от гроша), тук ще приведем един цитат от спомените на Филип Тотю войвода (Филип Симидов. Прочутият Филип Тотю

войвода, С., ОФ, 1972), който твърде красноречиво характеризира лихварството през епохата: „... заеодавците бяха жестоки и безбожни в кождерството си по размера на лихвите. Тъй напр. длъжникът, като попитваше лихварина колко лихва ще му вземе на стотях грошове в месеца, безбожният лихварин засмяно и със сладка като мед приказка му отговаряше: «Ех, бай Стояне, нали знаеш, комшии сме, познайници сме, та бива ли да ти вземам много, сиромас човек си, лесна работа е, ще ти взема на грош по пара.» Неграмотният длъжник, който не може да си направи скоро сметката, приема парите и си отива. А после? Ето какво излиза: лихвата не е 12, 15, 18 или 20 на стотех, а излиза безсъвестната лихва 30 на стотех! На гроша и пара лихва в месеца е по 100 пари месечно на 100 гроша, а за 12 месеца по сто пари са 30 гроша на стоте гроша в годината... Такива дългове се плащаха през цял живот и в наследство!“. ↑

[2] Автентично — Иван Кючуков, фурнаджия и воденичар, действително е взел заем 10 000 гроша при лихва 5% месечно или 60% годишно, за да изплати откупа за живота си. В цитираните вече Записки на... на сина му Никола лихварят неизвестно защо е наречен А-бей, име, каквото не съществува сред турците. Никола Ив. Кючуков го назовава още „съучастник на разбойниците“. ↑

[3] Шарпана — диалектна дума от Сливенско, по произход от турско-арабската „шарпхане“ — возен на колела нарочен съд (кораб) за превоз и мачкане на грозде и шира. ↑

[4] Касъмово или Касъм-баба — днес с. Чинтулово, Сливенско. ↑

[5] Източната или както е повече известна, Кримската война (1853–1856) остава настрана от нашия разказ и затова в романа ще бъде описано само отражението от нея в Сливен и Сливенския край; по същата причина досега, а и занапред няма да бъдем особено придилични към нейните исторически подробности и точни датировки. За по-любознателния читател обаче тук ще дадем в сухо изброяване по-важните моменти от нея.

След цяла поредица грешки и нетактичности, допуснати в Цариград, княз Меншиков прекъсва преговорите и на 21 май 1853 напуска турската столица на борда на бойния кораб „Громоносец“ с което дипломатическите отношения между двете страни са прекъснати. На 14 юни с. г. Русия окупира княжествата Влашко и Молдова, васални на султана, и излиза на Дунава. На 4 октомври

Турция официално обявява война на Русия. Същата есен руската Дунавска армия обсажда Силистра (в обсадата е участвувал младият тогава офицер граф Лев Николаевич Толстой), но в деня на заповядания пристъп се оттегля отново на левия бряг на Дунава. На 18 ноември с. г. адмирал Павел Степанович Нахимов нанася тежко поражение на турския флот в залива на Синоп и практически напълно го унищожава. През декември с. г. флотите на Англия и Франция влизат в Черно море под предлог, че трябва да защищават Цариград от русите. На 15–16 март Англия и Франция (а през януари 1855 и Сардинското кралство) обявяват война на Русия. На 1 септември съюзническите армии извършват успешен десант при Евпатория в Крим и започва обсадата на Севастопол. Обсаждащите съюзнически войски са поверени съответно на главнокомандуващите маршал Сент-Арно, лорд Раглан и Омер паша, а защитата на обсадения град — на същия генерал-адютант княз Александър Сергеевич Меншиков. След нова поредица от грешки, този път от военен характер, Меншиков бива отзован, а защитата се поверява на адмиралите В. А. Корнилов и П. С. Нахимов (и двамата загинали в сраженията), проявяват се и други извънредно способни пълководци, като Е. И. Тотлебен (бъдещият победител при Плевен), А. П. Хрущов, В. И. Истомин и пр., а руските войници и моряци показват истински чудеса от храброст и упорство. Въпреки героичната отбрана Севастопол пада на 27 август 1855 и Русия е принудена да иска мир. На 16 март 1856 е сключен Парижкия мирен договор, с който войната се смята приключена. Още преди подписването на мирния договор, цар Николай I умира (18 февруари 1855) и бива наследен от царя-освободител Александър II. ↑

11.

Толкова радостно му беше в този слънчев неделен ден през есента, че просто от време на време забравяше острата болка, която гризеше всичките му стави. Започнала бе тя, тази радост, още миналата неделя, когато Добри Желязков сгоди сина си за Иванка, дъщерята на Русчо Миркович (стари приятели бяха с Русчо, пък и по положение си подхождаха, та венчилото щеше да бъде не само събиране на двама млади, а сливане на два достойни един за друг рода). Снощи пък татарите — думата е за пощата, която все татари пренасяха — му стовариха въкъщи един обемист пакет и в него — новата книга на сливналията Сава Доброплодни, който сега беше пръв учител в Шумен. Прочете Добри заглавието „Водител за взаимните училища“, пък като се увери, че никой от домашните не го наблюдава, побърза да обърне на последните страници. И там в дългия списък на спомоществателите видя своето име и името на Иванчо, сина си. Нещо топло обля сърцето на Фабрикаджията при тази гледка — задоволство ли, блаженство ли, съзнание за постигнат успех ли, той не можеше да го определи. Но че беше важно дело, това не умът, а цялото му същество го знаеше — мнозина са, които умеят да печелят пари (ето, Гюмюшгердановците в Пловдив вече вдигнаха втората за Османската царщина фабрика за сукно), ала на пръсти са онези, що използват парите за общонародно дело. И утре, и след сто години хората пак ще виждат на страниците на „Водителя...“ (а само тя ли беше — на колко още книги Добри бе между първите спомоществатели!) които са осигурили отпечатването ѝ, та имената им ще вървят докрай наред с авторовото. Също както „Рибния буквар“, например: съчинил го е, и то хубаво го е съчинил котленецът Петър Берович, ама веднага под неговото име е и на онзи, Антон Иванов, който го е отпечатаал...

В тази празнична утрин, когато цялото домочадие бе на църква, Добри Желязков най-напред попрелисти веднъж-дваж книгата на Савата Доброплодни, като все понадзърваше и към последните страници, сетне се разходи, куцукайки, из двора, поля някои от цветята и насипа зърна на пауните, върна се отново в стаята си. Понагласи

възглавниците, за да положи по-удобно крака си върху тях, ала таман да полегне, и на външната врата се потропа. Ослуша се. Тропането се повтори. Кому ли ще е притрябвал баш в неделя? Като знаеше, че в цялата къща няма никой освен него, Добри Фабрикаджията пооправи халата върху раменете си и — куцук-куцук — отиде да отвори. Изненада се — навън бяха Мустафа Кяни бей в униформата си на миралай, канцеларистът на фабриката Михалаки Банезов и двама от турците-гавазии. Нещо смъдна сърцето на устабаши Добри:

— Какво, хора? — попита загрижено. — Да не се е случило нещо във фабриката?

Михалаки Банезов гузно заби поглед между краката си, гавазите стърчаха тъпи и безучастни, само върху лицето на новопроизведения миралай се появи нещо като полуусмивка; докато я гледаше, Добри си рече, че може би точно така се усмивва змията, преди да клъвне зайчето... Помисли го и веднага прогони тази мисъл — той, Добри Желязков ли ще се уподоби на зайче?

— А, нищо не се е случило, челеби — с насилено спокойствие рече Мустафа Кяни бей. Пък Добри забеляза в себе си, че за пръв път, откак бяха заедно, управителят не го назоваваше „устабаши“, а само „челеби“... — Дошли сме за ключовете от фабриката.

— Ключовете от фабриката ли? — искрено се смая Добри. — Ченали в охраната има друг чифт ключове? Къде се е чуло и видяло устабашията да няма ключове?

Усмивката стана по-широка и по-нагла — дълги години Мустафа Кяни бей бе чакал този момент и сега от сърце му се радваше.

— Нека да се изясним, че да нямаме ядове, Добри челеби. Ти комай не пожела да забележиш, че Мустафа Кяни бей не е вече мюдюр, управител, а миралай на фабриката. Война е, челеби, и тази фабрика работи за войската. Още ли не се досещаш?

Добри поклати отрицателно глава — устата му сякаш се бе схванала.

— Ами това е, челеби. От утре фабриката е изцяло в мои ръце. Пък когато ни споходиш на гости, ще ти покажа заповедта от Дивана за освобождаването ти като устабашия. Тъй че ключовете, ако обичаш.

— Заповед от Дивана? — не повярва на ушите си Добри. — За мене, дете имам ферман и златни ножици лично от султана? Вярно ли е, Михалаки? — Канцеларистът продължаваше да гледа върховете на

калеврите си и това беше по-красноречив отговор от много думи. — Ключовете, а? — кресна Добри Желязков, комуто кръвта се бе качила изведнъж в главата. — Ще ви дам аз сега едни ключове, че ще ме запомните!

Той отиде до вкъщи, грабна ключовете, хвърли настрана халата и забърза, доколкото му позволяваха болките, навън. Мина покрай тримата пред вратата и зашляпа нагоре към Раковската махала. Бързаше той с все сили, макар да чувствуваше главата си пуста — нямаше никаква представа що всъщност ще направи, когато отиде във фабриката, да се заключи в нея или дявол знае какво друго. Колкото обаче и да бързаше, пак същите четирима го посрещнаха пред металната порта на фабриката.

— Махни се от пътя ми, Мустафа бей — изсъска Добри Желязков. — Махни се, зер не отговарям що ще...

— А ти ме послушай, челеби, и не се съпротивлявай на волята на Дивана. — И турчинът отсече ликуващо: — Твоето царство свърши, челеби. Дай ключовете!

В отговор Добри се наведе малко напред и му лепна един тежък шамар с опакото на ръката си. Мустафа Кяни бей политна, но се задържа на крака. Само една тънка червена вадичка се проточи от устната му. Двамата гавази посегнаха към пицовите си, но миралаят ги спря:

— Оставете го, за последно му е. — И потърси погледа на досегашния устабашия. — Тръгвай си, Добри Желязков. И запомни, тази врата вече не съществува за тебе...

Добри се поколеба, пък хвърли ключовете в краката му, обърна се и закуцука надолу. Надолу по пътя и в живота: човекът, когото един ден щяха да наричат „Паисий на модерното ни фабрично стопанство“^[1], бе превалил върха и сега му оставаше само едно дълго слизание...

* * *

Объркани, настръхнали, зашеметени, „хаврикаджиите“ се тълпяха пред желязната порта на фабриката, ала не влизаха вътре,

въпреки подканянията на управителя, и фесовите им с пиринчените „чиличета“ сякаш разстлаха червен килим наоколо.

— Хайде бре, хора! — приканяше ги Мустафа Кяни бей, разтапайки се от дружелюбие. — Гюндулукът ви тече пък вие още не сте по местата си. Да не сте намислили да си държите децата гладни?

Неколцина се поколебаха и като си даваха един другиму кураж, пристъпиха към портата. Тогава пред всички изскочи чаушинът Боян Силдаров и разпери ръце:

— Нито крачка напред! — изкрещя той с такъв глас, че трябва да се е чул чак на Кутелка. И като видя, че го послушаха, поде по-тихо, но и по-убедително: — Къде сте тръгнали, братя българи и християни? Мигар не сте чули, че вчера от тази сграда са напъдили по най-позорен начин онзи, който даде на царщината първата фабрика, а нам, избраниците, не само хляба в ръцете, но самоуважението ни? Срещу него, нашия Добри Желязкова, ли ще отидем, братя? Когато други са го бутнали във водата, ние ли ще натиснем главата му към дълбокото? Дотолкоз ли сме ние без чест? Или може би някой измежду нас може да каже, че макар *един-единствен* път е обиден или онеправдан от човека, когото цяло Българско зове Фабрикаджията?

Отговори му глухо боботене, сякаш не човешкото множество, а недрата на самата планина отекваше на призива му. В неясния общ шум все пак се отделяха различни думи: „Не щем без Фабрикаджията!...“, „Не сме ние неблагодарници!...“, „Утре и нас ще изритат...“

Боян усети, че е спечелил хората и побърза да ги прикани:

— Да вървим в конака, братя! Да вървим и да им кажем всички едновременно: — „Или с Добри Желязков, или...“

Не можа да се разбере какви условия предлагаше той да се поставят на турската власт. Защото в този момент един познат дрезгав глас надвика неговия:

— Ти ли бре, Бояне Силдар!? Ти ли, чаушинът, подстрекаваш миллета към неподчинение?

Всички погледи се извърнаха нататък. До вратата, с ръце на кръста стоеше Мустафа Кяни бей — не човек, а възпалена заплаха. Огънеше ли се Боян, цялото множество щеше да се огъне заедно с него. Но Боян не се огъна; той храбро кръстоса поглед с погледа на миралая и запрати в лицето му:

— Вчера е извършена чудовищна несправедливост, Мустафа Кяни бей. Обидили са не кой да е верен поданик на падишаха, а онзи, който е получил ферман от неговата, султановата ръка. Срещу тази несправедливост приканям аз народа, не към неподчинение. — И се обърна, пак към работниците: — Да вървим, братя!

И отново дрезгавият глас го надвика:

— С правото, което падишахът и този пагон ми дават, аз те осъждам на смърт и ще те убия, Бояне Силдар!

Чу се шум и неясна гълчава, „Недей така, бей!“ и „Пази се, Силдар!“ В това-време миралаят измъкна пищова от силяхлъка на гавазина до себе си, запретна кондака и се прицели към размирния българин. Но случи се, че в момента, когато дръпна спусъка, някакъв хлапак с проскубано калпаче и с изострени като на лисиче ушички бутна ръката му, та пищовът изгърмя, ала куршумът отлетя някъде над главите на хората.

— Видяхте ли какво ни чака без Добри Желязков, братя? — не се уплаши Боян. — Днес ще пушнат мене, утре ще бъдеш ти, вдругиден ти... Да вървим към конака, братя!

И той тръгна. Множеството в червени фесове с пиринчени чилинчета се люшна зад него, а гневните викове на хората разтърсиха смаяния град^[2]. С тях уж полугласно, но всъщност достатъчно ясно се смеси един от припевите, които по това време властвуваха над Сливен:

*Стани, стани, юнак балкански,
от сън дълбок се събуди,
срещу народа отомански
ти българите поведи!...*

Докато вървяха надолу, Боян забеляза момчето с остриите ушички, повика го при себе си и прегърна още незаякналите му рамене.

— Знаеш ли, че ти спаси живота ми? — попита го.

— А ти, чичо Бояне, знаеш ли, че преди това ти спаси моя? — хитро попита в отговор момчето.

— Аз ли? — Боян помисли, че в гюрултията е чул лошо. — Аз съм спасил живота ти, така ли? Ами че аз за пръв път те виждам бе, сине!

— Може да е за пръв път, ама е вярно.

— Как се казваш?

— Гунчо ми думат, ала истинското ми име е Илия. А на баща ми — Господин, Господин Токтанджиев. Ти си го освободил от работа и си му дал пари, за да ме заведе на доктор, когато съм бил вече взел-дал.

Боян си припомни своя пръв ден във фабриката. И се засрами от искрената благодарност в гласа на този Гунчо/Илия, който по странен начин преливаше от тънко в дебело и от дебело в тънко. И за да се избави от неудобството, само поглади момчето по тънкото вратле, а се обърна към мъжете зад себе си:

— Аз ще вляза при каймакамина. Нека още двама да дойдат с мене, а останалите стойте пред конака — ако Мехмед Салих бей се усъмни, че ние говорим само от наше име, нека да ви види от прозореца...

* * *

— Ако трябва да ти отговоря с едно изречение, тате нищичко не стана. — Боян гледаше свъсено към земята. — Мехмед Салих се изхлузи като мокра връв, когато рече, че откак е захванала войната, властта била иззета от ръцете му. Препрати ни към миралая на аскера. — Говореше за Гюрсел ага, който, тъй като Сливен заемаше важно място в придвижването на войската, беше оставен за постоянно тук — да направлява съсредоточаването на частите, да се грижи за прехраната им и така нататък. — Отидохме и при него. Миралай Гюрсел ага пък не знаел нищо за фабриката, щял бил да проучи, ако се наложело, до Стамбул щял писмо да прати... Изобщо нищо и половина.

— Какво смяташ, че ще стане по-нататък? — попита Бяно.

Този разговор се водеше на следния ден, вторник, в дома на Силдаровците. Бурните събития в Сливен бяха отекнали чак до Барите и Бяно бе слязъл от долапа, та ако е във възможностите му, да бъде в помощ и на сина си, и на приятеля си Добри.

— Какво ще стане ли? — Боян сви рамене. — Дупка в морето, тате, ето какво ще стане. Турските чалъми ги знаеш: никой няма да

каже нито „да“, нито „не“, ще ни препращат от врата на врата, ще протакат, ще чакаме писмо от не знам къде си... А междувременно хората ще се уморят, ще ги налегне и немотията и един по един ще превият врат.

— А ти?

— Щом фабриката е станала баш турска, кракът ми повече няма да стъпи там.

— И по-нататък? Ще се върнеш при станове ли?

— Не. С няколко другари, бивши абаджии като мене, дето също не искат да се върнат във фабриката, решихме да направим голяма работилница. Като Добри Желязковата, преди той да се хване с ферманите и фабриките. Ама ще кажеш — за такава работилница трябват пари. Вярно е, ние също го знаем. Но с ортаците се надеем да вземем заем. Михалаки Гюлмязов вече го е обещал, за Русчо Миркович мисля, че също няма да го откаже. Други пък са сигурни в Саръиванов. А двама от другарите си имат свое, без заем ще влязат в общото.

Бяно напълни чибуката си и дълго пуца кълбета към тавана, докато премисляше. После каза спокойно:

— Ти също няма да влезеш с празни ръце в работата, Бояне. И пари ще ти дам — не ме питай откъде, туй си е моя работа, — и в онази къща в Дели Балта, стига да не възразят другарите ти, имаше някога основи таман за таква работилница, та можете там, на наше място да строите. — Той се прекръсти. — Пък нека да ви е на добър час!...

[1] Автентично — наречен е така през 1944 г., в окръжно до българските индустриалци, издадено от Комитета за чествуването му по повод стогодишнината на първата българска фабрика. ↑

[2] Всичко, казано дотук в главата, е напълно автентично — изгонването на Добри Желязков, плесницата му върху лицето на миралая, стачката на фабричните работници. Тук му е мястото да отбележим, че тази е първата работническа стачка както в българските земи, така и в Османската империя. ↑

12.

Зимата се случи снеговита и дълга, а когато си отиде, в Сливен се установиха войници-французи, един табор — те му викаха батальон, — заедно с офицерите си. Бяха весели и приветливи момчета, никога не се забъркваха в грабежи и насилия, а каквото вземеха от населението — хляб, месо, яйца, по-малко ракия и много вино, — веднага си плащаха честно със златни монети, на които имаше образа на някакъв мъж с брадичка. Едничкият кусур на тези войничета беше, че не им се разбираше нито дума от приказките, та с тях се разговаряше предимно с пръсти и ръкомахания; е, те си водеха някакъв цариградски турчин-терджуманин, ама и той толкова им разбираше езика, та се налагаше често-често да прибъгват към единствения човек в Сливен, който знаеше френски — даскал Добри Чинтулов. А когато се видя, че френските момчета се държаха свястно и човешки (даже нещо повече, присъствието им възпираше зулумите на турчулята), даскал Добри им услужваше с истинско удоволствие. По-нататък обаче нуждата от него понамаля: френците понаучиха няколко български думи, българите, от своя страна, също обогатиха знанията си с няколко френски — хляб, вода, вино, месо, искам, искаш, — та, общо взето, се оправяха^[1].

Още с идването си френските момчета запретнаха ръкави и се заловиха да преустроят стария Таш хан и го превърнаха в голямо, тежко каменно здание, без никакви прозорци и само с двойна желязна врата. Когато сливналии ги питаха за смисъла на този градеж, те отговаряха със смях: „Dérôt... dérôt...“. Тази дума — „депо“ — не легна на езика на сливналии, та те си я извъртяха по своему, „Дебоя“. И съдено било тя да се запази много време след като се забравиха и Кримската война, и престоят на френските момчета в града^[2]. Офицерите пък си откриха казино — „газино“ за сливналии^[3] — и вечер оттам се носеха непознати и непривични мелодии, изпълнявани от духова музика, а по-любопитните разправяха, че са зърнали и съвсем бамбашка танци, каквито не играеха нито българи, нито турци...

Както се вижда, отношенията с чуждите войски в града не бяха лоши, но самият им вид, броят им, отличните им нарезни пушки и безчислените сандъци с „джепане“ караха сливналии още по-загрижено да клатят глава — тази войска не беше като разгашения турски низам, нямаше да е леко на Дядо Иван срещу него...

Приблизително по това време до Бяно се получи, изминало кой знае какви обиколни пътища, писмо от Москва. То гласеше:

Тате и мамо, прелюбезни родители мои!

Скъпи ми братия Бояне и Найдене, мила ми сестричко Руска Кутьо Ганчева! Зетко Кутьо! Племенниче Димитрие! И вие, драги съотечественици, които ми дарихте подкрепата своя!

Не ме похулвайте и корете, най-драги ми мои, загдето съм взел перото да ви съобщя вест за вашия син, брат и роднина, що положително ще внесе метеж и жалост в любящите ваши сърца. Ала аз считая, че мой първостепенний дълг е да ви известя, щото съм решил да изпълня, понеже може да пазя тайна от всякой друг, не и от вас, с които се смятам съща плът и съща кръв.

Онова, що дължа да ви известя, най-скъпи мои, е, че реших да напусна преуважителния Московский университет, където от последната есен бях редовен студент. Причината за това мое наглед безумствено и неблагодарствено спрямо всички вас решение са тежките изпитни, пред които е възправена братската нам и покровителствена Русия. Не е турчинът, който я заплашва, той както и преди не е способен и пèша й да закачи, ала зад него са две от най-могъщите царства в Европа и по цялата земя — Франция и Англия. На юг ще се води люта битка, свидни мои, в която залогът ще да бъдат Русия и царят.

И след като премислих много дни и безсънни нощи, аз се убедих, че ще бъде гнуснаво и недостойно за мен като българин и потомък Силдаров, ако зная сал да казвам „дай“ и никога „вземи“. И реших тогази, че днес, когато Дядо Иван не ще дава, а сам се нуждае от помощ, не мога да стоя

безучастен и единствената моя грижа да останат книгите и ученолюбието. И поради това, предраги мои, аз напуснах Московский университет и подадох прошение да бъде приет солдатин във войската, която ще се сражава за съществуването на братята ни руси. Днес получих ответ, че съм приет волентирин в пешите части на Негово императорско величество и утре с парний поезд ще бъде отправен на юг, къмто нашето общо Черно море.

Това исках да ви известя, прелюбезни мои, и да ви помоля коленопреклонно да ме разберете и да не ме упрекнете, че съм измамил обещанието, що съм ви дал. Идват таквизи часове, кога старите обещания избледняват и се обезсмислюват, понеже възникнало е ново положение, по-важно от всичко друго.

Опростете ми, най-свидни мои, и ме споменавайте в молитвите си към Всевишния наш православен бог. И ако научите, че съм загинал, не скърбете много — мислете за мен като за човек, що е изпълнил своя християнски и славянски дълг.

Мислено ви прегръщам до гърдите си и ще нося в своето съзнание образите ваши през всички изпитни, които ме чакат и занапред.

Ваш, дълбокоуважающий ви
рядовой Силдаров Иван, Бянович.

Бяно намери сгода да повика на долапа стария си приятел Мавроди Коджакара (дружината на Бойчо войвода през тези месеци непрекъснато сновеше между Ришкия проход на изток и Хаинския на запад, за да разваля пътищата и да пречи на пъплещите нагоре турски съюзнически войски) и без никакви свои обяснения му подаде писмото. Мавроди обаче го повъртя из ръце и го остави до него:

— Забравил ли си, Бяно — каза, — че от много житейски късмет на мен не остана време да изуча свещеното „аз, буки, веди...“?

Бяно Абаджи му го прочете не веднъж, а два пъти едно след друго. Мавроди го изслуша, без да вдига поглед от върховете на цървулите си, пък се прекръсти и рече само:

— Нека бог да го пази! Пък иначе, Бяно, момчето е постъпило достойно — и за тебе достойно, и за мене...

* * *

Случи се, че в деня на Възнесение господне — тази година Спасовден се падна към края на май — след църква Бяно и Добри Чинтулов тръгнаха един до друг.

— Имам любопитни новини из Букурещ, господин Силдаров — започна учителят, когато богомолците около тях поразредяха. — С благословията на руското правителство там се образувало сдружение на по-родолюбиви и по-имотни българи, което нарекло само себе си „Средоточно българско попечителство“. Подпомагало то слабите и чираците, но ратувало и за подпомагане на Дяда Ивана, когато дойде време пак да прегази Дунава и да погне агаларите към Анадола.

Бяно поразмисли върху думите му и каза без въодушевление:

— Отговори по съвест, даскале. Вярваш ли, че ще се сбъдне това погване на агаларите към Анадола?

Добри Чинтулов се измъкна от въпроса като продължи с вестите:

— И друго стигна до мен, господин Силдаров. Вашият отколешен приятел хаджи Иван — сега той се зове доктор Иван Селимински — е запретнал ръце да образува войска само от български юначни синове, които неволята е прокудила далеч от родния край. Записали се били до четири хиляди души, тъй чух аз, пък драговолниците продължавали да се множат.

— Безпримерен родолюбец е хаджи Иван, това малцина знаят по-добре от мене, но няма да кажа „ашколсун“ на начинанието му. То е все едно да виждаш, че една къща е пред срутване, пък да се заловиш да я варосваш.

Учителят го стрелна изпод вежди и попита:

— Как да разбирам тези думи за срутването и варосването?

— Ти си млад, но си умен човек, даскале, не може да не виждаш нещата по-ясно и от мен. Обещанието, което Дядо Иван ни даде преди четвърт век, няма да се сбъдне в близко време. Колкото и да ни е мъчно и неизгодно, ние сме длъжни да видим тази истина право в очите. А видим ли я, тогаз ще преценим по достойнство и — как беше? —

„средоточното попечителство“, и войската, що събира хаджи Иван Селимински във Влашко. А преценим ли ги трезво и безпристрастно, тогаз пък неизбежно ще стигнем до истината. До нашата истина.

Добри Чинтулов спря. Спря срещу него и Бяно Абаджи.

— Истината, казвате. И каква е нашата истина, господин Силдаров?

— Същата, която води българина от цар Шишманово време до днес: че трябва да раждаме деца, да ги възпитаваме в българщината и крачка подир крачка да вървим напред. Дошъл в Сливен учител, придобил в Киев превисоки знания — това е крачка напред. Горски юнак отмъстил за сторено зло — крачка напред. Цяло Българско пее в един глас „Къде си, вярна ти любов народна?“ — наведнъж три крачки напред... Ето, тази е нашата истина, даскале. — Бяно Абаджи се беше разпалил, та не забеляза как докато хвалеше песента, учителят поруменя и извърна глава настрана. — Важното е да не се предаваме на отчаяние и да не секват крачките, даскале. Пътници сме — нека не спираме посред път. Лошото е, че не виждам що е във възможностите ни в това тежко време...

— Мисля, че мога да предложа нещичко... — несмело каза Добри Чинтулов.

— И редно е да можеш! Ние, възрастните, сме като изтискан лимон, даскале. Каквото сме могли да дадем — дали сме го. Сега редът е ваш. — И попита: — Какво имаш на ум?

— Да създадем народна библиотека в Сливен, Бяно Абаджи.

— „Народна библиотека“? Признавам, не разбирам твърде добре тази дума...

— Съгражданите ни ламтят за знания, за писано слово — сега на свой ред се разпали учителят. — Но имат я по пет, я по петнайсет книги и толкоз; колкото и да ги препрочитат, те си остават пет или петнайсет. А помислете, господин Силдаров, какво ще бъде, ако всички ние доброволно съберем книгите си на едно място и срещу подпис и честна християнска дума ги даваме на всеки, който търси мъдрост и знание — да ги прочитат и да ги връщат, за да отиват в ръцете на друг. Така ще се получи едно книжовно имане не от пет или петдесет, а от много стотици книги. И всички те ще богатеят душите на жадните за разум и наука.

— Мислиш ли, че това е възможно? — недоверчиво попита другият.

— Така е навред по света, по *просветения* свят. Защо да е невъзможно за Сливен?

Бяно протегна открита десница и учителят я стисна.

— Имаш ме за това дело, даскале. Речете ли да се направи народна библиотека, аз пръв ще донеса в нея скромното богатство, което е на лавицата ми.

— Е, не е чак толкова скромно — съучастнически се засмя Добри Чинтулов. — Аз веднъж изброих у вас трийсет-четиридесет... Не са много домовете в Сливен, които се равняват по книжно богатство с вашия...

— Дано да са триста-четиристотин, всичките ще са пак за общото благо. Но не действуй прибързано, даскале. Събери се с поздравя хора от младите. — Панайот Минков, даскал Димитър хаджи Костов, може и Злъчката също...

— Не ви чух да споменете зет си Кутьо Ганчев... — вметна учителят.

— Не го пропуснах случайно. — Лицето на Бяно помръкна. — Кутьо не е българомразец, ала и не ври и кипи в народните работи, такъв човек върви на опашката. Не го бива да крачи начело. Ти говори с другите, скройте работата и с бога — напред. И пак ще река, даскале: аз пръв ще застана зад вас!

[1] Благодарение помощта на др. Кирил Кънев от Бургас авторът можа да се запознае с неиздадените спомени на д-р Фоти Симеонов от Айтос, бивш адвокат, починал. В тях французите, квартирували в Айтос по време на „Севастополската война“, се описват така: „Френските войски са оставили в Айтос добри спомени. Това се разказва от стари хора, съвременници. Френските войници са разполагали с много пари — златни. Наши съграждани са им продавали продукти, ракия, яйца и вино срещу наполеони. Стари хора бяха научили да говорят френски език... Баща ми дядо Симеон знаеше френски думи: хляб, вода, вино, ракия и др., които помнеше на 90-годишна възраст. Дядо Динко, и той често ми говореше бон камарад и др.“

Казаното за французите в Айтос авторът го приема и за лагеруващите в Сливен, още повече че не е открил никакви данни, свидетелстващи за противното. ↑

[2] Френският транзитен-военен склад („депо“) се в намирал около градинката и паркинга непосредствено южно от църквата „Свети Димитър“, приблизително на мястото на бившото Окръжна управление на МВР. Думата „Дебоя“ е запазена и до днес, макар и най-често напълно неразбираема за населението; до неотдавна е имало улица с такова име в Сливен, а сега така се нарича един от атрактивните ресторантски комплекси на града. ↑

[3] Казиното се е намирало около мястото на днешната библиотечна сграда на читалище „Зора“. ↑

13.

Младите наистина добре скроиха работата и още по-добре я изпипаха. Те не само обмислиха от край до край начинанието (а имаше много за обмисляне: като се почне от мястото, дето да се съхраняват книгите, та се стигне до волнонаемен библиотекар, който да ги стопанисва и направлява между желаещите), но и подшушнаха каквото трябва тук-там из града: на ревнивите — че вече са създадени библиотеки еди-къде си и еди-къде си из Българско, на суетните — каква чест е да си дарител, на истински ученолюбивите — колко пошироки хоризонти ще се разкрият пред техните жадни за простор очи...

И в деня на Свети дух решиха да преминат към действие. Почти по едно и също време — веднага след празничната литургия — на амвона в двете големи църкви в града „Свети Димитър“ и клуцохорската „Свети Никола“ застанаха съответно Добри Чинтулов и младият общинар Панайот Минков. С пламенни думи те изясниха какво голямо богатство е изграждането на една народна библиотека, колко тя ще спомогне за духовното въздигане на Сливен, как стари и млади ще намират в нея отговор на въпросите, които сега им изглеждат неразрешими... Предварително подсторени хора, отнапред спечелени за идеята, веднага след словата им изпълниха храмовете с одобрителни възгласи и с благословии, също по уговорка някои от по-тежките и по-уважаваните граждани — Бяно Силдаров и Русчо Миркович в „Свети Димитър“ и поп Юрдан и хаджи Никола Кебеджията в „Свети Никола“ — побързаха да се изправят и да заявят, че напълно одобряват начинанието и тозчас отиват да занесат в определената стая на училището всичките книги и вестници, които притежаваха и кътах досега като зениците на очите си. Увлякоха се от примера им сливналии и с изключение на неколцина най-забидии^[1] (и те се укриха, не възразиха явно и открито), всички тръгнаха да сътворят чудото, което наистина от днес нататък щеше да влезе в речника им наравно с уважението към другото, наричано Народно школо.

Не беше подстрекател Бяно, той наистина повярва в ползата от народна българска библиотека и почти без жал се раздели с цялото си

богатство. И ако тук намери място думата „почти“, то беше само заради „Неделника“ на Софроний Врачански — не защото по съдържание го поставяше на по-лично място от другите, но с него бяха свързани свидни спомени от младостта му.

Постави Бяно Абаджи книгите в две чувалчета и се озова в училището. И чак му се доплака от умиление — повече от четиридесет души се бяха наредили пред него кой с пет, кой с петдесет книги в ръце, все със същата родолюбива цел: да спомогнат за въздиганито духа и знанията на съгражданите си. А там, в класната стая, сякаш цял живот все това са правила, шетаха и се разпореждаха двамата младоци, определени за библиотекари — Анастас хаджи Добрев и Стефан Гидиков, — и двамата от по-големите (бяха връстници — седемнадесетгодишни) и по-„отворените“ ученици на Добри Чинтулов. Те преглеждаха и приемаха книгите, вписваха ги в един тефтер, издаваха на „приносящиющите“ разписки за получаването им... Само когато напливът ги попритеснеше или нещо се пообъркваха, тогава се намесваха учителите Димитър хаджи Костов и Добри Чинтулов, които иначе стояха настрана и се задоволяваха да следят всичко да върви по реда си.

— Наистина Свети дух днес е слязъл за благослов по нашия Сливен... — тихо и с благоговение произнесе Бяно, когато видя тази навалица в училището; каза го на себе си, но онези, които се бяха наредили на опашката след него, го дочуха, та попитаха:

— Що рече, Бяно Абаджи? Що рече?

Кой знае защо, той се засрами да повтори думите си и се измъкна:

— За Добри Желязков казвах. И той желае да си даде книгите, пък е много зле от болестта си, съвсем яталък. — В българския език още липсваше дума за „парализиран“, „скован на легло“.

— Че не може ли да ги проводи по сина си? — попита някой.

— Абе за може не — може. Ала човекът е родолюбец, драго ще му бъде сам, с двете си ръце да даде пая си за общото благо...

— Аз ще отида! — някак припряно се изстъпи напред Добри Чинтулов и пълничките му бузи отново пламнаха. И добави извинително: — Знам как се прави описът, пък и двамата ми ученика невям ще ми имат доверие... Да, аз сам ще отида.

И побърза да излезе, преди да се е намерил някой да го измести.

Добри Желязков наистина „хич го нямаше“, както сам се изрази. Лежеше в малко неестествено положение сред цяла купчина възглавници и личеше, че всяко движение му причиняваше нечовешка болка. Опитваше се да придаде бодрост на гласа си, ала учителят не се излъга — този не беше предишният Добри Желязков, всеуважаваният Фабрикаджия, а някакво изкривено и измъчено негово подобие. И не толкова от болестта: измъчен беше той от житейската си катастрофа, от рухването, от унижителното чукане от врата на врата, от делата срещу царщината, които хем отнапред бяха осъдени на провал, хем главоломно стопяваха състоянието му...

— Да ви дава господ живот и здраве, адаш! — пожела той, когато видя, че сам Чинтулов е дошъл да приеме дара му за библиотеката. — Хвала вам, които подехте това родолюбиво дело. Ще видиш — цяло Българско ще ни завиди и ще вземе терк от нас.

— Не го правим за хорска завист и първенство, господин Желязков — кротко му възрази учителят. — Народното добро, само то е пред очите ни. Наскоро един здрав българин ми каза, че ние сме длъжни крачка по крачка да вървим напред и да се доближаваме към светлото ни бъдеще. Е, за мен ще е най-голяма награда, ако днешното дело е просто една такава крачка към бъдното.

— И нека Светият дух, в чийто ден я сторвате, да благослови тази крачка! — Болният се опита да вдигне ръка, за да направи кръстен знак, ала болката не му позволи. — Иди оттатък, учителю, и приеми книгите на... — кратка горчива усмивка, — ... на „Фабрикаджията“. Давам, всичко, разбираш ли? Само ако от някоя книга се случат две бройки, тогаз едната за библиотеката, втората да си остане за мене. Върви!

— Ама аз... аз не знам... къде... господин Желязков...

— Анастасийо! Чуваш ли ме, Анастасийо!... — развика се стопанинът и дори само това усилие пак изкриви лицето му. Девојката трябва да е била току зад вратата, понеже се появи само миг след повикването. — Познаваш ли се, дъще, с господина Чинтулова? Да? Е, това е добре. Заведи го оттатък, в стаята ми, почерпи го, както се полага на скъп гост, и сетне му помогни да приеме книгите ми, както повеляват правилата.

Без да каже дума, девојката поведе учителя и скоро двамата останаха сами.

— Настя! — каза той и тази дума прозвуча и като порив, и като въздишка.

— Знаете ли, че пожеланието ви се сбъдна, господин Чинтулов, макар и малко наопаки. Бяхме си приказвали да вдигнете фабрика, за да станете равен на — как беше? — всемогъщия Добри Желязков, пък сега самият Добри Желязков се сгромоляса, та станахме бедни, победни от... от главния учител на Сливен например.

— За съжаление това все още не е вярно, Настя. Може да не повярвате, но аз съм просто без пукната пара. Има тук един човек в Сливен, уж на свята длъжност и с преливащо добросърдечие, пък малко по малко измъкна всичките ми спестявания, пет хиляди гроша. И когато си ги искам — изнизва се като смок между камъни.

Анастасия въздъхна тежко.

— Давате ли си сметка, господин Чинтулов, че ако имахте и вие за цел да се изнижете от дадената дума, не бихте правили нищо по-различно? Аз съм достатъчно храбра да чуя истината, дори и когато тя е най-горчивата...

— О, колко е несправедливо да чувам такива подозрения! — възкликна той. — И то именно от вас, Настя, която изпълвате сънищата и бляновете ми! — С неволно движение, тъй непривично за неговата плахост, той улови ръката ѝ. И от допира и двамата потрепераха. Добри попита тихо: — Вярвате ли ми, Настя?

— Би трябвало да кажа „не“, но ще излъжа. Вярвам ви, да, вярвам ви с цялото си сърце!

— Тогава имайте доверие в мене: само ако ме чакате както досега, ако съумявате да отпращате жените...

— Какви женихи! — тъжно се присмя Анастасия, прекъсвайки го. — Та аз вече не съм дъщеря на Фабрикаджията, а само на Добри Желязков...

— Имате ли сили да ме почакате още малко, вие непременно, разбирате ли, непременно ще станете моя жена, пък ако ще светът да се събори от това!

... А по-късно, докато се огъваше под двата вързопа с книги на път към училището, Добри Чинтулов си говореше сам на себе си:

— Може би и това е да вървиш крачка подир крачка. Когато дори и в сърдечните си работи трябва да си роб и като роб да се съобразяваш за всяка крачка, която извървяваш... — После в

приглушения му глас прозвуча нещо като закана: — Но Бяно Абаджи е прав: крачка подир крачка, ала все пак ние ще стигнем бъдното... дори и когато в случая името на бъдното е Настя...

[1] Забидия — стиснат човек, скъперник (диал.). ↑

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ РОБЪТ ЧАКА СВОЯ ДЕН

Преломът след Руско-турската война (с край 1856 г.) в българските надежди е известен. Българите се разочароват от руските несполуки и обръщат погледите си към себе си.

Д-р С. Табаков
„История на гр.
Сливен“, т. II

Каква глупост и безочливост — българин да се изтъква за грък!

Димитър Миладинов

*Разтъжила са'й гората,
гората и планината:
мина са лято и зима —
юнак в гората не доде.*

Народна
песен

1.

Като свали от рамо вързопа, Яна надникна в долапа. Водата течеше шумно, в коритото на барата се валяха пъстри губери, но от долапчията и помен нямаше. Жената излезе навън и го видя — Бяно седеше на едно трикрако столче, облягаше се на дуvara и подръпваше

синкав пушек от чибучето си, а очите му не слизаха от картината на планината отсреща. Яна знаеше, че би трябвало да го сгълчи за вечната му унесеност, пък отколешната ѝ нежност към този най-добър от всички мъже отново изпълни с умиление сърцето ѝ, не ѝ позволи да изрече сърдита дума. Тя приближи до него и каза закачливо:

— Хей, долапчи, докато зяпаш нататък, ще ти оберат стоката бе!

Той се извърна, усмихна ѝ се — беше една от онези негови усмивки, които не бяха толкова в устните, колкото в погледа и цялото му лице наведнъж и я повика с ръка при себе си. Жената приближи и приклепна до него, а той обгърна раменете.

— Гледай, Янке! — рече ѝ ласкаво, като ѝ сочеше хълмовете отсреща. — Всякой ден гледам това чудо, природата, и не ми се е случило дважд да го видя еднакво. Уж вече посърва от единия край, пък от другия напират силата ѝ. И като седя тука, сякаш и двете наведнъж преливат в жилите ми — и посърването, и силата...

Разчувствуването му се предаде и на нея, та тя реши да се опази зад едно престорено сопване:

— Хайде де! На петдесет и кусур, пък силите тепърва преливат в жилите ти. Кому ги разправяш тези, Бяно Абаджи, на жена си ли?

Засмяха се. Беше тихият и съучастнически смях на хора, които нямат тайни един от друг и се разбират от една дума.

— Я не ме предизвиквай — каза ѝ шеговито. — Зер нали знаеш: „Стара коприва повече жили...“ — Сетне попита: — Що ново из Сливен?

— Да ти е честито, жилеща коприво, стана дядо за втори път. Руска се сдобил с второ, пак мъжко. — И за да предварди въпроса му, избърза да съобщи: — Андон, така го нарекоха...

— Да е жив и здрав Андон Кутев — произнесе с насилено въодушевление Бяно, пък личеше, че отвъд радостта изпитва и нещо чоглаво.

— Има добра вест и за Добри. За нашия Добри, Фабрикаджията. Агаларите комай му върнали уважението си, та сега го провождат в Измит — туй било град нейде отвъд Стамбул, — също и там на царщината фабрика да вдига. И само да можеше да го видиш, Бяно. Сториха ли му ихтибара, сякаш с магьосническа пръчка го допряха: забрави болките, изправи гръб, отново се върна онова ми ти сербез лице — просто нявгашният Добри Желязков.

— Дай боже наистина да е тъй. — Бяно се прекръсти. — Честолюбив за сто честолюбивци е Добри, дано да получи онуй, от което се нуждае душата му. — Той трепна. — Не чу ли нещо?

Двамата се заслушаха. И наистина някъде откъм храстите в дола се долови приглушено повикване:

— Чичо Бяно!... Лельо Янке!... Ако сте сами, елате насам!...

Бяно се изправи. Жената го задърпа за навития ръкав на ризата:

— Не отивай! — помоли се. — Може да е капан на злосторник!...

Той не я послуша, освободи ръката си и слезе към шубраците. И от там видя да се подава последният човек, който можеше да се очаква тук по това време — Георги Раковски. Синът на Стойко Попович от Котел — нямаше и помен от онзи, адвокатина в черните алафранга дрехи, с когото се разделиха преди три-четири години; сегашният беше в тесни потури и бели навуца, по бяла риза и син котленски елек върху нея, а на кръста — кожен сияхлък, в който един до друг стърчаха турски пищов и руска права шашка. Само погледът му си беше предишният — остър, решителен, с бликаща смелост.

— Добре си ни дошъл, Георге! — разпери срещу него ръце за прегръдка стопанинът.

— Сполай ви, добри хора! — рипна насреща им нечаканият гост. И като прегърна Бяно и целуна ръка на Яна, рече дяволито: — Бил ли съм прав, чичо, кога навремето съветвах, че ползата българска изисква да оставиш станове и да се заселиш тук? Но хайде, поканете ме вътре, за човек като мене не е дип много полезно да е на чист въздух...

Влязоха, настаниха го, поднесоха му храна, отрупаха го с въпроси. Докато лапаше като човек, който отдавна не се е облажавал, той им каза най-важното: бил начело на дружина от дванайсетмина юнаци, на осемнайсети юни се измъкнали скритом из Цариград, а месец по-късно, на деветнайсети юли, видели родния Котел от висината на Ветрила; отначало близки люде и най-вече сестрицата Нанка не ги оставяли да научат що е глад, но ги подушили турчулята, та сега по всички пътища имало пусии и потери; тогаз Георги се сетил за чичо си Бяно и като оставил дружината на верните си помощници Васил и Младен, поел насам още от тъмно — че къде е, знаеш, Ломи дял, къде са Барите... Щяха да го разпитват още дълго и дълго, но Георги помоли:

— Слез, лельо Янке, в града и проводи тук колкото може повече хляб и каквото намериш сухоежбина. Трябва час по-скоро да поемам назад — момците ми вече втори ден дъвчат листенца от дърветата...

Когато мъжете останаха сами, Бяно даде време на госта да се понахрани и тогава го заразпитва по-подробно. Имаше що да чуе — тя, Георгева, още веднъж беше съвсем като в приказките.

Щом княз Меншиков, царският пратеник, напуснал Цариград, за всички станало ясно, че войната — а ведно с нея и свободата — вече чука на портата. Да, но нали „бог дава, ама в кошара не вкарва“, Георги преценил, че не трябва да чака със скръстени ръце, а сам да помага на братята руси, пък и другите българи да пригответи за битка против поробителя. За най-сгодно той възприел не да се крие из боазите или в дервишките текета (понеже в последните месеци, търсен от турската полиция, той намерил укрите при дервишите-бекташии, като преоблечен по дервишки и спазващ всичките им ритуали, живеел между тях в текето им в Рекидър), а спокойно да кръстосва като турски служител. И нали гаджалите хич ги няма в езиците, чрез приятели успял да си издействува от везира Мустафа Рашид паша служба като главен терджуманин на цялата Дунавска армия, зер те сами не си разбират думата със съюзниците си, френците. И ето в униформа на забитин синът на Стойко Попович и племенникът на Георги Мамарчев преминал сербез-сербез на север от вярната Стара планина.

На това място разказът на Георги Стойков наруши равномерността си, очевидно разказвачът си бе спомнил нещо съвсем необикновено:

— И можеш ли да си представиш, чичо Бяно, като преводач на Френк-Омер паша в Шумен видях един турски алай, съставен изцяло от християни.

— Не може да бъде!

— Не може, но е вярно. Още името им ме обърка: казак-алай^[1]. А началник им е Садък паша, който на дело е чист поляк по име Михаил Чайковски. Офицерите му — и те поляци. Преди няколко години, когато ме пуснаха от хапуса, се бях запознал с този човек. Тогава беше славянин и посланик при султана, сега в Шумен го срещнах като турчин и паша на славянски полк. Бъркотия! Заприказвахме се една вечер на четири очи и си рекохме всичко като мъж на мъж. И що излезе? И той за свободата на своите се борел,

разправя, затуй минал на турска служба, та като надвият Русия, да сдобият свобода за поробената си татковина.

— Боже, боже! — закръсти се Бяно. — Светът хептен се обърка — ние за свободата си подкрепяме кръста срещу полумесеца, други пък за своята свобода се наредили зад полумесеца... Иди го разбери, ако можеш!

Георги Раковски не се задоволявал само да обикаля и да гледа; като очаквал русите да повторят подвига на графа Дибича, той, под прикритието на терджуманската си служба, се заловил да изгради и наистина изградил — „Тайно общество“ из, рече го, цяло Северно Българско. Само в Габрово той разполагал с хиляда и четиристотин юнака, а в самия град Свищов — двеста и повече. Други бойци от „Тайното общество“ се намирали къде ли не — Раковски набързо изброи Търново, Русчук, Шумен, Враца, Видин... Но готови бранници имало вече и на юг от Стара планина — между Казанлък и Калोфер стоели с пушки в ръка две хиляди.

— И за какво бяха готови бранниците ти, Георги?

— Как за какво, чичо Бяно! — искрено се смая Георги. — Напреднеше ли Дядо Иван отсам Дунава, рамо до рамо с него щеше да застане цял един народ. Но не разпилян и самоволен, а уреден и стегнат като здрава българска войска^[2].

За съжаление този план не успял — турците се досетили за истинската роля на Раковски, особено след като го зърнали да се сражава срещу тях в битката при Четатя на влашкия бряг на Дунава^[3], подмамили го в Шумен и го заптисали. Като затворник той отново, за втори път през живота си, поел на юг към Цариград, само че този път там щяла да го чака не тъмница, а бесилка. И добре че един будала турчин — Георги го назова Мустафа бей — решил да го ожени за дъщеря си и го прибрал за няколко месеца на сигурно в своя дом. Раковски се преструвал на готов да приеме и исляма, и дъщерята на Мустафа бей, а всъщност събирал юнаци за развяване знамето на свободата в Балкана, „дори — ако щеш вярвай — половината оръжие на четата е купено с алтъните на бея“. И ето — той е изпълнил бляна си и е развял байрака на свободата, а с него са дванадесет юнаци, готови да пролеят кръвта си за свободата.

Беше се разпалил, но заключението на Бяно го попари:

— А сега идеш чак дотук за няколко хляба, зер иначе няма да пролеете кръвта си, ами ще се споминете от глад... — Той помълча малко. — И какво мислиш занапред, Георги?

— Каквото мислех и в началото, чичо. Напредне ли Дядо Иван на юг към Цариград, в помощ ще му се притека вече не с дванадесет души, а с дванайсет хиляди, ако не даже и дванайсет пъти по дванайсет хиляди. Това го предричаше нявга още вуйчо ми Георги, пък аз ще го въплътя в дело.

— Ами ако Дядо Иван не тръгне на юг към Цариград, а обърне на север към Московията? Тогава?

— Мигар допущаш такова нещо, чичо Бяно?

— С горест в душата ще ти кажа, че не го допускам, а съм сигурен в него. Тази война няма да донесе нищо добро. Нито на Дядо Ивана, нито на по-малкия му братец — българина. — Ново смълчаване. — И ако се окажа прав, що ще правиш с твоите дванайсет юнака, Георги?

Другият повдигна правите си рамене, погледът му потъмня:

— Знам ли? Или ще разпръсна дружината, или в отчаян бой ще пратим при аллаха колкото се може повече поробители и сами ще загинем в него.

Отвън долетяха неясни шумове. Бяно Абаджи посочи на госта къде и как да се скрие, а сам излезе да провери какво става. За щастие тревогата се оказа неоправдана — откъм града идеше Найден и водеше едно магаре, цялото натоварено с вързопи, чувалчета и дисаги. На Бяно не му стана особено приятно, че Яна бе проводила именно Найден с храната — така както го познаваше, най-вероятно да се поведеше по ума на Георги Стойков и да тръгне да освобождава отечеството точно тогава, когато нямаше никакви изгледи за успех. Предположението му се оказа вярно, но само наполовина: когато приседнаха на приказка тримата, Георги сам прикани младия си роднина да го последва „в честна бран за свободата на прелюбезната наша татковина“. За негова искрена изненада обаче Найден поклати глава — не, той нямал желание да се нареди под байрака на Раковски.

— Защо? — неприятно се порази новоизпеченият войвода.

— Ако слезеш в града, бате Георги, и видиш каква войска се ниже на север — не само низами и башибозук, ами и безброй френци, — ти сам ще се увериш как това, дето вещаеш, няма да се сбъдне.

Бяно се размисли върху думите му. Че Найден беше прав, за това не си струваше да се спори. Но Найден не беше човек, който ще размисля спокойно и ще решава по разум — на такива като него, буйни до безразсъдство и заслепени от омраза към поробителя, стига да речеш хайде и тръгват. Какво го задържаше сега? Внезапно помъдряване? Промяна в нрава? Не ако е така, защо момъкът, иначе открит и пряк, сега се гърчи и не смее да срещне погледа на госта? Помисли върху всичко това Бяно и нещо му подсказа истината — не разумът, а сърцето задържаше Найден в Сливен. Сетне прецеди спомените си и веждите му се склчиха в тежък възел — видя той в съзнанието си как не много отдавна Найден, уж лудата глава Найден, стои вцепенен пред една девойка с теменужени очи.

— Е, да потеглям, че Ломи дял е далече — надигна се Георги. — Пък то иначе бъдещето ще покаже прав ли съм бил или съм грешил...

* * *

По същото време, когато Раковски се сбогуваше с роднините си при Барите, на няколко часа път от тях сестра му Нанка беше поставена на най-голямо изпитание. Като знаеше как гладуват Георги и юнаците му, тя насъбра вързоп с храна, предума една комшийка да я придружи и пое към Ломи дял. Не щеш ли, попаднаха на една от засадите, които турците бяха разположили по всички пътища. Изскочиха заптиетата, насреща им и отдалече се развикаха: „Стой!... Стой и покажи що носиш със себе си!...“ Комшийката загуби ума и дума от уплаха — не можеше да има никакво спасение: нито да побягнат, нито да откажат да отворят вързоп. И в този миг Нанка пак намери спасителен изход — колкото дързък, толкова и нелепо срамотен. Тя се разсмя диво, захвърли вързоп и захвана да се разсъблича. Когато заптиетата дойдоха до тях, тя тъкмо запокитваше настрана последните си дрехи и застана пред тях, както я е майка родила, като си подпяваше нещо и играеше непонятен танец.

— Каква е тази жена? — попитаха стъписаните турци.

И комшийката намери сили да поеме дял от лъжата:

— Безумна е, ефендилер. Още от малка нещо тука ѝ е по така...

Знае се, че мюсюлманите изпитват благоговееен ужас пред лицето на лудостта. Заптиетата от пусията не направиха изключение:

— Облечи я и я прибери у дома й! — заповяда чаушинът и си тръгна, като мърмореше пода носа си: — Аллах, аллах, какво ли не ходи по хората!...

А един от останалите даже подхвърли една пара върху разхвърляните дрехи на „лудата“...^[4]

[1] Казак-алай — буквално: казашки полк. ↑

[2] Всички изнесени дотук и по-нататък сведения за дейността на Раковски през 1853–1854 г. — автентични, включително куриозното му преживяване известно време като дервиш (мохамедански калугер). „Тайното общество“, създадено от него следва да се приеме като първата широконационална революционна организация — след относително по-локалното „Сливенско братство“, изградено от Ив. Селимински тридесетина години по-рано. Дълго време българската историография приемаше „Тайното общество“ само като организация, която си е била поставила за цел да разузнава в полза на русите, да им съдействува с водачи и т.н. Едва в по-близко време бяха открити нови сведения за „обществото“, които позволиха на съветския историк В. Д. Конобеев (Българското националноосвободително движение. Идеология. Програма. Развитие. С., 1972) и веднага след него Веселин Трайков (Георги Стойков Раковски, биография...) да изяснят истинското му съдържание. Така получиха обяснение и думите на самия Раковски в автобиографичното му писмо до Иван С. Иванов, с които той дава съдържанието и целта на „обществото“: „... да преуготовлявами народа всягда да бъде готов, щото в благовремие да действува съгласно с русийское напредване в Турция“. ↑

[3] На 25 декември 1853 г. ↑

[4] Случаят — автентичен. Съобщен е от М. Арнаудов (Из миналото на Котел, С., ГСУ–ИФФ, кн. XXVII, 1, 1931, стр. 30) по разказ на К. Наков. ↑

2.

Необмислено начинание беше то, дотолкова необмислено, че по-късно Добри Чинтулов, обронил глава над чашата застинал чай, сам се чудеше не за самата си постъпка (той беше готов още сто пъти да я извърши!), а на лекомисленото, неподготвено и безразсъдно решение за изпълнението ѝ.

Първо, не бе взел под внимание кои му бяха съветниците. Не, не става дума за злонамереност; те просто по нрав бяха такива, че човек следваше не три пъти (както е в поговорката), а тридесет пъти да прецени, преди да последва съвета им. В договора на даскал Добри с общината имаше точка, че ще участва като протопсалт в службите на сливенските църкви; това задължение той изпълняваше и не му тежеше — нали беше семинарист, знаеше литургиите по-добре и от свещениците, пък и обичаше сладката църковна песен. Веднъж след служба в „Свети Никола“ поп Юрдан покани двамата псалтове — Добри Чинтулов и Злъчката — на чаша ракия в дома си (пости бяха и не се позволяваше да се пие вино или ракия, ала поп Юрдан не вземаше много присърце тези забрани). Даскал Добри наистина не им направи дружина в мезето и ракията — той не вкусваше никакво друго питие извън чая, — обаче с удоволствие приседна с тях на приказка. И както си приказваха, Димитър Инзов неочаквано изтърси:

— Абе докога ще търпим тоя позор бе, хора? Кълчим си ние езиците с проклетите му гръцки слова — той изпя гъгниво и със само нему прилягащо кривотене: — „Фотѝзи о агназмѝс имѝн, ке та тин дѝксан анапѝнѝпомен то Патрѝ ке то Гиѝ, ке то а̀гио Пнѝвмати, нин, ке аи, ке ис тус еѝнас тон еѝтон...“, пък самите ние не разбираме, щото ломотим като папагали, какво ли ще да е на бедните миряни, които ни слушат. След такава служба лежа аз в леглото си, а в главата ми все една мисъл: това ли аджеба означава да доведеш до нищите гласа и мъдростта Христови? — И завърши с едно: — Мамка им гръцка...

Поп Юрдан така енергично гаврътна ракията си, че ако беше изпуснал чашата, щеше да глътне и нея.

— Да изгния в геената, ако не си прав, Злъчка! Скверним ние и божието име, и собствената си чест като християни и българи.

— Чудя се на нас самите — продължи даскал Димитър, като сам поднесе чашката си за повторно наливане. — Не се стъписахме ние от такава сила като Цукалата и го изритахме от Сливен, че сега това „Фотизи о агиазмос имон...“ ли ще ни препъне?

— Две пречки вързват ръцете ми — каза на това място поп Юрдан. — Никъде в Сливен не може да се намери тропар на славянски, пък аз също хабер нямам от значението на разните му там фотиазмози и агиазмоси. — Тук свещеникът малко си кривеше душата. Оправяше се той прилично добре на гръцки, и то не само словесно, но и писмено, ала толкова мразеше „гърчулята“, че не си позволяваше дори да го признае. — И сетне — владишки наместник съм и туй ми се вижда много важно, волята на „светиня“ му Кирил Одрински да минава именно през мене, а не през някоя рабска гръкоманска душица... което сигурно ще стане, ако именно аз се очерня като бунтар пред владиката. Да не бяха тези две спънки, отколе гръцка дума да не се е чула в „Свети Никола“, че комай и в цял Сливен.

И тук Добри Чинтулов с изненада чу собствения си глас да заявява решително:

— Това ще свърша аз. Ще превода на чист български език или проскомидията, или литургията на оглашените...

— По-добре литургията на верните — вметна поп Юрдан.

— ... и още на следващата неделя — тогаз по програма имам да пея в „Свети Димитър“ — даскал Добри наподоби „елинското“ съскане на гръкоманите — сте зарадвам усите на насите верноподани на Фенер и на негово светейсество вместо с „О евлогон тус евлогундас...“ с „Господи, Ти, който благославяш...“. Ще го направя, помнете ми думата.

Той наистина го направи. Преведе според силите си заключителната молитва, а в намерението си посвети само един, и то сигурен човек — поп Станчо (много по-късно се оказа, че това е било катастрофална грешка: раболепният поп Станчо е побързал да предупреди владиката Кирил, а той пък, от своя страна, се е погрижил да устрои подобаващо посрещане на молитвата, произнесена на „варварски“ език в светия храм), защото прецени, че ще бъде лошо, ако няма подкрепата на онзи, който ще води неделната служба.

Речено-сторено. В неделя, когато поп Станчо се изправи пред олтара и започна „О евлогон...“, откъм амвона напред се изстъпи млад

човек със среден ръст, позакръглен, с телени очила на носа, гладко обръснато широко и добряшко лице^[1], и издигна глас, който заглуши свещеника:

— „Господи, Ти, който благославяш онези, които Те благославят, и освещаваши онези, които се надяват на Тебе, спаси Твоите люде и благослови наследieto си; запази пълнотата на Твоята църква, освети онези, които обичат благолепието на Твоя дом. Ти и тях...“

И се случи нещо неочаквано. След първоначалното стъписване, последвало първите български думи в храма господен, се разнесоха гневни викове, ругатни и закани. Това още не смути четеца — очаквал го беше, та се бе погрижил да сложи за всеки случай между богомолците-гъркомани неколцина от учениците си с изявен патриотизъм, като Никола Боров, Анастас хаджи Добрев и Стефан Гидика, ала противодействието не дойде оттам, а от „женската църква“ и най-вече от пискливите фъфлещи гласове на няколко бабички. Добри Чинтулов си отбеляза това чудновато явление и продължи да чете:

— „Ти и тях прослави с божествената си сила, не оставяй и нас, които се надяваме на Тебе. Дай мир на Твоя свят, на църквите си, на свещениците си, на христорлюбивото войнство, на благочестивите и православни християни...“

Последва нещо вече не неочаквано, но каквото никой не помнеше. Бабичките се спуснаха по стълбата, в „мъжкото“ отделение и като крещяха нестройно приказки, като: „Не те ли знаем ние тебе чий син си, та на какъв варварски език си дошъл да ни четеш!“, втурнаха се да го налагат коя с каквото можеше. Димитър Инзов, единственият, който се случи там наблизко, се опита да ги възпре, но успя само дотолкова, доколкото ударите им се посипаха и върху него. Докато го биеха, щипеха и блъскаха, Добри Чинтулов все пак завърши преведената от самия него молитва:

— „... и на всички Твои людие, защото всяко добро даване и всеки съвършен дар е отгоре, който слиза от Тебе, Отче на светлината, и затова на Тебе отдаваме слава, чест и поклонение, на Отца и Сина и Светаго духа, сега, всякога и във вечни векове. Амин.“

Докато четеше още „Тебе, Отче на светлината“, Добри вече без изритан от бабичките до вратата на църквата. А когато изрече „Амин“ и млъкна, чу далеч зад себе си поп Станчо да надмогва гълчавата с равния си, привично възторжен глас:

— „О ѐвлогон тус ѐвлогундас се, Кирие ке агисасон тус ѐпйси пепитотас, со̀сон тон лаон су ке ѐвлөгисон...“^[2]

Набит, оскърбен и с наранена душа, Добри Чинтулов побягна от храма към дома си. По лицето му се стичаха сълзи, ала на устните му идваха все думи на гняв и закани към владиката и гъркоманите...^[3]

* * *

Надвечер Анастас хаджи Добрев потърси учителя си в дома му и го намери в неговата „килия“ — все още със смазана душа. Добри Чинтулов се разхождаше от стена до стена с чаша димящ чай в ръка. Извини му се благовъзпитано и го покани в библиотеката, където „неколцина негови верни приятели и добри отечестволюбци“ го канели да се поразговорят. Добри прие без колебание — той самият чувствуваше нужда от другарска подкрепа и безпристрастна оценка.

Библиотеката, както вече се каза, се помещаваше в една стая на Централното училище. В средата ѝ имаше голяма кръгла маса, застлана със зелено сукно, където обикновено се оставяха вестниците и някои наскоро получени книги. Украсата на стените вляво и вдясно се състоеше от две картини на Николай Павлович: „Райна или Берислава, княгиня българска“ и „Срещане на княгиня Райна с братята си Бориса и Романа“. При стената точно срещу входа се намираха пет големи неподвижни шкафа, в които имаше различни учебни помагала, като глобуси и пр., всички издадени досега български книги, голям брой руски, изпратени в дар от славянофили из Петербург, Москва и Киев, стари български ръкописни книги и свитъци на пергамент и в последния — по два екземпляра от всички съчинения (главно на френски език) от котленеца д-р Петър Берон^[4]. Сега около кръглата маса бяха насядали Бяно Абаджи, поп Юрдан, Панайот Минков, хаджи Никола Кебеджията, Русчо Миркович и учителите Димитър Инзов и Димитър хаджи Костов; малко по-настрана заеха места двамата ученици, които стопанисваха библиотеката — Стефан Гидиков и влезлият с Чинтулов Анастас хаджи Добрев. Учителят поздрави при влизането си, отговориха на поздрава му и му посочиха едно място, което пазеха за него между Бяно и Русчо Миркович; гузни и виновни, Злъчката и поп Юрдан упорито избягваха да срещат погледа на

новодошлия. И все пак не друг, а именно свещеникът пръв откри разговорите.

— Стана тя, квато стана, даскал Добре, ами да видим как да я оправим.

— Не е то „стана тя, квато стана“! — с неприсъща за него острота го прекъсна чернобрадият Димитър хаджи Костов. — Има много неща, които са забранени за нас, но най-отпред аз слагам две — да си позволяваме грешни стъпки и да злепоставяме, да подбиваме името на най-учения измежду нас, господина Добри Чинтулова.

— Вярно е — подкрепи го Панайот Минков. — Не можем с лека ръка да отменим станалото. Трябва да го разчовъркаме до основите.

Разчовъркаха го. И не им отне кой знае колко време — Злъчката и поп Юрдан си признаха за лошия съвет, който са дали, самият Добри Чинтулов се укори за недомислието. Не остана незабелязана и неразтълкувана и странната организираност на бабичките: „Помнете ми думата, че зад тях беше ръката на светиня му Кирил“, каза поп Юрдан и както знаем, този път не се размина с истината.

— Сега вече наистина е позволено да кажем „стана тя, квато стана“ — рече Бяно Абаджи. — Не можем да върнем назад случилото се, това всеки знае. Също тъй не бива прекалено да корим даскал Добри и онези които са му дали погрешния съвет: робът вечно чака своя ден и не е грях, ако някой път сбърка, та в надеждата си за деня види самия ден. По-важно е друго — веднъж като сме се хванали, да не се оставим докрай отдолу.

— Така е — съгласи се Русчо Миркович и както обикновено, думата му имаше тежест между присъстващите; уважаваха го сливналии и не защото бе един от най-богатите люде в града, а защото бе започнал с две голи ръце, пък само с ум, труд, упоритост и благородно честолюбие се бе издигнал до най-първите в града, без да остава настрана и от народните работи. — Господин Чинтулов е сторил грешка в действието, но не в замисъла. Не бива поради грешката да изоставим правилното начинание.

— Казано е: „Каквото захващаш, мъчи се да го изкараш“ — отново се обади Бяно. — И още: „С едно удряне пирон не се забива.“ Е, ние захванахме една борба малко припряно, непремислено, но щом тъй или инак сме се хванали, трябва да продължим. И да удряме,

докато забием пирона до самата глава. Работата е как да постигнем всичко това.

Много умуваха, от всички страни преобръщаха работата — доникъде не стигнаха. И когато сякаш спряха до „кьор сокак“, думата поиска един от онези които сякаш не само нямаха право да се обаждат, а присъствуваха тук по благоволенieto на другите — ученикът Стефан Гидиков. По привычка той се обърна първо към учителя си, когато стана на крака и заговори:

— Господин учителю! Многоуважаеми господа! Не се обиждайте, че аз, най-младият тук, ще си позволя да се вмеся в разговора ви.

— Говори спокойно, Стефано — поощри го Добри Чинтулов. — Истината не става истина от възрастта на онзи, който я произнася, а от съдържанието ѝ.

— За мен грешката не е в необмислеността на начинанието — отдавна вече е време да общуваме с бога без посредничеството на гръцките преводачи!, — а в откъснатостта, в единичността на стореното. Спомнете си, господа, когато стана буната във фабриката. Ако господин Боян Силдаров бе застанал сам и едничък срещу Мустафа Кяни бей, краката му щяха да се залюлеят под крушата и досега да е забравено за него. Съвсем друго беше, когато хаврикаджиите *като един* се наредиха до него. Тогава ей така им дойде на господа гъжвалиите и почнаха да мажат и гладят, да се умилкват като котка, която прави гръбче.

— Започвам да те разбирам, Стефано — замислено проточи Добри Чинтулов, като гледаше ученика си с премрежените си късогледни очи.

— Това момче ще стигне далече — по своему го похвали и хаджи Никола Кебеджията.

Стефан Гидиков беше слаб, почти мършав, с триъгълно костеливо лице с издадени очни ябълки и кожа с цвят на пергамент. Сега под впечатление на похвалите тази кожа пламна в червенина.

— Нашата грешка...

— *Моята* грешка! — не прие защитата му Чинтулов.

— *Нашата* грешка! — поправи го Димитър Инзов. — Грешката на нас тримата, даскале.

— Грешката е в тази откъснатост, господа — продължи младият Гидиков. — Вижте какво става по цяло Българско! От Щип и Кукуш, през София, Враца и Търново, та чак до Черното море българинът се бори за своя, чисто българска черква, но не така случайно като нас, сливналии, а в строй и единство. Признали са за свой водач негово пресветейшество Илариона Макариополски и действуват не като всеки от тези пет пръста поотделно, а като единен и затова челичен юмрук.

— Длъжни сме да признаем, че момчето говори вярно — каза, поклащайки прошарена глава, Русчо Миркович.

— Нека да го чуем и нататък — предложи Димитър хаджи Костов. — Като вижда грешката, Стефан нежели ще ни посочи и истинния път...

— Според мен ние трябва да се свържем с другите борци за чиста българска православна църква, господа. И каквото вършим занапред, да бъде част от цялото, а не случаен порив на сърцето.

— Право е — пръв се съгласи поп Юрдан. — Ако и вие сте съгласни, аз ще потърся сношение с негово преосвещенство Иларион.

— Аз пък комай мога да опитам да хвърля мост с някой измежду онези, които са най-близо до него и го подкрепят — предложи Русчо Миркович. — Гешоглу, Христо Тъпчилещца, Иван Найденов... Имам търговски алъш-вериш с тях, защо да не стане той и...

— Няма какво да питате, а запрътайте ръкави и действувайте! — буйно ги подкрепи Димитър Инзов и никой не оспори думите му — предложението се превръщаше в решение.

— И тогаз да му мисли светиня му Кирил — закани се поп Юрдан. — Бог да ме убие, ако следващия път ние не бъдем отгоре.

Наставаха да си ходят. И в суетнята се чу несмелото подмятане на другия от учениците в библиотеката — Анастас хаджи Добрев:

— А не е ли добре междуременно да теглим по един хубав пердах на онези, които насъскаха изкуфелите старици, та на български език да наричат българския „варварски“?

Предпочетоха да се престорят, че не са го чули.

[1] Външността на Добри Чинтулов е предадена навсякъде достоверно. Юрдан Михайлов, който го е познавал лично, го описва (Няколко думи за Добри Чинтулов. Илюстрация Светлина, XXX, 1922, кн. VIII] по следния начин: „Д. Чинтулов имаше среден ръст, доста

пълен, с очила, облечен винаги грижливо, бръсната брада, малки мустачки, поглед проникателен.“. ↑

[2] Авторът държи да изрази благодарност на отец протосингела йеромонах Григорий от Старозагорската митрополия, който го запозна със структурата на църковната православна служба и му предостави използваните тук текстове на гръко-византийската литургия, както и на Димитър Христов от Варна, превел старинния по форма и език текст на български. ↑

[3] Случаят е автентичен и е предаден в подробности по спомените на Михаил Греков (Поетът Добри Петров Чинтулов. Юбилеен сборник на българското народно читалище „Зора“ в Сливен. С., 1910), както той ги е записал, разказани от учителя-поет, когато са учителствували по едно и също време в Сливен. ↑

[4] Описанието на Сливенската библиотека е автентично, но се отнася за един по-късен етап от развитието ѝ. Допуснахме това отклонение, за да не затормозваме читателя с няколко описания на едно и също нещо. Заслужава да се отбележи още, че по-късно в библиотеката се появил нов, шести шкаф от орехово дърво с надпис „Библиотека, подарена на Сливенското централно училище от родолюбивия хаджи Юрдан (т.е. Иван) Селимински“. На стените била окачени още една картина на същия художник: „Преселването на Българите в Балканския полуостров под предводителството на Аспаруха“. А в долните чекмеджета на шкафовете се пазели „пълни тела“ (течения) на излизащите дотогава вестници на български, а също и няколко на чужди езици. За времето от 1860 до 1875 г. д-р С. Табаков (История на... т. II) казва, че „библиотеката на сливенските училища била една от най-богатите библиотеки в България“. ↑

3.

Баща му огледа цялата работилница от край до край, оценяваше с „Хубаво!“ или „Туй може и по-добре!“, пък Боян през цялото време усещаше, че посещението му има някаква друга цел. И не се излъга; когато видя всичко, Бяно приседна със сина си в дворчето, запали чибук си и уж между другото подхвърли:

— Виждам, работата може да мине два-три дни и без тебе. Какво ще речеш да се разходиш до Котел, а, Бояне?

Не се опита да хитрува след това встъпление — направо си каза, че се страхува за Георги Раковски (Нарече го „чичо Стойковия Георги“), който излязъл с чета в Балкана, а повече нито се чул, нито видял. Да отидел Боян до Котел и да разпитал братовчедката Нанка Търпанска, друго не искал от него.

Пътуването до Котел мина без всякакви премеждия. Боян нае едно конче, присъедини се към кервана на група джамбази, българи и турци, и още рано следобед вече тропаше на портата на Кръстьо Влайков Търпански. Когато го посрещна, Нанка непристорено грейна — Стойкови и Силдаровците бяха свързани с някакво предалечно родство, сами не знаеха точно какво, но се имаха за братовчеди, пък общата им непримиримост към робията ги свързваше повече и от няколкото капки еднаква кръв.

Оказа се, че тревогата на Бяно е била съвсем напразна — още преди два месеца, през август, когато се разбрало, че Дядо Иван няма да идва насам, бате й Георги разпуснал дружината си и се укрил тук, при сестра си^[1]. Като разказа това, Нанка се засмя безобидно лукаво:

— Нашият Георги е длъжник на вашия, Бояне. Преди три-четири години градихме скривалище за Георги Трънкин, сега там е намерил безопасност Георги Раковски...

Заведе го, отмести хитроумно направената протка на скривалището (беше точно зад оджака; ако запалеха огън, никому не би минало през ум да търси човек зад пламъците) и след малко двамата „братовчеди“ бяха в прегръдките си. После Нанка им даде нещо за почерпка и ги остави да си приказват по мъжки.

— Евалла на баща ти! — честно призна Раковски, — той позна там, където аз, уж многознайникът, бях изпаднал в заблуда. Ние сега не можем да чакаме помощ от Дядо Иван, той си има достатъчно свои грижи, и следва за свободата да разчитаме на собствените си сили.

Боян му разказа новини от Сливен и — доколкото бяха стигнали до Сливен — от затегналата се край Севастопол война. Георги пък сподели намерението си да прекара тук зимата, макар и да изрази опасение, че надали съдбата ще му дари толкова време спокойствие — много „копои“ дебнели наоколо, чорбаджиите-изедници не мирясвали, че „дори от така Неша страх имам — може да стори някоя глупост, зер зетьовете ми се смразиха заради пусто наследство“^[2]. Но той не стоял „празен“, в бездействие — показва няколко тетрадки с недовършено съчинение „Неповинен българин“ (Боян зърна, че то още в началото си призоваваше „Възбуди ся род български от глъбока съня“), а сега работел върху друго, „Горски пътник“, цялото в стихове, показва и него. А междувременно записвал и редки народни думи, предания, пословици, песни.

— Довечера ще те затворя тук, при мене — каза. — Тогаз ще видиш как събирам чудните наши песни и златните словца от самия извор...^[3]

Наистина вечерта те прекараха един до друг в скривалището. В одаята отвъд оджака Нанка бе събрала седянка и момите и младите жени пееха и се наддумваха, а в същото време, свит до добре замаскираната лоена лампа, Георги записваше ли, записваше... По едно време той изруга тихо — оттатък бяха подхванали прекрасна песен за стари войводи, а нему точно сега свърши мастилото. Тогава Боян го побутна успокоително по рамото и му подаде дивита си, който винаги имаше място в пояса му. Раковски дори не му поблагодари (дивитът щеше да остане забравен при него), а продължи да дращи на коляно...

На другия ден роднините се сбогуваха сърдечно, Раковски прати любезен поздрав на чичо си Бяно, но и заръка „да не напуска долапа в Стара планина — както е бил нужен досега, дважд по-нужен ще бъде занапред“, Боян се настани върху самара на кончето и се разделиха.

За съжаление или за добро, младият мъж не стигна далече. Половин час по-късно, когато наслаждаваше погледа си на сменящата се премяна на гората, пред него със заплашителни викове наизскочиха

неколцина турци с пушки и голи ятагани в ръце; Боян, никога не беше виждал главатаря им, но веднага го позна — беше некоронованият господар на този край Мустафа Шибилюолу от Градец.

— Слез и остави на земята оръжието си! — заповяда циганинът.

— Нямам оръжие, мирен пътник съм — каза в отговор Боян, но не побърза да слезе. Хвърли поглед наоколо — не, нямаше изглед да се спаси, ако побегне по тези чукари, куршумите ще го стигнат още в първите крачки. И когато Шибил за втори път му нареди да слезе от коня, той благоразумно се подчини. Пребъркаха го — цялото му „богатство“ беше един грош и нещо.

— Защо си тръгнал без пари бре? — захвана да го хока Шибил, който се почувствува ошетен, че си е губил времето така, за нищо! — Ти не знаеш ли, че тук пътникът плаща за изтриването на друма? — И заповяда на своите: — Приберете кончето, то ще плати масрафа ни. А на тоя дръпнете един пердах: нека да знае за следния път и на другите да каже, че който минава през земята на Шибил, трябва да си носи пари да си плати даждието. Хайде!

— Ама чакайте бе, хора! — започна Боян, като се мъчеше да говори успокоително. — Как може заради това, че някой няма...

Не успя да довърши. Глухи за всякакво разумно слово, върху него се нахвърлиха наведнъж четирима-петима яки мъжаги. Той се опита да ги спре, да се отбранява, но напусто — няколко ръце го повалиха, градушка от ритници и юмруци заваля отгоре му, после нещо твърдо (беше приклад на пушка) се стовари върху главата му и светът мигом притъмня...

... Първо дочу неясни гласове, пък едва тогава изпита болка. Напрегна сили да отвори клепачи, ала не успя. А постепенно гласовете се избистриха, започнаха да достигат до съзнанието му.

— Не виждаш ли, че е пребит — говореше един женски глас. — Смлели са го като кайма, злощастникът.

— Не, жив е! — заяви друг, по-звънлив. — Я ми помогни...

— Що си намислила, Райне?

— Не ми дава сърце да го оставя така — рече онази, която назоваваха Райна. — Докато има искрица живот в него, ще... Хайде де, помогни ми!

— Ама що си намислила! — с недоумение повтори другата.

— Ще го пренеса вкъщи и...

— Ще го пренесеш? Това грамадище?

— ... и там ще го церя. Тук нищичко нямам...

— Ами ако занесеш труп? Или песоглав турчин? На майка ти, както е трудна жената, само таквоз ѝ е дотрябвало!

Като че ли настана кратко колебание. И в тези секунди Боян си даде сметка, че ако не намери сили да потвърди, че е жив и българин, може би само след минути или часове ще се прости с живота. Той надмогна болката — имаше чувството, че костите му са натрошени до една, — изпъшка и произнесе едва доловимо:

— За бога...

Не успя да каже повече. Тези две късички думи трябва да бяха погълнали почти целия остатък на силите му, защото той по-нататък продължи да чува думи и изрази, пък не смогваше да разбере съдържанието им. Сетне усети как го провисват върху крехки рамене и отново потъна в безсъвест.

Събуди се като след дълъг, много дълъг кошмарен сън. Открехна очи и се огледа. Лежеше в непозната, полузатъмнена стая, до ноздрите му достигаше странна, по-скоро неприятна миризма. Той сведе очи и разбра — миризмата идеше от кожата, с които го бяха завили. После неопределен шум го накара да повдигне поглед. И до ниското прозорче, поставено само на педя от пода, видя една девойка, заета да шета нещо — позакръглена и с черна като гарваново крило коса, сплетена в две тежки плитки, които стигаха почти до коленете ѝ. Позагледа се и в ръцете ѝ. Девойката бе залисана да бърка някаква кашица — очевидно приготвяше храна за него, пребития. Както беше още се размътен мозък, Боян произнесе последното име, което бе стигнало до слуха му:

— Райна!...

Момичето до прозореца извика стреснато и изпусна паницата. После притисна ръка до устните си, ококори се, пък се развика:

— Жив е!... Божичко, жив, жив е!... — След това, съвсем по женски непоследователно, попита: — Откъде знаеш името ми?

Боян изпъшка — беше се опитал да се раздвижи.

— Къде съм?

— Бъди спокоен, на сигурно си. Тук няма страшно.

— Къде съм? — повтори той.

— В Жеравна. В дома на Жейно Литаш, чобанина.

— Ти ли...?

Тя приближи до него, пооправи овчите кожи около пребитата му снага, избърса потта, избила по челото му, пък едва тогава отговори:

— Остави, за туй не бива да се говори. Всеки християнин на мое място щеше да го стори. — И се завъртя на пета: — Почакай малко!

Райна излезе и не след дълго се върна с една жена (тя навярно не беше на повече от тридесет години, пък изглеждаше на петдесет), тромавата походка на която издаваше, че е бременна. За фустана ѝ се бяха наловили още три дечурлига.

— Слава на бога и на светите апостоли! — благослови жената, като се прекръсти няколко пъти. — Е, ще те бъде, човече!

— Колко... Откога съм тук? — попита раненият.

— По обед станаха три дни. Ама туй не е важно, човече — нали ще прескочиш трапа, другото няма значение. Катилите на Шибил ли те нагласиха така? — Той потвърди мълчаливо. — Да ги убие господ, дано, зер дете в майка разплакаха... Аз, ако си разбрал вече, съм на Райна майка. А ти? Ти кой си?

— От Сливен съм... — Той щеше да каже „лельо“ или „бульо“, пък го досмеша — жената може да беше по-млада от него. — Боян Силдаров ми е името, абаджия. Син съм на Бяно Абаджи, ако си го чувала...

Не, тя не беше го чувала.

— Като се пооправиш, ще пратим хабер на вашите да те приберат. Че и дрехи да ти донесат, зер читаците всичко са ти прибрали, Райна те е намерила почти гол.

Затова не знаеха дали е турчин или българин — спомни си той. А гласно попита:

— А защо като се оправя? Защо не още сега?

— Защото няма кой да отиде до Сливен, човече. Моят стопанин е нейде в Долната земя — така или още Загоре казваха тогава на земите на юг от Балкана, докъм Странджа — със стадата, няма друг мъж въкъщи. Ама ти не се кахъри — нали си жив другото не е важно!

Боян поразмисли — дори мисленето му причиняваше страдание, — сетне произнесе тихо:

— Три дни... Всичко Райна ли...?

— Райна, човече, Райна! Тя те донесе на гръб, тя изми раните ти, тя те хранеше с кашлица като пеленаче.

— Повикай я. Искам да ѝ благодаря...

Жената го изгледа — кратко, но настойчиво. Зад присвитите ѝ зеници се мярнаха цял рояк мисли.

— Добре — каза. — Ще я проводя.

Не мина много и на вратата, с мушнати под престилката ръце, застана Райна. Беше кръглолика, с млечнобяла кожа и с изражение, в което по чудодееен начини се смесваха детински свян и нега на жена. Както я гледаше, Боян внезапно разбра, че от този миг нещо неизразимо с думи го свързва завинаги с жената-дете пред него. И не защото и дължеше живота си — в разбитото си тяло той усети едно чувство, което беше много по-силно от благодарността.

Отново надви болката и изрече, доколкото му стигаха силите:

— Благословен да бъде боят, който отнесох. Защото... Защото ако ти, Райно, не си се обрекла другиму... Да, ще бъдеш моя жена...

Тя се усмихна. И на бузите ѝ се появиха две трапчинки — от вида им на Боян съвсем премалая.

— Щях да умра, ако не беше го казал — отговори веднага жената в Райна. А Райна-детето добави дяволито: — Знаеш ли, докато те превързвах, аз те видях... целия...

[1] Не подлежи на спор, че след краткото си хайдутуване в Котленския балкан Раковски е разпуснал дружината си и четири месеца се е укривал „в дома на прелюбезната матер и прелюбезната сестра — Руска Мамарчова и Нанка Стойкова“, както е отбелязал той собственоръчно, има обаче различия в схващанията относно времето на този престой; някои изследователи определят началото му по-късно. Тук ние приехме за достоверна декларацията от 1892 г. на Панайот Хитов пред Народното събрание (срв. Дневници на VI обикновено народно събрание, редовна сесия, ст. III, 12), според която „Раковски е стоял в къщи у сестра си (б.а. — Нанка) от «Света Богородица» до Коледа“, което практически означава от средата на август до края на декември. ↑

[2] Действително в този период Неша по мъж Стоян Кирова е изиграла доста неблагоприятна роля по отношение на брат си — срв. Веселин Трайков. Георги Стойков... стр. 115, бележка под черта. ↑

[3] Веса Стоянова от Котел показва на автора няколко пожълтели листа с такива „златни словца“, записани собственоръчно от Раковски

по време на укриването му при Нанка, за което ѝ изразява искрената си благодарност. ↑

4.

Докато лекуваха сина, на Бяно никак не му беше до „разчистване на сметки“. Но когато го видя с бастун да куцука за пръв път към работилницата в Дели Балта (това стана чак през един слънчев и потопъл ден на Малък сечко), той поиска да му извадят най-хубавите дрехи, облече се грижливо и се запъти към конаците на Али ефенди. Но докато той крачи нанататък, за да разчиства сметките си, нека съвсем накратко да споменем по-важните събития, които бяха станали през изминалите месеци.

Вестите от Крим не бяха добри. При Севастопол Дядо Иван се биеше за всяка педя земя, но работите не се развиваха благоприятно за него. Нямаше хабер и от Иван, та в Силдаровия дом всяко споменаване на името му вече се придружаваше от скръбна въздишка.

При тези новини от войната никакво въодушевление не предизвикваха приказките, които идваха по хора, за „Българското средоточно попечителство“ в Букурещ, за набираните от „Попечителството“ и лично от Селимински българи-доброволни. Какви ти доброволци за освобождаване на България, когато самата Русия отиваше към поражение?

Също и за Георги Раковски се чу, че в самия край на годината, преоблечен като турчин, се измъкнал от Котел малко преди известения за укриването му заповедта да бастисат дома на сестра му и сега кръстосвал по Влашко и Сърбия да търси подкрепа за поробената си татковина, но и това не разбуни духовете.

Ако изключим Евтим Димитров и още неколцина като него, сливналии преживяха още едно разочарование — Добри Желязков се върна безславно от Измит. Бяха го подхлъзнали агаларите — залъгаха го със създаването на нова фабрика, пък сетне си измили ръцете, че „сега е мурабе, парата отива за изхранване на аскер, по-късно ще видим...“ и го отпратили. Прибра се той и направо легна болен, за да не стане до края на живота си — така тежко го бяха схванали ставите. Пък на това отгоре поднови и разните дела да си иска своето от царщината, в които само пропиля всичкото, което бе натрупал през годините — кой е спечелвал дело срещу Османската царщина?

Все през тези месеци се спомина и майката на Панайот Хитов, но това злощастие мина почти незабелязано — много дребно беше то пред всеобщото „вървене назад“.

Ако все пак се случи нещо добро за Сливен през това време, то беше, че се получиха големи товари с книги за новооснованата народна библиотека — дар бяха те от съгражданина, който никога не ги забравяше, доктор Иван Селимински из Букурещ, и от друг един родолюбив българин — ески-заареца Александър Екзарх из Цариград. И стана библиотеката едно богатство — да се чудиш ли, да завиждаш ли!...

И последно добро имаше, но то засягаше само дома на Силдаровците. Около Коледа, когато овчарите се прибират при семействата си, Боян помоли баща си да отиде в Жеравна и да поиска Райна за жена. Изпълни това негово желание Бяно и не съжали — не само бъдещата снаха му хареса, но и от свата остана доволен. Жейно Литаш не бе сполучил в личните си работи (разорил се бе като кехая, та от три години се хващаше овчар при по-имотните жеравненци), ала си личеше, че е човек с чест и достойнство, не хленчи и не лиже около турци и чорбаджии, а в душата си здраво държи за българщината. Жейно бе дочувал за Бяно Абаджи, та без колебание му даде за снаха своята първородна Райна; нещо повече — както открай време се случваше с отсъстващите годечари, които са някъде далеч по къшлите на Добруджа или надолу чак към Кавала, взеха, че направиха и годеча на бърза ръка, без да е там още неоздравелият Боян. Може би до това време — февруари — да бяха изкарали и сватбата, но тогава се намери поредният син на Жейно, Руско, та заради раждането венчавката някак от само себе си се поотложи закъм Великден.

Такава беше „хавата“ в Сливен и в семейството на Бяно, когато в един ясен февруарски ден той се запъти към кадията.

* * *

Али ефенди не беше глупав, та не му беше трудно да се досети за какво идва, тържествен и навъсен като гръмоносен облак, най-уважаваният от сливенските общинари — не пред властта, там по-уважавани бяха Евтим Димитров, Йоргаки, хаджи Гендо и още

неколцина, но безспорно на първо място за самите българи, пък така се извъртаха в последните години нещата, че не се знаеше кое от двете е по-важно и по-за съобразяване. Предстоящият разговор не го плашеше — внукът на Тахир ага не можеше да се стресне от пеняването на един гяурин, който и да е той, — но щеше да бъде твърде неискрено, ако си речеш, че предстоящата среща го оставяше напълно безразличен...

И тъй, Бяно Абаджи се яви при него, поздравиха се и седнаха, поднесоха им сладки, емиш и разхладителни шурупи; Али ефенди не пропусна да забележи, че посетителят прие всичко, но не се докосна до него. А когато се стигна до разговора, той започна не отдалече-отдалече, както изискваха правилата на турското общуване, а направо, рязко, безцеремонно, на границата между дързост и нахалство.

Бяно Абаджи: Искам веднага да знаеш, Али ефенди, че съм не гост, комуто се полагат баклави и шурупи, а тъжител. От тебе, *само от тебе* зависи дали тъжбата ми ще е отправена към твоя милост, или по-горе.

Али ефенди: По-горе? — (Лек оттенък на присмех.) — Към Мехмед Салих бей?

Бяно Абаджи: Не, към Високата порта. Защото, доколкото знам, за бездействието на кадиите следи именно Портата.

Кадията се облегна назад във възглавниците, ръката му, тъкмо посягаща към паничката със сушени смокини и стафиди, замръзна във въздуха. Чак такава пряка и остра нападка той не бе очаквал.

Али ефенди: Изсилваш се, но то си е за твоя сметка. Кажи да чуем. И ако жалбата ти е като за Портата — прав ти път към Стамбул.

Бяно Абаджи: Преди четири месеца синът ми Боян, трудолюбив абаджия от нашия град и *верен поданик на падишаха*, беше нападнат от Мустафа Шибил и неговата шайка кеседжии и пребит, кажи го, до смърт. За да ти спестя конфуза, веднага ще те помоля, кадъ ефенди, да не представиш, като че чуваш това за пръв път — *мога да го докажа*, че ти беше своевременно известен за злодеянието. — (Беше вярно. Тези гяури захванаха да пипат много окумуш — едва сега Али ефенди си даде сметка, че не е било никак случайно, дето през октомври при него едновременно се явиха да съобщят за поредния зулум на Шибил двама души, даскал Димитър Черното и хаджи Никола Кебеджията.) — Дошъл съм да искам правда срещу разбойника, кадъ ефенди, както това е посочено в закона. Не я ли получа, след неделя ще искам правда

от Високата порта срещу някои кадии, които с бездействието си покровителствуват — за да не река насърчават — янкеседжиите по друмищата.

Али ефенди (стреми се да пита невинно): Кого имаш предвид?

Бяно Абаджи (с тънък и затова двойно нараняващ присмех в гласа): Ако си станал вечен член на Портата, да ти кажа, ефенди...

Али ефенди: Спомена, че се жалваш според закона. Не знаех, че си запознат с шериата^[1], Бяно Абаджи.

Бяно Абаджи: От шестнадесет години — 1 реби ел-евел лято, 1256-то по вашия календар или 30-тия ден на месец ноември лято 1839-то по нашия, — когато светлият наш господар подписа в Гюлхане Хатишерифа, достатъчно е, кадъ ефенди, че зная него.

Али не биваше да спори, щеше да изпадне в смешно положение. Всички в Турция знаеха, че Хатишерифът отмени шериата само на думи, но именно с думи, явно и открито, кадията не можеше да се позове на съществуващото положение — то би било равносилно да се изложи на нападката, че не уважава подписа и свещената воля на султана. Едно е да си караш по старому, друго — да прогласиш, че не признаваш новото!

Али ефенди: Любопитно ми е откъде аджеба можеш да познаваш Хатишерифа. Защото той, доколкото ми е известно, не е отпечатан никъде. Или може би ще захванеш да ме уверяваш, Бяно Абаджи, че си запомнил дума по дума онова, което преди шестнайсет години телялинът прочете при Сахатя? — Думата му беше за градския часовник, издигнат в началото на века наблизко до конака^[2], който по онова време се приемаше като център на града.

Бяно Абаджи (изважда една тънка зелена книжка): Не мога да се похваля с такава памет, но аз *притежавам* Хатишерифа.

Кадията се изуми от тази дързост на българина — знаеше се, че въпреки забраната на Решид паша гяурите бяха издали в Букурещ на два пъти — през 1839 и 1841 година — Хатишерифа на своя варварски език, но притежаването му беше смятано за своего рода бунтарско действие^[3]. Като поразмисли обаче, той веднага разбра, че не може да стори нищо на закононарушителя — да го предаде на съд, това означаваше да му даде възможност да му разгласи обвиненията си срещу него, кадията, за бездействията му срещу зулумите на Шибил. А

никой не знаеше по-добре от Али, че в това отношение работите му не са докрай чисти.

Али ефенди (със старание да придаде на гласа си насмешливост): И какво пише в тази, хм, книжчица, Бяно Абаджи?

Бяно Абаджи: Че само за престъпленията срещу сина ми Боян Мустафа Шибилуолу следва да прекара в тъмница тринадесет и повече години. Но ако му се направи *справедлив* истиндак, няма спор, че ще излязат и няколко убийсгва, които тежат на съвестта му. И тогаз чисто и просто...

Али ефенди: Брей, много си разбирал от законите, Бяно Абаджи.

Бяно Абаджи: Ако не много, то достатъчно, кадъ ефенди. — И върна на Али насмешливостта му: — Ти положително лягаш и ставаш със закона в ръка, но аз ще ти припомня нещичко. Бит ли е Боян, и то с тояги и приклади на пушка? Това е нарушение на част трета, член пети: „Когато някой от какъвто и да е чин вдигне ръка или тояга другиму, за да го бие...“ Обран ли е? Да, обран е напълно, пари и кон, всичко, дори и дрехите от гърба. Част шеста, член трети казва: „Ако се случи някой да дръзне да краде... дори и най-малката вещ...“ Е, за това се полагат три години, ефенди. По-нататък. С оръжие в ръка ли са били Шибил и читаците му? Част десета, член първи сякаш е писан точно за тях: „Изобщо когато някой тръгне с оръжие на другиго...“ А къде са били тези бабаити, Али ефенди? Не са ли причаквали край друма да обират мирните пътници? Член първи на единадесетата част е за тях: „Кеседжиите, които вардят по пътищата, ако да не даалдисват да убиват човеци, но дерзаят само да обират, да се хвърлят в кюрека^[4] за седем години.“ Искаш ли и други обяснения, справедливи кадийо? И да ти припомням ли отговорностите за онези, на които е възложено да прилагат този закон, а не изпълняват както трябва дълга си? Да си овластен да бдиш за реда и да си затваряш очите пред престъпленията, това значи да си сеяч не на законност, а на вятър. Пък нашият народ казва, кадийо, че „който сее вятър, жъне буря“...

Али Ефенди (след продължително размисляне): При мен за пръв път идва оплакване срещу Шибил, за побой над сина ти, Бяно Абаджи, ама оплакване по закон, не „лаф лафъ ачар“^[5]. Ще направя, каквото ми повелява законът.

При тези думи Бяно стана, поздрави сдържано и си тръгна. При вратата го застигна повикването на кадията:

Али ефенди: Искам и аз да те попитам нещо, Бяно Абаджи. Ти познаваше дядо ми Тахир ага, нали? — Другият потвърди. — Дори както съм чувал, веднъж-дваж си имал, хм, альш-вериш с него?

Бяно Абаджи: Вярно си чул, Али ефенди. И с бой ме е наказвал дядо ти, и за малко не ме е окачвал на въжето. Това спокойно може да се нарече добро познанство.

Али ефенди: Щеше ли *при него* да дойдеш с днешното си оплакване?

Бяно Абаджи: Не.

Али ефенди: Защото щеше да те е страх от него?

Бяно Абаджи: Не, Али ефенди. Защото нямаше да имам от какво да се оплаквам. По времето на Тахир ага нямаше хатишерифи и танзимати, пък той не делеше разбойниците на свои и чужди. За него имаше кеседжии и мирни поданици на падишаха — безмилостен беше към едните и покровителствуваше другите. Колко години Мустафа Шибил си развява пояса, ефенди? Три? Пет? Осем? Това просто не можеше да се случи при дядо ти — още като научеше за своеволника, Тахир ага щеше лично да отиде в Градец и да се разправи с него. Ето защо нямаше да имам за какво да се жалвам при него, кадъ ефенди.

Плесницата беше толкова оглушителна, че много време след излизането на българина Али ефенди не можа да помръдне от мястото си.

[1] Шериат — ислямски религиозен закон, по който са били решавани не само верските, но и гражданските съдебни спорове; несправедлив и регресивен той е узаконявал неравенствата и господстващото положение на „правоверните“ над „раята“. ↑

[2] Градският часовник (Сахатя), съществува, макар и невъзстановен, и до днес в двора на Пето основно училище „Иван Лилов“. ↑

[3] След погрома на Турция в 1829 г., на западните сили било ясно, че ретроградността на Османската империя и въздигнатото в закон неравенство на поробените от нея народи представлява постоянен коз в ръцете на руската великодържавна политика и повод за експанзия на царизма към юг, с крайна цел Цариград. За да се излезе от неловката ситуация, Англия, Франция и Австрия принудили младия турски султан Абдул Меджид да се съгласи с въвеждане на „танзимат“

(реформи) в държавата, което намерило израз в прогласяването през 1839 г. на Хатишерифа. Тъй като Хатишерифът по същество отменил шериата и противоречел на Корана (отменял привилегиите, признавал равенство пред закона, декларираше свобода на вероизповеданията и преустройство на данъчната система, обещаващо съдебно преследване на корупцията и своеволията на „правоверните“ и т.н.), той срещнал яростното неодобрение на мюсюлманите от всички слоеве. Всесилният по онова време пръв съветник на султана Решид паша наистина наредил да се прочете публично по градове и села, но категорично забранил публикуването му, докато чиновниците по места продължавали да робуват на верския си фанатизъм и изобщо не се съобразявали с новия основен закон; незачитането на Хатишерифа се схващало напълно ясно и от поробеното население; специално в Сливен с доза черен хумор се говорело, че цялото съдържание на Хатишерифа се свеждало до „гявур гявур денмиеджек“ — т.е. „на гяурина няма да се казва гяурин“ и толкова. Поради натиска на западните сили стигнало се до комичното положение утвърденият и уж въведен нов основен закон да бъде обявяван и потвърждаван писмено още на два пъти — през 1843 и 1845 г.

Въпреки изричната забрана, българите превели и публикували в две издания „преписат на царския саморучный хаттишериф“ и разпространен нелегално, той станал основа на легалните борби на българите за прилагането му — позовавали се на него винаги когато уреждали своите общински, църковни, училищни и пр. проблеми или търсели справедливост при извършени явни нарушения и беззакония.

Авторът притежава екземпляр от второто издание на български (от 1841 г.), в превод, направен в Габрово, от „Калиста Лука Сопотненца, а прегледа се и исправи от учителя его г. Неофита п. п. Рылца“. Тъй като преводът е преди революционния скок в развитието на българския език, той е направен на онзи старинен стил, който (включително шрифтът) е популярен познат като църковнославянски. Преводът и осъвременяването на цитираните по-нататък текстове от него са дело на автора, който гарантира за автентичността им. ↑

[4] Кюрек — строг тъмничен затвор, каторга (тур.). ↑

[5] „Думата дума поражда“ — турска поговорка. ↑

5.

Във филджана за кафе Мехмед Салих бей всъщност пиеше двойно препечена сливова. Пиеше без мезе, на глътки и с шумно сърбане, ала кадията не се измами от дребните му хитрини — познаваха се твърде отдавна, та си знаеха и слабостите, и чалъмите. Но като не се улови на въдицата, Али ефенди не се престара и да го порицае за престъпването на повелите на Пророка — бе дошъл за къде-къде по-важна работа. Според правилата на мюсюлманското гостоприемство не заговориха по работа, докато Али не видя дъното на своето кафе, сетне каза, така уж покрай другото:

— Ех, хубаво е кафето при тебе, каймакам ефенди, тежко и сладко, таман както аз го обичам. — И добави: — Абе то щеше да е още по-сладко, стига да не бяха пустите кахъри...

— Какво, кадийо? — вдигна вежди Мехмед Салих. — Да не си чул за чаирлийския чифлик?...^[1]

Това беше нещо ново за Али. И попита за подробности.

— Като погледнеш — нищо особено — обясни домакинът. — Братовчед ти е продал още един имот. Този път бил ред на чифлика в Чаирлий.

Новината ядоса госта. Наистина той нямаше пай в чифлика (по някакво чудашко хрумване на Тахир ага, дядо му, повечето имоти отидоха в наследство на другия негов внук, Халис, докато на Али бе завещал по-голямата власт), но поредното разсипничество на братовчедата го подразни. И за какво пропиляваше братовчедът натрупания баснословен имот, пред който и мнозина везири изглеждаха направо фукари? Все за пустото гърло, за катадневните пиршества, за ракията, която там, в Тахираговите конаци, се лееше като река, за разгулните празненства с разните наложници...

— Ти май се ядоса, Али ефенди? — с дребнаво любопитство попита каймакаминът и Али си каза, че би било глупаво да отрече изцяло.

— Има нещо такова — рече, като правеше усилие да обуздае нервите си. — Ако искаш да знаеш, помислих си така: „Само ако му

скимне да продаде и дядовите конаци, ще му откъсна главата на този Халис!“^[2]

Мехмед Салих бей плесна с ръце.

— Още едно кафе, кадъ ефенди? Не? — Той нареди на влезлия слуга: — На мен още едно... от същото... И докато чакаше филджана с второто „кафе“, попита: — Щом не е било за чифлика, защо не ти се услади кафето, Али ефенди?

Понякога биват лъжи, на които „е писано“ по-късно да се окажат верни предсказания. Али не предполагаше, че в момента изрече една точно такава лъжа, която след година щеше да се превърне в истина:

— Имам дертове с Шибиля в Градец, бей. Дочувам от Стамбул, че хайдутите, дето са напълнили Балкана, са дотегнали на Портата и Дивана. И ще започнат основно прочистване. Прочистване наред — не само на гяурите, дето са хванали гората, а и на правоверните. Стане ли това, ще видим ядове с Мустафа Шибилуолу, бей. Защото първом ще попитат двама ни как така сме търпели толкоз години Шибиля — три ли, пет ли, осем ли, и аз ги обърках вече.

Мехмед Салих дръпна една дебела глътка от втория филджан, пък се ухили:

— Греховете ни комай няма да натежат еднакво във везната. Зер аз отговарям за града, докато ти си кадия на цялата кааза.

Сгреши — Али ефенди се бе подготвил за подобно подмятане:

— Но аз не съм получавал от Шибиля дар едно стадо овце, Мехмед Салих. Точно сто овце, заедно с един коч и едно магаре отпреде. — Усети, че нападът му улучи, но не се опита да го утежни или заздравя. — Ясно е едно, стигне ли се до истиндак, Мустафа Шибил ще раздрънка всичко от игла до конец. И никой от двама ни няма да спечели от това.

Смехът отдавна бе застинал върху месестото лице на каймакамина. Той пресуши набързо филджана и запита загрижено:

— Що можем да сторим, ефенди?

— Мога да ти кажа само какво не трябва да сторваме. Не бива да докарваме нещата до съд.

Мехмед Салих не блестеше с много ум, но този път нямаше нужда от повече пояснения.

— Зная кой може да оправи работата — каза. — Иса. Иса от Пашакъой. За пари той ще ти донесе и главата на майка си. Само че за

една мизерна кесия не можем го купи.

— Нищо — махна ръка кадията, — важното е да се свърши работата. Парите ще делим по равно.

— По равно ще бъде и другото, ефенди. От мене — кандърмата, от тебе — обещанието после всичко да остане затулено-потулено.

В знак на съгласие кадията подаде ръка и другият я разтърси силно — пазарлъкът беше направен. Когато излизаше, Али ефенди дочу как каймакаминът си поръчва „още едно кафе... от същото...“

* * *

„Луда парà чакала да протегне човек ръка за нея“, това бяха думите на човека, проведен от Иса. И те възбуниха кръвта на Шибил, накараха го да застыга силяха. Дженда — дали това не беше едно от необяснимите женски предчувствия? — удари на молба, не искаше да го пусне. Но когато той ѝ се сопна: „Стига си се циврила, изречи само една причина, зарад която да изтърва таз парà, и ще остана тук“, тя не каза нито дума — предчувствие обяснява ли се? И Шибил яхна прочутия си ат и тръгна подир съдбата си.

Иса го чакаше при канарите около завоя на реката къмто Цирнашкия бент. Здрависаха се, поръчаха на воденичаря (именно той беше пратеникът на Иса) да се погрижи за жребеца на Мустафа Шибил, а двамата тръгнаха пешком на изток от воденицата. Докато вървяха, Иса му разказваше все такива неща, от които можеха да потекат лигите и на по-ояден мъж от Шибил — думата беше за несметно богатство, наградено от Московеца в Каръм^[3], което само двамина — един забитин и един аскер — пренасяли от север към Стамбул. Поиска подробности Мустафа Шибил, пък още преди да ги чуе, ръцете му от само себе си легнаха върху дръжките на верните му пищови. Въпросите не затрудниха неговия дългогодишен помощник: Иса го знаеше отколе, та се бе приготвил за тях. И както приказваше, наведе се да оправи вървите на цървулите си. Шибил спря до него, за да не изпусне нищо от разказа и скроения план.

... И точно в този миг изгърмяха едновременно четири пушки. Куршумите свирнаха над приклеknалия Иса и до един улучиха стърчащия Шибил. Циганинът падна на една страна; всеки на негово

място да е издъхнал начаса от раните, но грамадният мъж не само още живееше, но и намери сили да посегне към оръжията си. Тогава Иса извади пищов и го изпразни откъм гърба — откъм гърба, страхуваше се да застане пред очите му!, — там, където беше сърцето. Мустафа Шибилуолу потръпна два-три пъти, пък изпъна крака и захлупи очи — беше мъртъв!

Наизлязоха кеседжиите от пусията. Иса със собствената си ръка отрязва главата на Шибилуа и я натика в дисагите — щеше да я носи за доказателство в Сливен. Другите изкопаха с калъчите си плитък гроб, положиха в него обезглавеното тяло и нахвърляха отгоре му изровената пръст и камъни. После всички яхнаха конете и изчезнаха надолу по пътя към Кьопеклии^[4].

* * *

За смъртта на своя Шибил Дженда научи едва на четвъртия ден. Когато отиде до мястото край реката, върху гроба вече имаше струпани до половин човешки бой камъни — който пътник минеше, бе хвърлял там по камък и бе изричал: „Проклет да е Шибилуа!...“^[5]

[1] Тоест чифлик в с. Чаирлий — днес Речица, квартал на Сливен, по посока към Сливенските минерални бани. ↑

[2] Около името на спечелилия си съмнителна слава сливенски кадия, внук на Тахир ага, отдавна съществуват неясноти — то се среща ту като Али, ту като Халис; дори човек като Панайот Хитов, лично пострадал от него и му отмъщавал, го нарича и Али, и Халис, а на друго място (Как станах...) направо създава изцяло невярно родословие: „Таираа имаше син — Али бей, но бе човек неспособен. Изпродаде всичко, останали беха само на баща му конаците, които наследи от Али бея син му Халис бей, втори унук на подкования със петали от арнаутина сливенски аенин, тоже пияница, който продаде подир сегашната Руско-турска война дедовите си конаци на Георги Жечков, чифлика в село Чеирли — на селяните...“ и т.н. (стр. 32). По молба на автора Васил Дечев, признатият познавач на сливенската история, направи по-задълбочено проучване на въпроса. И установи, че „Али ефенди и Халис бей са различни лица, роднини, навярно

братовчеди. Местните спомени титулуват Али ефенди кадия, в. България (г. II, бр. 96, стр. 671 от 18. I. 1861) — «едного от първите отоманци в града ни». Мехмед Халис бей, член на меджлиса, е живял в конака на дядо си Тахир ага, на сегашната улица «Г. Кирков».“ Пиянството и разсипването на имотите заехме от цитираните спомени на Хитов. ↑

[3] Каръм — Крим, Кримския полуостров. ↑

[4] Кьопеклии — днес с. Аврамов, Сливенски окръг. ↑

[5] Краят на Шибил — автентичен дори в подробностите, описан е по Хр. В. Димитров. Село Градец. Бургас, 1933. Мястото на убийството е известно, наричано и до днес „Шибилева погробнина“ или „Шибилев гроб“; до строежа на новия път „Петолъчката“ — Котел, грамадата върху него не само е съществувала, но и продължавала да расте. Стефан Тодоров и Байчо Каранейчев от Градец, мъже на средна възраст, разказваха на автора, че докъм края на 60-те години грамадата е надвишавала два метра, те самите са носили отдалече (наблизо вече не се намирали) камъни и ги хвърляли — повече от сто години след убийството! — със същите думи: „Проклет да е Шибил!“ От казаното може да се съди какъв спомен е оставил Шибил.

Няколко думи за съдбата на Дженда. Скоро след смъртта на Шибил няколко родолюбиви младежи от Градец решили да измият петното, лепнато от Дженда върху българското име и христовата вяра. Една нощ те я нападнали и я удушили. За разлика от убийството на Мустафа Шибил, в този случай властта проявила особено старание, заловили и осъдили двама от младежите — Стоян Х. Тотев и Дичо Христов. След двадесет години, прекарани в Одринския затвор, Ст. Тотев излязъл на свобода; Д. Христов умрял в тъмницата. ↑

6.

*Прочу се Димитър Калъчлията,
Димитър туркмахленчето,
Димитър бурма буюклу,
Димитър сербез българин,
Димитър дюня гюзел!*

Народна
десен

— Повтори всичко отначало! — каза Димитър Калъчлията. Каза го смръщено, но това не навреди на красивото му и мъжествено лице, на гордата осанка^[1]. — Размисли хубавичко и повтори! И гледай да не забравиш нищо, зер усетя ли те, че си турско ухо, ще те пратя на жена ти на парчета.

Селянинът се разтрепера: войводата не плещеше празни заплахи и човечецът разбра това. Пък същевременно не можеше да проумее защо аджеба този „Димитър сербез българин“ се усъмнява в думите му. И той заразказва на пресекулки. Бил северняк, от хърцоите — назова някакво село, което в дружината не познаваха, било нейде между Търново и Свищов. Преди два дни и две нощи при тях кондисал за нощувка „един керван, да ти заплаче сърцето“ — двайсетина турци-башибозук водели на юг около сто роби, главно моми и млади жени, но имало и майки с дечицата си и само седмина-осмина мъже; последните явно били заробени, за да ги продадат като яки добичета, понеже, видело се, пращели от сили, та гаджалите се страхували от тях и ги водели с пранги на врата. Именно един от тези мъже сколасал да продума на едного от селяните, че тези са анадолци, които се връщали от Каръмската война и пътем си забрали стока за продан — имало в кервана българки, но също влашкини, рускини и две грузинки. Щели да минат през Хаинбоаз, та робите молели: ако има в Стара планина още горски юнаци, нека се смилят над тях и ги освободят. И изборът да предаде вестта се паднала нему, Харалан по име.

Описа селянинът как скитал от човек на човек, докато стигнал до Пею Буюклията, нему разказал всичко. Натъжил се Пею, ала поклатил глава: само четири юнака водел, не стигали за премерване сили с двайсет и повече въоръжени до зъби читащи. И тогаз му дошло наум да го прати при неговия другар Димитър Калъчлията — научил бил, че след като е шетал по Влашко в помощ на Дядо Иван^[2] и сетне из равна Добруджа, наскоро се прибрал в Сливенския балкан. И нека Харалан да го потърси накъде Разбойна и да му предаде молбата на поробените, ведно с много здраве от него, Буюклията.

Изслуша го, без да го прекъсва, войводата, накрая попита:

— Това ли е всичко?

— Това...

Тогава Димитър кимна на Черкешлийчето:

— Заведи го в дола и му отрежи главата. Турски съгледвач е. — Човечецът се повали в краката му, удари на плач и молба. Докато се отвърщаше от него, Калъчлията прецеди през зъби: — Пею не е вчерашен, нямаше да ми прати хабер без верен нишан...

— Стой, войводо! — кресна до бога севернякът Харалан. — Забравих, нека ме убие господ, има нишан от Пею Буюклията.

И извади от джоба на потурите си една кесия за тютюн — цялата кожена и ошарена с изкусно и по особен начин налепени по нея ивици от друга кожа. Щом я видяха, хайдутите се разсмяха — всички познаваха Пеювата кесия. А войводата развърза възела на веждите си, засука черен мустак и смъмри дружелюбно човечеца:

— Май и ти щеше да си отидеш за едното чудо! Ама личи си, че си равнинец, нямал си вземане-даване с хора от нашия занаят. Хич ти стига ли ти акълът, че може ние, денонощно преследваните, да повярваме някому без сигурен знак?! Или що, пунгията невям ти хареса, намислил беше да я запазиш за себе си, а? — После остави шеговития тон и се обърна към момчетата си: — Че ще освободим злощастниците, не ще и питане. Ами я насядайте и дайте акъл къде и как да го направим...

* * *

Като отминаха Мишеморков хан и най-тясното място на Хаинбоаза, душата на керванбашията Ергин Сунай се поотпусна — е, аллах е милостив, преведе и този керван отатък Балкана! Сега, когато пред очите му се стелеше в далечината равното Загоре, Ергин даже се понадсмиваше на собствения си страх, когато вчера се пазареше с керванджиите. Намериха го те в неговия Дебелец — тъй и тъй, керванбаши, колкото искаш ще ти платим (отначало предлагаха вместо пари неколцина от робите, ама Ергин Сунай ги отрязва — тези неща не минаваха насам), само и само да ни заведеш от южната страна на планината, зер чували сме какви ли не работи за хайдутите из нея. Там беше работата, че и самият Ергин беше чувал, дори се бе стрелял с тях; имаше до сега пет дузини, че и повече кервани да е превел, да беше участвувал в стотина потери, та много ясно знаеше какъв вятър люлее напоследък букаците на Балкана и затова хич не му се тръгваше. Накрая обаче склони (щяха да платят, кажи го, като за три кервана!), събра своите петима опитни нишанджии и на другата сутрин поеха. Честно казано, нямаше кой знае какъв страх керванбашията — самите анадолци от кервана бяха също въоръжени до зъби, така че ставаха общо към тридесетина под заповедите му, пък чак такива хайдушки дружини не се срещаха, по-малките нямаше да дръзнат да си премерят силите с тях. Тъй си бе говорил сам Ергин Сунай, ама все пак — иншаллах!^[3] — много му се искаше да не се стига до проверка прав ли е, не е ли прав... А като гледаше тлъстата равна земя долу, той даже се благославяше, че не бе споделил с никого шупето си: той, прочутият керванбашия, можеше да стане за резил!...

Тъкмо се поуспокои по този начин душата му, когато някъде отзад пропукаха пушки. Ергин Сунай се надигна на стремената — някаква пусия бе ударила края на кервана и двама души, един от керванджиите и един от Ергиновите, бяха увиснали върху задниците на конете си. „Изтървали са ни! — каза си керванбашията. — Излезли са на пусията след нашето преминаване. Толкоз по-добре — ще ме хванат за...“ И се развика с цяло гърло:

— Напред!... С всички сили напред!... Шибайте тези говеда да си поразмърдат къчовете!... — „Говедата“ бяха, разбира се, робините и робите от кервана; за разлика от своите господари, те пъплеха пеша, къде с цървули, през които надничаха пръстите и петите им, къде

съвсем боси. — Не се залисвайте в стрелба отзад, спасението ни е пред нас!...

Наистина, че беше пред тях — само да стигнеха, не, да приближеха Пчелински рът, можеха да се броят отървани. Ергин Сунай запрегна пищовите си, неговите хора и керванджиите от челото последваха примера му, зад тях заплющаха камшици, бичове се заувиваха около вратовете на „говедата“, синджирите на мъжете задрънчаха по-ясно — керванът изпълняваше повелята на предводителя си. Само до Пчелински рът... Само до Пчелински рът...

Не, не стигнаха до Пчелински рът. Като минаха горния лъв завой, на седемдесет-осемдесет крачки пред тях, застанали плътно един до друг и приготвили пушките си, четирима мъже преграждаха пътя. Дори неопитният би отгатнал в тях хайдутите, но Ергин Сунай имаше пребогат опит в тази планина, та разпозна и главатаря им — войводата Димитър Калъчлията! Две противоположни чувства се сблъскаха в гърдите на керванбашията: безпокойство, граничещо с чиста боязън, че пред себе си имаше не някой друг, а един от най-личните войводи на Стара планина, и надежда, че в края на краищата бяха само четирима. Четирима срещу почти тридесет!...

Ергин Сунай щеше вече да заповяда юруш, когато отсреща се разнесе глас. Трябва Калъчлията също да го е познал, понеже го повика по име, като държеше пушката си над главата, сякаш с нея преграждаше пътя:

— Дур азъджък^[4], Ергин Сунай — на чист турски език говореше войводата — изслушай ме. Предай се и аз обещавам на тебе и чираците ти нито един косъм да не сваля от главите ви. Не се ли предадете, жените ти в Дебелец ще гледат сираци, Ергин Сунай!...

Турчинът хвърли бързо поглед наоколо и видя, че докъм двадесет конници с пръсти на спусъците бяха току до него. И вместо да се пазари с войводата, той заповяда:

— Напред!... Да смачкаме тия гадини!... — И пръв смушка хълбоците на коня си.

Едва конете направиха първи скок и отсреща се случи нещо, което нито Ергин Сунай, нито който и да е от тези краища беше виждал или сънувал: четиримата се разделиха двама по двама, а между тях зейна дулото на един топ. Всичко останало последва за не повече от две или три секунди. Калъчлията изкрещя нещо на български, което

керванбашията не разбра; пленниците отзад обаче трябва да го разбраха, понеже в един миг или налягаха по земята, или се хвърлиха — мъжете заедно със синджирите си — встрани от пътя. Конете продължиха напред, някои от по-нетърпеливите конници даже свариха да гръмнат. И в този момент се разнесе оглушителен трясък, черното гърло на топа блъвна огън. И това беше последното, което Ергин Сунай чу и видя през живота си...^[5]

* * *

От тридесетината турци в кервана се спасиха само четирима, най-бързоходните, които удариха на кестерме през овразите; Георги Трънкин и Алтъпармак Марин, най-буйните в дружината, ги гониха до половин час път, но не сполучиха да стигнат никого — на краката на ония сякаш бяха поникнали крила. Не можеше да се каже, че цялата заслуга принадлежеше на дружината — поне половината от избитите бяха получили възмездие за безчинствата си от мъжете-роби, които им трошаха главите със синджирите си. От робския керван една девойка бе загинала и други две жени — майка и дъщеря — бяха ранени: не се бяха укрили достатъчно бързо, та бяха пострадали от джепането на топа. Когато погребяха нещастницата и свалиха прангите от мъжете (междувременно то бяха сълзи и благодарности, целуване на попукани хайдушки ръце и благословии за вечен живот — не са за описване), Димитър Калъчлията събра освободените роби и простичко им каза, че сега трябва да намерят колай да се приберат по домовете си. На молбите, които заваляха върху него, той поклати глава: не, не може и дума да става дружината да ги съпроводи по местата им — да тръгнат хайдути така през Мизия е все едно „ела, вълчо, изяж ме“, пък и не са само те, други нещастници също ще имат нужда от помощта им.

Като пресече така всички спорове и кандърми, Димитър Калъчлията се обърна към осемте мъже, които бяха между освободените роби:

— Тези нещастнички поверявам вам, българи. Яки мъже сте, видях, че и не си поплювате — вие ще отведете жените и децата, ще ги пазите и покровителствувате. Оръжие вземете от читаците, има бол-

бол, ама ако слушате мене, укрийте го добре и се преструвайте на мирни жетвари или щото друго измислите.

Той прегледа парите, които бяха събрани по джобовите и кемерите на убитите турци. Видяха му се недостатъчни, та извади от пояса си собствената си кесия и отброи върху тях десетина алтъна. Злати Конарчето, байрактарят на дружината, не остана по-назад и изсипа шепа сребърни грошове върху купчината. Другите момци изловиха конете на погиналите и ги дадоха на освободените — нека на тях да се редуват децата и по-слабите и болните измежду жените.

Накрая Димитър Калъчлията се постара да съкрати, доколкото може, раздялата — не беше той от суетните, та сълзите и благословиите по-скоро го притесняваха, отколкото да гъделичат душата му. И керванът не след дълго потегли — към Вонеща вода и нататък, към Горното Българско. Чуваше се как неколцина от него подпяваха тихичко:

*Прочу се Димитър Калъчлията,
Димитър туркмахленчето...*

[1] По източници, които авторът не познава, Никола Н. Ферманджиев („Името му да се знае и помни“, в. Антени, 1.12.1972) описва външността на Калъчлията така: „Очевидци... разказвали, че като го гледали такъв хубав, с кръшна снага, горд и непреклонен...“. ↑

[2] Автентично — действително в началото на Кримската война Калъчлията с дружината си преминал Дунава и действувал съвместно с руските войски. За това свидетелствува и следната песен:

*Кога се войска сбираше
по Варненската нахия
срещу московци да иде,
Димитър събра дружина,
премина Дунав кървави,
па си на турци нападна,
изсече много низами*

*и анадолски манафи,
и добруджански татари,
по тия влашки кърове...*

След оттеглянето на руските войски върлувал година-две в Добруджа, Варненско и Делиормана (Лудогорието). ↑

[3] „Помагай, боже!“ (тур.). ↑

[4] „Спри за малко“ (тур.). ↑

[5] Макар и сведенията да са за малко по-късна епоха (вероятно 1856–1858 г. във Варненско и Добруджа), това уникално явление в цялата история на хайдушкото движение — хайдушка дружина (и то именно дружината на Димитър Калъчлията) да е била въоръжена с дървен топ — е достоверно. Освен преданията и легендите, за него свидетелствува и един документ на валията на Силистра от 12 февруари 1859 г., в който се говори, че начело на своя отряд хайдути Димитър Калъчлията „се подвизавал по планините, влачейки със себе си дървен топ, наречен крина“. ↑

7.

*... Аз щъ на Сливен да ида.
на Сливен на панаира,
да сгледвам мома сливенка...*

Народна
песен

Малко неща имаше в Сливен, които да могат „да делят мегдан“ с панаира му. Пък славата си той като че дължеше главно нему — повече от фабриката и от прочутата му Тодоровденска кушия: за цялата европейска част на обширното Османско царство Сливенският панаир идеше на второ място по важност, почти наравно с Узунджовския, най-първия.

Панаирът започваше всяка година през юни и траеше един месец, а отделни търговци (на които не бе провървяла работата, та гледаха да разпродадат стоката си, макар и с намаление, и другите, на които пък така добре бе потръгвала, че нямаха сърце да спрат „по средата“) се заседаваха чак до август. А започваха да прииждат още през май — един по един се изсипваха тук кервани от цяла Мала Азия, от Самсун, Синап, Трапезунд и Смирна, „моралии“ от гръцките острови, „бошнаци“ от Босна и Херцеговина, жълтоглави немци от Швабско и Австрия, смръщени маджари, до войната не липсваха и руснаци, главно от най-южните части на царството и Крим, да не говорим за турци, евреи, „лазове“, „арапи“ и арменци от цялата подвластна на султана империя, джамбази и суватчии подкарваха насам — пак в кервани — безчислени стада овце, крави и биволи... А че идваха все в кервани с наета охрана от арнаути или понякога даже редовен аскер, то не бе случайно. Макар и да се бе случило преди повече от половин век, в 1799 година, още се пазеше споменът за кърджалията Кара Феиз, който бе пресрещнал търговците и пълните със злато сарафи в Дервента край Одрин, та бе обрал от тях стока и пари за три милиона пиастри...^[1]

Надойдеха ли търговците, те изпълваха тридесет и петте сливенски хана с пъстрата си като в легендата за библейския Вавилон реч, а складовете — със стоките си, и веднага се залавяха да си градят дървените бараки, които, кой знае защо, се зовяха „салаши“. Най-личното място за „салашите“ — за него се бързаше и се плащаше най-много — беше около „Тевната чаршия“. Оттам бараките се проточваха една до друга в две посоки — надолу покрай Аба пазар и „шадърфана“ чак до реката и на другата страна току до църквата „Свети Димитър“. По неписано правило тук се излагаха само „сухите“ стоки — платове, кундури, памук, вълна, восък, суров бакър и бакърени съдини, зърно за посев и храна, оръжие (него излагаха главно тукашните майстори-тюфекчии), редки кожи от север, лой, сапун, сушена риба и ориз от юг, тънко изпипани златни предмети за украса, бакалски стоки от четирите краища на света. Пак по неписано правило в „салашите“ се поддържаше чуден ред и изумителна чистота („като в спицерия“, казваха тогава, ще рече — като в аптека), а продавачът, ако се покаже груб или нахален, рискуваше никой да не надникне в бараката му, пък ако ще и да продаваше на половин цена^[2].

И все по неписано правило в тази част на панаира не се водеше добитък — „царството на джамбазите“ беше от другата страна на реката, клуцохорската, като се започне от брода срещу „Свети Никола“, та докъдето стигне нагоре срещу течението на Куруча. Там около стадата или при разчекнатите челюсти на коне и катъри се разгорещяваха цветистите пазарлъци, хитрите наддумвания, истинските и мнима наддавания, друсанията на ръцете и понякога такива продажби, дето можеха да завият свят някому.

Хората от околността — или „еднодневните търговци“, както ги наричаха тогава не без примес на лека насмешка, — онези, дето идваха да продадат кола дърва, няколко топа аба, ошав, пестил, кириши, сирене, кашкавал, бито масло, изобщо не отваряха „салаши“, не пренощуваха, нито даже правеха опит да пренощуват — през този месец в Сливен беше по-лесно да намериш евреин, който продава на загуба, отколкото място за нощувка в хановете^[3]. Хората от околността не бяха само балканджиите, слезли от Ичера или най-много от Нейково на север — между „еднодневките“ имаше хора от Елена и чак от Търговищко, равнинци до Карнобат на изток и до Твърдица на

запад, за енизаарците да не говорим... Те разпрягаха към Кумлука и ставаха причина нататък да се образува неописуема бъркотия.

Това беше ежегодният Сливенски панаир — място на гълчава, на невъобразима и вечно подвижна гмеж, на чудесни стоки и примамни викове на продавачи, на пазарлъци, водени на невероятна смесица от езици и подпомагани от красноречиви ръкомахания, на луди пари, преминаващи всеки ден от едни джобове в други за задоволство и на двете страни.

Панаирът беше също и единственото място и време, когато случайно или „случайно“ влюбените можеха да срещнат своите избраници, да разменят поглед с тях, дори в редки случаи — и кратка дума...

* * *

Яна простря и последните ризи на въжето и вдигна празното корито. Дожаля ѝ — колко пране беше това? Как беше доскоро, пък сега... Като мислеше за „доскоро“, тя не си спомняше за дългите часове, които преди бе прекарвала всяка седмица над коритото, и за болките в скования гръб; в съзнанието ѝ то беше щастливото време, когато семейството беше още заедно и три въжета не стигаха за прането. Какво беше сега? Всъщност останаха само двама — тя и Найден. Бяно не слизаше със седмици от долапа и сам бе настоял да се пере там самичък. Иван („дано да е оцелял, пресвета Богородице!“) го ядяха въшките някъде към Севастопол. След като се ожени, Боян пожела да се отдели от бащиния дом („друго е да съм непрекъснато край работилницата“ — казваше, а всъщност му се искаше да си свие собствено гнездо) и се настани в къщата на Мавроди Коджакара. Но сякаш най-страдаше майчиното сърце за Руска — сама не разбираше дали е защото „все по-другояче се разбират майка и дъщеря“, или заради непрекъснатото раздалечаване, породено от нрава на зетя Кутьо, който от ден на ден ставаше все по-чорбаджийски...

Жената си наложи да се откъсне от тези невесели мисли и се запътил към вкъщито. Пътем се заслуша — едва сега осъзна, че бая време не бе чувала хлопането на ткалото. Тя остави коритото, качи се горе и надникна в одаята. Найден седеше отпуснат до стана, а погледът

му се рееше някъде далеч и от абата, и от стаята, и от къщата... Жената се поокашля предупредително, но звукът не стигна до съзнанието му. Тогава тя приближи и сложи ласкава ръка на рамото му.

— Що, сине? — попита. — Да не си болен? Или кахър те гложди отвътре?

— Мъка ми е, мамо. — Той въздъхна. — Трепя се, колкото мога, пък виждам, не ме бива за нищо.

Яна беше едновременно съгласна и несъгласна с тези думи. Нямаше нужда да поглежда изтъканото, много пъти се бе уверявала, че Найден наистина не е за абаджия; колкото навремето баща му изпипваше всичко до последната нишка (на тази си прецизност той дължеше и прякора си Абаджи), толкова за абата, излязла изпод ръцете на Найден, важеше приказката „през куп за грош“. Дотук беше съгласието. А несъгласието се отнасяше за „трепя се, колкото мога“. Напротив, Найден съвсем не беше от онези, които много-много се трепеха. Нему сякаш по рождение липсваше дарбата за катадневно усилие; възложи му за едно денонощие да извърви пътя до Бургас — ще го стори, че и ще пее, постави на изпитание юначеството му (както беше с пожара у Йоргакеви) — ще направи чудеса, ала поискай от него тиха, досадна в еднаквостта си ежедневна работа — с него е свършено, ще изтрае три дни или седмица и точно както сега ще зарее поглед и мисъл някъде навън...

— Не си опитвал много занаяти — кротко каза майката, — че да имаш право да думаш „не ме бива за нищо“. Защо не поработиш горе на долапа при баща си?

— Не ме иска. Нямало работа за двамина, дума, щял съм да се науча на мързел.

— Не знаех, че изобщо си го питал. А при Боян как е, Найдене?

— При Боян аз сам виждам, че няма работа за мене, мамо. В началото са, Боян и ортаците му, собствените им ръце стигат за работилницата. — Момъкът сви рамене. — Пък и за там ли съм с моите калпави лапи? Каквото е тук, на стана, същото — в работилницата.

Яна не спомена за фабриката. Беше се отваряла вече дума за нея и отговорът винаги следваше един и същ: на турчин Найден слуга не ставал, ако поне бил там още господин Добри Желязков... (тук Найден намиралше подкрепа и от баща си, той също се противеше на всяка

мисъл за работа в полза на турците). И разговорът на дело се затвори: майката нямаше какво друго да предложи — нито и идеше наум за някакъв занаят, нито пък Найден имаше учеността на брат й, че да го насочи към даскаллъка, — пък че за момчето абаджилъкът беше губивреме, това се виждаше от само себе си.

— Хванал те е съклет... — Тя го помилва по рамото и в същото време се опита да вложи бодрост в гласа си. — Я по-добре излез се разтъпчи по панаира. Ей, такава олелия е, че чак на двора можеш да си избереш от онова, дето крещят продавачите. Знам, че нямаш пари да пазаруваш, не ми го казвай. Ама човеку понявга му стига и това — да позяпа, да се помае, да се понасмее на алчните търговци, да погледа неща, каквито нашата земя не ражда... Излез, Найдене. Ще видиш — като се върнеш, все едно че ще си друг човек.

Съклетата си Найден пренесе и на панаира — противно на пожеланието, той не се разведри от вида на стоките и гюрултията на продавачите. Всичко му беше безразлично, докато... докато внезапно насреща му, уловили се ръка за ръка със Стилиянка Георгакева, се появи Златина. И от този миг слънцето отново грейна над Сливен, досадният шум се превърна в празнична песен...

Найден не беше от хората, дето от заплесване или някакви си големи вътрешни изживявания ще пропуснат сгодата на щастливия момент. Когато девойката също го забеляза, той й направи знак, който трябваше да означава: „Освободи се от Стилиянка и ела точно тук, ще те чакам!“ Златина кимна — беше разбрала красноречивото слово на ръцете му. И наистина не мина повече от четвърт час и тя дойде. Найден, междувременно размислил за възможностите, й пошепна бързо:

— Слез до „шадърфана“. Има там една сергия с най-скъпи платове, продавач е някакъв австриец с дебели бузи, розови като прасенца, не разбира нито една българска дума. Спри там и разглеждай платовете, все едно че се колебаеш кой да купиш...

Не мина много и двамата — уж всеки сам за себе си зает да гледа платовете — бяха в „салаша“ на австриеца.

— Кажми ми начаса — произнесе Найден тихичко, но настойчиво — в сила ли е думата, която ми даде в „чичеклика“ на Добри Желязков?

— А може ли аз да те попитам — горчиво, че и с малко злъч каза Златина в отговор — дали си спомняш кога беше, когато ти дадох думата? Знаеш ли, Найдене, че цели две години се изтъркаляха оттогава?

— Кълна ти се в бога, нито ден не е минал през тези две години, в който да не съм помислил за тебе.

— Не те ли е страх, че докато много мислиш...

— Какво, Златина? Да не си дарила вече сърцето си другиму?

Девојката поиска да ѝ подадат друг плат и го разгъна върху ръката си; беше някаква свила, каквато наистина насам не бе виждана.

— Не знаеш ли как ни омъжват нас, сливенските моми, Найдене? Кой ни пита кому сме дали сърцето си? Е, тате *поне засега* не е от тези, дето са готови да насилят волята на щерка си, но докога ще бъде тъй? Ако се уплаши, че едничката му дъщеря ще остане стара мома?

— Споменах на няколко пъти за тебе пред баща ми.

— И какво? Харесва ли ме или не ме харесва за снаха?

— Не зная, Златино. Само като чуе за тебе и става непривично кисел и рязък. И с една дума прекъсва приказката.

Както уж оглеждаше свилата, тя помисли дълго върху думите си.

— Туй ще е поради тате. Бяно Абаджи — пък не е само той — недолюбва баща ми, че се гърчее и на турците също много икрам прави.

— Може да е и по причина на мене — печално произнесе Найден. — Минах двајсет и петте, пък не ме бива за нищо. Както е думата, не съм си взел хляба в ръцете.

— Ако се оженим, чорбаджи Евтим Димитров ще даде такава зестра на дъщеря си, че зет му тозчас може да стане пръв търговец в Сливен, или чифликчия, или каквото реши друго.

Той отговори с гняв, който Златина не познаваше досега в него:

— Аз искам венчило за обич, не за алъш-вериши! — Найден помисли малко. — Златино, искаш ли да ми пристанеш и да избягаме някъде далече оттука?

— Ти луд ли си? — възкликна тя в отговор. — Баща ти е най-уважаваният човек на Сливен, моят — невям най-богатият. И какво? Да оставим питомното, за да... за да изкараме цял живот като измекари някъде, тебе да те гонят като хармански кон, а мене да ме поощипват разни мамини синчета?

Три кадъни със закрити лица се вместиха между тях и като че цяла вечност избираха шарен атлаз за шалвари. Когато най-сетне си тръгнаха (двамата тъй и не забелязаха купиха ли те атлаза или не), Найден изпъшка с неподправена горест:

— Не мога да измисля нищо друго...

— Тогава остави на мене — каза тя решително. — И ще намеря начин да ти обадя, щото съм измислила.

След минута панаирът ги бе погълнал в шумния си мравуняк.

[1] Автентично. ↑

[2] Редът в дюкянчетата и услужливостта на търговците наистина са били изрядни. За това например свидетелствува английският пътешественик Едмънд Спенсър, бил на сливения панаир в средата на XIX в., който препоръчва на лондонските търговци и продавачи да отидат в Сливен и да вземат уроци там. (Edm. Spencer. *Travels in European Turkey*. London, 1850, vol. II: „... we would even recommend our smart shopmen of London to come here and take a lesson.“.

↑

[3] За това свидетелствува напр. Ами Буе, който е имал злополучието да дойде в Сливен в края на юни 1837 г. и е заварил „един от най-значителните панаири на Румелия“ (като под „Румелия се разбира цяла Европейска Турция“ без днешна Северна България): „Имахме нещастieto да бъдем именно през тоя панаирен сезон в Сливен, защото градът беше тъй препълнен, че не можах да намеря място, та спях в пощата.“. ↑

8.

*Хайде да идем, да идем
на Райноолу на хана
низаме да са пишиме.*

...

*Хубаво да ни обличат
с'сини дрехи, сукнени
и с лустрени ботуши...*

Народна
песен

Започна се със слуха, че някой си Садък паша наел цялата къща на Киро Моканина в Мангърската махала. После дойдоха петдесетина войника и захванаха да я потягат от основите до покрива, повлякоха се след тях и талиги с покъщнина, каквато по тези места не беше виждана; войниците говореха на разни езици — български, турски, гръцки, черногорски, а имаше и едни, дето почти всичко им се разбираше, пък езикът им не беше нито български, нито руски. Сетне се разбра, че те били поляци. Офицерите им заповядваха още побамбашка — техният език пък бил украински или, както го наричаха тогава, малоруски. Когато ги разпитваха за началника им, пашата, те разправяха, че също бил поляк, сега с целия си алай бил в Бургас — чакал да приготвят в Сливен къща за него и казарма за полка му, а междувременно посвещавал цялото си внимание на свой именит съотечественик-поляк, прочут поет на име Адам Мицкевич. А върхът на бъркотията беше названието на частта им — наричаха я казак-алай: да се чудиш тази сбирщина казаци ли са, турци ли...

Мина, колкото мина и се разчу, че пашата пристигал и целият град се изсипа на карнобатския път да гледа очакваното чудо. Наистина към обед се разнесе музика и се зададе алаят, целият на коне. Начело яздеше пашата — внушителен човек на петдесетина години, строен, теснолик, красив, с късо подстригана черна брада, в разкошни

и някак по-особени дрехи на паша; все пак най-чудноватото в него беше, че не носеше очила, а само едно стъкло, мушнато под веждата на дясното око. Зад него носеха знамето, червено със сребърен полумесец, а после се нижеше полкът му, казак-алаят. Низамите в алая имаха сини сукнени униформи, с алафранга панталони и високи цилиндрични капи на главата; на гърдите на офицерите блестяха и сърмени ширити. Процесията се завършваше от няколко каляски със спуснати перденца, всяка запрегната с по шест коня.

Прочутият за времето си казак-алай се установяваше в Сливен...

[1]

* * *

На втория ден след като се настани в Сливен, пашата на казак-алая (както всичко в този казак-алай, също и името на пашата не правеше изключение по чудатост и бъркотия, представляваше странна смесица от турски и славянски — официално се зовеше Мехмед Садък паша, пък от уста на уста вървеше като Садък паша Чайковски) прие в „газиното“ турските първенци на града — хем да се запознае с тях, хем да им подсказе, че положението му на паша от само себе си го поставяше по ранг и власт над тях. На следния ден отделно от турците — щастливо хрумване! — той покани по-личните представители на християнското население. На поканата му се отзоваха кметът Йоргаки и всички общинари, поп Юрдан и поп Станчо от името на клира, някои по-богати граждани, като Михалаки Гюлмязов, Русчо Миркович и Стефан Саръиванов, от страна на учителското тяло Добри Чинтулов, Димитър хаджи Костов Черното и Зарафина Яндова; за изненада на всички дойде и Добри Желязков, подпрян на ръката на сина си — той видимо страдаше от жестоките си болки, но правеше мъжествени усилия да ги превъзмогва. Никой не си даваше сметка, но това всъщност беше първият прием в Сливен и хората хем си умираха от любопитство, хем някак си се силеха да се държат важно и достолепно, но и престорено свободно, сякаш е-хе-хе — били са и пребили на подобни приеми. От всички може би най-малко важничеше Бяно това просто не вървеше на природата му), но затова пък вероятно бе на първо място по любопитство — за казак-алая и за неговия странен

началник той бе чувал още преди години от Георги Раковски, та сега нетърпеливо чакаше да види нещата със собствените си очи.

А приемът си беше наистина съвсем тържествен и съвсем по европейски. Гостите биваха посрещани още при вратата лично от пашата в пълна униформа, който се запознаваше с тях и им представяше семейството си — жена си (той я наричаше Людвика, а се обръщаше към нея на „вие“ или „мадам“), синовете си Адам и Владимир, млади момчета в униформи на турски забити, и накрая прелестната си малка дъщеричка Каролина, облечена в широкопола европейска батистено-тюлена рокличка — все едно бяло пухкаво облаче, от което се подава главицата на русокъдро ангелче... В самия салон на „газиното“ присъствуваха също и други поляци-офицери с жените си и допълваха блясъка на приема с великолепните си униформи и разкошните тоалети — дума, която също днес за пръв път се чу в града под Сините камъни.

Противно на обичаите в Сливен, всички гости и домакините останаха на крака, настаниха да седне само болния Добри Желязков. Няколко спретнати войничета (по езика ги разбраха, че са от полячетата) разнесоха подноси с хапки сухи мезета и чаши шумящо вино. Когато се увери, че всички са с чаши в ръка, пашата повиши глас и така едновременно въдвори ред и привлече вниманието към себе си. Говореше с много грешки и често допълваше речта си с турски думи, но все пак напълно разбираемо:

— Дами и господа, много съм затруднен как да започна: с „Добре дошли“ или „Добре заварил във вашия град“. Във всички случаи вдигам наздравица за вас, за вашия прекрасен град и за процъфтяването на християнското население в него. — Той отпи една малка глътка; останалите, които следяха действията му, направиха същото. — И тъй като ще имаме дълга и удоволствието — продължи пашата, — занапред често и задълго да бъдем заедно, искам най-напред да ви се представя. Наричам се Мехмед Садък и съм паша на казак-алая, по кръв обаче съм ваш роднина славянин, допреди няколко години се зовях Михаил Чайка-Чайковски. Пожелавам ви приятно прекарване при тази наша първа среща. И искам да знаете, че съм готов да ви изслушам или да отговоря на въпросите, които може би ще имате към мене.

Както става в подобни случаи, най-напред се възцари смутено смълчаване. Преди обаче то да стане тягостно, Йоргаки чорбаджи се престраши да попита:

— Можем ли да знаем... — Той се поколеба; не му идеше отръпки да каже на един славянин „паша ефенди“, пък само „господине“ му се виждаше малко. Накрая избра „ваша милост“ и това щастливо като хрумване, но глуповато по съдържание обръщение се възприе от всички и остана. — Можем ли да знаем, ваша милост, по какъв случай ваша милост и алаят удостояват нашия град с избора си?

— Заповед, господа, заповед! — разпери ръце пашата. — Просто ми е наредено да се установя в Сливен, макар че при нужда ще бъда в движение към Одрин, Карнобат, Шумен... и изобщо накъдето се налага. Но аз схващам задачата си малко по-широко, господа. Искам да попълня полка си с момци от вашия град, които — както се говори — се славят с юначеството си. Още утре теляли ще известят, че който желае да се види в униформа, с пушка на рамо и сабя в ръка, ще може веднага да се зачисли при нас.

— Пропуснахте да кажете, че ще служат и под знаме с полумесец, ваша милост — с привидно безразличие напомни Бяно Абаджи.

Пашата, светски човек, схвана нападката, трепна като ужилен и стъклото на монокъла му светна по посока на онзи, който я бе произнесъл.

— Смятате ли, господине, че е малко, дето ще бъдат в пълно въоръжение пред очите на вековните си поробители и преминали истински талим, всъщност ще бъдат първата българска войска от цели столетия насам?

Тези думи напълно объркаха присъстващите: имаше нещо невероятно и неразбираемо до нелепост в това един турски паша да нарича турците поробители и да приканва към създаване на българска войска... Не правеше изключение от общото объркване и Бяно, макар вече да бе чувал за странните схващания на този славянин в униформа на турски паша.

След нова порция притеснено мълчание се обади Добри Чинтулов:

— Все пак ще ни изясните ли, ваша милост, как е станало така, че един славянин да е турски паша и да е воювал срещу царя и Русия,

покровителите на цялото славянство?

— Покровител ли казахте, господин...

— Чинтулов. Добри Чинтулов, народен учител.

— ... господин Чинтулов? — запита без повишаване на гласа, но със зла ирония пашата. — А знаете ли, че същият този „покровител“ вече почти столетие държи под робство моето отечество Полша и когато преди двадесет и пет години се вдигнахме за свобода, вашият „превелик“ Дибич, а след него и княз Паскевич дадоха израз на руското „покровителство“ с потоци полска кръв и изклаха много десетки хиляди мои сънародници?

— Искате да кажете?...

— Искам да кажа, че всеки се бори срещу робството, както може. В случая, господине, Турция е враг на нашите поробители и от само себе си се явява наш съюзник. Бъде ли разгромени Русия, от нейните пепелища ще възкръсне свободна Полша. Ето как един славянин-поляк е на турска служба и воюва срещу царя и Русия, господин Чинтулов^[2].

Поп Юрдан изсумтя недоволно:

— Християнски момчета ще служат в турски алай и туй щяло да е от полза за вярата ни — те това не мога да го повярвам.

Но опитният в словесните двубои Садък паша не му остана дължен:

— Също и над конака се вее байрак с полумесец, ваше благоговейнство, пък сливналии имат името на най-ревностни в христовата вяра... — Той обаче нямаше за цел нито „да поставя някого на мястото му“, нито изобщо да изостря отношенията си с първенците на сливенските българи. Затова изпразни чашата си и извика весело: — Но нека сега да се веселим, господа. Музика!

Полковата музика поде мазурка. Пашата подаде ръка на съпругата си и я изведе в средата на „газиното“. Неколцина от офицерите му последваха неговия пример. И след малко се понесоха...

Тази вечер сливналии за пръв път чуха и видяха европейски танц...

* * *

Както беше заявил пашата, така и стана — на следната сутрин сливенските глашатаи възвестиха, че всеки сливенски младеж, който желае и не страда от болест, може да постъпи в казак-алая; ще получава дрехи, оръжие и плата, ако е кабахатлия за нещо — ще му се опрости тозчас; на вратата му няма да се посяга; мераклиите да отидат в хана на Георги Райнов и да се пишат...

— Аз също ще отида — заяви неочаквано Найден.

Баща му вдигна очи и го изгледа продължително.

— Няма да те спра — каза. — Само искам да узная защо ти дойде този ум. Ами че тебе не те бива без роптание един бакър вода да изнесеш, как се виждаш ден и нощ под чуждо повеление?

— Две са причините за решението ми, тате. Нека си говорим право — мен не ме бива за нищо друго. Погледни колко и каква аба съм изтъкал за последната неделя и ще проумееш щото искам да кажа. А не ми се живее така, на бащин и майчин гръб... Пък кой знае, може да съм бил роден анджак за войник — нищо че войникът е непрекъснато под чуждо повеление.

Бащата може би имаше какво да му възрази, но се въздържа и само подхвърли:

— Това е първата причина. А втората?

— Искам да натрия мутрата на разните Алиефендиевци, Топчиахмедовци и Мустафа-Кянибеевци, тате. На всичките, за които ние сме нещо по-долно и от червеите. Нека да застана пред тях с пушка в едната ръка и тънка сабя в другата, пък те да не могат „гък“ да ми кажат — ей това е втората причина. Пък по важност може би даже първата.

Бяно Абаджи нищо не каза, само повдигна рамене. Найден никога не разбра, че в този момент той не разсъждаваше върху намерението му, а се питаше от кого преди много, много години бе чувал същите или поне съвсем подобни приказки...

Постегна се Найден и се отправи „на Райноолу на хана“. Не беше сам, напротив, мнозина го бяха изпреварили. Пред него на опашка чакаха и Димитър Драгиов, и Вачката, и Юрдан Влаха, и Тянка Сакънтията, и Андон Гургур, и още мнозина други, които Найден или не познаваше, или знаеше само по лице. Но всичките до един бяха все от неговата кройка момци — на които не е провървяло в труда, а иначе душа дават „да натриват мутри“.

До вечерта бяха вече в сини униформи и високи „като бурии“ плъстени шапки, а офицерите им ги учеха как да се подреждат и що означават заповедите, произнасяни на непознат език.

[1] Съществува противоречие в литературата кога за първи път казак-алаят е бил настанен в Сливен. Нашето предположение е, че това е станало по-късно от описанието в книгата. За нуждите на романа обаче възприехме мнението на д-р Табаков (История на... т. II), че това е станало скоро след изтеглянето на алая от Влашко през 1855 г.: „След завръщането си под Дунава той (б.а. — казак-алаят) е квартирувал едно след друго в Айтос, Карнобат, Ямбол и Сливен. Най-дълго той е пребивавал в Сливен, дето му е било главното и постоянно седалище.“ Във всички случаи е вярно, че през 1855 г. казак-алаят е бил в Бургас, където началникът му Садък паша Чайковски е устроил атрактивно посрещане в полско-украински стил на Мицкевич... и навярно тогава някой войник е заразил поета с онази холера, която наскоро след това го праща в гроба. ↑

[2] В общи линии тук е наложена вярно политическата платформа и „стратегията“ на Садък паша Чайковски — поне така, както ги е прокламирал той. Струва ни се обаче, че се налага да се каже малко повече за този странен полски благородник и турски паша, още повече че е изиграл определена роля и в историята на Българското възраждане.

Неговата биографка Смоховска-Петрова го характеризира само с няколко думи: „способен и енергичен, но безхарактерен човек“. Академик Е. В. Тарле (Крымская война. Второе исправленное и дополненное издание. Т. II, М.-Ленинград, Изд. Академии наук СССР, 1950), майстор на изящното портретуване, му посвещава няколко реда повече: „Странен човек е бил този Михаил Чайковски. Фантазьор, дилетант в политиката и в белетристиката, където той също се е подвизавал, понякога увличащ се полски патриот, понякога украинофил от съвсем особен, оригинален тип, мечтаещ за някаква си фантастична полско-украинска казашка република, човек с благородни пориви и заедно с това понякога способен на неочаквани и крайно некрасиви постъпки.“ И двете характеристики са напълно верни, но смятаме, че за читателя с по-определени исторически интереси ще са нужни и някои сбити биографични данни.

Михаил Чайка-Чайковски е роден през 1804 г. в Украйна, Киевска губерния, в семейството на заможни дворяни („шляхтичи“), по баща е поляк, но сам той винаги с гордост е изтъквал, че по майка е потомък на прочутия казашки атаман Григорий Бжуховецки. Получил добро, макар и доста несистемно образование. Участвувал в полското освободително въстание от 1830–1831 г., като проявил безспорна лична храброст. След потушаването на въстанието емигрирал с целия си полк и се поставил под заповедите на княз Адам Чарториски, емигрант в Париж — бивш руски министър на външните работи, а през епохата вожд на полското противоруско революционно движение; от същото време са и първите му опити в белетристиката. През 1841 г. бил изпратен в Цариград като дипломатически агент на княз Чарториски. Когато в края на 1850 г. под давление на Петербург е предстояло екстрадирането му от Турция, Чайковски приел исляма и на 18 декември същата година се превърнал в Мехмед Садък паша (разговорно познат повече като Садък паша или Садък паша Чайковски), поданик на султана. В навечерието на Кримската война под негово внушение бил сформиран споменатият казак-алай, целта на който била да обедини казаците-разколници, заселени по онова време в Добруджа, с представители на християнските народности (главно българите) от полуострова, за участие във войната. Първоначалният план на Садък паша Чайковски предвиждал да сформира войсково съединение до 60 000 души, но турците основателно не се съгласили — опасявали се да видят организирани и добре въоръжени толкова българи на своя територия. Под негови заповеди и по решение на император Наполеон III, снабден с модерно френско оръжие, алаят (полкът) участвувал успешно в първата част на войната — през Букурещ до Прут, — след което по искане на Австрия бил изтеглен на турска територия. Със своя полк Садък паша Чайковски бил на служба още повече от десет години на различни места в Турция и главно в Сливен. Като през цялото време запазил християнския характер на казак-алай, та не е чудно, че много от българите, служили и получили военни знания в него, винаги се включвали в четническите и революционни бунтове. Захари Стоянов и Димитър Страшимиров, първи биографи на Христо Ботев, категорично твърдят, че той е служил известно време в казак-алай. Историкът на Сливен д-р Табаков го приема за вярно и допълва, че Ботев е бил отседнал в хана на баба

Петювица. В най-последната и най-компетентна биография на Ботев (Иван Унджиев, Цвета Унджиева. Христо Ботев — живот и дело. С., Наука и изкуство, 1975, стр. 82) тези сведения се отричат като „нелепа измислица“. В края на 60-те и началото на 70-те години великият везир Хюсеин Авни паша наложил потурчването на алая, при което от него избягали, напуснали или подали оставка много от офицерите и нисшите му чинове; подал оставка и самият паша, която била приета. В 1872 г. той помолил руския цар за помилване, като молбата му била удовлетворена и той се върнал в Русия, като дори получил и пенсия. През януари 1886 г. се самоубил.

Мнозина изследователи са склонни да отричат изцяло политическата роля на Садък паша Чайковски. Това не е правилно: казак-алаят е изиграл и положителна роля в нашето Възраждане — с покровителството си над църквата и населението, с военното обучение на български младежи, с европеизирането на хората и нравите, с поощрението на културния живот (музика, изучаване чужди езици и пр.), а специално по отношение заповяданото му преследване на хайдути и четници алаят най-често е играл покровителствена роля (изключение — някои събития от 1867 г.).

Литературното наследство на Михаил Чайка-Чайковски е сравнително обемисто, макар и твърде „дилетантско“. Някои негови повести обаче, като „Кърджали“, „Немолянка“, „България“ и др., посветени на България и българите, имат принос в опознаване състоянието на духа, икономиката и нравите по българските земи от епохата.

На читателите, които се интересуват повече от темата, препоръчваме изследванията на Иван Кр. Стойчев. Казак-алаят на Чайковски. С., 1944; и Ванда Смоховска-Петрова. Михаил Чайковски — Садък паша и Българското възраждане. С., БАН, 1973. ↑

9.

Никому не се искаше да повярва, но истината бавно-бавно се наложи — иначе непобедимият Дядо Иван загуби войната и се принуди да иска мир. Турците сияеха. И макар че за победата имаха от скромен по-скромнен принос, перчеха се и се надуваха до спукване. Така дойде времето, когато войските им, разните му там арапи, анадолци и зебеци, които години наред се бяха влачили на север, сега се занизаха в обратна посока. И Сливен отново запъшка заедно с цяло Българско по ангариите и от своеволията на аскера. Сега даже беше къде-къде по-тежко — преди поне се живееше с надеждата, че войната ще донесе строшаване на робската верига...

По това време в хана на хаджи Никола Кебеджията бе отседнала една военна част, и то от цариградските, най-представителните. Хазайничеха аскерите съвсем като у дома си, а семейството на ханджията трябваше не само да ги хрантути, но и за конете им, настанени в обора, да се грижи. Началник им беше един млад и много наперен юзбашия, толкова наперен, сякаш сам, с двете си ръце, бе поставил Московията на колене. И какво го бе прихванало, че си бе избрал за постоянна жертва хаджи Димитър — от сутрин до вечер се чуваше само: „Ти бре, я изтичай до кафенето да ми донесеш едно тежко-сладко!“, „Я ми полей“, „Я ми лъсни ботушите!“, я това, я онова — цял ден. И хаджи Димитър тичаше нагоре-надолу; какво друго да прави — не се ли подчини, ще доведе съсипията и на дом, и на семейство, и на имот... Търчеше той да угажда на разните прищевки и своенравия, макар че от гняв и обида кръвта през цялото време тупаше в слепоочията му. И само веднъж не се стърпя и каза на български:

— Опичай си акъла, човече! Дядо Иван може да е сключил мир с вас, ама аз — не. Хаджи Димитър е още във война с вас, така да знаеш!

— Какво рече той хаирсъзин? — запита офицерът.

— Обади ми се къде си го изпратил — замаза работата Никола Кебеджията.

— Тъй ли ти се обаждат синовете ти бре, гяур? Ще рече човек — на кръв ти се заканват...

— Дотежало му е, юзбаши ефенди — с привидна безпомощност вдигна ръце бащата. — Ама и да ти кажа правичката, има защо да му е дотежало. Какво си го нарочил, та от тъмно до тъмно го гониш за щяло и нещяло?

— Аха! — засмя се турчинът и засука мустак. — Аз съм виновен, а?

— Не ти е сторило нищо момчето — продължи хаджи Никола, — пък ти си му вдигнал мерника тъй, сякаш десетгодишен гарез му имаш. Ако нещо си недоволен от него, на мен го кажи. Баща съм аз и господар на тоя хан — ще намеря начин да оправя работите.

— Много е курназ синът ти, ханджи, туй е, дето не мога да търпя у него — призна юзбашията. — Ние, както ни виждаш, цяла царщина тръшнахме, пък той ни гледа от горе на долу, сякаш по сила е над нас. И очите му таквиз едни кръвнишки... Ужким се подчинява, пък личи си — да има колай — до един ще ни издуши.

— Ех и ти, юзбаши ефенди! — махна с ръка и се разсмя пресилено Кебеджията. — Като те слушам, сецам се една ваша поговорка: „Боюна ве постуна якъшмас.“^[1] Хич ти може ли човек като тебе, големец и забитин, свят видял и на война ходил, да тръгне да дели мегдан с едно вчерашно хлапе, дето бръснач не е допирал още до лицето му...

— Вчерашно хлапе, ама готов хайдутин — не се съгласи турчинът. — Не знам какво мляко е сукал, ама не кръв, а яд тече по жилите му. Мрази ни, че чак се задавя в омразата си. Таквиз като него когато пораснат, развяват бунтовни байраци в Балкана и вдигат ръка срещу правоверните, та дори и срещу падишаха.

— Въобразил си си, ефенди, не е таквоз момчето. Причината е друга, аз да ти кажа. Мързеливо е то, та гледа накриво, понеже го караш да работи. Пък да прощаваш, ама не му е лесно, знаеш. Нали е казано: „Генч беге хизмет етмек безз бейгире тимар етмек гибидър.“^[2] Зарежи го, не се равнявай по неговия акъл. Остави го на мира и ще видиш как бързо-бързо ще престанат очите му да гледат кръвнишки.

— Не ми давай ум що и как да върша, ханджи — закани се с пръст юзбашията. — Инак и тебе ще вкарам в пътя!

И с тези думи се разделиха.

Не си взе поука от хаджи Николовите съвети юзбашията и продължи да я кара по прежнему. Но съвсем скоро стана хиляда пъти

пишман за това.

Ден-два след този разговор той отиде до обора да нагледа дали гяурите се грижат добре за конете. И не щеш ли, там попадна на хаджи Димитър, който току-що бе премел около животните. Не беше лошо преметено, но младият юзбашия подвижна заядливо:

— Туй метене ли е бре, хандзър? Тъй ли се мете край низамски коне?

Прекипя на хаджи Димитър. Той се облегна на дръжката на лопатата и каза право в лицето на турчина:

— Щом не ти харесва, сам си премети. И без това си таман за метач...

— Що рече? Що рече? — не повярва на ушите си младият забитин.

Вместо да замаже работата, момъкът срещу него отчетливо повтори дума по дума казаното. Кръвта се качи в главата на турчина. Той измъкна сабята си и тръгна напред, като се заканваше:

— Ще ти отсека и двете уши, та да помниш кога си отговарял безочливо на един господар!

Хаджи Димитър продължаваше да се обляга на лопатата. Изглеждаше като да се е вкаменил от страх, но всъщност не изпушаше нито едно движение на юзбашията. И когато оня замахна с оръжието, той пресрещна сабята му с дръжката на лопатата, сетне така халоса ръката на турчина, че тя изпусна сабята. Хаджи Димитър не се задоволи с това, но стовари лопатата и върху главата му („хлопнал го по капацината“, както щеше да разказва по-късно). Не спря и дотук, а продължи да го налага, където завари, като редеше:

— Казвах ли ти аз да не ме закачаш бе! Не ти ли рекох, че съм още във война с вас!...

Въоръженият забитин съвсем забрави, че доскоро се представяше за победител на цялата Московия, дори не посегна към револвера на пояса си, а удари на бяг, като — срам не срам — захвана да вика за помощ. Хаджи Димитър го следваше в бягството му, продължавайки да го засипва с щедри удари по гърбината. А когато един от аскерите се притече на помощ на своя началник, също и той получи един удар с лопатата — само един, но достатъчен, за да го простре на земята.

Когато попревързаха злополучния юзбашия, той пожела начаса да го заведат в конака. Изпълниха повелята му, само че той беше на такъв хал, че не го заведоха, а го занесоха. В този окаян вид той се яви пред миралай бея, началника на всичките войски в Сливен, който тъкмо си сърбаше кафето коляно до коляно с Али ефенди, всесилния кадия. Жалостиво се оплака юзбашията, показва раните и синините си (дясната му ръка висеше на шарена кърпа, окачена на врата) и поиска най-строга казън за нападателя.

Миралай беят го изслуша смръщено, после извърна въпросителен поглед към кадията.

— Щур за десет щури е хаджи Димитър, зная го — отговори му Али ефенди. — Той прайва такова нещо.

— Страшилище ли е някакво тоз хаджия или пехливанин от сборищата, че да натроши кокалите на един падишахов забитин, и не какъв да е, а който е премерил сили с Московеца?

На това място Али ефенди си спомни, че от години хаджи Никола му даваше винаги най-добрите си кебета, срещу които не вземаше даже една аспра. И се изкиска:

— А, страшилище! Петнайсетгодишно момче е, миралай бей. От ей такъв го познавам...

— Пет-най-сет го-ди-шен!? — възкликна началникът. — И той е...? — После се обърна към пострадалия: — Ами ти бре! Коскоджамити юзбашия, който трябва да води войската от победа към победа, да се оставиш да те пречука едно хлапе! И не само да се оставиш, ами сетне да идваш тука да хленчиш и да молиш друг да отмъсти за тебе!... Марш навън! Никакъв падишахов забитин не си ти, а позор и за войската, и за падишаха!... Вън!

Пръв се изкиска кадията Али ефенди. Този негов смях се предаде на всички останали в конака, та той съпроводи пребития турчин, докато се измъкваше от одаята и се препъваше по стълбите.

Залежа се юзбашията и след две-три недели се представи пред аллаха. Хората разправяха, че умрял колкото от раните си, дважд повече от срам.

— Един тиранин по-малко — каза само хаджи Димитър, когато научи за смъртта на юзбашията.

И не се закахъри повече.

[1] „На боя (ръста) и на чина му не подобава.“. ↑

[2] „Да слугуваш на млад господар, то е като да гледаш (да се грижиш за) бял жребец.“. ↑

10.

Войната приключи, оставаше да се скрепи с подписи договорът за мир. За да „запушат устата“ на Русия в заключителните преговори, западните велики сили принудиха Турция най-сетне наистина да предприеме някакви реформи, да даде известни правдини на поробеното християнско население, да „сложи юзда“ на беззаконията. Колкото и да е странно, това беше ултиматум, отправен не към победения, а към победителя. И „победителката“ Турция „подви опашка“ и се подчини — в средата на февруари 1856 г. султан Абдул Меджид издаде Хатихумаюна, с който поне на думи превръщаше плесенясалата си империя в подобие на демократична монархия: създаваха се местни управителни съвети с участие на българи, гарантираха се имотът, животът и честта на християните, обещаваха се свобода на вероизповеданията и облекчение на данъците и т.н. Разбира се, турците си знаеха, че и Хатихумаюнът ще има съдбата на Хатишерифа отпреди двадесет и седем години. Изключение направиха само за две неща — че наистина създадоха меджлиси (в Сливен му казваха „мезлиш“), в които включваха по няколко от по-богатите или по-влиятелните българи, и че се заловиха — особено след някои стихийни български въстания, като Димитракиевата буна във Видинско или Капитан дядо Николовото въстание в Габрово — да изчистят планините от недоволници и размирници. Всичко останало се оказа „бошлаф“. И неколцината, които временно бяха помислили, че наистина скоро ще видят една преобразена Турция, бяха горчиво измамани; един от тях беше например Садък паша Чайковски, който повярва, че българите действително ще се допускат до военна служба, и получи отговор даже не от Портата, а от английския посланик лорд Страдфорд-Редклиф:

„Това значи християнските поданици след няколко години да имат на свое разположение цяла армия, способна да се сражава. Това няма да стане. Ние не за това се грижим за неприкосновеността на турската империя...“

Българите, учили се петстотин години на ритници и разочарования имаха благоразумието да не се поддадат на уловката. Но като не повярваха на големите думи на Хатихумаюна, те го използваха, доколкото това изобщо беше възможно — позоваваха се на него в борбата си за самостоятелна църква, членовете на „мезлишите“ ако не сполучваха да променят нещата, поне разобличаваха беззаконията.

* * *

Времето на Хатихумаюна се отрази в Сливен по особен начин. За щастие на българското население членове на „мезлиша“ станаха хора, които не си поплюваха да защищават еднородците си, не се умилкваха като котки между краката на господарите и когато се налагаше, достигаха дори до остри спорове и заплахи — поп хаджи Юрдан и Бяно Абаджи. За избора им (турците по-късно го наричаха „да си сложиш таралеж в гащите“) се стигна по различни съображения. Поп Юрдан получи мястото си „по право“ — като наместник на одринския владика. На Бяно се спряха самите турци — по-старите от тях си спомняха, че той единствен през „Голямото Московско“ е защитил от оскверняване джамиите и мечетите, по-младите пък признаваха безспорната му праволинейност и мъдрост.

По-ярко беше отражението на „реформите“ в другата им проява. В Цариград отдавна знаеха много добре, че Балканът и неговите проходи напоследък не принадлежат на царщината, а в тях господаруват хайдушките дружини на такива войводи, като Бойчо, Калъчлията, Буюклията, Желю... И решиха да се избавят „веднъж завинаги“ от това положение. Ето как стана така, че казак-алаят получи първото си следвоенно разпореждане — да изчисти Средна гора и Сливенския балкан от „размирници“. Още като се чу за тази заповед, Найдено се сбогува с прекия си началник поручик Кошчелски; въпреки уверенията на Кошчелски, че „каквото и да става, на българин няма да се посегне“, той остави пушката и сабята, смени високата капа със стария си калпак и се върна при стана и ткалото у дома.

Поручик Владислав Кошчелски не го бе излъгал — казак-алаят поскита около месец из Стара планина, но докато все „по чудо“ се

разминаваше с българските дружини, майсторски стащи край Чамдере^[1] разбойническата тайфа на турчина Кувшчиолу, „която върлувала над Сливен и имала сношение с разни бейове и даже със сливенските турски власти“ (д-р Табаков), и напълно я разгроми. Като се разчу за този успех на казак-алая, от Цариград дойде заповед за временното му преместване в Одрин, а на негово място изпратиха Зейнил паша с отряд от петстотин добре обучени и прекрасно въоръжени низами.

Установи се в Сливен Зейнил паша и много скоро даде да се разбере, че си разбира от занаята — части от войските му завардиха проходи, пътеки и извори, заеха засади край селцата с българско население, а главните му сили се втурнаха по петите на хайдушките дружини. Най-напред пострадаха дребните четици, които сега събираха опит и слава. Последва обаче големият удар, който покруси целия край — след неравна битка бе погубен Бойчо Цеперански, като половината от дружината му го придружи в пътя към небитието, а другата половина се спаси, но с тежки рани и осакатявания — между тях бяха също Курти байрактар и Мавроди Коджакара, — от които или мнозина умряха по скривалища или при ятаци, или оцеляха, но така, че никога повече не можаха да хванат отново гората. Пашата не се хвалеше особено с този си успех — беше го постигнал не толкова с воинско умение (цели седмици бе преследвал дружината на Бойчо, а войводата все я измъкваше от засадите и потерите), колкото с другото турско оръжие — платеното предателство. Полакомен от купчината алтъни, намери се един предател — неговото име беше Станю от габровското село Бичкиня^[2], — който издаде дружината, когато беше на укрите в Бели бук, наблиз до Хаинбоаз. Е, година по-късно Бойчовият брат Петър (той междувременно бе оставил занаята) издебна Станю и с един удар на секирата си му плати за предателството, но колко струва разплатата, когато Стара планина вече се е лишила от един такъв личен юнак като Бойчо!...

Смутени от загубата на големия войвода, Пею Буюклията и Желю Черкешлията сами разпуснаха дружините си. Зейнил паша — все с помощта на пустото предателство! — залови и двамата; тъй като обаче ги хвана не с оръжие в ръка и доброволно оставили хайдутството, и двамата получиха сравнително леки присъди — по три години затвор.

Не провървя на пашата само с Димитър Калъчлията — каквито и хитрости да прилагаше, колкото и злато да насипваше в шепите на продажниците, колкото и потери да кръстосваха планината подир войводата (излезе песен, че низамите били скъсали по три чифта „ингилизки ботуши“), Димитър Калъчлията все успяваше да спаси дружината си, че дори и си позволяваше да изпраца насмешливи „хабери“ на разярения Зейнил паша.

Когато разбра как срещу Калъчлията всичките му оръжия едно подир едно се провалиха, пашата си даде сметка, че може все още да се надява на успех само ако спечели на своя страна не какъв да е дребен сребролюбец, а някой от онези, които са били най-близо до прочутия войвода, и проводи да му доведат Пею Буюклията, който бе заловен в Ямбол, а вече се намираше в Одринската тъмница. Седнаха двамата един до друг, черпиха се и

*пашата Пею думаше:
„Пейо ле, пала буюклу!
Нещо ще те попитам,
правичко да ми обадиш.“*

Пею не знаеше за какво е доведен в Сливен, пък и му се услади ичкията, та кимна — готов бил да обади, щото знаел. Тогава Зейнил паша го заразпитва:

*„Кажми ми: де е Димитър,
де търси хлебец за храна,
да ида да го улова?“*

Когато разбра какво очакваха от него, Пею остави чашката си, избърса онези свои мустаци, на които дължеше прякора си, и тихичко, но с едва доловим укор отговори:

„Пашо ле, Зейнил ефенди!

*И ти Димитра да видиш,
до земя ще се поклониш,
ръката ще му целунеш
и хлебец ще му подадеш!“*

Колкото и уж да беше видял и патил, тези думи сепнаха пашата — или нечувана дързост имаше зад тях, или някакво величие, което той досега не бе подозирал в Калъчлията. Но се задоволи да попита — защо аджеба Пею смята, че той, Зейнил, би се поклонил и би целунал ръката на войводата. Защото бил юнак — хитроумно му отговори Буюклията, — а само юнак може да оцени юначеството на човек като войводата:

*„Ако би видял Димитра
как върти сабя дамаска,
как върти очи юнашки,
то не би пращал низами
Димитра да си уловат!“*

Не беше Зейнил човекът, който ще прояви чак пък толкова благородство и обратно на Пеювия съвет

*пашата събра низами,
на им сърдито поръча
Димитра да си уловат.*

Напразно! Горките низами късаха, вече четвърти чифт „ингилизки ботуши“ по баирите на Стара планина, а от Калъчлията — все никаква следа. И когато покрай името на войводата започнаха да се употребяват думи, като „потънал в дън земя“, съвсем неочаквано — и дръзко —

Димитър хабер проводи

*от Твърдишката планина
до Зейнил паша ефенди:
„Пашо ле, Зейнил ефенди!
Имаш ли сърце юнашко,
имаш ли сабя френгия?
Ако си, пашо, прав човек,
не пращай клетки низами,
а излез сами срещу мен
при тая Тунджа весела,
със мене мейдан да делиш.“*

Не беше страхлив човек пашата, но самата мисъл да излезе на двубой с един хайдушки войвода му се видя повече нелепа, отколкото смешна. И в отговор той изпрати своите „клетни низами“ да завардят цялата Твърдишка планина. Този път Димитър Калъчлията не избегна капана и между дружината му и войската се завърза люто сражение. Цял един ден — от разсъмване до вечерта — се води битката, неведнъж се обади и дебелият глас на Димитровата дървена „крина“ и джепането ѝ се посипа по по-нетърпеливите аскери. И нощта се спусна, без победата да наклони на някоя страна...

Когато на утрото лично Зейнил паша поведе низамите си по баирите над Твърдица, не следя, а и миризма нямаше от дружината. Доста по-късно се разчу, че Димитър Калъчлията още един път бе извел хората си от обсадата и сега дружината му се подвизавала някъде към Варненско... Когато научи за поражението си, Зейнил смъкна от себе си лустрото на паша и френски възпитаник (беше учил във френската военна академия „Сен-Сир“) и руга така, че от думите му би се изчервил който и да е хамалин от пристанището на Стамбул.

А хората се зарадваха, че поне един от последните прочути юнаци на Стара планина се бе спасил от куршума или тъмницата, но в същото време и жалееха — нямаше вече кой да пази невинните християни по друмищата на Стара планина. Домъчня и на Балкана:

*Разтъжила са'й гората,
гората и планината:
мина се лято и зима —*

*юнак в гората не доде.
Тогаз ми беше под сяко,
под сяко трънче юначе,
под сяко клонче и конче,
под сяко дръвце и пушка,
а сега ми е под сяко,
под сяко трънче офчарче,
под сяко клонче криваче...*

Звездата на хайдутството и на прославените „вехти войводи“ бе превалила зенита и сега потъваше към заника си...^[3]

[1] Чамдере — днес с. Боров дол, Сливенско. ↑

[2] Бичкиня — днес Палаузово, квартал на Габрово. ↑

[3] Цялата глава — автентична. Изследователите приемат, че обширно цитираната народна песен в общи линии вярно предава (макар и в поетична форма) историческите събития: разговора на Зейнил паша с Пею Буюклията, предизвикателството на Димитър Калъчлията, реакцията на пашата. ↑

11.

Звукът беше наистина необикновен — ако беше дете или имаше по-развинуто въображение, Бяно би могъл да помисли, че на покрива се е качила мечка и точи ноктите си о плочите. Заслуша се. В тихия като гроб долап (от месец и половина, откак Зейнил паша бе завардил целия Балкан, не идеха никакви мющерии, та Бяно бе спрял вадата) отново се разнесе чудноватият шум и той наистина идеше някъде отгоре. Докато се чудеше какво да предприеме, Мавроди, който досега бе лежал в безсъвст на одъра, отвори очи и прошепна:

— Чу ли?

„Също като горско животно, приучено цял живот да е нащрек — тъжно помисли Бяно. — Болен и ранен, останал почти без кръв, безчувствен и в несвяст, той може да остане глух за ласкавата дума, но чуе ли нещо заплашително, мигом се отърсва от унеса си и е готов да се брани или да бяга...“ А иначе също така приглушено отговори:

— Не разбирам какво е.

— Може и подивяла котка да е, но може и враг да те примамва навън. — Мавроди показа с очи пищовите си, закачени с целия силахлък на стената. — Един за тебе, един за мене. — И попита: — Знаеш ли, ая Бяно, как се стреля с пищов?

Въпреки напрежението на момента, Бяно намери сили да се усмихне: преди много, много години шегобийците му викаха „ая“ — „светец“ по турски — заради желанието му да служи на Доброто. А иначе той с малко срам си призна, че за втори път през живота си хващаше пищов (първият беше по Преселението, двадесет и пет години назад), но наистина никога не му се бе налагало, нито отдавало възможност да стреля. Не го призна, а рече в отговор:

— Единият за тебе ли? Не се ли виждаш на какъв хал си, нещастнико, че се готвиш пак да се сражаваш?

— Не за сражение ми е пищовът, глупчо — смъмри го раненият хайдутин. — А за мене. На турчин аз жив няма да се дам.

Двамата почти едновременно запрегнаха чакмаците, после Бяно освободи гредата, която запречваше вратата, и внимателно, пръст по

пръст, я открехна. Като не видя нищо, промуши и глава през процента. И ахна:

— Я, та това бил свой човек! Георги, на наша Трънка синът.

— Слава богу — изпъшка зад него Коджакара. — Зер както сръчно държиш пицова... Хайде де, доведи Георги. От него ще научим що става с Калъчлията и дружината му.

Бяно въведе племенника си. Георги Трънкин поздрави учтиво, но се усещаше някаква гузност в държането и изгледа му.

— Какво му е на бай Мавроди? — попита.

— А, нищо — побърза да заяви вуйчо му, — понадупчили са го в битката при „Бели бук“, ама ще му мине като на кутре. — А иначе скрито поклати глава; жестът му трябваше да означава: „Отива си, Мавроди, отива си...“ — Разкажи за тебе, Георге. За тебе и за дружината.

Като странеше поглед, Георги заразказва. Описа той как цял месец са бягали от потерите или са се измъквали от засадите, после подробно разправи и вчерашната люта битка над Твърдица срещу най-отбраните табори на Зейнил паша. И завърши, смотолявайки нещо за измъкването си през нощта и изминаването напосоки разстоянието до Барите.

— Как? — трепна в същия миг Бяно. — Ти си изоставил войводата и другарите си, и то пред лицето на аскера?

— А — опита се да се самоизвини Георги Трънкин, — то Калъчлията и тъй, и тъй споменавахе, че насам вече няма живот за нас и че ще трябва пак да ударим към Варненско...

— Но ти не поиска разрешение да не ходиш по Варненско с дружината, а се измъкна като подлец, нали? — не се остави да бъде забаламосан Бяно.

— Ех и ти, вуйчо! — насили се да се покаже обиден момъкът. — Приказваш ги и ти едни таквиз едри-едри. Измъкнах се, вярно, ама защо чак като подлец? И ти да беше вчера там, накъмто Чумерна, където низамските куршуми бяха повече от желядите по дърветата, щеше...

— А да ти кажа ли аз какво щях, Георге? — обади се от одъра Мавроди Коджакара. — Ако не беше син на баба Трънка и внук на онзи Георги, чието име носиш, щях чисто и просто ей-сега да ти пръсна мозъка. Защото само това заслужава човек като тебе, комуто е

досвидяла кожицата и като сетен предател е изоставил дружината в час на изпитни.

Настана тягостно мълчание, което сякаш обещавахе никога да не свърши. Най-сетне Георги Трънкин се престраши да се обади:

— Аз се надявах, вуйчо, да намеря при тебе подслон и укритие, докато тази вихрушка се измете от нашия Балкан... А то какво? Комай трябва да сляза при мама и Христо в града или на воденицата?

— Никакъв град и никаква воденица! — отряза в отговор вуйчо му. — И не защото там гъмжи от войска и заптии. Трябва да поправиш грешката си, Георге.

— Туй пък що значи? — озъби се момъкът и сипаничавото му лице придоби изражение на раздразнен рис. — Да не ти е минало през ума да ме върнеш накъде Твърдица? Чавка ли ти е изпила...

Не можа да завърши. Бяно се приведе напред и го плесна; не вложи и четвъртина от силата си в тази плесница, а Георги се изтъркаля от столчето си и се намери до вратата.

— Ти не само си предател, но и безочливец — каза Бяно Абаджи. — Аз съм твой вуйчо, господинчо, но заедно с туй съм и два пъти по-стар...

— И си дошъл при него да търсиш спасение? — вметна Мавроди.

— ... не ти е позволено да ми говориш с неуважение и разни врели-некипели. Ти си шетал с Димитра Калъчлията по Варненската нахия, нали? И сигур са ти известни ятаците и скривалищата му?

— Две пълни години бяхме заедно нататък — отговори Георги, като разтриваше бузата си, която бе захванала да се подува.

— Ще те приютя до довечера, а сетне ще ти дам храна като за една неделя и нощес да те няма — строго отсече вуйчо му. — Отиваш право към Варна и от ятак на ятак и скривалище на скривалище намираш войводата си. Дали ще му кажеш истината за измяната си, или ще скроиш някакво лъжовно извинение — това оставям на тебе.

Георги Трънкин реши, че сега е моментът да натрие носа на вуйчо си, като високомерно откаже част от предложеното му съдействие:

— Не ти искам укритието — каза. — Още сега поемам.

Надяваше се в Бяно да заговори роднинското чувство и при съзнанието за опасността, която вилнееше през тези дни навред в

Стара планина, да се опита да го задържи. Но се излъга.

— Много добре — съгласи се стопанинът. — Това е първото почтено нещо, което чувам днес от тебе. Дай да ти напълни вулията и...

— ... и носи много здраве от мене на Калъчлията — завърши вместо него Мавроди Коджакара. — Кажу му, че евалла му правя^[1] за всичко, което стори. Такъв юнак, който можа да се изплези даже на човек като Зейнил паша, заслужава дълго да се пеят песни за него...

Малко по-късно, когато изпрати племенника си и се върна, Бяно завари ранения отново в полуунес. Усилието, което му коствува идването на Георги Трънкин, го бе изтощило.

— Знаеш ли, Бяно — прошепна, — усещам, че си отивам...

— Хайде пък и ти! — престорено го сгълча приятелят му. — Отивал си бил! Не видиш ли, че най-лошото е вече зад гърба ти?

— Не, не, наистина си отивам, братко. И не е защото раната на хълбока пак се отвори. Вътре в мен, самата ми душа ми казва, че ще се разделяме... и този път завинаги...

Бяно надигна завивката му. Наистина по превръзката на хълбока отново бе избила алена кръв. После отмести поглед и върху мургавото лице на Мавроди забеляза сивия отпечатък на приближаващата смърт. Понечи да смени мехлема и превръзката на раната, но другият го спря:

— Остави! — каза; гласът му видимо отпаднаше, но в него не се усещаше страх. — Имаме още много малко, нека не го загубваме в ненужни превръзки, а да поприказваме още.

Кратко колебание. После Бяно попита предпазливо:

— Искаш да ми кажеш или да чуеш нещо от мене?

— И едното, и другото. Седни, седни пак тука до мене. — Мавроди полежа със затворени очи, после разтърси бяла коса — с това движение сякаш напъди за още малко Безносата. — Помниш ли, как хубаво го беше казал синът на Стойко Раковалъ, Бяно? Че нашего брата сме били „като звездите сред мастиления мрак на робското небе“.

— И друго каза той — припомни му Бяно. — Че утре, когато целият наш народ се вдигне за свобода, вие, „звездите“ — ти, Калъчлията, всички, — ще бъдете начело и ще ни водите в битките.

— Дай ми глътка водица — примоли се Мавроди. И като пи, въздъхна: — Умен момък е Георги Раковски, но за това сбърка, братко.

Времето на хайдутите и на вехтите войводи си отиде, пък още не са дошли хората на новото, следващото време.

— Говориш така, защото си ранен. И защото Бойчо, царство му небесно, си отиде, а Пею и Желю са в а тюрмите...

— Не, не, не е затова. Балканът плаче за юнаци от нова кройка, Бяно. Не ме питай какви, не мога да ти кажа. Само знам, че няма да са като нас... — секунда колебание — също и като племенника ти няма да са... „Звездите“ угаснаха, Бяно, завинаги угаснаха, пък не прозрявам какви трябва да са наследниците им, ох! — той сгърчи лице от пристъп на болката, — наследниците им, чиято светлина да грее и при дневния светлик...

— Дай да те превържа, Мавроди, не се инати!

— Не, забранявам ти! — спря го отново раненият. — Не ми отнемай тези последни минути, братко.

— Болката те въвежда в заблуда — каза Бяно, като с всички сили се стараеше да скрие ужаса си от смъртта, чието присъствие безпогрешно долавяше. — Димитър Калъчлията е на свобода, ще излязат и други юнаци, Стара планина отново...

— Ще излязат, вярно е. — Мавроди отново се прегъна, но този път удържа, не изохка. — Ала то ще е, как да го река, нещо като вашето абаджийство, Бяно. Е, тъчете още абата, тракат станове ви, но знае се, че щом веднъж вече се появиха фабриките, абаджийството е осъдено. Така ще е и с онези, които ще дойдат в Балкана, след като са залезли „звездите“.

Спорът беше безцелен и това Бяно напълно ясно осъзна. И се реши да каже:

— Дори и да е така. Народът во веки веков ще запомни светлика на вас, истинските звезди. Ще възхвалява подвизите ви и ще черпи сили от спомена за тях.

Каза го, а не си даде сметка, че говореше за „залезлите звезди“ — и за Мавроди заедно с тях — вече в минало време.

— Дай ми още глътка вода! — примоли се раненият.

Бяно Абаджи му поднесе пахарчето до устните. И изтръпна — смъртната сивота бе станала още по-ясно забележима, а носът на смъртника вече дори леко синееше.

— Дано да си прав — с упование каза Мавроди и приятелят му се почуди откъде ли намира още душевни сили да говори така

смислено и спокойно. — Ти знаеш, Бяно, животът ми бе едно безспирно страдание. Бих продал душата си на Опашатия, поне споменът за мене да бъде светъл и ясен... чист... И не заради някаква гола слава — за полза на другите страдалци да бъде тази светлота...

— И тя ще бъде! — вече с истинска, а не престорена твърдост рече приятелят му. — За полза и за българска гордост ще бъде. Ще се гордее с тебе и Иван, когато рано или късно му кажа истината. Защото аз наистина няма да я скрия от него, Мавроди!

Раненият отново затвори очи и дълго, дълго остана така. Бяно започна вече да се пита дали животът не е напуснал тази негова измъчена плът, но не се стигна до проверка. Клепачите на Мавроди още веднъж се открегнаха и смолистите му зеници се извърнаха към човека до одъра.

— Когато някой е с единия крак в гроба, той не бива да бъде лъган, братко. Кажи ми от сърце — вярно ли беше, когато ми се закълна, че Иван е още жив?

Другият така стисна пестници, че ставите му изпукаха. Но събра сили и издържа пронизващия поглед на умирация.

— Вярно е и още веднъж ти се заклевам. Искаш ли сам да видиш писмото?

— Знаеш, че съм сляп за писаното слово. Но щом си толкова добър, прочети ми го още веднъж...

Бяно поразрови ракличката, в която под ключ държеше някои свои лични вещи и тефтери, и извади писмото. То беше същото онова писмо отпреди две години — последното, получено от Иван, — с което синът на Мавроди Коджакара известяваше, че е напуснал университета и е отишъл доброволец в Крим. Разгъна го, позаглади го на коляното си и го „зачете“:

Тате и мамо, прелюбезни родители мои!

Скъпи ми братия и сестричка! И вие, драги съотечественици, които ми дарихте подкрепата своя!

С настоящите мои редове идвам да ви известя, че вашият син, брат и покровителственний е жив и се радва на добро здравие. Немилостиво се показва този път providението към нашия закрильник Дядо Иван и не го

дари с победата, но нито оръжието Дядо-Иваново, нито солдатската чест на синовете негови бяха потъмнени от позор. И за радост, скъпи и прелюбезни мои, между онези, които се покриха със слава дори и в поражението, е и вашият син, брат и покровителственний — четири са неговите рани и четирите все отпред, нито едничка откъм гърба. И за всяка рана Дядо Иван почете българското негово мъжество и българската негова храброст с орден — най-голямата гордост за солдата...

— Чуваш ли, Мавроди — вдигна поглед от „писмото“ Бяно. — Живо е момчето и удостоено с четири...

Гласът му секна изведнъж. Мавроди Коджакара бе застинал в странна, леко извита стойка, сякаш не с ушите, а с цялата си вече безчувствена снага продължаваше да слуша измислените редове на своя син. А погледът му, допреди малко впит в четеца, сега се рееше, неподвижен, някъде далече — вероятно към Каръмската земя през морето.

Бяно протегна пръсти и затвори клепачите му. После се прекръсти и като бършеше очи, произнесе гласно:

— Прости ми, господи, че дадох свята клетва, а излъгах. За душата на този мъченик го сторих. Той преживя като Йов тук, на Земята, нека поне с радост... пък макар и лъжовна, да се яви пред нозете ти...

[1] „Евалла му правя“ — израз от епохата (нарядко се употребява и днес) в смисъл — „признавам му правото“ или „признавам му достойнството“. ↑

12.

Ако приемът, даден от Зейнил паша — вторият в летописа на Сливен — мина успешно, основната заслуга беше във френското възпитание на пашата. След като се бе запознал с истинските отношения между турци и българи в този град, той имаше благоразумието пред едните и другите да изтъкне съвсем различни поводи за тържеството: пред сънародниците си — победоносния мир, сключен (макар и не съвсем наскоро) в Париж, и ликвидирането завинаги язвата в снагата на империята („завинаги“ и „язвата“ бяха негови думи и те отговаряха на представите и на доброто му самочувствие), която представляваха хайдушките дружини в Стара планина; пред българските първенци — издаването на Хатихумаюна, включването на християните в управлението и сбогуването му „с този прекрасен град и с още по-прекрасните негови жители“. Тъй или иначе усвоената в далечна Франция тактичност даде плод — на приема присъствува наистина най-отбраното общество, каймакът (Зейнил си го определи на френски „*crème de la crème*“) на Сливен, турци, българи, че и един грък — Костаки хекимина. Разбира се, не и жени — присъствието на представителки на „низшия пол“ противоречеше на разбиранията на един чистокръвен мюсюлманин дори когато той бе получил възпитанието си в „Сен-Сир“ и неведнъж бе имал възможността да се движи във френско общество и френски салони.

* * *

— Не съм ви виждал много отдавна, господин Силдаров — каза Добри Чинтулов, когато раздвиженото множество в казиното го „изхвърли“ точно срещу Бяно Абаджи. — Да не бяха такива времената — той кимна към другата страна на салона, където, заобиколен от първенци и подлизурковци, беше пашата — щях да се кача да ви видя горе, на Барите.

— Навярно имате да споделите с мен нещо особено важно, господин Чинтулов?

— А, не от такъв характер, какъвто си помислихте — засмя се учителят и широкото му пълно лице стана съвсем кръгло. — Просто исках да ви поздравя, станали сте напоследък още веднъж дядо.

— Напоследък станах още два пъти. За кое внуче щяха да бъдат поздравите?

— Не знаех, господин Силдаров. До ушите ми стигна само радостта в семейството на негова милост. — Той се огледа с присвити очи и кимна към Боян, който като устабашия на преуспяващата нова работилница също бе получил покана за приема. — Видях го, вашия Стефан Боянов. Юнак! Да не му е уроки, но личи си яката Силдаровска жилка...

— Благодаря. Няма да скрия, че и мен ме зарадва тоя момчурляк...

— Разбрах, че има и друга радост в рода? Или чух погрешно?

Не можеше да се каже, че Бяно преливаше от радост, когато му отговори:

— Така е, господин Чинтулов, освен внучето Стефан, дъщеря ми Руска, Руска Кутьо Ганчева, ме дари наскоро с още един внук, Ганчо. Ганчо — на името на бащата на чорбаджи Кутьо — наблюдателният Чинтулов си отбеляза, че Бяно Абаджи не каза „зет ми“, а „чорбаджи Кутьо“, — когото навремето турците заклаха в Балкана.

— Силна, юнашка кръв е вашата, Силдаровската — засмя се повторно учителят. — Четири внука, и четирите все мъжки момчета! Да не беше в чашата ми най-обикновен чай, аз, знаете, не пия друго питие, щях да вдигна наздравица — и за кръвта, и за четирите юначета.

— А, защо? — вдигна своята чаша Бяно. — Важно е пожеланието, не питието... Наздраве!

* * *

Сияещ като месечина, Руско Миркович приближи към стола, на който се бе настанил Фабрикаджията.

— Свате Добри — каза, като се задъхваше от гордост и въодушевление, — да те запозная с братчето ми.

„Братчето“ всъщност беше една глава по-висок от него, с права стойка, която изпъваше европейските му дрехи, и леко пооплешивяло чело — белег, че не е чак толкова малък, както изглеждаше в очите на брат си.

— Абе ти да не си Георги? — попита Добри Желязков.

— Доктор Георги Миркович — нетърпеливо избърза Русчо...

— Доктор? Белким стана доктор, Георги? — Фабрикаджията се ръкува с новозавърналия се син на Сливен. — Аз те помня ей такова хлапе... Я кажи, я кажи! Къде завърши науките си, сине?

— В Монпелие, господин Желязков.

— Мон-пе-ли-е... Туй пък къде е?

— Във Франция, господин Желязков. В най-южния край на Франция, почти до брега на Средиземно море.

— Чудно, трябва да съм захванал да изкуфявам. Аз пък съм запомнил, че пое на север...

— А, не се самообиждайте — засмя се лекарят. — Наистина тръгнах на север, пък се върнах от юг. От юг и от запад.

Той разказа накратко одисеята си. Преди десет години старият приятел на Добри Желязков Иван Селимински, вече лекар в Букурещ, бе поискал „две по-будни сливенчета“, които да отидат в Русия да учат на негова издръжка. Заминал само един, Георги, братът на Русчо Миркович. Една година по-късно той бил вече в Одеската семинария заедно с още трима млади българи^[1]. Не провървяло на Георги в Одеса, та се натоварил на една гемия и се озовал в Цариград. Там си получил пая от наследството на бай Вълко, баща си, та завършил католическото френско училище и после се, прехвърлил във Франция.

— И ето ме сега с лекарска диплома обратно в родния Сливен — завърши разказа си той. И продължи: не, нямало да остане, вече бил приел поканата на ескизаарлии да стане градски лекар при тях. Защо ли? Ами защото вярвал на старите, които казвали, че „никой не е пророк в родното си място“. Завинаги ли? А, не, теглело го насам, положително пак щял да дойде...

— Жалко, че няма да останеш още сега!... — непристорено въздъхна болният.

— Защо, господин Желязков? Градът не е останал без лекарска помощ. Доколкото разбрах, в последните години е дошъл опитен грък...

— Ей го там! — показа с очи Русчо. — Костаки хекимина.

— Предпочитам да умра начаса, нежели да се остава в нечистите ръце на този... на този... — Сега вече не говореше болният, развалината Желязков, а предишният Добри Фабрикаджията, твърдият и решителният.

— Мискинин — помогна му Русчо Миркович.

— Защо, господин Желязков? Не разбира ли колегата Костаки?

— Може и да разбира, ама е мискинин, както рече бате ти, затова. Аз не знам някой да е излекуван от него, ала колко са озлочестените жени и девойки — чет нямат. Такъв човек е за заплюване, а не за почетното звание лекар. — За минута тримата се умълчаха. — Може би не е подходящият момент, доктор Георги, ама може ли да те попитам нещо? Разбираш ли — не доскорошния лудетина Георги, а доктора да попитам?

— На ваше разположение съм, господин Желязков.

— Много страдам бе, сине — страдалчески изрече болният. — Ставите си усещам като прободени с нажежени шишове — мръдна ли, все едно че ги обливам с вряло олово. Ама може ли човек да е вечно неподвижен, като кукла?

— Ще позволите ли да погледна?

Добри Желязков показва ръцете си.

— Така са и краката, целият съм така — каза. — Ставите подути, зачервени...

— Вие имате това, което в медицината се нарича хроничен ставен ревматизъм, господин Желязков. И тъй като ви помня като корав и с твърд характер мъж, ще ви кажа веднага направо — науката още не може да се справи с него. Разбирате ли? Просто не е изнамерен цяр срещу инфектартрита... това е другото име на болестта ви.

Кратко смълчаване.

— Чест ти прави, сине, че не се залови да ме залъгваш като дете. — Добри Желязков изкриви лице в нещо като усмивка. — Е, чест прави и на мене, загдето съм оставил такъв спомен, че лекарите не го извъртат по килифарски... Кажи ми още само едно. Ако няма цяр, няма ли поне чалъм да се пооблекчат тези дяволски страдания?

— Не ми се присмивайте, че аз, възпитаникът на университета в Монпелие, ще ви препоръчам нещо от народното лечение, господин Желязков. Ама опитайте — може да даде резултат.

— Казвай, казвай веднага!

— Правете всеки ден баня в каца топла вода, толкова топла, колкото можете да издържите. Поизстива ли, нека да доливат гореща. Като се натоплите хубавичко, намазвайте болезнените стави с кашица, приготвена от люти чушки, ама от най-лютите, арнаутските, също толкова корени на пиперки, четворно повече чист зехтин и пак четворно хубаво нашенско червено вино. След двацет дни или месец се надявам да получите облекчение.

— Ще го направя — кимна Фабрикаджията. И смигна съучастнически: — Винцето не може ли...

Тримата избухнаха в смях.

* * *

Те се сблъскаха така лице с лице, че този път Куцьо Ганчев нема възможността да заобиколи отдалече.

— Благодаря ти за уважението, което ми стори, зетко — с горчива ирония каза Бяно. — Господ ме е дарил с още едно внуче — нека да е живо и здраво и достойно за името на дядо си!, — пък аз научих за това от комшиите...

Беше вярно — третият син на Куцьо се бе намерил преди цял месец, пък той още не бе благоволил да се отбие у Бянови, да съобщи радостната вест на тъста и тъщата.

Щръкналата адамова ябълка на Куцьо подскочи — чак до челюстта, но той поне има доблестта да срещне по мъжки укорния поглед на Бяно.

— Виновен съм, няма да го отрека. И веднага ще ти река, тате, че катадневно заплащам вината си до нетърпимо мърморене — и от Руска, дважд повече от мама.

— За да не си изпълнил нито роднинския си дълг, нито жалбата на жена си и майка си, ти навярно имаш някакви много сериозни причини...

— Също и този път няма да хитрувам, тате. Колчем се срещнем и разприказваме с тебе, толкоз пъти все сме стигнали до търкане, аха-аха да я докараме до непоправимото.

— И защо е така, драги зетко? Обяснил ли си си го някак?

Другият сви кокалестите си рамене.

— Амчи знам, ти не одобряваш желанието ми винаги първом да обмисля и да преценя разумността и възможностите, а сетне да действувам. Аз пък не мога да се съглася с прекаленото горещене на всички вас, Силдаровците. Мигар ще оправя всички зулуми, ако ден през ден ходя да се карам я с каймакамина, я с Али ефенди? Няма да постигна нищо добро, само ще си спечеля ненавистта им, та с едно мръдване на ръката могат да ме върнат там, в нищото, откъдето тръгнах.

— Народът ни казва: „По-добре честна сиромашия, отколкото безчестно богатство“, Кутьо.

— А, това не мога да приема! — Кръвта видимо се качи в главата на Кутьо Ганчев. — Ако не съм такъв юнак, какъвто вам, на Силдаровците се иска да ме видите, то поне никой не може да ме обвини в безчестие. Никой!

— Прекаленото прегъване на гръб надали е особена чест...

Другият щеше да отговори с някаква острога, но се удържа, поразмисли. После каза многозначително:

— След този ни разговор пак ли ще ме попиташ, тате, защо отбягвам честите ни срещи?

И с тези думи се разделиха. Пропуснаха даже по едно довиждане да си кажат...

* * *

Зейнил паша държеше в ръка филджан, но в него нямаше кафе, а коняк от най-добра марка — още от Франция се бе пристрастил към това питие. И между задължителните кратки реплики с този-онзи с удоволствие си теглеше по една глътка, така за него срещата със сливналии придобиваше не само облик, но и вкус на едно истинско празненство...

Точно по време на една от тези глътки някакъв глас произнесе току до рамото му:

— Искях нарочно да ви поздравя, паша ефенди. — Зейнил с неудоволствие си спести едно хубаво примлясване — то за него беше все едно като оригването подир вкусно и богато хранене — и се

извърна. Онзи, който му говореше, беше от българите — хубав и богато облечен чорбаджия, с умно и донякъде лукаво-хитро лице, само прекалено пълен като за вкуса на пашата. Това за пълнотата не подразни особено турчина, обаче не може да се каже същото за раболепието в гласа на чорбаджията — той не беше безразличен, към похвалите, но се дразнеше от подлизурщината.

— Да ме поздравите за какво, челеби? — каза с онази изисканост, на която го бяха учили в „Сен-Сир“. — С какво съм заслужил ласкавата ви оценка?

— Казано съвсем точно, една ласкава оценка и един укор, паша.

Зейнил наостри уши — този път непознатият наистина успя да пробуди любопитството му. Не се случваше всеки ден гяурин да посмее да съди не кого да е, а един паша.

— Любопитен съм да чуя и двете.

— Поздравлявам ви, че очистихте нашия богат и красив край от негодниците, паша ефенди. Мисля, че за пръв път от цяло столетие друмищата престанаха да бъдат място на постоянна опасност. Бих казал дори, че сега е като в една наша стара песен — можем да пратим оттук до Котел или до Елена някоя най-лична по хубост мома цялата в нанизии от пендари и нито на нейната чест ще посегне някой, нито на алтъните по пазвата ѝ.

Ласкателството беше малко прекалено „ачик“ като за вкуса на пашата, но все пак той го възприе откъм добрата му страна. Какво ли щеше да си помисли Зейнил, ако научеше, че песента не е за някой друг, а за Индже Стоян, споменът за когото още стряскаше мнозина турци дори в Стамбул?

— А укорът, челеби?

— Той е, загдето скрихте от нас, че тази вечер чествуваме славната победа на любимия наш падишах над омразния Московец, паша ефенди. Защо го премълчахте? За нас, верноподаните на султана християни, тази победа също така донесе радост и удовлетворение като на вас, мюсюлманите.

„Ето какво значи една победа! — възликува в себе си Зейнил паша. — Простият народ, който винаги се нуждае от упование в силата, веднага обръща гръб на победения, пък бил той и еднокръвен или едновърен, и се обръща с почит към увенчания с лаврите!“ А гласно попита:

— Как е вашето име, челеби? Ще се радвам да го запомня.
— Евтим Димитриади, ваш покорен слуга — беше отговорът.

* * *

Застанали един до друг, поп Юрдан и Димитър Инзов си сърбаха от сливовата, която тук се лееше като река, и лениво одумваха тоз-оня от присъстващите. И само един-единствен път изоставиха спокойния тон и настръхнаха като хищници, зърнали отдавна гонена жертва.

— Питам се докога Сливен ще търпи този позор — гъгниво прецеди Злъчката и за по-голяма убедителност тегли една от своите. — Долен курвар, който за по-голяма сигурност се е писал хекимин, та булките сами да идват при него, да се разсъбличат, да...

— Когато понякога си помислям, че Костаки е само през няколко къщи от божия храм, в който служи, иде ми сам, със собствената си ръка да му тегля куршума — не остана назад от него поп Юрдан.

— Научи ли за внучката на дядо Ставри Папуча? Костаки я обаял с приказки за женитба, а като и се наситил...

— Какво ще ми разправяш баш на мене? — прекъсна го свещеникът. — Нали си имах ядове чак с владиката Кирил, загдето се съгласих да опея нещастницата, въпреки че сама си е сложила въжето на врата?

— Помни ми думата, дядо попе — рече Злъчката, след като гаврътна още една чашка, — няма да е задълго. Костаки дойде до гуша на всички, даже на тия, дето са се писали по гърци и от самите гърчуля. Ще се намери някой да изтрие петното от челото на нашия хубав град, да пукна, ако не изляза прав!...

— Амин! — каза поп Юрдан и се прекръсти, забравяйки, че това „амин“ се отнасяше до едно изказано пожелание за кървава разправа...

* * *

— Е, как е, Бяно Абаджи? — приветствува го Али ефенди.

Бяно го изглежда подозрително — имаше почти нескрито предизвикателство отвъд тези уж нищо незначещи думи.

— Благодаря, не мога да се оплача, кадъ ефенди.

— Виж ти, виж ти! — цъкна присмехулно с език другият. — Московецът на колене пред падишаха, да му даде аллах да живее сто години, не хайдушки крак, а хайдушки цървул не е останал в Балкана, а ти не намираш повод да се оплачеш от положението?

Капанът беше прекалено аджамийсии за човек като Бяно.

— Учудваш ме, кадийо — каза. — Чувал ли си ме някога да пея хвалебствия на Московеца? Или може би си ме виждал да кадя тамян на хайдутите в Стара планина? — И се присмя на свой ред: — Да не си сръбнал от забраненото питие, Али ефенди, та да ме бъркаш с някой друг?

Първата схватка не се оказа в негова полза, та Али ефенди свали маската на дружелюбност от лицето си.

— На два пъти в последните години ти ме заплаши с близка буря, Бяно Абаджи. И признавам, заплаши ме тъй, че хванах вяра на заплахата ти. Е, сега е мой ред да те попитам: що стана с обещаната буря, Бяно Абаджи? В Севастопол ли беше тя, в Париж ли или при „Бели буки“ към Хаинбоаз?

Бяно го изгледа продължително, после каза тихо:

— На твое място бих сторил две неща, кадъ ефенди. Бих плювнал три пъти през рамото си — такава е магията за прогонване на дявола.

— А второто?

— Бих постъпвал така, че наистина законът да има винаги връх над несправедливостта. Защото където вилнее несправедливост, там бурята непременно идва... дори и ако случайно позакъснее...

[1] Заслужава да се изредят имената на тези общо четирима млади българи в Одеса, защото по-нататък всички са изиграли значителна роля за съдбините на България: Георги Миркович от Сливен, Драган Цанков от Свищов, Сава Филаретов от Жеравна и Иван Кишелски (бъдещият пръв български генерал — на руска служба) от Котел. ↑

ВТОРА КНИГА
ИСКРА ЛЮБОРОДНА РАЗТРЕПЕРВА
ЗЕМЯТА БЪЛГАРСКА

ПЪРВА ЧАСТ

МОСТ КЪМ БЪДЕЩЕТО

Чу ли, Радиле, разбра ли,
какъв е помен станало
в Сливен, в Клуцохора,
в Клуцохор, попска махала;
доктор Костаки заклали,
Али ефенди обрали...

Народна
песен от с.
Ичера

Турското мастило (б.а. — **актовете на администрацията**) може да се изтрие с едно близване на езика.

Садък паша
Чайковски

Телялин вика на града,
из града из Сливен града:
— Чувайте, мало'й голямо,
сбирайте дърви с камъни,
на Тунджа моста ще правим,
голям ще сеир да има.

Народна

песен

(записана от автора по изпълнение на Динка
Христова от с. Иречеково, Ямболско)

1.

Като се правеше на безгрижен, Панайот Минков спусна кепенците на дюкяна, после хвърли един уж разсеян поглед нагоре-надолу по улицата, влезе и заключи вратата зад себе си. Докато палеше още няколко свещи, изпод тезгяха и от малкото складче отзад наизлязоха даскал Димитър Черното, доктор Георги Миркович, Боян Силдаров, Добри Чинтулов и Стефан Гидиков; всички бяха млади, но дори и сред тях последният изглеждаше направо момче — на всичко отгоре слаботелесно и с цвят на кожата, за който никак не би подобавало да се каже „пращи от здраве“. Насядаха по столчета и чували и Димитър хаджи Костов, като се почесваше замислено по брадясалата буза, започна пръв:

— Не знам как е с вас, но аз се чувствавам орезил. Откак свят светува, младите са начело във всяка борба. А ние докъде я докарахме? Размърдваме се, когато старите ни смущат с остена...

— Наистина сме за резил — съгласи се Панайот Минков. — То ще излезе, че хората на години са с по-млад дух от нас. Или... Впрочем знаете ли за какво ни събират?

Погледите се отправиха към Боян, но той сви рамене, не знаеше.

— Не е трудно да се познае — каза Георги Миркович. — Проспали сме всичките години на войната...

— Не — вметна Чинтулов, — чакали сме наготово от Дядо Иван!

— ... и сега трябва първо ние да се събудим, а сетне да заработим за пробуждането и на целия наш народ. — Миркович не беше между „проспалите“, защото през войната бе в далечна Франция, но без колебание поемаше върху себе си част от общата вина. — Бездействието ни е нещо като пропаст между миналото и бъдещето...

— Ясно! — обади се Стефан Гидиков. — Наш дълг е, ако не можем да запълним пропастта, поне да хвърлим мост през нея. Мост от миналото към бъдното. — Имаше мек глас, пък думите му звучаха твърдо и сухо. — И ако слушате мене, ние трябва да покажем на старите, че знаем своя дълг и ще си плюем на ръцете да го изпълним с чест, както подобава на родолюбиви българи.

— Прав е Гидика, ама не е и съвсем прав — каза Чинтулов, като в същото време се изправи и си потърси по-удобно място за сядане. —

А преди него същата грешка направиха и Черното, и Панайот. Защо, драги ми господа, делим родолюбивите българи на стари и млади? Колко хора знам, дето са млади по години, пък в сърцата си са вехти и изхабени. И обратното — само тук, в Сливен, мога тозчас да ви изброя поне трийсетмина, които ние с лека ръка пишем за стари, пък всеки от тях по дух е колкото нас шестимата тук. Да не говорим за опита и мъдростта им.

— Вярно го рече даскал Добри — потвърди Боян. — Поне за моя баща ще ви кажа, срам не срам, че не мога на малкото му пръстче да се опра в народните работи и в мъдростта. Че и в телесната сила — комай да сплетем ръце, ще ме пречупи на две като...

Не можаха да разберат като какво би могъл да го пречупи Бяно Абаджи — отвън се почука по уговорения начин. Стопанинът на дюкяна Панайот Минков отиде да отвори, в същото време всички станаха на крака, влизаха хора, които се ползуваха от уважението им — Бяно Абаджи, поп Юрдан и Димитър Инзов. Поздравиха се, насядаха и за малко се възцари притеснено мълчание. И пръв Бяно, както е думата, строши леда:

— Каква стана тя нашата? „Пременил се Алия...“^[1] Преди трийсет години, Панайоте, се събирахме така да си шушукаме в задната стаичка на дюкяна на вуйчовците ти, сега пък в твоя дюкян... А вие — що? Чини ми се, че сте се поразговорили преди нашето идване.

— Така е, господин Силдаров — отговори за всичките Добри Чинтулов. — Недоволни сме ние, от много неща сме недоволни, но като че на първо място от себе си. Занемарили сме народните работи ние и допуснахме този наш Сливен, дето винаги е бил начело, сега да крета ако не към опашката, то поне най-много по средата.

— Не се самобичувайте чак толкова, приятели — окуражи ги Бяно. — До вчера беше война, цялата османска царщина беше на крак — кой можеше да стори повече? Важното е сънят и бездействието да не станат навик...

— Това го съзнаваме и ние — рече Миркович. — И решихме, че трябва да поправим допуснатата грешка. Най-добре го каза ей този, най-младият от нас: да хвърлим мост от миналото към бъдещето. И хубавият наш град отново да заеме лично място в борбите за вяра и народност.

— Пуши ли се тук? — попита Бяно и след утвърдителния отговор на Панайот Минков започна замислено да пълни чибука си. — Не ми се е случвало да строя мост — каза, — ала мисля, че ако се захвана, най-напред ще огледам бреговете. Ще рече, да проверя на какво ще се опре този мост. — Той затыпка с палец тютюна и извади чакмак, кремък и прахан. С училището сме добре, тъй преценявам аз. И трябва от сърце да кажем едно „хвала вам, Чинтулов, Инзов и хаджи Костов за постигнатото“. За съжаление не можем се похвали по църковните работи...

— Именно заради тях настоях на това събиране, момчета! — обади се на това място поп Юрдан и разтърси лъвската си грива. — Знаете ли вие, че преди седмица беше тук светиня му Иларион...

При споменаването на това име всички заговориха в един глас:

— Иларион бил тук!... Иларион Макариополски?... Как да не сме узнали, че най-личният от всички българи на днешния ден?...

— Преспа две вечери у дома — мрачно потвърди поп Юрдан. — Кому да кажех за него, с кого да го срещна? С гърчулята, дето са заели църквите ни ли? Или с тоя михлюзин поп Станчо?

— Не го обиждай, отче — застъпи се Добри Чинтулов. — Поп Станчо не е заслужил хулната ти дума.

Свещеникът изобщо не обърна внимание на забележката му:

— Светиня му Иларион ми остави требници и други богослужебни книги на наш, славянски език. Кому да ги дам, питам ви? Кои са свещенослужителите в града и каазата, които могат да си послужат с тези книги пред народа?

— Също и това е вярно — каза Димитър хаджи Костов. — Ние не само сме изостанали в борбата за българска черква, но ни липсват и такива учени свещеници, които да противопоставим на гърците. — И добави дипломатично: — Ако изключим отец Юрдан, разбира се...

— А, ще ме изключиш! — изръмжа похваленият. — Сякаш не се знам аз колко пари чина...

— Казаното от даскал Димитър аз ще повторя по друг начин. И по-нашироко. — Бяно беше извадил искра от кремъка и дюкянът се изпълни с приятно-тръпчив мирис на прахан. — Не знам дали турчулята спечелиха нещо от войната, но нашите елини положително спечелиха. Като изпъдихме Цукалата, те бяха позагубили почва под краката си. Сега обаче отново се изправиха, такива като Йоргаки,

Евтим и Никола Феслията изплуваха като каймак, полека-лека хванаха общинските работи в ръцете си. Пък за църквата — да не говорим, тя е изцяло тяхна, елинска. — Бяно се обърна към Чинтулов. — Да не говорим и за оная ваша постъпка, даскале. Може сама по себе си да беше юначна тя, но беше недомислена. И неподготвена. Примерът от Цариград ни показва: църква не се отвоюва с едно юначно дело, а с дълга и търпелива работа. И с противопоставяне сила на сила. Е, сега стигнах до реченото от даскал Димитър. В школото ние надвихме, приятели, понеже имахме учители, с каквито елините не могат да ни излязат насреща. В църквата обаче не можем да се похвалим със същото. Така е в Сливен, така е и в цялата кааза.

Умълчаха се. Бяно Абаджи не бе изрекъл никакво обвинение, пък всички се чувствуваха повече или по-малко виновни.

— Е, Бяно Абаджи, опипахме почвата, както ти искаше — рече най-сетне Димитър Инзов. — Не можем да кажем, че е много твърда. Ама туй не бива да ни спира за моста, нали? Вместо да се вайкаме какво сме изпуснали, по-добре кажете как да сложим темелите на моста!...

Тази подкана отприщи сърцата. Всички заприказваха, едва се изслушваха, надпреварваха се да дават оценки и съвети. Когато Добри Чинтулов се зае да обобщи казаното, най-главното като че ли беше следното. Всички бяха съгласни, че учениците — особено учениците от Класното — са излезли по-напред от възрастните по знания; Чинтулов се нае след неделните служби да изнася уж проповеди, а всъщност просветни беседи пред по-старите, Панайот Минков щеше да се заеме със средното поколение, а Стефан Гидиков — с младите. Поп Юрдан, Злъчката и Димитър Черното трябваше да открият и непрекъснато да поощряват верни люде в каазата, които и просветата да издигнат на по-високо ниво, и да подбудят народа за църковна независимост. След много умуване се спряха на първо време на поп Янко от Котел, който вече неколkokратно бе отивал „на нож“ с поп Костадин и другите гръкомани в селото^[2]; поп Харалампи от Козосмоде^[3] — преди години турчин бе отвлъкъл дъщеря му и оттогава той нямаше друга цел в живота извън борбата срещу потисниците от всякакъв вид и народност; да се повлияе на даскал Димитър Русков да се върне в родния си Градец и там да застане начело на просветното дело и на църковната борба (Бяно Абаджи

обеща да се види с него и „да го натисне“ да изпълни тази задача за общото благо); в Медвен щяха да се доверят на даскал Буньо — така наричаха младия и извънредно родолюбив учител Господин Бъчваров, — за когото разправяха, че по обич към отечеството не отстъпвал на своя учител Димитър Русков; за Жеравна някои бяха чували добри думи за даскал Стефан Вълков и поп Тодор, но преди да им се доверят, решиха за благоразумно да поразпитат за качествата им — това пак прие за свой дълг Бяно Абаджи, който обеща да се поразговори със своя сват Жейно Литаш. Засега — толкова; за начало решиха да подемат борбата само в Сливен и тези селища с надежда, че захване ли да се пропуква гърчeenето, всички или поне още много други селища щяха да си родят и изтъкнат свои водачи.

Дотук нещата сякаш се решиха спокойно. Не беше така обаче, когато се постави въпросът за запопването на нов човек — хем просветен, хем отечестволубив. Погледите някак от само себе си се насочиха към Димитър Инзов — нали още по времето на Цукалата си бе спечелил име на непримирим борец, пък който може да се пребори в училището, той няма да си поплюва и в църквата, — ала учителят поклати глава:

— Хич не се надявайте, хора. И не защото ме е страх някой път вместо „Амин“ да не кажа „мамицата...“ — Тук всички се разсмяха, защото познаваха цветистия език на Злъчката. — Знаете ме, че съм злъчка, сприхав и заядлив човек. Такъв вече си имаме — той показва с очи към поп Юрдан, — не ни трябва друг. Пък нека да не крием и не преувеличаваме — също и по знания не съм човекът, който ви трябва. За онова, замисленото от нас, нужен е съвсем друг — пак твърд в родолюбието си българин, но твърдостта му да е обвита с мека и приятна обноска, пък в знанието да е такъв, че Яни Сотировци да застават с подвити опашки пред него.

— Ако думата ви е за Добри Чинтулов, аз съм изцяло против, господин Инзов — веднага се обади Димитър хаджи Костов. — Чинтулов е стълбът, на който се крепи цялото ни училищно дело.

— Нямах предвид Чинтулов, да пази бог — гъгниво се засмя Инзов. — Говорех за човек, който изобщо няма нужда да си пуца брада, за да замяза на един приличен поп.

— За мене! — потресено възкликна Черното. — Не може да искате това от мене, братя.

— И защо? — за пръв път днес се обади Боян — присъствието на баща му го притесняваше. — Пред нуждата на отечеството може ли някой да се позове на свои си някакви вкусове, привычки и намерения?

Смутен и объркан, Димитър хаджи Костов се опита да хитрува:

— Не можем да оставим най-старата махала на Сливен, господа — Ново село, — без школо. Ако аз облека расото, кой ще поеме децата на новоселци? — И подхвърли предизвикателно: — Или може би ще проводите да ме замести Яни Сотиров?

И тук получи неочакван отговор който смая всички в дюкяна:

— Аз ще поема вашето място, господин хаджи Костов — отсече Георги Миркович. И се засмя на Чинтулов: — Надявам се, че господин главният учител ще ми се довери?...

— А назначението, за което говорехте? — продължи Черното.

— Ще уредя някак с Железник^[4] — някак безгрижно заяви Миркович. — И бих се радвал, ако сметнете, господине, че моята жертва ако не се изравнява, то поне приближава вашата.

— Моля ви, не искайте отговор начаса от мене — примили се учителят. — Разбирате, такава крачка не е... Е, какво да ви обяснявам...

— Имаш право на тази отсрочка — кимна в съгласие поп Юрдан. — То само негова милост — той кимна към Бяно — ме започи с една яка плесница и къде, мислите? Насреди Нурул Кудус джамия...

Щеше да избухне всеобщ смях, но Стефан Гидиков го спря още в началото?

— Господа, господа, изслушайте и мене, господа. — И когато видя, че е събрал в себе си вниманието, продължи: — Ще си позволя да поправя Бяно Абаджи. От войната може да са спечелили нашите „елини“, но ние имаме силата не само в училището, господа. Цялата младеж е наша, готова е не само за църковна, но и за... Е, разбирате ме, господа, няма защо да ви го казвам с думи. Но трябва да го имате предвид, когато ще преценявате положението в нашия любим град. Тук, именно тук припламна най-напред искрата любовородна и като запален барут се разпростря по цяло Българско. Това също... това също... — Той искаше да каже и още нещо, но се смути, пообърка се. Обаче вместо да млъкне, най-неочаквано запя:

*Къде си, вярна ти любов народна?
Къде блестиш ти, искра любородна?*

Първо Боян и Панайот Минков се присъединиха към него:

*Я силен пламък ти пламни,
та буен огън разпали
на младите в сърцата
да тръгнат по гората.*

След малко ги последваха също Черното, Бяно Абаджи, поп Юрдан и Злъчката. Запя и доктор Миркович, но като не знаеше думите, само тананикаше заедно с другите. А песента се лееше ли, лееше:

*Пламни, пламни ти в нас, любов гореща,
противу турци да стоим насреца!
Да викнем всинца с глас голям
по всичкия Коджабалкан:
голямо, мало, ставай,
оръжие запасвай!...*

Когато изкараха цялата песен до

*... живейте православно
в България държавно,*

Бяно се прекръсти благоговейно и рече с упование:

— Амин! Трижди амин! — И добави: — Който е наредил тази песен, той е истински светец на нашето племе, господа. И един ден името му ще бъде наравно с отца Паисия и с Неофита Бозвелията...

Оглушително мълчание последва думите му. Оглушително и изумено.

— Наистина ли не знаете кой е наредил песента, господин Силдаров? — с недоверие запита Димитър хаджи Костов. И когато Бяно потвърди, кимна към ъгъла: — Вижте тогава светеца ей там...

А в ъгъла, седнал върху чувал с ориз, се бе прегънал Добри Чинтулови хлипаше разчувствувано, а сълзи на благодарност се стичаха по широкото му добродушно лице.

— Ама вярно ли?... — слисано попита Бяно.

— Как не? — отговори му Стефан Гидиков. — А да го чуете и когато я свири пред учениците си на своята вълшебна цигулка!

И тук стана нещо, което никой не би могъл да предвиди: Бяно Абаджи, най-възрастният мъж в стаята, отиде до учителя, отложи калпака от главата си, коленичи пред него и преди той да успее да се дръпне, целуна десницата му...

* * *

Преди да затворим тази глава, нека да кажем с няколко думи как бяха изпълнени решенията, взети в дюкяна на Панайот Минков.

Не без продължителна душевна борба Димитър хаджи Костов прие и бе ръкоположен за свещеник; като представител на владиката в Сливен, поп Юрдан му издействува място в централната църква „Свети Димитър“ — да има и там верен на делото човек, както чрез него имаше в клуцохорската „Свети Никола“. Две неща си запази Димитър хаджи Костов в битността си на поп Димитър — уважението на сливналии и прякора си Черното.

Димитър Русков също се подчини, върна се от Котел в Градец и стана главен учител в селото с плата 75 лири годишно. Наскоро след завръщането си той оправи и личното си положение — ожени се за Мария, дъщеря на Стоян кехая.

Напълно се поставиха на разположение и всички други, които бяха набелязали — даскал Буньо, поп Янко, поп Харалампи и двамата жеравненци.

Също и доктор Миркович изпълни обещанието си и зае мястото на Черното в училището към църквата „Света София“. Не остана дълго

— наложи му се все пак да заеме поста си на градски лекар в Ески Заара. Замести го един от много младите ученици на Чинтулов — Панайот Стефанов Вълнаров; той нямаше знанията нито на Черното, нито на Миркович, но все пак с достойнство запази нивото на Новоселското училище.

За съжаление съвсем скоро Сливен щеше да загуби — макар и не завинаги — един от най-видните си синове — онзи, когото Бяно Абаджи поставяше наравно с отца Паисия и Неофита Бозвели...

[1] Цялата поговорка е: „Пременил се Алия, погледнал се — пак у тия.“. ↑

[2] Малко отклонение от истината — за нуждите на романа тук малко позастаряваме поп Янко (иконом Иван поп Николов) от Котел, по-късно играл видна роля в църковните и национално-революционните борби. Всъщност е бил роден в 1841 г., а ръкоположен за свещеник едва в 1865 г. ↑

[3] Козосмоде — Козарево — днес квартал на гр. Твърдица. ↑

[4] Железник — българското име на Ески Заара, днес Стара Загора, през Възраждането. ↑

2.

Разговорът се оказа неочаквано кратък — причината се състоеше в това, че онзи, който се отзова на поканата му, беше и не беше поп Станчо. Беше телесно — същият хубав и добре охранен, розоволик мъж в расо от скъпо сукно; нямаше го обаче другия, вечно сърдечен и възторжен приятел — този, който влезе в „килията“, беше студен, заплашителен, високомерен, леденоспокоен, уверен в силите си. Отказа да седне и попита късо:

— Проводил си да ме повикат, даскале. Защо съм ти нужен?

Встъплението стъписа Добри Чинтулов. И го накара да се държи едва ли не като виновен. Той мачкаше ръце, докато обясняваше:

— Виж, отче... Неудобно ми е, ама просто нямам друг изход... Аз самият съм затруднен и... — Пое дъх и каза като ученик, който отговаря на зададен въпрос: — За петте хиляди гроша, отче. Нужни са ми...

— Нужни ли са ти? — вдигна хубавите си вежди свещеникът. — Я гледай... И какво, може би искаш да ти ги наброя грош по грош, а?

Добри Чинтулов напълно се обърка. Онова, което в неговите представи се разбираше от само себе си, в устата на поп Станчо звучеше така, все едно че е поискал няколко звезди от небесния свод.

— Ами условието беше, че когато си ги поискам... при нужда...

— Тъй ли? — продължи да напада свещеникът. — Аз пък, грешен човек, мислех, че ти ми ги даваш, за да не говоря из града кой съчинява тези песни, които ни повече, ни по-малко приканват младите „да тръгват по гората“, и за какво — „срещу народа отомански“...

— Никога не сме свързвали песните с грошовете...

— А аз, представи си, съм ги свързвал. И ако продължаваш...

— Продължавам, разбира се. Пет хиляди гроша са много пари, отче, това е годишната плата на един свещеник или на един главен учител...

— Продължаваш, а? Тогаз се сърди на себе си, даскале. Когато гниеш по одринските или цариградските зандани, спомни си, че сам си си го търсил. — Свещеникът направи няколко крачки към изхода. —

Оттук отивам право в конака, даскале. Това пък е моето продължение...

Когато остана сам, Добри Чинтулов почувствува маене, премалая му, та потърси опора о вратата — уплаши се, че ще се срине на пода. Наложил си да се поовладее, поне колкото да се довлече и да се повали на одъра. Случило ли се беше всичко това или бе преживял само един лош, много лош сън? Вярно, дочувал бе неласкави думи за поп Станчо, но чак дотолкова?... Възможно ли е зад образа на най-близкия приятел да се е крила отровна змия? Или вампир, който се храни с човешка кръв? Внезапно, истината връхлетя върху учителя — той нямаше време да седи безкрайно и да си задава въпроси. Поп Станчо не бе заплашвал напразно, това се усети в гласа му, заптиетата може би вече са тръгнали към Гюрчешме. И какво ще стане, когато намерят тетрадката с песните? О, не, само в едно се бе излъгал лъжовният приятел — за тези песни нямаше да последва тъмница, а въже на врата!...

Учителят извади любимата тетрадка от раклата и нерешително я повъртя из ръце. Какво да прави с нея? Той имаше достатъчно здрав разум, за да не си мисли за закопаване в земята или други, още по-хитри скривалища. За миг му хрумна да я укрие в дома на брат си, но веднага отхвърли тази идея — какво, каза си, да избави своя врат от въжето, като надене примката на врата на Иван ли? Тогава? Тогава какво?

През отворената врата долетя далечен неясен шум. Идваха ли? Добри Чинтулов издигна тетрадката и долепи устни до нея. После я изгледа втренчено. Какви бяха тези пресни капки по нея? Текло ли е в ракличката?

— О, господи!... — изпъшка гласно, после, все така зашеметен, с рязко движение хвърли тетрадката в огнището и пламъците лакомо я поеа.

Не мина много време и няколко заптиета — водеше ги лично бьолюкбашията Топчи Ахмед — нахлуха в килията му.

— Чък дишаръ!^[1] — кратко му заповяда Топчи Ахмед. А на своите нареди: — Започвайте!

Час по-късно вече водеха учителя към хапуса. Тъй като той не можеше да носи сам всичките си училищни книги и тетрадки, някои от заптиетата му помагаха.

— Няма да успееш — мрачно каза поп Юрдан. — Али ефенди те мрази, бате Бяно, и щом ти се застъпваш за даскала, той на пук ще го задържи!

— Не съм казал, че ще почукам на неговата врата.

— Али ефенди е алчен — замислено проточи Панайот Минков. — Дали не държи вече девети ден Добри Чинтулов в зандана, за да бъде смазан по-добре? Да знаем, че е така, да съберем помежду си и...

— Не, оставете на мене! — настоя Бяно. — Намислил съм нещо и искам да го сторя. Пък ако не успея, тогаз може да опитаме с подкуп...

Намисленото от него беше да потърси посредничеството на Садък паша Чайковски (който със своя казак-алай отново бе в Сливен). Имаше основание да храни надежди — от устата на пашата-поляк неведнъж бяха се дочували думи за отечестволюбието и против насилничеството...

Потърси среща с него и му каза молбата на цялото сливенско християнство. Михаил Чайка-Чайковски наистина проявяваше изумителна щедрост в думи, като „патриотизъм“, „борба за свобода“ и пр., но пашата Мехмед Садък предпочиташе да стои настрана от парливите въпроси на властта, особено когато те не се отнасяха пряко до него, до семейството му или до казак-алая. И той вече подбираше думи за любезен отказ, когато Бяно му спомена, че е задържан всъщност не учителят Добри Чинтулов, а поетът, че не оръжие, а родолюбиви песни гният в тъмницата.

— Какви песни ли? — отговори на въпроса му посетителят. — Такива са те, които оплакват горкото положение на роба и се опитват да му вдъхнат вяра в утрешния ден... и в собствените му сили...

Почти нищо не съдържаеше този отговор, но, кой знае защо, те припомниха на пашата за сънародника му Адам Мицкевич. Нали и той умря в прокуда заради песните си? В съзнанието му се мярнаха стихове от „Конрад Валенрод“ и от последната част на „Задущница“, а пред вътрешния му поглед — сцената на изпращането на болния поет от Бургас, когато българите, видели в него брат по съдба, на тълпи го съпроводиха до кораба му. И какво? — запита се Садък паша. —

Мигар неграмотните бургазлии са способни на повече благородство от него, родения дворянин и водач на борците за свобода?

Като стигна до това място в мислите си, пашата вдигна ръка — нека уважаемият Бяно Абаджи не хаби повече красноречието си и да остави всичко в неговите, на Садък паша, ръце. И когато Бяно си отиваше, до ушите му стигна заповедта на пашата, с която искаше парадния си мундир...

* * *

Мислеше, че е някой закъснял мющерия, но се излъга — пред вратата на долапа, задъхан и плувнал в пот, стоеше учителят Добри Чинтулов.

— Дойдох да ви благодаря, господин Силдаров. За мен не беше особено трудно да разбера на кого дължа...

— Хайде, хайде! — прекъсна го Бяно. — Всеки на мое място би сторил същото. Нека не говорим повече, важното е, че сте на свобода. Пък тъй като това е голямо събитие, да влезем вътре и да го полеем.

Влязоха, но не го поляха — при Бяно не се намираше чай, пък друго питие учителят не признаваше. Поседнаха. И гостът каза неочаквано:

— Когато премислям нещата, не зная дали благородната ви постъпка е била основателна, господин Силдаров. Аз... аз просто не я заслужавам.

— *Вие* ли, учителю? — Бяно се засмя благодушно. — *Вие?* Ами че вие сам струвате колкото половин Сливен, ако не и повече.

— Не, не — продължаваше да не се съгласява Чинтулов. — Когато гледам назад... а и напред също, аз виждам в себе си само... само един най-окаян страхливец. Не бързайте да ме разтушавате, господин Силдаров. Точно окаян страхливец, това съм аз. Изгорих тетрадката си с песните, сега приех поканата на ямболии и отивам главен учител там.

Бяно не отговори веднага — имаше нужда да премисли и двете новини, които за пръв път стигаха до ушите му.

— От сърце съжалявам и за тетрадката, и за преместването в Ямбол — каза най-сетне. — Но не приемам думата страхливец,

господин Чинтулов. И двете действия са проява на най-обикновена самозащита, която е в природата на всяко живо същество. Това не е страхливост, не! Как ще наречете страхливец човека, който е съзнавал, че за поробителите стиховете му са много по-опасни от барута и въпреки това не само ги е сътворил, но и ги е разпространил? И то така, че днес един родолюбец може да не знае „Отче наш“, но положително има на уста „Стани, стани, юнак балкански...“? Така е, учителю. Аз не само че не признавам думата страхливец, но ви смятам за един от най-храбрите люде, които съм срещал през живота си. Именно заради съзнаването на опасността, която сте поемали. Какъв храбрец е онзи, който отива срещу най-голямата опасност, без да я разбира? Не, не! Храброст ще рече да виждаш опасността, да съзнаваш последиците и въпреки това да вървиш с горди юнашки крачки насреща ѝ.

— И за отиването в Ямбол ли ще намерите оправдателна дума?

— Разбира се. Когато вали дъжд, всеки застава на сушина, нали?

— Благодаря ви, господин Силдаров, от душа и сърце ви благодаря. Сега поне... поне няма да се имам... за подлец... И няма да ми е толкова тежко за изгорената тетрадка...

— Тетрадката може да е изгорена, но песните — не — поправи го Бяно. — Те са записани в сърцата на всеки отечестволюбив българин. Искате ли начаса да ви кажа „Къде си, вярна ти любов народна?“ и „Стани, стани, юнак балкански“? Докато има българин, тези песни нивга не ще изчезнат и тях никакъв огън не ще може да изгори. — Той потупа окуражително учителя по рамото. — Кога заминавате за Ямбол? И за колко?

— За три години. Такава беше поканата на ямболлии и я приех като спасение от гибелна заплаха. Да не говорим, че тъй или иначе вече съм човек, който е търкал дюшемето в зандана...

— А, това не! — рязко възрази Бяно. — Да си бил в зандана по народни работи — това е чест, не опетняване.

Добри Чинтулов не заспори; при това в себе си той мислеше по същия начин, само се страхуваше от обратното.

— Наумил съм да тръгна в неделя, господин Силдаров. Дори съм наел каруца за не дотам богатия си товар.

— Жалко, че сте избрали точно неделя. Ще бъда на сватба. Иначе непременно щях да ви съпровода до новото ви местоживееие.

— Сватба? — Учителят се оживи, споменаването на думата „сватба“ очевидно му бе дошло на сгода. — Кои са щастливците, господине?

— За жениха трудно може да се каже щастливец. Не поради женитбата, не — ще моля бога именно тя да е превратна точка в съдбата му. Защото иначе... — Бяно се размисли и запълни празнината с натъпкване на тютюн в чибучето си. — Кръщелникът ми Панайот Хитов ще се жени за едно тяхно съседско момиче, Бойка на име... Какви ли нещастия не сполетяха този момък, Панайот! От чужди и свои — ето, чувам напоследък, че сестрите му го разкарват за наследство. Уредили всичко според обичая, пък сега съдилища, разправия, подкупи за кадията Али ефенди...

Добри Чинтулов пламна като божур, стисна юмруци и изрече плахо:

— Панайот не е единственият, който се надява с венчилото да обърне нова, по-щастлива страница в живота си, господин Силдаров. Не искам да крия, аз също имам... Вие се ползвате с име на човек, който обича да помага на другите. Ще склоните ли да помогнете и на мен, господин Силдаров?

— Не разбрах много от онова, което ми казахте, учителю.

— Питам дали ще имате милостта да поискате една мома за мене...

Веднъж „изплюл камъчето“, той разказа всичко с нетърпението на човек, който се бои да не го спре собствената му плахост.

— А сега е по-лошо от всеки друг път — завърши. — Сега дори не съм бедният, но уважаван сливенски учител, а прокуденик...

— На драго сърце ще изпълня поръчката, господин Чинтулов. И ще сполуча, в това съм напълно убеден. Ще сполуча не защото имам влияние върху Фабрикаджията, а понеже зная добрите му чувства към вас, уважението му. И поради това не мога да не ви упрекна, че толкова години на щастие сте загубили заради неоснователни угризения на съвестта.

— Неоснователни ли? — тъжно се усмихна учителят. — В приказките царският син се жени за сиромашкинята и всички се радваме на този хубав край; чували ли сте обаче приказка, в която сиромаш се жени за царска дъщеря и се чувства много честит от това венчило?

Докато палеше чибука си, Бяно го изгледа продължително.

— Виждам, че не познавате бъдещия си бабалък. Не говоря за това, че той не е цар — не беше преди, пък сега... Думата ми е за нрава и възгледите му. Той самият е тръгнал от нищо, та знае да цени в другите онова, което са постигнали с ръцете си, а не с парите в касата им.

— Дано да сте прав! — каза с упование учителят. — По-добре късно щастие, отколкото цял живот преследване на щастieto...

* * *

Нещата се завъртяха по-бързо и по-странно, отколкото всички го предполагаха. Разбира се, мисията на Бяно се увенча с успех; Добри Желязков не само веднага даде съгласието си, но дори рече, че „това било единственият светъл лъч през мрачното му съществуване в очакване на смъртта-изцерителка“. И пожела лично да даде благословията си на учителя, който винаги се бе ползвал от уважението му, а сега, след като бе опитал и тюрмата, това уважение бе пораснало поне двойно. И още на следния ден Добри Чинтулов и Настя застанаха край отрупания с възглавници одър на болния. Той каза само: „На добър час, скъпи деца“ и събра ръцете им в едно, но в този миг и тримата се разплакаха — бяха сълзи не на горест, а на щастие.

Новината за отпътуването на всепочитания учител пожела да стигне в Ново село точно в разгара на сватбата на Панайот Хитов. И се намери някой, който подхвърли, че „даскал Добри отива сам-саменичък, пък по «Краставо поле» и надолу по Тунджа отново се навъдили читаци“. Само като чу тези думи, младоженикът скокна на крака и помоли гостите да се веселят в негово отсъствие, понеже той щял „да прескочи до Ямбол да съпроводи даскал Добри“. И както имаше име на човек, „на когото акълът не му пречи“, никой не се залови да го разубеждава, само шурейт му Стоян, братът на Бойка, последва примера му и заяви, че ще се присъедини към него като охрана на учителя. Казаха го и наистина го направиха — яхнаха конете, „прескочиха“ до Ямбол и се върнаха достатъчно навреме, за да довършат гощавката заедно с другите. Само бабичките видяха в

случката зла прокоба и като се кръстеха богобоязливо, мърмореха, че „няма да го бъде това венчило, щом женихът...“ и т.н. И в този случай предсказанията им се оказаха напълно верни...

Половин година по-късно — в началото на 1858-а — се венчаха също Добри Чинтулов и Анастасия Добри Желязкова. Сватбата мина без всякакви салтанати и делнично — учителят дойде с шейна за два дни от Ямбол, приятелят му поп Димитър хаджи Костов ги венча в дома на булката (за да може да присъствува скованият на легло Добри Желязков) и на другия ден двамата и прикята на булката все така безшумно отпътуваха по заснежените друмища на юг.

Със снега на следващата зима дойде и голямата радост на младото семейство — бракът им бе благословен с раждането на син. Нареккоха го Петър, на името на дядото.

[1] Вън; махай се; излез (тур.). ↑

3.

Със или без отиването до Ямбол венчавката на Панайот Иванов Хитов щеше да си остане, общо взето, незабелязано събитие за Сливен — голяма работа, че един несполучил в нищо момък от Ново село се женел за комшийското момиче, — но сякаш по зла орис точно в същия неделен ден стана и една друга случка, която пък окончателно затъмни и сватбата, и отпътуването на учителя Чинтулов, и всичко. И неин герой беше едно момче, едва седемнадесетгодишно, но чието име вече от години беше в устата на хората — хаджи Димитър, синът на хаджи Никола Кебеджията от Клуцохор.

Още преди няколко години се заприказва за хаджи Димитър, когато само със сопи и камъни едва не претрепа трима въоръжени до зъби низами към Хамам баир, но той и по природа си беше такъв, че все се набиваше в очи — по-малко на своите и повече на другите, недружелюбните. Ако го следеше човек, можеше да остане с впечатление, че той от сутрин до вечер се чуди какво ново и по-предизвикателно да измисли, за да стане трън в очите и на турци, и на чорбаджии. Хаджи Димитър сякаш имаше една-единствена грижа — как да не достави ден, без да стори нещо „напук“ на властниците, как да даде израз на своята непримиримост, на желанието си да подчертае, че нито се чувства роб, нито признава силата на тираните.

Първото му предизвикателство беше още в самия му външен вид, в „каяфета“. Уши си той колчаклии потури и ги носеше с разкопчани две-три петелки на подбедрицата, кривеше „по хайдушки“ калпак над едното око, кипреше се с червен пискюллия пояс — все неща, които цели двадесет години преди да се появи на света, когато е била удавена в кръв Заверата, бяха забранени със закон за раята. А той не само се носеше така, ами нарочно минаваше в този „каяфет“ все покрай конака и пред турските кафенета, та агаларите пулеха очи и шепнеха на своите побратими, българските раболепни първенци: „Ама, чорбаджилар, ножът вече допря до кокала...“ За хаджи Димитър не стигаше и това, та той се сдружи с неколцина младежи на неговите години и нали още от най-ранно детство си беше все пръв, все главатар

и войвода, приучи ги да му подражават във всичко — по юначество, по дързост, по размирство...

... В днешния празничен следобед през август тази дружина, все с хаджи Димитър начело, се бе разположила „на теферич“ сред една поляна в местността Белянката, в подножието на Кешишлика. Поизлегнали се бяха момчетата по тревата, между тях, едва наченат, имаше голям гювеч с овнешко и една погача колкото воденичен камък, а отстрана, в Куруча, се изстудяваше бъклица с отлежала от лани папازка. Хапваха по залък лудите глави, радваха се на мимолетната си волност, пък Дишлията и Радил, най-гласовитите, бяха подхванали оная, която напоследък ден и нощ огласяше Сливен:

*Стани, стани, юнак балкански,
от сън дълбок се събуди,
срещу народа отомански
ти българите поведи!*

Другите, разчувствувани като истински „юнаци балкански“, от време на време се провикваха тъй, че планината се огласяше чак до Сините камъни. Но тъкмо двамата бяха стигнали до

*Догде е мъничка змията,
елате да се съберем!...*

и песента секна изведнъж — неусетно за дружината току до тях се бе изправил чорбаджи Йоргаки, най-първият от сливенските първенци. Гледаше ги чорбаджията със смразяващ гняв, те също бяха събрали погледите си в него, дебнеха всяко негово движение, но иначе си стояха тъй, натъркаляни по земята, както той ги бе заварил.

Ядосал се беше Йоргаки — спипал ги бе да се разполагат не другаде, а на собственото му място, оградено с трънлив плет, — но повече го вбеси тази тяхна неподвижност. Вече от две десетилетия бе свикнал всеки да скоква на крака при неговото появяване и да прегъва гръбнак в чинен поздрав, дори турчулята, дето уж са господари тук, и

те не пропускаха да му изразят уважението си, докато тия кюлханета не искаха и да знаят за неговото появяване.

— Вие бре! — разкрещя се той. — Хаймани с хаймани! Знаете ли вие на чий имот сте се курдисали?

— Ех, чорбаджи Йоргаки — с лек укор му възрази Дишлията, — че какво толкоз сме сторили, като сме седнали в твоя имот? Тревата ли ще повехне или земята ще се изтрие?

Този отговор, който не бе придружен от никакъв опит да се понадигне веселата дружина, сякаш пусна червено пред очите на чорбаджията.

— Млък! — ревна той така, че чак гласът му се прекърши. — Тозчас да изчезвате оттука, иначе...

Пак не помръднаха. А главатарят на момчетиите, непрокопсаният син на хаджи Никола Кебеджията, се подпря на лакът и като кръстосваше присмехулни очи с гнева на неговите, неочаквано вдигна глас и изпя:

*Кукувица кука
на зелена бука,
горо ле зелена,
наша стара майко.*

*Войници се пишат
на войнишко село,
ние ще се пишем
на зелено листе...*

Ако погледнеш, нямаше нищо лошо в това един младеж да си пее. Нито пък думите на песента съдържаха нещо обидно — е, избива на хайдушко наистина, но в края на краищата то си е за сметка на певеца. Ала въпреки това чорбаджи Йоргаки си загуби ума от тази песен — тъй както беше изпята тя в очите му и не как да е, а в отговор на лютата му закана, туй му се видя от дръзко по-дръзко предизвикателство. Нещо сякаш забули разсъдъка на чорбаджията. Той издаде звук като наранен звяр и стиснал тежки пестници и забравил

всякакво достолепие, се втурна към веселящите да им даде добър урок за безочливостта им.

Кой те дявол караше, чорбаджи, да си разваляш рахатлъка и да тръгнеш да мериш сили с тези юначаги? Наистина ли вярваше, че самото ти появяване ги е вцепенило? Не се ли замисли, че може да стане като в поговорката — за вълна да тръгнеш, пък да се върнеш остриган?

По-късно чорбаджи Йоргаки напразно щеше да се мъчи да възстанови онова, което се случи. Той запомни само, че насреща му се изправи един-единствен от дружината — главатарят й хаджи Димитър. Последва кратко вчепкване, сетне чорбаджията със смайване усети табаните му да се отлепят от земята, поляна и дървета изведнъж се появиха под необичаен ъгъл пред очите му, разлюляха се и... и чорбаджи Йоргаки с всичките си седемдесет и пет очи бухна с краката нагоре в най-гъстия трънак на плета, съпроводен от буйния смях на момчетийската дружина.

Още неосъзнал напълно каквото се бе случило, Йоргаки понечи веднага да рипне отново на крака. Понечи и начаса се отказа — шиповете така се бяха впили в дрехите и месата му, че всяко помръдване съдираще по малко и от едните, и от другите. Опита се бавничко и с осторожност да се освободи от тази бодлива прегръдка на плета, ала и сега не успя. И като преглътна срама и големството си, се примоли:

— Елате бе, момчета. Елате ме отървете от...

— Слушай, чорбаджи — прекъсна го хаджи Димитър, като се понаведе над него. — Слушай добре, че да разбереш защо се озова в трънака. Ако беше само твоето мандзосване^[1] заради пустия ти имот, щеше да се отървеш с изслушването на една песен. Ако пък беше само налитането ти на бой, най-много да отнесеше един-два пестника.

— А тогаз?...

— Защо си в трънака ли? Ей-сега ще ти стане ясно, чорбаджи. Ти помниш ли, когато преди години се врекох да ти върна тъпкано за мюзeverджийствата ти? Или си помисли, че хаджи Димитър е човек, който ще забрави клетвата си?

В съзнанието на Йоргаки се появи смътната картина на една топчеста детска главица, от устата на която се леят люти закани.

— Ама как може бе, хаджи — захвана той, докато все още стоеше така, с краката нагоре. — То бива, бива, ама чак толкоз злопаметство...

— Стига приказки! — срязва го отново младежът. — Измитай се, зер ни се развали хубавото настроение и не отговарям какво може да стане насетне...

— Но аз...

— *Стига!* — Очите на хаджи Димитър бяха загубили присмехулството си и сега гледаха остро и кръвнишки. — Тоя кол виждаш ли, чорбаджи? Докато река „три“, не си ли пресполовил пътя до Сливен, ще заиграе и той. Едно-о-о... две-е-е...

Чорбаджи Йоргаки бе разбрал, че с този бамбашка божигробски хаджия не минават пазарлъци, та като остави по бодлите половината от потурите и елека си, ведно с парчета от кожата, изтръгна се от плета.

— Три!... — чу гласа на хаджи Димитра и колът се стовари по задника му, като го изхвърли към портата. — Сега вече можеш да имаш старата ни сметка за уредена!

Това беше последното, което стигна до слуха на раздърпания чорбаджия. Защото миг по-късно той вече бе свил уши и препускаше на подскоци като заек надолу към града. Зад него склоновете на Урум-тарла и Бармук-баир се огласиха от дружно подетата песен:

*Войници се пишат
на войнишко село,
ние ще се пишем
на зелено листе...*

Бягаше към Сливен Йоргаки, а болката по изподраната снага и срамът да бъде надвит от нищо и никакво келеме го изгаряха отвътре. Учудването и смехът на излезлите на разходка сливналии, които спираха да видят смачкания му каяфет (чорбаджията бе оставил в трънака дъното на потурите си, та сега се виждаха белите му гащи), съвсем не спомогнаха да се разсее неговият гняв. И тъй както беше раздърпан и окървавен, той изтича право в конака. Приятели бяха те с каймакамина Мехмед Салих бей, пък и простъпката не беше малка, та беят начаса проводи нагоре срещу течението на Куруча Абдула чауш и

няколко заптиета — да задържат младите капасъзи и да ги хвърлят в хапуса.

Стражата завари веселата дружина така, както я бе оставил злополучният чорбаджия — излегната на земята и с бъклица, която обикаляше от ръка на ръка. Като ги гледаше такива млади и зелени — още момчета, не мъже, — чаушинът се почуди как човек като чорбаджи Йоргаки е могъл да изпати от тях. Ала той нема време да недоумява: едва си придаде строг израз и с тежки думи заповяда на виновниците да тръгват към кауша, когато го преряза остра болка и пред очите му притъмня — хаджи Димитър го бе хлопнал с бъклицата по главата.

Видели началника си да се сгромолясва пред тях, заптиетата наизвадиха оръжията, един даже свари да гръмне по дръзкия нападател, но в бързината не улучи. До втори изстрел не се стигна — другите от тайфата се нахвърлиха върху тях, повалиха ги, отнеха им оръжията и докато се опомнят, измъкнаха учкурите от потурите им и с тях ги навързаха по околните дървета, като ги нагласяваха така, че да могат да се гледат един друг. После предадоха цялото събрано оръжие на един пъдар, който се случи да минава наблизко, и като размахваха празната бъклица, тръгнаха с песен към града...

Тази невероятна случка — да бъдат нападнати първо чорбаджи Йобргаки, а после и няколко заптиета — потресе Сливен.

Излишно е да се казва, че още до вечерта хаджи Димитър бе записан и така се осъществи първото му запознанство с твърдостта на дюшемето в кауша. (Не стоя дълго там — приятелството на баща му с кадията Али ефенди и няколко подходящи подаръка спомогнаха простъпката да мине като „детска им работа“ и наказанието да не е бог знае колко тежко.) И името му — от днес нататък Хаджи с главна буква заради уважението на хората — прогърмя в цъфтящия и многолюден балкански град, простите, но верни на род и отечество хора се възгордяха с него. Мнозина думаша:

— Туй пиле, синът на Никола Кебеджията, един ден ще излети толкова нависоко, че от сянката му ще потръпне всеки турчин, стъпил на българска земя...

И не сгрешиха в предсказанията си.

Слухът за нечувания подвиг на младия Хаджи Димитър до вечерта не прекрачи може би само един праг в Сливен — затворен за него и за всичко друго остана единствено домът на чорбаджи Евтим Димитров. Там днес се водеше къде-къде по-важен разговор.

Като се наспа следобед, Евтим чорбаджи поизлезе из града да се поразходи и да размени по някоя дума с приятели. В такива случаи той обикновено се връщаше доста късно и най-често — порядъчно сръбнал. В този августовски ден обаче привычката беше нарушена — Евтим се прибра скоро-скоро. И личеше, че го е подгонила назад добра новина — докато пресичаше просторния си двор, той сякаш не ходеше, а се носеше на една педя във въздуха, доколкото това изобщо можеше да се помисли за пълно и тежко тяло като неговото. Щом изкачи стълбите до горния кат, той начаса напъди слугините, а повика Йосиф и Златина в посрещника — още един белег, че предстоеше да каже нещо едновременно радостно и тържествено.

— Скоро тук ще се пие сладка ракия, деца! — започна възбудено, като търкаше длани. — От съвсем сигурен човек научих, че само до ден-два тук ще се изправят сватовници, за каквито не сме и сънували...

Той очакваше, че при тези думи синът и дъщерята ще зяпнат от изумление, но те не проявиха повече от най-обикновено любопитство.

— От самия Садък паша, деца! — тържествено обяви Евтим. — Чувате ли, самият Садък паша щял да праща сватовници за тебе, златна Златино!

Странно: Златина не само не се зарадва, но напротив — лицето ѝ някак окаменя, а под устните се появи онази волева трапчинка, която Евтим помнеше от братовчедката си. Само Йосиф благоволи да попита:

— Сигурно ли е, тате? Да не излезе кърфишек?

— Кърфишек ли? — възмути се бащата; възмущението му всъщност бе предизвикано не от съмнението на Йосиф, а от отсъствието на радост у Златина. — Научих го от чорбаджи Хочо, пък той, както знаете, по два пъти всеки ден си пие кафето в казак-алая. — Беше вярно: споменатият Хочо бе изкупил правото на единствен доставчик на храни за алая и минаваше за вътрешен сред офицерите

му. — Та той ми подшушна одева в метоха — сигурно било, че Садък паша ще провожда сватовници да искат тебе, златна Златино, за големия му син Адам!...^[2]

Както и преди малко, девойката не проговори, само устните ѝ станаха някак по-тесни, по-сурови. А Йосиф се засмя — повече ехидно, отколкото радостно:

— Е, какво? Наша Златина ще я правим кадъна, а?

— А, не! — сепна се бащата. — Адам е като баща си на турска служба, но не се е потурчил. — После започна да го хваща гняв. — Ами ти бе? — рече на дъщеря си. — Да не си чакала на султана сина да те поиска, че се цупиш сега като...

И тогава Златина за пръв път проговори. Каза нещо, от което косата на баща ѝ настръхна, а по гърба му сякаш полазиха мравки. Самите ѝ думи бяха страшни, но по-страшна от тях беше ледената решителност, с която момичето ги произнесе:

— Нека да дойдат сватовниците — рече бавно. — Ако получат съгласие от тебе, когато ги изпратиш до портата и се върнеш, ще ме намериш да се люлея на гредата в собата.

Когато най-сетне успя да отвори уста, Евтим заекна:

— Ама ти... Какви ги... С всичкия ли си?... Глупости!...

— Не са глупости, тате. Познаваш ме, та няма защо да мислиш, че празнословя. Каквото рекох, това и ще бъде!

Поразен, Евтим чорбаджи отложи калпак и избърса чело с опакото на ръката си. Помълча замислено, после заповяда на сина си:

— Иди донеси едно бърдаче от долу. — Йосиф изпълни желанието му, бащата отпи няколко глътки ракия направо от чучурчето и след тях вече по-спокойно можа да попита дъщеря си: — Поне ще имаш ли благоразположението да ми довериш защо така серт, така наежено...

Златина знаеше, че баща ѝ се ползува с име на пресметлив и суров, даже понякога жесток човек, но че към нея изпитваше невероятна за него, просто болезнена нежност. И разбра, че сега е моментът да се възползува от нея. Тя отиде до него, обгърна врата му, после — както някога честичко правеше като дребосъче — се настани на коленете му.

— Татенце — каза с топяща сърцето гальовност, — ти нали все още нищо не желаеш повече от щастието на твоята малка Златина?

Той издаде неопределен звук; искаше той да бъде като застрашително ръмжене на вълк, пък излезе нещо като мъркане на коте.

— Дала съм сърцето си на друг, татенце. Ако наистина желаеш щастието ми, не само не ме давай на чужденеца, а ми помогни да свържа живота си с онзи... на когото впрочем го дължа... Изпълниш ли тази моя молба, завинаги ще знаеш, че си ме направил най-честитата на света.

Разчувствуван, бащата хлъзна ръка по черните ѝ къдрици. И попита:

— Кой е той, момичето ми? И защо не си ми казала досега?

— Защото се страхувах от думата ти, татенце. Страхувах се да не би за *първ път* да не ме разбереш и — девойката потърси по-силна дума — жива да ме погребеш. — Тя усети как баща ѝ просто се разтапя в ръцете ѝ и добави тихо: — За мен има само два пътя, татенце — или въжето на врата, или... под венчило с Найдено, сина на Бяно Абаджи...

— Син на Бяно Абаджи?! — отблъсна я от себе си Евтим. — Само туй, няма да го бъде...

— Разбира се, че избраникът ѝ е Найдено Силдаров — безстрастно се обади Йосиф. — Трябва да си бил сляп, тате, да не си я видял как от години гасне по него... За какво, мислиш, ме води навремето да му носим курбан? Нашата Златка още преди това си беше лапнала по него...

— Не искам и да зная! — продължи да фучи Евтим. — Нямам аз дъщеря за сродяване със Силдаровците!...

— И защо? — ухили се насреща му Йосиф. — Бяно Абаджи не е, слава богу, Добри Желязков я...

— Или предпочиташ да ме видиш изплезена на въжето? — продължи да го напада по своему Златина.

Разговорът продължи така още дълго, чак до стъмване. И както става най-често, завърши с предаване на уж несломимия баща. А Евтим Димитров не само се предаде, но накрая даже се съгласи — противно на обичая — той, бащата на момичето, да отиде да скланя бъдещия сват...

[1] Мандзосване — диалектна дума от Сливенско, която означава мърморене, опяване, досадно повтаряне на едно и също нещо. ↑

[2] Намерението на Садък паша Чайковски да ожени сина си Адам „за една красива българка от Сливен“ не е измислено от автора — срв. В. Смоховска-Петрова. Михаил Чайковски... стр. 150 и под черта — лично събраните от нея сведения „от най-старите жители на града“ за случката. ↑

4.

С натрупването на годините Бяно бе започнал да мисли, че вече надали ще има неща, които могат още да го изненадат. Когато обаче му известиха, че иска да го посети Евтим Димитров, той сам каза за себе си, че „смая се като кокошка, кога град вали“ — те наистина никога не бяха се скарвали с чорбаджи Евтим, но комай и в сговор никога не биваха. А мнимата връзка между „Влезе торлака — счупи, бърдака“ и смъртта на Евтимовия баща Димитраки идваше нещо като капак на обичайното несъгласие между двамата. Тъй или иначе Бяно не отказа срещата и дори в понеделник не се качи на долапа, за да приеме самопоканилия се гост.

Евтим дойде точно в уречения час, придружен от сина си Йосиф. Че идваха за нещо важно, това пролича още по външността им — макар и в най-обикновен летен делник, и двамата бяха в празнични дрехи и с нещо непредаваемо с думи в държането, сякаш отиваха да се черкуват. Бяно ги посрещна още при дворната порта — нито с високомерие, нито с раболепие — и ги съпроводи до трема, където седнаха на прохлада; той и Найдено от едната страна, Евтим и синът му от другата, а Яна, както го изискваше приличието, остана права отстрана. Почерпиха се и размениха неизбежните встъпителни любезности, но и петимата много ясно съзнаваха, че не са се събрали нито на почерпка, нито на сладка приказка. И когато сметна, че му е дошло времето, Евтим започна отдалече:

— Сигурно се досещаш, Бяно Абаджи, че важна причина ме е довела при тебе. — Домакинът потвърди; щеше да бъде глупаво да представя, сякаш идването на Евтим за него е като случайно отбиване на приятел. — Житейската сполука на двама млади зависи от тебе и мене и грижата за нея ме доведе тук. Защото не искам да стане като в песента:

*Либил се луди-млади
от мънички до големи,
дойде време да се вземат,*

*мома майка не я дава,
ерген баща не го жени.*

В този миг Бяно подразбра смисъла на посещението и усети как сърцето му се смръзва — вътрешният му поглед видя и неизбежната развръзка.

— Продължи, чорбаджи Евтиме — каза, за да спечели време.

— То няма много за продължаване — насилено се засмя Евтим. — Този левент тука — той кимна към Найдено — е грабнал сърцето на моята гургулица Златина. Линее, горката, по-лошо от болест е нейното. И макар обичаят да налагаше вие да проводите сватовници...

— Не! — рязко, сухо, почти грубо го прекъсна Бяно. И толкова непривична за него беше тази грубост, че всички събраха учудени погледи в него. А той повтори по същия начин: — Не!

— Какво „не“, Бяно Абаджи? — запита тихо гостът и по изражението на пълното му лице се разбра, че това е искрено неразбиране, а не от привичните му витийства и лукавщини.

— Това, за което говориш, няма да стане.

— Казваш го, защото не го желаеш, или защото искаш да ме видиш посрамен в краката си? — все така тихо продължи Евтим. — Ако е първото, дължиш да го обясниш, ако е второто... не ти прави чест...

— Аз също ще попитам „защо“, тате — нападна го отстрани и Найдено. — Чорбаджи Евтим го каза по-изкусно, но истината си е такава: любя Златина и ако вие, бащите, не склоните да се вземем, ще я грабна и тогаз нито нея ще видите повече, нито мене...

— Не! — отново отрязва бащата. Този път обаче се усети, че отвъд резкостта на това „не“ имаше и вътрешно гърчене, непривична за Бяно безпомощност. — Това не *може* да стане, тази е последната ми дума!

— Също *не може* да е последната, тате. Не говорим за кошница ябълки, а за две човешки съдби.

Бяно се размърда неловко, хвърли бърз изпитателен поглед към Яна.

— Кажим им, Бяно — кротко му помогна жената. И добави многозначително: — Не се въздържай заради мене, *аз зная*...

Той остана свъсен — не се разбра дали премисля нейното „аз зная“, или подбира думите си. После пребледнял, с изпънати черти, изговори така, че изглеждаше, сякаш не помръдва устните си:

— *Не може* не защото „ерген баща не го жени“, Евтиме чорбаджи. Найден и вашата Златина са кръвна рода, братовчеди.

— А! — възкликнаха в един глас тримата мъже около него.

— Така е — продължи по същия начин Бяно. — Найден е син на твоята покойна братовчедка Божура, Евтиме. — И като намери сили да каже най-главното, пое въздух и добави вече малко по-спокойно: — Ти сигур помниш, че тя бе намерила подслон в дома на хаджи Рифат. — Гостът потвърди мълчаливо. — В онзи злощастен тринадесети април, деня на Преселението, там са ставали ужасии, Евтиме. Заклали са добрия старец, сетне и братовчедката ти. Малко преди да умре, тя е хвърлила в шубраците детето си и така го е спасила от турския нож. И случи се, че аз го намерих, прибрах и отгледах. Ето го днес пред вас. Разбираш ли сега, чорбаджи, защо казвах *не може*?

Никой не би имал право да упрекне Евтим Димитров, че му липсва самообладание, но сега той само стоеше със зяпнала уста и нито изговаряше нещо, нито помръдваше; изглеждаше „като ударен с мокър пешкир“, както казваха сливналии.

Усетил, че нещо безвъзвратно се проваля пред очите му, Найден изплеци първото, което дойде на езика му:

— А, не можело! Голяма работа, че сме били...

Но Йосиф го прекъсна троснато:

— Не говори глупости! Не разбра ли, че сте братовчеди, човече?

[1]

Когато най-сетне възвърна дарбата си да говори, Евтим попита:

— Сигурен ли си в това, което каза, Бяно Абаджи?

Бяно му отговори с въпрос:

— А според тебе може ли здравосмислен човек да се шегува с тези неща, Евтиме чорбаджи?

— Не искам да споря с тебе, но... хм... виж го! Ами че това лице от Карандила да го видиш, пак ще разбереш, че е Силдаровско...

Бяно погледна храненика си. И в известен смисъл сякаш за пръв път го видя.

— Че има някаква прилика, не отричам — каза. — Но докато за нея може само да се гадае, в другото съм сигурен.

— И аз съм сигурна, господин Димитров — незлобливо се обади Яна. — Виждала бях детето при Божура, а когато Бяно го донесе, то беше с дрешките и юрганчето, които аз подарих за него...

Найден издаде неопределен звук — той приличаше повече на рев на наранен звяр, отколкото на въздишка — и без да иска разрешение, скочи на крака и побягна. Проследиха го, докато изхвъркна през дворната порта, сетне Евтим издума тежко:

— Стана тя, каквато стана... — И попита: — Какво ще кажеш за нататък, Бяно Абаджи?

— Ако трябва да бъда честен, ще ти призная, че в този час сърцето ми прелива от жалост, чорбаджи Евтиме. На първо място, за дъщеря ти Златина — бог ми е свидетел, че нямам нищо лично против нея!, — а сетне... сетне и за всички нас... Чакай, Чакай! Знам, че това не е отговор, не ми го казвай! Но остави ми малко време. Ще премисля всичко, ще го огледам от всички страни и ще ти известя за последната си дума.

Почти не говориха повече и двамата гости си тръгнаха. Бяно ги изпрати, а когато се върна, завари жена си на същото място — тя през цялото време не бе помръднала. Той я улови ласкаво през раменете:

— Ела — каза ѝ нежно, — ела, Янке. Знам, голяма тежест се стовари върху ни. Но виждали сме и по-лошо, ще намерим изход...

Те влязоха в собата и седнаха с прекършени рамене един до друг на миндера. Не помръднаха, нито проговориха чак докато мрачината изпълзя и се сгуши в ъглите.

— За какво мислиш? — наруши най-сетне мълчанието Яна.

— За миналото.

— По-добре не разчовърквай миналото. Няма полза да се хванем сега за косите — ти не си ми казал, че детето е на Божура, аз съм скрила, че от първия ден, от първия час съм разбрала... Няма полза, Бяно, повярвай ми.

— Няма полза — съгласи се той. — Но аз не мислех за това минало, Янке. За малко по-далечно. Изчовърквах из паметта си разни спомени и се мъчех да ги сложа в някакъв ред.

— За Манол, нали?

— И ти ли?... — сепна се мъжът. — Да, за Манол.

— Хайде, мисли на глас. Ще ти бъде по-лесно.

— Манол хвана гората, защото уби турчин от нощната охрана току до дуvara на Евтимови, а у Евтимови тогаз живееше братовчедката му Божура. После се разбра, че тя, неомъжена била трудна и чичо ѝ, бащата на Евтим, я напъди, а я прибра добрият хаджи Рифат. Още по-късно брат ми, какъвто си беше безреден и лекомислен, извърши голям грях към войводата си, толкова голям, че причини смъртта му. И защо? Защото имало в града една жена, която носела в утробата си негово, Манолово дете, а не били венчани. И накрая, когато руснаците на генерал Дибич донесоха за кратко свободата ни и хайдутите слязоха от Балкана, една хубава млада жена с дете в ръце спирала войводите и ги питала за Манол Силдаров. Като че всичко си отиде на мястото, а, Янке?

— Отиде си и не си отиде — поклати глава жената. — И приликата на Найдeн с вас, Силдаровците. Съмнение е, вярно. Ама няма сигурност...

— Каква сигурност, когато досега и костите му трябва да са... — Бяно спря изведнъж. — Знаеш ли, може би все пак да успеем да стигнем от съмнение до сигурност. Чакай, не ме прекъсвай, сега си спомних нещо... Кара Танас е осъдил Манол за престъплението му, а един от дружината го посякъл. Когато да се стовари ятаганът върху врата му, брат ми изговорил едно женско име.

— Напъни се да си го спомниш! — поощри го Яна.

— Никога не съм го чувал — поклати глава мъжът. — Когато ми разказваше за злочестата участ на Манол, Кара Танас войвода не можа да си спомни името. Само било по-особено, тъй сякаш казваше. А аз по-късно немах смелост да потърся човека, който му е отсякъл главата, да го разпитам — каквото и да е, за мен той беше палачът на брат ми. Ако не бях се поддал тогава на тази милозливост...

— Разбирам — кимна Яна. — Само че ние трябва да сторим нещо, Бяно. Не е за комшията — за нашия Найдeн е работата.

— И за това момиче Златина — добави той. — То, горкото, също няма вина, пък животът ѝ ще стане на прах и пепел. Лошото е, че хем се съгласявам с тебе, дете „трябва да сторим нещо“, хем не виждам какво...

Отново се умълчаха — чак докато здрачът се настани помежду им.

— Знаеш ли, аз комай намерих разковничето — каза Бяно. — Нашенци, които се преселиха на север, а сетне се върнаха като Добри Желязков, споменаваха, че Кара Танас оставил хайдушкия занаят и подхванал мирен труд нейде в Горна Добруджа. На долапа имам доста насъбрана хорска стока. Като я овалям, ще си взема вързопчето и... — Той я потупа по коляното. — Хайде, хайде, не се оклюмвай. Войната мина и гаджалите се поукротяха, няма какво да ми се случи. Ще намеря първо Кара Танас в Добруджа, сетне и неговия човек, стига да е жив... Ако ми провърви само мъничко, Янке, ще се върна с истината.

Жената се усмихна невесело.

— Няма да те разубеждавам — каза. — Ти още навремето, когато си наумеше нещо... Помниш ли като отиде в Карнобат при руснаците? Или още по-назад — когато заведе под венчило жена, която...?

— Млък! — сърдито-ласкаво я спря той и сложи ръка върху нейната.

И докосването на двете им вкоравени от труд ръце им даде единствената топлина през този мъчен ден.

[1] За основателността на тази реплика ще приведем дословно един откъс от д-р Табаков. История на... т. III, стр. 285: „В Сливен много се пазело, щото тия, които «се вземат» за мъж и жена, да не са сродници. В тая посока възискателността била прекалена. Роднини, които не могат да се женят помежду си, се считали и тия, които са били вън от шестата степен по кръвно родство (б.а. — вторите братовчеди са в роднинство от шеста степен) и третата степен по сватовство.“. ↑

5.

*... ако някой имаше съд и... даде нещичко на
Али фенди, то ти вече иди се съди.*

Панайот Хитов

Не се чукаше, а сякаш някой се бе врекъл да събори портата. Панайот отвори и в същия миг едно заптие едва не навря дулото на пушката си в лицето му.

— Ти не знаеш ли, че те чакат в конака бре, керата? — развика се представителят на властта. — Или за тебе нищо не значи, че кадията те е повикал на съд, а?

Панайот Хитов полека отмести пушката му.

— Не съм забравил, че днес съм повикан на съд, аго. Ама чакам брат си — хем да не съм сам, хем свидетел ще ми е по делото.

— Тръгвай тозчас пред мене! Чабуджак!

— Ама...

— Никакво „ама“! Тръгвай, ти казвам. Тебе не те чака жена ти, че да ѝ се назлъндисваш, ами Али ефенди. Пред мен!

Нямаше как, Панайот се подчини и тръгна към конака. А заптието вървеше на крачка зад него и си мърмореше под носа: „Гиди калпазанин с калпазанин! Ще разваля рахатлъка на човека...“

Като стигнаха по-надолу, към кафенетата, Панайот се примоли:

— Слушай, аго, викат ме на съд за имот. Не съм нито крадец, нито разбойник. Моля те, върви напред или по-настрана, че тъй ме правиш за резил пред целия град.

— Ти мен ли ще учиш бре? Знам аз как се води гяурин на съд.

И не само не се вслуша в молбата на младия мъж, ами и сложи ръка върху рамото му. Панайот поначало си беше ядосан — не е малко родните ти сестри да те мамят и грабят!, — а от това своеволие направо му причерня пред очите. И в един миг забравил всичко, каквото може да последва, с рязко движение изтръгна рамото си, пък награби заптието и с все сили го тръшна посред рядката новоселска кал. Не му стигна и това, ами го натисна с коленете си и два-три пъти

заби лицето му в локвата. После го остави да си отлепя клепачите и да си събира оръжието, а се отправи с бързи крачки по обиколни пътища към метоха при църквата „Свети Димитър“. Очакваше там да има повече от общинарите, но се случиха само двама — Йоргаки чорбаджи и Кутьо Ганчев.

— Таман вие ми трябва — каза Панайот Хитов, след като поздрави. — Викат ме на съд. Елате и кажете каква е работата, иначе...

— Нямам хабер за какво те викат на съд — храбро излъга в очите му Йоргаки. Панайот разбра плитката хитрост, но въпреки това обясни:

— Преди три години, когато господ прибра мама, се делихме със сестрите ми. Тогаз аз повиках вас двамата и Петър Вичов — да видите как честно поделихме всичко и всеки си получи пая. Сега някой е подучил Мария и Калуда, сестрите ми, та искат наново дележ пред кадията. Не дойдете ли да кажете истината...

— Бог да ме убие, ако помня туй, което разправяш, Панайоте — продължи нагло да лъже Йоргаки. — Как да стана свидетел и поръчител за нещо, което не съм виждал или и да съм виждал — изфирясало ми е?...

— И на тебе ли, чорбаджи Кутьо, ти е изфирясало?

Кутьо Ганчев видимо се загърчи пред него — не му се искаше да си изкриви душата пред момъка (истината е, че той знаеше и обичаше да си прави сметката и да си търси изгодата, но нямаше вкус към лъжата), а и не му се явяваше като свидетел на нещо, за което отнапред знаеше по околни пътища, че е предрешено от Али ефенди.

— Не искам това от мене — каза. — Нямали сме ние право да ви делим и сега кадията може на мен да си го...

Докато да завърши, четири заптиета нахлуха в метоха и задърпаха Панайот със себе си. Този път той не се съпротивляваше, но докато го влачеха надолу по стълбите, извърна се и извика на чорбаджиите:

— Проклети, трижди проклети да сте! Язък, че вам се надява народът що-годе да му помогнете срещу тази пасмина...

Замъкнаха го в конака. Наблизо до вратата той видя онова злополучно заптие да се чисти от калта, а малко по-настрана и шурей си Стоян, най-големия от Бойкините петима братя, който му правеше

отдалече знаци с очи и пръсти. Панайот го разбра — Стоян се бе погрижил да изкупи без съд онова тръшване в калта.

Трябваше да почака — кадията още не бил благоволил да отдели внимание на неговото дело. И там Панайот се запозна с друг един злощастник като него — фурнаджията Иван Кючуков. Извикали го не на съд, а само за сплашване: лихварят-кождер Али ефенди му дал заем с лихва до шейсет на стоте, а кадията Али ефенди го призовал да му припомни що ще му се случи, ако не побърза да си плати борча.

— Помни ми думата, бай Иване — рече му Панайот, — аз сам, ей тъй, както ме виждаш, ще ти помогна да излезеш от тоз батак. — Той нямаше никаква представа как щеше да оправи собствения си батак, но в този час бе обладан, от такъв бяс, че поемаше върху себе си и чуждите дертове. — Няма да мине много и аз ще...

Тъй и не успя да завърши — дошъл бе неговият ред да се яви при кадията.

Натикаха задържания в една стая. А там Али ефенди беше на дружески лаф с Калуда и Мария и техните мъже. Още като видя сладката им приказка, Панайот много ясно си даде сметка какво ще последва — известно му беше как Али решава делата си, пък виждаше се, че сестрите и зетъвете вече се бяха погрижили да си опекат работата. И за съжаление не се измами: кадията слушаше самоизмислиците на сестрите, а оставаше глух, когато Панайот доказваше, че всички сметки между тях са уредени, или го прекъсваше с ругатни, като: „Мълчи бе хандзър гяур! Ти ли ще ме учиш мене!“ или „Каква упорита уста има тоз гяурин! Само въже трябва и да се обеси!“ И не след дълго последва „присъдата“: Панайот да заплати още двеста алтъна на сестрите си.

Когато Панайот малко по-късно се прибираще към дома си, от портата тъкмо изскочи брат му Христо — грабнал бе нож и се бе запътил да коли нечестните си сестри и техните мъже. Панайот обаче го спря: не, нямало да се пролива сестрински кръв, щял да им плати проклетите алтъни; а за себе си той вече бил решил...

* * *

— И какво, Панайоте? Решил си...

— Да, кръстник. И дойдох да се сбогувам с тебе, да взема благословията ти. Видя се вече — за мене живот в Сливен няма. Или трябва да хвана гората, или ме чака въже на врата, трети път не се види.

— И ти избра гората. — Нямаше упрек в тези думи, Бяно просто казваше очевидното. — А Бойка, Панайоте?

— Ще се грижа за нея, доколкото мога отдалече. Брат ми, и той обещава да я наглежда, да не я забравя...

Този разговор се водеше в един късен следобед на долапа и на него присъствуваше и Найден — Бяно го бе взел за известно време, за да поеме работата след заминаването му нагоре към Добруджа, а Панайот го познаваше добре, та не скри намеренията си от него.

— Надея се да не си въобразяваш, че горе е като в песните — дебели сенки, тлъсти агнета, руйно вино...

— Не си въобразявам, кръстник. Двамата с шурето Стоян...

— И той ли? — за пръв път се обади Найден.

— И той. Мен властта ме е стиснала за гушата, Стоян пък има да отмъщава за брат си Тодор, оня, дето гаджалите го осакатиха. Искаше с нас да излезе и брат ми, ама аз не се съгласих.

— Та щеше да кажеш за агнетата и виното — напомни Бяно.

— Двамата със Стоян знаем що ни чака, кръстник. Пообиколихме по верни приятели, за да са ни в помощ. Пък ще си вземем очите и...

Както винаги, когато имаше нужда да печели време, Бяно се залови да тъпче луличката си, после без бързане да я пали.

— Знаеш ли — каза, — преди три години в ръцете ми умря един от най-юначните хайдути, който е шетал по Стара планина. Ученик и другар на Бойчо Цеперански — туй, мисля, е достатъчна препоръка. Когато вече си отиваше, той ми каза няколко тежки думи за „занаята“. Свършено било с хайдутството, Панайоте, веднъж завинаги минало времето на вехтите и славни войводи. Безвъзвратно, тази май беше думата му.

— Мигар е искал да каже, че са се свършили юначните българи? Или че планината от майка е станала мащеха за непримиримите, които винаги са вярвали, че

*Дорде е Стара планина,
на турчин не се покланям?*

— Не, не беше за това думата му. Опитът му го бе научил, че онзи хайдутин от песните вече няма място в Балкана. На негово място трябва да дойде нещо съвсем ново — юнак като Инджето или като Злати Кокарчоолу, ала и нещо по-различно. И по-голямо.

— Не те разбрах добре, кръстник.

— И аз не го разбрах добре, Панайоте. Но му повярвах. И както виждаш, запомних словата му.

— Тогаз ще река, че аз пък — е, стига да не ме намери гаджалският куршум — невям ще да стана мост между предишния хайдутин и този, бъдния.

За минута-две Бяно пак се позанимава с чибучето си.

— Всеки занаят се учи — рече многозначително. — Хамалин даже да станеш, пак се иска да те научат някои чалъми.

— Знаем го и двамата със Стоян. И се надеем да е оцелял някой от вехтите, негови чираци и калфи да станем.

Бяно се надигна и без бързане влезе в долапа. Панайот Хитов помисли, че е отишъл да нагледа китениците в барата, но се бе излъгал — не мина минута и кръстникът му се появи отново, като водеше със себе си едного, когото Панайот отдавна знаеше: Георги Трънкин. Сигурно и Георги го помнеше, защото се запъти към него с отворени за прегръдка ръце.

— Чух всичко през стеничката — каза. — Таман ми трябваха още два юнака като тебе и шурето ти, Панайоте, за да разлюлеем отново букаците на пустата Стара планина.

— Ама ти... ти не си ли някъде накъмто Добруджа, Георге?...

Георги Трънкин му разказа набързо. Шетал бил той през последните две-три години по Добруджа и Варненско под байрака на Димитра Калъчлията, ала случило се издайство на един поп, та турците хванали войводата в Шумен заедно с още неколцина от момчетата. Сега всички били в русенския зандан, някои ги чакала тъмница, втори — заточение в Анадола, а войводата...^[1] Георги Трънкин се спасил по чудо и вече няколко месеца се криел тук, при своите. Но не смятал да ръждясва в бездействие. Събрал бил

неколцина верни другари — например Господин Николов от Медвен, Иван Велков от Черкешлий^[2], Божил Бахов от Сливен и едно момче на име Иванчо от еленското село Беброво — и наскоро щели да развеят байрака на Кушбунар.

— Е, каква излезе тя? — светнаха очите на Панайот Хитов. — Ти веднъж си ме кръстил по християнски, кръстник, пък днес ме кръщаваш и като народен закрилник!...

Бяно Абаджи не отговори нищо. Кой знае защо, похвалата и благодарността, които се съдържаха в думите на Панайот, не го развеселиха.

Но младите изпълниха намеренията си. Когато след петнадесетина дни Бяно се сбогува със своите и пое на север, в Балкана вече бродеше дружината на Георги Трънкин войвода...^[3]

[1] Автентично. Залавянето е станало на 30 януари 1859 г. Калъчлията се държал изключително достойно пред съда; запазени са например думите, които е казал на неговия председател, Садразам паша: „Никакво престъпление не съм извършил. Аз само вземах от богатите и давах на бедните. Затова трябва да осъдиш по-напред тези, които грабят немилостиво бедния народ, та тогаз мене!“ Също така храбро и с чест посрещнал той и смъртта, когато го обесили в началото на 1861 г. Погребан бил в двора на русенската църква „Свети Георги“.

↑

[2] Черкешлий — днес с. Желю войвода, Сливенско. ↑

[3] Всичко, разказана в тази глава, е исторически достоверно. Между малкото отклонения е присъствието на Йоргаки в метоха, когато Панайот Хитов е отишъл да търси помощ от чорбаджиите (той обаче наистина е извършил първата делба между П. Хитов и сестрите му, а после не е свидетелствувал за това пред Али ефенди). В спомените си П. Хитов споменава между първите членове на дружината и Анастас хаджи Добрев, който обаче не издържал на умората и непосилните условия и се върнал; допускаме, че в случая паметта е изневерила на войводата — горещият родолюбец Анастас хаджи Добрев се е отличавал и с пословична физическа сила и издръжливост. ↑

6.

*Що заскрептяхте,
тронове митрополийски?
Защо зашумяхте, пастири вий
византийски?*

Тодор
Шишков

След онова паметно събрание в дюкяна на Панайот Минков Сливен и Сливенският край действително заеха подобаващото им се място във всебългарската борба за независима църква. Не скъпяха те подкрепата си за онези, които в Цариград бяха начело на битката срещу Фенер, но съвсем скоро борбата се пренесе и по тукашните места. И нали вече не бе оставена на случайността, а се подчиняваше на единен строй и ред, та насам тя премина по такъв начин, че отекна и стана за пример из цяло Българско...

* * *

Че са във война с фанариотите, сливенци показаха още в уж безметежната 1858 година. Когато дойде време да се събира владищината, одринският митрополит Кирил проводи своя протосингел Йосиф. Пратеникът обаче не само се върна с празни дисаги, но и донесе новини, които можеха да смаят и къде-къде по-разумен човек от светиня му — сливналии, представи си, не само отказали веднъж завинаги да изплатят владишкия данък, но и за да покажат, че са решени да не спират по средата, укрили от протосингела всичките църковни книги на гръцки език, та той не можал дори една литургия да отслужи. Кирил отначало помисли, че туй ще да е някаква временна приумица на лудоглавите балканджии, та им прати по същия протосингел едно нарочно послание; в него владиката най-напред

посипваше цяла градушка от евангелски цитати, а после с добре измерен тон — едновременно достолепен и бащински-наставнически — съветваше чадата на светата Цариградска патриаршия да отдават дължимото на своите духовни пастири, „а не да отиват по акъла на някои непрокопсани синковци“.

Митрополитът имаше много високо мнение за себе си и дарбата си да убеждава другите, та отначало изобщо не повярва, а сетне прие като небесен гръм доклада на Йосиф — така добре съчиненото послание било изгорено и не скритом и в потайна доба, а публично, в неделя след църковен отпуск, посред двора на храма „Свети Димитър“; дело било това главно на младежи (протосингелът се бе погрижил да си запише имената на Донко Дончев, който лично „теглил огъня“ на посланието, на Никола Бората, Анастас хаджи Добрев, Стефан Гидика и Петър Бабата, които увличали народа с веселбата си), но и възрастните не дръзнали или не пожелали да им се противопоставят, нито се намерил свещеник да се хвърли в пламъците, за да спаси богонравните слова на своя духовен глава, само няколко бабички се кръстели отстрана и шепнели: „Това не е на добро!...“

След това ново нечувано светотатство светиня му Кирил реши, че трябва лично „да сложи на местата им“ непокорните сливналии и към средата на 1859 година пристигна тържествено в града, съпроводен не от какъв да е калугер или дякон, а от епископ Хрисант. Кондисаха двамата първослужители в дома на верния си Димитър Жечков, а дори не подозираха, че Илия, синът на същия този доверен Димитър Жечков, в същото време кроеше с другите водачи на младежта как да се разправят с него, и то така, че нито да произнесе, нито да помисли повече името „Сливен“.

Привечер при владиката се явиха двама от младежите, единият много мършав, другият цяло грамадище (бяха Стефан Гидиков и Анастас хаджи Добрев), и по най-благовъзпитан начин помолиха първосвещениците на другия ден да служат литургията на български език. Излъга се от тяхната хрисимост митрополитът, та заяви високомерно — светата патриаршия си знаела работата, тя открай време била наредила на какъв език е позволено да се разговаря с Бога Саваота. Така отговори Кирил и никога не разбра, че всъщност именно в този момент попадна в добре подреден капан — младежите само създаваха предлог и основание за разправата, която бяха намислили...

В неделната утрин митрополит Кирил и епископ Хрисант се явиха в църквата „Свети Димитър“ в златоткани фелони и с корони на главите, а наоколо народ, народ — „яйце да пуснеш, на глава ще падне“, както е думата — и той насъбрал се от всичките три главни махали: същинския Сливен, Клуцохор и Ново село. Зарадва се светиня му, че присъствието му е привлякло, кажи го, цялото християнско население на непокорния град и кимна — службата можеше да започне.

Не щеш ли, нещата още от първия миг не тръгнаха, както владиката си ги мислеше. Противно на всичко, което можеше да се очаква, местният свещеник — неговото име беше отец Димитър хаджи Костов, по прякор Черното — запя на варварския си български език. Не се остави да бъде подведен митрополитът, тозчас прекъсна свещеника и сам поде:

— Ети ке ети...

По-нататък не можа да продължи — само след първите думи в храма и сред хилядното множество извън него се изви незапомнена вихрушка, размахаха се гневни пестници и се надигнаха гласове, които Кирил много добре разбра:

— Български искаме, долу гръцкия!...

— Или български, или вън гърчулята!...

— Български!... Български!... Български искаме!...

В първия момент владиката се учуди, а не се смути; кураж му дадоха не само бабичките, които се кръстеха и мърмореха: „Бре, какви години дочекахме!...“, но например и видът на познатия му епитроп Христофор Гюлмезов, който се бе заел да усмирява момчетиите. Горкият глупав Кирил! Той не подозираше, че Христофор Гюлмезов пред него викаше: „Чакайте бе, що правите!“, а зад гърба му насъскваше непокорниците с „Дръжте!“ и „Изхвърлете го!“

— Ети ке ети... — повтори митрополитът и тези бяха последните гръцки думи, които се чува в храма „Свети Димитър“. Само като ги произнесе, младежите напънаха напред и где с подпиране, где с ритници и юмруци изхвърлиха двамата първосвещеници от църквата и ги подгониха към дома на Димитър Жечков. Последното, което владиката Кирил чу в божия дом, беше как отец Димитър хаджи Костов отново подхваща литургията на славянски:

— Паки и паки Господу помолим ся!...

... Когато беше вече на безопасност в Ямбол, при владиката се яви неговият заместник в Сливен поп Юрдан. Свещеникът се бе погрижил да сложи на лицето си маска на богосмирение, пък иначе си беше все същият „жив хайдутин в попско расо“. Изрази преголямо съжаление поп Юрдан за случилото се, вайка се и едва не си скуба бяло-русите косища, но иначе съвсем сериозно помоли архипастиря да не води война със сливналии, „че нали ги знаеш — достлукът им е до коляното“ и че те се заканили, ако го видят втори път в града си, „да му вземат душата“, даже били определили вече едного измежду своите, Хаджи Димитър, „момък на деветнайсет години, ама вече луд за десет луди“, който обещал да заколи владиката като гергьовско агне... Историята не е запазила сведения как точно поп Юрдан е предал тези сливенски хабири на светиня му, но тъй или иначе повече крак на гръцки владика не стъпи в града под Сините камъни.

* * *

Ако негово преподобие Кирил все пак можа да изпее „Ети ке ети“ в Сливен, далеч по-малък беше успехът на неговия побратим Вениамин в Градец^[1] — той изобщо не можа да прекрачи прага на храма „Свети пророк Илия“.

Вече пълни две години — откакто създаде Църковно-училищната каса — черковните въпроси на Градец на дело бяха в ръцете на един мирянин: даскал Димитър Русков. Още като се дочу, че прочутият с чревоугодничеството и с тлъстите си месища Вениамин (зевзеците слагаха пред името му „негово предебелие“) се е запътил към нахията да си събира данъка, даскал Димитър повика градешките попове и чорбаджии и къде с убеждение, къде със заплахи им наби в главите, че „борбата за българска църква изисква, щото Вениамину да се откаже всякакво гостоприемство“ — забрани и на едните, и на другите да се появят пред „негово предебелие“, а за всеки случай прибра ключовете на селския храм.

На уречения ден откъм Котел наистина се зададе познатият кабриолет на владиката. В него на цялата задна седалка се мъдреше само той, на по-тясната отпред го съпровождаше верноподаният му

поп Костадин от Котел (за него ще стане отново дума малко по-нататък), а около тях яздеше охраната — пет-шест конни гавазии от митрополията. Посрещането в селото искрено слиса „негово предебелие“ Вениамин — Градец сякаш беше опустял, нито свещеник, нито чорбаджия, нито даже любопитно дете излезе да посрещне своя най-висш духовен пастир. Процесията отиде до църквата, но я намери заключена, а на повика на клепалата никой не се отзова, дори куче не залая в отговор. Тогава владиката нареди да го заведат в дома на Вълко Дреков (у когото отсядаше всяка година), а на гавазите си заповяда да повикат при него поповете и градецките чорбаджии. Изпълниха повелята му гавазите, но на поканата се яви само един, и той непоканен — даскал Димитър Русков. Поздравиха се учтиво учителят и митрополитът и Вениамин се засрами в себе си: българинът говореше на по-добър гръцки език от него, чистокръвния грък...

Като размениха неизбежните приветствия, Димитър Русков, без да повишава глас, произнесе в очите на високия гост:

— От страна на населението в селото аз съм натоварен да ви съобща, че няма да ви пуспем да служите в храма.

— А! — възкликна първосвещеникът. — Защо?

— Защото искаме да имаме българин владика в епархията си — беше все така наглед учтив равният, но нетърпящ възражение отговор.

Помая се из селото митрополитът, пък като усети, че дори и стопанинът на дома страни от него, натовари на кабриолета тлъстите си мяса и като сипеше наляво и надясно анатеми и заплахи, заповяда да карат в Медвен. И така беше разгневен, че не забеляза как един конник го изпревари по пътя — даскал Димитър предупреждаваше за височайшето посещение своя ученик и възпитаник, даскал Буньо...

* * *

В очакване на високия по сан и широкия по снага гост Горната махала на Медвен няколко дни прекара в небивало оживление. В домовете на свещениците и чорбаджиите се стягаха като за най-личен празник: то се тупаха черги, то се точеха баници, то се колежа пилета — не е за изреждане. Останалите християни също се стягаха за посрещането, но по малко по-друг начин. В кръчмата на Топал Беров

мъжете ругаеха и се заканваха, други нескрито се хвалеха, че вече са приготвили кюскиите... Най-разобличителните слова бяха даскал Буньовите, докато Стойко Ганев, вторият учител в школото, направо подканяше по-големите ученици да си подберат по един-два джоба камъни.

Такова беше настроението в Медвен, когато светиня му пристигна. Но подготовката се оказа нахалост: „негово предебелие“ беше хитър грък и вече познаваше българите-балканджии, та благоразумно се промъкна в селото по тъмно и слезе от кабриолета си чак когато видя да се затваря зад него тежката порта на поп Захариевия двор. Тогаз обаче плъзнаха люде из Медвен и разнасяха от врата на врата само едно слово: никой да не отива в църква, тъй бил наредил даскал Буньо!^[2]

Както се наговориха медвенци, тъй стана — на утрото митрополитът трябваше да отслужи тържествена литургия, а в просторния храм „Света Марина“ се въртяха, напълно объркани, само тримата селски свещеници и още толкова чорбаджии: „Потънахме в земята от срам пред светиня му“ — вайкаше се по-късно чорбаджи Васил. Другият народ на Медвен, паството, което Вениамин се готвеше да остриже — овчарите, абаджиите, земеделците, занаятчиите, — те чисто и просто си бяха останали по домовете.

Разтичаха се тогава попове и чорбаджии, измолиха и помощта на уважавания от всички мухтарин дядо Осман, та с увещания и заплахи успяха за вечерня да напълнят черквата с богомолци. И всичко уж вървеше мирно и кротко, но щом поп Коста зачете Апостола на български, владиката почервения, а после вдигна такъв глас, че чак светците от иконите сведоха уплашени очи — бог разбирал само гръцки, какъв бил този презрян език, на който дръзвали да се обръщат към него!

— Езикът на този народ, пред който си застанал! — отвърна му някой от дълбочината на притъмнелия храм. И без да се обръщат, медвенци познаха гласа на даскал Буньо.

Крещя и бесня „негово предебелие“, къса страници и тъпка с крака Апостола, но после отново си наложи маската на богосмирена кротост и ласкаво чувство към паството — и то стана, когато един слабичък и мургав ученик (той се казваше Джендо, а щеше да се обезсмърти като Захари Стоянов) минаваше с дискаса между

богомолците и в него заваляха аспри и меджидиета, а чорбаджи Съби, кметът, пусна цяла златна лира.

Ала когато по-късно медвенци тръгнаха да се разотиват, а Вениамин с нетърпелива и алчна ръка дръпна месала от дискаса, за да преброи събраните монети, рев, подобен на волско мучене, се откъсна от гърдите му и разтърси божия дом — на мястото на очакваните грошове и алтъни владиката бе намерил само купчина бели и гладки речни камъчета. Видяха това „чудо“ и медвенци и на Вениаминовите крясъци отговориха с весел, неудържим смях...

Преляха му злостта и обидата на отец Вениамин, та той начаса̀ се качи на кабриолета и кочияшът шибна конете към Котел.

* * *

*Скара се Нанка със попа,
със попа — поп Костадина,
на Свето Преображение,
че му брадата изскуба,
пък кандиляра халоса.
Аферим, Нанке Стойкова,
машалла, Нанке Търпанке...*

Народна песен от Котел

В Котел разчистването на сметките с фанариотите закъсна с цяла година — виновни за това бяха предимно чорбаджиите, за които всяка промяна идеше като трън в очите, и фанатичният гъркоман поп Костадин, вярната маша на владиката, — ала когато стана, то беше с такъв гръм и трясък, че се затъмниха и Кириловото прогонване от Сливен, и Вениаминовите патила в Градец и Медвен. И най-смайващото от всичко беше, че тук преображението на църквата дойде навръх Преображение и беше дело то само на един човек, и при това жена — Нанка Търпанска, сестрата на Георги Раковски.

„И тук, в Котел, нашите българи обичаха да се чете в църковата на просто български светия Апостол и даскалите тъй четяха по

щението на народа — ще запише в тефтера си, подвързан ведно с по няколко броя на Фотиновото «Любословие» и «Дунавски лебед» на Раковски, летописецът на селото Жендо Вичов. — А имахме тогава един протопоп на име поп Костадин, който не щеше това и направи междуособна крамола в светата църква посред службата, която той сам служеше. И възпря, и прекъсна Апостолът и не даде да се чете на просто български. И народът си прихвана и не му рече нищо, ама сетне стана по-зле. На 1860 година, на август на 6, на Свето Преображение, що бе в събота и бе господен празник, влезе този поп на служба с още един поп за по-голяма слава на празника. Но не стана слава, ами стана безчеловечна крамола и омраза голяма, която владе две-три години, за която и не мога да разкажа докрай, защото заключва недобри работи в себе си и защото не стана само веднъж.“

А онова, което богобоязливият Жендо Вичов се е посвенил да запише, е било следното:

Много пъти вече учителите и простият народ предупреждавали закоравелия гъркоман и предан служител на Вениамин поп Костадин да не упорствува и да разреши службата да се чете на разбираем за всички език, но свещенослужителят не давал и да се спомене — колкото от вярност към Патриаршията (не към езика — той самият едва-едва се оправял на гръцки език), толкова и от злост и огорчение за позора, преживян заедно с митрополита в Градец и Медвен. Обаче наврх Преображение в лето 1860-то чашата, както е думата, вече преля — богатият Котел още в началото на годината бе станал тесен за „негово предебелие“ Вениамин, а малко по-късно и за калугера-изповедник от Света гора, негова „дясна ръка“, ала протопоп Костадин още държеше заради тримата и продължаваше да налага неразбираемия език в храма. И когато на големия божи празник той пред всички изруга псалта, че поде Апостола на български, на всички прекипя, но и всички се стъписаха — кой ще дръзне да оскверни господния храм с насилие? И докато мъжете още се оглеждаха объркано, а поп Костадин вече захвана да чете Евангелието по гръцки, внезапно се разнесе един яростен до необузданост глас, от който джамовете на църквата се огънаха:

— Няма да зачиташ езика ни, а?

И заедно с думите напред изскочи Нанка Стойкова, буйната и своенравна жена на Кръстьо Търпански; по външност тя беше висока,

стройна и хубава булка^[3], ала сега приличаше на разярена тигрица. Като продължаваше да хули и проклينا, тя се нахвърли върху протопоп Костадина, събори го и наоколо се разхвърчаха валма от брадата му. Втурнаха се и околните — някои да спасяват злополучния божи служител, други — за да използват бъркотията и да му стоварят няколко здрави юмрука в ребрата. Как да е спасиха свещеника и с един-два ритника го изхвърлиха завинаги от църквата. А учителите с още по-голяма тържественост запяха службата на български...^[4]

Не се размина обаче без последици. Поп Костадин се оплака на „негово предебелие“ покровителя си, Вениамин прехвърли оплакването на не по-малко обругания си побратим Кирил Одрински и жалбата най-сетне стигна до сливенския каймакамин. И дойде в Котел хабер: тъй наречената размирителка Нанка Търпанска да се яви на съд в Сливен. Никак, ама съвсем никак не й трепна окото на Нанка от това, че я викаха в Сливен при прочутия с несправедливостите си Али ефенди. Напротив — каквато си беше чудачка и лудетина, тя си намери бял кон и сама, без спътници и охрана, потегли към града. На тръгване Кръстьо Търпански за кой ли път поиска да я съпроводи, а тя му тръсна пред множеството:

— Аз със сополанковци не ходя!^[5]

А пред кадията тя се държа така, че той „обърка пусулата“ и побърза да се отърве от нея, като я напъди обратно в Котел.

* * *

Борбата за самостоятелна българска църква продължи. Дойде времето на „Българския Великден“ в Цариград, на признаването на отделна българска националност, на провъзгласяването на екзархията... Във всички тези решителни часове за българщината сливенци — нито веднъж не бяха настрана и със свои представители поемаха на плещите си подобаващия им се дял от тежестите и изпитанията. Но това бяха вече все събития далеч от Сливен и Балкана — главно в столицата на империята. Тук, в Сливен и Балкана, църковната борба завърши с онова паметно минаване на Нанка на бял кон...^[6]

[1] Не се касае за грешка — Котленската (Казанската) нахия с принадлежащите ѝ села Ичера, Градец, Катунци и Медвен е спадала административно към кааза Осман пазар (Омуртаг), Търновски санджак, но в църковно отношение се е числяла към Преславската митрополия (със седалище на владиката в Шумен). Подобни несъответствия са били твърде чести през епохата — някои в продължение на църковно-административното деление през Второто българско царство (напр. с. Нейково, Сливенско, е принадлежало на Търновската митрополия), други по фанариотско недомислие или по случайни причини. Между последните следва да споменем например, че Шипка, Нова и Стара Загора, Казанлък и дори чак Чирпан са влизали също в границите на Търновската митрополия; по предание, което за съжаление не може да бъде проверено, тях търновският владика ги е спечелил на табла от пловдивския заедно с принадлежащите им села. ↑

[2] Припомняме, че този е бил популярният тогава прякор на видния учител, просветител, църковен и обществен деец Господин Бъчваров. За съжаление тази крупна и заслужаваща повече почит фигура от нашето Възраждане несправедливо е останала настрана от вниманието на изследователите, затова тук ще дадем съвсем кратки биографични бележки за него:

Господин Бъчваров (Даскал Буньо) е роден в 1835 г. в Медвен, до 1852 г. учил в Котел и Сливен при Сава Доброплодни, Димитър Русков и главно Димитър хаджи Костов (благодарение отзивчивостта на инж. Никола Чаракчиев от Пловдив авторът притежава фотокопия на две писма от Димитър хаджи Костов до даскал Буньо от 1855 г., в които въпреки изменилите се служебни отношения между тях, обръщението е „Любезний Господин учениче“, и завършват с „Прощавайте, Ваш доброжелател, учител Димитър Костов“), след което се установил като учител в родното си село. По негова инициатива още същата година била построена сграда за училище върху място, подарено за целта от Васил Станев. Около 1856–1858 г. станал инициатор за изхвърляне на гръцкия език от училището, а в 1859 г. — и за скъсване с патриаршията във Фенер. Бил женен за своя съселянка и имал двама сина, които кръстил Кирил и Методий. С изключение на три години (1868–1871), когато бил в Айтос, учителствувал непрекъснато в

Медвен, където се радвал на изключителното уважение на съселяните си. Дочакал Освобождението и починал в 1897 г. ↑

[3] За външността ѝ вж. статията „Образът на Нанка Търпанска, сестрата на Сава Раковски“, в. Зора, бр. 6775 от 22 януари 1942. ↑

[4] За случката и за летописа на Жендо Вичов вж. Венцеслав Начев, „И хванаха българите да издирват корена си...“ в. Макове, 29 януари 1981. Същото събитие е разказана от очевидеца Момчо Драганов (Спомени за изгорелия гр. Котел, Варна, 1898, стр. 36) по следния начин: „През 1860 г. имало особени разправии в Котел. Гражданите изгонили владиката си, който отишъл във Върбица, а тъй също искали да изгонят и духовника си от Св. гора, изповедника, когото котленските чорбаджии поддържали. Един ден съгласили се около 100 души и го нападнали в църква, но духовникът сполучил да избяга в Осман пазар. Понеже пък архиерейският наместник поп Коста (б.а. — Костадин) поддържал гръцкия владика и понеже той искал да се чете Евангелието на гръцки, когато гражданите искали на български, то и той бил изпъден от църквата и намерил спасение в Силистра. Там той попувал една година. Котленци обичали да им се чете св. Апостол по български, затова учителите изпълнявали (б.а. — това) по желание на народа.“ Както се вижда, Момчо Драганов не споменава името на Нанка, но нейното участие се потвърждава от Михаил Арнаудов. Из миналото на Котел... стр. 30: „Доколко Нанка е била ексцентрична показва и случаят, когато тя изпъдила един гръцки изповедник, като грабнала мощите, изложени на иконостаса за целуване, и ги махнала. По време на черковната борба по-късно, тя изскубала брадата на иконом поп Коста, загдето четял в черквата по гръцки.“. ↑

[5] Случаят не се намира в документите от епохата, нито в историографията. За белия кон и репликата на Нанка е запазено предание в Котел, съобщено на автора от Веса Стоянова, уредничка в Етнографския музей — услуга, за която той и изразява искрена благодарност. ↑

[6] Цялата глава — автентична. ↑

7.

*Панайот дума Стефану:
„Яжте, Стефане, и пийте,
и пейте, веселите се.
Аз ще на Сливен да ида.
Снощи ми хабер довтаса,
че ми е булчето рожба добило,
рожба — момче юначе.
Ще ида, джанъм, Стефане,
та да си видя детето.“*

Народна
песен

Заптийетата застанаха на вратата на големия върбишки хан и единият от тях извика властно:

— Всички да си приготвят тезкеретата за проверка!

После единият остана да пази при изхода, другите тръгнаха по масите да проверяват книжата на пътниците. Тезкеретата на двамата мъже в европейски дрехи до прозореца бяха в пълна изправност; издадени бяха те още от турския консул в Браила, а сетне редовно заверявани в Хърсово^[1], Хаджиоглу Пазарджик^[2], Каспичан, Шумен и Преслав.

— Накъде по нашия край, ефендилер?

— Търговци сме ние, чауш ефенди — каза по-високият, със смуглото лице. — Ще купуваме шаяци тъдява към Сливен, Котел и Елена.

А по-ниският и по-плещестият с педя-мустаците, който благоразумно с тезкерето си бе пуснал в ръката на чаушина и един новичък чифтегрош, от своя страна запита:

— Защо са, джанъм, тези строги проверки, аго?

— Станал голям зулум надолу къде Ямболско. — Двата гроша бяха развързали езика на служителя. — Хайдуци заклали кмета на село

Емирлий^[3], обрала му всичко и доколкото им усетили дирите, ударили насам, към Балкана.

По-късно, когато двамата „търговци“ бяха поели отново пътя към юг, мустакатият задържа коня си, докато се изравниха, и каза:

— Тази поразия в Емирлий ще да е сторена от турски чапкъни.

— Защо мислиш така, бате Панайоте?

— Забравил ли си какъв човек беше кметът Христо Данов? Да бяха като него всички кметове и чорбаджии, робията поне наполовина по-лека щеше да бъде — и с храна ще услужи такъв кмет, и укритие ще даде нашему брату, когато трябва — и кесията ще развърже... Царство му небесно. — Както яздеше, Панайот Хитов се прекръсти богобоязливо. — Сигур читаците са го подушили, че ни е закрилник и се е намерил някой катил...

— Пък сега се правят, че много старателно дирят убиеца — допълни Стоян Папазов, спътникът на Хитов. — Както крадецът викал „Дръжте крадеца“, знаем ги ние тия агаларски лукавщини.

Яздиха непрекъснато до Равно буче^[4] и там позакусиха, после Стоян подремна, а Панайот седна на едно по-високо място и захласнато се загледа в чудната картина, която се разкриваше пред очите му.^[5] И стоя така чак докато другарят му го посбута:

— Да вървим, бате. Георги и момчетата може вече да ни чакат...

Те яхнаха отново поотпочиналите си коне и като се стараеха да заобикалят селата и по-оживените пътища, надвечер бяха при Кушбунар^[6]. Стоян не позна — никой не ги чакаше. Те пообиколиха наоколо, свиркаха и даваха другите отколе уговорени знаци — другарите им ги нямаше.

— Няма как — разпери ръце Стоян. — Който не е чакан, писано му било да чака...

— Ще чакаме, но трябва да се въоръжим. Така, както сме, всеки келяв гаджалин, може да ни свети маслото.

Вдигнаха се отново двамата и отидоха към онова място над Кушбунар, което се зове Тюлбето; там наблизо имаше едно скрито кътче, естествено закрито от тежка каменна плоча, което при какви да са ветрища, дъждове и снегове си оставаше все сухо — в него есенес цялата дружина на Георги Трънкин си бе укрила оръжието. Разрови нахвърляната шума Панайот и изрева като наранен звяр. Стоян надникна през рамото му и веднага разбра причината за този рев —

приблизително половината от оръжието липсваше, и то по-добрата половина, в това число пушките на Панайот и Стоян.

— Чудноват крадец ще да е бил този — замислено се почеса по тила Стоян. — Не е задигнал всичко наред, а е подбирал като в дюкян...

— Върти ми се в акъла лоша мисъл за наш Георги — свъсено рече Панайот. — Това с оръжието ще да е негова работа, а също и... и онази гнусотия със справедливия и отечестволубив Христо Данов...

— Е, това чак не го вярвам, бате. Че е алчен за пари Георги, туй го знаем. Особено напролет, когато букурещките флърци са му поопразнили кесията. Ама да посегне на народен човек и свой закрилник като кмета на Емирлий — това и нему ще се види долно и презряно.

Въоръжиха се как да е, после запалиха огън в едно прикътано местенце и се установиха за нощувка. Едва се зазоряваше, когато ги събуди далечен кучешки лай. Двамата се промъкнаха до едно сгодно място и се огледаха. На югоизток, над село Сотиря и към заоблените възвишения на Катъгово и познатата им Моллова кория, забелязаха големи тайфи с копои да навлизат в планината.

— Потери! — каза Стоян Папазов. — Ама не са за убийството на Христо Данов, за нещо друго ще е.

— За каквото и да са, ние трябва да си обираме крушите — отсече в отговор Панайот. — И щом те напират отляво, ние трябва да драснем надясно, към запад. Като се върнем, ще разберем каква е била работата.

Приучени на бързи решения, те веднага удариха на запад. „Сеферът“ им се оказа по-дълъг, отколкото си го представяха в началото, може да се събра месец и повече. Най-напред пошетаха около Хаинбоаз (тук им показаха мястото Бели бук при Лява река, където вражи куршум бе пронизал юнашкото сърце на Бойчо войвода, и тези корави мъже насъбраха свежи пролетни цветя и ги поставиха там, където славният войвода се бе разделил с живота) и им се удаде да ударят неколцина турски бабаити, които преживяваха от грабежи по друмищата. След това селяни от Казанлъшко ги поканиха нататък; миналата година по същото време разни дерибейове и похотливци бяха причаквали насам жетварските чети, които слизаха на юг, и си бяха отбирали по-хубавите моми и млади булки, дето сетне не се чуло

повече дума за тях. Панайот и Стоян още с отиването си сполучиха да сгасят неколцина такива похотливци и дали се разчу за отмъщението им над тях, или просто тази година мераклиите се оказаха по-малко, но повече никой не обезпокои жетварите. Още по-късно ги повикаха за друга работа накъде Калоферско, та тъй малко по малко двамата хайдути се черкуваха за Възнесение не другаде, а чак в Троянския манастир...

Когато се върнаха, пушките им все още не бяха на мястото си. Проводиха те един сигурен човек до града (беше козар, служил дълго и честно при Иван, бащата на Панайот), който повика няколко техни верни другари. И на поканата им се отзоваха Юрдан Русев, Славчо Ненчев (син на убития преди години Ненчо Кехая и комшия на Панайот), Никола Боев и Жеко Байрактаров. И от тях узнаха истината — Георги Трънкин се бе върнал по-рано от уговореното време, събрал бе дружина от десет-дванадесет души и с нея бе ударил първо кмета на Емирлий, а сетне бе направил и опит да обере при Моллова кория царската поща, ама безуспешно (потерите, които двамата бяха видели от височината на Тюлбето, са били заради този неуспешен удар). Като изслуша всичко това, кръвта се качи в главата на Панайот и той се закани да намери миналогодишния си войвода и да го убие.

Когато вече се разделиха, на Слав Ненчев дойде на ума да съобщи:

— Абе знаеш ли, бате Панайоте, ти от есенес си татко! Бойка се сподоби с един чудесен момчурляк и го кръстиха на тебе, Стояне.^[7]

Като научи това, Панайот пожела да слезе в града — рожбата си да види и на Бойка да се отблагодари за голямата радост. Но го разубедиха — край тях в Ново село непрекъснато дебнели заптиета и читаци, нека Панайот да разбере, че за него вече няма друг дом освен Стара планина и друго семейство извън хайдушката дружина. Послуша ги. И никога не видя нито първородния си син, нито вярната и многострадална Бойка^[8].

Не мина много време и случаят пожела Панайот и Стоян да засекат Георги Трънкин заедно с още само един хайдутин — Иван от Беброво, другите си хора Георги бе разпуснал, понеже не можел да ги опази от многобройните потери, пък и „те не били добре запознати с хайдушките работи и затова се върнали по домовете си“. За бурната

разправия помежду им нека да се доверим (със съвсем незначителни съкращения) на спомените на Панайот Хитов:

„Тогава запитах Георги:

— Ами защо нападнахте такъв добър човек като Христо Данов? Нямаше други такъв влиятелен човек и всеки го почиташе. Хайде, обрахте го, а защо го и заклахте?

На това ето що ни отговори Георги Трънкин:

— Де да зная аз какъв е бил кметът Христо Данов. Казаха ми, че той бил лош.

Тогава аз му рекох:

— Ей, мой брате, ако ний слушаме хората, кой на кого трябва да отмъщава и кой какъв е, то тогава трябва да станем и от турските главорези по-лоши! Тия не са хубави работи и аз те уверявам, че щом вървиш по този път и не се пазиш от неправдата, то ти няма да живееш дълго време и ще бъдеш убит. И да не мислиш, че ний ще те убием? Има кой да убие и тебе, и нас, ако ний не се пазим от лоши дела. Защото ний трябва да бъдем справедливи!

Георги се позамисли и ми рече:

— Чуден човек си ти, Панайоте! Излязъл си по хайдутлук, а пък искаш и да гониш правда!

— Да — отговорих аз. — Без правда няма живот. И ще видиш, че е тъй.

И тъй, прекъснахме разговора и се съгласихме да ходим наедно. Пак Георги избрахме за войвода. Ходихме до есента през 1859 година. Нищо важно не можахме да направим.“^[9]

Към есента Георги отново обяви, че ще разпусне дружината и че ще изкара зимата във Влашко. Много от момчетата решиха да го съпровождат, но Панайот тръсна глава и отсече: не, отворил се бил и той от живота по Влашко, та тук, в Балкана, ще прекара до

запролетяването. Верният Стоян не пожела да се отдели от него и останаха двамата...^[10]

[1] Хърсово — днес гр. Хършова, Румъния. ↑

[2] Хаджиоглу Пазарджик — днес гр. Толбухин. ↑

[3] Емирлий — днес с. Болярско, Ямболско. ↑

[4] Равно буче — известно хайдушко сборище източно от Котел.

↑

[5] По-късно в спомените си (Моето пътуване...) П. Хитов ще даде най-хубавото си, най-поетично природно описание именно на тази гледка: „Изкачихме се на Стара планина и запряхме се на онова място, което се нарича Равно буче или Царски извор. Това място е твърде живописно. Аз мисля, че когато онзи българин е измислил песента:

*Горо ле, горо зелена,
и ти, водице студена...*

то той се е намирал на това място. Аз не съм в състояние да ви опиша ония впечатления, които изпита сърцето ми, когато се запрях на това място. Помислете си, че в това време беше пролет, помислете си, че дърветата се бяха покрили с нежни зелено-бели шумчици; помислете си, че сливите, ябълките и крушите цъфтяха; помислете си, че въздухът беше чист, миризлив и прохладен, а всичкото това действа на човека така нежно, щото го накарва да обича и отечеството си, и своите поробени братя, даже и своите неприятели.“.

↑

[6] Кушбунар — буквално Птичи кладенец — живописен извор и прочуто хайдушко сборище на Сините камъни над Сливен. ↑

[7] Малко отклонение от истината — за раждането на сина си Панайот Хитов научил около година по-късно при случайна среща със своя баща. ↑

[8] Според компетентния познавач на сливенската история Васил Дечев синът на П. Хитов се е казвал Люцкан, на името на Бойкиния баща, а не Стоян, на вуйчо му (както е в повечето народни песни и

дори в спомените на П. Хитов: Как станах..., стр. 97). Момчето се родило в 1858 г. и починало на четири години в 1862 г. „Подложена на постоянен тормоз поради мъжа си хайдутин, Бойка умира наскоро след детето си, но не е известно точно кога.“. ↑

[9] Тук съществува известно противоречие у самия П. Хитов. В по-ранните си спомени (Моето пътуване...) за същото време той казва: „Това лято беше за нас малко по-щастливо, защото имахме случай да очистиме няколко злодейски душици, от които беше проплакала всичката сиротиня“, но без да дава повече подробности. ↑

[10] Цялата глава — автентична. ↑

8.

Големи или малки успехи пожъна четата на Георги Трънкин — в Сливен много-много не се разбра. И не защото тук не достигаше ехото от тях. Причината беше, че в тази паметна 1859 година самият Сливен се задъхваше от събития вътре в него и не му стигаха времето и силите за отгласи на външните.

Преди още да удари часът на шумната разправа с владиката Кирил, за които се каза вече, назряха затруднения там, където сливналии уж се чувствуваха най-силни — в училището. Започнаха те с принудителното — поради надвисналата опасност — преместване на Чинтулов в Ямбол, последвано наскоро от заминаването на д-р Миркович. Двете девическа училища и трите взаимни и едно класно за момчета линееха от липса на учители, и то преди всичко от един такъв главен учител, който по знания и дарби да поеме работата на знаменитост като Добри Чинтулов. Разтичаха се общинарите и Панайот Минков сполучи да привлече един учител, който задълго остави светла диря в Сливен — еленчанина Никола Михайловски^[1]. Той обаче по някакви си свои причини остана в града само една година и празнотата, отворила се още от Чинтулов, отново зейна. Повторно си плюха на ръцете младите и будни членове на общината и успяха да доведат в Сливен един от най-видните си съграждани, който на много места досега бе въздигал училищата до нивото на европейските, три години бе преподавал даже като професор в Австрия, само в родния си град не се бе завръщал — Сава Доброплодни, сина на стария и уважаван клуцохорски учител хаджи Илия. Още с идването си Доброплодни не само отново изправи на крака сливенските училища, а даже прогласи Класното за „полугимназия“ — новост, с която сливналии особено много се възгордяха.

После дойде разправата с Кирил Одрински, с която Сливен се разчу от Цариград до Видин и от Охрид до Тулча.

Някъде по това време се случи и едно печално събитие, което потресе духовете в града, но робството бе приучило хората на подобни страхотии, та мълвата за него не се задържа много. Думата е за скоропостижната и трагична смърт на Минка, младата стопанка на

терзията Енчо Калудов. Заболя нещо булката и Енчо посред нощ потърси помощта на Костаки Хекимина. Отиде Костаки и още като видя прочутата с хубостта си Минка, целият се разтрепера от порочна страст и се развика на мъжа ѝ:

— Ти акъл имал ли си да не си потърсил толкоз време помоста ми бре! Не видис ли, че бере дуса горката зеница!... Тоз час бягай у дома, събуди слугата ми Николай и му кази да ти отлее от цервеното сисе, ама първом хубавицко да го разклати да му се вдигне утайката. — И още щом наивният терзия побягна навън, протегна нетърпеливи пръсти към жената: — Хайде, мойто момице, съблеци се и покази на цицо доктор къде е болката ти...

По същото време слугата му Николай, разорил се, но честен жеравненец, хокаше Енчо:

— Серсемин със серсемин!... Не се ли досети ти, че хекиминът те праща за зелен хайвер и иска да остане сам с булката ти? На, вземи цялото шише и бягай бързо назад!...

Бяга Енчо Калудов, но в дома си завари само разриданата Минка — призна му тя как хекиминът се възползвал от слабостта ѝ и макар че Енчо ѝ прости, два дни по-късно си преряза жилите и я намериха изстинала, плувнала в локва засъхваща черна кръв...

Разлютиха се сливналии, „чашата вече преля“ — можеше да се чуе от устата и на някои из най-улегналите, но едно друго събитие разбуди отново радостта и гордостта им. Учителят Сава Доброплодни — той бе започнал да се зове директор на полугимназията — свика цялото християнско население в двора на училището. С пламенно слово той показва на всички как създадената преди пет години Народна сливенска библиотека вече не е достатъчна да задоволи разностранния духовен подем на града и ги прикани да основат читалище: „То ще поеме под крилото си и ще доразвие библиотеката, но и ще дава на гражданството всичката друга духовна храна, за която то е зажадняло и която окончателно ще го откъсне от тинята на азиатската затъпялост и ще го приобщи към възхода на просветена Европа.“ Гидиков, от своя страна, заговори за „отговорност пред потомството“. Всички единодушно подкрепиха начинанието на директора, начаса записаха големи суми за „иззиждане темелите“ на новооснованото сливенско „Българско благотелно читалище“, като за пръв негов председател избраха Стефан Гидиков.^[2]

По това време общината се гърчеше от недостиг на средства за поддържане на училищата, новооснованото читалище и откъснатата се от Патриаршията църква, та д-р Георги Миркович напусна богато платената си длъжност в Ески Заара и тръгна по Влашко да търси помощ от преселените там и замогнали се сливналии. Сполучи той да събере до 600 златни минца и ги изпрати в родния си град, а сам продължи за Цариград, където веднага зае лично място в църковните борби.

Докато Миркович обикаляше по Галац, Браила и Букурещ, в Сливен отново се зашумя около името на Костаки Хекимина, този път обаче по повод на едно от най-паметните събития в града за тази година.

* * *

Някогашната градина на Тахир ага в подножието на Бармук баир, на север от Вълнаровия сокак, преди десетина години бе разпродадена от внука му Халис ефенди и сливналии засяха там лозя. В една юлска привечер двама неразделни приятели — Хаджи Димитър и Димитър Дишлията — бяха потърсили прохлада в лозето на Димитровия баща. Докато човъркаше с една сламка зъбите си, Хаджи Димитър рече смръщено:

— Чу ли за булката на терзи Енчо? Долна, работа, адаш — опропастиха една толкоз хубава и здрава българска фамилия...

— Не „опропастиха“, а „опропасти“, адаш — поправи го Дишлията. — Защото не са мнозина опропастителите, а само този грък, хекиминът.

— И не му е първица. Помниш ли как почерни сестрата на Желкин Никола? А и само тя ли е?

— Тоя човек е луд за жени, адаш. Разправят — видел ли жена, загубвал човешки образ и се превръщал в истински скот. И в махалата думат, през вечер, през две разни турци-сводници му водели срещу пари млади кадънчета.

— Пет пари не давам аз за кадънчетата и ханъмите, нека ако щат да лягат с всеки прокажен, ала не мога да му простя за озлочествените българки. — Хаджи Димитър спря изведнъж, замисли се. — Я повтори

това за кадънчетата, адаш. — И когато чу отново разказа на приятеля си, отсече: — В туй е разковничето, адаш, кадънчетата и пезевенците ще свършат работата. Слушай какво ми дойде на ума...

... Повече от седмица двамата приятели посветиха на дебнене и разузнаване около дома на Газибаров, в двора на когото в отделна къща живееше под наем Костаки, много нощи не си доспаха, ала научиха всичко, каквото беше нужно за плана на Хаджията. И в късната вечер на 5 август няколко дребни камъчета зашибаха по прозореца на хекимина. Отвори Костаки и надникна отгоре: пред вратата му се тулеха един едър чалмалия и до него — кадънче с яшмак на лицето.

— Пусни ни, хеким ефенди — рече приглушено чалмалията. — Болно е момичето, нуждае се и от цяр и... лечител...

Костаки отново усети непреодолимата тръпка по тялото си и на два-три скока слезе по стълбите, откряхна вратата. Лицето на снажния турчин му се стори нещо познато, но от кадънчето не видя много — яшмакът криеше лицето ѝ, — само зърна очите и къната по пръстите му.

— Що му има на младото? — попита.

— Не мога ти каза, хеким ефенди. Но ще е нещо такова, за лечението на което плаща не болното, а хекиминът... — „Турчинът“ се засмя нечестиво и прибави доверително: — Недокосвано от мъж е още, хеким ефенди, пък в лице — същинска райска хурия...

— Влизайте, влизайте по-скоро!

— Първо да се разберем за парите, хеким ефенди!

— Влизайте! — настоя Костаки. — Ако момичето е така, както го разправяш, няма да се пазаря, пък ако ще... Хайде, качвайте се! — И като изминаха стълбите, каза на „турчина“: — Ти чакай тука. Няма да съжаляваш, тъй да знаеш.

— Няма да съжалявам, сигурен съм — беше странният отговор, но гъркът не му обърна внимание. В това време той канеше „кадънчето“ към стаята си: — Ела, къзъм, ела!... Ще има да ме помниш с благодарност...

Затвори вратата след себе си и протегна похотливи ръце към „гостенката“.

— Отпусни се!... Махни това перде от красивото си лице, къзъм!...

С рязко движение „кадънчето“ отхвърли яшмака и пред очите на слисания хекимин се появи момък, когото Костаки познаваше — Хаджи Димитър, синът на хаджията Никола. В очите на мнимото кадънче светеше необуздана ярост, а в къносаната десница — лъскав ятаган.

— Сто е това? — премина на своя развален български Костаки. — За какво е този ноз в ръцете ти, Хаджи Димитре?

— За да ти наплатя за всичките ти борчове, куче краставо. — Хаджи Димитър се нахвърли върху него и докато хекиминът се разкрещя за помощ, започна да му нанася удари: — Туй е за сестрата на Желкин Никола!... Туй за булката на терзи Енчо!... Туй!...

Нямаше нужда да продължава повече — виковете за помощ престанаха, а Костаки, „заклан като яре“, се повали на пода и мръсната му душа се отдели от не по-малко омърсеното тяло.

— Да се измъкваме! — каза Димитър Дишлията, като надникна в стаята. — Виковете може да са събудили комшиите...

Понечиха да тръгнат, но един глас ги спря:

— Сполай ви, братя българи!

Обърнаха се — беше жеравненецът Николай, слугата на хекимина.

— Сполай ви! — повтори човекът. — Свършихте едно добро дело, но го доведете до край.

— Какво искаш? — попита за двамата Хаджи Димитър.

— Турчулята ще хвърлят вината върху мене... Пък и ме е страх от самия мене си, братя. Ако рекат да ме измъчват, може да не устоя...

— Идвай тук! — заповяда му Хаджи Димитър и го натика в едно килерче. — Заклучвам те и оставям ключа на вратата. Така и най-тъпият ахмак от конашките копои ще разбере, че други са свършили работата.

Навън „чалмалията“ и „кадънчето“ се разделиха. Хаджи Димитър отиде на Хамам баир, където по-малкият му брат Тодор го чакаше с дрехи в ръка. Закопаха женските, а до сутринта Хаджи Димитър изчисти къната от пръстите си.

Като гръмна вестта за погубването на Костаки Хекимина, цялото християнско население на града възликува, а турците побесняха — по-късно се разбра, че покрай службата си на лекар Костаки през цялото време е бил и шпионин на конака. Заптисаха над петдесет души,

между тях и Хаджи Димитър, но скоро ги пуснаха, защото не намериха улика против никого.

А бурната 1859 година продължаваше...

[1] Никола Михайловски — брат на Иларион Макариополски и баща на поета Стоян Михайловски, — безспорно един от най-крупните и най-просветени учители на нашето Възраждане, неизвестно защо не се ползува с признанието, което заслужава. Тук ще се задоволим да дадем кратки биографични бележки за него. Роден е в 1818 г. в Елена и получава много високо образование — завършил философия в Москва. Учителствувал в родния си град, после само една година в Сливен, но „младото поколение и до сега помни неговите неуморни усилия за уреждането на училищата и за премахването от българската книжнина гибелното фанариотско влияние“ (Илюстрация Светлина, г. IX, 1899), после се прехвърлил в Търново, където станал първоосновател на т.нар. Търновска правописна школа. Завърнал се в родния си град, той създал тамошната „даскалоливница“ — училище за подготовка на учители. Починал в 1892 г. ↑

[2] Първото име наистина е било „Българско благотелно читалище“, след Освобождението преименувано в Българско народно читалище „Зора“, както се нарича и днес. В повечето изследвания (напр. Юбилеен сборник на Българското народно читалище „Зора“, С., 1910, или също Забел Топузян, „Първите библиотеки в Сливенски окръг“, в. Сливенско дело, 6 юли 1976) основаването на читалището се свързва с 1860 г. Тук обаче приехме 1859 г., както това е посочено от д-р Табаков (История на... т. II, стр. 568) и З. Киров. Исторични бележки за българското народно читалище „Зора“ в Сливен, в цитирания Юбилеен сборник, стр. 20. ↑

9.

На почукването отвори лично Евтим чорбаджи. Поздравиха се — по-любвеобилно от страна на Евтим и по-сдържано от Силдаровците — и четиримата влязоха. Бяно се огледа. Просторен, лъхащ на заможност двор, поддържан и просто смущаващо чист — навярно беше единствена грижа поне на две слугини, — да се запиташ как стопаните не са го застлали с черги, но същевременно в него се усещаше и някаква студенина и неприветливост, сякаш тук всичко беше „като за гости“, нестоплено от човешки дъх и човешки длани, бърсано и лъскано като за показ.

Докато вървяха по калдъръма, изкусно подреден в множество плетеници и различни фигури, една странна мисъл се мярна в съзнанието на Бяно. Някога, в младите години, душата му по много часове всеки ден, а сънищата му по цели нощи пребиваваха тук, бяха си създали своя подредба и по своему бродеха в нея и се чувствуваха „като у дома си“, пък всъщност сега беше първият случай — навярно щеше да остане и единственият, — когато Бяно прекрачваше „на истинско“ през този праг. Как ли е било тогава? Все такъв хлад ли е появявал от четирите края на обширния двор и от къщата, очевидно градена, без да се прави сметка на парите? В коя ли соба са живели в действителност Жечка и Божура Стефанова? Или може би Божура си е имала своя съвсем отделна, моминска собичка? На горния кат ли или долу, при слугите и хамбарите?

Долови, че е изпуснал някаква реч и побърза да се извини:

— Ще ме прощаваш, не те чух добре, Евтиме чорбаджи.

— Пътувал си по далечни места — повтори думите си Евтим, докато прекосяваха един до друг калдъръма. — Как е нататък?

— Много свят изходих и много народ видях. За кое питаш, Евтиме?

— Как живеят хората по Влашко? Въртят ли алъш-вериша?

„О, Господи! — изпъшка в себе си Бяно. — След минута ще се решава съдбата на дъщеря му, и то дъщеря, за която не на уж, а *наистина* дава мило и драго, пък се закахърил за алъш-вериша...“

Помисли да не отговори изобщо — идеше му някак обидно за самата Златина, — после разбра, че не ще е разумно, нито човечно („и без това нося достатъчно горчивина и тегота на този дом“ — каза си), та поблагодаруми да каже от немай-къде:

— И там кой по-добре, кой по-зле, като тука. Само дето никой не ги хули и обижда за вярата им, нито своеволи с имането им.

— Това, виж, е хубаво — рече Евтим, докато се качваха по стълбите.

— Кое?

— Ами това за имането. Оня, дето е по-пишкин в альш-вериша, няма да е с букаи и на ръцете, и на краката само защото вярва в Христа.

В одаята, цялата застлана с дебели килими от далечна Персия и украсена се атлазени възглавки в различни цветове по миндерлиците, ги посрещна Йосиф. Настаниха се — от едната страна бащата и синът, от другата Бяно, Трънка, Яна и Найден — и разговорът като че трябваше вече да започне. Бяно Абаджи се почуди — нима щяха да говорят в отсъствието на онази, която беше най-засегната? И попита:

— А Златина, чорбаджи? Мигар тя не желае да чуе що съм донесъл от шест месеца път по далечни краища?

Евтим и Йосиф се спогледаха — от този бързо разменен поглед Бяно подразбра, че въпросът ги жегна по отворена рана.

— Абе тя, нашата Златинка... — започна с тон на недоизпитано хитруване Йосиф, но Найден го прекъсна рязко:

— Що? Да не е болна?

— А, не е — призна, посрамен, Евтим Димитров. — Нещо стана с момичето, сам не мога ви каза какво. Но от Петдесетница не ни е проговорила, не е седнала с нас на една трапеза. Цупи се... — После внезапно му хрумна: — Стори едно добро, Бяно Абаджи, иди ти я покани. Невям на тебе моята златна Златина няма да откаже...

Имаше нещо нелепо в тази молба — чужд човек, почти непознат, да замества бащата, — но Бяно предпочете да не разочовърква работата: при сполука и благополучие никой баща не стига дотам сам да се примоли за такава намеса. Запита само:

— Къде е девойката?

Упътиха го. Той почука на протката и макар че не чу много ясно покана, влезе. В собичката здрачеше, та му потрябва малко време да

си приспособи очите. И тогава я видя — Златина седеше отпуснато в най-отдалечения ъгъл с безволево сплетени ръце на скута. При появяването му тя с видимо насилие над себе си се изправи:

— Добър ден, господин Силдаров.

— Добър ден и на тебе, Златино. — Той пристъпи две крачки към нея. — Оттатък сме с жената и Найден. — Не го искаше, пък последното име прозвуча натъртено и подчертано. — Няма ли да дойдеш при нас?

Тя се поколеба, но видя се, че реши да го последва.

— Може ли само една-едничка дума предварително, господин Силдаров? — И когато той потвърди, попита тихо: — След като разговаряме, ще мога ли да ви назова „татко“?

Безкрайна, нечовешка жалост сви сърцето на Бяно. Испита желание да побегне — уплаши се да не се разридае пред момичето.

— Страх ме е, че не, Златино — призна горестно. После прибави: — И искам да знаеш, момичето ми, че до последния ден на живота си ще страдам за това...

— Разбирам — каза тя сломено, — разбирам всичко. Струва ми се — е, нека бъде предчувствие, — че пътищата ни повече никога няма да се кръстосат, господин Силдаров. Но ако все пак се случи, ще ми позволите ли да се обръщам към вас с тази най-свидна дума? Защото... защото аз вече нямам друг баща освен вас...

Бяно не разбра това последното и не помисли да пита — в подобен миг всякакъв въпрос би прозвучал като жалко клюкарство. А на въпроса ѝ отговори, като прекара ласкава ръка по къдриците, които се подаваха изпод забрадката ѝ — и това замести хиляди думи...

Влязоха при другите и Бяно, внезапно озовал се в ролята на домакин и разпоредител, покани момичето да седне. Златина се поколеба за секунда, после прекоси одаята и седна до Найден — толкова близо, че сукманът ѝ покриваше коляното му. Зае своето място и Бяно. Не беше време нито за празнодумни встъпления, още по-малко — за лаф-мухабети, та той започна направо:

— Помолих да ви споходим, за да кажа едновременно пред всички истината, до която достигнах през почти шест месеца бродене.

Нямаше да ги занимава с него, но то беше голямо бродене, неговото. Запътил се бе да търси най-напред Кара Танас войвода, който бил „някъде из Горна Добруджа“. Но то земя за преброждане ли е, тази

„Горна Добруджа“? И да дириш не кого да е, а един от най-големите войводи, който трябва да е останал без ум, за да не си смени името, когато се заселва за мирен труд? Заради всичко това Бяно най-напред бе отишъл отвъд Дунав, в Браила, и там бе намерил приятеля на младостта си Паскал Хаджи Кутьов. Погостува му, а в същото време Паскал чрез другите преселници — те се държаха един за друг и си имаха нещо като тайна мрежа помежду си — влезе в следите на Кара Танас. И го откри: престарелият хайдутин доизживяваше годините си в едно добруджанско село на име Яшлар кьой^[1].

Яхна коня Бяно и се отправи към Яшлар кьой, намери войводата. Кара Танас трябва да гонеше деветдесетте, но гостът веднага го позна — запазил бе същата, макар и вече поприведена, висока снага и същото вечно изражение на кротка печал върху лицето. Позна го и Кара Танас — бог се бе показал милостив към него, та му бе запазил разума непокътнат. Спомни си той и трагичната случка, когато предаде на гибел сина на един от най-добрите си другари. Но повече не може да каже — пред посичането Манол наистина произнесъл някакво име, но войводата още тогава не го записал в ума си. Но затова пък му даде името на онзи, който бе отсякъл главата на лекомисления хайдутин — Коливрат Грозьо, — и криво-ляво го упъти: последно се чуло за него в Букурещ...

Озова се в Букурещ Бяно и там попадна на друг от свидните си стари приятели — д-р Иван Селимински. Може да се каже, че докато беше в Букурещ, Селимински („хаджи Иван“, както продължаваше да му казва Бяно) не се отдели нито за час от него; не само се наприказваха до насита за патилата си през изминалите тридесет години (хаджи Иван нито веднъж не го каза, но Бяно неведнъж усети вътрешното му покаяние за това, че някога бе повел своите към Преселението), за намеренията си занапред и за състоянието на народните работи и своето участие в тях, но Селимински също го запозна с другите „народни хора“, намерили укритие във Влашко — от гладните и дрипави хъшове по ханища и кръчми до по-замогналите се българи, като братята Христо и Евлогий Георгиеви, Михаил Колони, Иван Касабов и още неколцина други, които не се бяха навълчили само да трупат пари, а имаха постоянна грижа и за поробеното отечество.

Някакъв бивш хайдутин от хъшовете, възстар човек на име Никола, бил навремето в дружината на Кара Танас, го насочи по

дирите на Коливрат Грозьо към Кишинев. От Кишинев други го препратиха далеч на север в градчето Твердица, създадено от преселници из село Твърдица. Грозьо наистина бил известно време насам, но после поел към Болград в Бесарабия. И така като обикаляше подир бившия хайдутин (не се сърдеше на обикалянето; напротив — благославяше бога, че, по всичко личи, още не е прибрал Грозьо при себе си), Бяно поред споходи няколко бесарабски села, чиито имена му бяха толкова познати — Кортен, Есирлий, Дермендере, Чаирлий; навсякъде го посрещаха със сълзи на очите — преселниците, които в тези далечни места бяха създали села с имената на своите предишни, в негово лице сякаш виждаха самата си изоставена родина... И най-сетне в тамошното село Трапоклово Бяно откри човека, когото търсеше, само че сега той не се казваше Коливрат Грозьо, а Гроздан Стоименович Феодоров.

Ето — това беше одисеята, която Бяно претупа с простите думи за „шест месеца бродене“.

— Преди повече от тридесет години брат ми Манол хванал една нощ гората и станал хайдутин в дружината на Алтънлъ Стоян войвода. Защо? Защото убил турчин. По-важното е къде го е убил този турчин. Случило се то една нощ, че попаднал, на нощната стража, когато... прескачал дувара на Ганка Увичката...

— А! — възкликна на това място Евтим. — Ами че тя беше комшийка... протка имаме към нейната градина...

— Захванахме комай да проглеждаме — обади се в отговор Трънка.

— После едно нехайство на Манол станало причина дружината на Алтънлъ Стоян да бъде изненадана от нощна потеря и разбита, а сам войводата смъртно ранен. Ама ще попитате — какво е било това нехайство? Поставен бил на стража, пък своеволно напуснал поста си и слязъл в града. Заради жена. Не били още венчани, пък тя, злощастницата, носела вече под сърцето си негова, Манолова рожба.

Не можал да я види, а в същото време станало разгромяването на дружината — продължи тихо, но отчетливо Бяно. — Тогаз в Манол заговорила съвестта и отишъл при друга хайдушка дружина и поискал от нея съд над себе си. Това станало при Злостен, нали го знаете, накъмто Котел. Признал всичко без едно — името на жената. Осъдили

го на гибел, посекли го и го затрупали там нейде в Злостенските пещери.

Бяно спря, извади шарен месал и избърса потта, избила по челото му.

— Това ли е? — попита Йосиф. Може и да имаше някакво чувство във въпроса му, но всред напрегнатото мълчание той прозвуча хладно и нелепо.

— Има още съвсем малко. Когато коленичил, и разголил врат за ятагана, брат ми на два-три пъти произнесъл едно име. Име на жена. За да чуя това име, аз пребродих всичко между Яшлар кьой в Добруджа, Букурещ и, кажи го, половината Бесарабия. Господ ми помогна да намеря палача, а него пък онази случка така впечатлила, че е запомнил последното слово на Манол. А то е било... „Божура!... Божура!...“ — Бяно повторно избърса чело. — Разбирате ли, люде? Разбираш ли и ти, Найдене? Аз не съм ти баща, а чичо, брат на баща ти. И Златина... Е, да, Златина ти е кръвна братовчедка...

Само той си знаеше колко му струваше да разкаже всичко това и повече от него — да нарани двамата млади. Сега, когато изрече и последната дума, той усети един огромен товар да се смъква от раменете му. И намери сили да огледа шестимата в тази одая. Отсреща Йосиф не изглеждаше особено развълнуван, ако нещо все пак можеше да се прочете върху лицето му, то бе някаква смес от любопитство и безстрастен сеирджилък. Обратното — Евтим беше видимо разтревожен, и то разтревожен за дъщеря си, защото просто тръпнеше в очакване на онова, което ще последва от нея. Яна бършеше една сълза, хлъзнала се по страните ѝ, а до нея Трънка стоеше както обикновено — корава, смръщена, непреклонна. Найден гледаше надолу в краката си; сякаш камък, а не лице беше това неговото. И накрая Златина, почти сгушена до рамото му — с опънат безкръвен образ, но с учудваща решителност в очите, които сега изглеждаха челиченосиви. Докато я гледаше, Бяно почувствува една стара, много стара рана да кърви в него — в този момент Златина толкова приличаше на леля си Божура!...

— И аз ще добавя нещо — неочаквано се обади Яна. — С Божура бяхме дружки, после... после животът някак ни раздели. Когато обаче стана нещастieto с нея, отидох да я навестя. Тогава ти, Найдене, беше ей толчав, пеленаче, та занесох едно юрганче и някаква

дрешка за тебе. Но друго исках да кажа. Когато бях при майка ти, добрата стара Нехиря ханъм те нарече с едно галено име. Аз го чух като Манчо, а може да е било...

— Е, Манолчо, разбира се — все така безучастно рече Йосиф.

— Сега наистина нещата се проявиха — намеси се Трънка. — И ако слушаш мене, Найдене, можеш да се гордееш и с баща си, и с майка си. Манол може да е извършил грях към Алтънлъ Стоян войвода, но е намерил сили сам да потърси изкуплението му. И беше мъж и българин за чудо и приказ!... Познавах и майка ти. Славна жена беше тя, щом можа както Христос към Голгота да извърви цялата стръмнота на пътя си. И с открито чело да достигне до края му.

— Пропущаш само едно — продума Найден, без да изправя глава. — Забранената им любов е била проклятие. Това проклятие е погубило първо тях двамата... а сега се стоварва върху Златина и мене.

— Проклятието не е безименно — заговори на свой ред Златина. — Има то даже не едно, а две имена: на Евтим Димитриади и на неговия баща Димитраки чорбаджи...

— Не! Не!... — почти извика Евтим и разпери пръсти, сякаш да отблъсне някого или нещо.

— През месец май намерих една жена, която навремето е слугувала тук, в тази къща. Измежарката Донка. Ти, тате, трябва да си спомняш за нея, защото като че сте имали някакви общи спомени... Намерих я, казвам, и я разпитах. И от нея къде с убеждение, къде с дарове изтръгнах всичко за злочестината на леля ми Божура. Когато сте научили, вие двамата, чичо и братовчед, не сте протегнали ръка на нещастницата, а сте я напъдили като куче. Не любовта на Божура и Манол — *това* е било началото на проклятието. Дъщерята прогонена, майката доведена до самообесване...

— И заради приказките на Донка ли...?

— Не заради приказките на Донка, тате, а заради мръсотията — твоята и на баща ти, — която се съдържаше в тези приказки. Още тогава аз реших, че повече нямам баща, нямам семейство, нямам дом. Само чаках господин Силдаров да се върне от... — Лицето на младата жена за пръв път се смекчи от някакъв повей на замечтаност. — Ех, господин Силдаров, господин Силдаров, защо ли бихте този път до далечните чужбини? Ами че тя, Найденовата и моята орис, беше решена още тогаз, когато се разбра, че той е син на леля ми Божура!

Какво значение имаше по-нататък дали баща му е Манол Силдаров, или някой друг?

Бяно и Яна се спогледаха — тази всъщност проста истина за първи път достигна до съзнанието им. А в същото време Златина продължи:

— Ама и аз нося сърце човешко — все си казвах, че след едно такова пътуване през миналото, погледнеш, че се разкрие нещо ново не за бащата, а за майката... Е, вижда се, не било. Чудесата все още се случват само в приказките.

И пак се възцари мълчание. Този път изглеждаше, като че ли то никога няма да свърши.

— Е, какво? — наруши го най-сетне Трънка. — Разбра се всичко. Можем да си тръгваме.

— Почакайте! — сякаш се сепна от сън Златина. — Ще си тръгвате, това се разбира. Но имам още една молба. Може ли да разменя няколко думи с Найден... насаме? — Всички потвърдиха мълчаливо. Щеше да има една голяма раздяла и никой не можеше да я осквернява с присъствието си. — Вие ли ще излезете или да излезем ние?

— Идете вие оттатък — каза Евтим. — И кажи на слугинята да донесе нещо — сладки, ракия, мезета — нам съвсем изхвъркна из акъла, че трябва да почерпим... каквото и да е било...

Младите излязоха и се чу как Златина предава бащиното си нареждане, после и хлопването на отсрещната врата зад тях.

Надонесоха ракия, краставички, курабии, емиш... Разсипаха, но никой не посегна към почерпката, само Евтим Димитров на бърза ръка обърна няколко чашки и след тях видимо се поуспокои. Минаха двадесетина минути и Бяно се надигна, след него и двете жени. Излязоха на пруста, съпроводени от стопанина на дома и неговия син.

— Повикайте Найден — помоли Бяно Абаджи. — Тръгваме си.

Йосиф почука на вратата на девойката — никой не му отговори. Почука втори път, после отвори протката. И се засмя глуповато:

— Няма ги! — каза. — Птичките са избягали...

Изтичаха при него, избутаха го. Ниското прозорче от другата страна на собичката зееше отворено, а от двамата млади нямаше и следа.

— Този разбойник!... — разкрещя се Евтим. — Повикайте стража!... Конака!... Прелъгал я е!...

Отговорът дойде оттам, откъдето най-малко го очакваше. Трънка приближи до него, улови го с две ръце за елека, разтърси го и с дива злоба, на която не можеше да не се повярва, изсъска в лицето му:

— Слушай, песи сине!... Веднъж вече си погубил двама млади. Ако сега само кажеш „гък“ да повториш мърсотата си, аз с тези мои ръце ще те убия...

* * *

Точно три денонощия по-късно Найден и Златина се прибраха всеки в дома си. Нито някой ги попита, нито те казаха къде са били и що са правили.

А още едно денонощие по-късно Евтим Димитров дотича запъхтян у Бянови. Беше по риза и чехли — от това се виждаше какво вълнение го е преследвало. Не разбраха нищо от несвързаните му приказки, обилно подправени от искрени сълзи. Натика едно листче в ръцете на Бяно. На него имаше само няколко думи — без обръщение и без подпис:

„Не ме търсете — няма да ме намерите. Пък и ще бъде загубено време за альш-вериша...“

— Знаеш ли нещо за момичето? — обърна се Бяно към сина си.

Найден отначало не можа да отговори — устата и гърлото му бяха внезапно пресъхнали. Пийна вода от стомната и едва тогава рече:

— Не, туй е ново и за мене. И ме е страх да не би...

— Не, не е най-лошото — намеси се Яна. — Туй си личи от бележката.

— Тогава аз ще я намеря! — решително заяви Найден. — Тръгвам и без Златина няма да се върна!...

Не се поддаде на никакви убеждения. И същата вечер яхна кончето, с което Бяно бе обикалял по чужбина, и сякаш се стопи в

тъмнината на есенната нощ.

[1] Малко отклонение от истината — прочутият войвода умрял три години по-рано, в 1856 г. Иван Богданов (Хайдутски войводи през Възраждането; в: Бележити българи, т. II, С., ДВИ, 1968, стр. 29) пише за него: „Запазен е спомен, че когато жеравненци започнали да се изселват в Русия след Руско-турската война през 1828–1829 година, Кара Танас ги охранявал с дружината си. Придружил ги чак до Северна Добруджа, но не заминал с тях. Останал да живее в Добруджа, той умрял в дълбока старост през 1856 година.“. ↑

10.

*Светът е един мост, по който минава
пътят на царя и сиромаша. Който върви по
правия и справедлив път, намира спасение при
бога.*

Турски надпис от
1585 г. на моста в
Харманли.

Три дни и три нощи валя така, като че дядо господ бе отприщил всички небесни язове. По-право не валеше, а се изливаше; а какво беше в Балкана можеше да се съди по това, че още на зазоряване в края на първата дъждовна нощ горе забуча и застана, после по трите сливенски реки се юрна такава луда вода, каквато сливналии не помнеха от половин век.

Тъй както навън се лееше и плющеше, клуцохорчани всяка божа сутрин виждаха новоназначения директор господин Сава Доброплодии да излиза от бащиния си дом в най-горния край на Попската махала, току под самия Хамам баир — същия този дом, в който по-старите сливналии и сливналийки бяха прогледали за четмото и писмото при родителите на Доброплодни даскал хаджи Илия и даскалица хаджи Трандафила, — отваряше сиво-кафяв кариран чадър над главата си и като подскачаше по камънаците или джапаше направо през локвите, се отправяше надолу покрай Хадживълковата или избикаляше отляво през малко по-щедро закалдъръмената Драгойчева махала. Любопитни погледи и зевзешки подмятания го проследяваха по този му път, а сетне го изчакваха за обратния. Любопитството беше за чадъра — този беше вторият чадър, благоволил да посети Сливен (първият бе принадлежал на един маджарски търговец по панаира преди десетина години, ама тогава се случи все слънчево време, та маджаринът не го използваше, а само сегиз-тогиз го отваряше над главата си, колкото да привлече мющерии) и него учителят си го бе донесъл от далечна Австрия. А зевзекльците бяха по причина на самото това отиване до

реката и връщане до Попската — трябва да бе забравил Сава Доброплодни, че когато валеше по този начин, бродът през реката се заливаше и тогава само птичките можеха да се прехвърлят от Клуцохор в същинския Сливен.

В това последно се уверяваше всяка сутрин и директорът, когато заставахе до брега на Куруча. Защото, общо взето, слабата по друго време река сега бе напълнила коритото си до средата или дори над средата, та положително над плоските камъни, по които иначе се минаше с подскачане, сега навярно имаше повече от човешки бой вода, бърза, пенлива и гневно разбучана, която устремно влачеше щубраци и трупове на овце и прасета, а веднъж дори зърнаха и един елен с големи чаталести рога.

Спираше до високия бряг, учителят и високата му мършава фигура понякога стърчеше по цял час там, а сетне (по думите на заплювците) „подвиваше опашка“ нагоре към дома. Подчиняваше се той на природната стихия, която го възпираше и му пречеше да изпълнява длъжността си, ала вътрешно никак не „подвиваше опашка“ — душата на свития и тих по характер Доброплодни^[1] се бунтуваше и негодуваше — не от необозримите и неподчиними на човешката воля прояви на природата, а от бездействието и непредприемчивостта на съгражданите си.

Все с този бунт в душата си в неделя — то беше четвъртият ден на дъжда — на църква Доброплодни подшушна на поп Юрдан желанието си да говори след службата. А като му каза и темата на словото си, свещеникът изцяло застана зад него; той също отдавна бе осъзнал нелепото откъсване на двете главни махали на Сливен, което понякога ставаше причина дори за осуetyаване на насрочение сватби... И след заключителното „амин“ на службата, учителят се качи на амвона и се обърна с пламенна реч към съгражданите си. В спомените си той подир години ще я нарече само „трогателно слово“, но тя беше огнена и бичуваща, а самият оратор изглеждаше неузнаваем — от възслабата му снага бликаха енергия и сила, и сякаш осезаемо плисваха над слушателите, дългото му и мъдро лице искреше от заразяващ огън, изпъкналото и широко чело като че излъчваше сияние. Сава Доброплодни започна с два добре подбрани цитата от Евангелието, после със силни думи похули безучастието и равнодушието към народните работи и едва тогава спомена пръв път за

моста. Но в разпалената му реч мостът не беше само средство за преминаване над придошла река — той го превърна в символ на прехода от старото и изостаналото към „напредничавостта, всенародния наш подем и преуспяването“. А когато, разпален, вмъкна и такива думи: „В Цариград църковните наши първенци водят истински битки, за да докажат на властта, че ние не сме «румиллети», а «булгармиллети»^[2], че няма никакви духовни разлики и прегради например между нас и братята ни от Кукуш или между тракийците от Кавала и северняците от Тулча. А на какъв хал сме ние, братя християни, щом като оставяме една нищо и никаква река да ни отдели от Сливен така, като че е отвъд морето“, слушателите вече напълно се заразиха от неговата жар — в очите им мостът стана дело на народността, а не на простата връзка между двете махали. Разбунени се множеството, дочуха се викове: „Стига думи — да строим!“, разпалеността проблясна във всички очи. Тогава Сава Доброплодни обяви, че тозчас се пуца в църквата подписка за набиране на средства за построяването на моста и че пръв от всички записва триста и четиридесет гроша, което е половинмесечната му плата като директор.

Предварително подготвената за подписката тетрадка взе не друг, а лично поп Юрдан и тръгна между богомолците. Почти не му се случи да убеждава някого: всички от сърце записваха големи суми, а по-бедните — обещания да работят по десет, по петнадесет, че и по двадесет дни на строежа, други дариха коли камък или греди, а уста Тодор Карахристоолу (същият, който навремето построи „хавриката“ на Добри Желязков, а по-късно, когато Мустафа Кяни бей го подигра при заплащането на труда му, заби теслата в пода на конака и се отказа от занаята) се врене да приготви даром плана на моста... Само веднъж се наложи на поп Юрдан да прояви, че под власеницата на уж смирен богослужител е един хайдутин, случайно не хванал гората. То стана, когато подписката стигна до богатия хаджи Гендо. Записа дарението си хаджията, а поп Юрдан надникна в тетрадката и рече:

— Сбъркал си, хаджи. Една нула си изпуснал...

Погледна хаджията и размаха пръст:

— Не, отче. Петдесет съм намислил и петдесет съм записал.

Поп Юрдан го изгледа кръвнишки, сетне поотмести патрахила си и зад него се видя посребреният объл тепелик на един пищов и кокалените дръжки на два калъча.

— Аз пък твърдя, че си изпуснал една нула — каза вледеняващо. — Даскал Сава дава триста и четиридесет, че ти ли ще се измъкнеш с някакви си петдесет?

Хаджи Гендо комай не чу сравнението, но добре видя другите „съображения“ на свещеника и кротичко се подчини, като поправи дарението си на петстотин. Така само за час се събраха до десет хиляди гроша.

А после клуцохорци си плюха на ръцете и още преди ледът да скове Куруча, над реката се бе белнал Големият мост.^[3]

[1] За характера на Сава Доброплодни са изказани много и твърде противоречиви оценки. Добри Желязков например (в писмо до Селимински) го нарича „хитар и локав“, „Цариградски вестник“ го обвинява в „ленност и безстыдност“, но ние сме склонни да отхвърлим тези осъдителна думи, най-често плод на лични отношения — Доброплодни очевидно си е знаел цената на учител и е държал да получава съответно признание и заплата, но е бил с високи морални и преподавателски качества (показателно е, че е бил търсен за главен учител или директор почти в цяла България), не е стоял настрана и от обществения живот, дори когато това е било свързано с рискове — например именно той е произнесъл пламенното родолюбиво слово, когато няколко месеца преди описваните събития сливенци са изгорили посланието на владиката Кирил. Тук дословно възприемаме характеристиката на д-р С. Табаков (История на... т. II, стр. 444): „Местният управител на сливенските училища Сава Доброплодни, инак свит и тих...“. ↑

[2] Основният коз на Патриаршията в църковните борби е било, че турците са възприемали цялото християнско население на Полуострова като „рум-миллет“, т.е. „гръцки народ“ и не са го делили на отделни християнски народности — следователно според Фенер нямамо е никакви предпоставки да се създава отделна християнска църква извън Патриаршията. След истински епични борби църковните дейци са успели да наложат признаването на „булгар-миллет“, български народ, като нещо напълно различно от гръцкия. Така неусетно за турците всъщност църковната борба е довела до пробуждане на националното съзнание на българите и чувството за обща народност. ↑

[3] Цялата глава — автентична; мостът, многократно поправян и разширяван, съществува и днес под същото име — Големия. Намираме, че си заслужава да предадем как описаните събития са разказани от техния главен герой — Сава Илиев Доброплодни (Кратка автобиография. С., 1893): „В Сливен лете, като вали силен дъжд, вливат се водите до толкоз много и дохожда силен куруч (вади), щото от Сливен до Клуцохор и обратно няколко дена не може да се отиде, та в неделен ден и да има сватби между двете махали, те се отлагат. По тази причина един неделен ден, като не можах да отида в Сливен поради силния куруч, отбивам се в клуцохорската черква, възлизам подир Евангелието на амвона, казвам едно трогателно слово срещу хладнокръвието им да търпят толкова години да се прекъсват сношенията между Сливен и Клуцохор и да не се постараят да направят един мост. Приложих им, че днешния ден е най-сгодният подир черква да направят един каталог, да напишат по-имотните, да ги поканят всеки да спомогне според силата и волята си за направата на един мост доста здрав и подкрепен и да се именува той Асенский мост, защото водата иде от Асенския боаз и че на това ще спомогнат и сливенци, и правителството. Словото направи изискуемото впечатление, него ден се събраха 10 000 гроша и мост се направи.“. ↑

11.

Един прост стар хайдутин ми говореше едно време така „Ние сме пратени от бога да вардиме сиромасите и да наказваме злочинците, а ако е така, то трябва да бъдем честни, правдолюбиви и чистосърдечни. Българският народ няма ни царство, ни покровители, ни защитници. Той трябва да се надее на бога, на нас и на своята юнашка снага, па ако е така, то хайдутинът трябва да варди честта му, да варди нещастните и вдовиците и да утешава беззащитните.“

Панайот Хитов

Като се разделиха с онези от дружината, които отиваха „да карат живот“ цяла зима във Влашко, Панайот Хитов и шурейт му Стоян Папазов останаха в Балкана. Не поминуваха без работа, но и бяха избавени от вечната грижа на хайдутина — за хляба; другарите им от Сливен и околните места — главно Слав Ненчев, Никола Боев, Димитър Палича и от Драгоданово Стойчо — ги снабдяваха почти редовно с храна. И всичко уж вървеше добре, но както всичко добро, и това не се оказа вечно — някъде скоро след началото на коледните пости времето внезапно и рязко се влоши. Пресече го на студ, дъждът, който се ля напоследък, се превърна в обилен сняг, като прибавка към него от боазите се отпуши и оня, лудият и неудържимият сливенски вятър, който награби гъстия сняг и го завъртя в шеметни вихрушки — на две крачки от тебе е вече такава бяла и разлюляна до безумие преграда, че не човек, а даже скала или дърво не можеше да видиш.

И сякаш за капак на всичко точно тогава Стоян се разболя. Не беше той от кекавите, но и не бе скитал години козар по планините като Панайот, че да привикне на негодите и простудата го надви, свали го, подпали го в огнища...

Ямурлукът на плещите му — добре накиснат от дъжда и сетне превърнат в лед — беше студен и корав като дъска, но все пак помагаше, поне пазеше от вятъра. Панайот седеше на един камък под скалата Даямата на Сините камъни, която образуваше нещо като естествен навес, гушеше се във вкочанения си ямурлук и напъваше поглед да пробие снежната завеса. Какво очакваше да види, сам не знаеше. Че никой, дори родният му брат, не би дошъл в тази фъртуна — туй се разбираше от само себе си. И все пак — пуста надеждица човешка! — той се взираше и очакваше. Защото не пратеше ли господ някаква помощ...

Зад него се чу неясен шум. Панайот отиде до дъното на навеса под Даямата и разбра — болният Стоян бълнуваше, от устните му се откъсваха несвързани думи: „Тодорчо... Удрят... Крака... Хюсеин Симитчи...“ Разбра се — както беше в полусвяст, той преживяваше отново тежката случка в Гюлджука, при която бе пострадал брат му. Панайот сложи ръка на челото му, после поклати загрижено глава — шуреят изгаряше в огън и не стореше ли нещо да му помогне, може би до ден-два щеше да се наложи да копае трап за него...

Внезапно му хрумна да награби болния на гръб и да го занесе на Барите, в долапа на кръстника му. Хрумна му и веднага пропъди тази мисъл — нито щеше да успее да го носи толкоз път през бурята, нито беше сигурно, че ще намери Бяно Абаджи на долапа, нито — че там ще има топлина и церове като за лечение на човек, който вече се мятта между живота и смъртта. Тези мисли го доведоха до едно тройно заключение: че трябва веднага да пренесе Стояна някъде, че туй пренасяне не може да стане на ръце или на гръб и че „някъде“ не е в долапа на кръстника. Като стигна дотук в разсъжденията си, Панайот понагласи влажните завивки около безвестния болен, прегледа кремъците и барута на пищовите си и удари направо през бурята към изток. На места вятърът бе навял преспи до пояс, но той стигна до Ичеренския път, спотаи се и зачака. За щастие не се наложи да стои дълго — подгонени от лошото време, четирима души на коне се зададоха откъм Ичера, забързани да стигнат по видело в Сливен. Панайот изскочи на пътя и го прегради, като стоеше с ръце върху

дръжките на пищовите. Конниците спряха пред него. Не му бе провървяло — бяха кираджията Алекси и трима търговци, за които се говореше, че са се навълчили да печелят и са забравили що значи човештина: Христо Недялков, хаджи Стефан Копринджиев и Марко Стоев, най-младият от тримата.

— А, ти ли си, Панайоте? — Странно беше, че те го познаха в този му изглед на снежен човек, а мустаците му — провиснали като ледени висулки от покрив. — Какво така в бурята?

— Имам нужда от един кон — каза им направо. — Моля да благоразумеете и да ми го продадете, защото иначе ще го взема силом.

— Поне можеш да ни кажеш защо ти е конят — рече хаджи Стефан.

Панайот Хитов прецени, че поне дотолкова може да им се довери.

— Другарят ми е зле болен. Ако до няколко часа не го заведе някъде на сигурно, утре ще стана и поп, и гробар.

Не беше завършил още думите си, когато Христо Недялков се смъкна от самара на коня си и подаде поводите на хайдутина.

— Вземи! — каза му просто. — На тебе той е по-нужен, отколкото на нас. Пък и другарите ми ще ме вземат ту при едного, ту при другиго.

Не беше време за дълги словоизлияния и благодарности. Панайот взе с една ръка юздечката, а с другата измъкна добре натъпкана кесия.

— Колко струва? — попита. — Кажете цената тъй, както е нареди бурята в планината, а не на джамбаз-пазар през юни на панаира. Колкото и да кажете, няма да се попазаря — животът на приятеля ми е по-скъп.

Тримата търговци се спогледаха и за всичките отговори хаджи Стефан Копринджиев:

— И ние сме българи, Панайоте, не ти щем парите. Върви със здраве!

Наддумваха се до някое време, но те останаха непреклонни. Тогава се разделиха и Панайот свърна обратно в шубраците. Чудно — очите го смъдяха, но вече не от шибациите го ръбати снежинки, а от разговора с тримата „навълчени“ търговци. „Не си излагаме живота напусто“ — говореше си той, докато крачеше обратно през преспите.

Късно през същата нощ, някъде около зазоряване, вече влизаше в двора на верния им ятак Иван — кмета на село Стралджа^[1]. Беше попаднал точно на човека, който им беше нужен; години по-късно Панайот Хитов щеше да запише в спомените си:

„Иван ни прие твърде добре, братолюбиво и на драго сърце, сякаш е чакал нарочно да му дойдем на гости. Той по цяла нощ седеше около Стояна. След няколко дни шурето оздравя...“

Като се видяха пооправили се, Панайот даде десетина алтъна на хазяина си и го проводи в Ямбол — да напазарува, щото им трябваше, но и да извести приятелите им къде се намират.

— Защо тази поръчка, брате Панайоте? — опъна се Иван. — Не ви ли е добре тука, че търсите и други верни другари и поддръжници?

— Не ги търся като поддръжници, а като съгледвачи, Иване.

И му обясни: „Ний предварително бяхме разговаряле, че те ще ни известяват за всичко, що става по нашите села и градища.“

— Ама вие луди ли сте бе, хора? Защо ви е да знаете каквото става по селата и градищата? Налягайте си парцалите тук, при мене, докато си отиде зимата, пък после мислете отново за...

— Ако беше за изкарване на зимата, брате, ние можехме сега да сме по шантаните и бардаците на Влашко и да си живеем бей гиби — смръщено заяви Панайот. — Но ние сме излезли не за печалба и за зимен пашалък, а за да вардим сиромасите и да наказваме злочинците. Разбираш ли ме, Иване? Докато ние си налягаме парцалите тук на топло, може на две крачки от нас читащи да се гаврят с невинна мома или да крадат залъка на горки сирачета. Послушай ме и върви!

Оказа се, че Панайот Хитов го бивало за пророк. Не минаха и няколко дни и в дома на Иван се изсипала цяла сюрня верни приятели на двамата хайдути — Никола Боев, Слав Ненчев и Димитър Палича от Сливен, Христо, Димитър Митраджията и Георги от Ямбол, Стойчо от Драгоданово... Уж говореха за радост от срещата, пък лицата им — просто жигосани от кахър. Хапнаха и се почерпиха (те и Стоян — Панайот Хитов не слагаше вино или ракия в устата^[2]), после

приятелите „изплюха камъчето“: над целия този край — Ямболско, Сливенско, Карнобатско — бе надвиснала чудовищната опасност отпреди тридесет години да се обезлюди. Каква била причината ли? Ами че в черкезите, тази нова напаст, която бе надошла от Южна Русия след войната. Черкезите подлагали на грабеж и насилия населението с двояка цел — да му присвоят богатата, плодородна и грижливо обработена земя, а тукашните люде да притиснат за ново преселение, както след „Първото Московско“. Те, Панайотовите приятели, също не били далеч от този ум — ако продължава все така, напролет да си вдигнат чуковете и...

— Ако продължава как? — попита на това място Иван Стралджанина.

— Прескочи до Могила^[3] и ще разбереш — отговори мрачно Митраджията. — От два дни е кондисал там един черкезки бей със сина си и с тайфа от тридесетина главорези, всички барабар с целите си семселета. Ядат, пият, насилят, пладнешки крадат, пък властта е на един час път, ама никой не си мръдва задника да прогони злодеите и да закрила окаяниците от Могила. А в Ямбол даже се намериха вече продажни душици — хаджи Васил Келемето например, — които направо съветват народа за нов, още по-голям гъоч на север.

Панайот Хитов размени дълъг многозначителен поглед със стопанина на къщата, после каза решително:

— Нито могиловци ще носят по-нататък теглото на черкезката тайфа, нито ще допуснем тази златна земя да престане да бъде българска.

— Какво си намислил, войводо? — рече Слав, синът на погубения преди години Ненчо кехая, и дори не подозря, че за пръв път казва на Панайот Хитов прозвището „войводо“, с което той ще бъде познат приживе и сетне — запомнен дълго и предълго след смъртта си.

— Ако сте българи и от юначна майка родени и сте готови да ми помогнете, още тази нощ ще измета черкезката паплач от Могила. — И тъй като всички до един надигнаха глас на готовност, Панайот попита: — Имате ли оръжие? И знае ли някой селото, че да го опише?

Да, всички имаха оръжие и си го носеха. А Георги ямболлията бе работил в Могила като бахчеванджийски пъдар, та я знаеше на пръсти и като взе хартия и калем, нарисува всичко подробно.

И още същата нощ дружината от десетмина юнаци (към тях се бе присъединил и Иван), всички на коне, се понесоха към Могила. Както бе замислил Панайот по Георгиевите драсканици, така и направиха. Предвиди той откъде ще да се предпазват черкезите, на кои места ще да са заложили скрити стражи и нападна върху тях по съвсем хитър начин — преведе дружината си през турските къщи и дворове на Могила и удари на черкезите изотзад, където най не го очакваха. Завърза се яростна престрелка, заиграха също палите и ятаганите. Не бяха от страхливите, тези тридесетина черкези, но хем бяха изненадани, хем останаха поразени от стръвта и бясната разяреност на нападателите. А когато видяха своя бей и неговия син, ранени в нощното сражение, да яхват конете си и да офейкват, напълно се разколебаха и като оставяха всичко, включително и жените си, също се измъкнаха — някои по чорапи, други по донове — по посока на Ямбол.

От нападателите пострада само един, Стойчо от Драгоданово, но раната му не бе тежка.

— Потегляме към Ямбол и ние! — реши Панайот Хитов, а сетне поясни: — Оная власт, дето нехаеше за могиловци, — сега ще си размърда задните крака, и още как. Ще ни търсят навсякъде, само в града не.

И още веднъж позна — с новия ден плъзнаха потери из целия този край между Бакаджиците и Балкана, никому не мина през ум, че извършителите на нападението в същото време са току до конака, в махалата Каргона, а самите ямболски участници в нападението даже ходеха по кафенетата да си пият кафето със заптиетата и оцелелите черкези. Защото подир битката цялата черкезка тайфа загуби охота да населява Могила и се прибра на сигурно в Ямбол...

... По същото време, когато потерите тръгнаха по заснежените пътища на каазата, Панайот Хитов събра момчетата си и изсипа пред нозете им бая внушителна купчина златни монети, плячката от нощния удар върху черкезите. Докато двама се заловиха да ги преброят (оказаха се точно две хиляди монети), Димитър Палича опита една със зъби и цъкна с език:

— Злато бе, дявол да го вземе! Пък не съм виждал таквизи...

— Туй са полуимпериали — обясни му Панайот, който през изминалите две години бе станал вещ по монетното дело на Европа и

Азия.

После раздели плячката на десет равни купчинки, ала другите не се съгласиха — на него като на войвода му се полагаха два пая. Така и си ги разделиха: два пая за Панайот Хитов и по един за останалите.

Но когато на следващата вечер Панайот изпращаше Иван, съдено било да чуе и горчива дума:

— Е, видя се тя, че си бил прав, брате Панайоте — незлобливо му се присмя Иван. — Доказахме ние, че вардим сиромасите и наказваме злочинците и не сме излезли на печалба...

— Може би искаш да кажеш, че черкезите са още в Могила?

— А, не. Ама това злато, което сега топли кръста ми — Иван бе натъпкал пая си в кемер, вързан на голо около кръста, — аз с честен труд не мога комай да изкарам за три години и повече...

— Не ме е срам, че покрай закрилата и наказанията не оставам равнодушен и към кесиите на агаларите — каза Панайот и личеше, че не са думи за оправдание и самозащита, а искрени, от сърце. — Не само защото те са ги грабили от нас, раята, и чрез мен се връщат пак у нея. Хайдушкият занаят не е от евтините, брате. Помисли само колко купува ока барут един авджия от Сливен и колко струва тя нам, на мене и Стоян. Помисли още дали не трябва да се възнаграждават сиромасите, които излагат живота си, за да ни крият от потерите или да ни донесат в планината къшей хляб. И за друго помисли: заптиетата си получават дрехите и оръжието от своята царщина, а откъде да вземем ние нашите, щом си нямаме свободно царство, ако не от самите тях, изедниците?^[4] Така е било в старо време, брате, така е и днес — завърши Панайот Хитов. — И заради това, че днес съм отървал добрите, но безпомощни селяни от Могила, а утре ще дам закрила на злочеста вдовица на другия край на българската земя, аз не се срамя от златото в пояса ми.

С тези думи двамата се прегърнаха и се разделиха^[5]. Като се връщаше към къщата, Панайот долови песен. Заслуша се. В скривалището, на две крачки от конака, другарите му пееха: „Стани, стани, юнак балкански...“

[1] Страджа — днес град със същото име в Ямболски окръг. ↑

[2] Автентично — в спомените си Панайот Хитов не на едно място свидетелствува, че през целия си живот е бил пълен

въздържател. ↑

[3] Могила — село в Ямболско, в северното подножие на Бакаджиците, днес със същото име. ↑

[4] Фактът, че покрай героичното хайдутството е било и занаят, приходоизточник, е бил главният „коз“ на хулителите му — чорбаджии, а и днес някак лицемерно се премълчава от изследователите и белетристите. Шокират се от него и читателите — преди години авторът получи сърдити писма, загдето в една книга бе казал, че македонското харамийство (в Македония хайдутите са били наричани обикновено харамии) е било едновременно патриотично движение и занаят. Истината обаче не дава повод нито за сърдити писма, нито за осъдителни заключения — хайдутите действително са били предани и жертвоготовни народни закрилници, но средствата за своето съществуване и за дейността си съвсем естествено са отнемали от поробителите. Специално защитата, която тук поставяме в устата на Панайот Хитов, е взета почти буквално от спомените на неговия също именит бъдещ събрат Филип Тотю, разказани от биографа му (Филип Симидов. Прочутият Филип Тотю... стр. 144–145): „Една чета, макар от 5–6 души, за да може да се поддържа да не падне в ръце, тя трябва преди всичко да разполага с достатъчно пари, защото тя трябва да плаща двойно и тройно по-скъпо за все и вся; за оръжия, за дрехи, за обувки, за храна, за хора да я крият, за хора да узнават вред що се говори, какво се крои за нея в селата, градищата и конаците и да ѝ съобщават вярно всичко.

Ето защо нашите хайдушки (отмъстителни) чети, в старо и в ново време, не са могли да съществуват в нашите планини, без да нападат на по-богатите турци когато, както и гдето са могли, за да им вземат част от богатствата в пари, а не в стока.“. ↑

[5] Събитията и имената в цялата глава — автентични. ↑

12.

„Благоразумните“ хора говорят, че отмъщението е свойствено само на дивите и на кръвожадните народи, а аз мисля, че то е свойствено само на честните хора, които имат душа и сърце, които ценят своето човеческо достойнство и които се не наричат животни.

Панайот Хитов

Вълчи студ! За такива като него народът казва: „И куче да вържеш няма да стои...“. Докато зъзнеше до една скала под Сините камъни, Панайот Хитов хем премисляше онова, което имаше да се случва нощес, хем се дивеше на студа — снощи, когато се раздели с другарите при Гючменските лозя (и със Стоян също — шурейт не го признаваше, но „той обичаше винцето много“, та настоя да прекара деня в Сливен), беше все едно пролет: топъл полъх от юг, месечина като ден, никога няма да познаеш, че е декември, само една неделя преди Коледа. А сега? Сега дяволът бе отпушил шишето с всичките си злини — пресече го на студ, заваля отначало мокра лапавица, а после сняг на парцали колкото женски пестник, излезе и фъртуна, на която и пословичният сливенски вятър би отложил калпак — не човек, а бивол ще повали на земята.

Не дочака да се мръкне хубаво и тръгна надолу към града; не се боеше от нежелана среща — кой е луд да скита в подобно време? Все пак така си измери тръгването и крачките, че в Ново село влезе около час и половина след припадането на мрачината. Нещо във вкоравеното му сърце засмъдя: ето, стотина крачки да направи още и ще види прочутата с крехката си хубост Бойка, ще притисне — за първи път! — рожбата си до гърдите... Вятърът откъсна една непривична за него жалостива въздишка от устните му и я понесе нататък, между къщите на махалата — не, по пътя, на който се е врекъл, може да проводи вест на жената и детето, шепалтъни или друг дар да им прати, повръщането и срещата завинаги бяха забранени за него... докато има

още ум в главата... Въздъхна повторно Панайот, пък разтърси глава и се вмъкна в най-горната къща на Ново село — дома на Никола Боев. Едва прекрачи вътре и срещу него радостно наскочиха стопанинът Никола и Димитър Палича:

— Ето го, че дойде! Ние пък се плашихме да не те върже бурята в Балкана. — И като надвиха с общи усилия вятъра и затвориха вратата, Никола попита: — Гладен ли си? — И сам си отговори: — Ама ги питам и аз едни! Я слагай, жена!

Стопанката му прислужи на новодошлия — пред себе си Панайот видя порязаници хляб, сирене, туршия, стомна вино, петмез... Смръщи се:

— Прибери виното, булка! На мен ми стига и водица.

Докато се хранеше, при тях дойде и друг от заговорниците — Слав Ненчев; кой знае защо, може би поради печалната участ на баща му и по-големия му брат, Панайот изпитваше особена слабост към този момък. Впрочем какъв ти момък — наистина той бе по-млад от Панайот, но вече бе сколасал да нареди три деца... Прихнаха в смях, като го видяха — беше облякъл вече турските дрехи, та сега приличаше на баш-анадолец, на главата с чалма, колкото средно голяма паралия. Другите двама също захванаха да се преобличат.

Докато топеше зальците в петмеза, Панайот попита:

— Къде са останалите?

— Кондисаха в Клуцохор, в хана на хаджи Никола — отговори Слав. — Ама ние няма да се вестяваме там. Ще се срещнем при Томчов дамар, над Циганската махала.

— А конете им? За конете на ямболлии питам.

— Те ще останат в хана, бате Панайоте. Имаме там сигурно момче, Хаджи Димитър, синът на Кебеджията.

От изненада Панайот се задави:

— Чуваш ли се бе? Конете в хана!... Ако мине всичко кротко — добре; ами ако работата се затегне? Ако се ударим със сеймените и се вдигне целият град? Как ще бягат нашите ямболлии, а? Или ще рекат на агаларите: вие почакайте, докато ние си изведем конете...?

— Е, хайде де — каза Палича, като се засмя, — кой ще излезе в тази фъртуна? Я виж, вятърът събаря керемидите от покривите.

Панайот Хитов пийна глътка вода да почисти гърлото си, огледа приятелите си и произнесе недоволно:

— Още като ме повикахте, ви казах — тази, дето сте замислили, не е шега работа, момчета. Да удариш кадия, и на това отгоре внук на Тахир ага, туй е таквоз „или-или“, все едно че посягаш на самия падишах в Цариград. Предупреждавах ви за всичко, ама решихме го — добре, ще го направим. Но ще го направим с разум и опит, и с предвиждане на най-лошото, не като аджамии, по детински. Ясно ли е?

Така беше, ала и не беше съвсем така. Когато на другарите му им се услади ударът в село Могила и го повикаха да нападнат на всесилния Али ефенди, Панайот наистина осъзна страшните размери на замисленото и при дългото обсъждане, което се състоя в Гючменските лозя^[1], посочи всички възможни опасни последици. Те обаче настояха и той склони да участвува в нападението. Не беше съвсем така обаче, че кой знае колко се съпротивлява — за много неща и на много хора „имаше зъб“ Панайот, но нищо и никого не мразеше така силно, както Али ефенди. И в тази си омраза донякъде хитруваше — пред приятелите, че и пред себе си: желанието си за мъст свързваше винаги с погубването на онова честно момче по име Димитър, което нявга не се отрече от вярата си^[2], а попремълчаваше или поне оставяше на задно място несправедливостта на кадията към самия него, когато продаде и съвест, и закон и присъди нечестно в делото за наследство.

Но както е вярно всичко това, трябва да се каже още, че за неговата мъст не прилягаше думата „сляпа“ — двете години в Стара планина бяха научили Панайота на много неща, пък той и по природа си беше такъв, че обичаше всичко отнапред да огледа, всичко да премисли и да остави колкото се може по-малко на „слепия“ случай. Именно тази негова черта го караше сега да негодува — здравият му разум прокарваше ясна разлика между бастисването на някакъв си там черкезки главатар и на Али ефенди, та искрено се възмущаваше на лекомислието на своите другари. И то главно на тези, които се канеха да останат след нападението в Сливен^[3].

Не посягаше повече към петмеза, беше му догорчал. И каза:

— Слушайте, я да го оставим за друг път. Когато ще поблагоразумите и ще махнете конете си от хана.

Тогава Никола Боев му се присмя в очите:

— Ти вас със Стояна гледай, за нас не бери кахър. Но май че те е страх, та затова...

Тази дума на Никола го нарани право в сърцето — всичко можеше да позволи Панайот, само не и да бъде обвинен в страхливост.

— Щом е тъй, да тръгваме — отсече. — Водете ме.

— Няма ли да си смениш дрехите, бате Панайоте? — попита го Слав учудено. — Тъй Али ефенди ще те познае...

— Нека да ме познае. Пък даже ако ме е позабравил, аз сам ще му припомня за себе си. А сетне нека да дойде да ме гони в Балкана, там аз ще му разясня, че съм имал най-правоверни агалари за ортаци. Хайде!

Не след много бяха при останалите си другари в Томчов дамар. Панайот ги огледа. Бяха шестима (с него и Стоян) от Сливен, толкова от Ямбол, и още Стойчо от Драгоданово и Радил от Ичера — общо четиринадесет души. Ако се изключи него, Панайот, всички бяха с дрехи и чалми на турци и с понашарени и намацани лица.

— Води ни, Киро — нареди той на онзи от другарите си, който беше известен като Къор Киро. — Слугувал си у ефендите, най-добре ще знаеш откъде да минем и що да направим.

Спуснаха се в Мангърската махала. Поне дотук Димитър Палича бе напълно прав — жива душа нямаше по улиците, а както виеше и трещеше оня, сливенският, даже и да пееха като войници, пак никой нямаше да ги чуе. Край двора на кадията се разделиха (такъв беше планът им — да нападнат от две страни). Къор Киро извади отнапред приготвено желязо, разчовърка кирпича на дувара и скоро отвори дупка в него. Промъкна се и вдигна мандалото на портата, та Панайот и другарите му безпрепятствено се намъкнаха в двора. Киро отиде да отвори и на другите, дето щяха да ударят откъм бахчата на кадията.

Панайот се огледа. Кыщата спеше, един от прозорците на горния кат светеше. Не произнесе нито дума, но даде заповедта си със знаци и хората му вдигнаха на ръце Митраджи Димитър, най-слабичкия от групата.

— Кадията с жените си — прошепна Димитър, когато го свалиха на земята. — Чете им нещо от една книга.

Беше вярно — случиха една от онези вечери, които Али ефенди запълваше с дълги четения от Корана.

— Да се спотаим в бахчата — по същия начин нареди Панайот. — Ще пробием стената, когато вътре си легнат. Зер иначе кадията може да захване да гърми и да събере махалата...

Този план обаче не можа да се осъществи. Вятърът тръшна два-три пъти протката на комшулука и Али ефенди вероятно прати някои от жените да я затворят, защото две се мярнаха на двора точно навреме, за да видят нападателите. Развикаха се и побягнаха назад.

— След мен! — изрева Панайот и с гол ятаган в ръка хукна подир жените. — Не бива да им дадем да се заключат...

И успяха — нахлуха в къщата, преди отвътре да ударят мандалото. Но за другата врата не им провървя. Уж изкачиха стълбата на един дъх, пък Али ефенди, чул крясъците на жените, бе сварил да затвори осветената стая. Неколцина от момчетата захванаха да блъскат с рамене и ятагани, но комай само Панайот съзнаваше колко опасно се бяха извъртели работите — стигаше кадията да гръмне веднъж-дваж през прозореца и всичко пропадеше. Тогава му хрумна една щастлива идея. Той набързо се справи в лабиринта от соби и одаи^[4], свърна през едно килерче и после през друга тъмна и тясна одая и все с ятаган в ръка връхлетя в стаята, където бяха кадията и жените му. Завари ги да затискат отсрещната врата. Щом го видяха, те дори не извикаха, а изоставиха вратата и се спуснаха към него. По стените имаше напълнена пушки и пищови, също и няколко ятагана и пали имаше, но турчинът в страха си не се сети за тях, а стори най-глупавото — изтича срещу нападателя и хвана с гола ръка острието на оръжието му. Също и кадъните му се наловиха върху ръката на Панайот, която държеше ятагана. В следния момент се случиха едновременно три неща: мнимите турци нахлуха от другата страна, Али ефенди и кадъните погледнаха нататък, а Панайот дръпна силно ятагана си... и два-три пръста на кадията отхвърчаха на земята. Шурна кръв, едва сега жените се сетиха да се разпищят, ала другите нападатели се погрижиха да им запушат устата. Отново се възцари тишина. Коранът, запокитен, се търкаляше между краката на мъжете.

Панайот извади от пояса си един месал и го подхвърли на кадията. И когато онзи затисна раната си, приближи до него и го запита:

— Виж ме хубаво, кадъ ефенди. Да сме се срещали някъде?

Очите на Али се разшириха от ужас. Той каза с пресъхнали устни:

— Панайот Хитюолу!... Свършено е с нас...

— Вярно, свършено е — безстрастно и затова дважд посмразяващо потвърди Панайот Хитов. — Но преди да ти взема душата, искам да ти река защо го правя, Али ефенди. Ще речеш — за подкупността ти в онова, моето дело. И за него, вярно, ама то е на второ място. Помниш ли преди дваисет години, ефенди, когато на Аба пазар заповяда да отсекаат главата на едно момче, което не желаше да се потурчи? Виждам по очите ти, че си спомни. Е, сега е ред на твоята глава, кадийо. Още тогаз се заклех да ти отмъстя и ето — часът дойде.

— Аман!... Смили се, Хитюолу Панайоте!... — падна на колене в краката му кадията. — Всичко ми вземи, само...

— Ще го взема! — прекъсна го Хитов. — Ще го взема, защото си го грабил от моите братя. Но главата ти няма да пощадя. — И като кимна на хората си, заповяда на турски: — Хайде, кардашлар, колете наред — кадията, жените, децата, слугините, всички!

Заповяда го, а те не помръднаха, заоглеждаха се плахо и объркано. Повтори им, но пак не го послушаха. Тогава той остави едного да пази пленниците, а извика другите в съседната стая.

— Какво стоите като чукани? — каза строго. — Не разбирате ли, че ако ги оставим, още до сутринта потерите ще са по петите ни?

— Не бива да се цапаме с толкоз кръв, Панайоте — каза Палича, като отбягваше погледа му. А Кьор Киро добави:

— Хляба и солта съм им ял, как да ги предам всичките на ножа?

— Други мислят ли така? — попита Панайот. Отговори му гузно мълчание. — Ваша воля — рече тогава, — ама сетне се сърдете на себе си. Мен хич не ме е еня, в Балкана ще ми хванат цървулите, но вие...

Не им повлия и тази заплаха. Тогава се върнаха в другата стая, навързаха жените и кадията; кадъните се свряха под юрганите и зашепнаха молитвите си. Панайот се изправи преди кадията и впи кръвнишки очи в неговите. Сега нямаше и следа от онзи всемогъщ Али ефенди, който го бе ругал и заплашвал в конака; този беше мек като тесто и олицетворение на смирението и добротата. Повторно се възцари тишина и сякаш тя спомогна да се усети не миризмата, а тежката воня на гюлово масло. Огледаха се. По рафтовете имаше до тридесет-четиридесет шишета от различна големина с розово масло.

— Е, някои рушвети кадията е вземал не в пари, а... — подхвърли на турски Слав Ненчев и всички се разсмяха. Разсмяха се трескаво и напрегнато — не беше малко онова, което преживяваха!

— Онзи ден си разправял, ефенди — със зловещ присмех подхвана отново Панайот Хитов, — че си имал петстотин хиляди гроша и не си знаел кому да ги харижеш. Е, виждаш, тук сме, можеш да ги дадеш...

— Аллах корусун!^[5] — изплака кадията. — Нито съм казвал таквоз нещо, Хитюолу Панайоте, нито имам толкоз пари!

— Не лъжи, иначе ей-сега падаш убит!

— Там в сандъка има малко пари, ама къде ти...

Посочи той и сандъка, и ключовете. Отвориха — „в една бяла платнена торба имаше около пет оки жълтици, а в друга торба — само бели меджидии“. Взеха ги и попитаха за още. Няма бил кадията, всичко друго било дадено под лихва. В това време Стоян повика побратима си от другата стая. Панайот отиде и видя онова, което шурейт му сочеше:

— Господ да ме убие, ако туй не са свещени съдове.

Поразмисли Панайот и повика Никола Аджема — онзи, който от ранно детство бе пръв другар на войводата му Георги Трънкин. Погледна Аджема и отсече:

— Залагам си главата, че туй са дарохранителниците, дискосът и другите сребърни съдове от църквата на чичо!... Ето защо навремето, когато с Георги спипахме апашите, работата тъй лесно се потули...^[6]

Докато гледаха като вцепенени тези страшни доказателства за поквареността на кадията, при тях с припрени стъпки приближи Радил: да свършат по-скоро, зер турската стража вече два пъти минавала покрай двора на Али ефенди.

— Ей-сега тръгваме! — отсече в отговор Панайот. Върна се с другарите си в стаята при ефендите и кадъните, прибраха скъпите и от майсторска ръка изработени оръжия по стените, после застана пред вързания Али: — Е, разбра ме кой съм, ефенди, разбра също, че ако си го наумя, в харемлъка ти ще те намеря, че и в пъкъла. Туй искам добре да го запомниш. Защото чуя ли още веднъж, че си съдил криво, че си вземал рушвети от нечестниците или си скубал сиромасите, пак ще те споходя. И тогава...

Натикаха им по един парцал в устата и ги оставиха навързани.

* * *

Нападателите, все още възбудени от приключението, се върнаха при Томчов дамар, Панайот раздели плячката помежду им, после им припомни каква опасност дебнеше над всекиго, посъветва ги да се разпилеят по един или най-много по двойки и накрая ги призова още до утрото да ги намерят, него и Стоян, на Сините камъни.

— А ние с тебе направо през Раговец ли? — попита Стоян, когато другите си тръгнаха. И изпсува лошото време.

— Не, брате, имам още една работа накъмто Дели Балта. Иван Кючуков, фурнаджията, знаеш ли? Да? Хайде да ме водиш у него.

Отидоха. Дворната врата беше откrehната, а на почукването им отвори сам стопанинът.

— Вземи този вързоп — каза му в тъмното Панайот Хитов. — Вътре са десет хиляди гроша, колкото е борчът ти към Али ефенди. Като мине някое време, иди му ги занеси, че да се отървеш от лихвите и от заканите му. Ама разбра ли? Не днес, не утре, а *след някое време*.

— Ама чакай... — изненадано каза фурнаджията. — Кой си ти, че...

Объркан от среднощното посещение, Иван Кючуков наистина не можеше да направи никаква връзка между тежкия вързоп, който другият тикаше в ръката му, и един отдавнашен разговор пред вратата на кадийската стая в конака.

— По-добре е да не знаеш.

— А как ще ти се отплатя на тебе?

— Като отидеш в църква и запалиш една дебела вощеница за живота и здравето на онези, дето още милеят за българина и не скланят глава пред турчина. Толкоз стига! А сега — прощавай...

И двамата със Стоян се стопиха в непрогледната нощ.

— А сега? — попита повторно Стоян, когато се намериха на улицата.

— Сега към майчината закрилница

*на тази гора зелена —
гората да развеселим,
гората и планината.*

После си спомни отново за близкия на сърцето му Славчо и допълни:

— Ама да свърнем през Ново село, брат. До Никола Боев ми се ще да се отбием още веднъж.

Както и предполагаше, у Никола бяха още Слав и Палича; завариха ги да мият чернилките от лицата си и да горят турските дрехи.

— Умолявам ви от сърце, братя мои — каза им с непривична за него нежност. И поухапа Никола: — Не от страхливост, от опит и разум ви умолявам. Не се помайвайте дълго, а яхвайте конете и през фъртуната — право горе на Сините камъни. Ще ми е жал да ви загубя, а работата не беше изпитана както трябва — случи ли се да се улови някой от нашите, ще стане голям боклук!

Увериха го, че ще изпълнят заръката му и скоро ще го намерят към Змеевите дупки. И се разделиха.

Не удържаха на думата си. И затова никога повече не се видяха...

[7]

[1] Гючменските лозя — местност на пътя Сливен — Ямбол. ↑

[2] Срв. бел. 43 към Първа книга. ↑

[3] Автентично — той е предупреждавал, че „на нашите братове в Сливен вече е метнато въжето на вратовете им“ — срв. Как станах хайдутин, стр. 83. ↑

[4] Нека припомним, че къщата на Али ефенди е била — и е — с 14 стаи! Срв. бел. 22 към Първа книга. ↑

[5] Боже, пази! (тур.). ↑

[6] Автентично. За този факт се говори в Юбилейна книга на църквата „Свети Никола“, Сливен, 1934, а преди това в 1924, г. д-р Табаков (История на... т. II, стр. 402) го потвърждава категорично: „Много от сребърните й (б.а. — на обраната през 1850 г. църква «Свети Никола») прибори били намерени у Али ефенди през 1859 г., когато обрала П. Хитов и другарите му.“ Не е ясно защо той е останал настрана от вниманието на изследователите, след като дава такава ясна представа за характера на кадията, а оттам — и за обясняването и оправдаването на извършеното върху него покушение. ↑

[7] Всичко свързано с нападението върху Али ефенди, е предадено достоверно, даже и в някои незначителни подробности, като

напр. изобилието на розово масло и т.н. Събитието е потресло не само Сливен, а чрез пресата и официалните съобщения — и цялата европейска част на Турската империя, както и столицата. [↑](#)

13.

*Който не е стоял в турски затвор, нищо не
знай какво нещо е мърсотия и мъки на света.*

Филип Тотю

Вратата на кауша се отвори със скърцане. Две заптиета, които носеха за раменете и краката едно безжизнено тяло, не го бутнаха вътре, а го залюляха във въздуха и го хвърлиха в черната паст на тъмницата. Не си правеха никакъв дерт, че можеше да плъсне на каменния плочник и там да се размаже, но то на дело беше и невъзможно да се случи — когато затворът е скроен за най-много осемдесет души, а в него са натикани триста, трудно е да се намери две педи място да седнеш на пода, камо или да падне на гола земя цяло едно мъжко тяло.

Трупът се стовари върху други трупове, разнесоха се охкания и попръжни, заптиетата се изкискаха в отговор, сякаш току-що бяха присъствували на най-забавен майтап. Когато обаче дръпнаха да затворят вратата, някой подложи крак и не им позволи. Смаяха се на дързостта и я открегнаха отново. Онзи, който бе имал безочливата храброст да се разпорежда тук, в кауша, бе младо момче, под двайсетте, с особени щръкнали уши и мъхообразна, растителност под носа, дето трудно можеше да се назове мустаци — беше Илия Господинов, когото познаваха повече като Гунчо. Момчето отвори уста да каже нещо, но те не го оставиха, изплющя бич и Гунчо с пряснокрвящ белег през лицето отхвъркна назад. На негово място се изправи обаче едър и висок мъжага, цяла планина; заптиетата се ококориха насреща му с нещо като своеобразна смес от изненада и уважение — като всички турци, и те изпитваха страхопочитание към първичната физическа сила.

— Не бяхте прави да го удряте, агалар — каза им с укорна строгост. — Вътре е смрад и задух, ще пукнем...

— Кой си ти бре, че дръзваш да даваш акъл?

— Казвам се Анастас хаджи Добрев. Може да сте чували за мене.

Не бяха чували, но продължаваха да го гледат с удивление, което граничеше с възхита. Мъжагата пред тях ги надвишаваше с една глава, имаше такива мощни рамене, сякаш беше без врат, и внушаваше чувството, че само да се опре на тях, и ще ги размаже като тахтаби, а в същото време лицето и очите му излъчваха толкова ученост и мъдрост, като че бе преживял цели десетилетия сред дебели книги.

— Момъкът искаше само да пооставите вратата отворена, да влезе малко въздух — продължи задържаният. — Три стотици народ сме, агалар, а отдушник е само онова малко прозорче отсреща. Ако вашите забити и чауши са решили да умрем от задушаване, по-добре да ни викате един по един и да ни мятате въжето...

Анастас хаджи Добрев отново не завърши. Някой разблъска заптиетата и без дума за встъпление усука бича си около масивния врат на великана. За разлика от Гунчо преди малко, хаджи Добрев не помръдна. Втори удар... трети... Той не само че продължаваше да стои като канара, а даже намери сили да се присмее:

— Е, що, Али бьолюкбаши? — каза. — Защо не продължаваш? Да не ти се навяхна кунката?

— Що думаш бре, серсем? — кресна насреща му бьолюкбашията. — Ще ти се да те наложа още, а?

— Точно това ми се ще — беше неочакваният отговор. — Молах агаларите да оставят вратата малко да вее, че да влиза въздух. Сега, докато се забавляваш да ме налагаш, ти я държиш цялата отворена. Тешекюр едерим^[1] за тази благодат, бьолюкбаши.

Оня се поколеба — беше се почувствувал посрамен, та му идеше да налегне този курназ-гяурин и да стиска дебелия му врат, докато изцеди от него цялата душица, — но после само се задоволи да го ритне в корема и да тръшне вратата.

— Ахмаци! — рече на заптиетата и забърза към другия край на двора, където бяха стаите за разпити и откъдето долитаха тежки удари и неистови стонове.

* * *

— Завалията! — с гняв и жалост каза Бяно, като подкрепяше смазаното тяло на хаджи Никола Кебеджията. — Направили са го на

пихтия!... Я, дядо попе, ела помогни...

Поп Юрдан разблъска скупчените един върху друг затворници и се наведе, с опитно око разгледа претрепания мъж.

— Ще го бъде — рече. — Стига да не се подлютят раните му, от лобута ще се оправя.

Той отпра няколко ивици плат от полите на расото си и се залови да почиства и превързва раните. Докато му помагаше несръчно, Бяно подхвърли загрижено:

— Поне да можехме да го положим някъде да легне...

— Ще стане — увери го свещеникът. — Само първо тук, при светлинката, да му затворим раните. — Той говореше за оскъдната дрезгавина, която проникваше през аралъците на вратата. — Готово. Помогни сега, бате Бяно!

Вдигнаха хаджи Никола на ръце и го понесоха. В тъмнината на претъпкания кауш неволно настъпваха или удряха някои от записаните, ала никой не възропта, никой не им се разсърди — в затвора двамата се ползуваха с особено уважение. „Това е да си *наистина* първенец на народа — говореха за тях. — Членове на мезлища, единият най-уважаван общинар, другият — поп-иконом и владишки заместник, ала заедно с другите набедени са в тюрмата. Едно е да се тупаш в гърдите и да се изстъпваш напред през дни на благополучие, друго — да си с народа в злощастиято...“

Успяха да стигнат до най-тъмното кътче на затвора.

— Ела първом да отворим място, бате Бяно, като преместим тогова.

— Какво, да не е умрял? — попита Бяно, но после, като докосна „тогова“, разбра как безсмислени са били думите му — нещастникът беше почти изстинал. И промени въпроса си: — Кой е?

— Бабалъкът на наш Никола Аджема. Вината му е само тази, че преди години е дал дъщеря си на човек, дето е участвувал в бастисването на Али ефенди. На — утрепаха го...

— Кой беше този Никола Аджема бе, Юрдане?

Докато носеха мъртвеца, поп Юрдан отговори:

— Моят племенник. Не помниш ли, дето с Георги на Трънка бяха спипали крадците на църквата и даже пречукаха един.

— Той ли ти донесе?...

— Шшшшт! — предупредително го прекъсна свещеникът. И каза късо: — Той.

Разбраха се. Преди „да потъне вдън земя“ след нападението, Никола Аджема бе сварил да се отбие при чичо си и да му върне черковните вещи, намерени у кадията. Но поп Юрдан не беше задържан поради тях (той имаше житейски опит, та не ги извади на бял свят веднага, пък скривалища не му липсваха), а заради роднинството с Никола.

Похлопаха на вратата и предадоха на заптиетата умрелия, после се върнаха при смазания от бой хаджи Никола. В тяхно отсъствие другарят им се бе посвестил и сега редуваше охкания и псувни.

— Щом псува, значи ще се оправи — нещо се произнесе поп Юрдан, докато го нагласяваха на мястото на умрелия. — Предават душа ония, които се оставят боят да ги сломи отвътре... — И запита ранения: — Кой те би, хаджи?

— Топчи Ахмед — с усилие, но и с омраза отговори Кебеджията.

— Топчи Ахмед? — изненада се Бяно. — Че негова работа ли е, на един бьолюкбашия, да върти тояга и да троши кости?

— Какво се чудиш? — възрази му поп Юрдан. — Не видя ли и брат му одева? От хора, дето са били разбойници в гората, що друго очакваш?

Беше вярно. Допреди десетина години двамата братя от село Чочовен Топчи Ахмед и Али бяха върлували като янкеседжии из каазата и за да ги усмири, властта в лицето на каймакамина и кадията Али ефенди им повери личната служба бьолюкбашии в Сливен^[2].

— „Търколило се гърнето, намерило си похлупака“ — каза Бяно.

Още се помайваха около хаджи Никола, когато от вратата повикаха:

— Папаз Юрдан!... Ей, папаз Юрдан, гел бурда^[3] бре!...

Свещеникът и Бяно се спогледаха; беше един от онези погледи, които заместват хиляди думи. После поп Юрдан вдигна рамене:

— Е, дойде и моят ред — рече, като се мъчеше да изглежда спокоен. — Довиждане, бате Бяно. Или сбогом... ако не се видим повече...

Стиснаха си ръце и свещеникът, като прибираше широките поли на расото си, тръгна към вратата. Вървеше с високо вдигната глава, а скупчените един връз друг затворници с уважение му сторваха път —

веднъж уважение за сана, втори път — за споделената съдба, и трети — за мъжеството, с което отиваше към своята голгота. Мнозина се прекръстваха, очевидно помолвайки бога да закриля своя служител.

Дали молитвите помогнаха или просто тъй беше дошло, но поп Юрдан се върна скоро, не го държаха повече и от половин нас, докато на други истиндакът продължаваше по няколко часа, а понякога и по цял ден. Когато се появи отново на вратата, брадата му беше разрошена и окървавена (после се разбра, че бяха скубали по цели валма от нея), расото съдрано на гърба, а кундурите си държеше в ръка — явно краката му бяха на такъв хал, че не можеше да ги обуе. Но иначе пак стоеше с вирната глава и с гневно развята русо-бяла грива.

— Бог е милостив, оцелял е! — чуха се гласове.

— Кучета мръсни, да посегнат и на божи служител!...

— Верицата им поганска!...

Поп Юрдан не отговори на нито една от приказките, а зашляпа бос към онова място, където го чакаха Бяно и хаджи Никола. Обаче като стигна до тях, нещо му дойде наум, та си пусна кундурите на пода, разблъска скупчените затворници и затърси някого в онзи край, който беше по-близо до прозорчето. Мина между насядалите, извърна силком няколко глави към себе си и когато намери, когото търсеше, му обърса два такива шамара, на каквито не бяха способни и братята от Чочовен.

— Ето ти, кучи сине! — каза между двата удара. — Това ти е наградата за предателството...

Цапардосаният — беше Кьор Киро — не се и опита да възрази. Той наистина бе виновен, а, както разправяха сетне, вторият шамар му бе откачил ченето, та не можеше да говори.

— Наказах го по заслуга — каза по-късно поп Юрдан, когато беше вече при Бяно и сядайки, внимателно облягаше гърба си о стената. — От него е започнал да се разплита чорапът. От него и от глупостта му. Изпуснаха се ония да го кажат пред мене.

Наистина се бяха изпуснали. Когато на Томчов дамар нападателите се разделили, всеки поел към дома си. Не щеш ли, Кьор Киро попаднал на стражата: „Дур!... Теслим ол!“^[4] и така нататък. И той, бабаитинът му с бабаитин, нито опитал да побегне, нито с пандурите да премери сили, нито даже да чуе защо аджеба е заловен (а той бил спрял за съвсем невинно нещо — че се е движил нощем без

фенер), а веднага взел да издава всичко наред... И още преди разсъмване заптиетата изловили всички като мишки — ямболлии в хана, другите по къщите им. А оттам нататък започнали своеволието и дивата азиатска саморазправа...

— Биха ли те много? — попита Бяно.

— Не. Двайсетина тояги по гърба и по табаните — туй за дядо ти поп не е болка за умиралка. Щеше да бъде по-зле, ама дойде оня, пашата на казак-алая, та ги вразуми или сплаши, не знам, но хвана дикиш.

— Кой те би?

— Пак онзи гад, Топчи Ахмед. Брат му само ми скубеше брадата и ме риташе с чизми в хълбоците. Ако не ги беше спрял Садък паша...

— И какво искаха да измъкнат от тебе?

— Ако щеш вярвай, ако не щеш — недей, ама съвсем нищичко. Биха ме заради самия бой, а не за да издам нещо. Е, имаше, разумява се, и приказки, като: „Целият ви джинс е такъв хайдушки...“, но то беше колкото да му иде повече сила в ръката. На Топчи Ахмед де.

Хаджи Никола, внезапно се намеси в разговора им. Изненада ги — мислеха, че още е в унес след жестокия побой, пък той слушал всичко.

— От мен пък искаха да им предам моя Димитър. Ама на — той показва пръст, — и съвсем да ме пречукат, пак няма да го издам. Не само защото не е бил с Панайота в оная работа, не. Хаджи Димитър е наречен от бога за по-важни дела, помнете това от мене. И затова го пазете... ако аз не сколасам да се вдигна...

— Обещаваме ти — каза за двамата Бяно. И отново се обърна към свещеника: — Как да ти помогна, да облекча болката ти?

— Никак. Така, като ми е гърбът на студената стена, ми стига. — Поп Юрдан отмести поглед. — Хубаво стана, че извикаха мене, а не тебе. Мен само нашариха, а теб щяха да наранят в душата.

— Какво искаш да кажеш, Юрдане?

— Докато ме млатеха, някой открехна вратата, та надзърнах в съседната стая. И какво мислиш? Там на тежко-сладко бяха седнали Али ефенди, Йоргаки и... зет ти Кутьо.

— Туй не може да го бъде!

— Не може, ама е тъй. В едната стая ти хвърлят по един товар даяк, в другата сърбат кафе. — Свещеникът прекара пръсти през

размирните си коси. — Е, нека вярваме, че са отишли да просят милост за някого. Но да си беше видял зетя на кафе, докато тебе те налагат... — Той внимателно понамести гърба си по неравните камъни на стената. — Ех, ако помислиш — и от това има по-лошо, бате Бяно.

— Например?

— Например моето. — Поп Юрдан въздъхна; беше такава въздишка, мъчителна и от сърце, каквато Бяно никога не би повярвал за човек като него. — Какво е телесната, болка пред тежката орис да виждаш корена ти да изсъхва заедно с тебе?... Готов съм сто пъти по толкоз да изтърпя, само бог да беше благословил венчилото ми с рожба...

Бяно разбра и казаното, и недоизказаното. Не бе лоша баба попадия, но се оказа безплодна. Е, взимаха си те по някое хранениче и го изгледваха, но нито това им запълваше докрай душевната празнота, нито пък се случиха свестни деца, които да съумеят със синовна ласка да се отблагодарят на нещастниците^[5]. Само едно беше ново за Бяно — че свещеникът чак толкова надълбоко изживяваше ориста си: както беше външно курназ и по хайдушки лудоглав, не можеш да го повярваш за него.

Той си помисли да го утеши, като му даде за пример собственото си семейство, дето при две свои и две осиновени деца бяха останали сам-самички с Яна вкъщи, но прецени, че ще прозвучи слабо и неубедително. И затова каза друго, за което беше сигурен, че ще хване място при човек като поп Юрдан:

— Иди го разбери — ти, горещ българин, си загубил тази протичка радост, пък българщината е спечелила. — Онзи се заслуша, пооклюманата му глава отново се надигна. — Помисли само как жалее за отечеството един ерген и как — един баща. Бащата ще прави, ще струва, но в главата му винаги ще има и една юзда: „Ами децата?“ Докато ергенинът — е, или жененият без челяд — знае, че залага само себе си и затуй е трижди и повече по-полезен...

Мълчание. А после:

— Благодаря ти, бате Бяно. — Нова тежка въздишка, но сега в нея се усещаше и нотка на облекчение. — Никога не съм поглеждал от тази страна... Е, ще премисля думите ти... ако Али ефенди склони да ни остави живи, разумява се. Ще ги премисля и ако ги видя прави, ще

се държа тъй, че наистина да превърна собственото си злощастие в щастие на...

И пак ги прекъснаха. Този път едно запитие викаше от вратата за Бяно Абаджи. Докато отиваше нататък, Бяно не изпитваше страх. Единственото, което го притесняваше, беше мисълта, че може „там“ да се срещне с Кутьо, мъжа на Руска — отнапред знаеше, че трудно ще го понесе. При вратата трябваше да спре — докарали бяха още дузина задържани (по вида има изглеждаха селяни откъм равнината) и с по един ритник ги натикваха в кауша. „Боже, нощес ще бъдем човек връз човек! — помисли Бяно. — И този Али ефенди!... Цялата кааза ли смята виновна?“ И с тези мисли прекоси двора.

Не го биха, нито го разпитваха, не видя и стаите, където се вършеха мъченията; просто една врата се отвори, Бяно прекрачи и в следващата секунда се оказа пред Садък паша Чайковски, който с жест го канеше да седне до него.

— Умът ми не побира това, на което съм очевидец — каза пашата, когато Бяно зае посоченото му място. — Нито жестокото нападение над кадията — знаете ли, че два пръста са му отсечени, а третият ще оцелее, но ще остане неподвижен?, — нито сега тези репресии... тези масови наказания, искам да кажа.

— А, защо? — вдигна рамене българинът. — Вие, доколкото зная, сте отдавна в Турция, паша ефенди?

— Наближават двадесет години.

— За двадесет години човек трябва, длъжен е да е разбрал, че тук *всичко* може да се случи. И колкото е то по-чудовищно, толкова сякаш е и по-възможно. Два пръста, казвате вие. А знаете ли, паша ефенди, че преди малко изнесохме от тъмницата двадесет и третия мъртвец? И че — още поне толкова са на път да ги последват?^[6]

— Все пак не може да се отрече — каза многозначително пашата, — че този път властта е била предизвикана...

Бяно го изглежда продължително.

— Никога не съм притежавал власт — отговори. — Такава власт, от която да зависи животът на другия. Но ако я имах, мисля, че винаги когато ми дойдеше да съдя и наказвам, щях да започвам с търсене първопричината за стореното. Докаже се например, че някой ударил плесница някому. Преди да накажа, както се наказва за плесник, аз ще

да се позаинтересувам защо аджеба е ударен този плесник. И по един начин бих съдил, ако удареният е невинен, по друг, ако...

— Разбирам. Особено пък след щедрите обещания на Хатихумаюна... Но в случая може ли да се смята, че плесникът е бил заслужен? — Пашата видя колебанието на българина и го подкани: — Пред мен можете да говорите напълно искрено, господин Силдаров. Не съм човекът, който...

— Не съм го и помислил — прекъсна го на свой ред Бяно Абаджи.

— Тогава?

— Ще ви кажа само няколко неща, паша ефенди. В Сливен няма дело, което не можеш да спечелиш... стига по подходящ начин да настроиш „безпристрастния“ кадия на своя страна. Даже има нещо като установена цена: за убийство толкоз, за осакатяване толкоз, за нива толкоз...

— Разбирам — за втори път каза Садък паша. — При такова правораздаване по един начин ще гледаш на съдията, ако си този, който е платил цената, и по друг начин, ако си на отсрещната страна.

— Вторият пример е още по-прост. Преди точно десет години турска шайка обра една наша църква. Не тукашната, а клуцохорската, „Свети Никола“. Големи сръдни се сръдихме, големи обещания ни се обещаваха, пък накрая — нищо. Хем дадохме всичките имена на шайкаджиите... Просто работата се потули, а с годините и избледня...

— Този път няма да се похваля, че съм разбрал всичко...

— След една дума ще разберете. Когато на деветнадесето число бил нападат един виден представител на властта в града ни, в дома му се намерили дарохранителниците и някои други от сребърните съдове на църквата.

— Мигар е възможно? — възкликна пашата. — Това е... това е...

— Това е просто да си обрал крадеца — помогна му Бяно. — И ако се съмнявате, аз ще ви го докажа, паша ефенди. Само, моля ви, не го искайте веднага — заради доказването може да се затрият още толкоз невинни...

Мехмед Садък паша стана и се заразхожда припряно из стаята. Навярно преодоля смайването си, понеже поне външно изглеждаше с възвърнато самообладание, когато седна отново и попита:

— А вие лично защо сте задържан, господин Силдаров?

— Девет от десетте души, които са долу, между тях и аз, не могат да отговорят на такъв въпрос. Ако е до предположение, то не ми идва друго наум, освен някакъв стар гарез. Това не е малко, паша ефенди. Стотиците други долу и толкова не могат да измислят като причина.

Отново продължителен поглед, но този път от страна на пашата.

— Свободен сте, господин Силдаров — каза. — Вие сте член на меджлиса, а аз тъй или иначе съм човекът с най-високия чин в Сливен и не мога да позволя да бъде правен на посмешище този най-висш местен орган заради някакви си лични недружелюбности и гарези. Вземете си вещите, които може би имате долу, и си вървете.

— Не мога да се съглася...

— Приемете го като заповед! — рязко го прекъсна Мехмед Садък.

— Изслушайте ме, паша ефенди. Ако решението вие така... така... — Бяно искаше да каже „принципно“, но подобни думи липсваха в речника му. — С една дума, долу има още един член на мезлиша. При това богослужител — поп Юрдан, заместник на владиката в града. Само преди час тукашните джелати го проснаха от бой... Щом вие освобождавате не човека Бяно Силдаров, а члена на мезлиша, не може да оставите в тъмницата другия член — поп Юрдан.

— Правилно! И двамата сте свободни.

— Благодаря — простичко рече българинът. — От името и на двамата благодаря. Но моля за още едно, паша ефенди. Наредете освобождаването не чрез мене, а както си е по реда. На мен надали някой ще повярва...

* * *

До стражницата при входа на кауша предаваха нему и на поп Юрдан парите, чекийките и другите отнети вещи, когато някой го повика:

— Бяно Силдар!

Бяно се обърна. Викаше го не друг, а Али ефенди; дясната ръка на кадията, с превързана китка, висеше на зелена кърпа през врата. Българинът се поколеба, после бавно приближи.

— Ето, виж! — Кадията навря превързаната си с ленено платно длан в лицето на затворника. — Можеш да благодариш на вашия бог, зер на — изпълни пожеланието ти.

Макар ръката почти да допираше устните му, Бяно нито отстъпи, нито се отмести. И произнесе бавно, но отчетливо:

— Никога не съм одобрявал — *нито пожелавал* — насилието. Нито такова, каквото навираш в носа ми, кадъ ефенди, нито другото — той кимна към хапуса, — с което ти отмъщаваш на виновни и невинни. Защото насилието е все едно да садиш с много грижовност дръвче, което ражда отровни овошки, като отнапред знаеш, че един ден детето ти ще посегне да откъсне и захапе плод от него. И не само ще го захапе, а ще даде да вкусят още десет и на други.

— Искаш да кажеш...?

— Да, ефенди. Искам да кажа, че насилието рано или късно се обръща срещу насилника. — Миг на преценка и после: — И все пак повече осъждам насилието над слабите и беззащитните. Защото тогава насилникът не рискува нищо. То е все едно бабаитин да подвие опашка пред по-силен или равен нему, а сетне за разтуха да хване едно невръстно дете и да го съдере от бой.

Али ефенди предпочете да се престори, че не е разбрал намека.

— Да, да, сладкодурмен си — каза. — Чувах вече как, за да отървеш кожата, си разправял на пашата, че не си бил известен за какво си задържан...

— Нито известен, нито даже мога да го подозра — уточни Бяно.

— Виж ти, виж ти... А това — кадията отново показва ръката си — не е ли онази буря, с която ти на няколко пъти вече ме заплаши? Е, благодарумието и годините са ти подсказали да стоиш настрана и да използваш други като маши, ама...

Погледите им се кръстосаха. И Али ефенди пръв отмести своя — дълбоко в себе си той отлично знаеше, че обвиненията му са несправедливи.

— Ако тази нелепост наистина минава през главата ти — пренебрежително изговори Бяно, — готов съм тозчас да се върна в тюрмата, ефенди. Но ако сетне не докажеш думите си, а палачите не съумеят да ме убият, тогава пази се от мене, кадийо. До Одрин, че и до Цариград ще стигна, но ще покажа с какви приумици съдиш поданиците на падишаха. — Гласът му стана по-нисък и по-леден. —

И друго ще покажа: как Хатихумаюнът обещава защита на всяка вяра, а в същото време храмовете на християните се обругават... и не от кого да е...

Али ефенди преглътна шумно. И за втори път си даде вид, че не е разбрал истинското съдържание на Бяновите думи.

— Невям ще отречеш, че си ме заплашвал с буря?

— Предупреждавал, а не заплашвал — натърти българинът. — Предупреждавам те и сега, кадъ ефенди. Бурята, *твоята* буря непременно ще дойде. И когато се разрази над главата ти, ти ще си спомниш, че сам си я предизвикал. По много начини си я предизвикал, включително и сега, когато си нахвърлял в тюрмата човек връз човек, а поради старанието на джелатите ти всеки ден биват изнасяни по няколко трупа на невинни... Е, това също е предизвикване на бурята, ефенди, запомни го от мене. А сега какво ще заповядаш, да се върна ли в хапуса?

Кадията се поколеба, пък изпсува мръсно на турски, махна със здравата си ръка и се отдалечи с нервни крачки. Бяно го изпрати с поглед, после отиде да си прибере нещата от заптиетата, които, чули разговора, го гледаха със страхопочитание. Преброи парите — половината липсваха. Не направи въпрос, но произнесе заклинателно уж само на себе си:

— И това е предвестник на бурята...

[1] Благодаря (тур.). ↑

[2] Автентично. ↑

[3] Ела тук! (тур.). ↑

[4] Стой! Предай се! (тур.). ↑

[5] Житейската участ на поп Юрдан — автентична. ↑

[6] Автентично. В Сливен са били задържани около 300 души, от тях 200 са били освободени след изтезания в различна степен, 50 са загинали още при следствието, а останалите 50 са били осъдени на различни срокове затвор — от година до „вечни окови“. За сравнение ще припомним, че в самото нападение са участвували 14 души, а са били уловени само 10 — без П. Хитов, Ст. Папазов, Радил и Никола Аджемов, а впоследствие и избягал и още един — Никола Мавродиев от Ямбол, отдавнашен хайдутин при Георги Трънкин. За Радил

(презимето му не е известно) в песен от Ичера се говори, че след като бил предупреден от либето си Дана,

*Радил нищо не рече,
само си конче оседла
и нейде далеч замина,
замина и не се върна.*

↑

ВТОРА ЧАСТ

КИПЕЖЪТ

Убеден съм, както съм го и доказал, че ние само чрез това средство, т.е. като си останем непоколебими в прадедната ни вяра ще можем да увардим мила си народност, коя с толкова трудолюбие сме разбудили.

Г. С. Раковска
(Писмо до Йосиф
Дайнелов)

Хаджи Ставри, може смело да се каже, е първият революционен ученик на Раковски.

Табаков (т. II)

*Отдолу идат сеймени,
сеймени, билюкбашии,
хайдушка глава носяха.*

Народна
песен

1.

Сам той лъжеше, а беше убеден, че лъжат и останалите. Гледаш ли ги отстрани, не можеш да речеш, че на — целите са обзети от единствената грижа как да допринесат, щото новогодишната нощ да стане по-пищна, по-весела. Ето го например Христо. Той вече е

приготвил наръч тръни за в комина^[1] и сега, запретнал мускулести ръце до над лактите, сече цепеници за огнището, че трески хвърчат из целия двор. Във въкъщито майка му Трънка така се е разчевръстила, та ти се струва, че с едната ръка пържи пилетата, а с другата меси тестото за курабиите и кравайчетата, с които утре ще даруват сурвакарите. А Яна пък се е посветила на баницата с късметите — никога тя не е отстъпила другиму правото да прави тази най-важна за цялата година баница. Всъщност нали си бе дошла с градешките и котленските привички, не точеше баница, а „млин с лепило“ — между корите не слагаше само сирене, а отнапред забъркано „лепило“ от ориз, яйца и сирене^[2]. Пък вареното жито и чорбата от емиш вече са готови до нея.

Докато също се преструваше, че е целият погълнат от заетост (всъщност просто се помайваше без работа насам-натам), Бяно горчиво премяташе из ума си: „Боже мой, милина^[3] с късмети!... Какви ти късмети в дом като нашия? Разпилени, погубили се по света и още по-зле — насъскани едни срещу други... А уж било прочуто с жилавостта си Силдаровското семе!... От Найденов никакъв хабер. Колко стана вече, откак си вдигна чуковете и замина? И дали все пак е жив, или... Или като Иван, мир на праха му, който остана някъде там, край Севастопол? Дали поне се е намерила милостива ръка да сложи ако не камък, то барем две пръчки, вързани на кръст, на гроба му?... Боян сигур ще дойде, не може да не дойде — не е той човек, който да не отдаде почит на баща и майка в такъв празник. Ако, че малката Яна е още в пелени. Ами ако са го насъскали като Руска?... О, Руска! — простена в себе си бащата. После продължи да си говори: — Не, не, Боянови ще дойдат. Райна не е като Кутьо...”

И се оказа прав — още си предъвкваше тези нерадостни мисли, когато външната врата се отвори и дворот се изпълни от едно гласче, от което сърцето на Бяно премая:

— Дядо!... Деденце!...

Той разпери ръце и след секунда малкият Стефан, с нова шубурка и в потурки — същински мъж! — се хвърли в прегръдката му. Изведнъж всичко наоколо се промени: вечерната здрачевина се превърна в слънчев ден, мъртвеещият дом оживя — просто празникът нахлу заедно с този детски глас!...

С внучето в ръце Бяно отиде да посрещне гостите. Също и те не можеха да му подадат десници — Боян носеше вързопи, вероятно

булката му се бе постарала нейната Жеравна да не липсва на празничната трапеза с разните му там месяни гозби, каварми и дивиник^[4], а Райна — румена и широколика като ябълка и закачила на бузите двете си разкошни трапчинки — притискаше до себе си малката Яна, повита в дебело юрганче от най-мека вълна. „Голямата Яна“ изтича от вкъшито ей тъй, както си беше по риза и запретнати ръкави, сякаш утре щеше да бъде Петровден, а не Васильовден с лютия си студ, и като че сляпа за всички останали, грабна от снахата тази скъпоценна внучка, която „й продължаваше името“...

Райна се усамоти с дъщеричката в нарочно затоплената соба, мъжете и Трънка — и, разбира се, Стефан, той важно-важно се мъдреше на дядовото си коляно — насядаха на приказка в одаята. Разговорът им потръгна и уж потече много оживено и искрено, но имаше няколко „малки“ темички, които по неизречено споразумение всички, включително прочутата с нетактичността си Трънка, грижливо заобикаляха — човъркащия ги извътре въпрос дали ще дойдат Кутьови, липсата на вест от Найден, току-що отминалата Коледа, която Бяно изкара, вышлясал, в хапуса, Тотка, второто детенце на Боян и Райна, което се намери преди около година и половина и само седмица или две след това поп Димитър хаджи Костов опя и предаде на земята... Помайваха се те в по-леки приказки, пък тайничко се заслушваха дали няма да хлопне портата. А когато разговорът някак позамираше, Трънка защипваше пухкавите лапички на малкия Стефан и заедно с невъобразимо фалшивата си песен ги слагаше една върху друга:

— *Пиу, пиу, Ганке.*
— *Къдя ходи, вранке?*
— *У баба на гости.*
— *К'о ти даде баба?*
— *Във сандъчи копчи,*
на края бобчи — фъррр!...

Това самозалъгване не можеше да трае вечно, та Бяно предложи:

— Хайде да сядаме, а? Хей го тоя юнак, нещо захвана много често да си търка очичките... Слагай, Христо, тръните в комина и да

завъртим милината. Че погледнеш — парата се паднала баш на Стефан!...

Не след много всички с изключение на малката Янка, която спеше отгътък, стояха прави около софрата, на една керемидка в ръчичката на Стефан димеше тамян, върху дебелията пръхкава боговица грееше пламъчето на залепена воценица, а над всичко се носеше пълният с упование глас на Бяно:

— Отче наш, иже еси на небесех...

* * *

Тъкмо привършваха кавармата, когато навън, някъде съвсем до стълбата, се разнесе един познат глас:

— Хей, хора!... Изяхохте ли милината бе?...

За миг останаха като сковани.

— Свети боже, Найден! — прошепна примаяло Яна и се прекръсти. — Дали не ме излъгаха ушите ми?...

Христо и Боян скочиха пъргаво на крака, но новодошлият ги изпревари — вратата се отвори и в очертанията ѝ застана цялцеленичък Найден. Беше от глава до пети в скреж, а усмивката му — от ухо до ухо.

— Бе хора — продължи по същия шеговит начин, — мигар не останаха две парчета милина с късмети?

— Златина ли водиш? — попита Райна; веднага се разбра, че въпросът ѝ е бил съвсем неуместен — сияещият като месечина Найден изведнъж помръкна, усмивката му стана някак насилена, неискрена.

— Не, не е Златина — каза. — Другар имах от Котел насам, та мислех да не го оставяме самичък в такава...

— Недей да говориш повече! — прекъсна го Бяно. — Викай го по-скоро и сядайте, зер ще останете без късмет...

Гостът беше петдесетинагодишен, възнисък, плещест; като си свали калпака да поздрави, се видя, че е почти напълно плешив, но сякаш за да навакса, той си бе оставил голяма, рошава, силно прошарена брада. Носеше очила, запотени при влизането в топлата одая, та ги свали да ги избърше и докато беше без тях, синият му

поглед изглеждаше плах и неуверен. Това впечатление се поправи в същия момент, когато ги постави отново на месестия си нос.

— Наш съгражданин — представи го Найден. — Иван Добровски. Прелъгах го да се върне, за да стане помощник на господина Доброплодни.

Всички прегърнаха Найден, а сетне разтърсиха десницата на госта.

— Не знам защо, ама ми се види, че ви познавам, господине — рече Бяно, като го задържа пред себе си и го огледа. — Помня ви отнейде.

— Съмнявам се — усмихна се другият. — През април ще станат четиридесет години, откак за последен път съм бил в родния град^[5], а тогава, по Преселението, космите ми не бяха на лицето, а на главата.

Всички се засмяха — оцениха шегата му.

— От кои сте вие, господине? — попита Бяно. — Не чувам за пръв път това име Добровски, пък не си спомням...

Докато сядаше край трапезата, Иван Добровски отговори по същия шеговит начин:

— Трябваше да се казвам Еню хаджи Добрев, пък аз си го докарах сам на Иван Добровски. От Еню се отказах, понеже гърците го извъртаха на Яни и ми се повдигаше, колчем ме зовяха така. А когато по едно време се бях кръстил Добрович, турчулята пък постоянно зяпваха срещу мене: „Бу я сърб-гяуру, я москов-гяуру.“ Ето как се полутах между имената и си избрах Добровски.

— А си го чувал, тате — обади се Найден, — защото негова милост е списвал „Мирозрение“.

— Боже мой! — възкликна Бяно. — Ама разбира се, Добровски от „Мирозрение“!... Имах всичките пет книжки, които издадохте, господине, ама ги подарих на читалището — грях пред българщината е да се задържа такова нещо лично за себе си. — Гостът не отговори, но пролича, че се е трогнал от тези думи. — А сега се сещам и за приликата. Вие сте син на хаджи Добри Зафиров, нали? Е, полъгах се преди малко, понеже във вашите черти видях лицето на дядо ви...

— Топал Зафир Джинджия — завърши вместо него Добровски.

Двамата се засмяха съучастнически — говореха за нещо, един от големите някогашни сливенски „джумбуши“, което другите не знаеха. За дядото на Добровски някога се бе приказвало, че владее тайната да

призовава и заклева духовете и го правел толкова често, че веднъж те го хванали и хвърлили от чардака, та той си счупил крака. И оттогава му излязъл този прякор, по български „Куция Зафир Спиритиста“...

— Хайде, че изстина милината! — подкани Яна.

Но не мина чак толкова бързо — най-напред Найден раздаде армаганите, които носеше; имаше за всички с изключение на „малката Яна“ — когато тръгваше, той не знаеше, че е на път нова племенница. Но неудобството бе избегнато благодарение на Добровски. В джобовите му се намери едно захарно петле и макар че то съвсем не беше като за бебе на няколко седмици, все пак и Яна не остана без дар. Най-много се зарадваха Бяно на новата си „европейска“ лула и „голямата Яна“ — на чудесната тъмносиня шамия; може би защото те най-малко бяха свикнали да получават подаръци.

Насядаха и разчупиха баницата. Падна голям смях покрай късметите, понеже всекиму се случи онова, което и без това си имаше — например за Бяно беше долапът, за Яна — къщата, само не се улучи за Найден: нему, дето току-що се връщаше отдалече, се паднаха „друмищата“. Тогава никой не подозираше колко точно ще покажат Найденовите дрянови пъпки...

Не беше време да се говори за това, но като заседнаха на чаша вино, Трънка не се сдържа и заразпитва:

— Значи, думаш, не я намери, а?

— Не, лельо — заби поглед надолу Найден. — Прерових, кажи го, всичко от южната и от северната страна на Стара планина, в Белград и във Влашко ходих — никой не е чувал за Златина Евтимова, никой не е зървал лице като нейното. Просто е пропаднала в земята.

— Е, много свят си видял... — промени разговора Бяно.

— И добро, и лошо видях по тоя свят, тате. Например в Русчук видях да водят овързан в синджири Димитър Калъчлията. Помисляте ли си, хора? Димитър Калъчлията, най-волният човек, в синджири!... И сигур ще го обесят... ако не са го сторили вече. А в Одеса...

— Ама ти и там ли ходи! — със завист извика Боян.

— В Одеса срещнах братовчеда Георги Раковски. Ех, пребраги мои, ако поробена България си има свой княз, това е само синът на Стойко Раковалъ из Котел! Просто гордост ме хващаше, когато виждах, че ние, робите, имаме такъв личен предводител, когото и

хъшовете в хана, и царедворците в палата срещат с еднакви поклони доземи!

— Блазе ти, Найдене, че си видял толкоз свят — върна го към първия разговор Боян. — Като помисля за себе си, аз комай по-далече от Котел не съм стъпвал...

— Я не говори това пред негова милост! — възрази Найден, като посочи към госта. — В сравнение с неговите скиталчества аз все едно че още не съм имал прощъпалник.

Заразпитваха Добровски и той без особена охота, но и без стеснителност поразказа за себе си. И от разказа му комай на всички се зави свят: толкова градове, страни и народи не можеха „да смелят“ на един път.

С родителите си Иван Добровски се изселил във Влашко, после се озовал в Одеса при Парашкева Николау, оттам в Цариград, а сетне на остров Андрос, където Теофил Каири току-що открил знаменитото си училище. Учил, що учил при него Иван, ама останал първоосновател на едно „Славянобългарско ученолюбиво дружество“ — между членовете му спомена такива имена, като Захария Струмски, Иларион Макариополски, Стоян Чомаков, които сега се произнасяха с благоговение от всеки истински българин!, — та островът станал тесен за него. И оттам започна един водопад от имена, който обърка всички: Атина и Солун, Букурещ и Белград, Триест и Виена (там той издавал своето „Мирозрение“), после Одеса, Киев, Москва, Петербург, Берлин, Хамбург, Ливерпул, Нью Йорк... И от Нью Йорк — учител в Котел...

— Истина ли е всичко това — неуверено попита Христо, — или приказка за възрастни деца като нас?

— Истина до последната дума. Каква полза имам да ви лъготя? Че вие вече ме нахранихте, а и подслон за нощувка обещахте...^[6]

Не се засмяха на поредната му задявка — разказът му ги бе замаял. Бяно вдигна чашата си и замислено погледа рубиновата течност в нея. Попита тихо:

— И какво научихте от толкова скиталчества, господин Добровски?

— Че нищо на този свят не може да замести родното място — беше сериозният отговор.

[1] Думата е за един вече позабравен обичай на сливенци — вечерта срещу Васильовден (т.е. срещу Новата година) слагат тръни в комина, „за да не влизат дяволите и дяволиците“. В някои балкански селища (срв. Красин Кръстев, „Нейковчани“, в. Сливенско дело, 1980, бр. 33) този любопитен обичай се спазва и днес. ↑

[2] Също позабравен обичай — за него вж. Иванка Икова. „Новогодишни обичаи в Котленския край“, в. Сливенско дело, 30.12.1975. ↑

[3] Милина — диалектна дума от Сливен, която се употребява и днес; означава баница — новогодишна с късмети или обикновена. ↑

[4] Дивиник — типично жеравненско традиционно ястие от царевично брашно, подобно на качамак. ↑

[5] Малко отклонение от истината. Иван Добровски се е върнал за кратко около 1840 г., когато заедно с Димитър Инзов взел участие в ожесточената борба против елинизма в училищата и Георги Цукалас, с когото между другото преди това са били съученици; присъствието му е притеснявало много Цукалас, защото Добровски го е превъзхождал по знания и житейски опит. На съответното място — също и тук — премълчахме тази подробност, за да не обременим читателя с имена и на герои, които не се появяват пряко в действието. ↑

[6] Съвсем съгъстено маркираната биография на Иван Добровски (1812–1896) е изцяло автентична. Този виден — и за съжаление твърде позабравен — наш възрожденски учител, книжовник, пътешественик и политически и църковен деец е преживял извънредно пъстър и винаги извънредно народополезен живот. Учудващо е, че биографите отдавна не му отдават подобаващото му се внимание (за него има само биографични бележки от д-р Ив. Шишманов и д-р Д. Минков от началото на века, после кратки сведения в Табаков (История на..., т. II) и в сборника Той не умира. — Сливен на безсмъртните си синове. С., 1935), а в енциклопедията са му посветени само няколко скромни редове. ↑

2.

Студеното новогодишно слънце се бе надигнало над Бършен, когато у Бянови дойдоха Руска и децата. Трите синчета — Димитър, Андон и Ганчо — изведнъж изпълниха двора и къщата с веселия глъч на звънливите си гласчета, с шаренията на сурвачките си, окачени с кравайчета и джувчици от хартийки и цветни платнени лентички. Руска храбро се мъчеше да им приглася, да не изостава от радостта им, ала подутите ѝ очи издаваха, че не е минало без сълзи, когато Кутьо е заявил нежеланието си да ги придружи. И толкова жалост будеше тя по средата между вътрешна мъка и външна веселост, че майка ѝ се почувствува задължена да ѝ се притече несръчно на помощ:

— Да, да, не ми казвай, момичето ми. Чувах аз, че Кутьо не бил нещо добре...

Олелията на децата — към тях се бе присъединил и Бояновият Стефан — помогна на Руска да не се оплита в тази подсказана ѝ лъжа. Четирите внучета бяха „нападнали“ дядо си и едновременно налагаха със сурвачките си още яката му гърбина, само Стефан, най-малкият от тях, не стигаше до гърбината, а го удряше някъде по краката. Шibaха го те с дряновите си клончета, а той, старият човек, се разтапяше от щастие, пък в ушите му гласчетата им звучаха като хор на хиляди птички:

*Сурва, сурва година,
весела година.
Зелен клас на нива,
голям грозд на лозе,
червена ябълка в градина,
пълна къща с коприна.
Живо-здроаво до година,
до година — до амина...*

Бяно дочу и още нещо освен познатото сурвакарско пожелание, но не можа да го разбере добре, та се извърна рязко, потърси с очи и приклепна до Андон:

— Я повтори, я повтори — прикани го. — Не чух накрая... — И му помогна: — Живо-здро̀во до година, до година — до амина...

Детето, почувствувало се герой, произнесе високо:

*... пък докато пекне лято,
да се изметат турчулята!*

— Виж го ти! — прихна в смях Иван Добровски. — Педя човек, пък цял хайдутин!...

Двете му братчета, изпаднали в сянката на Андон, побързаха да повторят в един глас:

*... пък докато пекне лято,
да се изметат турчулята!*

— Аферим! — възкликна Найден, като ги милваше по рошавите главици. — Кой ви научи това сурвакане, юначета?

— Мама, кой! — каза Ганчо, най-малкият.

— Майка ви, разбира се — замислено произнесе Бяно. — Искал бих да видя как ли се е чувствувал баща ви, ако сте го сурвакали с тези словца...

— Не си прав, тате — обади се в защита Руска, която бе дочула промърморването му. — Баща им не само ги похвали за това сурвакане, ами им напълни по едно калпаче шекерчета за него.

— Ти не ми се сърди — миролюбиво рече Бяно, — но аз някак си не мога да си ги представя тези калпачета с шекерчета от човек, дето може да си пие кафето с каймакамина и кадията, ще рече — с турчулята, дето са за измитане из Българско, докато в другата стая джелати трошат костите на чисти и праведни българи.

— Можеш да не повярваш, тате, ала Кутьо беше там да проси милост именно за тебе.

— Ти ли го проводи?

— Няма значение. — Очевидно беше го пратила тя, но сега не желаше да принизява заслугата му. — Важното е, че беше там не за да се наслаждава на охкането и писъците (той се поболя от тях, та като се върна, легна да се съвземе), а за да помогне според силите си.

„Разминахме се с Кутьо и това е! — с горест помисли Бяно. — Не е продажник, пък и чрез баща си е платил кървав данък за робията. Ама защо, дявол да го вземе, вечната му мисъл е за изгодата, защо гърбът му така лесно се прегъва?“

— Вярвам ти — изрече гласно. — И му благодаря за стореното усилие. И пак ще повторя: не ми се сърди, ала по бих се радвал да видя бащата на моите внуци въшлясал и с насинен гръб и подути табани в кауша, заподозрян като вожд на българщината, нежели като дост и ходатай при агаларите.

— Сега ли намерихте да оправяте тия работи! — сопна им се Яна. — Русе, я доведи, дъще, тия юначета, да видят що е приготвила баба за тях...

— Пък ако слушате мене — подхвърли Бяно, — сетне вземете и Стефан и заведете децата да сурвакат Добри Желязков. Той, завалията, комай повече от всички нас се нуждае някой да му пожелае „живо-здро до година“, пък потъна в забрава...

— Хубаво се сети, тате — каза Боян. — И аз ще отида с Руска, може злощастникът да чувствува нужда да поговори и с някой възрастен.

— И аз ще поизляза за малко — неочаквано се обади Найден.

— Що? — присмя се Трънка. — Да сурвакаш ли си намислил?

— Не — каза той мрачно. — Дълг ми е да отида до чорбаджи Евтим, тъй мисля аз. Каквито и да са по сърце с Йосиф, все пак не може да не жалят за Златина, дъщеря и сестра им е. И сигур през тези месеци неведнъж са подпитвали по околни пътища дали вече съм се върнал.

— Добре си го намислил — кимна Бяно. А Христо допълни:

— При туй разправят, че чорбаджи Евтим Димитров придобивал образа на човек само когато помислял за дъщеря си.

* * *

Че хората не ги обичаха, можеше най-лесно да се разбере в ден като днешния — ето, Нова година беше, а у тях, богаташка къща, нито едно дете не почука със сурвакница в ръка, не се полакоми от поскъпите дарове, които навярно бяха приготвили. Истината обаче беше, че и стопаните — Евтим Димитров и Йосиф Евтимов — не се вълнуваха бог знае колко от това, дете не са били почетени; затворени и саможивци, те дори тайничко бяха благодарни — не от стиснатост заради няколкото курабии рошкови или сушени смокини, а просто така, че им спестяваха главоболието да се разправят с разни малки щурчовци, които щяха да вдигнат дома им на главата си.

Все пак някъде към обед на вратата се похлопа. Не бяха обаче сурвакари, а един гост, при вида на когото сърцето на бащата замря. И той забърза, пуфтейки, насреща му. За разлика от него, Йосиф остана горе на пруста — не съществуваше под слънцето събитие, способно да го извади от безчувствеността и леденото му спокойствие.

Найден — той беше гостът — влезе в посрещника, но отказа да седне; щял да остане съвсем малко, беше оправданието му.

— Мислех за свой дълг — каза — да ви навестя. Чухте ме, когато, тръгвайки преди няколко месеца, се заканвах, че без Златина няма да се върна. И мислех, че ще да изпитвате нужда да знаете...

— Говори по-бързо, млади човече — с непристорено вълнение го прекъсна Евтим Димитров. По челото му бе избила студена пот. — Говори, за бога! Намери ли я? Къде е моята златна Златина? Що прави? Жива и здрава ли е?

— Не удържах на думата си, господин Димитров — мрачно призна Найден. — Много свят пребродих, още повече хора разпитах, на запад до Белград стигнах и на изток до Одеса — никой, разбирате ли, *никой* не ми каза даже една ей такава думичка за Златина...

Евтим подсмръкна шумно, тайничко поизбърса влагата, замъглила очите му. Найден го изгледа със съжаление — каквито и кусури да имаше чорбаджията, обичта му към изчезналата дъщеря беше неподправена и дълбока. Същото обаче съвсем очевидно не важеше и за брата на Златина; той каза ни в клин, ни в ръкав:

— Ех, блазе ти, много чудесии трябва да си видял, Найдене! Мерак ми е и на мене, ама... Нали ще поразкажеш как живеят хората по белия свят?

— Глупак! — смъмри го бащата. — Това ли намери да питаш в такъв час?! — И се обърна към госта: — Чрез турската власт и аз я дирих, писах и на близки хора в Гърция. Нищо и нищо! Просто не мога да проумея как е възможно да пропадне така вдън земя... И понякога ме хваща страх да не би...

— Не! — почти изкрещя Найден. После го повтори, но си наложи да го изрече с по-овладян глас: — Това не, не е такъв човек. По-скоро си мисля за друго — да не се е хванала в някое затънтено село като учителка...

— А, учителка! — безчувствено възрази Йосиф. — Златина нямаше знание като за себе си, камо ли да учи другите...

Изведнъж разговорът се запуши от само себе си. Казаха си, каквото имаха да си казват за Златина, пък нищо друго не ги свързваше. Тогавя Йосиф се опита да запълни празнината:

— Защо все пак не седнеш, Найдене? Нова година е, не можем ли да сръбнем по глътка за късмет? — И се обърна към баща си: — Хайде бе, тате, прикани братовчеда...

— Не! — с предишния висок глас, но вече не със страх, а със сухота, която преминаваше в злост, го прекъсна Найден. — Тази дума „братовчеде“ не позволявам. Не ми припомняйте, че майка ми е била от вашето коляно. И че в жилите ми има малко от вашата кръв. Особено това последното не ми го припомняйте — платих му вече и цената, и лихвата. А за майка ми, рождената, която не познавам... Нашето роднинство всъщност е прекъснато още от нея... и от ония, които са я напъдили в тежък час.

— Прекалено строго съдиш, Найдене... — опита се да смекчи разговора Евтим Димитров.

— Тъй ли? Че защо? — със зловещ присмех възрази момъкът. — Моето отмятане от роднинството е за вас чиста печалба.

— Туй пък съвсем не го разбирам — разпери ръце Йосиф и се засмя.

— Щеше да го разбереш, ако като син на Божура подирех сметка за наследството на чорбаджи Стефан...

С жестока радост видя как стрелата му улучи наведнъж и двамата, сина и бащата. Защото те най-добре знаеха, че някога, след смъртта на брат си Стефан по „Голямото чумаво“, Димитраки чорбаджи, Евтимовият баща, хитро и неусетно бе притурил големия

му имот към своя, без да дава сметка нито на вдовицата, нито на сирачетата на брат си.

Тръгна си. И пак не Йосиф, а Евтим го съпроводи до дворната порта. Чорбаджията възнамеряваше при сбогуването да разсее с блага дума тягостното настроение. Но не успя — от невъзпитание или от преголяма вътрешна неприязън Найдено си тръгна, без да каже нито една дума, дори без да кимне за сбогом.

— Чудя му се на курназлъка — каза, кривейки лице, Йосиф, когато малко по-късно седяха пак с баща си до горещия оджак. — Като го слушаш, ще речеш, че е най-малко сайбия на половината Аба пазар... Пък той — „на гол тумбак чифте пищови“. Сигур за да пие едно вино с приятели, от баща си пари иска...

Ако имаше малко повече хитрост, нямаше да го казва — баща му видимо беше в лошо настроение, та не биваше да му дава възможност да си го изкара върху него. А в лошо настроение беше Евтим не поради заядливостите на младия Силдаров (те не му бяха приятни, без обаче да го трогнат), а поради окончателното пропадане без вест на единствената обич в живота му — Златина.

— Присмям се хърбел на щърбел — рече той кисело, като придърпа бърдачето с ракията към себе си. — Ако не се лъжа, господинчо, когато на тебе ти се пие едно вино с приятели, също на бащините си грошове разчиташ... Ти май направи двайсет и петте, пък не мога да си спомня да си спечелил и двайсет и пет пари през живота си.

Нападката не направи абсолютно никакво впечатление на сина.

— Остава да изкараш, че е моя вината за това... — каза с присъщото му безстрастие.

— А остава пък ти да изкараш, че вината е на някой друг, например моя — не му остана дължен бащата.

— Няма защо да го изкарвам, то си е ачич така.

„Каквото повикало, такова се обадило“ — каза си Евтим, като мислеше за себе си и за своя покоен баща. Преди доста години, трябва да имаше тридесет и пет, така или подобно бяха разговаряли Димитраки чорбаджи и Евтим, но тогава Евтим се отбраняваше, не нападеше. Сега животът се бе извъртял по такъв начин, че се водеше приблизително същият разговор, само неговата, Евтимовата роля се бе

сменила из основи. Но вместо да го смекчи душевно, този спомен го ожесточи. Той сръбна от чучурчето на бърдака и проточи бавно:

— Не мога да си припомня кога последен път си посегнал да свършиш някаква мъжка работа, пък аз да съм те спрял...

Синът обаче нямаше намерение да се предава:

— Доколкото зная, човек дори ратай да си пазари, първо му дава мотика в ръцете, че тогава иска работа от него.

— А защо, джанъм, не си се обадил досега? Мотика, земя, стан, дюкян — каквото пожелаеш, можеш да получиш от мене. Само да престанеш да живееш така, като търтей...

— Е, чак пък търтей! — ухили се насреща му Йосиф. Той очевидно имаше не кожа, а броня, непробиваема нито от намеци, нито от остроти. И стана така, че те, остротите, се отразиха от него и нараниха бащата; Евтим трябваше да направи усилие, за да не се поддаде на настроението си и да не избухне.

— Не те чух какво си избра — каза, като се опита да вложи колкото се може повече насмешка в гласа си. Но отговорът не закъсня:

— Искам пари, тате — каза Йосиф. Каза го като човек, комуто не за пръв път хрумва такава мисъл в главата. — Не пари за чаша вино или за кафе, бъди спокоен. Искам да бръкнеш достатъчно надълбоко в раклата, че наистина отведнъж да мога да стъпя на крака. Дори ако искаш, може да ми ги дадеш назаем и аз малко по малко да ти ги върна.

Евтим беше посегнал отново към бърдачето, но прибра ръка — разговорът ставаше такъв, че не биваше да е с размътена глава.

— Не можах да разбера какво се готвиш да подхванеш — подхвърли предпазливо. — Търговия? Чифликчийство? Или фабрика си наумил да строиш?

— Нищо от онова, което ти мина през ума, тате. Търговецът пропада от един-едничък обир на читаци. На чифликчията две градушки или две сушави години могат да му видят сметката. А фабриката... е, видя се по твоя „приятел“ Добри Желязков, що е в Турско да ставаш фабрикантин.

— Тогава? Какво остава тогава?

— Единственото, в което няма рискове, тате — убедително каза синът. — Когато парата сама ражда пара.

— Лихварство?

— Аз бих го нарекъл по-благородно — банкерство. И недей да се засягаш, тате, ама в това отношение ти бая изостана. Не, не, няма да те сравнявам с таквиз като Али ефенди — при тях парата идва по-малко от ума в главата, колкото от властта в ръцете им. Но погледни какво направиха Димитър Жечков, двамата Миркович, Панайот Димитров, поп Димитър Костов и другарите им? И Ахмаков, дето се оказа, че е само ахмак по име, пък иначе...? Напънаха се те и събраха капитал, а сетне от този капитал не закапа, а потече като от балканска чешма...^[1] Започваш ли да ме разбираш, тате? Парата, която ражда пара, е единственото нещо в божия свят, което нито суша мори, нито градушка убива.

Обратът в разговора завари Евтим напълно неподготвен — истината е, че нему действително никога не бе минавало през ума мисълта за банкерство. Предпази се да отреже нещо начаса, само попита внимателно:

— Как си представиш, хм, тази работа? От колко, хм, пари би се нуждаел, за да започнеш?

— Поне хиляда.

— Гроша? — Присмехулно поклащане на глава. — Чифте-гроша? Юзлука?^[2]

— Не. Лири, тате.

— Ли-ри!... — възкликна Евтим. И повтори: — Хи-ля-да ли-ри!... Ти чуваш ли се какво говориш? Хи-ля-да ли-ри!

— Да, поне хиляда лири, тате. Само при здрав капитал важи поговорката, че „пара при пара отива“, всичко друго е „въшка при въшка“. Иначе е бош-лаф, тате. Бош-лаф и опасност да не се случи другата поговорка — дето голямата риба изяде малката.

— Че аз да се съдера, не мога събра толкоз пари...

— Но затова пък можем да се отървем от един-два имота. Градешкият например още от Шибильово време ти е на чиста загуба. Можем без кахър да продадем и чаирлийския чифлик — също и покрай него имаме повече дертове, отколкото печалба. Е, това комай ще стигне...

Евтим усети бясна жажда за ракия — струваше му се, че само чрез нея ще възвърне спокойствието си, а сетне и равновесието.

— Остави ме да помисля някое време — каза, пък надигна бърдачето и дълго не отлепи уста от кривото му чучурче.

Така започна 1860 година в дома на чорбаджи Евтим Димитров.

[1] Запазен е един любопитен документ — „Писмо согласително (Кондрат)“ — от 1858 г., с който десетина сливенски граждани правят уж „търговско содружество“, а всъщност чиста проба банкерско дружество с основен капитал 1800 турски златни лири — в него изобщо не става дума за търговия, а само за даване (при нужда — и вземане) на пари под лихва. Любопитна подробност: в т. 1 на „кондрата“ се определя, че „содружеството“ ще дава пари с 34% месечна лихва, а в т. 1-А — че в случай на нужда „дозволява се на касиерина за полза на содружеството да зима и пари с лихва не по-висока от дванайсет гроша (на) стотех за година“; като се вижда, основателите на „търговското содружество“ добре са знаели да си направят сметката... Въпросът остава настрана от нашата книга, но заслужава да се помисли дали този „кондрат“ не е един особено типичен документ за ранното натрупване на капитала в още неосвободена България.

Авторът държи да направи едно допълнение. Приведените цитати от „кондрата“ са абсолютно точни, многократно сверени и с оригинала, който се пази в Окр. ист. музей — Сливен. Въпреки това буди смущение неимоверно високата лихва при даване на заеми — много по-висока от тази на другите лихвари (срв. бел. 62 към Първа книга). Може би все пак се касае за 34-процентова годишна, а не месечна лихва. ↑

[2] Чифте-грош = 2 гроша; юзлук = 4 гроша. ↑

3.

Странен човек беше този Сава Доброплодни, странен и напълно особен. В личния си живот той бе свит и толкова стеснителен, че много често го възприемаха като несръчен. И затова толкова почудновато беше, че в другия си живот — живота си на гражданин и на учител — той много често се озоваваше в центъра на такива събития, които или из основи преобръщаха уж утвърдените навици на сливналии и представите им за „добро“ и „лошо“, или ставаше първопричина за такива новости, дето след тях някои хора се питаха как аджеба досега са търпели старото, а други оставаха зашеметени и не знаеха дали да рекат едно „ашколсун“, или обратното — да съдят и да се гневят.

Ето например училищата. Още като дойде и въздигна класното в полугимназия, някои по-скептични се нацупиха — „преоблякъл се Алия...“ било то и нищо повече, — но повечето други направо се възгордяха: ето на, синът на даскал хаджи Илия само с един замах постави школото в Сливен наравно с такива най-лични градове, като Габрово, Свищов и Шумен... За годишните изпити пък, въведени пак от него, изобщо нямаше скептици — така както всеки добър и самоуважаващ се майстор излагаше работата си на показ и всеобща преценка, така и директорът Доброплодни не претупваше вече учебната година скритичко и тайно, а напротив, поканваше целия град на заключителните изпити (присъствуваха също каймакаминът, Садък паша и други по-видни турски управници, включително и онези, които не разбираха бъкел български) и тогава всеки можеше да се увери как се е преподавало през годината, а самите родители да разберат що е влязло и що е убегнало от главите на техните деца; и не беше никаква нагласена работа с отнапред подготвени въпроси и отговори, а кой да е от присъстващите имаше право да изпита учениците и да провери знанията им. И още на втората година заключителните изпити в училищата през първите дни на юли станаха всеобщ празник и в този ден и дюкяните се затваряха като на Коледа например, и народът изпълваше улиците в най-хубавите си дрехи. И все от втората година тази новост — изпитите — се възприе и от всички по-напреднали

училища в каазата, та канеха от града или самия Доброплодни, или други от сливенските даскали — за по-авторитетна преценка на годишната работа в школото и за по-голяма тежест на изпита. За построяването на Големия мост пък да не говорим; когато вече бе построен, не можеше да се намери нито един човек в Сливен, който да не се пита и тайничко да не се срамува как изобщо досега са търпели двете главни махали на града с месеци да са бивали без връзка помежду си. Едно само пламенно слово на учителя бе хвърлила мост не само между Сливен и Клуцохор, а по-скоро между азиатската изостаналост и леност от вчерашния ден и европейската предприемчивост и недоволството от постигнатото на утрешния. Ами основаването на читалището, с което днес всички се гордееха? Сега пък усилено се шушукаше, че директорът бил си поставил за цел да застигне Европа и в друго отношение — скришно и зад заключените вечер врати на читалищната библиотека даскалите на града и неколцина още по-будни сливенски младежи все под ръководството на господин Доброплодни се подготвили да изнесат първото театро... И докато бил зает с цялата тази изумителна дейтелност, взел, та съчинил и сега някъде вън от Турско се печатал негов „Пространний буквар, за децата, или взаимоучителни таблици“...

Много и все за гордост бяха новостите, донесени в родния град и осъществени от Сава Доброплодни. И само едно беше, което бая смути духовете и на привърженици, и на врагове — женитбата му.

Че беше парясник (женитбата му с полугъркинята от Шумен Фотини хаджи Жекова не му бе донесла щастие извън раждането на сина Преслав) и бе помислил за ново семейно гнездо — в това нищо лошо. Че той, четиридесетгодишният, бе спрял сърдечния си избор на четиринадесетгодишната хаджи Марийка, красивата дъщеря на чорбаджията-търговец хаджи Гендо и хаджи Зарафина, също не направи впечатление на сливналии — по онова време възрастта за женене на девойките беше 13–14 години, а към 18–20 вече влизаха в категорията на „старите моми“^[1]. Онова, което просто замая главите на сливналии, беше самата венчавка. За нея — нещо незапомнено за града! — Сава Доброплодни поръча да доставят чак от Будапеща и Виена сребърно-бял кринолин^[2], а също така бяла шапка с воал и ръкавици от най-фина ярешка кожа, които достигаха до над лактите;

тоалетът на булката се завършваше от бели обувки с високи токове и чантичка в същия цвят, украсена със сребърна заключалка.

Новите европейски моди не бяха нещо неவிжданo за Сливен — тях ги понаучиха от съпругата и дъщерята на Мехмед Садък паша Чайковски и от жените на другите полаци-офицери в казак-алая, — но една сливенка да се появи в този вид беше по-потресаващо, отколкото например един мъже да се покаже въобще, а още повече на сватбата си с обръснати мустаци. Поп Юрдан изобщо отказа да извърши обред, на който булката щеше да бъде облечена не според обичая, та венчавката насрочиха в „Свети Димитър“ — поп Димитър хаджи Костов имаше име на човек с по-широки възгледи и по-голяма търпимост към новостите.

Като се разчу за тези две неща — необикновеното облекло, доставено от далечна чужбина, и кавгата с поп Юрдан, — буквално цял Сливен се стече на венчавката: някои да изразят уважението си към учителя и към неговия богат тъст, но два ж или три ж повече от най-обикновен сеирджилък; стигна се дотам, че неколцина по-млади учители или приятели на Сава Доброплодни — даскал Никола Боров, Анастас хаджи Добрев и още пет-шест други — доброволно приеха върху себе си длъжността на нещо като разпоредители: допускаха в храма само роднините и нарочно поканените, останалите по липса на друг избор трябваше да се тълпят по мегдана между църквата и конака, а най-малките даже увиснаха като гроздове по клоните на дърветата към „Дебоя“ и от другата страна — към Тевната чаршия и Аба пазар.

Изгледът на булката наистина потресе сливналии — някои само се чудеха, но повечето направо хлъцнаха: е, хаджи Марийка действително не се крепеше много сигурно на високите си токчета, но затова пък изглеждаше ефирна и сякаш не стъпваше, а се носеше на педя над земята, не един и не двама искрено се запитаха дали това е познатата им от ей такава дъщеря на хаджи Гендо, или е някаква царкиня от приказките...

Вълненията около тази паметна сватба отдавна се бяха позабравили, когато директорът Сава Доброплодни се вдигна, та отиде чак горе на Барите да търси отдушник при Бяно Абаджи, човек, към когото хранеше дълбоко уважение.

Поздравиха се сърдечно и поседнаха на приказка. И скоро-скоро учителят извади от джоба на дългия си почти до коленете сюртук един

сгънат вестник; от протритите ръбове на хартията личеше, че този вестник многократно е бил четен, прибиран и пак изваждан за ново четене. Без да наднича нарочно, Бяно зърна, че е един брой на „Дунавский лебедъ“ — вестника, който Георги Раковски бе започнал да печата тази година в Белград. Няколко броя от този вестник, внесени по тайни пътища, бяха преминавали и през Бяновите ръце.

— Много голям хъс е извадил господин Раковски по отношение на мене — каза гостът. — Вече толкоз дни се мъча да разбера причината, тъй въртя вестника и иначе въртя, не мога и не мога...

— Учудвам се за какво е могъл дотолкова да те нарочи — кимна Бяно. — Познавам те от парче месо, даскале, гледам сега и отечествополезните ти дела в нашия Сливен. Що е подразнило нашия Георги?

— За венчавката ми — въздъхна учителят. — И по-точно за дрехата, с която беше хаджи Марийка. Господин Раковски просто ме е направил за резил във вестника си. Не зная кой му е писал и го е подкокоросал, ала... — Той се запъна. — Посмешище, да, това е думата. За посмешище съм станал в страниците на този брой на вестника.

— Наистина се учудвам — повтори Бяно. — Защото в сърцето си Георги е добряк...

— „Поврага му добрините, когато не се живее от злините му“ — прекъсна го Доброплодни. — Погледнете тази страница, господин Силдаров. Ето тук, оттук започнете.

Учителят уж му подаваше вестника, пък сам зачете от него:

— „Едно знаменито лице — нали разбирате, господин Силдаров, за мен му е думата — отишло и обходило нарочно Влашка и Богданска земя, та купило един твърде голям малаков... и толко-зи голям, що-то в него може да се скрие много нещо! Освен малакова, купило и една от последния мода капелина с къдрави ресни и на горе прикривена, с пъстър подбрадник. Тия работи съ донесени в Сливен къту някои си драгоценны древности с най-голямо прилежание по пъта...“ И по-нататък: — „Малакова бил изложен, разпрегнат и разперен сред двора къту един военен шатор. А капелина била покачена на една липова върлина до него. Народа са чюдил и маил много, къту гледали тей-зи редки работи. Някои старци свирили си продължително и думали: блазе му на той-зи син! С какви работи съ е сподобил!...“ А след това

захваща да усмива самата венчавка: „Сватба станала по европейски и по последня мода. Едно само било не европейско, чи сливенски моми не знаили да играят полки и мазурки...“

Доброплодни сгъна набързо вестника — личеше от движенията му, че честичко го е правил в последните дни — и го натика във вътрешния си джоб. Бяно проследи тези припрени движения и попита:

— Усещам, че сте дошли за съвет или за помощ, господин Доброплодни — без да го съзнава, той бе преминал на „вие“, — пък не разбирам какво очаквате от мене...

— Само съвет, нито повече. За себе си се чувствавам прав, но — човешко е — може и да не довиждам някои работи. И дойдох чак дотук да помоля за вашето мнение: толкова ли голям грях съм сторил, когато на сватбата съм облякъл хаджи Марийка в малакоф?

— Мога ли да хвърля едно око на вестника?

Нови бързи и станали вече механични движения разходиха броя на „Дунавский лебедъ“ обратно от джоба навън. Бяно го понагласи по-удобно — вече четеше от по-далече — и прегледа цялото съобщение „във виде известия“ (както пишеше там). Не беше толкова остро, колкото наранително; целта на написаното не беше да оскърби, а да осмее. Като избягваше да спомене пряко името на Доброплодни, Раковски наистина бе вложил много усилие и злъч, за да го направи „за резил“ и „за посмешище“, както бе казал сам учителят. След описанията на дрехите и сватбата, „известieto“ продължаваше с намеци за бъдещи уроци по европейски танци, за които „абонация се отворила още подир решението, а чудно е, чи освен младежи, записали са и много старци да учят да играят“ и тъй нататък, и тъй нататък. И завършваше с едно хитро скроено от Раковски „Прошение“ в което уж овчарите и абаджиите от околните села се оплакваха, че жените им зарязали къщната си работа и също се запалили по европейските моди, заразени от примера на директоровата сватба. Беше така смешно написано, че Бяно, колкото и да се въздържаше, не можа докрай да скрие една усмивка^[3].

— Дааа — проточи Бяно, — закъсали са котленските и градешките овчари и абаджии, писано е черно на бяло.

— Само това ли ще ми кажете, господин Силдаров? — затворено попита Сава Доброплодни.

— А, не само това. Искам първо да оправдая Георги — не знам дали ви е известно, но ние падаме с него далечни роднини, — а сетне ще кажа и собственото си мнение. Като всеки човек под слънцето, също и той не е безгрешен, господин Доброплодни, оставя се понякога чувствата да излязат пред разума му.

— Това още не оправдава...

— Почакайте, оставете ме да се изкажа. Той е родолюбец, какъвто се случва един на милион човеци. Работата е там, че в родолюбието си понякога прехвърля мярката на разумното и попада отвъд... ако не в неразумното, то поне в прекаленото. Ето, Георги сам е в алафранга дрехи, и то кроени не от котленски или ичеренски френк-терзия, а доставени направо от Франция или Австрия, и сюртукът и панталоните му съвсем никак не му пречат да си е най-българинът от всички българи. Привикнал е и с алафрангата дрехи на другите, особено на по-младите и поскиталите по чужбина. Ала в същия момент, когато е дочул, че и българска жена се е облякла в... как беше? — в „малакови и капелини“, той е помислил, че цялата българщина, опазена през петвековното робство, се проваля завинаги. И затова от перото му е потекло толкова злъч.

— Може би сте прав в обясненията си, господин Силдаров. Но, откровено казано, от него не ми стана по-леко.

— Дотук се опитвах да обясня постъпката на Георги. А сега, както обещах, ще ви кажа и моето мнение. Съвсем накратко, бих искал да знаете, че напълно одобрявам... — Бяно погледна във вестника, — напълно одобрявам „чи от ден из ден са уводи в Сливен сивилизация и нови моди“. Не го говоря, за да намажа с благ мехлем раните ви — *наистина напълно одобрявам*. Бях на сватбата — благодаря, че бях измежду поканените! — и още тогава исках да ви го кажа, но не му беше мястото. Сега, разгеле, поправам онази своя грешка.

— Щом одобрявате — подозрително произнесе учителят, — вероятно и ще обясните подбудите на това си одобрение...

— Разбира се. Колкото повече мисля, толкова повече се убеждавам, господин Доброплодни, че свободата ни, милата наша и прежелана свобода ще дойде по два пътя: с кървав меч и с духовен напредък. Или може би обратното: с духовен напредък и с кървав меч. И затова аз от все сърце се радвам на всичко, което ни отдалечава от анадолската изостаналост на поробителите ни: на книгите ни, на

вестниците, на читалищата, на училищата ни, в сравнение с които агаларските медресета са с цели векове назад, на театро̀то, за което се приказва, че скоро ще видим, на фабриките, на търговията... В тази поредица слагам и „малаковите и капелините“. За тях Раковски греши — те ни раздалечават не от народността ни (горко̀ на тази народност, която ще се крепи само на фустани и сукмани!), а от невежеството и безпросветността на нашите тирани и ни приближават към Европа...

— Благодаря, от сърце ви благодаря, господин Силдаров — рече учителят, като бършеше очите си. — Благословен да бъде часът, когато реших да дойда за съвет чак тука, горе. Защото от вас разбрах, че не съм излязъл от правия път. — Той подсмръкна силно. — Аз не съм човек на меча, господин Силдаров. Но именно духовният напредък е оръжието, с което съм се заклел да бъда полезен на народа си... Пътят на знанието, на всестранното воюване срещу безпросветността и изоставането, на равняването не с тъпите ни и невежествени господари, а с онези народи, на които принадлежи бъдещето. Благодаря, че сте ме разбрали и че ми подавате дружелюбна ръка за подкрепа...

[1] Специално между учителите съвсем не е било изключение сключването на бракове със съвсем невръстни по днешни понятия техни ученички. Нека да посочим само два примера. Прочутият възрожденски учител Райно Попович (1783–1858) на 45-годишна възраст се оженил за 15-годишната карловка Анастасия Гешева, впоследствие най-образована от жените в родния си град и основателка на Карловското женско дружество „Възпитание“. Другият крупен и високообразован (завършил Московския университет) учител Сава Филаретов (1825–1863) сключил брак с 15-годишната софиянка Йорданка хаджи Коцева (Николаева), бъдещата бележита националреволюционерка и общественичка Йорданка Филаретова. ↑

[2] Кринолин (или малакоф) — широкопола женска дреха с обръчи, за да стои разпъната. ↑

[3] Малко отклонение от истината — сватбата на Доброплодни е станала, изглежда, малко по-късно през годината (точната дата не е известна), защото за нея е писано едва в последния за 1860 г. брой № 15 на „Дунавски лебед“, от 20 декември. Цитатите са автентични, но езикът е силно осъвременен. За илюстрация на майсторската сатира на

Раковски ще приведем изцяло (също на осъвременен език) вече споменатото

ПРОШЕНИЕ

МИЛОСТИВОМУ ГОСПОДАРЮ СЛИВЕНСКОМУ МЕМЛЕКЕТ

ЧОРБАДЖИЮ I

Ние долуподписани-ти Котленски, Жерунански, Градешки, Медвенски, Ичиренски, Катунишки абаджии и овчари, от няколко дни на сам не можем да идим в къщи-ти си от наши-ти жени, кои се известили, чи в Сливен кѣту дошал един учен чияк и увел не знайми що е то за пуста *сivilизация*, Сливненски жени и моми облекли *малакови и капелини*, гудили на ръцете си ръкавици, запратили хурки и вретена, не придѣт веки'ни тъкѣт, ами имали намерение да си сидят на столове и канапета, да са чешят и са гладят пред огледало-то, да са разхождат за ръка с мъжѣте си и живеят живот кѣту Самодивски попадии; наши-ти жени, кѣту чюли това нещо, запратили и тии хурки и вретена, сключили дарацѣ, разхвърлели станове и острѣгви и нещѣт веки нищо да работят. А бе брате! Нали знайте вие, чи ние от това живеими и са гичендисвами! Какво ще правим сиромасѣ, ако не пасем овцѣ и не работим аби, ямурлуцѣ и губери? Ако нашитѣ жени не ни тъкѣт круенѣ за дрехѣ и платно за ризи, какво ще стани нашия хал? Нали знаеш, бе брате, какви са тежки години? Наши-те жени са се възбунили и пощърклели до толко-зи, щото не са излиза пред очите им! Нещѣт веки ни то хляб да месят, ни то да наготвят, ни то вода да донесат, намръщили чела кѣту тъмни облаци чи без малаков я не бива!...

Отговорете ни се брате и научете ни какво да правим!

4.

*Народност и хайдутлук, и отмъщения.
Всичките занаяти са у нас.*

Панайот Хитов

Бяха трудни времена. И ако тази дума подходеше на хората на духовния напредък, като че дважд по-прилягаше тя на другите — героите на меча. А за онези в зандана, с които Али ефенди все още си разчистваше сметките, изобщо да не говорим...

Каза се вече, че след напада над кадията само двама, Панайот Хитов и шурейт му Стоян Папазов, най-патилите и най-опитните, поблагоразумиха да потърсят укритие при вечната сигурна закрилница на непримиримите — Стара планина. Нищо останало обаче не се разви според уговорката — другарите им в нощните действия, дори нарочно помолените Слав, Никола и Димитър Палича, не се явиха на уговореното място. Целия следващ ден Панайот и Стоян чакаха в Змеевите дупки, но никой не се присъедини към тях. Загрижени и с основание подозиращи най-лошото, вечерта двамата се изтеглиха нагоре към Сините камъни, като не пестяха от времето си и с един отсечен клон заличаваха следите, които оставяха по снега. Преспаха направо върху преспите на Бозаклиева поляна, а на разсъмване продължиха към Керемидената къшла. От Иван Качара, козар на Слав Ненчев, научиха за излавянето на всичките им другари и на още стотици невинни люде покрай тях. После обаче изпратиха Иван да им накупи едно-друго в града. Но зърнаха го турците и нали бе работник на Слав, заптисаха го; изхитрих се, че не го биха, а го упоиха до обезсвестяване с ракия и той в пиянството си издаде кои са му били гости на Керемидената къшла. И тогава започна едно преследване, за което цяла книга би се оказала недостатъчна да събере всичките патила на двамата хайдути.

Братята Топчи Ахмед и Али, сливенските бьолюкбашии, застанаха начело по на една многочислена потеря и не седмица или две, а цели месеци не слязоха от конете и многократно преобърнаха

като джоб Сливенския балкан. В бурите и снеговете Панайот и Стоян удариха на запад през едва проходимите преспи — Топчи Ахмед със сеймените си им прегради пътя и като копой не изпусна няколко дни дирята им; пет или шест пъти се стреляха, а веднъж даже ги удариха точно когато си сменяха мокрите навуца, та Стоян цял час бяга с боси крака по снега. Обърнаха на изток, към Матейския балкан и Катъгово, накъдето уж имаха по-сигурни укрития, но там пък ги засече Али бьолюкбаши. Колко пъти изгазиха през сняг до пояс, божичко, колко нощи зъзнаха в мокрите си ямурлуци под студените зимни звезди, колко пъти хапката посмачкан в шепата сняг биваше храната и питието им за цели денонощия!... И колко самообладание и дързост им се налагаше да изтискват от изтощените си тела и умове, за да се спасяват!? Да беше дори само онзи случай, когато в Чамдеренския боаз насреща им излязоха до сто и петдесет души потеря от Чамдере, Касъмово, Дермендере^[1] и Сливен — тя беше пак потеря на Топчи Ахмед — и двамата в невъзможността да сторят друго и обзети от онази отчаяна смелост, присъща понякога на решителните натури, чисто и просто се присъединиха към потераджиите и извървяха с тях целия боаз, докато успяха да се хлъзнат отново настрана в шубраците — да беше само този случай, каза се, той пак би бил „приключението на живота“ за деветдесет и девет души от стоте. За двамата обаче то беше само една случка от толкова много други...

В това време на неспирна опасност и грижи Панайот и Стоян не оставаха безразлични към опасностите и грижите на другите. Срещнаха веднъж един прегънат от годините и кахърите старец — беше овчарят дядо Къньо от Градец, — който от дума на дума им изплака мъката си; двама янкеседжии от Исуплий^[2] го заплашили — или ще им наброи три хиляди гроша, или ще запалят къшлата му и него и хората му ще изколят. И се примоли:

— Дали няма леснина да ни отървете от тях, юнаци?

— Ние самите сме цъфнали и завързали — избърза да го отблъсне Стоян, — само до твоите исуплийци сме останали...

Панайот Хитов обаче не сподели прекалената му предпазливост:

— Както е вярно, че човек трябва да бие и да се пази — поклати глава той, — тъй е вярно и обратното, че трябва да се пази, но и да не отказва да се бие. Не сме в гората, Стояне, само за да пакостим, когато е напълно безопасно, народът чака от нас и закрила. — И като разпита

по-подробно стария човек, поръча му: — Иди на утрешната среща с двамата в Мараш боаз и не отказвай да платиш, само поискай още веднъж отсрочка. Другото остави нам.

Дядо Къньо изпълни поръчката му. И двамата главорези от Исуплий склониха да не го посичат, зер видението на трите хиляди гроша вече се мержелееше пред очите им. А когато се разделиха с него, в Мараш боаз пропукаха две пушки; единият турчин се захлупи на място по очи (в него се бе целил Стоян), вторият също се раздели с душата си, но след като пролази десетина крачки. „Едвам 19 турски лири намерихме в тях“, ще отбележи по-късно в спомените си Панайот Хитов, но няма да скрие и задоволството си, че в такива тежки дни са могли да подадат ръка на нуждаещ се брат по кръв и вяра.

Истината е обаче, че и братята по кръв и вяра им отвърщаха с преданост и готовност да им помагат дори когато за тази помощ трябваше да заплатят скъпа и прескъпа цена. Такъв беше случаят например с хромия овчар дядо Ташо от къшлата при Кара кютюк. Снабдяваше ги той с хляб и разни сухоежбини (всъщност благодарение на тази храна можаха да преживеят до пролетта), а когато една турска потеря, водена от Топчи Ахмед — все този Топчи Ахмед! — го смаза от бой, та към куция му крак прибавиха и една завинаги осакатена ръка, дядо Ташо не само не ги издаде, но и не престана да се грижи за препитанието им...

Не беше си отишла зимата, но вече се усещаше полъхът на пролетта, когато към двамата се присъединиха още двама — Никола Аджема и Хаджи Димитър, които цяла зима се бяха крили по роднини. Набавиха им дрехи и оръжие, но Панайот Хитов не само не даде да се продума за поемане друма надалече, а напротив, пожела „да влезе на вълка в устата“ — приближаваше Великден и той, възпитан в ревностна набожност настоя да се причастят. Не беше лесна задача преследвани по петите хайдути да стигнат до свещенослужител, но тук помогна Никола Аджема — той пое грижата да се свърже с чичо си поп Юрдан. И поп Юрдан не отказа на молбата им, само постави условие: нали, оставали само два дни до Великден, нему не било удобно да отиде при горските юнаци, затова нека те да отидат нощем в градината на къщата му. Довериха му се и не сбъркаха; ето какво ще разкаже по-късно Панайот Хитов за тази среща със забележителния представител на вярата „по сливенски“:

„Вечерта ставаме ний и през Клуцохорските бахчи, та в дома на попа. Прескочихме в бахчата, но като беше много рано, подряхмахме си малко, докато чакахме. Ето поп Юрдан: подир полунощ, с една тояга в ръка, почуква из бахчата. Ний му се обадохме из темнотата.

— Вървете — каза попът — полека подире ми!

Заведе ни в една стая, която беше доста чиста и добре наредена, но светлината не беше толкова блестяща. Тогава поп Юрдан ни попита:

— Какво искате сега?

— Нали знаеш — да се изповядаме и причастим.

Попът ме попита:

— Ще ли са оставите от тоз хайдутлук?

— Няма да се оставим, но сега ще го захванем както трябва. Защото досега бяхме аджамии!

— Тогава само ще се причастите, не бива да се изповядвате. Щом ви изповядам, трябва да оставите хайдутлука — каза поп Юрдан. — Сега може само да се причастите...

И чете ни молитва. Причасти ни. Аз попитах:

— Ще рече, може да се причасти човек и без да се изповядва?

Поп Юрдан каза:

— Когато имате нужда да са причастявате и намерите поп и ви той откаже — бийте го и насила го накарайте да извърши обряда!

Времето беше късо. Не можахме ний доволно да приказваме с попа, но стигаше и толкоз... Време стана да си вървим. Аз извадих 5 турски лири и ги оставих на масата. Поп Юрдан отблъсна парите и ми рече:

— Вземи си тез пари и ги дай на друго място, дето по-ще ти заслужат. Мен пари не ми са потребни, защото ний сме с попадията двама. Нямам деца. Държа по някое чуждо дете, та ги отхранвам.

Аз си турих пак петте лири в джоба и си отидохме. Мислех си аз сетне много, че и у нас имало добри хора. Кой се е надявал в нашия град да има такъв поп?...“

Деня Възкресение Христово другарите празнуваха в пещерата на Даямата. За зла sluка намери се отнякъде стомна вино, която помрачи празника на Панайот — Никола Аджема се напи, започна и да повръща и тази гледка дълбоко отврати Хитов. Е, последваха купища разкаяния и заричания, той самият подари на виновника скъпия ятаган на Али ефенди и уж всички пукнатини се запълниха, но Великденът така си и пропадна...

Не им провървя повече, когато пак двамата след някой и друг ден отидоха за храна в къшлата на един познат турчин. Уж хаджи Байрактар Тованджи им даде знак да приближат, но то всъщност било отнапред подготвена засада — едва Панайот приближи колибата и от нея изскочи грамаден турчин със запрегната пушка в ръка. Прицели се турчинът и дръпна спусъка, но пушката му не хвана. Не щеш ли, също и пушката на Панайот засече. И тогава двамата се хвърлиха един срещу друг с голи ръце и се уловиха за гушите — дребният на ръст хайдутин и гигантът турчин, който го превишаваше с глава и половина.

— Удри бе! — извика Панайот на другаря си, но в отговор Аджема си плю на петите и хукна презглава да бяга.

Панайот Хитов като че все пак щеше да вземе връх в борбата срещу потераджията, когато зърна, че от колибата се подават и други засадници. Тогава отскочи настрана и съпроводен от няколко напосоки пуснати куршуми, свари също да се спаси в шубраците. А по-късно Никола му се извиняваше: помислил го за уловен жив, за убит даже... А Стоян мърмореше на Панайот под носа си:

— Какво друго си очаквал, когато си захванал работа с неопитни хора!...

Със запролетяването към тях се присъединиха и други: Божил Бахов от Сливен, когото познаваха отдавна, Никола Мавродиев от Ямбол (същият, който бе сполучил да избяга от сливенската тъмница), Христо от Кавлаклий^[3], Стоян Арнаудов от Жеравна... А в самия край на април се намериха и със стария си войвода. Георги Трънкин бе дошъл от Влашко, като водеше със себе си още двама опитни хайдутини. Единият, Желю Чернев от Ямбол, беше връстник на Георги (и с него бе учил „занаята“ при Димитър Калъчлията), но, кой знае защо, вече

всички го зовяха само Дядо Желю. Другият беше българин от Македония по име Яни — по-млад и с име на буен и налитащ на кръв.

Избраха отново Георги за войвода — тъй или иначе беше най-отдавна в гората и с най-голям опит. Но когато той поиска начаса да ги поведе към Чалъкавашкия проход, защото бил дочул, че неколцина богати турци от Делиормана ще минават оттам на път за Цариград „с ей таквиз издути кемери“, възрази му не друг, а най-младият и „процъпалникът“ в дружината — Хаджи Димитър.

— Не съм съгласен, войводо — отчетливо произнесе Хаджията. — Ти не знаеш, но тук Балканът цяла зима бе обливан в кръвта на невинни хорица. Уж хайки и потери го кръстосвах, а то върли кеседжии и обирници. Сложи сега на едната везна тях, дето разплакаха толкоз български майки и още скитосват насам-натам да разплакват и други, а на втората везна сложи кемерите на делиорманските богаташи и кажи сам — накъде ще натежи кантарът.

Георги Трънкин пламна, но, слава богу, не се стигна дотам да се обади неговият „червен бяс“. Той потърси и кръстоса поглед са момъка — невисок, русоляв, зеленоок, с хубави, дори чак претенциозни дрехи^[4]. Мислеше да го схруска с една дума — я остра като калъч, я шибаща като камшик. Но двадесетгодишният хаджия издържа на погледа му, а в същото време съдържанието на думите му бавно-бавно достигна до съзнанието на войводата. Дочу и словата на подкрепа, които изрекоха Панайот и Стоян Папазов — нали дълги месеци се бяха чувствували като двойка беззащитни елени, преследвани от цяла глутница вълци, те също се обадиха за мъст и разплата. И той реши, че не е благоразумно да започва годината с раздори и неразбирателства, даже намери сили да махне с ръка:

— Хайде, нека този път да е вашето!...

И стана така, че вместо на изток, те поеха към запад, за където се бе чуло, че шетала поредната потеря. Край село Бинкос издебнаха потераджиите и ги удариха изневиделица. На своя страна имаха изненадата, пък и онези не падаха дип от много опитните, нито ги водеше врял и кипял в тези работи човек (всъщност бяха точно такива, за каквито говореше Хаджията — уж потеря, а то същински обирници, излезли, както е думата, „в мътна вода риба да ловят“), та още с първия удар убиха трима от тях, двама раниха, а когато Георги Трънкин с гол

ятаган се вряза между тях, останалите побягнаха. Изловиха бегълците, взеха им парите, теглиха им по един бой „за урок“ и ги пуснаха.

За края на това приключение нека отново да се доверим на спомените на Панайот Хитов:

„Аз попрегледах парите и ги дадох на войводата да ги пази. След два дена бяхме в Средна гора, над село Черково, и там си делихме взетите пари от турците. Но аз забелязах, че от парите липсваха и викнах Георге войвода настрана и му рекох:

— Парите не са всичките!

Той ми отговори, че оставил от парите за него и за мене. Аз му отговорих, че тъй не бива и аз не ща от тези пари.

— Това не е добро, дето го правиш! Ще пропадне цялата дружина, щом има кражба, или ти сам ще бъдеш убит! — И му казах още: — Аз няма да те убивам и на другарите няма да казвам, че ще стане раздор между дружината, но те уверявам, че ти с тоз акъл няма да видиш добро!

Той ми отговори:

— Аз толкоз години ходя, пък ето — нищо не ми е!“^[5]

[1] Дермендере — днес с. Гавраилово, Сливенско. ↑

[2] Исуплий — днес с. Берово, Бургаско. ↑

[3] Кавлаклий — днес с. Тополчане, Сливенско. ↑

[4] Външният портрет на хаджи Димитър е според спомените на П. Хитов. Точно за времето, когато той за пръв път излиза хайдутин, П. Хитов го описва така: „Добре облечен, руса коса, очи май зелени, на бой — нисък, разгъртен. Върху него — два пищова, ятаган черночирен, едно шишане с даалийски чакмак 5 пети дълго, 5 драма куршум носи. Годиците му бяха около 20.“. ↑

[5] Цялата глава автентична. ↑

5.

Никой не го признаваше открито, но всеки го усещаше — в цялата тази работа имаше нещо инатчийско. И как иначе: турчулята на Али ефенди още беснееха из Сливен, броят на пребитите и умрелите от раните си вече достигна петдесет, още толкова бяха осъдени на тъмница или чакаха да бъдат изправени на съд, а проклетите му сливналии се закахърили да правят не друго, а театро. Иди им разбери акъла! Или, ако можеш, недей мисли, че туй е чисто и просто дело „напук“, съвсем като децата.

Тъй или иначе за театро се знаеше, даскалите и техните по-близки другари, които го подготвиха, не криеха, че се събират на „преговорки“ (тогава думата „репетиции“ още не бе влязла в речника на българите), мнозина в града — най-вече онези, които бяха виждали театър по чужбина или поне бяха чували за него — вече търсеха приятелства и застъпничества, за да попаднат между немногобройните поканени. А че щяха да бъдат немногобройни, това също се знаеше отнапред — за представлението училищният директор господин Сава Доброплодни (той беше още автор на пиесата^[1] и режисьор на постановката — понятия, които също липсваха в речника на българина) бе помолил пашата на казак-алая да му заеме „газиното“, но след като поразмисли, Садък паша Чайковски внимателно отказа, не му се искаше да се присъединява към тази своеобразна демонстрация на раята; все по същите съображения Доброплодни не се съгласяваше представлението да бъде изнесено в някоя по-голяма стая на полугимназията, та в края на краищата всекиму бе станало ясно, че първото сливенско театро — волю не волю — ще трябва да се смести в някоя частна къща.

Така и стана.

За самото представление изчакаха, разбира се, да отминат постите и великденските празници, но на първия неделен ден, след Възкресение — ще рече, на 10 април 1860 година — се ознаменува рождението на Сливенския театър^[2]. За „театро“ Константин Панчев отпусна голямата „като хамбар“ соба в бащиния си дом и на менсофата в нея, където иначе спеше цялото семейство на Панчеви, Доброплодни

нагласи сцената, а участниците надонесоха от къщи нужните им „декори“ и множество лампи със зехтин или лой за осветлението. Поканени бяха, разбира се, всички български общинари, а след дълго премисляне присъединиха към тях също Садък паша, каймакамина Мехмед Салих бей и Али ефенди; за тяхно щастие кадията демонстративно отказа, пък от пашата на казак-алая не се страхуваха, а глуповатия каймакамин (той и не разбираше твърде български) изобщо не удостояваха да го имат в сметките си.

И тъй на Томина неделя привечер всички поканени се отправиха към дома на Панчеви; дори и най-въздържаните или скептичните от тях — чорбаджи Евтим Димитров например — неволно се държаха с особена тържественост, все едно че отиваха на първостепенно богослужение. На пруста нарочно определени младежи ги посрещаха, показваха им къде да си оставят кундурите и ги въвеждаха в собата, а там те сесядаха с кръстосани по турски крака направо на чергите на пода. Само двама от поканените — Садък паша и Мехмед Салих бей, — имаха привилегията да разполагат със столове (бяха ги донесли за тях от дома на болния Добри Желязков), но каймакаминът, който досега не бе имал случай да седи на стол, се разположи по турски върху седалката.

Когато всичко беше готово, на сцената се появи господин Доброплодни. Висок и възслаб, дълголик, с пооредели над високото и мъдро чело коси, но с пламенен и пронизващ поглед и с внушителни, добре разресани и засукани нагоре („каврък“) мустаци, той изобщо внушаваше още от пръв поглед уважение и нещо като усещане за физическо докосване до натрупани мъдрост и знания. Но специално за днешната тържествена вечер той се бе постарал да притури и още нещичко за допълване на представителността си. Беше в черния си сюртук с кадифената яка, ушит нарочно за венчавката му с хаджи Марийка, с колосана яка на бялата, донесена от чужбина риза и с черна копринена вратовръзка; е, възелът на вратовръзката не беше от най-изрядните, но в цялата соба това бе забелязано само от Садък паша.

Учителят заговори. Имаше желание гласът му да звучи достолепно и самоуверено, както когато произнасяше проповедите си от амвона на „Свети Никола“, но той неволно потреперваше и издаваше вътрешното му вълнение. С добре подбрани изрази Сава Доброплодни описа що е това театър и какво е неговото значение в

цивилизация свят (тук той дръзна да употреби израза „страните, отдавна скъсали със средновековната и азиатска изостаналост“). После се самопохвали, че пръв „в земята българска“ е отворил вратата да влезе театърът, но съумя да го направи така ловко, че хем да имаше хвалба, хем да не прозвучи тя като пехливанско думкане в гърдите. И след като се провикна драматично: „А нима нашият любим роден град няма правото и дълга да се изравни с Шумен, първооснователния?“, накратко поясни каква е комедията „Михал“, „преутовлена“ от самия него, и изброи участниците — все учители и някои по-будни младежи.

Когато се поклони след словото си, Садък паша Чайковски изръкопляска; след секунда стъписване другите последваха примера му. Това беше първото ръкопляскане, чуто някога в Сливен.

Шумът не беше още заглъхнал, когато Михал Мишкоед се появи на сцената и се заоглежда в огледалото си. Беше разбира се, с поизписано с къна и моливи лице и в скъпо домашно рухо на богат чорбаджия (бяха го взели назаем от Никола Феслията и той по-късно стана пишман за тази си услуга), но още от първия миг всички познаха в него популярната фигура и смачкания нос на Димитър Инзов. Той се движеше така предвзето нагоре-надолу и тъй майтапчийски се кривотеше пред огледалото, че още преди да отвори уста за първите си думи, „салонът“ зад него се разкиска неудържимо. Злъчката-Михал изчака шумът да позатихне и като продължаваше да се наслаждава на образа си в огледалото, заговори. Според пиесата на Доброплодни той трябваше да произнесе: „Кого да вярва челяк! Очите си или ушите си!“ и тъй нататък. Но това се бе сторило недостатъчно убедително за Димитър Инзов, та той „преведе“ встъпителните си думи — пък и цялата си роля — на онзи мнимо-елински говор със задължително „благородно“ съскане, който доскоро беше отлика на гърчещите се сливенски чорбаджии, пък и досега не беше рядкост при общуванията помежду им. И затова неговият Михал заговори по следния начин:

— Кого да вярва челяк! Очите си или усите си! Ако гледам огледалото, не ма показва толко хубав. Пък ако цуес Вица, дума ми ще съм изписан! На кое да вярва челяк: това огледало по-добре сте разбира от Вица! И ако не бях пък хубав, мозесе ли да ме залюби Радка. Това не може да бъде. Огледалото иска хчюпване...

Преди още да завърши и да тръшне огледалото в земята, цялата соба се тресеше в неистов смях. И мнозина започнаха да припознават

главния герой по съскането:

— Туй ще е Йоргаки чорбаджи!...

— Не бе, не! Само да беше по-тлъстичък, ще речеш — Евтим...

А по-възрастните измежду зрителите си припомниха фанатизираните „елини“ (така се наричаха те самите) на вече отминалата епоха:

— Димитраки чорбаджи ще да е това...

— Владишкия наместник Кирияк...

Оживлението беше толкова голямо, че Вичо — неговата роля се играеше от Стефан Гидиков — трябваше доста да поизчака, докато да произнесе своето:

— Добър ви ден, господарю...

... И се заредиха комичните патила на богатия чорбаджия Михал, подиграван и порядъчно оскубван от ласкателите Вичо и баба Марта. Публиката се смееше презглава не само на пиесата и на чудноватия външен вид на героите (особен смях предизвика чернобрадият учител Никола Боров, който изпълняваше ролята на прелестната и очарователна Радка), но в същата или даже в по-голяма степен на припознатите в актьорските изпълнения по-популярни сливенци. В това отношение не бе пощаден дори и самият автор. Когато в началото на второто „деяние“ (действие) Радкиният баща Съби (Анастас хаджи Добрев си „хортува сам“: „Който се жене в тия времена втори път, главата му иска хчюпване. Не ми стигаше, гдето изгорях първи път...“, зевзеците веднага изхихикаха:

— Туй си е вярно! Директорът най-добре го знае...

И всичко вървеше „като на съвсем истинско театро“ (както остана в спомена на малцината щастливци зрители), смяха се до насита и ръкопляскаха след всяко „деяние“, а понякога и след по-майтапските случки. Наистина между третото и четвъртото „деяние“, приблизително след като кокона Мария, мащехата на Радка, отиде да се лекува в манастир, в страничната собичка, от която се появяваха артистите, се долови някаква особена бъркотия. Мнозина помислиха, че някому може и да е прилошало, дори Садък паша Чайковски проводи един от офицерите си да попита дали да не повикат доктора на алая. Но не — гюрултията позаглъхна, не се стигна и до повикване на доктор. Артистите продължиха и благополучно изиграха и последното „деяние“: Радка и Славчо благополучно се ожениха, за

всеобщо удоволствие съскацията чорбаджи Михал не само остана с пръст в устата, но уж по погрешка отнесе пердаха от досегашния си ласкател Вичо и накрая бе наречен и Мишкоед... Този път ръкоплясканията гръмнаха от само себе си, без да дочакат поощрителния знак на пашата. За всеобща изненада обаче едновременно с актьорите, излезли да се поклонят на благосклонната публика, на менсофата се появи и поп Димитър хаджи Костов. Лицето му, почти разплакано и с неотразима смес от умиление и дълбоко затрогване, изглеждаше така, че възбуденият ентусиазъм на зрителите някак си от само себе си угасна, аплодисментите и виковете „машалла“ (западното „браво“ не си бе още пробило път насам) малко по малко заглъхнаха. И когато мълчанието стана почти тягостно, поп Димитър произнесе задавено, на пресекулки:

— Братя!... Мили братя!... Преди малко... вест из Цариград... Точно преди една неделя... навръх Великден... В службата... Нашият светец Иларион... Иларион Макариополски...

Той се задави в сълзи. Уплашени от недоизказаното, зрителите не смееха да помръднат. Тогава Никола Боров, както си беше в одеждите на Радка, смъмри свещеника:

— Кажи на людете, дядо попе! Не виждаш ли, че си глътнаха езиците от страх?

Поп Димитър Черното направи усилие да се овладее, но успя само да продължи по същия несвързан, начесто прекъсван от хълцане начин:

— На Великденската служба... негово светейшество Иларион... не изрекъл скверното име... на нечестивеца патриарх Кирил... а въздигнал глас... за „Всякое епископство православных“!... Братя!... Мили братя християни!... Не само Христос... Възкръсна и святата наша *самостоятелна* църква!...

Една безкрайна минута никой не проговори и в собата на Панчеви се възцари неестествена, почти болезнена за ушите тишина. После всеобщата радост избухна изведнъж, всички скочиха на крака, заговориха в един глас, разкрещяха се. Но то беше несвързан шум, гълчава на осемдесетина балканджийски гласа (всекиму се струваше нелепо да поздрави възраждането на българската православна църква с виковете като „Ашколсун!“ или „Машалла!“), като в бъркотията с по-голямо старание можеха да се отличат думи от рода на „Вечна

слава!...“ или „Да живеј светиня му Иларион!“... После някой от множеството — кому ли дойде това щастливо хрумване? — издигна глас и запя:

Къде си, вярна ти любов народна?...

Кой знае, може би за случай като днешния по` подхождаше да се изпее нещо друго, например „Достойно ест“, „Тебе хвалим, Господи“ или „Алелуя“. Но в този миг на всеобщ и всеразтърсващ трепет никой не се залови да преценява. А мъжете в собата заставаха един до друг като войници и с възторг, който граничеше с екстаз, подеха песента. И добре поне, че се намери някой по-разумен, който да я извърти на „другите думи“, дето можеха да се слушат и от турско ухо:

*Къде си, вярна ти любов народна?
Къде блестиш ти, искра любородна?
Я силен пламък ти пламни,
та буен огън разпали
на младите в сърцата,
да тръгнат по школата...*

Не един и не двама бършеха сълзите си. И не само ги бършеха, но и не се срамяха от тях.

Садък паша Чайковски, който вече бе научил достатъчно български, разбра от край до край сцената, която ставаше пред очите му. И като се изправи, тънък и строен, той вдигна ръка и отдаде почест по турски на проявата на българския верски и национален подем. За разлика от него каймакаминът Мехмед Салих бей не разбра причината на всеобщата възбуда. Но като видя действията на пашата, също и той вдигна длан до чалмата...

Цял Сливен, раята и властта, поздравяваше онова, което след години щеше да бъде наречено Българския Великден...

[1] Тук наричаме Сава Доброплодни автор на комедията „Михал“, макар театроведската наука вече да е установила, че той само е превел и побългарил, съобразил с българските нрави и общественополитически условия пиесата „О Лепрентис“ на гръцкия автор М. Хурмузи (вж. Ст. Каракостов. Българският театър. Средновековие, ренесанс, просвещение. С., Наука и изкуство, 1972, стр. 223–229); този факт не се отрича и от самия Доброплодни, който е отпечатаал на корицата на комедията, че тя е „преоготовлена“ (т.е. със сценична редакция) от него, а не напр. „съчинена“ или „написана“. ↑

[2] Има много документи и сведения на участници и зрители (срв. например Илюстрация Светлина, г. XXXI, 1921, кн. I) за това представление в Сливен, станало в 1860 г., даже в спомените си д-р Д. Минков изрично говори, че ролята на Михал е била изпълнена от Димитър Инзов („Една от главните роли в това представление — ролята на Михал Мишкоед — игра учителят Димитър Инзов, родом от Трявна“ и т.н.), но неизвестно защо Стефан Каракостов (Българският възрожденски театър на освободителната борба, С., Наука и изкуство, 1973, стр. 123) го поставя под съмнение — „то може да се приеме засега под въпрос“. Ние — обратното — сме на мнение, че въпросът тук е неуместен и че за рождение на театъра в Сливен трябва да се приеме представянето на „Михал“ през 1860 г. ↑

6.

Те не се срещнаха, а просто налетяха един на друг. И се познаха. Случайното кръстосване на пътищата им беше неприятно и за двамата (хаджи Ставри достатъчно добре помнеше джинса и нрава и на Евтим, а преди това и на баща му Димитраки, пък Евтим бе дочул в конака, когато четяха писмо из Търново, че някой си „ваш сливналия по име хаджи Ставри обикаля из Търновско, Габровско и Севлиевско и подкокоросва раята към неподчинение и буна“), но те по негласно споразумение в еднаква степен неискрено и в еднаква степен полууспешно се престориха на радостно изненадани.

— Сполай ти, Евтиме чорбаджи — отложи калпак хаджи Ставри. — Виж, това е късмет: да се върнеш след толкоз години в родния край и веднага да видиш близък и уважаван човек!...

— Сполай и на тебе, хаджи Ставри. — Евтим се поколеба, но подаде ръка и се здрависаха. — Какво така насам? По търговия или...?

— По търговия из царщината, чорбаджи, но по на юг, към Филибелийско и Татар-Пазарджишко, зер изкупувам ориза на тамошните челтакчии. А иначе само се отбих по пътя си, колкото да се поклоня на бащиния дом. — И хаджи Ставри добави, като се опита да вложи умиление в гласа си: — Лятос ще станат дванайсет години, откакто съм заминал...

Повървяха така рамо до рамо докъде Сахатя (така казваха тогава не само на градския часовник, но и на мегдана около него) и се разделиха, с взаимни уверения в щастието, което срещата им бе донесла.

Когато се сбогуваха, Евтим замислено проследи с поглед отдалечаващия се надолу свой бивш съгражданин, а в същото време умът му напрегнато решаваше една не бог знае колко сложна задача. И хаджи Ставри още не бе завил покрай „газиното“, когато той бе стигнал до решението — свърна в обратна посока и веднага се шмугна в конака.

С Мехмед Салих бей не можа да се види — бил по работа някъде из каазата (така му обясниха, а всъщност каймакаминът, след едно юнашко запиване, продължило без прекъсване две нощи и един ден,

лежеше със страшен махмурлук в харемлъка на дома си). И когато се питаше дали да не прескочи до Али ефенди, попадна на Топчи Ахмед — третия по власт човек в Сливен, ако, разбира се, се изключи Садък паша. Евтим, както впрочем и повечето сливенци, нямаше особено доверие в способностите на двамата братя от Чочовен, сега бьолюкбашии, а довчерашни разбойници, но противно на опасенията му, Топчи Ахмед начаса „загря“ и оцени съобщението на чорбаджията. И зададе няколко въпроса, които показаха, че далеч не е такъв ахмак, какъвто го рисуваше мълвата. Евтим отговори. И с отговорите си на свой ред накара бьолюкбашията да се изпълни с уважение към наблюдателността и последователността в мисленето на християнския първенец: да, нямало грешка, Евтим лично познавал хаджи Ставри Койноолар; да, сега се сетил, че писмото от Търново ще да се е отнасяло именно за него — нямало насам друг бунтар с такова име, а преди години синът на хаджи Койно Койнов поел друма на изгнаника именно поради зулумите и непрекъснатите му сблъсъци с властта; да, трябва да е излъгал, че иде от юг, понеже бил облечен по северняшки („като капанец“, според думите на Евтим); излъгал още, че го довела тук жалостта по бащиния запустял дом, защото къщата на джинса Койноолар, това всеки кореняк-сливналия знаел, се намирала в горния край, докато хаджи Ставри отивал накъде хайдушкото гнездо Клуцохор, при това се правел на по-незабележим...

— Благодаря ти за вестта, чорбаджи — рече почтително Топчи Ахмед, когато Евтим завърши. — Аз ще имам грижата бунтарската обиколка на тоя — как го рече? — на тоя хаджи Ставри Койноолар да завърши тук, в нашия Сливен. Но още само една помощ искам от тебе. За облеклото на хайдутина разбрах. Само ми кажи още как е на вид.

Чорбаджията се замисли съвсем малко и отговори точно:

— Среден на ръст човек, бьолюкбаши ефенди, ама личи, че пращи от здраве. Лице обикновено, кръгло, мургаво; ще помислиш, че кожата е обгоряла от слънцето като на чифчия, но не — целият им джинс са такива, малко с циганска боя. Ястъклии мустаци, ала не чак много бухнати, да не бият на очи. Онуй, по което най се познава, са веждите му, ефенди. Те са дебели, рунтави, черни, без пролука по средата и са напреки, от край до край през лицето, надвиснали под челото.

— Тешекюр едерим, чорбаджи. Нататък остави всичко на мене.

И с тези думи Топчи Ахмед се упъти към помещенията на заптиетата.

* * *

Пристигането на хаджи Ставри не предизвика никаква изненада в дома на Бяно Абаджи. Причината преди всичко беше, че Ставри предвидливо се бе погрижил да съобщи по верни габровци за идването си. Но и да не беше предварителната вест, Бяно го позна от пръв погледа; помнеше го той още отпреди бягството му в четиридесет и осма, когато държеше воденица в Кумлука, но времето си посвещаваше не толкова на мливарите, колкото на буйства и дързостни прояви против турците. Но даже и да не си спомнеше за него (когато някога загърби Сливен, хаджи Ставри имаше само двацет и осем лазарника зад себе си^[1]), той пак щеше да отличи в него чертите на рода Койноолар — главно по сключените и надвиснали като жеравненски стрехи вежди.

— Лошо ми провървя в родния град — започна хаджи Ставри, след като се здрависа с домакините и насядаха в одаята. — За да не предизвикам съмнения, избиколих от Хаинето на юг чак докъм Ямбол, все едно че ида отдолу. Пък то още на влизане в града попаднах на Евтим чорбаджи... — Той забеляза как Бяно и синът му Найден се спогледаха многозначително и побърза да добави: — Не се безпокойте. За да го заблуди, ако е решил да ме проследи, аз най-напред слязох до този нов мост, дето сте вдигнали, а сетне се върнах и избиколих чак през Ески Намазгях, като от време на време се връщах по стъпките си, за да проверя дали върви някой по дирите ми. А тук похлопах, когато нямаше жива душа по улицата.

Бащата и синът не казаха нищо. Думите на хаджи Ставри не бяха заглъхнали още, когато, макар да не му бе дошло времето — още нямаше икиндия — Яна набързо сложи трапезата. Гостът отклони ракията и виното, но вечерята прие с удоволствие; ядеше лакомо и с настървение, като човек, който най-често кара на сухоежбина. Бяно и Найден също посягаха към гозбите, но без охота, колкото да правят дружина на хаджи Ставри.

Като се нахрани, гостът поблагодари — учтиво, но не и разточително, — после попита за разрешение и се залови да си свива цигара. Заедно с него и Бяно започна да натъпква луличката си, новата.

— Сигурно сте се досетили по какви работи съм тръгнал по градовете и селата на Балкана — започна посетителят, след като запалиха. — Ние, гдето по една или друга причина сме напуснали бащиния край, не сме преставали нито за час да мислим за него. И да не се примиряваме с робския ярем, надянат вече пет столетия на врата на горкия ни народ. — Бяно Абаджи кимна утвърдително. — И сме решили, че е дошло времето веднъж завинаги да скъсаме робската верига.

Домакинът поразмисли върху думите му и извади захапката из уста:

— Решили сте или е дошло времето? — запита. И като видя, че гостът се пообърка, обясни: — Не ме ли разбираш, хаджи? Да си решил нещо е едно, а то да е узряло — съвсем друго.

— За вас, господин Силдаров, комай тези две неща се разминават?

Бяно усети нотката на раздразнение в гласа му, та се опита да отговори по-иносказателно:

— Преди тридесет и пет години, тогава още младежи, ние, неколцина приятели, също бяхме решили, че е дошло времето. Сетне се оказа...

— Знам, знам — прекъсна го хаджи Ставри и очите му, сгущени някъде дълбоко под гъстите вежди, просветнаха. — Братството, нали?

— Откъде знаеш, хаджи?

— От един ваш приятел, господин Силдаров. Паскал, Паскал хаджи Кутъов. Той беше един от първооснователите, нали? С него аз съм близък... въпреки разликата в годините. Със сина му Никола — още повече. Защото и аз се установих в Браила, където са и те.

— И какво мисли Паскал? Дошло ли е времето?

Хаджи Ставри отново се пообърка.

— Той от тридесет години е далеч от родния Сливен, няма твърда и ясна преценка. И ме посъветва да се обърна за акъл към вас, господин Силдаров. А чрез вас — и към неколцина от по-младите, които вие ще ми препоръчате. Не се засягайте от това предложение. Знам, че сте по-улегнал и по-мъдър от другите. Но ако се стигне дотам

да застанем куршум срещу куршум и гърди срещу гърди с поробителите, те по-младите, ще бъдат възкресителите на войската и славата българска.

— Също и това ли каза Паскал? — учуди се Бяно Абаджи.

— А, не — за пръв път се засмя, гостът. — Паскал хаджи Кутъов поръча ние само да развеем байрака на Агликина поляна, а той щял да дойде от Браила да застане под него. С пушка, изработена от собствените му ръце.

— Е, това вече подобава на Паскал — усмихна се на свой ред и стопанинът. — И ако се видиш пак с него, кажи му, хаджи, че стигне ли се да дойде с пушка в ръка на Агликина поляна, онзи, който ще го посрещне там, ще бъде неговият побратим Бяно Абаджи. — Той се обърна към Найдено: — Разбра ли? Негова милост има желание да се срещне и разговори с по-будни и по-родолюбиви наши сливналии. Кой да му препоръчае?

— Срам ме е да го призная, тате, но като че ти по можеш от мене да ги избереш... — Ако изключим началното поздравяване, Найдено май за пръв път проговаряше. — Кого и за кога да известя?

— Аз бих рекъл — Гидиков, Панайот Минков и Анастас хаджи Добрев. А може би и Иван Добровски... макар той далеч да не спада към младите.

— Чужд е още на тукашните дела Иван Добровски, тате. Не е ли по-добре на негово място да повикаме даскал Никола? Никола Боров?

— Тъй да бъде. Намери ги и им кажи по мръкнало да дойдат тук долу, в херодаята. Аз ги викам, тъй им речи, за хаджи Ставри не споменавай още. — И когато момъкът излезе, обясни на госта: — Трябва да ги събера по тъмно и с предпазливост. Преди половин година стана едно нападение над тукашния кадия, та турците още са като пощръктели. Но в херодаята ще бъдем в безопасност. Давала е тя подслон на много султанови душмани. Като се почне от Алтънлъ Стоян войвода, та се стигне до Георги Раковски...

— О, боже! — плесна се по челото гостът. — Как можах да забравя!... — Той приклепна до скромния си багаж и затърси нещо в него. И никога не разбра, че така, като отпрати мислите му в друга посока, Бяно ловко го подведе — избегна да му каже *своето* мнение по готвеното въстание, за което уж беше първият въпрос на хаджията. — А, ето! Добре че споменахте Раковски, господин Силдаров. Нося ви

този армаган от него. Нарочно дойдох не направо, а откъм Белград. И там Раковски ми даде за вас това... още топло-топло...

Беше най-новата книга на Раковски: „Няколко речи о Асеню първому...“. Бяно я пое с онова страхопочитание, с което открай време се отнасяше към всяка българска книга. Полюбува се на корицата ѝ, сетне внимателно я разгъна. От мястото си хаджи Ставри забеляза, че вниманието му най-напред бе привлечено от илюстрациите. И се обади:

— Също и те са дело на наш българин, господин Силдаров. Рисувани са от Николай Павлович из Свищов. Надарен от самата природа зографин, но освен това получил и високо образование във Виена и Мюнхен.

Не можа да се разбере дали домакинът го чу. Той бе прелистил още няколко страници и сега прочете на глас:

— „Византийска държава из начала йоще появления си била е непримирима враждебница независимих българ, а най-паче когато тии учредиха преславски престол и почнаха да управляват царство си редовно; та гледаше на тях като на съперници, коит могат един ден да я подчинят на себе; нейно старание беше да обори и завладее българско царство и употребяваше всеки начин да би постигла цел си!“

— Какво, господин Силдаров? — с лошо прикрита уязвеност попита гостът. — Вие се подсмивате?

Бяно издигна очи и го изгледа продължително.

— Георги Раковски е един от двамата най-големи българи, които съм срещал през живота си — произнесе той сериозно и отчетливо. — Раковски и Селимински, не зная други, равни на тях. Но докато хаджи Иван Селимински срещнах и опознах вече отраснал и изучен, с една дума — завършен, с Раковски е друго. Зная го от ей такъв. И той, тъй да се рече, избуя и извиси дух и знания пред очите ми...

— Няма да мине много — тихо вметна хаджи Ставри — и вие ще издигнете Раковски на още едно стъпало по-високо, където никой друг не стои редом с него. Доктор Селимински също ратува за общия ни идеал, но той в много отношения е далеч от Раковски!

Бяно с нищо не показва да го е чул и продължи по същия начин:

— Водач на родолюбците, воин с оръжие в ръка и вожд едновременно, стихотворец, вестникар, историк, изследвач на

богатствата на народната реч и на обичаите, политик... Остана ли нещо, което това довчерашно момче не е достигнало?

— Но вие се позасмяхте оде, когато прочетохте няколко реда от книгата... — с предишната нацупеност напомни гостът.

— Да, вярно е. — Бяно се усмихна. — Георги Раковски не е без кусури... и слава богу, че не е, иначе той щеше да бъде ангел небесен, а не човек. И кусура му аз намирам в неговото писано слово. Не знам как по-точно да се изразя. Когато човек приказва с Раковски, той говори простичко и безизкуствено, като всички нас. Захване ли обаче да пише, без значение дали ще е стихотворение, или обикновена статийка в „Дунавский лебедъ“, речта му изведнъж става... става... невярна, съчинена, измислена, насилена. Ето, слушайте само няколко реда от неговия „Горски пътник“ и ще разберете онова, за което думите ми са бедни да го изразят:

*Горе мне! как ще бедный претърпя
люта печал и горка скръб?
Кой ще м'утеха мила принесе?
Смърт! смърт! отчаяности е лек.*

— Е, драги господин хаджи Ставри, съгласете се, че така никой жив човек не говори...

Хаджи Ставри хаджи Койнов пригответи уста да отговори нещо, но стопанинът го прекъсна с предупредително вдигане на ръка. Ослушаха се. Откъм двора се разнесе особено подсвирване.

Първите поканени бяха започнали да се събират.

* * *

— А, сега разбирам старанието на Топчи Ахмед — каза Анастас хаджи Добрев, последният от повиканите, докато се ръкуваше с хаджи Ставри. И обясни: — Бяхме с приятели в хана на Никола Кебеджията (там, горките, сега се оправят само хаджи Маринка и дъщерите, не останаха от мъжете в това семейство!) на приказка и чаша вино. По

едно време нахлу Топчи Ахмед с неколцина заптиета. Огледаха всички един по един и си тръгнаха. Ама преди това почерпихме одного от хората му, та той ни издаде: търсели да заптисат един мъж, в северняшки дрехи, с ястъклии мустаци и със склучени гъсти вежди.

— Е — засмя се в отговор Хаджи Ставри, — ще рече, Евтим чорбаджи добре си е свършил работата... — И разказа неприятната случка при влизането си в Сливен.

— Рано или късно ще се наложи да извием врата на това турско мекере — с ледена заплашителност произнесе Найдено.

„Сега ще се отплеснат в закани за разчиствания на сметки — помисли Бяно, който седеше по-настрана в херодаята и мълчаливо смучеше парлив дим от лулата си. — Дали и ние не бяхме така едно време? Уж кроехме големи работи, пък теглихме един бой на Димитраки и Кириак, пратихме Цено, мир на праха му, да стреля Узун Шерифаа... Не, не, момчета! Не! Неразплатените лични сметки тежат, ама те все пак трябва да си остават на задно място...“

За щастие обаче още следният момент му показва, че е разсъждавал и съдил погрешно. И опровержението дойде от онзи, който би трябвало да е най-засегнат от злополучното събитие:

— Евтим Димитров си е свършил своята работа, приятели — повтори думите си хаджи Ставри. — Нека и ние да свършим нашата, пък едва после ще можем с чиста съвест да питаме тогова и оногова „кой кум, кой сват“.

„Виж го ти! — възрадва му се в себе си Бяно Абаджи. — Не само се възхищава от Раковски, но е научил от него и най-важното — да не се заплесва по второстепенното...“

— Ние все още не знаем коя е нашата работа, господине — напомни междувременно Панайот Минков и с това показва, че също е от хората, които умеят да вървят направо, без да се помайват по пътя.

— За това съм тук, братя, да ви го обясня. И пак за това господин Силдаров, като прецени, че вие сте най-подходящи да станете първоапостоли на голямото дело, за което се върнах в родния град, ви покани за този разговор...

„Хитър! — прецени наум Бяно. — Хитър и умен! Похвали ги и с това ги приласка към замисъла си, а като ги определи за апостоли, веднага ги постави в подчинено положение спрямо себе си.“ Каза си това и веднага се заслуша — хаджи Ставри бе започнал словото си.

Говореше умно, отчетливо и с напирателен иззад думите вътрешен огън — така говорят хората, на които речта извира направо от сърцето. Започна с вековната робия и с лъжовността на разните хатишерифи и хатихумаюни („излязоха бошлаф още преди да са разгласени“), но имаше достатъчно съобразителност да не задълбава в двете теми — тъй или иначе онези, които ден подир ден се пържеха на този огън, знаеха положението на нещата по-добре, отколкото другите, дето следяха живота в Турско, но откъм свободна Русия. Ала после, когато заговори за въстанията и освобожденията на Гърция, Черна гора и Сърбия, в гласа му се усети ожесточение, че и недоизречен упрек; все едно че искаше да каже: „И какво? Мигар гърци, черногорци и сърби са по юнаци от нас, потомците на Симеона, Самуила и Иван Асеня?“ И като изпревари неизреченото им възмущение, той отново досегна гордостта и самочувствието им:

— Но ще речете, че Черна гора е загубена някъде там на запад из далечните планини и че с нея и без нея за гаджалите е все тая, докато Българско, земите, населени с българи, почти опират до Цариград. Така е, братя. Така е и следва да се гордеем, че е така. Защото българинът винаги е давал уроци на съседите си по храброст, само нашият Сливен колко пълководци е дарил и на гърци, и на сърби в техните въстания! Всекиму според майсторлъка, братя. Щом сме юнашко племе и знаем да леем своя и чужда кръв за свидното си отечество, нека да го направим както ни се полага — напук на трудностите!...

„Добре го каза! — похвали го наум Бяно. — Добре го каза, макар че...“ Зад това „макар че“ беше споменът му за безчисления аскер, който се бе низал седмици и месеци през Сливен по време на двете последни войни на турчина срещу Дядо Иван. Голяма, много голяма сила притежава Турция, дано тези луди-млади не се заслепят да го забравят!...

Докато премисляше тези неща, той бе изпуснал част от словото на хаджи Ставри. И сега се заслуша отново. А той, гостът, вече попривършваше. Като припомняше, че преди седем столетия свободата на поробената от византийците България бе изгряла пак по тези места, хаджи Ставри съобщи, че българите от Търновско и Габровско вече са готови за великото дело, отвъд Дунава и в Сръбско чакат други хиляди,

и с огнени думи прикани и Сливен, „люлка на войводи и юнаци“, час по-скоро да последва техния пример.

Бяно имаше желание да погадае кой от присъстващите по какъв начин ще се отзове на призива. Но не му остана време за гадаене: едва хаджи Ставри завърши пламенния си призив и двама тозчас скочиха на нозе и се развикаха:

— На оръжие!... Бунт!... Няма що да чакаме!... Долу полумесеца!...

Бяха, разбира се, Анастас хаджи Добрев и Найдено. Другите трима обаче не последваха лесния им ентусиазъм. Най-близо до Анастас и Найдено беше Никола Боров; е, той чак не крещеше и не размахваше пестници като тях, но искрящият му поглед и настръхналата стойка на тялото издаваха, че е готов всеки миг да ги последва. Стефан Гидиков обаче въсеше чело, а Панайот Минков клатеше в съмнение глава.

— Какво? — попита, леко стъписан, хаджи Ставри, като се обръщаше предимно към двамата последни. — Страх ли ни е? Или сме на мнение, че не сме се наробували достатъчно?

Имаше твърде много предизвикателство и обида във въпросите му, но Гидиков и Минков показаха достатъчно благородство, за да се престорят, че не са ги забелязали. После за двамата отговори Стефан Гидиков. Като извърна към госта слабото си лице, той изговори ясно:

— Щом се обръщате първо към нас, хаджи, следва да се помисли, че в утрешното въстание ние ще водим сливенските юнаци.

— Разумява се от само себе си — побърза да го увери хаджията.

— Е, не ви ли се струва малко, хм, аджамийско и лекомислено водачите на едно въстание да научат днес, а да вдигнат народа утре?

— И каква ще е нашата цел? — обади се след него Панайот Минков. — Да воюваме за победа и свобода или просто да поведем народа като добитък към кланица?

— Разумява се... — несигурно започна да повтаря предишните си думи гостът, но Минков го прекъсна:

— Никак даже не се разумява, господине. Ако замисляме истинско въстание, а не авантюра — (думата авантюра също отскоро бе нашироко навлязла в речника на сливенци), — ние трябва да имаме сигурни бойци, план, храна, джепане, изпитани войводи и пълководци. Това са все неща, които не се решават и подготвят за една нощ.

Хаджи Ставри се огледа безпомощно. Буйните до преди минута Анастас хаджи Добрев и Найдено Силдаров тихомълком се бяха върнали на предишните си места, стопанинът Бяно Абаджи старателно отбягна да срещне погледа му.

— И какво тогаз? — попита той. — Следва ли да смятам, че уж юначният Сливен ще остане настрана от всенародното дело?

— Не, не следва — беше спокойният отговор на Стефан Гидиков. — Сливенци нивга не са се посрамвали в народните работи, няма да се посрамят и сега. Но ние, господине, имаме нужда от две неща. Да сме уверени, че е подготвено наистина едно *всенародно дело*. И да имаме достатъчно време, за да влезем в него подготвени.

На това място Бяно сметна, че вече му е дълг да излезе от ролята си на безстрастен наблюдател. И като се поокашля, произнесе миролюбиво:

— Стефан и Панайот са прави, хаджи. Там, където ще се лее кръв, *народна* кръв, не може да се допуска прибързаност и лекомислие. — И побърза да предварди някоя острота: — Сигурен съм, че и вие, и Георги Раковски мислите по същия начин. И че пак заедно с нас имате ясна представа, че врагът, който ще трябва да преборим, не е както е бил по времето на великите си завоеватели, но и съвсем не е слабак.

— По времето на Петра и Асеня въстанието е започнало с още по-малобройни сили, но въпреки това е довело до победа — не се предаде лесно хаджи Ставри.

— Да, господине — отговори веднага Панайот Минков. — Но византийците не са разполагали с белгийски нарезни пушки и крупови оръдия...

Настана кратко мълчание. После гостът каза благородно:

— Какво пък, може би наистина да сте прави. Та нали затова сме се събрали — да огледаме задружно всичко и да приемем най-полезното за *делото* решение.

След тези думи се поотпуснаха. И разговорът изведнъж тръгна по друг начин — по-спокоен по тон и по-мъдър по съдържание. Умуваха, речи го, до първи петли. И се споразумяха за много неща. Щяха овреме да приготвят за въстание младежта на Сливен (хаджи Ставри обеща да остане до някое време тук, да помага със съвет и със самото си присъствие), а чрез верните им учители и свещеници — и годните да носят оръжие от каазата. Щяха да се разтичат за оръжие и

джепане, за храна щяха да поръчат всеки въстаник да се погрижи сам. Бяно Абаджи пое дълг да се свърже с Георги Трънкин и Панайот Хитов в Балкана — нали и двамата му се падаха роднини — и да ги призове за вождове на народа в утрешните битки. Анастас Хаджи Добрев увери, че „също разбира нещичко от тези работи“ и се задължи да извежда по-големите ученици и някои от по-сигурните чираци и калфи и да ги учи на талим — думата „военно обучение“ още беше чужда на сливенци. Хаджи Ставри щеше пък да се постарее „да държи свърз“ (като бивш руски офицер от Кримската война такива изрази не бяха чужди на речника му) с другите подготвени за бунта люде от двете страни на Стара планина; за него решиха още начесто да сменя скривалищата си, за да не го надушат „конашките копои“. Не пропуснаха да помислят и за знамето на утрешната сливенска дружина.

— Това оставете на мене! — заяви веднага Анастас хаджи Добрев. — Ще имаме знаме за чудо и приказ, обещавам ви. Ръцете, които са несравними при изработването на плащаници и хоругви, ще се справят и с едно бунтовно знаме...

Разбраха го — говореше за майка си. Хаджи Калуда хаджи Добрева, по това време вече почти седемдесетгодишна, беше прочута, кажи-речи, по целия полуостров като майсторка на плащаници^[2], архиерейски одежди и мантии, подвижни двери за олтари и т.н. И никой не възрази — наистина тя нямаше равна на себе си в този род везба.

А Найдено пък избра за себе си една-единствена длъжност: да стане телохранител (той го каза на турски „ясъкчия“) на хаджи Ставри и нито ден, нито нощ да не се отделя от него.

— За всички нас ти ще бъдеш наравно със знамето, хаджи — рече той просто, — и трябва да те пазим. Не мога да се закълна, че турски ятаган няма да те достигне. Но се заклевам, че преди да те достигне, моята душа отдавна ще се е разделила с тялото...

... За тази нощ хаджи Ставри щеше да остане там, в херодаята на Силдарови. Бяно Абаджи лично му приготви одър и завивка, а когато го оставяше сам, спря за малко до вратата и попита с тиха надежда:

— Обикаляли сте много, хаджи Ставри, също и при Севастопол сте се били под знамето на руския цар. Недейте пътят ви да се е кръстосвал с Иван? Иван Силдаров от Сливен?

Хаджи Ставри разбра всичко, което се съдържаше отвъд тези две изречения. За момент му се прииска да го излъже, но веднага се отказа — човек като домакина не заслужаваше неистина, пък дори и да е тя с най-доброжелателни подбуди.

— Не, господин Силдаров — каза глухо. — Не съм чувал за човек с това име.

Една въздишка, откъсната сякаш от самото сърце на възрастния мъж, беше единственият ответ на тези думи.

[1] Следователно хаджи Ставри е роден в 1820 г. Следва да предупредим читателя, че историческата ни наука е крайно бедна на сведения относно биографията на този „сърдечен патриот и мъжага човек“, по името на когото само две години по-късно ще бъде назовано едно въстание („Хаджи Ставревата буна“ от 1862 г.). Беглите животописни данни за него в книгата са предимно по д-р Табаков (История на..., т. II), който ги е събрал от живи тогава съвременници на х. Ставри. И едно доуточняване. При това свое първо посещение в Сливен х. Ставри е бил придружаван от друг сливенски патриот, емигрант в Одеса — Иван Карапанчов (бъдещият д-р Иван Панов). За да не утежняваме изложението в романа, оставихме х. Ставри да прави тази обиколка сам, без придружител. ↑

[2] Извезани на плат изображения на умрелия Христос, които имат съществена роля в църковната служба на Разпети петък, срещу Възкресение. ↑

7.

През следващите седмици в Сливен, както е думата, вреше и кипеше. За предстоящото въстание се говореше почти неприкрито и младежта не само вече го чакаше, но и се поздравяваше по улиците в негово име. Лъскаха се пали и ятагани, разговорите се въртяха главно около пищовите и пушките, оловото и барутът се харчеха като топъл хляб, а една ока палер стигна дванадест гроша — незапомнена цена! По дворовете се сушаха меса, жените препичаха пексимет и режиха ивици ленено платно за превръзки. А вечер... вечер Сливен като че изобщо не заспиваше, някъде лампите и свещите не загасваха до разсъмване, а вместо от кучешки лай, тишината начесто се раздираше от „Стани, стани, юнак балкански...“ и „Къде си, върна ти любов народна?“.

Начело на тази всеобща подготовка стоеше хаджи Ставри, но беше се сбъднало предсказанието на Найден Силдаров — той беше по-скоро символ и знаме, докато прякото ръководство полека-лека се съсредоточи в ръцете на Анастас хаджи Добрев и донякъде на Никола Бората, който се очерта като негов пръв помощник. След като се допитаха и до Бяно Абаджи, Анастас и Никола вежливо и с разумни доводи отстраниха от пряката подготовка на въстанието Никола Гидика и Панайот Минков; по съвет на Бяно им внушиха, че те ще бъдат несравнимо по-полезни, ако се нагърбят с грижите около читалището и общината („в утрешния ден ние ще имаме даже по-голяма нужда от тях, отколкото днеска“), а истината беше, че те действително не отстъпваха на другите по родолюбие и в духовните работи бяха като кремък, но просто природата не ги бе създала за дела с оръжие в ръка. Затова пък Анастас хаджи Добрев беше в стихията си и вършеше работа и заради тях. Той почти изостави задълженията си в школото и цялото си време посвещаваше на талим с младежите, на наглеждане цялата подготовка, на пламенни насърчителни слова, заради които (впрочем и заради юнашката му осанка) захванаха да го зоват Гарибалди^[1].

Противно на дембеллъка си, властта също не спеше. Истината изисква да се каже, че старанието ѝ не се дължеше само на

първоначалния донос на чорбаджи Евтим Димитров, но и на нареждания „отгоре“, понеже кипещт около Балкана не бе останал незабелязан. Шпионите на конака слухтяха по къшетата, по кафенетата и изобщо навсякъде, където се събираше народ, дневните и особено нощните стражи, бяха усилены и заптиетата кръстосваха града с толкова оръжие по себе си, колкото навярно не биха носили и на война.

За властта не оставаха незабелязани трескавите приготовления на раята, но по внушение на Али ефенди не бързаха със заптисванията; даваха си сметка, че с прибързаност щяха най-много да сложат ръка на някои „дребни риби“, на по-разпалени луди глави и на по-гласовити певци на „Стани, стани, юнак балкански...“, а на тях им се искаше да заловят предводителите — и особено хаджи Ставри, за когото знаеха, че още е в Сливен, — та с един удар да обезглавят и кипежа, и сетнините му. Така във взаимно дебене преминаваха тези дни и седмици в града под Сините камъни, докато изведнъж...

* * *

Хаджи Ставри ахна от почуда и възторг — бяха му разправяли, че байракът на сливенската дружина бил „прекрасен“, но това „прекрасен“ той все бе приемал като част от въодушевлението, което царуваше през тези дни в града. Но когато с постоянния си телохранител Найдено се промъкна в дома на хаджи Стефан Копринджи Минчоолу — той единодушно бе избран за байрактар на сливенската дружина, — дъхът му просто спря пред чудесията на знамето: върху тежък атлазен зелен плат хаджи Калуда бе извезала със сърма от едната страна образа на Спасителя, от другата — величествен лъв с корона на главата^[2]. Той постоя, премаял, пред него, после избърса влагата, набила в очите му, пък се приведе и благоговейно докосна с устни светинята. А когато се изправи, можа да каже само:

— Излъгали сте се, братя. Това няма да бъде байрак само на сливенската дружина, а на цялата въстаническа войска. Гдето се намира върховният ѝ предводител, там ще се вее зеленият стяг с лъва на възродена България!...

... А само четвърт час по-късно щеше да стане ясно, че са се излъгали не само съзаклятниците от Сливен, но и сам предводителят им хаджи Ставри: тримата (с гостите тръгна и хаджи Стефан) едва бяха изминали и стотина крачки от дома на байрактаря и попаднаха на засада. Някой, спотаен в шубраците около дома на вдовицата Тонка Парашкевова, извика насреща им:

— Дуур!... Давранма!...^[3]

Гласът не беше още заглъхнал, когато му отговори гърмеж на пищов — Найден стреля напосоки и същевременно нареди на своите:

— Лягайте!... Лягайте ниско!... И се закрийте зад нещо!...

Послушаха го. И тъкмо навреме — още залягаха, когато в здрачевината пред тях няколко пушки блъвнаха огън. Като се прицелваше по пламъка на една от пушките, Найден изпразни и втория си пищов. И отсреща се разнесе един от онези викове, които се надават при прекрачването на границата между живота и смъртта. В шубраците настана суетня — сполучливият изстрел бе смутил и обърнал засадниците. Но не ги бе нито прогонил, нито им бе отнел охотата да заловят живи или мъртви своите жертви: хаджи Ставри Койнов само се надигна да погледне и два куршума се сплескаха в камъка до главата му. Стефан Копринджи Минчоолу реши да последва примера на приятеля си и при малко сполука да разрежи пусията с още един човек, но Найден го спря:

— Недей, ще останем съвсем безоръжни. — Другият щеше да възрази или да запита нещо, но той го превари: — Сега важното е само едно — да опазим хаджи Ставри. Слушай ме внимателно. Ще ми дадеш този твой пищов и ще напълниш моите два. С три пищова под ръка аз ще задържа гаджалите до някое време, а ти не се май, измъкни хаджи Ставри и го води право през Демир капия и покрай Елена, към Търново.

— Ама...

— Няма „ама“! — отсече Найден. — Туй е заповед, ясно ли ти е?

Така и направиха. С трите пищова до себе си Найден Силдаров остана да ги прикрива, а както се уговориха, хаджи Ставри и хаджи Стефан скокнаха отведнъж и удариха на бяг нагоре към Фърчиловата воденица. Турците от задасата стреляха като луди подир тях (по-късно дори се оказа, че един куршум е пернал леко хаджи Стефан по

плешката), но още един верен изстрел на Найдено охлади желанието им да се втурват по петите им.

Ето как въстанието засега пропадна, но поне оцеля вдъхновителят му — след една неделя Стефан Копринджи Минчоолу се върна „ни лук ял, ни лук мирисал“ в Сливен и донесе важната вест, че хаджи Ставри благополучно се е прехвърлил от северната страна на Дунава...^[4] Донесе и последната заръка на предводителя: сливенци нека да продължат да се готвят, защото хаджи Ставри пак ще дойде и ще ги поведе към Балкана, към свободата...

Но завръщането на хаджи Ставри беше още далеч. Сега все още той бягаше, за да спаси живота си, а Найдено, притулен зад един щастливо случил се там бинекташ^[5], преграждаше пътя на преследвачите му.

— Не виждате ли бре, че е само един и се крие зад камъка? — извика заповеден глас отсреща. — Стреляйте нататък! А вие, Юсмен и Сали избиколете от двете страни през дворовете и го...

Куршумите наистина заплюсяха върху камъка и само по чудо не засегнаха мъжа, който се криеше зад него. Найдено обаче чу през гърмежите заповедта на непознатия предводител отсреща (беше Али бьолюкбаши) и си даде сметка, че дълго няма да се опази на това място. Поразмисли трескаво. Трябваше да действа! Да, ако искаше да е полезен на хаджи Ставри и на самия себе си, трябваше да действа, и то начаса. Той запретна двата си пищова и с внезапно рязко движение се претърколи към отсрещната страна на сокака. Няколко куршума вдигнаха праха около него, но и този път му провървя — не го засегнаха. Затова пък Найдено зърна точното място на единия огън и щом спря да се търкаля, стреля нататък. И пак, както преди, му отговори неистовият рев на улучения...

— Познах го! — разнесе се друг глас от ляво. — Туй е синът на Бяно Абаджи!... Найдено!...

Найдено се извърна рязко. Онзи, който го бе познал, бе едно от заптиетата — навярно Юсмен или Сали; то надничаше откъм дувара на Тонка Парашкевова и се целеше към него с шишането си. Българинът гръмна нататък. Двата изстрела се сляха в един и заптието увисна безпомощно върху оградата. Непоправимото обаче беше вече станало — другите от засадата положително бяха чули името му, а това означаваше, че бащината (ех, „бащината“...) къща оставаше завинаги

затворена за Найден. Той изпсува по турски, високо и с безсилие, пък скочи на крака и като се снишаваше покрай оградите, побягна с все сили от засадата.

* * *

— Ашколсун бе, братовчед! — тупна се по коляното Георги Трънкин; радостта бе избила на сипаничавото му лице, та то сияеше като месечина. — Те това се казва мъж от юнашко коляно: хем ще отърве кожата, хем зад себе си ще остави да съхнат трима проснати гаджали!...

— И как му е дошло на ума да се цели по пламъка на пушките! — възхити се друг от дружината.

— Завиждам ти, бате Найдене — рече Хаджи Димитър. — Така се излиза в Балкана, с пукнати агаларски кратуни, а не тихомълком и по терлици като мене...

Заваляха и други похвали и радостни възклицания от хайдутите, които ги бяха наобиколили. Единствен от всички Панайот Хитов изрече загрижено:

— Жалко само за кръстника. Той се отърва след оная беля, която сторихме зимъс, ама сега и нему няма да се размине...

— Ех и ти! — смърри го Аджема. — За юначество като Найденовото се претърпява и един бой в хапуса!...

Този разговор се водеше на утрото на втория ден след престрелката посред Меча поляна — там чрез познати овчари Найден бе успял да се срещне с дружината на именития си роднина Георги Трънкин.

— Благодаря за похвалите — каза той, но лицето му не показваше да се е възгордял или даже само разчувствувал от тях. — Ама аз съм дошъл не за хвалбите, а с въпрос и молба. Разбирате ли? Може да съм проснал да съхнат трима или трийсет, обаче и пътя към дома съм си пресушил. И затуй ви питам: ще ме вземете ли са вас или да хващам друма я за Влашко, я за друга по-далечна чужбина?

— Иска ли питане, братовчед? За такива юнаци ние пей даваме и ги дирим със свещ посред бял ден. Ще получиш от Дядо Желю каквото ти липсва от снаряжението и — готово! А, момчета?

Всички отговориха едновременно, не се разбраха отделни думи, но по гласовете личеше, че цялата дружина с радост приемаше новия си побратим. И пак само един остана ако не против, то по-настрана — отново Панайот Хитов:

— Ама за едно да сме наясно, Найдене. При нас по закон е малко като в манастир — може да си женен, може севда да ти е на сърцето, няма мръдване извън дружината, няма скитосване по света с месеци...

Това беше цялата церемония по превръщането на Найден в хайдутин.

[1] Автентично. ↑

[2] Външният вид на знамето — автентичен. ↑

[3] Стой!... Не се противи!... (тур.). ↑

[4] Историческите сведения за събитията около „Хаджи Ставревата буна“ или още „Търновското въстание“ са крайно бедни и противоречиви. Противоречие съществува и у историка на Сливен д-р Табаков (История на..., т. II), комуто всъщност дължим повечето факти около „буната“. Така на стр. 173 той говори, че „вследствие на един донос“ властта е влязла в следите на готвенето въстание и „през идването му в 1860 г. в Сливен х. Ставри бил заловен и предаден на властите в Цариград, дето руският посланик го освободил като руски поданик“. На стр. 243 обаче е казано за същата 1860 г.: „Турската власт обаче усетила, че се готви въстание и взела всички мерки за предотвратяването му. Почнало се преследване срещу съзаклятниците. Хаджи Ставри Койнов сполучил да избяга във Влашко.“ В книгата ние възприехме второто сведение на д-р Табаков.

Няколко думи и за съдбата на знамето, изработено от хаджи Калуда хаджи Добрева. След побягването на хаджи Ставри, хаджи Мария, майката на избрания байрактар, „го носила цяла седмица запасано на кръста си, а след това по съветите на съзаклятниците то било изгорено, за да не се хване“ (пак там, стр. 239). ↑

[5] Бинекташъ — камък на който човек стъпва, за да се качи на ездитно животно. Пред някои порти в старите квартали на Сливен все още са запазени бинекташъ, като най-често собствениците на съседните къщи не знаят нито откога са там, нито някогашното им предназначение. ↑

8.

— Оставам с впечатление — замислено се поусмихна Хюсеин бей, — че при вас не се скучае особено...

„Виж го ти! — каза си наум Али ефенди, докато изучаваше външността му. — Словото му се лее като зехтин — никога няма да познаеш, че е потурнак, довчерашен гяур...”

Имаше предвид новоназначения миралай на фабриката. След като Мустафа Кяни бей я доведе почти до разорение, преди няколко дни от Цариград бе пристигнала заповед за изритването му и за назначаването на заместник, Хюсеин бей. Че си разбираше от работата, това си пролича още от начина, по който я подхвана. А иначе за него се знаеше много малко: бил арменец на име Ованес, наскоро преминал към правата вяра, не се възползвал от разрешението на Корана и си останал едноженец, фабрикаджийството бил изучил по Белгия и Франция. Това като че бе всичко, което се знаеше за житието-битието му. Иначе по нрав се показваше спокоен, разсъдлив и вежлив в обноските, не се големееше с високия си чин; ходеше в униформа на миралай, но в нея видимо се чувствуваше неловко — за разлика от Садък паша, който, като роден дворянин, бе навикнал от дете с нея и тя не само не го притесняваше, но сякаш беше естествена част от снагата му.

„Аллах, аллах! — помисли на това място кадията. — И каква излезе тя? Че пашата и миралай боят, двамата обдарени с най-голяма власт в Сливен и каазата, не са от коляно на правоверен, а... Къде отива великата царщина на полумесеца?!...”

Докато Али ефенди търкаляше тези размишления из главата си, каймакаминът Мехмед Салих бей се обади от ъгъла:

— Ще сгрешиш, ако съдиш за Сливен само от тази случка, миралай бей. Не е такъв нашият Сливен...

— Хайде де! — иронично му подметна на свой ред Садък паша.

— Е, вярно, нашите сливналии са балканджии хора, по-буйнички — поправи се каймакаминът, — ама чак пък всеки ден не се стреля по улиците и стъгдите я!

Намираха се в селямлъка на Али ефенди. След бурните вчерашни събития, в които конакът бе дал двама убити на място и един ранен (а не трима убити, както бе помислил Найден), кадията бе сметнал за уместно да покани другите представители на властта — каймакамина и началника на алая, — за да обсъдят събитията. Садък паша, от своя страна, бе дошъл с новопристигналия миралай на фабриката Хюсеин бей. И така на чаша кафе се бяха събрали четиримата най-влиятелни в Сливен.

— Станалото-станало — примирително каза Али ефенди. — Работата е в това, ефендилер, че трябва да предприемем нещо. Да го предприемем, и то незабавно: градът е като разгневен кошер и — за съжаление — самочувствието не е на страната на правоверните. Длъжни сме да дадем възмездие за стореното престъпление и да вдъхнем упование на нашите братя по вяра.

— Вие ни поканихте, кадъ ефенди — поглади добре поддържаната си черна брада Садък паша, — след като вероятно сте мислили по задачата. И доколкото ви познавам, не само сте мислили, но все имате и нещо наум. Защо не ни го кажете направо, поне за да бъде основа за разговора?

В думите на пашата се съдържаше нещо като похвала, или поне Али ефенди го схвана по този начин. И каза в отговор:

— Престъплението не трябва да остане ненаказано. Следователно или трябва да заловим и окачим на въжето виновника Найден Силдароглу...

— Ама как бе, ефенди! — възкликна на това място Мехмед Салих. — Видели са Найден Силдароглу като забива в Балкана...

— ... или да стоварим възмездието на онзи, който го е възпитал в бунтарство и неподчинение — баща му Бяно Абаджи.

— А! — възкликна веднага Хюсеин бей. — В една цивилизована държава, каквато с основание претендираме да е нашата, никакъв писан или неписан закон не позволява както бащата да бъде преследван за делата на сина си, така и синът — за делата на бащата. В противен случай ще потвърдим разните пренебрежителни думи като „азиатци“ и прочие, каквито Европа с удоволствие лепва зад името ни.

— Ба... — засмя се многозначително каймакаминът, — само кажете и аз с моите заптиета ще оправя работата тъй, че всичко да се

свърши, преди да е дочула Европата. И без това момчетата са жадни за мъст...

— Съветвам ви да не го правите, каймакам ефенди — без да повишава глас, но с ледени нотки изрече Садък паша. — Доколкото зная, винаги настават гибелни последици, когато се сблъскват полицията и войската... и като че ли историята не помни подобен случай, когато победител да е излязла полицията. А аз, каймакам ефенди, няма да позволя пред очите ми по най-груб начин да се погазва законът.

Али ефенди изпсува наум: кой дявол му бе внушил налудничавата мисъл да действа съвместно с пашата на казак-алая! И защо не си изпълни замисленото без много-много шум и да остави тези надути пришълци да се пеняват „след байрама“? Ядосан повече на себе си, той реши да се озъби:

— Недейте толкоз да ми навирате в очите закона, ефендилер, той в края на краищата е преди всичко моя работа. И чак дотолкова не се кланяте на Европата. Ислямът не е дошъл дотам, че да дири акъл непременно от гяурска Европа.

Отговорът, който получи, прозвуча зашеметяващо, макар че Хюсеин бей го произнесе твърде делнично и с предишната усмивка:

— Струва ми се, че гледището на падишаха, изразено в неговия свещен саморъчен Хатишериф от месец ребиел-евел на годината 1256-а, не съвпада с изразеното сега от вас, кадъ ефенди...

Али се прокле мислено — не само за капана, който сам си изкопа и сетне също сам се бутна в него, но и за шумното му преглъщане след тази забележка, което — нещо средно между хлъцване и въздишка — отекна в просторния селямлък. Прецени, че ако иска да излезе с чест от схватката, трябва начаса да премине в настъпление. За съжаление обаче той не се отличавахе с особено бърза мисъл, та избра твърде съмнителна почва за своя словесен юруш. Кадията показва обезобразената си десница и каза хладно:

— Не ми давайте уроци по служене на исляма и падишаха, ефендилер. Тези пръсти загубих не като разбойник по пътищата, а именно като служител на закона...

И последва нова плесница — този път от проклетия поляк, който се бе озовал начело на един алай на падишаха.

— Разгеле става дума за това, Али ефенди — изрече невинно Садък паша, — та се сетих да попитам нещо. Вярно ли е, че тези хаирсъзи, които са ви осакатили така жестоко, са намерили под този същия покрив свещени вещи от един сливенски храм?

В този момент кадията окончателно загуби контрол над себе си. И в паническото си отстъпление той стисна пестници и избягвайки отговора на въпроса, се насили да каже с нещо като самообладание въпреки безочливата неистина в думите му:

— При друг случай ще задоволя любопитството ви, паша ефенди. Но според мене ние сме се събрали да решаваме нещо много по-неотложно. Има някакво недоразумение между нас, ефендилер. Не ставаше дума да съдим бащата за безумствата на сина. Но ние можем поне да призовем казания Бяно Абаджи, да го посплашим, да го поразпитаем, че белки измъкнем от устата му дирята на виновника.

— За това не виждам пречки... стига да не се прекрачи законът — съгласи се Садък паша и бръчката между веждите му поизбледня.

Така и направиха. И докато да изпият още по едно кафе, заптиетата доведоха в дома на кадията „казания Бяно Абаджи“. Садък паша Чайковски бе живял вече достатъчно дълго в Турция, че разбра какво се криеше зад тази невероятна деловитост...

Българинът застана до вратата и почтително, но без раболепие свали калпак. Беше поочистил дрехите си, но те все пак издаваха с вида си, че в изминалото денонощие са се разполагали върху загнилата слама на зандана. Али ефенди имаше намерение да държи доведения така, прав и като на разпит, но Садък паша (май многократно се разпореждаше този сонрадан гьорме^[1]) го изпревари, като рече на доста неугледен български:

— Заповядайте, господин Силдаров, седнете тук между нас...

Бяно Абаджи се поколеба, за миг ехидна усмивка се хлъзна по устните му (беше си казал, че може би ще остави „за дамазлък“^[2] в този богат дом някоя и друга от свирепите въшки на тъмницата) и се разположи на мястото, което му посочваха.

Като продължаваше да се разпорежда в собствения му дом, Садък паша подкани домакина:

— Ето ви го Бяно Абаджи, кадѐ ефенди. Можете да започнете разпита...

Това встъпление не се понрави на Али ефенди, то го поставяше в нещо като подчинено положение спрямо останалите: той ще води разпита, а другите ще висят над главата му като учители над ученик. Да не говорим, че разпитваният също ще да е усетил разположението на силите в тази стая и ако не друго, то поне от „посплашването“ положително няма да излезе нищо. Като помисли всичко това, Али същевременно правилно прецени, че нямаше възможност за избор. И затова вместо пипане предпазливо и отдалече, реши да подхване направо:

— Ние се познаваме отдавна, Бяно Силдар — каза през зъби, като влагаше студена заплашителност в гласа си, — та се знаем колко струваме. Затова искам да ми отговаряш направо и без хитруване.

— Нямам никаква причина да хитрувам, кадийо — спокойно прие заканата му задържаният. — Хитрува онзи, който има от какво да се страхува и какво да крие. Аз не се смятам за такъв.

— Тогава кажи истината: знаеш ли що е извършил вчера по икиндия твойт син Найден?

— Зная, кадийо — произнесе ясно Бяно Абаджи, но преди довольната усмивка да разцъфне докрай върху лицето на Али ефенди, продължи по същия начин: — Нощес Топчи Ахмед на няколко пъти ми набива със сопи и ритници тази ваша истина.

При тези думи Садък паша Чайковски отвори уста да се намеси, но само след миг колебание се отказа. Защото пред него се играеше прастарата игра на котка и мишка, като с достойното си държане и умните си отговори българинът, веднага успя да постави Али ефенди в ролята на мишката.

А междувременно Бяно Силдаров продължи:

— Разбирам какво ще искаш да изкараш, кадъ ефенди. Не си прави труд: имате моята дума — а мога и да го докажа със свидетели, — че днес е точно двадесет и четвъртият ден, откакто последен път съм виждал сина си Найден. Чувах, че бил в Сливен, но къде е ходил, що е правил, под кой покрив е спал — не зная. Не се е обаждал нито при мене горе, на Барите, нито на майка си у дома, нито на брат си и сестра си. Това е!

Каза го така, че изглеждаше нелепо да се усъмниш в думите му. И все пак Хюсеин бей не скри изненадата си:

— Учудвам се, Бяно ефенди. Не ми се вижда в реда на нещата един син двадесет и четири дни да е в същия град и да не се обади на родителите си. Или такива са обичаите тук, в Сливен?

— А! — изкиска се на това място Мехмед Салих бей. — Това са обичаи не на сливналии, а само на този Найден Силдароглу. Чувах есенес, че като се заплеснал по една фуста и тръгнал из царщината да...

— Мисля, че любовните дела на сина ми нямат място в този разговор — сухо го прекъсна Бяно.

— А, защо? — обади се някак лековато Садък паша, като нагласяше монокъла на окото си. — Един мъж, който заради любовта си е способен да обиколи империята, спокойно може по същите причини и три-четири седмици да не се весне в бащиния си дом.

Бяно Абаджи размисли върху думите му, разбра, че с тях пашата всъщност му подаваше ръка и с кимване на глава му поблагодари.

— Чини ми се — подхвърли многозначително Али ефенди, — че който е тръгнал по севдаллък, не вади пищови срещу служителите на реда...

— А мен пък ми се чини, кадийо — беше незабавният отговор на българина, — че не е уместно да свързваш сина ми Найден със снощните зулуми. Даваш ли си сметка, че ако помоля да призовеш човека — а той бил *единствен*, — който уж го е познал, обвинението ти ще се пукне като сапунен мехур?

Беше вярно; читателят навярно си спомня, че онзи, който бе видял по-отблизо Найден и бе извикал името му, секунда след това се бе простил с живота си.

— Достатъчно е, че е обадил името му. Думата на един правоверен е достатъчна — каза Али ефенди, но гласът му не прозвуча особено убедително. После запита: — Къде е сега този твой влюбчив син, Бяно Силдар?

— Нямам никаква представа — обясни запитаният. — Не само за сега, но изобщо за последните няколко седмици.

Умълчаха се. После Хюсеин бей рече с наглед свойствената му (в действителност тя беше привидна) отпуснатост:

— Струва ми се, че нямаме повече работа тука. — И натърти: — Нито ние, нито челебията, когото домакинът е, хм, поканил.

— И аз така мисля — побърза да се съгласи от ъгъла Мехмед Салих бей. — Но ние пак ще се съберем, ефендилер. Когато моите аждери-заптиета спипат този... — ново изкискване, — този усърден севдик с пушка в ръка в Балкана, ще има пак да си поговорим.

Али ефенди очакваше, че най-напред снисходително ще освободи задържания, а другите гости ще си тръгнат по-късно, след като изпълнят правилата на османското гостоприемство. Те обаче настанаха заедно с българина. Ядоса се, та вместо да запази хладнокръвие, нему скимна да се заяде за „довиждане“ с този гяур, който отколе дръзваше да влиза в противоречие с него:

— Е, що, Бяно Силдар? — подхвърли ехидно. — В твоите очи може това снощното да е било предсказаната буря, а? Много здраве имаш, драги, много здраве, няколко куршума из засада не са никаква буря. А бурята — тя вече започна, ама между вас, гяурите-българи. Скоро, съвсем скоро ще ви гледаме сеира, когато ще се хванете едни други за гушите...

Бяно го изглежда неразбиращо, но се въздържа, не каза нищо. И излезе, без да се сбогува.

След малко пред вратата на богаташкия дом на кадията се изправиха четиримата, които допреди минута бяха в селямлъка му.

— Какво, миралай бей — рече Садък паша, — ще ме съпроводите ли до дома, за да завършим разговора си?

— Ако не настоявате, паша ефенди, бих тръгнал с този българин, който... който току-що даде някому урок по достойнство и самоуважение. — И Хюсеин бей добави: — Чувах, че го наричате „Абаджи“ и вероятно е запознат изтънко с производството на платове. Бих искал да поговоря по този въпрос с него...

Но като се разделиха, той изобщо не заговори за аба и тъкане.

— За каква буря говореше кадията, Бяно челеби? Уверявам ви, можете да говорите съвсем спокойно пред мене, не е в обичаите ми да се занимавам с клюки и мюзевирджилъци.

— А, няма нищо тайно. Преди време рекох на Али ефенди, че власт, която сее беззаконие, рано или късно жъне буря. Думите ми трябва да са му направили впечатление, защото често-често ми ги припомня — кога с подмятане, кога със закана. — Бяно замълча, но нов въпрос не последва. — Може ли и аз да попитам нещо, миралай бей?

— Буюрунус^[3], питайте свободно, Бяно Абаджи!

— Аз пък не разбрах последните думи на кадията — това за хващането за гушите и прочие. Вие как ги схванахте?

— Допущам, че имаше наум унията. Защо се учудвате, мигар не сте чували за унията? Вашите църковни първенци в Цариград — свещенослужители и миряни, — след като се уверили, че с Фенер няма да излязат на глава, са се решили на една отчаяна постъпка: обърнали са се към папата в Рим за присъединяване на българското православие към католицизма.

— Но това е лудост! — възкликна Бяно. — Лудост и предателство! Да изоставим вярата си, която ни е крепила петстотин години!...

— Като довчерашен християнин — загадъчно се усмихна Хюсеин бей — напълно споделям вашето мнение. И тъй като навярно още много ще са онези, които ще мислят като вас и мене, в сблъсъка между тях и униатите Али ефенди вижда бурята като междуособица сред българите.

Двамата повървяха един до друг, всеки зает с мислите си.

— Вероятно сте разбрали, че съм новият управител на фабриката — поде отново миралаят. — Как мислите, че ще ме приеме християнското население на града? И самите работници във фабриката?

— Тъй като не е възможно да сте по-лош от Мустафа Кяни бей, нямаме причина да се безпокоите, ефенди.

Предишната неопределена усмивка отново се хлъзна по лицето на потурчения арменец.

— А какво да направя, че не само да ме понасят, а и да застанат твърдо зад мене? Да спечеля сърцата им, искам да кажа?

Бяно помисли малко, после отговори:

— Струва ми се, че ако наистина го желаете, трябва да сторите две неща, миралай бей. Да се отнасяте към работниците справедливо и със зачитане на достойнството им. И да проявите благородство към онзи, комуто и вие, и цялата турска царщина дължите създаването на първата фабрика в земите на султана.

— Добри Желязков?

— Да. По прякор Фабрикаджията.

— Не допускам личност като Добри Желязков да е опрял до моето благородство.

Бяно спря рязко и го изгледа изпитателно.

— Наистина ли мислите така, миралай бей?

— Съвсем наистина. Чух, че Добри Желязков не бил напълно наред със здравето, но не се съмнявам, че иначе се ползува от признателността на властта и — защо не? — лично на султана. С всички последици от това. Тъй или иначе именно чрез Добри Желязков Турция прекрачи от Средновековието към новите времена.

— Човекът, чрез когото Турция прекрачи от Средновековието към новите времена — тихо произнесе Бяно, — лежи от четири-пет години скован от болест и разорен до дъно. Синът му помага, вярно е, помагаме и ние, неколцината му приятели от младежките години (от други той изобщо не би приел помощ), но въпреки това Добри Желязков е доведен до просешка тояга. „Изтъках си платното, ритам ти кросното“ — така го възнагради вашата власт за делото му.

Сега беше ред на миралая да го изгледа изумено.

— Истина ли е това, Бяно Абаджи?

— Човек не може да се шегува с тези неща, тъй мисля аз.

Те тръгнаха отново един до друг.

— Не е във властта ми да изменя отношението на Дивана и Портата към него. Какво говоря — да поправа това безобразие. Но затова пък мога, мисля, да уредя да получава до края на живота си емеклилик от фабриката. — Хюсеин бей се засмя горчиво. — От *своята* фабрика. Все ще съумея да го оправдая в сметките.

— Ще ме прощаваш, ефенди, ама не зная значението на тази дума. — Понятието „пенсия“ все още на никакъв език не бе познато на българите. — Как го назова? Емек...

— Емеклилик. То ще рече месечна парична издръжка на човек, който вече е престанал да работи.

— А, милостиня! — разбра го по своему Бяно. — Добри Желязков не е човекът, който ще приеме милостиня. С тази негова гордост...

— Не е милостиня, а издръжка, която се получава по право.

— И така да се извърти, пак няма да приеме. Такъв честолюбец като Добри!...

Този път не Бяно, а миралаят срасна крака в калдъръма.

— Защо да не опитаме веднага, а? Имаше там някаква подходяща
ваша поговорка...

— „Да се кове желязото, докато е горещо“ — подсказа Бяно.

— От вас искам само услугата да ми покажете къщата му.
Нататък желязото ще се опитам да изкова аз...

Бяно не каза нищо, само свърна наляво към Мангърската махала.

[1] „Прогледал отпосле (със закъснение)“ — част от турската
поговорка: „Да пази бог от вероотстъпници, от прогледали отпосле.“. ↑

[2] „За разплод“ (тур.). ↑

[3] „Заповядайте“ (тур.). ↑

9.

На почукването му се отзова една скулеста и бледовата жена; Хюсеин бей не можа да определи възрастта ѝ, но за друго позна безпогрешно — тя в никакъв случай не беше прислужница и това, че домът на един Добри Желязков нямаше прислуга, го слиса. А другото — че жената се стъписа при вида на униформата му — не му направи особено впечатление: той вече се бе научил как българите възприемат появяването на униформен човек пред вратата си.

— Не се плашете — предразполагащо рече миралаят, — не съм дошъл за лошо...

— Щях да се учудя, ако беше обратното — с неочаквано самообладание отговори жената. Тя беше Иванка, по баща Миркович, снаха на Добри Желязков. — В този дом твърде отдавна не може да се направи нищо по-лошо от онова, което вече го има.

— Бих искал да се видя с Добри Желязков ефенди. Да се видя *като гост*. Ще имате ли любезността да го попитате дали ще ме приеме?

Иванка Желязкова се изненада: този забитин с черна къдрава брада и леко гърбав нос говореше на съвсем правилен турски, но сякаш си превеждаше от друг език. „Ще имате ли любезността да го попитате...“ — кой истински правоверен би бил в състояние да скърпи такъв израз?

— За кого да му кажа? — осведоми се тя.

— Наричам се Хюсеин, Хюсеин бей, но името ми няма да му каже нищо.

— Заповядайте, Хюсеин бей. — Тя го въведе в къщата. — Предупреждавам ви, че ще трябва да почакате: свекърът ми е в такова положение, че ако реши да се срещне с вас, ще е необходимо доста да се погрижа за вида му.

— В такъв случай, стига да нямате нищо против, ще почакам на двора. — На лицето на миралая отново се появи подкупващата му усмивка. — Водя много затворен живот, знаете, та малко въздух...

Жената се съгласи и Хюсеин бей остана сам на двора. Сплете ръце отзад и се заразхожда. Всичко тук лъхаше на минало величие и на

настоящ недоимък; не беше необходима кой знае каква прозорливост, за да се види, че доста години деляха стопанина на дома от зенита на живота му и оттогава насам бе последвало едно непрекъснато слизание надолу. Къщата не беше измазвана отдавна, бурени се подаваха между каменната настилка от нея до дворната врата, един кестен, навярно някога бил гордост за дома, сега стърчеше изсъхнал и изкривен като сакат. По-нататък на оградата бяха забучени няколко паунови пера — това бе единственият спомен, че по други времена в чичеклика на къщата гордо са пристъпвали тези чаровни птици...

Мина значително по-малко време, отколкото миралаят очакваше, и същата жена на неопределена възраст го покани. Той мълчаливо я последва в къщата (тук също личаха белезите на нуждата и оскъдицата) и влезе в стаята, която тя му посочи. Когато очите му привикнаха към полумрака — на прозорците бяха спуснати твърде плътни пердета, — Хюсеин бей, различи домакина. Той полулежеше-полуседеше на един одър в отсрещния ъгъл на стаята — целият потънал в дебели възглавници от пух, с ръце върху завивката, протегнати покрай тялото. А в средата на най-голямата възглавница се виждаха едно широко изпъкнало чело, пооредяла русо-бяла коса, прошарени вежди и мустаци и чифт сини очи, в които се четяха страдание и още буден разум. Бейт промърмори своето „Добър ден“, свали феса си и прекрачи напред. Сега може да забележи, че Добри Желязков бе облечен в светеща от чистота риза, но видимо протритата на яката и около изсъхналите китки на ръцете.

— Зоват ме Хюсеин бей — представи се той, докато седеше на стола, посочен му от стопанина.

— Трябва да не сте много отдавна в лоното на правата вяра — неочаквано каза Добри Желязков и този странен начин на посрещане доведе една от приятните усмивки на госта.

— Не крия — каза той. — По род съм арменец. И все пак... Да, и все таки как го разбрахте така изведнъж?

— Просто не сте се освободили още от европейските си обноски, бей. Един истински мюсюлманин никога не сваля феса или чалмата си.

Усмивката стана толкова широка, че разкри двете редици седефени зъби на миралая, които бляснаха на фона на черната му брада.

— Не се учудвам, че човек с такава наблюдателност е постигнал толкова много!...

— Шегувате ли се, бей? — Сините очи станаха подозрителни, после помръкнаха. — „Толкова много!“ Един жив труп, животецът в който се крепи само по милостта на роднини и приятели...

— Не се шегувам — отговори сериозно миралаят. — И ако трябва да бъда съвсем откровен, ще ви призная, че главното чувство, което изпитвам в момента, е завистта. Да, да, завистта. Ще ви кажа честно: готов съм тозчас да дам здраве, чин, състояние, всичко, но да си осигуря като вас уважението на съвременниците и признанието на бъдните поколения. И това не са надут думи, челеби. Ако не се боях, че може да ме отблъснете, щях да коленича и да целуна тези уж робски ръце, които сами са прелистили нова страница в империята на „господарите“. Кълна се във всичко най-свято: в този град един ден ще ви бъде вдигнат най-личен паметник, само не зная дали той ще бъде от признателна Турция или от съотечествениците ви, които вечно ще се гордеят с вас.

Помръкването в синия поглед се смени от умиление.

— Не разбирам дали наистина го казвате по убеждение, или само за да стоплите сърцето на...

— Можете да ми вярвате, Желязков ефенди, аз зная какво говоря. Впрочем пропуснах да ви съобщя, че аз съм новият миралай на фабриката, създадена от вас. И съм изпратен на този пост не защото съм племенник на някой везир или съм го купил с подобаващ подкуп, а понеже съм изучил текстилната индустрия в Лиеж и Бордо. Вие наистина сте извършили едно чудо и аз, миралай Хюсеин бей, дойдох да ви се поклоня.

— Щастлив съм да чуя, че моята фабрика има нов управител. Вестите за поразите на този некадърник Мустафа Кяни бей ме убиваха наравно с болестта.

Разговорът за малко прекъсна. Снахата Иванка Желязкова влезе и поднесе на госта кафе и сладко, после безшумно ги остави пак сами.

— Само от няколко дни съм тук и все още се запознавам с фабриката — поде отново Хюсеин бей. — И мога да ви кажа, челеби, че просто личи докога сте били там и кога други са поели работата ви. То е толкова ясно, като... Какъв пример да дам? Все едно къща,

направена донякъде от майстор, а довършена от чирак — такова е производството на фабриката от първите топове сукно до днес.

Добри Желязков се бе борил с разчувствуването си, но сега се остави да бъде надвит от него. И на клепачите му — същински маргарит! — лъснаха две едри сълзи.

— Благодаря... благодаря от сърце... миралай Хюсеин бей... Вие... вие просто ми върнахте вратата, че животът ми не е минал напусто...

— А, напусто! — Гостът остави неопитаното кафе на масичката до себе си. — Бих искал моят живот да премине така напусто, както вашият! Дошъл съм с две молби, Желязков челеби.

— Молби? — тъжно се присмя болният. — Молби към мен?

— Имам желанието да обнова фабриката и да ѝ върна онова значение, което е имала тя, когато е била във вашите ръце. Страхувам се обаче, че знанията и опитът няма да ми стигат всякога. Молбата ми е да ми позволите от време на време да идвам тука, да сядаме така един срещу друг и да споделям... да поисквам съвет...

— О, господи!... — изпъшка, трогнат, Добри Желязков. После за малко се върна предишната му подозрителност. — Да споделите, да поискате съвет... Какво например бихте искали да споделите днес, бей?

— Машините се стопанисват лошо, не, направо са занемарени. Какво говоря, те са си, най-точно казано, унищожени. Трябва да се сменят части, някои станове да се подменят с нови... — Той извади някакви листове от джобовете си. — Ето тук... Мога ли да ви запозная с някои от наблюденията си?

Фабрикаджията се съгласи. И повече от час двамата — първооснователят и наследникът — се задълбаха в цифри, технически преценки, предположения, идеи и възражения, спорове за машинни части и за промени в начина на производството, заплати и други облаги на „хаврикаджиите“. Добри Желязков забрави подозрителността си, оживи се, може би за пръв път от година главата му се отлепи от пухената възглавница, костеливият му пръст се вдигаше предупредително нагоре или рисувахе някакви машинарии (той все още казваше „чаркове“) във въздуха. И само едно не разбра той в този живителен час — че благородният Хюсеин бей се съветваше с него за неща, за които отдавна бе взел своето решение...

— Споменахте, че молбите ви са две? — напомни той, когато „разрешиха“ проблемите на фабриката.

— Ах, да. — Миралаят твърде сполучливо изигра миг на припомняне. — Ние сме на едно мнение, че „хаврикаджиите“ ще работят добре, ако са и платени добре. Аз искам да отида и по-нататък, челеби. Да дам на хората вяра, че няма да бъдат с празни ръце, когато от годините или от болест не могат повече да допринасят за успеха на фабриката. Това на Запад го наричат „пенсия“, а у нас, доколкото изобщо още го има, „емеклилик“.

— Похвален замисъл — вметна на това място Добри Желязков.

— И по справедливост искам да започна това дело с вас, най-заслужилия от заслужилите. Няма да е голяма сума, но аз ви моля да не я посрещате с обида. — Опитният потурнак майсторски измести нещата: той не молене Фабрикаджията да приеме емеклилика, а само да не се обиди от размера. — Сто и петдесет гроша месечно, ами че това навярно е двадесета част от някогашната ви плата...

— Не, не, само шестнадесета — пресметна бързо наум българинът.

— Да, шестнадесета. Просто засега такива са възможностите, челеби. Ама защо да говоря — вие сам знаете как е било винаги тънко перото за злополуки и прочие...

Добри Желязков го изглежда — вторачено, изпитателно, продължително, сякаш искаше да проникне до най-скритите гънки на душата му.

— Истината ли ми казвате, Хюсеин бей? Действително ли аз ще бъда само началото на едно нововъведение или... или туй е майсторски замаскирана милостиня, спусната в паничката на просяка?

— Какво говорите?! — храбро излъга потурченият арменец. — Може ли с вас да се говори по друг начин освен с истината на уста?

— Ако е така, ще приема — след кратък размисъл каза Добри Желязков. — Но и аз ще поставя едно условие, бей: *наистина* да идвате при мене всеки път, когато усетите каквото и да било затруднение. — Хюсеин бей щеше да го залее с нов поток от думи, но болният го спря с вдигане на ръка. — Просто искам да знаете, че да споделям тревогите на фабриката за мен ще бъде като кръв за жилите и въздух за дробовете.

Те поговориха още малко и Хюсеин бей си тръгна.

С него си отиде и последният щастлив ден в живота на човека, когото хората зовяха и щяха да запомнят като Фабрикаджията.

10.

Вестта за унията премина над града не като бурния сливенския вятър, а като суховей — тя не поваляше, нито рушеше, но от нея хората повяхваха и клюмваха. Как се разгласи новината, че цариградските българи се явили в Пера при католическия архиепископ Бруони и го помолили българското християнство да премине под върховенството на папата^[1] — това никой не можа да си обясни; тя сякаш се пренесе с шумоленето на листата и с клокоченето на вадите, които преминаваха от двор в двор. Нямаше нито един-единствен човек в Сливен, който да се зарадва от вестта: гъркоманите се уплашиха, че с преминаването в лоното на католицизма „българогласните елини“ (така мечтаеха те да утвърдят българското племе) завинаги ще се изплъзнат от крилото на духовното водителство на патриарха, а преданите на православието страдаха, че с един замах ще загубят онази вяра, която е крепила народа от свети княз Бориса до днес.

Колкото и да е странно, след като съобщението обиколи посърналия град, метохът при църквата „Свети Димитър“ остана празен — никой от общинарите-чорбаджии не се весна нататък, а уж божем именно те трябваше, бяха длъжни да преценят положението и да поведат народа за или против унията. Вместо това не след дълго читалищната библиотека в класното училище се изпълни с развълнувани хора, млади и възрастни. Първи дойдоха Панайот Минков и Боян Силдаров; изглеждаха така, сякаш току-що бяха видели земята да се отваря пред тях и да поглъща жените и децата им. Веднага след тях дотича по риза и чехли Иван Добровски. Както беше с разрошена посивяла брада и с очила, килнати накриво върху носа, той напълно приличаше на Топал Зафир Джинджия, дядо си. Едва се поздравиха и дойдоха още четирима: Стефан Гидиков, по-бледен и помършав от всякога, Анастас хаджи Добрев с войнствено святкащи очи, поп Димитър Черното с израз на пълна обърканост върху лицето и с тях младият учител Христо Самсаров. Гледаха се едни други до някое време, слисани и объркани, сякаш внезапно бяха загубили дар слово. После разговорът се отприщи отведнъж:

Поп Димитър: Братя, ще се намери ли някой да ми каже повече от слуховете? Вярно ли е, братя, че...?

Анастас хаджи Добрев: Хайде, бате Панайоте. Не се оглеждай като ичеренец за слънце, а развързвай торбата. Като че нито един от нас няма да знае повече от тебе.

Боян Силдаров: Да, да, кажи им, Панайоте.

Панайот Минков: Мога да ви кажа само онова, за което има депеша в конака, приятели. Случи се, че можах да я видя.

Поп Димитър: Е, това вече не ще е слух, а точно сведение.

П. Минков: Онзи ден една делегация на цариградските българи се явила пред католическия архиепископ и помолила с писмена просба папата да ни приеме в католичеството.

Поп Димитър (кръсти се): О, Господи!...

П. Минков: Е, сетили се, слава богу, да помолят, щото папа Пий Девети да разреши да си запазим обредите и славянското богослужение. Архиепископът, Брунони по име, ги посрещнал с целия си духовен клир и с Хасун, армено-католишкия патриарх. И разбира се, начаса приел просбата и дал благословия от името на римския отец. Даже съчинили някакъв акт и се подписали всички присъстващи.

Стефан Гидиков: Горедолу тъй бях чул нещата и аз. Само не разбрах кои са били тези бащини-майчини, дето са предали светата наша църква.

Иван Добровски: А, това мога да ви го кажа аз. Начело е бил Драган Цанков...

Б. Силдаров (прекъсва го): Кой Драган Цанков бе? Не е ли свищовлията, дето е учил в Русия заедно с даскал Добри Чинтулов?

Ив. Добровски: Същият. Той...

Поп Димитър: Боже, боже! Да е завършил Одеската херсонска семинария, а да стане пръв предател на православието!...

Ив. Добровски: За съжаление с него са били и мнозина наши сливналии. Дясна ръка на Цанков бил доктор Миркович...

Христо Самсаров: Не може да бъде!

Ив. Добровски: Не може, но е тъй. Там били също хаджи Мина Пашов. И поп Станчо...

Ан. х. Добрев: Поп Станчо? Юдата, който предаде даскал Добри на турците? Е, не се учудвам — който стане предател веднъж, спокойно може и да повтори, и да потрети.

Ив. Добровски: Сега той е бабалък на главния униатин. Зер Драган Цанков се оженил, за дъщерята на поп Станчо.

Ст. Гидиков: И какво станало нататък?

Ив. Добровски: Е, нали вече го научихте от господин Минков. Предали са ни и толкоз. От утре, дядо попе, можеш вече да се кръстиш наопаки, отдясно наляво^[2]. И да захванеш да учиш „Патер ностер...“

Б. Силдаров (сухо и с едва сдържан гняв): Чудя ви се, господин Добровски, че в такъв час намирате сили да се майтапите. Но от такива майтапи мен сълзи ми идат на очите...

В това време в библиотеката не влезе, а връхлетя Никола Боров.

Никола Боров: Братя, кажете, вярно ли е?... — Повториха му накратко новините. — Ах, гадовете им мръсни. Да ми паднат сега в ръцете, ще им скъсам главите като на пилета!

Хр. Самсаров (след продължително умълчаване): Да не избързваме с късането на главите. Я първо да помислим какво всъщност е станало...

Ст. Гидиков: Не чу ли какво е станало?

Хр. Самсаров (упорито): Е хайде де, какво пък толкова е станало? До Великден, когато в службата се споменавахе патриархът-грък, ние нему ли се молахме? Щом ще си запазим обичаите и нашето славянско богослужение, какво ме е еня мене, че щели да казват „папа Пий еди-кой си“?

Ан. х. Добрев (замислено): Абе знаете ли, комай има нещо в думите на Христо. По-рано казвахме „майната му на патриарха“, сега ще казваме „майната му на папата“ и толкоз. Работата е, че с това „кажи му аго — да му е драго“ веднъж завинаги ще се отървем от гърчулята. И ще им отсечем ръцете, с които бъркат в душите на съплеменниците ни. (Изкисква се.) Ех, само като си помисля какви ли мутри правят сега негова светлост патриархът и всичките му папишаци във Фенер, иде ми да река едно „Ашколсун!“ на доктор Миркович и другите...

Н. Боров: Пък от твоето „Ашколсун!“ мен ми иде да си изкопая гроба и сам да се заровя в него.

Поп Димитър: Аз приех да се запоя под ваше давление братя. Но сега искам да знаете: отречем ли се от православието, още начаса ще захвърля калимавката и кракът ми в църква няма да стъпи. Сам като пустинник-отшелник ще си общувам с всевишния.

Ст. Гидиков, Б. Силдаров, Н. Боров, Ив. Добровски (в един глас):
И аз също, и аз...

П. Минков: Има две неща, с които не разрешавам да се прави алъш-вериш: народността и вярата.

Н. Боров: Не, три са: народност, вяра и език.

П. Минков: Приемам. И език!

Ан. х. Добрев: Ама чакайте бе, братя. Вие ще изкарате, че аз съм тръгнал да разпродавам на парчета вярата на дедите ни... Аз исках само да кажа, че...

Ст. Гидиков: Има неща, за които даже и хитруването е недопустимо. Хитруването и тънките сметчици.

Б. Силдаров: Ама че фанариотите са се запретнали да ни пречат и в църковните, и в народните работи? Нека! Който е чакал цели пет столетия, може да почака още пет години. Тъй или иначе нашият час ще дойде. И ще стане така, че един ден може и да сме благодарни на гърчулята. Защото в борбата с тях се закаляваме — също както челикът, когато минава през огъня.

Н. Боров: Вярно го каза, Бояне, в борбата, а не в хитроумните пазарлъци с папата.

Анастас хаджи Добрев и Христо Самсаров замълчаха и с това подсказаха, че признават грешката си и се присъединяват към останалите.

Поп Димитър (след ново умълчаване): Ние някак лесно думаме „борбата“, пък аз, да си призная, досега не чух нито слово за борба. Цялата кавга се водеше дали с доктор Георги Миркович, Мина хаджи Пашов и... е, също и поп Станчо да преминаваме в лоното на католическата черква, или да държим на нашето си православие. Другояче казано, дали да отидем на завет край папския престол, или да си останем като старопланински бор изложени на ветрищата, бурите и снеговете.

Ив. Добровски: Прав е Черното. Дявол да го вземе, ако ще умуваме за нещо, то не е дали, а как да се преборим с пагубната стъпка на нашите знайни и незнайни другари от Цариград.

П. Минков: (след като го изглежда продължително): Харесва ми, че говорите за „пагубната стъпка на нашите другари от Цариград“, господин Добровски. Защото съм сигурен, че никой от тях — специално за доктор Миркович и Мина хаджи Пашов залагам главата

си — не е вложил корист и гонене на някаква лична облага, когато са отишли да се кланят на архиепископ не знам кой си. Те не са по-малко родолюбци от нас, само дето са направили погрешна стъпка. А да се греши е човешко, както казал някой в древността.

Анастас х. Добрев: Сенека. „Errare humanu est.“^[3]

Ст. Гидиков: Работата е в това: как можем ние тук, в Сливен, да се преборим с униатските карагъозчилъци в Цариград...

Поп Димитър: Дали няма да е полезно да потърсим съвета на Бяно Абаджи, Бояновия баща, и на поп Юрдан? Че и на Злъчката също? Те са врили и кипели в борбите, може би ще ни укажат посоката?

Б. Силдаров: Тате е горе, на Барите. А за поп Юрдан чувах, че бил по свои църковни работи из епархията.

П. Минков: И сигурно е така. Иначе и двамата, както ги знаях, щяха да бъдат тук преди нас.

Н. Боров: Не ви ли е срам бе?! Като първолаци — за всяко нещо все да питате! Ами че когато Бяно Абаджи и поп Юрдан са били на нашите години, да не са ходили оттук, оттам акъл да просят? Не, приятели, не! Те са били истински борци, защото сами са решавали пътя и са тръгвали по него, като не са се поколебавали да си сложат и главата в торбата.

Ан. х. Добрев: Прав е Бората. Я какви мъже сме, пък все ни избива на хленчене, на чакане други да решават заради нас. Ами че тия в Цариград, драганцанковци и прочие, не я ли карат по същия начин? Искат да се отърват от гърците, ама не разчитат на собствените си ръце, а чакат папата да ги спасява.

Хр. Самсаров: Добре де, хайде тогаз да видим какъв път можем да хванем.

П. Минков: Мисля, че нещичко мога ако не да предложа, то поне да подсказва. Ние, братя, не сме единствените отечестволюбци и ревностни в православието българи. Предполагам, че в този час още в стотици градове и паланки на поробената ни татковина стоят и други като нас, лютят се срещу униатите и търсят как да поправят грешката им. И тъй като от своите селища те явно не ще могат да направят нищо, за тях ще има само едно решение: да пратят човек в Цариград, който от името на всички да изрази несъгласието...

Н. Боров: ... и негодуванието...

П. Минков: ... където трябва и със съгражданите или съселяните зад гърба си да се бори докрай, пък ако се налага и — как беше? — да си слага главата в торбата.

Н. Боров: Дявол да го вземе, прав е господин Минков!

Ст. Гидиков: И аз съм на същото мнение. Трябва, както е речено, още утре един измежду нас, снабден със съответно упълномощение...

П. Минков: За него не се грижете. Нали печатът на общината е у мене?

Ст. Гидиков: ... със съответното упълномощение, казвам, да замине за Цариград. И там, като потърси съвет от Илариона и другите наши свети отци, да се включи в борбата против унията.

Б. Силдаров: Като знае, че ние през цялото време ще сме зад гърба му. И за издръжката му ще се грижим, и ще вървим с него да слагаме вратовете си на дръвника, ако опре работата дотам. Думата ми не е само за нас, които сме в тази стая — цялото християнство на Сливен ще бъде зад него.

П. Минков: Този наш пратеник трябва да отговаря на три условия: да е сърцат, но не и гневлив; да е учен, за да не могат разните там витии да го забаламосват; да е отракан в светските работи, за да не се стъписва дори ако трябва в царските палати да има работа.

Б. Силдаров: Между нас тука аз виждам само двама, които отговарят на тези условия — Анастас хаджи Добрев и Иван Добровски.

Поп Димитър: За Анастас, нека не се засяга, ама не съм съгласен, макар че отговаря и на трите условия. Той беше аха-аха склонен да лапне въдицата на драганцанковци. За борбата, която ще се поведе от утре в Цариград, ние имаме нужда от човек, дете никога, даже и насън, не ще се е поддавал на католическата съблазън...

Ст. Гидиков: Тогаз можем да смятаме, че изборът ни е направен.

Ив. Добровски (тъжно-шеговито): Ех, братя, братя... И като си помисля само, че уж бях решил да хвърля задълго котва в родния град...

Хр. Самсаров: Решено значи.

Б. Силдаров (вади лист и молив от чекмеджето на масата): Тогава нека всеки от нас запише каква сума може още утре сутринта да донесе за покриване харчовете на пратеника.

Записаха. И на другия ден събраха парите.

А след още едно денонощие сливенският „скитник-евреин“ отново пое по друмищата на света...

[1] В интерес на романа тук е допуснато малко отклонение от историческите факти, като актът на унията е „изтеглен“ около половин година по-рано. Всъщност явяването при архиепископ Павел Брунони и поднасянето му на просба до папата — което се приема като формалния акт на унията — е станало в самия край на годината, на 18 декември 1860 г. ↑

[2] Всъщност „отдясно наляво“ се кръстят православните християни, а наопаки — като католическите християни, каквото има предвид героят — би трябвало да е „отляво надясно“ — Бел. moosehead ↑

[3] Анастас хаджи Добрев е могъл да знае сентенцията на латински и автора ѝ. За да облекчим изложението на романа, ние оставихме х. Добрев да завърши образованието си в Сливен, докато той всъщност е бил възпитаник на Великата народна школа в Куручешме, Цариград, където са били изучавани също латински език и древните моралисти. Срв. биографичните бележки за него от д-р Д. Минков. Илюстрация Светлина. 1913, кн. 5. ↑

11.

... И пак беше настанало времето на прочутия сливенски панаир...

* * *

Имаше още много време до заник — през юни пътят на слънцето по небето е дълъг, — когато двамата приятели излязоха от училището. Примижавайки от светлината, Никола Боров хлъзна поглед от Хамам баир наляво до Гаговец и Кутелка надясно, протегна се така, че костите му изпукаха, и въздъхна със съжаление:

— Ех, дявол да го вземе!... Както се е лъснало това време, за юнаци в Балкана и подвизи е, не за превиване гръб над тетрадките. Чувствувам се така, като че празна крина нося на раменете си, не даскалска глава...

— Хайде тогаз да те разходя по панаира — предложи му Анастас хаджи Добрев. — Ако не друго, обещавам ти довечера премъдрата ти даскалска глава да е пълна с гюрултия и наддумвания на всички езици, все едно че си бил на вавилонското стълпотворение.

Те тръгнаха надолу. И още далеч преди Аба пазар обещанието на Анастас започна да се сбъдва: попаднаха сякаш не в човешко множество, а в истински въртоп. Пълноводната река от възбудени и шумящи хора ги подхвана, притисна ги в себе си и ги понесе нататък. Когато някакъв селянин с катъра си (носеше човечецът няколко вързопа „жива вълна“ за продан) мина помежду им и ги раздели, двамата трябваше да положат доста усилия, за да се съберат отново.

— Да си определим едно място за среща — изкрещя Анастас в ухото на неразделния си приятел. — Изгубим ли се в тази навалица, да знаем къде да се съберем отново.

— Няма нужда — отговори му по същия начин Бората. — Ти само се изправи сред гмежта и остани неподвижно, аз, като се повдигна на пръсти, все ще зърна къде стърчи един маяк в това море от хора.

Той щеше да продължи задявката си, но не успя — търговец на непознат език (сетне се разбра, че бил австрийски евреин) ги задърпа към сергията си да им показва топчета от фин вълнен плат на квадрати. Веднага след това попаднаха на каракачани, които зорлан ги накараха да опитат прясното сирене от тулуми... на равнинци с делвички мед и восък... на караабджии из Анадола, записани в пазарлък за един внушителен топ местна аба... на един хитрец-влах, който държеше на всяка цена да им продаде по бурканче „мехлем, дето лекува всякакви болести“... на родопчани с разкошни сиво-кафеникави халища... на селяни от Разградско и Ескиджумайско с такива губери, цветовете на които просто грабваха очите... В гъмжилото, макар и нарядко, не липсваха и познати. На едно място например буквално връхлетяха на Боян Силдаров, бил дошъл, каза им, да нагледа как се търсеха и харчеха платовете от неговата и на ортаците му работилница. (Отидоха с него да им ги покаже. Е, те не можеха да делят мегдан нито със сукното на Добри-Желязковата фабрика — сливналии упорито я наричаха само така, — нито с европейските платове, но личеше, че им трябва още само една крачка, за да се изравнят с тях. А иначе се харчеха и сега „като топъл хляб“, понеже новите „фабрикаджии“ удряха съперниците в цената.)

Малко по-късно, когато спряха да изпият по един топъл салеп („пари гърло, вади кашлица“, както го хвалеше салепчията албанец), Никола Боров изпъшка майтапчийски:

— Май твоето се сбѣдна. От този калабалък и от крясъците главата ми пак е като шиник, ама такъв шиник дето напират отвътре да се прѣсне... — Ако слушаш мене, можем и да се прибираме.

Но Анастас не го слушаше. Великан, какъвто беше, той гледаше някъде над тѣлпата и личеше, че е пробудено любопитството му.

— Ако тук е калабалък, там е направо калдѣръм от глави — каза. — Що ли може да е? По моему даже да раздават бадева, за здравето на падишаха, баклава и шурупи, пак нямаше да се събере толкова народ. — Той зърна един момък, който бѣрзаше нататък, и го повика. — Гунчо! Я почакай малко!

Беше онзи Илия, синът на „хаврикаджията“ Господин Токтанджиев, когото читателят може би помни като пѣргаво и живо момче с лисичи щѣркнали ушички, когото сливенци познаваха под прякора Гунчо. Сега остриите уши пак „красяха“ главата му, но иначе бе

хубавеляк младеж на двайсетина години, главен калфа в кундураджийницата на майстор хаджи Пеню. А допреди два месеца той беше и измежду най-ревностните луди глави на Сливен, които се събираха на „Краставо поле“ или нагоре по боазите да се учат „на талим“ от същия този учител Анастас хаджи Добрев, с когото пък по Нова година заедно бяха хранили дървениците в зандана.

Младежът се обърна. Засмя се широко и не само спря, но дръпна до себе си и своя спътник.

— Заповядай, господин учителю — каза. — И се запознай с този настоящ хайдутин, моя по-малък брат Стефан. Деветнайсетгодишен е само, пък вече е напълно готов за лявото хоро...^[1]

— Добре, добре — съгласи се набързо Анастас хаджи Добрев, като се ръкува с двамата. — Искях да те попитам какво става там — той показва с очи, — че се е струпал такъв народ?

— Мигар не знаеш, господин учителю? — смая се Гунчо и ушите му още повече щръкнаха. — Там са борбите. Откак има панаир в Сливен, таквиз борби не са ставали и толкова силни пехливани не са се събирали. Зер и награда като тазигодишната не е давана — една крава с телето!

— Виж ти, виж ти!... — цъкна с език Бората. — Какво ще кажеш, да отидем да хвърлим по едно око и ние, а?

— Щом си рекъл... — съгласи се без особен ентусиазъм Анастас.

Малко по-късно те бяха сред навалицата около алая. Гунчо и брат му се погрижиха да поразблъскат множеството, та двамата учители успяха да излязат по-напред. И заедно с другите се увлякоха от гледката и вълненията на състезанието.

* * *

Панаирът в Сливен датираше от незапомнени времена, а знаеше се, че пехливанските борби, които неизменно го съпровождаха, са толкова стари, колкото и той. Но Гунчо комай не беше преувеличил — ако изключим доста несигурната легенда, че някогашният аянин Тахир ага по случай раждането на първия си син определил за победителя чифт охранени волове (те били спечелени, говореше се в същото

предание, от фурнаджията Злати, бъдещия войвода Злати Кокарчоолу, който подир борбите уж ги вдигнал един по един на раменете си и ги отнесъл в обора си), тази година наградата беше най-лична. Дарена беше тя не от друг, а от Мехмед Салих бей... и колкото и да е странно, каймакаминът щеше един ден да се помни главно покрай нея, а не за почти петнадесетгодишното си управление над богатия Сливен.

Мехмед Салих не минаваше за стиснат човек, макар че и щедростта трудно можеше да се постави между неговите добродетели. И ако този път се разтевекели по необичаен начин, причините бяха две. Едната, официалната, която беше шумно разтръбена, гласеше, че като голям любител на борбите и дори участник в по-млади години в не една, където бе сплитал ръце с най-прочутите пехливани на своето време, каймакаминът бе пожелал с наградата да повдигне още по-нависоко името на това ежегодно състезание, като поблазни за участие най-силните и най-опитните борци, „башовете“ от този край на царщината. Другата причина, на която беше съдено да остане заключена между стените на конака, преследваше доста по-хитри цели. На един разговор, в който участваха също Садък паша, Али ефенди и още неколцина по-видни турски големци от града, бе преценено, че напоследък градът им бе придобил незавидната слава на размирен и бунтарски — прекалено много шум се вдигна например около бастисването на Али ефенди преди шест месеца, сетне разкриването на подготовката за буна, стрелбите и утрепаните заптиета посред Сливен, — та трябваше с някаква голяма и пищна забава („хляб и зрелища“, бе казал на това място Садък паша, като се позоваваше на прадревния опит на римляните) да се поразсеят и мрачните мисли на хората, и лошото име на града. И докато един друг се питаха какво могат да предложат на сливналии, в разговора се намеси Халис бей, непрокопсаният братовчед на кадията — именно той измъкна от вмирисания си на шевка, папازка и кираца мозък идеята да се направят невиджани борби по панаира, които да затъмнят поразите на разните панайотхитовци, хаджи ставревци и найденсилдаровци. Възприеха това внушение и великодушно възложиха на каймакамина подробностите по осъществяването му.

Истината изисква обаче да се каже, че ако в началото Мехмед Салих бей не изпита бог знае каква радост от възложеното му задължение, после никак не съжаляваше. Защото станаха едни борби

— за чудо и приказ! Навярно само вездесъщият аллах можеше да обясни как аджеба се разпространи мълвата за кравата и телето, но на Петровден, по обичай начален ден на борбите, в Сливен се бяха събрали най-прочутите пехливани от Бургас и Мидия на изток до Карлово и Филибе на запад и от билото на Балкана на север до Одрин и Лозенград на юг. Освен познатите в каазата Рюстем Балабан от Чокоба, наричан още Рюстем Карайълан^[2] заради пословичната му гъвкавост, и Тако Пехливанина — планина човек, та го сравняваха с връх Българка, тук беше например Метин Османоглу от Чирпанско, който всъщност преживяваше само от пехливанлъка и както се говореше, хич не живеел в оскъдица. Дошли бяха още прочутият чалъмлия Джевдет от Одрин, Кайя шериф от Айтоско, чието име само издаваше каква снага беше неговата^[3], родопчанинът Билгин Юнуз, за когото се говореше, че без особено усилие връзва на възел цевта на мечкарско шишане от самоковско желязо, Таньо Буюкли от Ески Заара, дето имал повече победи в борби, отколкото косми на главата, и Коджа Севинч от Странджа, който веднъж заради един обикновен бас изтръгнал трийсетгодишен дъб с корените и го пренесъл на двеста крачки разстояние, а за по-малко известните изобщо да не говорим.

Първите два дни отидоха, за да се очисти алаят от слабаците и неопитните, които бяха помислили, че награда като Мехмед-Салиховата може да се спечели тъй, само с един гол бабаитлък; единствената изненада беше загубата на Таньо от Ески Заара, който се полъга от хърбавия вид на едно момче от село Кюприя^[4] на морето по име Ниязи, тръгна да се гевези и докато да се усети, налепи сламата от алая по плещите си. След това дойде обаче ред на истинските борби и истинските борци, в схватките на които пращяха кости и мускули. Там, когато сила и ловкост се изправяха срещу сила и ловкост, място за майтапи вече нямаше. Например одринлията Джевдет успя да хване в чейрек Рюстем Балабан и го накара да се предаде чрез обичайното плясване с ръка по земята; сетне се разбра, че с майсторската си хватка бе обърнал ставата му наопаки. А Кайя Шериф се бори цял следобед със странджанската грамада Коджа Севинч, вечерта прекратиха борбата им поради стъмняването, на следния ден продължиха и чак на другата сутрин едно случайно подхлъзване (някои говореха за умишлено лисване на шарлаган под краката му) на Севинч даде победата на „Скалата“ Шериф.

... И днес, в последния ден на паметните борби, бяха останали двамата най-силни, най-опитни или... най-късметлии, единствените, чиито плещи не бяха опитали твърдостта на алая: Метин Османоглу и Тако Иванов пехливан от Терзобас. Те облякоха каспетите и се намазаха с шарлаган още на заранта, с всичките му плясканици по бедрата и вратовете и другите общоприети салтанати и захванаха да се борят в средата на сутринта и тъй като до обед не можаха да се надвият, Мехмед Салих бей — до него, под навес от тъкано платно, в този ден седеше, нарочно поканен, също Садък паша — прекрати за два сахатя време борбата и след пладне пак той я поднови. А междувременно басовете и обзалаганията стигнаха, кажи-речи, до Карандила и рядко се намираше някой да „върже“ две към едно — така изравнени изглеждаха силите и сръчността на двамата.

— Афедерсън, ти за кого си, каймакам ефенди? — попита по едно време Садък паша, който не разбираше много-много от борба, но също се бе увлякъл от вида на физическото могъщество и от хитрите хватки.

— Сам не мога да кажа — почеса се по гънките на охранения врат Мехмед Салих. — Тако е наше момче, ей къде е на две крачки Терзобас, ама пък е гяурин. И обратното, паша ефенди. Метин е правоверен, но кой му е виждал очите в неговия Чирпан. На кръст съм като бога на християните преди деветнайсет века.

— Тогаз ще попитам другояче. Според тебе — все пак човек с опит и знания в борбата — кой от двамата ще победи?

Каймакаминът изчака да проследи една схватка и едва тогава отговори с необичайна за него проникателност:

— Мога да кажа само кой от двамата ще загуби. Който пръв направи грешка или прояви разсеяност, ще се намери отдолу. И никога няма да види кравата с телето в дама си.

Минаха само няколко минути — то беше вече, когато слънцето бе наклонило към двете гърбици на Урум Тарла — и събитията на алая потвърдиха предсказанията му. Двамата гиганти, лъцящи от пот и шарлаган, бяха долепили могъщи снаги и сплели по невъобразим начин дебелиите си колкото средно човешко бедро ръце. За несведущия изглеждаше, като че в момента те не правят нищо повече от това да се бутат, при това не особено настойчиво, познавачът обаче знаеше, че зад това бутане стояха огромните маси на исполинските тела и

страхотната мощ на двете планини от мускули. Някой от зяпачите подхвърли високо:

— Ам'чи те може да се кюскат така като козли до утре сабахлен...

И в този миг Османоглу Метин направи грешката, за която каймакаминът бе говорил. За не повече от секунда или две той отклони внимание, за да погледне серсемина, произнесъл тази глупост. И Тако Пехливанина не изпусна тази възможност. За време, колкото е нужно за едно мигване на окото, той рязко се отдръпна назад и не само остави Метин да политне от собствения си напън, но и го придърпа, ускори движението му. И когато чирпанлията загуби равновесие, Тако подложи коляно под корема му, търкулна се по сламата на алая, увличайки противника със себе си, после с рязко движение на крака го отхвърли през главата си. И тогава смаяните зрители видяха как туловището на Метин се отлепи от земята и превъртайки се във въздуха, тежко, като огромен кожен чувал, претъпкан със зърно, плъосна по гръб на алая, а от устата му се откъсна едно хъкване на човек, който току-що е загубил дъха си. Тако терзобаслията не го остави да се съвземе, а рипна на крака и отдалече и с хъс стовари върху него своите сто оки месо и кости. Поваленият се опита да окаже още някаква съпротива, но какво можеше да стори без въздух в дробовете и притиснат под тази плът колкото воденичен камък? Той напъна врат, помърда нозе и ръце, пък се отпусна назад. Българинът не се задоволи с това символично предаване, а натисна плещите му о земята и едва тогава се изправи.

— Ашколсун! — откъсна се от стотици уста. — Евалла, Тако!...

— Евалла, Тако! — рече, възбуден, и Мехмед Салих бей, когато победителят се поклони по посока на навеса. — Евалла!... Сливен и каазата още много ще има да се гордеят с тебе!... Наградата е твоя и ти с достойнство я заслужи!

Наградата безспорно се полагаше на Тако Иванов Пехливанина, но преди да я получи, трябваше да се спази още едно от неписаните правила на борбите. Телалинът на празненството излезе напред и като обикаляше алая, подвикваше „като да отбне номера“:

— Слушай, народе! Намира ли се тук човек, който да излезе срещу Тако Пехливан? Ще призова до три пъти — не се ли яви някой, дете досега да не е побеждаван в борбите, кравата и телето ще заминат

за Терзобас. — Той измина около едната четвъртина на окръжността. — И тъй, народе, викам първи раз: ще излезе ли мъж да премери сили с Тако?

Нямаше гълчава, нито подкани — множеството много добре знаеше, че никой повече не може да оспори победата на терзобаслията.

А междувременно телалинът продължаваше да се клатушка по окръжността:

— Викам втори раз: ще излезе ли мъж да премери сили с Тако?

Както и можеше да се очаква, нищо не последва и тази втора подкана. И ако хората не помръдваха, то беше само защото искаха да присъствуват, когато каймакаминът ще положи юлара на кравата в още мазната от шарлаган десница на победителя.

Телалинът вече приближаваше да завърши обиколката си на алая, като все така без надежда за ответ подкани множеството:

— Викам, народе, трети раз: има ли тука мъж, който...

И в този момент се случи неочакваното — от тълпата, склучила неколкоредов пръстен около алая, се възвиси ясен и отчетлив глас:

— Има такъв мъж. Аз ще се боря с Тако Иванов!

За минутка се възцари такава тишина, от която ушите изпитват болка. После всички заговориха в един глас, та се получи такава олелия, дето ще се е чула чак и на Кушбунар.

— Кой, кой се обади? — потърси с очи телалинът, леко объркан от неочаквания обрат на нещата. — Кой ще премери сили с Тако Пехливан?

— Аз! — обяви повторно същият глас.

Едновременно с тази кратка дума навалицата се разкъса и напред прекрачи едър, висок и плещест мъж, някъде около двадесет и пет годишен. Всичко в него изглеждаше противоречиво, несхождащо се едно с друго. Например носеше фес с тежък пискюл към лявото ухо, а беше облечен в алафранга дрехи — панталон и сюртук от тъмен плат, сива жилетка, бяла риза и червена вратовръзка, завързана на джувка. Беше красавец с умно лице, мъдри и спокойни очи и подстригани по западен тертип мустаци, а якият му врат (ако изобщо имаше врат — така бяха натрупани мускулите, върху плещите му) и юнашката снага подобаваха повече на пехливанин по сбирещата или на върл хайдутин от Балкана.

— Даскал Анастас! — с уважение произнесоха някои гласове.

— Анастас хаджи Добрев! — изредиха всичките му имена други.

А в това време българинът отиде до навеса, поклони се сдържано и повтори ясно:

— Да, аз, Анастас хаджи Добрев, ще се боря с Тако, ефендилер. И нека от сега да бъде ясно на всички — той метна поглед през рамо, — и на Тако също, че излизам на алая за една чест и да изпитам дали напусто съм бозал млякото на майка си, не от лакомия за наградата. Тя, наградата, нека да си е за Тако Иванов, той напълно я е заслужил...

— А, това не може — рече каймакаминът. — Който вземе крайната победа, той ще вземе и кравата с телето. — После, сякаш стъписан, че по този начин вече е дал благословията си за участието на учителя, подхвърли несмело: — Ама ти, чоджум, нямаш даже и каспети...

— Нищо, каймакам ефенди — самоуверено се усмихна хаджи Добрев, — ще се боря по панталони и за да не ги изцапам, даже и с шарлаган няма да се мажа.

След тези горди — или може би самонадеяни? — думи Анастас хаджи Добрев отиде към северната страна на алая (там бяха насядали предимно българи) и сръчно се разсъблече до кръста. Като нагласи добре монокъла на окото си, от своето място под сенника Садък паша го наблюдаваше с интерес. И когато го видя разголен, не можа да сподави един звук на възхищение — българинът имаше такава мускулатура, че в себе си пашата го нарече „същински древен гладиатор“. Той се поприведе към каймакамина и попита:

— Този не е истински пехливаннн, нали, бей?

— Познахте, паша ефенди. Чувал съм да се е борил, ама то е било случайно, само ей така...

— Не го разбирам това „ей така“ — призна пашата, без да сваля поглед от човека, който се подготвяше за борбата. — Какъв е по занаят?

— Анастас хаджи Добрев ли? Учител в българското школо.

— Учител!?! — почти извика началникът на казак-алая. — Аллах, аллах, щом учителите им са такива, какви ли ще да са ония в Балкана?

Мехмед Салих бей приготи уста да му отговори нещо, но се прекъсна — вляво, където стърчеше бръснатата глава на Тако Пехливана, ставаше някаква бъркотия, чието значение той не

разбираше. Не мина много и от тълпичката там се отдели телалинът и заситни към първенците под сенника.

— Нечувано нещо, каймакам ефенди — рече той, като разпери безпомощно ръце. — Тако отказва да се бори с даскала.

— Ай! — хлъцна Мехмед Салих бей. — Туй пък не можех да помисля...

— Увещавахме, заплашвахме го, на молба ударихме — не ще и не ще. Страх го е, че не се помни. И не крие, че го е страх.

— Я го извикай тука!

Извикаха го. Тако Пехливанина приближи тромаво и като отбягваше да среща погледите на големците, запрехвърля огромната си снага от крак върху крак.

— Афедерсън, ама не ме принуждавай, каймакам ефенди — каза той в отговор на въпросите, които плиснаха отгоре му. — Доведи ми когото искаш от царщината, диви планинци от албанските чукари или черни арапи от юг, ще ги срещна на алая и с божията помощ ще ги надвия. Само с даскал Анастас не се наемам да изпитам силите си^[5]. На мен ми стига кочът, който си определил за втория в борбите.

— Сега я втасахме! — изпъшка Мехмед Салих. — Ще станем за резил в най-големите борби, дето Сливен е правил до днеска...

— Че защо? — успокои го Халис бей, който досега бе стоял малко по-назад под сенника и, табиетлия човек, теглеше ароматен пушек от наргилето си. — Туй е състезание, а не ангария, каймакам ефенди. Който иска, се хваща, които не иска — здрав.

— Да, ама сега ще стане тъй, че небивалата награда да получи човек, дето изобщо не е докосвал противник на алая.

— И какво от това? — безгрижно попита в отговор Халис бей. — Повикай ще се намери ли противник за него и ако всички подвият опашки като Тако, нека даскалът да си води кравата вкъщи.

Така и направиха. Телалинът пак призова противник, този път за Анастас хаджи Добрев и — берекет версин!^[6] — още на първото повикване се намери човек да спаси името на борбите: беше онзи великан от Странджа Коджа Севинч, който все мърмореше, че по нечестен начин е бил надвит от айтозлията Шериф. Докато Севинч се приготвяше, някои подхвърлиха тази последна борба да се отложи за утре — на, слънцето съвсем клони към икиндия. Каймакаминът обаче не се съгласи: докато се вижда, да се борят, пък за нататък ще мисли

сетне. Само подкани странджанската канара да побърза с подготовката си.

Още като излязоха двамата борци и приближиха да се поклонят, се видя първата разлика между тях — докато Коджа Севинч представляваше някаква безформена грамада от безразборно натрупани буци, българинът беше с широки плещи, издута корава гръд и стеснен в кръста, а мускулите под кожата му бяха дълги, гъвкави и при движение напомняха игра на змии в торба. После каймакаминът даде знак да почне борбата и тогава всички — дори такъв несведущ зрител като Садък паша — разбраха защо Тако Пехливанина тъй позорно бе отказал да сплете мишци с учителя: многократно по-силен по ум, Анастас хаджи Добрев предусещаше всяко намерение на противника и когато странджанският исполин се хвърляше да приложи някой от любимите си чалъми — я сарма да опита, я вълчи капан да склучи около даскала, — дланите му все плясваха в празното, понеже само едно мигновение по-рано българинът бе вече прибрал педя настрана крака, рамото или врата си. И всичко това даскалът правеше някак си без усилие, с усмивка, като на шега.

Коджа Севинч не бе случаен борец, на много алаи бе излизал той и много опит бе натрупал, та, речи го, знаеше всичко за борбата. Онова обаче, което ставаше сега, отначало го смая, а после, като чу хихикането на зрителите, направо го вбеси. И той реши начаса да се разправи с този чудноват противник, който сам не прилагаше никакви хватки, а знаеше само да избягва неговите. Имаше си за такива случаи Коджа Севинч един таен и не съвсем почтен чалъм, който никога не му беше изневерявал: рипваше като да стисне врата на съперника, но после в един миг се навеждаше и го халосваше с глава в корема — оттам нататък всичко беше само подробности. Към този свой изпитан похват реши да прибегне сега Севинч. И го изпълни тъй съвършено, както никога досега през живота си. Но както никога през живота му се случи нещо съвсем неочаквано — когато се хвърли напред, коремът на даскала вече не беше там, та странджанският пехливанин залитна напред, направи крачка или две, не можа да се задържи и се залепи като жаба с разперени крака и ръце на земята. Миг след това се случи още по-невероятното. Две жилести ръце, не много дебели, но сякаш направени от желязо, го подхванаха през врата и откъм чатала, слисаните очи на пехливанина видяха сламата на алая да се отдалечава

от него, после железните ръце го извъртяха, та той огледа облаците и Сините камъни, а след още един миг бе стоварен с такава сила на земята, че всичките му кокали изпращяха. И докато да премисли всичко това, Коджа Севинч вече лежеше с притиснати плешки, а ушите му екнаха от невъобразимия вик на тълпата.

„Небето сякаш се сгромоляса отгоре ни“ — щеше да разправя по-късно Садък паша за този рев на полуделия от възбуда народ.

* * *

Един час след тези паметни събития двамата приятели пак крачеха един до друг през улиците на Сливен, но сега не бяха сами — Бората водеше за юлара кравата и теленцето ѝ, а зад тях цвърчаха и жужаха рояк малчугани, които напиреха да видят отблизо героя на днешния ден.

— Сам се прескимбичих^[7] — мърмореше, прикривайки несръчно вътрешното си доволство, Анастас хаджи Добрев. — От този блажен като анадолски пилаф панталон вече дори и бостан-коркусу^[8] не става...

— Да — изкиска се в отговор Никола Боров, — ама виж само какво водя подире си! От утре те виждам като пръв суватчия на Сливен.

— Мани, мани — въздъхна великанът, — туй пък ми е вторият кахър. Ами че ние у дома дори обор нямаме... Да ги вземеш ти, а? Харизвам ти ги от сърце.

— А, защо? — присмя се другият. — На мен те не ми приличат, аз не съм се борил по панаирите.

В този момент Анастас Хаджи Добрев пак зърна Гунчо и брат му Стефан и от вида им го озари внезапна мисъл. Извика двамата братя, а разгони другите малчугани, които се тълпяха наоколо.

— Я чуй — каза на Гунчо, — прайваш ли ми една услуга?

— Искан ли питане, господин учителю? За вас съм готов на кайма да ме накълцат... особено след онова, което се случи одева...

— Ти по-добре за одева не му напомняй — подметна през смях Бората.

— Кажи ми откровенно — продължи Анастас. — Имаш ли хабер кои са сега горе на лявото хоро?

— Само дружината на Георги Трънкин, господин учителю — отговори, след като се огледа подозрително, момъкът.

— А можеш ли стигна до нея?

— Уха! — отговори самонадеяно Гунчо. — Един ден ми трябва, за да се поослушам, и един ден, за да ги намеря.

— Слушай тогаз. Мини довечера по тъмно към нас и прибери тези две добичета. А като намериш връзка с дружината, тръгвай нагоре в Стара планина. Нека си направят едно славно пиршество, а останалото месо да опушат за черен ден.

— Дадено, господин учителю! — щръкнаха весело ушите на Гунчо. — Обещавам ти до неделя този юлар лично на Георги Трънкин войвода да връча. С едно мъжко „чок селяем“ от тебе!

— Не от мене, не от мене — прихна в смях и Анастас хаджи Добрев. — Речи на войводата, че сам каймакаминът Мехмед Салих му ги проважда.

... Те не знаеха, че Георги Трънкин никога нямаше да види този армаган...

[1] На жаргон от епохата „лявото“ или „кривото хоро“ се е наричало участието в хайдушките дружини. ↑

[2] Рюстем Карайълан — Рюстем Смока. ↑

[3] Кайя — скала; Кайя Шериф — Шериф Скалата. ↑

[4] Кюприя — днес гр. Приморско. ↑

[5] Може читателят да се е усъмнил, но е исторически факт: „Обладавал е (б.а. — Ан. х. Добрев) извънредна физическа сила. Най-знаменитият на времето си борец Тако Ив. Пехливанина — прочут със силата и ловкостта си в целия Одрински вилает — с гордост заявявал, че в цялото царство само с едного не се наема да се бори — а именно с Анастас х. Добрев.“ (Табаков, История на... т. II, стр. 245). ↑

[6] Слава богу! (тур.). ↑

[7] Прескимбичвам — диалектна дума от Сливенско, означава препъвам, премятам, повалям, събарям някого с подлагане на крак. ↑

[8] Бостанско плашило (тур.). ↑

12.

Никога няма да заборава тая нещастен за нас ден!

Панайот Хитов

Дотегнало им беше да се крият — ходиха чак до Шуменско и Търновско, ходиха до Филибелийско, навсякъде потери, навсякъде засади, навсякъде врагове: за два месеца промениха десет места и на десетте места бяха принудени да се спасят с битка. И накрая им омръзна. В Узана^[1] се удариха с потерята, пусната по дирите им, убиха двама, раниха още неколцина и я прогониха. Същото „било писано“ да стане и в тая „нещастен за нас ден“, само че...

Когато се изтеглиха от Узана, Георги Трънкин настоя да завардят пътя от Сливен през Стара река и Беброво за Елена и Търново. Панайот Хитов — нещо необичайно за него — се противеше; той сам си го обясняваше с внезапно налегнал го мързел, но после много пъти щеше да се пита дали това не е било тайно предчувствие. Другарите му и най-вече Аджема и Хаджи Димитър настояха, недоволствуваха: „Хайде да идем там, дето иска войводата!“ И отидоха. Не залегнаха на пусия около Демир капия, защото за там се знаеше, че честичко върлуват хайдутѝ и можеше да бъдат изненадани от хитро скроен капан, а малко по на юг от билото, на онова място вляво от Бабина локва, което балканджиите познаваха като Кална усоя.

Разположиха се те до едно бистро кайначе на около двеста крачки от Кална усоя навътре в гората, за което с основание вярваха, че се знае само от хора, врели и кипели по тези места, но за всеки случай не пропуснаха да поставят стражи надолу към Сливен и на другата страна, към Демир капия. И тук изкараха два чудесни дни на такава почивка, каквато, кажи-речи, от Гергьовден не бяха виждали: наблизко имаше каракачани, от които купуваха в изобилие хляб и месо, чистата като сълза вода до тях — какво повече е нужно на хайдутѝна?

Всички се поотпуснаха, позабравените усмивки се върнаха на лицата им, даже Яни банскалията начесто затананикваше песнички на

своето особено наречие. Но като че ли почивката най се отрази на войводата: „Нашият войвода Георги се развесели, току пей и тъй се разхубавил — да ти е драго да го гледаш!“, ще си спомня по-късно Панайот Хитов и ще вижда в това развеселяване особен знак, знамение; ако се бяха случили натам майка му или вуйчо му Бяно, положително щяха да кажат, че Георги повече от всеки друг път бе придобил сега приветливите черти и мъжката хубост на своя погинал баща Пею.

На третия ден към пладне Дядо Желю (нека припомним, че така наричаха опитния хайдутин Желю Чернев от Ямбол) дойде от поста при Заградената горичка и съобщи: явил се знак от техния верен ятак, козаря Танас Фетвата. Войводата и Панайот оставиха дружината и се изнесоха към стражницата. А там, почти в крайнината на Заградената горичка, още от времето на Димитър Калъчлията хайдутите се бяха погрижили да повалят едно дебелостоло дърво, та зад него стражите им можеха да се разполагат „като бейове“ и да оглеждат цялата шир надолу към Даулите, без самите те да бъдат забелязани. Именно при това дърво отидоха двамата и там завариха Хаджията (тъй за кратко казваха на Хаджи Димитър), втория от стражите. Застанаха до него и надникнаха през дървото. На юг, някъде от подножието Даулите, се виеше към небето струйка особен чер пушек. Дядо Желю беше прав: това беше уговореният с Танас Фетвата знак, но дали се отнасяше за богат керван, запътил се през Стара планина, или за тежка потеря — това още не можеше да се каже. Изчакаха. И скоро-скоро разбраха работата — на около хиляда и петстотин крачки от тях, на южния край на просторната наклонена равнина на Конския егрек се появиха четиридесетина души, имаше само един на кон, другите все пеша, всички до един с пушки на рамо.

— Потеря! — Тази дума Панайот произнесе тихо и сподавено, макар че никой не би го чул и да извикаше.

— Е, край на рахатлъка — добави Хаджията. — Ще ни гонят и оттука.

Двамата смятаха, че това се разбира от само себе си, но Георги Трънкин не беше на същото мнение:

— Никакво гонене! — рече той решително. После се засмя — широко и по момчешки: — На потерята ще отвърнем със засада. И ще

я разбием. Нищо, че са четири пъти повече от нас, един българин аз не го давам и за петима гаджали.

Той и Панайот Хитов се върнаха назад, вдигнаха дружината и я разположиха зад дърветата отдясно на пътя, на по пет-шест крачки от човек до човек. После се върнаха пак в Заградената горичка.

Потерята сега се виждаше ясно. Половината от хората бяха в униформа на заптиета, другата половина — башибозук, събран навярно срещу обещание за награда измежду хайтите на Сливен. Вървяха двама по двама, като войници; единственият ездач в групата благоразумно се движеше най-накрая. Хаджи Димитър го позна отдалече:

— Бьолюкбашията Топчи Ахмед — прецеди през зъби с ненавист. — Той им е главатарят. Само че не ги води, а ги кара...

— Вървете назад, прегледайте момчетата и намерете и за себе си сгодни места — посъветва Панайот Хитов. — Пък аз ще остана тука и ще бия в Топчи Ахмед. Мисля, че няма да се отърве от моята пушка.

Така и направиха. А след не повече от четвърт час потерята вече навлезе в онази извивка на пътя, където ги чакаха куршумите на горските юнаци. Вървяха лениво и си приказваха, някои даже пушеха — така добре се бе закрила дружината, че можеха да я отминат и да не я забележат. Панайот зае място зад един бук, на око трябва да нямаше повече от тридесет и пет крачки от пътя. От укритието си той видя потераджиите да се изнизват към завоя, после точно срещу него застана и Топчи Ахмед. Панайот го взе на мушката си. В този момент някъде натагък пропукаха пушките на хайдутите; между всичките се отличи само дебелият глас на Хаджи-Димитровото даалийско шишане. Конят на бьолюкбашията се подплаши, задърпа се и се извърна точно срещу пушката на Панайот Хитов.

— Ето ти! — продума отмъстително Панайот и дръпна тетика. Изстрелът му отекна някак си самотен и се видя как след него Топчи Ахмед увисна от седлото, а конят му, подплашен, хукна напред, като разблъска последните от редицата.

Хайдутите се изненадаха — двама от заптиетата бяха убити, също и бьолюкбашията им, но вместо да се разбягат, както ставаше в подобни случаи, хората от потерята свалиха пушките от раменете си и захванаха безредна, но честа стрелба. Българите им отговаряха с куршуми от пищовите си, но нещата, общо взето, не вървяха на добре

— запазеше ли потерята хладнокръвие, превесът ѝ в числеността рано или късно щеше да вземе връх.

Неочакваната съпротива не уплаши войводата, напротив — ядоса го. Неговият „червен бяс“ отново се спусна пред очите му, заслепи го и за броя на турците, и за смъртната опасност. Георги Трънкин изрева нещо като „Мамка ви, кръвопийци!...“ и с пищов в едната ръка и с ятаган в другата изскочи иззад своето дърво и се втурна да сече потерята. Измина пет-шест крачки, пък неочаквано спря. За секунда изглеждаше, сякаш се ослушва нещо, после се повали по очи и не мръдна повече.

От мястото си при бука Панайот Хитов видя развитието на битката и усети, че още малко и тя ще се превърне в разгром за дружината. И хрумна му да си послужи с хитрост — докато гърмеше с пищовите си, той се развика на турски:

— По-скоро!... Заобиколете ги оттука!... От онази страна!...

Момчетата от дружината, разбрали мисълта му, също се разkreсяха:

— Заобикаляйте ги!... Заобикаляйте ги!...

И чак сега турците се уплашиха, плюха си на петите и хукнаха подир коня, който бе отнесъл убития им бьолюкбашия. Като се увериха, че са се отдалечили, хайдутите наизлязоха от укритията си и се скупчиха около поваления войвода. Той лежеше с лице, заровено в свежата шума, дясната ръка с ятагана още сочеше напред, а единият му крак бе подгънат в коляното, та изглеждаше, сякаш сърцатият Георги Трънкин ей сега ще рипне отново и ще полети в битката. Панайот Хитов го обърна по гръб. Войводата се бе простил завинаги с живота, а от устата му се стичаше алена вадичка.

— На юнака — юнашка смърт! — тихо произнесе Дядо Желю, като подсмръкваше шумно.

— Царство му небесно! — свали калпак Найден Силдаров и всички последваха примера му. А като постояха така в смирено мълчание, Никола Аджема каза:

— Вземете му оръжието, а него да погребем. Не бива да го оставим така на горските зверове.

Изкопаха с ятаганите си плитко гробче и положиха в него мъртвия си войвода. Никола Аджема, като попски племенник, зачете „Отче наш“, но се обърка, та се наложи Панайот Хитов да докара

работата до „амин“. Като затрупах изкопаната пръст, те се поразшетаха наоколо, намериха един кух бук и в него скриха оръжието на Георги Трънкин и на двамата убити турци, които още се търкаляха на пътя, а кръвта им спичаше земята около тях.

— А сега — дим да ни няма! — каза Стоян Арнаудов, жеравналията.

— Не! — възрази веднага другият Стоян, Панайотовият шурей. — Останат ли хайдутите без войвода, те вече не са дружина, а сган, пасмина. Аз казвам да поседнем отсреща на полянката и да изберем един измежду нас за войвода — той да ни води и командува, той да се грижи за нас, той да ни съди и награждава. За толкова все имаме време, преди да е дошла новата потеря от Сливен да отмъщава за Топчи Ахмед.

Послушаха го и така, с гулии през рамо и пушки на ръка, насядаха на полянката от северната страна на пътя. Спогледаха се очаквателно — винаги е трудно да се започне такъв разговор, — после се обади Хаджи Димитър, най-младият в дружината:

— Ако питате мене — започна той свъсено и рязко, както му беше обичаят, — няма какво да се умува. Нито един от нас не заслужава повече да ни води във времена на сполука и трудност от бай Панайот.

— И няма защо да ви напомням — добави Аджема, — че той събра и стегна дружината още преди войводата, мир на праха му, да се върне из Влашко.

Не се изреждаха да говорят, а погледите на всички се събраха в Дядо Желю. Бяха съгласни с предложението на Хаджията и ако някой можеше да го оспори, това бе само Желю. Защото той наистина бе с две години по-малък от Панайот, по това време двайсет и осем годишен, но затова пък имаше зад гърба си много по-голям опит от него като хайдутин. Че беше „хванал Балкана“ едновременно с Георги Трънкин, ще рече преди седем години, и бе учил „занаята“ при Димитър Калъчлията и сетне при Пею Зинов, когото народът помнеше като Буюклията. Нямаше да е несправедливо такъв „горски юнак“ да се поламти за първенството.

Нямало обаче никакви причини да очакват крамоли и властолюбство:

— Разумява се, че най приляга на Панайот — простичко и благородно се съгласи Дядо Желю. — Пръв е той измежду ни и по смелост, и по трезва разсъдливост.

Въздишка на облекчение, откъсната едновременно от много уста, изпрати последните му думи. А Стоян Папазов се ухили до уши:

— Е, хайде, войвода, ще черпиш!

И с това изборът можеше да се смята за приключен. Но Панайот Хитов не побърза нито да изрази своето мнение, нито да захване да се разпорежда. Той засука мустаките-къдели и произнесе тежко:

— Приемам, братя, радостта и тегобата да ви бъда войвода, ала по-напред искам да чуete три мои условия. Първо на първо, да се съгласите, че занаяд нашата дружина ще има за основен закон честността и справедливостта помежду ни. Второ на второ, че ще ми се подчиняват като войници на офицера си: за неподчинение или мюзевирджийство — куршум. И накрая, че ще направим нова клетва пред светия кръст — да се знае, че който я престъпи, не престъпва само волята на войводата, ами и вярата Христова.

Всички се съгласиха в един глас, само ямболлията Никола Мавродиев изрази съгласието си по по-особен начин:

— Абе не разбрах много-много какво значеше туй, че *занаяд* ще царуват помежду ни честност и справедливост, ама въпреки това приемам. Панайот си е най-достоеен за войвода.

А той не разбираше, защото сам не беше твърде стока, та досега бе оставал сляп за разните нередности във воеводството на Георги Трънкин; след години Панайот Хитов щеше да си спомня по този начин за него:

„Никола Мавродиев бе човек млад, но не добър, пиян и крадец, с други думи — човек развален и женен, нещо около 26- или 27-годишен.“

— За байрактар на дружината определям Никола Аджема — рече новият войвода. Не си даваше сметка, но това всъщност беше първата му разпореда като главатар на дружината. — И пак на Аджема възлагам, щом попремине гюрултията около погубването на това проклето изчадие Топчи Ахмед, да намери колай да се свърже с чичо

си и да уреди от него да получим свето причастие. А сега да си вдигаме чуковете, братя.

И той ги поведе на изток, към Котленския балкан.^[2]

[1] Узана — високопланинска просторна поляна в Габровския балкан. ↑

[2] Цялата глава е автентична, включително повечето от репликите на героите. Обаче за читателя, който се интересува от пълната историческа достоверност, се налага да направим едно допълнение.

Според нас паметната плоча за гибелта на Георги Трънкин войвода съвършено неправилно е поставена в местността Дебели рът, на значително разстояние от описаната от нас Кална уся. За Кална уся свидетелствува Панайот Хитов в двете свои мемоарни книги, а авторът притежава копие от една снимка от 1901 г., на която пак Панайот Хитов е възстановил пред обектива на фотоапарата убийството на Георги Трънкин именно на завоя на стария път Сливен — Елена (сега пътят е изместен по-западно) при Кална уся. Същото място бе потвърдено през 1980 г. на автора от Стоян Ганев, кмет на близкото село Раково, и Иван Драганов от същото село, дългогодишен изследовател на историята на този край. Впоследствие авторът бе заведен на самото място от друг раковчанин, Стефан Петков Стефанов, известен повече като Дядо Господ, който не само отлично, „на пръсти“ познава този дял на Стара планина, а като дългогодишен иманяр — и преданията за него и недрата му. Мястото на битката, посочено от него, абсолютно точно съвпада със снимката от 1901 г. (Все от Дядо Господ научихме близкото изворче, край което е почивала дружината, а също и полянката, където Панайот Хитов е бил провъзгласен за войвода.) Поради всичко това в книгата описахме събитията в Кална уся, а не на Дебели рът, независимо от паметника, поставен там. ↑

13.

Буйният пристъп на лятото бе достигнал нагоре чак до Барите, та огледаше ли се човек, виждаше всичко в синьо-зелено — зеленото на пробудената природа и синьото на скалите горе към Каракютюк. Заради това проснеше ли да се оцеждат шарените губери, Бяно обичаше да посядва настрана и да оставя очите си да се радват на тази празнична пъстрота на багрите.

Точно с такова кротко съзерцаване бе зает Бяно в този юлски ден, когато един свеж, млад глас го сепна:

— Дядо Бяно!...

Извърна се. Към него дотичваше деветгодишният Димитър, синът на Руска. „И на Кутьо Ганчев! — сопна се сам на себе си Бяно. — Ти май съвсем взе да забравяш, че имаш зет и че дъщеря ти не ражда тия момчурляци ей така, като непорочната света Богородица!...“ С тези мисли в главата той се надигна и прекрачи срещу детето. А то бе плувнало в пот — виждаше се, че навярно бе тичало по целия път нагоре към Барите, — но не изглеждаше прекалено задъхано. И съзнанието на стария човек, склонно винаги да сравнява и да разравя спомените си, си припомни само още един човек, в чиито възможности някога бе да бяга по цялото нанагорнище на Новоселския боаз и да не издъхне горе от преумора: покойния му брат Манол...

— Ти бе, дяволе проклети — посрещна го радостно, — не можа ли...

Но момчето го прекъсна:

— Лошо, дядо Бяно. — То два-три пъти пое дълбоко дъх. — Лошо... В Сливен са докарали главата на... на...

— Е, хайде де! — смъмри го нетърпеливо дядо му. — Главата на кого?

— Не знам какъв ми се пада. Главата на Георги, сина на баба Трънка.

При тези думи Бяно политна назад и потърси опора във фиданката до себе си. Никога не беше много-много одобрявал племенника си Георги, но все пак носеха една кръв в жилите си.

— Проводи ме мама — продължи малкият Димитър. — Страхува се тя, дядо, за баба Трънка... Читаците сигур ще я заведат да види главата. Мама вече тръгна към Клуцохор, прати и наш Андон да повика вуйна Райна — ставаше дума за жената на Боян, — а Ганчо при баба Янка, ала думаше, че все ще е нужен там и мъж. Друго било, казва...

Бяно не пожела да чуе повече и така, както беше, по риза и гологлав, забърза надолу към града. Само за минутка спря при един приятел долапчия по-ниско на Барите, Илия Шейтаня, колкото да го помоли след време да спре водата и да прибере стоката от сергията, и отново с все сили се юрна по пътеката на боаза.

Беше бързал колкото можеше, но все пак закъсня: когато приближи към „Машатлъка“, там вече ехтяха зурни и даули, примесени с диви крясъци и весели напеви и една сияеща от радост тълпа турци бе сключила кръг около нещо, което стърчеше около два аршина над нея.

Бяно разблъска навалицата и се озова в празния кръг. Вдигна очи. На кола, изправен по средата, бе побита главата на Георги^[1]. Той усети предишната слабост в колената, но си наложи да се овладее, даже — за да направи „напук“ на турците, които вероятно щяха да възликуват при вида на покрусата му — се престори, че с нещо като спокойствие оглежда главата. Да, това безспорно беше племенникът му Георги. Ако не беше мъртъв, навярно щеше да прилича на хубавците от Смеденовския род, но смъртта бе привнесла острите и ъгловати черти на Силдаровци. Главата беше много окървавена и мръсна от пръст и кал, но въпреки това се виждаше, че на лицето е застинала някаква своеобразна — не толкова весела, колкото пренебрежителна — усмивка. „И в смъртта си е като в живота“, помисли Бяно и отмести поглед от зловещия и варварски трофей. До ушите му достигна сподавено ридание. Смая се: как беше възможно всред цялата неистова гюрултия да долови хлипането? Наостри слух и в този момент с изненада откри, че незнайно как и незнайно защо крясъците, песните и маанетата бяха замлъкнали. (По-късно през деня Яна щеше да му каже, че той всъщност е стоял твърде дълго пред отрязаната глава и когато са го видели така мъжествено и нетрепващо да води ням „разговор“ с нея, турците са се стъписали от гордото му държане и бързо-бързо са

прекратили веселбите и свирните.) Извърна се. Плачеше и се задъхваше в ридания Трънка, а край нея се суетяха Яна, Руска и Райна.

Бяно бавно и някак си тромаво приближи до тях. И съвсем глупаво започна не оттам, откъдето се полагаше — вместо веднага да заутешава сестра си (това също щеше после многократно да се разправя и тълкува от турците), той изхока снаха си:

— Как можа да дойдеш с децата! Хайде, малката Янка може и да не разбира, ами този тук? Или мислиш, че на хубаво се учат?

Малката Янка, внучката му, положително не разбираше, нямаше пълна година, откакто се беше намерила, но Стефан, който се мотаеше из полите на майка си, положително не само разбираше, но и преживяваше — личицето му беше плувнало в сълзи.

— Нямаше на кого да го оставя, тате...

— Я тръгвай веднага!

Жената мълчаливо се подчини. Както беше с дъщеричката на ръце, тя забра и момчето и си тръгна. Тълпата, която допреди малко се бе гаврила и с жертвата, и с жените, сега мълчаливо се раздели и й стори път. Бяха вече между хората, когато Стефан се отскубна от майка си, изтича назад и се прекъсващо от задавяне гласче каза:

— Дядо... като поласна... аз всичките тези... като на баба Тлънка сина...

„Ето как се ражда омразата — рече си Бяно. — Може и да забрави главата на Георги, но утайката на омразата ще носи винаги със себе си. И един ден нищо чудно тя наистина да избликне...“ И в същото време се поприведе, тупна ласкаво детето по дъното на потурките и го подкани:

— Ти върви, върви!... Като пораснеш, ще говорим пак...

Едва сега той застана до сестра си и ласкаво обгърна кокалестите й рамене. Може би под влияние на тази негова проява на нежност жената още по-силно се разрида.

Кога последен път я беше виждал Бяно да плаче? Беше ли я виждал изобщо? А прегръщал ли я беше от детските им години досега? И какво да каже — не на сестра си, а на майката, която стои пред отсечената глава на своя син?

— Трънке — започна несмело, — помниш ли, когато тате... преди да го провесят на гредата...? — Той се запъна отново. —

Помниш ли... той на тебе беше рекъл... никакво циврене, никакви сълзи...

— Помня — отговори тя, като продължаваше да плаче, но думите му явно я бяха впечатлили. — Помня... Но то е друго, бате... Нека... нека ме прощава душата на тате... ама едно е да изпратиш баща си... съвсем друго — сина... Туй е част от плътта... и от сърцето ми... бате...

— Знам, така е — каза той вече по-уверено. — Но сълзите ти няма да го върнат. Те само са за сеир на тези чакали тука. — Бяно усети, че случайно бе попаднал на върната пътека: под ръката му кремъкът, от който бе направена Трънка и който временно се беше размекнал, бе започнал отново да се втвърдява. И затова продължи: — „Е, шукер — говорят си сега тези вампири, — видяхме и Силдаровците да хленчат...“ Защо да им създаваме тази зла радост, Трънке?

Старата жена избърса очи с опакото на ръката си, подсмръкна няколко пъти и се укроти. Сякаш изпратен от бога, в този момент приближи и възрастен непознат турчин и тихичко произнесе на сносен български:

— Недей да плачеш, майко. Полагат се сълзи и хленчове само на оная, която е дала живот на пале по сила и заек по душа. Но която е родила юнак, тя трябва да се гордее... дори когато него вече го няма. Пък ако е паднал от рана в гърдите, а не в гърба, и преди сам да загине, е положил мъртви двама и трети — цял бьолукбашия, на майка му се полага дважд по-голяма гордост. И поклон даже от враговете!...

С тези думи непознатият се поклони леко и се отдалечи. Бяно не знаеше какво изпитва в този момент сестра му, но той самият се чувствуваше зашеметен.

— Хайде, тръгвайте! — каза той на жените. — Заведи ги вкъщи, Янке, застели на Трънка да си почине. Аз ще дойда след малко.

— Не! — внезапно отрязва Тръпка.

— Какво „не“? — искрено се почуди той.

— Няма да дойда у вас. Имам си дом — там ще се прибера.

Кога беше чувал Бяно сестра му да говори с този глас, който напомняше звън на челичени листове? Порови се в паметта си и си спомни — то беше в онзи 13-и април преди тридесет години, в деня на Преселението, когато Коджа Мюстеджеб беше съсякъл мъжа й, а тя

отказваше да последва Бяно в бащиния им дом. И както тогава, преди тридесет години, той пак си даде сметка, че и светът да се събореше, Трънка нямаше да отстъпи от своето.

— Нека бъде тъй — каза. — Идете у вас.

— По-добре е, тате — намеси се и Руска. — Проводихме човек на воденицата за Христо. И той ще дойде там.

Навалицата отново се разцепи и даде път на жените. Искрено или само го разиграваше, но Трънка вървеше с високо изправена глава.

Бяно ги изпрати с поглед, сетне се върна отново срещу побитата на кол мъжка глава. Мухи бяха долетели отнякъде и се бяха налепили по очите на Георги. Старият човек изпита желание да ги прогони, но навреме се осъзна, не помръдна — нито мъртвия щеше да облекчи, само щеше да стане за смях пред тези жестоки сеирджии. И в този момент една мисъл не дойде, а просто се стовари върху него:

„Господи! Ако се вярва на кондиките, днес е рожденият ми ден. Само преди десет години — все едно че беше вчера! — празнувахме и се веселяхме, вдигахме наздравици за бъдещето. А сега аз съм пред отрязаната глава на племенника си...“

Тръгна си. Никога не беше знаел, че се иска толкова много усилие, за да отлепва крак подир крак от земята...

Какво трябваше да предприеме нататък? Всъщност имаха много малко за правене — да сторят опело и да погребат главата. Не, не, Бяно не бива да отиде да измоли главата, Али ефенди не само ще използва случая да го вземе на присмех, но може и да откаже християнско погребение на султановия душманин и за кощунство дори да заповяда да я захвърлят на някое бунище или в нужник, той е способен на такава долна гавра. Най-добре е да отиде друг. Йоргаки? А, не, Йоргаки не — той и няма да се съгласи, ама и Бяно няма да го помоли за тази услуга. Панайот Минков? Да, той ще отиде. Ама кой знае, нему може и да не дадат главата. Ах, да, поп Юрдан, само той е за тази работа. На владишки наместник мъчно се отказва, пък и ако трябва да се пусне нещо в ръката на кадията, никой няма да го стори по-добре от поп Юрдан.

Бяно спря да поразмисли върху това хрумване. И изведнъж през високия дувар, до който беше застанал, долетя несигурен женския глас, който редеше непозната песен. Говореше се в нея за сеймени и отсечени оглави, та Бяно се заслуша. И още веднъж в този ден премаля

— песента, все още недонатъкмена, разказваше за днешния страшен ден:

*Отдолу идат сеймени,
сеймени, билюкбашии,
хайдущка глава носяха.
Не ми е глава хайдущка,
хайдущка глава, кръвнишка,
а най е глава юнашка.
Вървяло ѝ мало ѝ голямо,
главата сеир да струват,
да си главата познаят.
Никой си глава не позна.
Най-подир иде бабичка —
щом си главата видяла,
викнала, та заплакала...*

Бяно се огледа. Беше на един хвърлей място от къщата на Киро Моканина, която, богато преправена и разкрасена, сега се обитаваше от Садък паша и неговото семейство^[2]. Помъчи се да си спомни чий беше обаче този дом, от който се носеше новонаредената песен, но не успя. Само огледа да запомни портата. Сетне се заслуша отново. Докато бе премислял тези неща, той беше изпуснал част от песента, но тя още продължаваше:

*... Сеймени думат бабичка:
— Не плачи, бабо, не тъжи,
още един си отхрани.
Доде сина ти уловим —
девят планини минахме;
доде му ръце вържеме —
до шейсе души паднахме;
доде му глава земеме —
сам билюкбаши загина.
Аферим, бабо, машалла —*

йощ един такъв отхрани!^[3]

Бяно избърса влагата, която бе изпълнила очите му, пък, опомнил се, завъртя се на пета и забърза към Клуцохор — първо към поп Юрдан, а сетне към Трънчини...

[1] Автентично. Турците, които са отишли в Кална уся да приберат останките на своите двама убити, са открили и разровили гроба на Георги Трънкин, отрязали са главата му и са я занесли в Сливен, където е била изложена на поругание. Неизвестно защо този факт е останал настрана от вниманието на изследователите и нито се споменава, нито са правени опити да се издири погребаната впоследствие глава на прочутия войвода. ↑

[2] Къщата, която е била резиденция на Садък паша Чайковски, е запазена и до днес и е обявена за паметник на културата. Намира се на ул. „Димитър Полянов“ № 27. ↑

[3] Песента „Хайдушка глава“ е позната навсякъде по българските земи, записана е включително в Охрид (от Кузман Шапкарев). Използваният в книгата вариант (СБНУ, XXVI) е от Търновско. ↑

ТРЕТА ЧАСТ

ДА НАДРАСНЕШ СЕБЕ СИ

В продължение на тия няколко години ние отмъстихме за много нещастни българи, които погинаха от турския фанатизъм. Ако чуехме, че турците са направили на това или на онова място някоя пакост, то бързахме да помогнем на нещастните българи.

Панайот Хитов

Думата бунтовник се запечата в главата ми. Аз не исках вече да съм прост хайдутин — да отмъщавам за себе си, за домашни и приятели, — а исках да стана бунтовник — да помогна на народа да се избави от ярема, що го притискаше и мачкаше.

Христо Македонски

1.

Сами не разбраха как стана това, че изведнъж се видяха като същински тулумбаджии (както казваха тогава на пожарникарите): случваше се до три пъти на неделата да ги викат познати и непознати, чувани и нечувани на помощ — тук турчин озлочестил девойка или млада невеста, там бей някакъв уж събирал юшура, пък измита до шушка хамбарите, на трето място шайка читащи завардвали друмищата и обирали до голо злополучните мирни пътници... И дружината не само не оставаше без работа, ами, както е думата, се разкъсваше на четири да помага на нещастните българи. Така от помощ на помощ и

от битка на битка (че потери и засади — колкото искаш!) дружината за лятото и есента два пъти обиколи всички югоизточни български земи — извървяха пътеките на Стара планина до Чалъкавашко и Шуменско, сетне през Айтоско и русокастренската гора Папазлъка се спуснаха на юг и обходиха Хасекията^[1], като влязоха и отвъд Странджа, пошетаха здраво чак докъм Виза, Люле Бургас и Къркклисе. Още по-късно много работа им се отвори към Одринско, че татък май отдавна не бяха „работили“ народни отмъстители, оттам по Тунджа стигнаха нагоре до Бакаджиците, където вече им бе по-леко, защото Ямболският край им беше познат, пък и в дружината имаше двама местни люде — Дядо Желю и Никола Мавродиев. Е, на есента бяха изпосталели от ходене и недоспиване, ала затова пък не само не бяха дали никаква жертва, но усещаха душите си пълни от доволство и от хорска признателност. Не липсваха и весели спомени, които да подсладят вечерите им край огъня. Особено две от случките най ги докарваха на смях. Едната беше в шуменското село Еникьой^[2], където издебнаха, когато всички мъже вечерта се бяха събрали на молитва в джамията, навързаха ги един за друг и ги изведоха в гората, а сетне за откуп получиха богата и пребогата храна. Още повече ги радваше споменът от онази потеря в Едирненско^[3], с която се бяха ударили над селото Дервиш могила. Арнаутите — защото потерята бе съставена само от арнаути — ги преследваше със стръв и с бърз и лек ход, какъвто хайдутите не бяха виждали от турци. Не ги спираха и куршумите дори когато успяха да ранят двамина от тях. Нещо повече — един от преследвачите, който вървеше далеч пред другите, след всеки изстрел на бегълците се извъръщаше, надупваше им се и се плесваше с ръка отзад. Шест или седем пъти му хвърлиха куршум хайдутите, а той все им отвръщаше с тази подигравка. Тогава прекипя на войводата и остави скритом зад един камък Стоян Жеравналията — той имаше верен прицел и точна пушка с куршум колкото овнешко око. Подмамиха с още един-два гърмежа арнаутина и когато той вече по-наблизо отново им показва дирника си, чу се изстрел като от топ — такъв глас имаше Стояновото шишане — и оня се просна по очи. Сетне им разправяха, че куршумът на Стоян го ударил отзад, минал по цялата дължина на тялото му и заседнал чак около гръцмуля.

Тъй преминаха лятото и есента за дружината; момчетата не знаеха, но славата им се бе ширнала дотолкова, че започнаха да ги

равнят с дружините на вехтите войводи на Димитър Калъчлията и Пею, че и на още по-старите Алтънлъ Стоян, Кара Танас и Генчо Къргов... Когато гората оголя и юнаците захванаха да се събуждат сутрин с вкочанени гърбове, Панайот Хитов прецени, че е време да поговори с тях за близкото бъдеще.

— Е, мои братя — започна той, като ги събра веднъж около себе си, — вие ме избрахте за войвода, но аз нямам намерение идущата зима да ви водя във Влашко.

— А! — възкликна Никола Мавродиев. — Туй пък как го измисли, войводо?

— Ей така, измислих го. Защото и аз ходих веднъж във Влашко и видях тамошния живот. За хора като нас той не струва. — И Панайот заговори с бичуващи думи за слободията от другата страна на Дунава, за разпуснатия живот, който не само изпразва кесиите на юнаците, ами и ги прави „жертва на жени из публични места и по доктори“, та те вече „не могат да бъдат тъй способни да прескачат старопланинските високи върхове“. — Затова — завърши той — решил съм да зимуваме тук, в пазвите на вярната Стара планина.

Мнозина се заколебаха: едни, защото ги теглеше именно слободията по Влашко, други — от страх пред студовете и снеговете.

— Който ще ходи с мене — каза в допълнение войводата, — то ще се покорява на моята заповед. А кой не иска — свободен е да върви отсега накъдето ще.

Къде по съвест, къде по разум, но всички възражения пресекнаха след тези думи, цялата дружина едногласно потвърди, че ще остане с войводата си.

— Добре — просто заключи Панайот и оправи къделите на мустаците си. — Дорде времето позволява, ние ще си вършим дълга, а за сетне оставете аз да бера кахъра за всички. Ние със Стоян вече сме хванали колая на зимувката в Балкана. А сега затягайте вървите и — на път!

— На път! — скочи пръв на крака Найдено Силдаров. Другите също се поразмърдаха, а Никола Аджема попита:

— Накъде, по кой друм, бай Панайоте?

— Дошъл е ред да издърпаме ушите на един нерязан турчин, момчета. И то далече долу, в равнината. Дойде ми хабер чак от Акбунар^[4]. Разпасал си е там пояса някой си Вълчо Чорбаджи, лош и

алчен за десетмина турци бил, казват. Няма как, ще трябва да го турим в пътя...

Туриха го в пътя и доколкото се чуваше по-късно, реченият Въльо чорбаджи бил имал нататък „менгиш на ухото“. А когато се прибираха нагоре към Балкана, пресрещна ги зимата — завариха Тунджа замръзнала, а от северозапад в лицата им биеха все още редки, но остри като игли снежинки. Въпреки лошото време, войводата реши да направят един широк завой през планината, за да поприкрият следите си. И случи се, че именно тази наглед не чак толкоз наложителна обиколка им донесе още един спомен, и то от най-майтапските.

Бяха от горната страна на Ичеренския път, някъде между двата Джендема, когато чуха песен. Заслушаха се. Няколко дрезгави гласове пееха, че се късаха:

*Затъкала ми е Драгана,
тънинко дари месали,
със копринени кенари,
ем ги е тъкала, плакала,
ем е годена ходила
година и половина...*

— Абе какви са тия веселяци? — попита се гласно Дядо Желю.
— Че е северняшка песента, туй се разбира и от два сахатя път. Ама що за северняци ще да са, че песента им нещо на маане избива?

— И каква ще е тази им веселба по никое време и на никое място? — каза на свой ред Стоян Папазов.

— Какво пък — посви яките си рамене войводата, — щом толкоз ви човърка отвътре, хайде да слезем да ги попитаме.

Смъкнаха се по преки пътеки и точно когато певците бяха стигнали до

*Драгана дума мама си:
— Мар мамо, мар стара мамо...*

дружината ги видя. Бяха около половин дузина конници, по бозавите дрехи и дебелите навуца отдалече се познаваше, че са из Добруджа. Момчетата даже не им дадоха време да се уплашат като хората. Наскочиха от двете страни, хванаха конете им за поводите и тъй като бяха в турски дрехи, извикаха заплашително:

— Дуур!... Теслим ол!...^[5]

А онези, вместо да си напълнят потурите от страх, се ухилиха от ухо до ухо:

— Холан, кардашлар — рекоха на чист турски, — живи и здрави да сте! Сега, като ви срещнахме, няма защо да си кълчим езиците с тази, Драганината...

— Ама чакайте бре — облеци се насреща им Аджема! — Вие що за птици сте?

— ПравOVERни и ревностни в Пророка — беше неочакваният отговор. — Тръгнали сме по търговия към Стамбул и — иншаллах!^[6] — даже до Измир и Адана.

— А тези гяурски дрехи по вас?

— Холан, кардашлар — повториха онези, — научихме, че тъдява върлувал Панайот Хитюв войвода с дружината си. И намислихме с дрехите и Драганината да го надхитрим...

Дружината се разсмя така, че момците чак се превиваха на две. Само един Хаджи Димитър що-годе можа да посъбере устата си:

— Не можах да ви разбера, кардашлар — рече им, — пеете, защото искате да срещнете тоя Панайот Хитюв или...

— Не думай бре! — прекъсна го единият и се огледа уплашено наоколо. — Кой правоверен иска да срещне Хитюв войвода?...

— А нещо повече казаха ли ви за него? — продължи по същия начин Хаджията. — Бял ли е, черен ли е, какъв е?

— А, дребен бил на бой, ама на мустак...

— От този моя по-голям или по-малък мустак? — изстъпи се напред войводата. И изведнъж продължи на български: — Зер да знаете, много съм докачлив на мустаци.

Турците се облешиха и си глътнаха езиците; ако можеше да се вярва на този зевзек Божил Бахов, бил подушил, че в тази секунда те били свършили и онази работа в потурите...

— Ха сега разтоварете кемерите, кардашлар — продължи Панайот, — пък в замяна аз ще ви обещаю, че оттук чак до Цариград,

никой няма да ви докосне и с пръст. Пък рече ли да ви докосне, вие само му кажете, че ще си има работа с мене, Панайот Хитов войвода.

Злополучните хитреци се смъкнаха от седлата и побелели като снега, който прехвъркваше наоколо, удариха на молба — вземе ли им всичко Хитюв войвода, по-добре и главите да им вземе, зер иначе щели голи като тояги да останат и на децата си хляб да не могат да дадат. Започна се един сочен пазарлък — със сълзи от едната страна и с майтапи до бога от другата — и накрая хайдутите склониха да им вземат само половината от съдържанието на натъпканите до спукване кесии. И ги изпратиха по живо, по здраво на юг, като им пожелаха друг път по-вярно, а не като маане да пеят Драганината...

След тази весела случка дружината се спусна към Матейския балкан и в една скрита местност, наречена Рамадана, която само малцина козари знаеха, си направиха прилична колиба. След това продължиха надолу и в една непрогледна нощ неусетно се намъкнаха в дома на верния си ятак Паскал от Глушник. Тук момците си поотпочинаха, изпраха се и изпощиха, а като се посвестиха малко, известиха друг свой ятак — Бойчо от Калояново^[7] — да отиде в Сливен, да накупи колкото може повече храна и да извика поп Юрдан в дома си в Калояново, за да ги причасти.

Както го крояха, така и стана. От Глушник все тъй скрито отидоха в Калояново и се разположиха „като паши“ в плевника на Бойчо. Хванал беше лют студ с виелица, но и поп Юрдан устоя на своето — дойде и не само ги причасти, но и им разказа разни новини от Сливен. Особено много им наговори за въстанието, което пропадна пролетес (за това дружината знаеше от Найден), новото беше, че сливенските юнаци не са се отказали от него, продължават да се готвят, учат се на талим и купуват оръжие и джепане (пушките били у дядо попови, скрити под плочата на барата в двора — обясни той простичко на това място) и чакат да дойде вест да развеят знамето в Балкана.

— И разчитат на вас, хей — каза поп Юрдан, като вдигна предупредително пръст. — Сега начело на юнаците е Гарибалди — (нека припомним, че това беше прякорът на Анастас хаджи Добрев), — ама настане ли време да се ударят тираните, надеят се вие да ги водите като най-опитни.

Панайот Хитов го увери, че те не се отказват от отечестволюбивия си дълг и мушна в ръката му десет алтъна за труда,

който си бе сторил да дойде до Калояново през вихрушките. За разлика от предишния път, поп Юрдан не отказа парите. И веднага обясни: не за себе си ги взема, а за момците, които сега и ризите си продават, за да съберат пари, и накупят пушки, барут и калъчи.

Когато свещеникът-хайдутин пое отново към града, Панайот вдигна момчетата да се приберат в Балкана. Разпределиха товарите храна, накупена от верния Бойчо, метнаха ги на раменете — кой чувал брашно, кой месо, кой тулум сирене — и потеглиха. Тъй като приближаваше Рождество, войводата склони по изключение да вземат и един мех вино от бялото, калоянското, трябва да имаше до 35 оки^[8], него го вдигна на плещите си Хаджи Димитър. Докато бяха в равното, още се вървеше — е, духаше яко, ама все пак няма баир, няма свличане и пързаяне. Хванаха ли обаче нагоре покрай Калоянската река — мъка и половина: сняг, хлъзгаво, трудно ще се удържиш и с празни ръце, камо ли с товар отгоре. Най-зле от всички беше Хаджията — виното се люшка наляво-надясно из меха, повлича го, прави го дважд по-несигурен в стъпките. След като се нагледа и насмя на мъките му, Панайот му рече:

— Стига си се трепал бе. Хвърли тоз тулум и си върви рахат!

Хаджи Димитър спря, внимателно се извърна посред хлъзгавото и изпод вечно свъсените му вежди лъснаха зеленикавите очи:

— Да го хвърля, думаш, а? Че да ми се смеят сетне другарите, че не съм могъл един мех вино да изнеса? Не, бай Панайоте. Не желая никой да ме запомни да съм се огънал пред каквато и да е пречка.

И той пое пак нагоре. Панайот Хитов замислено го изгледа откъм гърба — имаше в тези думи нещо, което значеше много. Във всеки случай много повече от бялото калоянско вино...

Не след дълго стигнаха до колибата.

Зимуването на дружината започваше^[9].

[1] Хасекията — историко-географска местност в Странджа. ↑

[2] Еникьой — днес с. Висока поляна, Шуменско. ↑

[3] Едирненско — Одринско. ↑

[4] Акбунар — днес с. Бял кладенец, Сливенско, южно от Нова Загора. ↑

[5] Стой!... Предай се!... (тур.). ↑

[6] Дай боже! (тур.). ↑

[7] Глушник и Калояново — днес села със същото име, източно от Сливен. ↑

[8] 35 оки — 40–45 кг. ↑

[9] Главата е изцяло автентична, дори някои реплики са предадени напълно дословно. Данните са заимствувани предимно от спомените на П. Хитов, само любопитният факт за преобличането на турци при преминаване на Сливенския балкан е по д-р С. Табаков (История на... т. II, стр. 171). Като се основава на разкази на съвременници, той пише: „Разправят, че през време върлуването на Панайот Хитов около Сливен турските пътници тук са се обличали с българско облекло и даже пеели български песни, за да не бъдат хванати на пътя от сливенските хайдути. Те си променили българския «каяфет» при Ешек-Усуран, под местността Джендемите, когато слизали от Балкана за Сливен.“. ↑

2.

Само чрез това средство, т.е. кѣту си останим нипоколибими в прадедна си вяра, ще можем да увардим милая си народност, коя с толкова трудове сме разбудили.

Г. С. Раковски
(писмо до Й.
Дайнелов)

Щяха да я запомнят като мека зима и тя наистина си беше мека, само дето Малък Сечко си показа рогата — няколко дни преди да предаде властта на Баба Марта той най-напред рязко и изведнѣж докара януарски студ, а веднага след него отпуши и оня вятър, сливенския, който вдига керемидите от покривите, поваля хора и добитък и кърти врати и черчевета. В такова време по улиците на Сливен може да се види само луд човек или обезумял от тревога баща, хукнал през бурята и вкочаняващия вятър да търси цяр за болното си дете.

Въпреки че беше една от най-лютите вихрушки от последните години, в тази дяволска нощ към края на февруари по улиците на Сливен се мярнаха няколко фигури на мъже, които нито бяха луди, нито обикаляха за церове. Те вървяха от различни посоки, държаха се долепени до дуварите и зидовете на къщите (от опит знаеха, че там рядко пада подхваната от вятѣра керемиди), по откритите места начесто лазеха на четири крака, тук-там вятѣрът ги отѣркалваше по скованата земя. В такива случаи се чуваше една по-пиперлива благословия, след която мъжът се надигаше, загрѣщаше се пак в ямурлука си и продължаваше своя път през виелицата. И така до портата, зад която се намираше домът на Панайот Минков; макар да знаеха, че в такава адска фѣртуна заптийската стража си стоеше на рахат край оджаците и кюмбетата, тук „безумците“ хвърлиха подозрителен поглед нагоре и надолу по сокака и се хлѣзваха в двора

на Минкови. А там, въпреки, че беше късна доба, две прозорчета светеха ярко — знак, че стопанинът ги чакаше.

Тъй един подир друг надойдоха всичките четирима души, които Панайот Минков скритом бе поканил през деня: Анастас хаджи Добрев, Стефан Гидиков, Боян Силдаров и поп Димитър хаджи Костов.

— Моля ви да ме извините, приятели, че няма да сполуча да ви сгрея — започна Панайот Минков, когато се събраха около мангала и се мъчеха да размразят вледенените си ръце. — Коминът връща от бурята и баджата пуши — лисици да ловиш в стаята...

— Не се кахърете, няма да умрем, господин Минков — каза за четиримата хаджи Добрев. — По-добре започнете направо. Да си призная, откакто дойде момчето и ми каза за това събиране, нито място можах да си намеря, нито залък да преглътна.

Другите го подкрепиха — с различни думи, но в същия смисъл.

— За жалост не ви събирам за добро — въздъхна Панайот Минков. — Имам лоша вест от Цариград, братя. Като са погазили и собствените си закони и правила, онзи ден тамошните фенерски папищащи свикали на бърза ръка един църковен събор, като даже „велик“ го нарекли. Имало там девет патриарси, бивши и настоящи, и двайсет и седем владици; за срамотиите между тези последните се изтъпанили и трима наши българи — Пайсий Врачански, Доротей Пиротски и Игнатий Родоски. Всичко било предварително и омесено, и опечено, та, както е думата, за броени часове свършили пъкленото си дело.

— И какво е то? — свъсено попита Боян.

Гласът на Панайот падна с няколко тона, когато отговори:

— Низвергнали са от Христовата вяра нашите духовни водачи Иларион, Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски. Отнели им сана в йерархията, осъдили ги на заточение и пуснали забрана до цялото християнство да общува с тях.

Разнесе се една псувня — толкова мръсна, че на нея би свалил шапка кой да е каруцар от Лазовския хан. Тя се бе откъснала от устата на Анастас хаджи Добрев. Останалите трима гости стояха като окаменели, поп Димитър Черното бе зяпнал уста.

— Уви, не е само това, братя. Наистина Портата още не е потвърдила решението за заточаването (то трябва да получи и нейната

благословия), но отново са лепнали нам, на българите, онова проклето рум-миллети...

— О, Господи! — прекръсти се поп Димитър, а Боян изохка:

— Студено ли било тука? Вие така ни сгряхте, господин Минков, че...

— Гаджалите са си прави за себе си — тихо произнесе Стефан Гидиков. — Тяхното е като да ловиш риба в мътна вода. От крамолите на християните печелят само те.

— И затова насъскват ту нас, ту гърците — допълни Минков.

— Да имаше колай, щях да откъсна главите на всички тия фенерски „свети отци“! — изръмжа войнствено, но и с осъзнато безсилие Гарибалди.

Боян Силдаров се поокашля да прочисти внезапно изсъхналото си гърло и каза дрезгаво:

— Чини ми се, господин Минков, че не сте ни събрали само за да ни известите тези... тези гнетуци новини. Известяването можеше да стане кога да е. Но вие сте имали време да премислите и новините, и онова, което е наш дълг да сторим при тези нови обстоятелства.

— Да, сигур е така — с надежда се обади Черното. — Говорете, говорете нататък, господин Панайоте!

— Правилно се досети господин Силдаров — безхитростно отговори Панайот Минков. — Мислих и премислях, миналата нощ не съм заспал и за минута време, накрая като че напипах онова, което Боян назова „наш дълг да сторим при тези обстоятелства“.

— Карайте, господин Минков, карайте по-направо, за бога! — нетърпеливо го подкани Стефан Гидиков.

— Аз се помъчих да прозра какво решават в същия този час братята ни от четирите краища на българските земи за противодействие срещу онези дяволи в попски одеяния. И ми се стори, че всички ще стигнат до един извод: да се съчини едно просително, но достолепно послание до Портата, с което още веднъж да се покаже на властта, че ние нямаме никакво намерение да се примиряваме с това „рум-миллети“. А след това да свикаме едно събрание на цялото сливенско християнство и да приканим съгражданите с родолюбиви сърца да сложат подписа си под посланието.

— И съберат ли се послания с един милион подписи — завърши вместо него хаджи Добрев, — Портата малко по-другояче ще гледа на своето „рум-миллети“, прав е господин Минков.

— Събранието може да стане още в неделя след църковен отпуск... стига тези хали да попрестанат дотогава — подкрепи го Боян и по този начин изрази съгласието си и с двамата. — Ние ще имаме грижата да разгласим на хората.

— По-добре ще е събранието да се свика в Клуцохор — замислено предложи поп Димитър. — Не само защото там, в „Свети Никола“, се разпорежда такъв човек като поп хаджи Юрдан...

— Той ще събира подписите с пищов в ръка! — позасмя се Гидиков и това беше първият ведър звук през цялата вечер.

— ... но и защото все пак пада по-далече от конака. Няма защо прекалено да се навираме в очите на Мехмед Салих или на Али ефенди.

— Това нека го имаме за решено — предложи Анастас хаджи Добрев. — Работата е, че до неделя трябва да сме готови и с писмото за Портата. Или може би господин Минков в снощната безсънна нощ да е постъкмил вече нещичко?

— Вярно отгатнахте, постъкмих го. И ако сте съгласни, веднага ще ви го прочета.

Съгласиха се, разбира се. И Панайот Минков извади от чекмеджето черновата на бъдещото послание. „Постъкменото“ представляваше всъщност няколко големи листа, изписани със ситен гъст почерк. Той си нагласи осветлението и зачете:

— „Ваше високопревъзходителство, височайший везирю! От великодушните царски милости, с които в слава на царствование на държавнейшия султан е станало явно как бди като благоутробен отец за управлението, успокоението и благоденствието на своите чеда, ободрени и ние, покорните верни поданици българи от Сливенския каймакамлък, вземаме дързостта да поднесем покорно и тази наша жалба, както и много други отпреди време досега подавани от нас и от всякъде — от целия български народ, за един твърде важен за нас религиозен въпрос, който от доста време насам държи в прегорко безпокойствие сърцата на всички верноподани българи...“

Посланието беше до края все така майсторски написано: съдържаше то всичките високопарни усуквания и многословия, тъй

характерни за турската канцелария, трупаше камари от възхвали за мъдростта и великодушието на султана и за верноподаните чувства на просителите („Като прочетат за покорните верни поданици българи от Сливенския каймакамлък, някои няма да повярват на очите си, а други ще ги тресне дамла“ — подметна на това място Гарибалди), лееше се витийски като пресен шарлаган, но когато допреше до исканията и оплакванията, тогава тонът неусетно затвърдяваше — говореше се в него и за „една шепа калугери във Фенер, които богохулно назовават себе си Велика Христова църква“, и за „тяхното развратно поведение“, и за „безсрамни, безсъвестни и гнусни злоупотребления, интриги и клевети“, и за „горещо желаем да съхраним всеизвестния си народен характер, нравственост, тая присъща на миролюбивия и трудолюбивия наш български народ нравственост, която чиста и свята искаме да запазим, като отхвърлим далеч от нас гръкофенерската злонравствена зараза“ и завършваше с неизбежните възхвали и благопожелания за Абдул Меджид.

— Браво, господин Минков! — възкликна след четенето хаджи Добрев. — Такъв изкусен дипломат България не е имала от цар Калояна насам!

Поп Димитър Черното и Боян също изразиха пълното си одобрение, само Стефан Гидиков помоли:

— Ако може, прочетете отново там, дето се говори за „рум-миллети“ и „булгар-миллети“. Тъй или иначе то е комай най-важното: вярата си е вяра, ама ние гоним и утвърждаване на скъпата ни народност!

Панайот Минков изпълни молбата му и се върна по-назад в текста:

— „Българският народ, като съвсем отличен^[1] от гръцкия по произхождение, език, нрави и обичаи, слян досега с гърците под едно общо име рум-миллети, не е имал с него друго общо, освен една вековна народна ненавист, която пък под ободрението на гръцкото духовенство е имала за последствие едно разорение нравствено и веществено^[2] на българския народ; затова въз основа на провъзгласеното, равенство^[3] и българският народ желае да живее в царската държава като особен народ под собственото си име булгар-миллети, а не вече под чуждото име рум-миллети, което му е станало вече несносно.“

— Аферим! — поздрави го Гидиков. — По-добре и светиня му Илариони не би могъл да го натъкми. Аз само ще предложа едно допълнение. Коя дата ще сме в неделя?

— Втори март.

— Нека само да има един послепис с дата втори март, в който, като се осъди още веднъж съборът на нечестивите гръцки владици, да се заяви, че вслушва ли се Портата в нас или не, но ние повече не ще се признаваме за една църква с Фенер и докле свят светува, в наш храм няма да се чуе името на патриарха им.

Приеха това предложение. И писмото остана в този си вид^[4].

— Стореното от господин Панайот е много, но аз ще река, че можем и още повече — каза вече по-успокоено поп Димитър. — Хубаво пишем на Портата „ние, българите от Сливенския каймакамлък“, ама защо това да е само на думи? Защо наистина да не вдигнем каазата? Аз например се заемам да подбутна духовете в Градец, Ичера и Медвен. Имаме ние там предани на народните работи учители — вземете за пример само даскал Буньо в Медвен, — които ще ни последват. И в оплакването за „рум-миллети“ ще ни последват, и за окончателното и пълно скъсване с Фенер.

— Прав е дядо поп — съгласи се Боян. — Аз пък поемам Жеравна (нали съм жеравненски зет), че и Котел. Там сестрите на Раковски ще ни помогнат, поп Янко също.

Съгласиха се и за това. И си разпределиха каазата — главно ония места с предимно българско население, дето имаше и по-будни сторонници на борбата за освобождаване на българската църква.

— Разгеле се спомена Раковски — поде нов разговор Стефан Гидиков. — Не знам дали следите „Лебеда“...

— Как не! — отговори му в един глас, защото някои го получаваха частно, а в библиотеката за броевете на „Дунавски лебед“ се чакаше ред, понякога по три-четири дни и повече.

— В него Раковски между редовете ни приканва да се стягаме не само за сваляне окови от църквата... Изобщо славен вестник е „Дунавски лебед“, българският народ не е имал равен на него.

— Хайде, хайде, не ни увещавайте — подсмихна се Панайот Минков. — Всички знаем и вестника, и вашето благоговееие пред него^[5].

— Не е въпросът само до вестника, а и до назрялата схватка „кой кого“ — смръщено ги огледа Анастас хаджи Добрев. — Наша независима черква е важно нещо, но по-горе от нея аз поставям свободата на народа и милото ни отечество. А свободата, братя, иска пушки и саби, а не владици и сказки^[6]. Чини ми се, че подготовката не върви с толкова широки крачки, колкото делото го изисква. Погледнете, че утре дойде отново хаджи Ставри, за да побие байрака на Карандила, и ще ни свари ако не по бели гащи, то най-много с един крачол.

Беше вярно. Подготовката за въстание не бе спряла, но предишното оживление го нямаше вече. И все по-нарядко се скътваше нова пушка под плочата в двора на поп Юрдан.

— Може би не му е тук мястото да се огледва и тази подготовка — примирително рече Гидиков. — И ако питаш мене, Анастасе, даже е правилно да е така. Онези, които водят народа в църковната разпра, трябва пред властта да са чисти от други провинения. Не провинения, даже съмнения не бива да има около тях.

Анастас хаджи Добрев не възрази и с това негласно се съгласи със забележката. Но тогава пък се обади поп Димитър:

— Аз пък имам грижа, братя, за училището. С две големи опори разполага народността ни — вярата и училището. Вярно, в последните десет години издигнахме Сливенското училище на голяма висота. Но сега е застрашено. Сава Доброплодни се е поуплашил от разследването и тормоза, които го сполетяха от ланските събития — той имаше предвид престоя на хаджи Ставри в Сливен, драматичното му спасяване и многобройните задържания, разпити и побоища, които последваха убиването на неколцина заптиета посред Сливен: — Поуплашил се е, казвам, и както се чува, канел се да ни напуска. Сключил бил договор с варненската община, там, при морето да бъде от следващата учебна година.

— Лошо! — в един глас се съгласиха и останалите.

— Наистина лошо! — продължи поп Димитър. — „Една лястовица пролет не прави“, така е, останалите учители няма да клекнат безпомощни без Доброплодни. Ама трябва ни едно голямо име, на което да се крепи авторитетът на школото. Я вижте какво значи да се произнесе един Райно Попович, един Найдено Геров, един Йоаким

Груев, един Петко Славейков! Само като им се чуе името и хората застават с прибрани пети и свален калпак...

— Какво ще кажеш, Бояне, да повикаме за главен учител вуйчо ти Димитър Русков от Градец? — замислено рече Панайот Минков.

— Ако го решите, наемам се чрез мама да опитам...

— А защо да не направим опит да си върнем нашия Добри Чинтулов? — подхвърли на свой ред хаджи Добрев. — Стига са му се радвали ямболлии. Пък и облаците, които тук се бяха събрали над неговата глава, може да се смятат вече поразсеяни...

— От това по-добро — здраве! — пак в единодушие отговориха всички. И както преди, Боян Силдаров отново предложи услугите си:

— При него пък ще река да проводим баща ми. Още с идването си от Русия даскал Добри се отнасяше с голяма почит към тате, за много неща е опирал до неговия съвет. Може и сега да го послуша.

— И това трябва да стане, без да минава през църковната община — посъветва Панайот Минков. И заизкълчва езика си: — Там цистите елини сте да си спомнят, че не друг, а Цинтулов пръв процете Евангелието на неблагоприятния български.

— Добре, тази грижа да остане на мене — приключи Боян.

— Тогаз да ставаме, а? — разкърши скованите си рамене Гидиков.

— Да ставаме — последва примера му и поп Димитър Черното. — Невям среднощ отдавна да е минало...

Наметнаха отново тежките ямурлуци и стиснаха ръката на домакина.

— И така, братя — до неделя.

— До неделя на събранието.

Четиримата излязоха. Навън сливенският вятър ги грабна и ги разпиля към четирите краища на града.

... А в неделя народ бе препълнил не само църквата „Свети Никола“, но и черковния двор. И не остана нито един богомолец, който да не сложи подпис, под прощението за признаване на българската народност.

[1] Отличен — различен. ↑

[2] Веществено — материално. ↑

[3] Очевидно се визира Хатихумаюнът от 1856 г. ↑

[4] Копие от това писмо е запазено, открито в архива на Панайот Минков, и то е един бележит документ за начина и средствата, с които сливенци са участвували в църковните борби. Цитатите са автентични и дословни; за съжаление поради големия обем на писмото не можем да го публикуваме изцяло. ↑

[5] Автентично: „Наши българи с ръкоплескание четат «Лебеда» вред по България“ — е писал на Раковски Ст. Гидиков. ↑

[6] Гледището — или по-скоро политическата програма — на Анастас хаджи Добрев е автентично и предадено почти дословно. С него „той се явява като предтеча на Любен Каравелов и Христо Ботев“ (Табаков. История на... т. II, стр. 243). ↑

3.

— Не мога да приема, че това е редовна сбирка на мезлиша — сухо каза поп Юрдан.

— Меджлиса — поправи го Али ефенди с подчертано равнодушие, сякаш да покаже явно, че кръвнишките погледи и развяната русо-бяла грива на тоя папаз не са му направили съвършено никакво впечатление.

— Меджлис или мезлиш — все тая! — настоя на своето свещеникът. — Не може да бъде редовна сбирка, без да са известени всички членове.

— Кой не е получил известие? — лениво попита Халис бей и в стаята лъхна на вино.

— Бяно Абаджи. Двама българи сме в мезлиша...

— Меджлиса — отново го поправи кадията.

— ... а половината не сте благоволили да извикате. Това е явно беззаконие и аз ще съобщя за него, където законът повелява.

— Ако е вярно, папаз Юрдан е прав да се сърди. — В стаята пак плъзна миризма на вино. — Законът е за всички.

— И аз мисля така — подкрепи го хаджи Юмер, устабашията на табашкия еснаф, най-големия от турските еснафи в Сливен. — Не разумявам защо не сте известили Бяно Абаджи.

— Вие луди ли сте бе! — разпери ръце каймакаминът. — Тук ще говорим за хайдуците на Хитюв...

— Дето ме подредиха така — безцеремонно прекъсна и него Али ефенди, показвайки осакатената си десница.

— ... с които се е събрал и синът на Бяно Силдар, пък вие искате да викаме и бащата, та всяка дума да бъде тозчас занесена в Балкана.

Поп Юрдан се сепна от тези думи, но се постара да го поприкрие. И като поразмисли, даже се засмя в себе си. А гласно каза:

— Ваша работа! Само да знаете едно: щом не сте спазили закона, туй не следва да се смята събрание на мезлиша, а само разговор. Иначе оня, който своеволничи, нека да си чака, щото му се полага.

— Пак е прав папаз Юрдан — още веднъж го подкрепи Халис бей. — Резиллик е, братовчед, че той, един гяур, дава заслужен урок по

законност на тебе, кадията.

Али ефенди преглътна шумно — не бе намерил достоен отговор.

— Събрание или разговор — повиши отново глас Мехмед Салих бей, — туй няма толкоз значение. Важното е да си кажем, каквото имаме да си кажем.

Повикани от него, бяха се събрали в средата на април. Както вече се разбра, Бяно Абаджи умишлено не бе известен, а по някакви свои причини Садък паша също не бе дошъл, та в голямата соба на конака имаше общо деветима турци и един представител на българите — владишкия наместник поп хаджи Юрдан Димитров.

Един прислужник поднесе кафета. Като ги изсърбаха, шумно и с кеф, каймакаминът отпи и глътка вода и започна:

— Имам депеша из Стамбул, ефендилер. След два месеца колебание Високата порта е дала съгласието си и тримата най-отявлени бунтари от българските църковници са пратени на заточение. — Той хвърли бърз изпитателен поглед към поп Юрдан, но свещеникът се постара да запази самообладание. — И ни предупреждават да внимаваме, че както са се развилнели напоследък, нейде може да се стигне до размирици. Главно в краища като нашия, дето гяурите и без това си вилнеят на поразия.

— Вай аллах! — изпъшка Нутфулла ходжа, главният имам на града. — Само туй ни оставаше — верски безредици да трябва да оправяме...

— Верски или други не е ли все едно? — надсмя му се Халис бей. — Или ти мислиш, имам ефенди, че ще настане време, дето християните да ни замерват с Евангелието си, а ние тях да ги чукаме по главите с Корана?

Колкото и всички да гледаха сериозно на съобщението, не можаха да не се ухият при тези думи. Изобщо Халис, другият внук на прочутия нявга Тахир ага, беше именно такъв: гуляйджия, развей-прах, и масаллия, та всички го обичаха, дори и тези, дето не одобряваха поведението му и редовното му престъпване на забраните на Пророка^[1].

— Работата не е за майтап — озъби се срещу него братовчед му Али ефенди. — И без това от две години, откакто заклаха Костаки хекимина, като се рече в царщината Ислимие^[2], всеки разбира град, в който не се знае кой пие и кой плаща. Къде нападнали кадията? В

Сливен. Къде опушкали заптиета на улицата? В Сливен. Къде въстание готвили? В Сливен. Къде взели душата на бьолюкбашията? В Сливен. Е, много дойде, агалар...

— Абе конакът ще вземе предпазни мерки — обеща Мехмед Салих бей, — ще засилим и дневните, и нощните стражи, ама трябва да сме готови за всичко. Погледнеш, че омразата на българите към гърците се обърне и срещу нас. Що ще речеш ти, папаз хаджи Юрдане?

— Ще река, че не вярвам заради владиците в Цариград тук да настанат безредици. Християните от моето паство не са таквиз люде.

Някой се изкиска в шепата си, смях се появи и в очите на останалите, ала поп Юрдан успя да запази външно спокойствие.

— Още един път си прав — ухили се на думите му Халис бей. — Те, нашите гяури, са си кротки като овчици.

— Туй за кротките овчици е второто, заради което ви призоваха на събрани...

— На разговор! — напомни поп Юрдан.

— Е-е, нека да е разговор, ефендилер. До конака стигат лоши слухове. Онзи размирник из Московията, дето бил от сливенско коляно — каймакаминът напомняше за хаджи Ставри хаджи Койнов, — лани си обра крушите, ала отровното семе, засято от него, продължавало да ражда отровни плодове. Гяурите купували оръжие и барут, точели ятагани. И чакали знак, за да наскочат като един, да ни теглят ножа и да завладеят хубавия наш Сливен.

— А, чакали знак! — изкриви устни хаджи Юмер. — Защо да не погледнем истината в очите, ефендилер? Мигар не знаем всички, че и сега има улици в... — как го рече каймакаминът? — хубавия ни Сливен, дето правоверен даже не помисля да мине след залез слънце? [3] И след това продължаваме да се тупаме в гърдите: на, господарите тук сме ние...

— Ако слушате мене, заразата иде от Балкана — обади се кадията. — Панайот Хитов и неговите панти си правят, щото си искат и пет пари не дават за нашите потери. Писали са се „народни отмъстител“ — тези последни думи Али ефенди произнесе на български — и си разиграват коня нагоре-надолу: едного осъдили на смърт и му теглили куршума, другиму глоба определили, та му взели торба пари, на трети отсекли и двете уши... Този пример разбуня

духовете и на нашите хайти, та вирят нос и забравят що е това подчинение и кротост.

— Да не би за това положение и някой тук измежду нас да има мъничко кабахат, братовчед? — отново се поглуми Халис бей. — Кой стана причина Панайот да остави дюкян и занаят и да хване гората? Не знам дали е вярно, но имало било една песен между нашите гяури: „Право седи, криво съди стар кадия...“

Али ефенди се сгърчи на мястото си. Защото непрокопсаният му братовчед вече втори път го ухапваше с уж невинните си закачки, а той, всемогъщият кадия, не намираше достоен отговор за защита.

— Ба — подхвърли друг от членовете на меджлиса, — другаде не са кой знае колко по-добре от нас, агалар. На, вижте в Търновско. Вилнее там някой си Филип Тотю, правоверните не смеят носа си извън къщи да покажат. „Хвърковатия войвода“, тъй му думали. Понеже на два пъти го заптисвали и двата пъти той сполучвал да премине през три крачки дебелите стени на зандана и стражата, дето била човек до човек.

Никой не прояви особен интерес — за никого в стаята подвизите на този чапкънин Филип Тотю не бяха новост. А каймакаминът обобщи:

— Абе търновските дертове нека да ги оставим на търновци, нам ни стигат и нашите. Трябва да знаете, ефендилер, че не се ли намери колай да се отървем от Панайот, Никола Аджема, Хаджи Димитър...

— Хубав хаджия! — подметна някой. — Той комай е най-личната овца от кроткото паство на папаз Юрдан!...

— ... Стоян Папазов, Найден Силдароглу и другите покрай тях, на ред и спокойствие в Сливен не можем да разчитаме.

— Че не са ли се запилели нанякъде? — попита някой. — Не съм ги чувал наскоро по нашия край.

— Тъй де — лицемерно побърза да го подкрепи поп Юрдан, — какви ти хайдути преди Гергьовден и зелено листе?

Каймакаминът и Али ефенди размениха един продължителен поглед, пълен с взаимно разбиране. После Мехмед Салих каза тежко:

— Завиждам ви на спокойствието, ефендилер. Много нещо давам, за да го имах и аз... — Той плесна с ръце и заповяда на появилото се заптие: — Доведи ги ония хубостници там!

Въведоха „хубостниците“. Бяха четирима мъже на по трийсет-трийсет и пет години с колчаклии потури, пристегнати с червени пояси, елеци без ръкави, ризи с шевици в червено и черно и рунтави калпаци на главите. Те се скупчиха един до друг, посрамено гледаха във върховете на кундурите си и се мушкаха да заемат място по-отзад.

— Е, какво ще кажете за нашите гости, ефендилер? — обърна се каймакаминът към членовете на меджлиса.

Повечето вдигнаха рамене, само богатият търговец хаджи Абдулла, който беше много скитал и много видял по своите альш-вериши, се реши да отговори:

— Ами че като съдя по каяфета им, разградлии ще да са. Гяурите из Разградско носят таквиз дрехи.

— Вярно ли е бре? — строго запита новодошлите Мехмед Салих бей. — Хайде де, какво си глътнахте езиците? Вярно ли е, ви питам? — Онези обаче продължаваха да мълчат, та той обясни заради тях: — По каяфет наистина са разградски гяури, ефендилер, само че не са гяури, а чисти правоверни. — Каймакаминът почака да позаглъхне избухналата гюрултия и продължи: — От страх пред Панайот Хитов и хайманите му тия потомци на Баязид Йълдъръм и Мехмед Фатих^[4] се изхитрили да се преоблекат като неверници. Да, ама проклетият Панайот въпреки това ги спипал и им прибрал не само парите, ами и нашенските дрехи. И им казал... Хайде бре! — викна вече не на шега. — Кажете каква поръка ви е дал оня мустакач дявол.

— Прати ни в конака — пристраши се да проговори един. — Да сте ни дадели вие дрехи и пари, защото не сте ни опазили по друмищата^[5].

Халис бей избухна в смях, но никой не последва примера му — другите турци от меджлиса гледаха угрижени и се почесваха там, където не чувствуваха сърбеж, единствено само в гънките на поп Юрдановите устни се мярна потисната усмивка, но и тя гледаше да се скрие в мустаците и брадата му.

— Това е, ефендилер. — Каймакаминът отпрати с едно махване на ръката злополучните турци-северняци. — Ето къде се е запилял Панайот, този султанов душманин, ето как хайдутин преди Гергьовден не излиза. И помислете сега тия абдали, като обикалят царщината, какво ще говорят за нашия каймакамлък.

— И дайте съвет, ефендилер, как да излезем от това срамно положение — допълни го Али ефенди.

Задълго се възцари мълчание — в стаята витаеха загриженост и объркване. Най-сетне се обади Халис бей:

— Чудя се на въпросите ви — каза със смес от мързел и насмешливост, каквито само той, внукът на Тахир ага, можеше да си позволи. — Защо Зейнил паша преди точно пет години не ни събираше да иска акъл от нас, братовчедо? Защо той изчисти Балкана от хора като Бойчо Цеперанлията и Димитър Калъчлъ, дето не отстъпваха на Панайот по юначество, без ние да го учим що да прави? Ами че в края на краищата всичко е у вас двамата: единият държи закона, другият — силата. До нас ли опряхте за свършването на работата? Да не сте мислили, че ние, десетмината тука, ще препашем сияхлъците и ще погнем Панайот Хитов и неговите аркадаши? Виж, ако сте намислили да се признаете за некадърни да изпълнявате възложеното ви от падишаха, тогаз е по-друга работата...

Почти не говориха след тези пълни с шибаци укор въпроси и наскоро след това си затръгнаха.

— Нежели трябва да сте ми благодарни — подхвърли на сбогуване поп Юрдан, — че беше само разговор, а не събрание на меджлиса, нали? Зер голямо нещо крояхме, пък то комай излезе дупка в морето?

Али ефенди и каймакаминът Мехмед Салих не отговориха. Те и без това вече хиляда пъти бяха станали пишман, загдето им бе дошло наум да събират меджлиса...

[1] Думата е за забраната за консумиране на алкохол. ↑

[2] Ислимие — турско произнасяне на Сливен. ↑

[3] Автентично. За този период историкът на Сливен д-р Табаков казва: „В самия Сливен е имало улици, дето турчин не е смеел да замръкне, а ако сторел това, той не осъмвал.“. ↑

[4] Баязид Светкавицата и Мехмед II Завоевателя — могъщи и победоносни турски султани от XIV–XV в. ↑

[5] За един подобен случай Панайот Хитов пише в спомените си: „Когато ги пуснахме, то им рекохме да търсят парите си от пашата, защото той е длъжен да защитава и християните, и мохамеданите от всеко едно хайдушко насилие.“. ↑

4.

*Ямболе граде,
не плачи, драги,
че те оставя
учител славни —
даскал Добри...*

Народна
песен

Никога в дългия си живот Бяно Абаджи не бе изпълнявал по-лека „дипломатическа“ мисия — още като изрази на даскал Добри молбата на сливналии, той мигом реши и отсече: връща се в родния си град. Напусто останаха увещанията на ямболлии и готовността им да му увеличат платата на 150 лири годишно, не се полакоми и на двестата лири, предложени му от ескизаарци, и прегърна мисълта да се прибере в града под Сините камъни, макар че там щеше да получава само сто лири.

Добри Чинтулов дори не изчака края на учебната година и побърза да изпрати в Сливен семейството си — а това ще рече Анастасия и едва проходилия Петър, — той сам ги последва веднага след това, като прескочи до Ямбол само за провеждане на годишните изпити^[1]. В момента имаше свободна само една длъжност — главен учител на Клуцохорското основно училище, — но даскал Добри беше чужд на фалшивото честолубие и я прие без никакви уговорки. Едва от началото на новата учебна година той стана — както му подобаваше по знания и извоювано име — „учител в Сливенското главно училище и надзирател и на другите училища в Сливен, Клуцохор и Ново село, както мъжките, тъй и девическите“, но и тази промяна той прие скромно и без всякакво себеизтъкване.

Повторното му завръщане в родния град се превърна в нещо като малък празник. Още първата сутрин, когато закръглената му фигура се появи в Гюрчешме и с малко клатушкаща се походка се отправи надолу

през Аба пазар и Големия мост към Клуцохор, сливенци изведнъж си дадоха сметка, че тя им бе липсвала през всичките тези последни години — все едно някакъв приказен великан да е отнел на града Сините камъни и сетне да ги е върнал на мястото му. По пътя му негови бивши ученици — вече големи мъжаги — сваляха калпаци и го поздравяваха:

— Добър ден, господин учителю. Радваме се да ви видим отново!...

Майстори от дюкяните оставяха чуковете и ножиците, за да излязат навън и да му се поклонят. Даже дембелите-турци от кафенетата зарязваха недоизпитите филджани и го приветствуваха с темане и със своето „Хош гелдин, даскал Добри ефенди“^[2]... Чинтулов отговаряше на всички, спираше се да стисне ръце на познати и непознати, сипеше наляво и надясно „Добре заварил“ и „Хош булдук“, а през цялото време с нечовешка мъка се удържаше да преглъща умиленият, което го задавяше...

В същото време комшийки и познати тропяха на вратата на Анастасия Желязкова — неговата Настя — и доброжелателно ѝ предлагаха помощта си за подреждането на дома и за „завъртането на колелото“.

Добри Чинтулов беше отново в Сливен, родното пристанище, и този път — за да спусне котва завинаги...

* * *

Когато минаха месец-два и вълненията около завръщането на Чинтулов се поутихожиха, младите сметнаха, че е дошло време да го посветят в онова, което в Сливен се вършеше под повърхността, като мъртво вълнение. И като поумуваха, те решиха да потърсят отново съдействието на Бяно Абаджи: той самият не бе чужд на подмолното им родолюбиво дело, а едновременно с това поради възрастта си и разни отколешни постъпки се ползуваше от неоспоримото уважение на учителя. Бяно на свой ред им даде друг ум: вместо да разказва заговорнически на даскал Добри, нека да го заведе веднъж по скритите места, където младежта се учеше „на талим“, та думите да станат почти излишни. Споразумяха се за всичко и Никола Боров се погрижи

да извести главния учител, че тогава и тогава Бяно Силдаров иска да го навести в дома му.

В уречения ден — беше една безоблачна неделя в края на септември — Бяно слезе от долапа и първо се отби до къщи да се преоблече. Изненада се: завари Яна полегнала по никое време сутринта — нещо, което през тези тридесет и няколко години, в които бяха под един покрив, не се беше случвало.

— А, нищо, нищо — успокой го тя и се надигна; след няколко дни Бяно щеше да си спомни, че Яна твърде мъчително бе станала от постелята. — Имах голямо пране изонзи ден, плувнала бях в пот, та се простудих на вятъра. Нещо даже и ме повтресе от четвъртък до вчера, ама вече се посъвзех. Само малко умора остана...

И пак по-късно Бяно щеше да прецени, че не бе обърнал особено внимание на тези думи, понеже никога не се бе случвало Яна да легне болна, та той просто не можеше да свърже мисълта си за нея с болест. Е, не ставаше дума за разни хреми, кашлици и позадраскало гърло; под „болест“ Бяно, сам пословично здрав човек, разбираше човек да бъде повален и да се залежи... както Добри Желязков например.

Следобед Бяно почука на портата на Чинтулови. Отвори му и го въведе сам Добри Чинтулов. Гостът даде на малкия Петърчо една играчка, която в последните дни бе измайсторил сам от чамово дърво, после седнаха, а Анастасия (тя беше станала по-самоуверена и по-„отворена“, но се бе запазила все така крехка, а грижите по домакинство, мъж и дете бяха удължили чертите ѝ, та сега още повече приличаше на баща си) им поднесе чай. Бяно би предпочел, да речем, един разхладителен айран, но не го каза и се задоволи с топлата и ароматна течност.

— Не зная защо, господин Силдаров — каза му учителят, като го гледаше приветливо през очилата си, — ама като че се досещам какво ще чуя днеска от вас. Не, не, не го зная, никой не го е споделял с мене... досега. Но то се носи във въздуха, господин Силдаров, усеща се като дъх на колендро след градушка...

— Сигурно не е вярно, учителю — усмихна се насреща му гостът. — Две различия има: това не е лошата миризма на колендро, а ухание на люляк, което подсказва, че пролетта вече настъпва; или е като гукането на гълъбите през зимата, което предвещава хубаво време.

Учителят се изненада на умния му отговор, но не се издаде и продължи:

— Приемам поправката. И аз съм българин, господин Силдаров, та на онова, което се носи във въздуха, също гледам като на близка пролет и приближаващо — най-сетне! — хубаво време. Но не си правя илюзия и за другото: за да се пукне българската пролет, не може да не се мине през бури и градушки.

Бяно Абаджи остави чашката си на кръглата масичка и спря продължителен поглед върху домакина. В последните години не само косата, но и веждите му бяха силно побелели, та сега напомняха на ония снежни възглавници, които зиме надвисват от покривите.

— Не ме разбирайте погрешно — продължи Чинтулов. — Споменаването на бурите и градушките не беше белег на страх. Аз не съм храбрец по натура, но заедно с другите българи не се отказвам да нося кръста на България. Дошло е време да станем всички...

— Не съм на този акъл — поклати глава гостът. — Вие, учителю, *трябва* да знаете, но да не се замесвате. — Секунда колебание и после: — Един Добри Чинтулов — впрочем както и аз също — не струва много с ятаган в ръка, но той е безкрайно полезен със самото си съществуване.

— Впрочем както и вие също — сериозно допълни учителят.

— Има голяма разлика. Защото аз, долапчия някакъв, нямам нито вашия ум, нито перото ви.

— Но имате онази трезва мъдрост, към която младите с ятаган в ръка инстинктивно се обръщат, преди да сторят решителна крачка.

Разговорът избиваше настрана, което на Бяно не се искаше. И той сметна за необходимо отново да го върне, където трябва:

— Веднъж присъствувах на един урок по химия на Никола Михайловски — каза някак без връзка. — Той надълго и нашироко обясняваше нещо и при това майсторски го обясняваше, ала нито аз, нито школниците разбирахме работата. Сетне обаче той взе разните там стъкленици, химически вещества и прочие, направи го пред очите ни и всичко се изясни веднага. Щяхме да го разберем даже и да не беше обяснявал предварително.

— И защо казвате това, господин Силдаров?

— Защото искам да излезем да се поразходим, господин учителю. Но да си сложите по-удобни обувки — ще ми се да ви изведе

нагоре, например към Селищкия боаз. Стъклениците и химическите вещества сега са там. И както мене, останалото вие сам ще разберете и без думи.

Сега на свой ред Добри Чинтулов го изглежда продължително, пък стана и потърси из шкафовете онези здрави и подковани с гвоздеи обуца, с които бе пътувал на връщане от Русия.

* * *

Някъде над Свети Тодоровото аязмо превалиха една обла височина и краката на Добри Чинтулов сякаш се сраснаха със земята. Той потърка очи. Не, не сънуваше — на неголямата поляна пред него се намираха осемдесетина момци, разделени в четири стройни групички, и с такива криваци в ръце, които много ясно издаваха какво оръжие трябваше да наподобят. Те стояха „на коляно“ и се „прицелваха“ през криваците. По-настрана от тях, единствен прав от всичките, беше великанът-учител Анастас хаджи Добрев и с юнашки глас заповядваше:

— Първа чета — огън!...

Младежите от едната групичка „изиграха“ изстрел, после започнаха да подражават на чистене цевта и поставяне нов фишек. Чинтулов продължаваше да не вярва на очите си — тези момчета бяха в шарените си носии или в алафранга сюртуци, ала действаха тъй сръчно и единно, както той бе виждал само солдатите по плацовете на Одеса.

— Втора чета — огън!... — продължи да командува хаджи Добрев. — Трета чета... Четвърта чета...

Какво ставаше с Добри Чинтулов? Беше уж спокоен есенен ден, пък ушите му се изпълниха със свистене. Вятър ли излезе изведнъж? Или туй беше залп от куршуми, по някакво чудо изтръгнал се от тоягите на младежите и изпищял край главата му? Не, не беше това нито свистене, нито писък на куршуми — екот огласяше околността...

В това време Гарибалди премина на друг урок:

— Сега внимавайте всички! — извика. — Щом река „напред“, и всички на юруш ще връхлетим на срещния изкоп. Защото българският юнак знае само да напада, не и да отстъпва. — Пое дъх и гласът му

отекна навред от Мариино градище надясно до Узунбаир наляво: — Юнаци, всички на оръжие! Да живеят България!... Напред!...

Отговори му общ вик „да живеят!“, който сякаш разлюля планината, после осемдесет чифта крака се раздвижиха и момците с див устрем, сякаш наистина имаха насреща си врагове, литнаха напред. Бяха толкова възторжени и толкова красиво-страшни, че Балканът просто изстена под стъпките им.

— Вятър ечи, Балкан стене... — прошепна на себе си Чинтулов, без да сваля очи от невероятната картина пред себе си. И повтори: — Вятър ечи, Балкан стене...

Талимът на младите мъже продължи. Изпитваха те силите си в надбягвания, в хвърляне на тежък камък, в прескачане на шубраци... Учителят ги гледаше и слушаше, а в себе си чуваше съвсем други гласове и звуци, които някак си веднага се сливаха с думите:

— Вятър ечи, Балкан стене... Всички на оръжие...

Когато попривършиха упражненията, момците наизвадиха няколко отнапред опечени агнета, измъкнаха от студената Селищка река и бъклицы вино и скоро на поляната се образува дълга трапеза, над която се разнесе и познатата юнашка песен:

*Кукувица кука
на зелена бука.
Мойто сърце пука
за Стара планина.
Войници се пишат
на войнишко село,
ази ще се пиша
на Стара планина...*

Докато още нагласяха трапезата и в песента бяха стигнали само до войнишкото село, Анастас хаджи Добрев се отдели от групата, приближи до главния учител, поздрави го с дълбоко уважение и го покани да сподели закуската „на възродената българска юначна войска“.

— Не, не! — отвърна сепнато Чинтулов. — Не! Аз трябва... Да, аз трябва тозчас да слеза в града... — Той се извърна, но все пак свари

да каже през рамо: — Нека не се обиждат юнаците, но аз имам важна, много важна работа... — и хукна надолу с невероятна за пълнотата му бързина.

— Уплаши ли се? — запитат се гласно хаджи Добрев, докато двамата с Бяно го проследяваха с очи. — Не, не може да се е уплашил. Човек, който е могъл да съчини „Стани, стани, юнак балкански...“, няма да се уплаши от един час сред същите тези балкански юнаци...

А всъщност Добри Чинтулов се бе уплашил. Но този беше друг страх, не онзи, за който размишляваше Гарибалди — него го достраша, че може да пропусне, да се размине с думите и звуците, които напиреха от сърцето му. Той на един дъх измина пътя до Гюрчешме, рече нещо неопределено и неразбираемо на Настя — то трябваше да означава, че не иска да го безпокоят — и се затвори в килията си.

Залости вратата, облегна се на стената и затвори очи. Пред вътрешния му поглед се появи картината от Селищкия боаз.

— Вятър ечи, Балкан стене...

Не, те не бяха осемдесет души, поне половината все негови бивши ученици. И не тичаха към някакъв си ров. Те бяха едно цяло, исполин някакъв, който летеше над Стара планина на крилат кон и с могъщ зов приканваше роба: „Всички на оръжие!...“

Учителят грабна първия лист, който попадна в ръцете му, натопи перото и написа бързо:

*Вятър ечи, Балкан стене,
сам юнак на коня
с тръба зове своите братя:
всички на оръжие!*

Погледа втренчено тези десетина думи, повтори ги на глас. И в ушите му — все едно хор на хиляди камбани — отекнаха онези звуци, които той бе доловил горе, пред гледката на възкръсналата из пепелищата мощна българска войска. С треперещи от възбуда пръсти извади цигулката, дръпна лъка по струните и запя на глас заедно с тях:

Вятър ечи, Балкан стене,

*сам юнак на коня
с тръба зове своите братя:
всички на оръжие!*

Какво беше казал той на Бяно Абаджи? „Дошло е време да станем всички...“ Да, времето наистина бе дошло и той, Добри Чинтулов, потомък на неустрашими балканджии с юнашки сърца, ще стане заедно с другите и ще тръгне срещу робията и тиранството. „Дошло е време...“ Учителят се заслуша в онова, което му нашепваше сърцето, натопи отново перото и написа на един дъх:

*Дойде време, ставайте,
от сън се събуждайте,
доста робство и тиранство —
всички на оръжие!*

*Който носи мъжко сърце
и българско име,
да препаше тънка сабя,
знаме да развие!*

... Само дни след това над Сливен се носеше една-единствена песен: „Вятър ечи, Балкан стене...“. Нямаше да мине много и тя щеше да призове „всички на оръжие“, всеки, „който носи мъжко сърце и българско име“ по четирите краища на поробеното отечество...^[3]

[1] В биографиите на Чинтулов съществува голяма неяснота относно годината на неговото завръщане от Ямбол в Сливен. Д-р Табаков сочи 1862 г., но прибавя, че е бил „не изтекъл още 3-годишния срок“ на договора му с Ямболската община, който, знае се е сключен на 20 септември 1857. Н. Табаков, вероятно най-компетентният изследовател на битието и творчеството на поета, също изпада в противоречие: в публикациите си в 1922 г. (сборник Добри П. Чинтулов) и 1955 г. връщането му и назначаването в клуцохорското училище е отнесено към 1861 г., докато във внушителната си студия от

1973 г. пише: „Чинтулов в началото на 1862 г. отново се връща главен учител в Сливен.“ Един по-ранен изследовател, Георги Стефанов („Из училищния и революционен живот на гр. Ямбол“, в. Изток, бр. 105 от 19.12.1936), издирил договора между Ямболската община и Чинтулов, сочи допълнителната отметка на гърба на договора, според която „Тригодишното учителствуване на г. Д. Чинтулов (е) непълно...“, което дава основание да се смята, че завръщането в Сливен е станало още в 1860 г. Окончателната истина може би все още чака своите откриватели. Дотогава в книгата приемаме, че големият възрожденски учител и поет се е прибрал в родния град през 1861 г. ↑

[2] „Добре дошъл, господин учителю Добри“ (тур.). ↑

[3] С известни спорове създаването на песента „Вятър ечи, Балкан стене“ обикновено се отнася към 1862 г., но всички изследователи са съгласни, че тя е вдъхновена от подготовката на сливенци за въстанието, което е познато като „Търновско“ или „Хаджи Ставрева буна“. Тук оставихме Добри Чинтулов да се сблъска с тази подготовка през есента на 1861 г. ↑

5.

Аз мога да се похваля, че дружината ми в онова време беше избрана, като заарска загария^[1]; а по-голямото число от тая дружина беше из Сливен и из неговите околности.

Панайот Хитов

За дружината на Панайот Хитов също и тази година — 1861-ва — не беше нито от мирните, нито от бездейните.

Случи се топла пролет, та още далеч преди Гергьовден тя вече бе излязла на шетня и на дело владееше целия Сливенски балкан. След това дружината се спусна през Бакаджиците, после удари на изток и за известно време се развъртя из Черноморието, още по-късно пообиколи Тузлука^[2], колкото да напомни за себе си. Все битки, все мъст над мъчителите, все опасности, но провидението сякаш ги закриляше, та не само не дадоха жертва, но и одраскан човек нямаха.

А като се прибраха по своите места, им се наложи да изнесат и редовно сражение. В Стралджа техни другари им се оплакаха: към Марашката река се разположили татари, село вдигнали, но не си седели мирно в селото и земята да гледат, а доходът им идел само от обири и от различни даждии, които, както им скимнело, налагали на местните люде — целият край бил пропищял от тях. Отиде Панайот войвода с дружината си, опита с мир да вразуми татарите, но те се бяха възгордели, не позволяваха и дума за съвет да им се изрече. И се дойде до битка: мъжете на цялото татарско село срещу дванайсетмината хайдути. Но не се оказа особено трудна работа — „татарите били страховливи хора“, ще ги осъди след години в спомените си Хитов; онези, дето много ги биваше да душевадствуват над беззащитните селяни, се оказаха съвсем калпави в истинския бой — дадоха шестнайсет мъртви и десетина ранени, а останалите се разбягаха, а сетне сметнаха за разумно да разтурят селото си и да се изметат някъде на юг.

Все по това време бяха и онези три дни, за които дружината после си спомняше като за „дните на големия бяс“. Известиха им верни хора, че турче някакво, разглезен бейски син от Бухали^[3], извършило най-долна мръсотия — с аркадашите си ударил на една българска сватба и обезчестил невестата там, посред сватбата и пред очите на жениха и роднините. Погнаха го хайдутите, но то усетило навреме какво го чака, та вдигнало праха по пътя към Цариград. И тогава дружината изпадна в гняв, който почти не се отличаваше от побесняването — в продължение на три дни нападаха всеки срещнат турчин и у когото намереха оръжие, го пращаха в „градините на вечното обиталище“, което Мохамед е обещал на правоверните. Така загинаха до шестдесет „господари“. И тъй като в същото време дружината не закачаше онези, които поради поведението си не чувствуваха нужда да ходят въоръжени („... пуснахме ги, защото повечето из тях бяха стари и мирни хора“, ще отбележи Хитов), славата на Панайот войвода и на неговите юнаци стигна чак до небето. Те пък на края на лятото се погрижиха да я разнесат до Карлово на запад и отново до Едирне на юг...

Нека обаче не се мисли, че „шетнята“ на дружината беше низ само от лесни набези и юнашки победи — момците си имаха и своите неуспехи. Такава беше например разпратата им с известния по това време разбойник, познат като Дели Мехмедчето, и неговата шайка. Първия път се удариха в Чанакчий, неговото село. Дружината се бе разположила на едно от сигурните си средногорски скривалища край Крива круша^[4] и когато отколешнят им ятак Генчо Сивов от селото дойде да им донесе храна, доведе със себе си и друг техен приятел — Михал от Челтакчий^[5]. „Зачудих се какво прави Михал тука — ще пише по-късно Панайот Хитов. — Той започна да ми обяснява, че го пратили от село да ни извести, че вече не можело да се живее от онзи злодеец Дели Мехмедчето. Всичко обърнал на зло. Сега пък довел в селото една турска чета разбойници (б.а. — били са осем души опитни главорези), праща всеки ден при овчарите да му носят агнета и всичко, каквото трябва за ядене, храни разбойниците в дома си. Кара по-богатите българи от околните села да му пращат пари, че инак щял да ги изгори.“

Обеща тогаз Панайот войвода да въздаде казън над Дели Мехмедчето, но не успя да удържи думата си — през нощта, когато го

обсади в Челтакчий, ония го усетиха, залостиха се в една къща като в крепост и макар да дадоха една жертва, отблъснаха дружината. По към есента му устроиша засада на пътя от Чанакчий към Ени Заара, в онази долчинка, която слиза от Курт кая към Тунджа. И уж всичко беше много точно замислено, но в решителния момент пушката на Панайот не хвана, докато Делимехмедчовата гръмна, и то само от пет-шест разкрача, та куршумът ѝ опали лявата страна на войводата край окото.

Ето как имаше и такива случаи, дето не винаги щастието беше на страната на дружината.

Есента опърли зеленината на Стара планина. Панайот войвода върна момците си по сигурните им места над Глушник и Калояново — имаше още време до зимуване, но всички усещаха натрупаната умора, не криеха, че имат нужда от малко почивка. През тези дни дойде при тях другарят им Бойчо от Калояново и им донесе вест: сливналията хаджи Стефан Копринджи Минчоолу настоятелно искал да ги види. Почти всички в дружината познаваха Стефана, Найден им бе разправял, че именно той е бил определен за байрактар на сливенската дружина, а сетне, след онази престрелка със заптиетата, пак хаджи Стефан извел и спасил водителя на въстанието хаджи Ставри. И затова без страх дадоха съгласието си за тази среща.

Няколко дни по-късно Бойчо доведе хаджи Стефан и всички, хайдутите и гости, насядаха край ланшната колиба в Рамадана. Оказа се, че хаджи Стефан не е търсел срещата току-тъй — той носеше цяла торба вести, коя от коя по-важни. Разказа им за трескавата подготовка в Сливен за бунт — същия, който не сполучи миналата година, но за догодина можел да се смята за сигурен. И от името на сливенските бунтари хаджи Стефан дошъл да пита дали могат разчита на войводата да оглави българската войска (тази дума употреби той — българската войска — и тя не убегна от вниманието на хайдутите) в утрешните кървави битки.

— Аз вече веднъж дадох думата си — обидчиво рече войводата, — а Панайот Хитов не е човекът, дето да се отмята като фурнаджийска лопата.

— Знаем го, бай Панайоте, но въпреки това решихме да те попитаме. Защото няма шега, кръв ще се лее на потоци за милата ни свобода. Нали знаете, че и в Сръбско се готвят да си изпитат силите срещу турчина...

— Какво, какво? — обади се на това място Хаджи Димитър. За дружината вестите от Сърбия бяха наистина новост.

— Туй и във вестниците го имаше — намеси се и Бойчо. — За догодина миришело на война между сърбите и гаджалите. От туй по-сгодно време за въстание — здраве!

— И разправят, в Белград господин Раковски вече събирал юнаци за бъдещата войска, която наред със сърбите ще бие гаджалина — добави хаджи Стефан Копринджи Минчоолу. — Войводата дядо Ильо побързал да мине с момчетата си оттатък и се намирал под знамето на върховния ни началник. Ние също, неколцина сливналии, поемаме тия дни нататък.

— Кои сте вие, неколцината? — попита Найден Силдаров.

Хаджи Стефан започна със своето име, сетне изреди още седем-осем. От тях хайдутите знаеха само Никола Бората, учителя от основното училище, другите им бяха непознати.

— За да замажем очите на властта, ще ударим на север чак до Браила, пък оттам ще хванем по Дунава накъм Белград^[6].

Поприказваха още малко, обсъдиха и огледаха от всички страни вълнуващите вестии, донесени от хаджи Стефан, пък накрая опънаха на посърналата трева хайдушката трапеза. Бойчо бе донесъл и стомна вино, та се почерпиха — войводата, макар че не пиеше и не допускаше пиене в дружината, този път по изключение разреши да се почерпят: нека да бъде ло на добър час към народната свобода, каза. Разприказваха се и за друго, развеселиха се. Единствен само Найден остана някак си чужд от общото веселие. Той седеше умислен по-настрана, почти не посягаше към гозбата и калояновското вино. По-нататък, когато разговорът се разпиля на отделни групички, той побутна Панайот Хитов и му показа с очи, че иска да поговорят насаме. Те се измъкнаха незабележимо от трапезата и след малко седяха един до друг в шубраците, които ограждаха Рамадана.

— Залагам калпак алтъни срещу едни пукнат грош — започна Панайот, — че мога от пръв път да позная какво ще ми речеш ей-сегичка.

— Отказвам облога, войводо — поклати глава Найден. В този момент повече от всеки друг път имаше ръбатите Силдаровски черти. Лицето му изглеждаше някак опънато и от това старият белег от пожара още по-ясно личеше върху него, а есенното небе се отразяваше

в очите му, та те от виолетови бяха станали почти съвсем сиви. — Онуй, дете напиря в мене да ти го кажа, не е тодоровдевска кушия и затуй не търпи залози. То е толкоз голямо, че...

— Добре, добре, пошегувах се. — Панайот Хитов позасука големите си мустаци. — Режи направо...

— Искам да ме освободиш от клетвата. И да тръгна с Хаджи Стефан и Никола Бората, войник да се пиша във войската на Раковски.

Другият го изгледа, после прихна в смях:

— Щях да ти взема гроша — каза, — сигурен бях, че точно това си намислил. — Той обърна пак на сериозно. — Слушай, Найдене, аз от баща ти съм получил светото кръщение, познавам на джинса ви и кръвта, и майчиното мляко, и онова, дете се рои под калпаците ви, та не мога се излъга.

— Хайде да оставим джинса, войводо, и да речеш, нещо за молбата ми.

— Първо искам да те запитам нещо. Чуваеш хаджи Стефан — също и насам догодина ще летят куршуми, а не шекеросани лешници. И знамето на свободата ще се издигне най-напред по тези балкани — това ти сам си ми го казвал, като научено направо от устата на хаджи Ставри Койноолу. Малко ли ти се вижда?

— Не ми се вижда малко, но сърцето ме тегли към Сърбия. Като чух думите „войска“ и „войници“, просто премахнах от нетърпение...

— Я слушай, я слушай! — прекъсна го войводата. — Тази песен, дете нашите учат сега от устата на Стефан, май не съм я чувал още!...

Заслушаха се. Над юнашката трапеза се носеше „Вятър ечи, Балкан стене...“.

— Тази тръба е за мене, войводо — върна го към разговора Найден. — И това „всички на оръжие!“ е също за мене.

Панайот Хитов отново го изгледа умислено, после кимна:

— Нека бъде твоето, Найдене. Освобождавам те от клетвата ти и можеш още сега да се уговориш с хаджи Стефан как да се присъединиш към него и другите. — Кратко замълчаване. — И да ти кажа право... Не се сърди, ама дружината няма бог знае колко да загуби от заминаването ти. Не си роден за хайдутин, Найдене. Не казвам, че не си юнак в боя, не. Само че истинският хайдутин хем отмъщава... — хем не е безразличен към... — Той направи едно характерно движение с пръстите си. — А по тази част тебе хич те

няма, драги. Може би наистина си роден за войник, а не за хайдутин. Ще се сбогуваш ли с вашите в Сливен?

— Предпочитам да не им се обаждам — така тате и брат ми могат честно да заявяват, че нито са ме чули, нито са ме видели. И да не ми носят те греховете. Само ще помоля хаджи Стефан да ги извести, че съм поел надалече. Зер ако стигне до ушите им, че не съм вече в дружината, майка ми да не смята, че орлите кълват тялото ми някъде по чукарите.

— Да бъде твоето — повтори предишните си думи войводата. После се върнаха при дружината и той съобщи на всички решението на Найден. И пожела: — Нека и нему бъде на добър час под знамето на нашия предводител Георги Раковски!

Найден уговори всичко с хаджи Стефан Копринджи Минчоолу. И месец по-късно с тезкере, издадено на чуждо име (него, като кмет на Калояново, му го извади Бойчо), Найден Силдаров потегли да смени хайдушкия ямурлук и ятагана с униформата и сабята на кръста...^[7]

[1] Загария — сорт висококачествена пшеница с осил, през епохата отглеждана главно в Старозагорско. ↑

[2] Тузлук — днес Сланник — историко-географска област в Предбалкана около гр. Антоново. ↑

[3] Бухали — днес с. Биково, Сливенски окръг. ↑

[4] Крива круша — днес село със същото име, източно от Нова Загора. ↑

[5] Челтакчий — днес с. Оризаре, Сливенски окръг недалеч от гр. Твърдица. ↑

[6] Казаното отговаря в общи линии на последвалите събития — докато Анастас хаджи Добрев подготвял дружината в града, седем-осем сливенци заминали през Браила за Белград при Раковски (срв. писмо на Стоил Балкански до Раковски от 8 ноември 1861: Архив Раковски, т. III, стр. 867). Имена не са известни, но тъй като в последвалите събития в Сливен не се говори за байрактаря хаджи Стефан Копринджи Минчоолу (на негово място бил избран Тодор Бочоолу), допуснахме, че е бил сред нетърпеливците, заминали за Сърбия. За Никола Д. Боров съзнателно се отклонихме от фактите. Всъщност той е заминал през Одеса за Белград едва в 1864 г., постъпил е във Втората легия и е умрял в нейните редове от

туберкулоза в 1870 г. Позволихме си промяната, защото в периода 1862–1864 г. не е играл особена роля в Сливен и защото наистина е бил в легията. ↑

[7] Веселин Трайков, навярно най-компетентният биограф на Раковски, в своя сбит, но изчерпателен труд за него (Георги Стойков... стр. 238) споменава, че при Раковски в Първата легия е бил също и Хаджи Димитър. Смятаме, че се касае за допусната грешка — Хаджи Димитър е останал в дружината на П. Хитов и е преминал в Сърбия пак с него едва в 1863 г., когато Първата легия е вече разпусната. ↑

6.

Сякаш целият Бянов свят изведнъж се завъртя пред очите му — стремглаво, зашеметяващо, като че попадна в бързея на пълноводна река, която не само го затъркаля по течението си, но и го тръшваше тук и там о камънаците.

Всичко започна от това, че горе, на долапа, се яви Кутьо Ганчев — последният човек, когото Бяно бе очаквал да види нявга тука. В последните години зет му се бе поохранил, но въпреки това си оставаше слаб, с дълъг и тънък, врат, а лицето по прежнему си бе костеливо — ще речеш, че само тънка кожа покрива кокалите му. Поздравиха се, като — слава богу — никой от двамата не се насили да влага неистинска сърдечност в изгледа и гласа си: бяха роднини и толкоз. Все пак по-различен от друг път беше именно чорбаджи Кутьо, — под изпъкналите кости на челото и дебелиите вежди можеше да се види, че в дъното на очите му се таяха смут и вътрешна несигурност.

— Аз май не съм дошъл за добро — каза той, като с жест отказа да заеме предложеното му столче. — Майката на Руска — (също и за нея той никога не бе казал „мама“) — не е в ред със здравето. Чини ми се, че не ще е лошо да слезеш долу.

В първия момент Бяно не съобрази съдържанието на тези съдържани думи, та даде воля на любопитството си:

— Защо не дойде да ми го каже Боян?

И всъщност именно този отговор на Кутьо доведе замайването му:

— Той е при майка си. Всички са се събрали около нея — Боян, Руска, Райна, леля Трънка, Христо...

— Че толкова ли е зле? — попита Бяно и собственият му глас му се видя чужд — в устата му не бе останала и капчица слюнка. — Какво ѝ е?

Чорбаджи Кутьо предпочете да отговори само на втория въпрос и да остави бабалъка си да си разясни първия. Преди три дена, в понеделник, Райна Боянова наминала да навести свекърва си и — нещо неவிждано — заварила я на одъра. Рекла да стане и да посрещне снаха си, но не намерила сили и за толкова. Опитала се да замаже

работата, но сетне си признала — не ѝ стигал въздухът, усещала пробождания отстрани на гърдите, нямала желание да сложи зальк в уста, само по малко млечице се насилвала да глътне... Райна, все пак вече зряла жена и майка, от своя страна забелязала кашлицата ѝ и че челото ѝ е в огън. И тогаз вдигнала на крак цялата рода.

— Аз съм виновен — тежко и самобичуващо произнесе Бяно. — Да, аз съм виновен. Не беше много отдавна, Янка ми се оплака, че преди няколко дни я втресло. Аз обаче, дърт и изкуфял, даже не обърнах внимание, все едно че ми е казала за изгубена кокошка от курника... — И запитва: — В понеделник, казваш. Защо едва сега ме известявате?

— Заради същата кокошка от курника — гузно отвърна Кутьо Ганчев. — Кой е виждал нявга майката на Руска болна, че да си помисли?...

— Какво сторихте после? Искам да кажа, когато Райна е...

— Допитахме се до даскал Димитър Инзов, нали пада и малко доктор. Дойде да я види, а сетне жените изпълниха всичко, щото им заръча — и със синап я налагаха по гърдите, и отваря от гюлфатмѐ^[1] ѝ дават да пие. Ама досега полза никаква. — После Кутьо се опита да бъде дипломатичен: — Не ме разбирай погрешно — каза, — не е като да бере душа. Ама все пак решихме, че е по-разумно да те повикаме.

Последните думи не стигнаха до съзнанието на Бяно — той беше вече изпаднал в онова състояние на пълно объркване („мозъкът ми се беше вцепенил“, щеше да сподели веднъж със сина си), което щеше да го държи цели месеци.

Двамата мъже прибраха набързо губерите и халищата, проснати на сергията, и рамо до рамо, но без да разменят дума повече, забързаха надолу. Когато половин час по-късно Бяно влезе в затоплената соба, най-напред забеляза угрижените и странно тържествени лица на Трънка, Руска, Боян и Райна. После с няколко широки крачки мина покрай тях и отиде до одъра. Нямаше помен от нявгашната руменина и жизнеността на Яна — лицето ѝ беше бледо, жълто-пепеляво, изпито. Когато го забеляза, жената дръпна кърпата от челото си (слагаха ѝ кърпи, напоени с оцет, за да ѝ вземат огъня) и се опита да стане, но преди още той да спре движението ѝ, се отпусна отново на постелката.

— Прощавай... Бяно... — извини му се. — Нямам сили... да те посрещна... както подобава...

— Остави! — сопна ѝ се той и вътрешно се прокле, че в тази дума вложи повече строгост, отколкото нежност. — Остави! — повтори вече по-меко. — Има още време да се срещаме както подобава.

Яна тъжно, но без страх поклати глава:

— Няма време... Бяно... Усещам... отивам си...

— Глупости! — с неискрена убеденост я поправи той. — Хайде сега, отиваш си!... — Сетне се обърна към своите. — Защо не повикахте доктора от казак-алая? Бил учен този поляк, чувах.

— А, търсихме го — отговори Боян. — Ама го няма — за зла sluка точно сега бил при семейството си в Одрин.

— Слушал съм добри думи и за някакъв арменец, лекар в Железник.

— Далече е, тате — каза синът и показва с очи към одъра. — Няма да можем да я занесем дотам...

— Можем поне да го попитаме. Щом е толкоз опитен, невям ще познае болестта и по думите ни. Можете ли ми намери един кон под наем?

— Оставете, аз ще отида — решително заяви Кутьо, който бе влязъл едновременно с Бяно. — Тук вие всички сте по-полезни от мене...

Изненадаха се от това закъсняло внимание на зетя, но никой не му възрази. И наистина Кутьо Ганчев нае кон и в един ден отиде до Ески Заара и се върна. Арменецът-доктор наистина си разбирал от занаята — възпаление на белите дробове било, казал, след като изслушал Кутьо и му задал няколко въпроса. Сетне сам приготвил прахчетата, да ги давали на болната четири до пет пъти на ден, те щели да помогнат.

Това разказа Кутьо, а сетне насаме добави на тъста си и Боян: тежко било заболяването, мъчно се излизало от него, да са готови и за най-лошото — тъй казал още лекарят в Железник...

Започнаха да дават на Яна прахчетата и тя като че за кратко време се подобри, дори сама помоли за чорбица от пиле, в което всички видяха обнадеждаващ признак. Но това се оказа, както е думата, за ден до пладне — болестта скоро надви церовете. Жената стана по-зле и от преди, изпадна в унесеност, дишането ѝ от час на час се утежняваше... И на четвъртата нощ, когато край нея бдяха само Бяно и Трънка и квасеха с водица засъхналата ѝ уста, болната

изведнъж се сепна, отвори очи и понадигна глава. Огледа се с непредаваем ужас в погледа и като видя мъжа си сякаш се успокои, даже някакво подобие на усмивка сви ъгълчетата на изтънелите ѝ устни.

— Благодаря... ти... Бяно... — прошепна тя една доловимо.

— Че за какво има да ми благодариш, Янке? — каза той, докато с всички сили се мъчеше да преглътне сълзите си.

— Тези... трийсет и пет години... аз... на тебе... ги дължа...

Усилието да произнесе десетината думи отне и последните силици на жената, та тя отново отпусна глава на възглавницата. После напрегна всичко, което бе останало в изнемощялото ѝ тяло, и произнесе:

— Ая^[2] Бяно...

Бяно се сепна, когато чу този свой нявгашен прякор. Сепна се и се уплаши — в последните тридесетина години той го бе чувал само един път и то пак от устата на човек пред прага на отвъдното.

Яна няколко пъти шумно и дълбоко пое дъх, още веднъж потърси с очи надвесения над нея Бяно и застина неподвижно. В стаята стана така тихо, че се чуваше как огънят ядеше главните в камината. Трънка приближи и с изкривените си от годините кокалести пръсти затвори очите на мъртвата.

* * *

По-късно щяха да му кажат, че на погребението се е бил стекъл целият град, и от толкова различни уста щеше да го чуе, че не можеше да не го повярва. Той самият обаче нямаше ясен спомен за този ден. Да, по едно време наистина си бе помислял нещо като: „Защо се е събрал толкова много народ?“, но то беше мимоходом и по-скоро случайно — иначе той през цялото време се бе люшкал някъде по средата между замайване (той го наричаше шашардисване и захласнатост. Видя много лица, познати и непознати, но не отличи повече от три-четири, а изобщо не си даде суетната грижа да отбележи в паметта си кои са почели и кои са пренебрегнали покойницата. Само от време на време нещо в съзнанието му бе щраквало и отбелязвало някаква подробност, всичко останало се бе омесило в една обща

картина и една обща минута, в които даже нямаше толкова скръб, колкото душевна празнота.

Запомнил бе например, че за опелото бяха помолили само поп Юрдан, а там се явиха четирима — поп Димитър Черното, поп Тодор^[3] и поп Исая от Клуцохор бяха настояли да участвуват в службата по собствена воля.

След това Панайот Минков бе изразил желание да каже няколко думи за покойницата. Стана суетня — черквата „Свети Димитър“ бе събрала само едната трета или едната четвъртина от хората, които бяха дошли да изпратят Яна, та се наложи той да произнесе словото си пред вратата на храма. Бяно чу твърде малко от това слово; едно изречение още в началото го порази, та мисълта му после се втурна подир него и не можа да проследи останалото: „Един живот, раздаден докрай на другите“ — бе казал Панайот Минков. Едва сега Бяно можеше да прецени, че през всичките тридесет и пет години, преживени заедно, Яна всъщност нито веднъж не бе изрекла думите „Аз искам“, не бе поставила себе си в центъра на нещата, не бе помисляла или протягала ръка за себе си и за личното си добруване — целият ѝ живот бе една непрекъсната грижа за другите: най-напред за Бяно и децата, сетне и за всеки, който е имал нужда от нея. Специално към Бяно тя се бе показвала винаги покорна и всеотдайна — като се започне от чудатостите на характера му, та се стигне до тайната около Найдено, която тя е знаела през цялото време и му я е спестявала... Наистина „Един живот, раздаден докрай на другите“!

Сетне на гробищата кратичка и развълнувана реч произнесе и поп Юрдан. И както преди, Бяно можа да го слуша само докато съзнанието му пак се завъртя около едно изречение: „Който сам е познал нещастieto, разбира и нещастieto на другите.“ Да, също и това бе Яна. Какви ли мечти е имала дъщерята на чорбаджи Руско от Градец? Какви ли пламъчета са проблясвали в малкото ѝ девическо сърце, преди да се сгромоляса всичко под бабаитската снага на турчина-насилник и неразцъфналата радост да се изпепели под черната забрадка на злощастieto?... Стигнала и видяла мрачното дъно на бездната, после Яна се бе посветила на всички онези, които са ѝ били — изцяло или донякъде — събрата по съдба. И бе вършила чудеса, за да им подаде ръка и да ги изведе към светлината...

А когато се опомни, хората вече хвърляха по бучка пръст върху прясно скования ковчег. Хвърли една и Бяно...

... Когато мина погребението, той нищо не желаше по-силно от това — да остане сам. Сам с мислите си. Не му се удаде — спазвайки обичая, от гробищата се върнаха пак у дома, имаше светене и ръсене на вода, жито и чаша вино за многобройните гости, десетки и стотици ръце, които напиреха да стиснат неговата с искрено съчувствие.

— Приемете всичко това от добрата страна, господин Силдаров — каза му поп Димитър хаджи Костов, когато усети вътрешния му бунт. — Христовата религия вече деветнайсет века и половина събира разум и опит и знае какъв смисъл да вложи в обичаите си. На потресените от загубата близки тя възлага в първите два-три дни да вършат толкова много работи — от варенето на жито до водосветите, — че да не намират и минутка за тъгата си. А когато най-сетне въртележката се поуталожи, неусетно се е поуталожил и най-силният пристъп на скръбта...

Може би тъкмо поради тази преднамерена претрупаност на обичаите Бяно наистина се бе държал мъжки през всичките суетни на погребението („стар, ама се видя, че е от юнашко коляно“ — щяха да говорят след това за него онези, които не бяха забелязали пълната му обърканост). Следобед обаче стана нещо, което разчупи външната обвивка на самообладанието му — получил късно вестта за смъртта на сестра си, от Градец пристигна едва след като я предадоха на земята шурейт му даскал Димитър Русков. Те се прегърнаха мълчаливо и сетне, както често бива в такива случаи, заговориха за най-глупавото и неподходящото като за такъв момент.

— Не те ли достраша да дойдеш сам-самичък през Балкана от Градец? — попита Бяно, а Димитър му отговори:

— Какъв ти страх! Нали сега дружината на твоя кръщелник е тъдява, читаците са се изпокрили в миши дупки...

Но после те се затвориха в малката собичка, спуснаха зад себе си мандалото и останали настрана от погледите на любопитните, плакаха като деца. И с тези сълзи те си казаха всичко — за Яна и за празнотата, която тя оставяше в сърцата им, — което мъжките им устни премълчаваха. Като се поуспокоиха, те пак не се заловиха да предъвкват известното, а думите им потръгнаха от него нататък:

— Не успях да се простя с така — започна Димитър, — ама за малко и да се размина изобщо и с вестта ти. Условил съм се да стана главен учител в Разград и скоро ще стягам семейството и имуществото за нататък...

— Как? — стрелна го с недоумяващи очи Бяно. — Ще оставиш Градец, когато издигна Градешкото школо на второ място след Сливенското? Малко ли ти се виждат азбукарчетата, които се стичат от целия онзи край да търсят при тебе прозорец към света на знанието? И скромна ли ти се вижда славата, която си спечели в борбата срещу светиня му Вениамин и изобщо против гърците-душегубци?

— Всичко това, което изреди, се обърна срещу мене, бате. И успехът на училището, и прогонването от него и от храма на непонятната за народа гръцка реч, и пробуденото свободолюбие в младежта. Нашите първенци с чорбаджи Гиню начело са се съюзили и дума са си дали да ми извадят душата. Не, не да ме стрелят или колят, а да я извадят с памук, като провалят всичко напредничаво и родолюбно, което аз намислям да направя^[4].

Бяно усети мъката му — (тя, неизплакана, щеше в близко време да изгризе дробовете му), — та предпочете да промени разговора.

— Какво правят Мария и юначетата? — попита.

— Руско^[5] и Стефан ли? — В подутите от плач очи се мярна нещо като усмивка. — Добре са, да благодарим на бога. Игрят и палуват, сега им е времето... — Учителят се умълча малко. — Не се сърди, че ще досегна кървящата ти рана, бате Бяно, ама... ама... С една дума, искам все пак да отида до гробищата...

— Не ми досягащ някаква рана — разумява се, че ще поискаш да отидеш и там да се простиш със сестра си. Ще дойда и аз с тебе. И без това тази гюрултия тук съвсем не ми е по сърце.

Излязоха. А когато отидоха на гробищата, там ги чакаше такава изненада, че и двамата се изумиха — при гроба със свещ в ръка, а иначе покрит от глава до пети с оръжия, стоеше и отдаваше своето „последно сбогом“ същият онзи Панайот Хитов, когото властта, вече пропищяла до небето, търсеше под дърво и камък. Кимнаха си и промърмориха нещо неразбираемо. После войводата Панайот отговори на немите въпроси в очите им:

— Дълг ми беше, не можех да не го изпълня, кръстник. Тя за мене не беше само кръстница, а и онази, в чиито ръце съм поел

първата глътка въздух.

— А не те ли е страх, че тук, както се казва, си на вълка в устата?

— А, не. — Двете къдели под носа на Панайот Хитов помръднаха дяволито. — Наоколо са деветмина юнаци, дето няма да оставят и с пръст да бъда докоснат.

Едва сега Бяно и даскал Димитър си спомниха, че приближавайки, бяха дочували разни подсвирвания и не дотам сполучливи подражания на птича песен.

— А Найден, Панайоте? — с несдържана горест попита Бяно Абаджи. — Няма ли го Найден?

— Ако беше в дружината, мислиш ли, кръстник, че сега нямаше да го намериш до мене? За жалост вестта за кръстница Яна дойде само един ден след като Найден пое нагоре...

Бяно не поиска подробности — той вече ги знаеше от хаджи Стефан Копринджи Минчоолу. Само въздъхна тежко, много тежко.

След малко Панайот Хитов забучи в рохката пръст свещичката си, сбогува се и ги остави сами.

И двамата — мъж и брат — застанаха от двете страни на пресния гроб.

[1] Турското име на лековитото растение бяла ружа или *Althea officinalis*. ↑

[2] Светецът (тур.). ↑

[3] Свещеник иконом Тодор Генчев, баща на бъдещия бележит революционер Георги Икономов. ↑

[4] Автентично. Като обяснява напущането на бележития учител Димитър Русков, летописецът на селото Хр. В. Димитров (С. Градец. Бургас, 1933, стр. 52) пише: „През 1862 г., когато бил на върха на известността си не само в Котленско, Сливенско и Карнобатско, гордият му дух не можал да понесе чорбаджийските неодобрявания на свободолюбивите му отношения с повдигащата се умствено младеж и училищната му политика; затуй се отзовал на поканата за главен учител в гр. Разград.“. ↑

[5] Руско, синът на даскал Димитър Русков, е бъдещият „железен генерал“ Радко Димитриев. ↑

7.

Бяно наистина не си бе дал труд да следи кой е дошъл и кой не е дошъл на погребението — тогава умът и сърцето му бяха изцяло погълнати в сполетялото ги нещастие, — но имаше хора, които забелязваха тези неща. Впрочем забелязваха повече отсъстващите (присъствието те смятаха за нещо, което се разбира от само себе си) и по-специално отсъствието на онези, които по неписаните правила на вярата и народността не можеше да не бъдат тук. Не бяха много на брой тези хора, спестили си времето и усилията да присъствуват на опелото, но като че ли най-ярко се забеляза неидването на Йоргаки чорбаджи и на Евтим Димитров — тъй или иначе бяха в общинския съвет заедно с Бяно, е, недопустимо беше да не му засвидетелствуват искрено или даже престорено съчувствие...

* * *

Истината е, че на чорбаджи Евтим изобщо не му и мина през ум мисълта да отиде на погребението. Не се имаше за близък с Бяно Абаджи, нищо че и двамата бяха от десетилетия общинари, пък и през това време беше зает с нещо къде-къде по-важно: казак-алаят търсеше подходящ човек да поеме цялото снабдяване (без оръжието и боеприпасите) на двете му поделения, в Сливен и Одрин, а това на дело означаваше изумителни печалби.

Именно в този ден Евтим Димитров си бе уредил среща с пашата на казак-алая. Мехмед Садък паша го прие в дома си (добър знак!) и го посрещна с всички външни белези на славянското гостоприемство. Е, той си беше по домашному — по халат и чехли — и в това като че ли имаше добре измерена доза пренебрежение, но гостът не беше човекът, който да забележи тези неща. Ако посрещането беше по славянски, разговорът пък започна съвсем по ориенталски — отдалече и съобразно турското правило „заманà парасъз-дър“^[1], което Евтим също приемаше откъм добрата страна. Това обещаващо начало продължи обаче само докато някъде отвън се разнесоха тъпите звуци

на клепало и веднага след тях особена гълчава. Садък паша се заслуша, сетне плесна ръце и запита влязлата прислужница. Момичето знаеше — в църквата „Свети Димитър“ се готвели за опело на жената на Бяно Абаджи и не след дълго ковчегът с покойницата и изпращачите щели да минат току под прозорците на пашовата къща. Само като чу това и Мехмед Садък скочи на крака и се развика:

— Людвика!... Людвика!... За бога, къде сте, Людвика?...

На тези необичайно развълнувани викове се отзова жена му — също по домашна роба.

— Моля ви час по-скоро униформата ми, Людвика!... Само след две минути трябва да бъда в парадна униформа...

Жената или беше твърде съобразителна, или просто вече достатъчно бе привикнала към чудатостите на мъжа си, та не загуби време да задава излишни въпроси. Пашата се извини пред госта и в негово присъствие се залови да обува ботушите си. После жена му (тя също му говореше на „вие“) му помогна да облече куртката си и да нахлули по подходящ начин униформения фес на пооплешивялата си глава. Тогава Мехмед Садък отново се извини на чорбаджията, че ще го остави за кратко време сам, и чизмите му изтрополяха надолу по стълбите. Объркан, несведущ какво и как се предприема в подобни случаи, Евтим Димитров остана сам в просторната одая и запълваше времето си да върти палци и да си мърмори по адрес на покойницата нечестиви думи.

Междувременно шумът навън растеше, приближаваше се. Когато вече каруцата с ковчега затрополя по калдъръма почти под къщата, чорбаджи Евтим не се удържа и отмествайки пердетата, надникна през прозореца. Процесията по улицата не му направи никакво впечатление — в края на краищата погребение като погребение, само гдето има повечко народ, — но затова пък поведението на пашата направо го изуми: в пълна парадна униформа Мехмед Садък бе застанал с прибрани пети до портата на дома си, стоеше изпъчено и вдървено като новобранец, а ръката му, издигната до слепоочието, не поздравяваше по турски, а по особен начин, само с два пръста. До него, също в почтителна стойка, се бяха наредили млад мъж в сюртук алафранга и девойка с черен кринолин; чорбаджията правилно се досети, че това бяха Адам и Каролина, един от синовете и дъщерята на пашата.

— Майната им!... — прошепна си той гневно. Тези думи привидно се отнасяха за покойницата и безчислените ѝ изпращачи, за Садък паша и децата му, но всъщност Евтим се гневеше на самия себе си — усещаше, че е пропуснал да направи нещо много важно, макар и да не можеше да си отговори какво беше то.

След четвърт час Мехмед Садък се върна в стаята и там, пред госта, свали униформата си и облече отново халата. Докато връзваше ширита на кръста си, каза някак между другото:

— Учудвам се, че не бяхте зад ковчега, чорбаджи...

— Защо? — високомерно отговори Евтим, който междувременно се бе върнал на стола си. — Аз, да си кажа откровено, дори не познавах покойницата... е, мир на праха ѝ...

— Чувал съм да се говори — продължи по същия начин пашата, — че в подобни случаи човек отива не толкова за покойника, колкото за живите — да им изрази уважението и съчувствието си.

Привидно нищо особено не се съдържаше в тези думи, но Евтим не пропусна да забележи наставническото в тях — все едно че възрастен смърря невъзпитано хлапе — и това го подтикна да изпусне контрола над нервите си.

— Бог ми е свидетел, че не се радвам за злочестия в Силдаровото семейство, паша ефенди — каза. — Не съм и в лоши отношения с тях, даже по едно време за малко да не се сродим... и нека тук да поблагодаря на Всевишния, че ме опази от това роднинство. Но иначе не мога да река, че изпитвам особено уважение към всички тях.

Пашата нагласи монокъла на окото си и го изгледа заинтригувано.

— Любопитно — произнесе. — И защо?

— Всичко при тях е объркано и някак наопаки. Нека започнем даже от това: на Бяно Силдаров му викат „Абаджи“, пък той по занаят е долапчия. Или друго: член е той на меджлиса, ще рече — на управлението, а единият му син напусна фабриката, щом тя премина под пряката власт на Високата порта, другият се запиля не другаде, а в Русия, вековния враг на турската държава, а третият направо хвана гората и стана хайдутин. — Той можеше да продължи и със старите обвинения към Бяно, че е „взел душата“ на баща му, но съзнателно се отказа — тогава щеше да му се наложи да разкаже и пренеприятната

история за бърдака. — Е, кажете, паша ефенди, за уважение ли е едно такова семейство?

Мехмед Садък не отговори пряко на въпроса. Той помълча съсредоточено, без да сваля поглед от госта, после изрече бавно, прецеждайки и премисляйки всяка дума:

— Вие сигурно знаете, Димитров ефенди, че по род и аз съм славянин, поляк. Виждам обаче голяма разлика между нас, поляците, и вас, българите. Макар и да търсим различни пътища срещу него, ние от Полша сме единни в борбата против робството, а князете и благородниците ни, изобщо първенците — добави той, като не бе сигурен, че Евтим е разбрал думата „благородници“ — са начело в тази борба. При вас нещата не са така, ефенди, разединени сте — простият народ не се примирява с робията, но вие, първенците-чорбаджии, очевидно не се оплаквате. Мен, като верен поданик и служител на падишаха — последната дума Мехмед Садък особено подчерта, — това положение, разбира се, ме радва, но...

— Но какво, паша ефенди?

Пашата още веднъж избегна прекия отговор.

— Чуваше се по едно време, че размирни глави измежду сънародниците ви готвели въстание. Господин Георги Раковски, когото имам удоволствието да познавам лично, в чужбина стягал, разправят, съвсем редовна българска войска и подмолно действувал едно такова въстание, ако то изобщо избухне, да обхване всички земи, населени от българи. Да пази бог, Димитров ефенди, да не дойдат такива времена на кръвопролития и сеч. Но ако те въпреки молитвите ми все пак настанат, бих ви препоръчал да проявите благоразумие и да изчакате преминаването им във от Сливен. Вън, и то по-далече...

— И защо, ако смея да попитам?

— Просто във фантазията си се поставям сред онези, които биха имали безумството да въстанат срещу нашия всемилостив баща падишаха, Димитров ефенди. И си задавам въпроса как би следвало да действуват те. Преди да се сразят с войската му, те би трябвало да се освободят от такива като вас, ефенди, които сте българи и християни, а не споделяте чувствата и стремежите им. Пък в дни на кръвопролития и сеч освобождаването от неудобни хора обикновено става само по един начин...

... Евтим Димитров не остана дълго при пашата. И си тръгна, без да е заговорил за главното — поемането на снабдяването на казак-алая. Нещо в него му бе подсказало, че днес не е най-подходящият ден за това...

* * *

Наглед нищо не се бе случило, пък Евтим се прибра в дома си разядосан, с чувството, че е преживял някаква голяма обида. Напоследък отбягваше да пие през деня, но сега не се стърпя — още от дворната порта се запъти направо към избата. Мислеше си за вино, пък краката му някак от само себе си го занесоха до по-малкото буре. Той си наточи едно канче „бяла Рада“, трябва да имаше около петдесетина драма^[2], и го гаврътна наведнъж. Застана така, с канчето в ръка. Гледан отстрана, навярно би изглеждал като човек, който се ослушва. Евтим чорбаджи обаче не се ослушваше, той просто усещаше как ракията се разливаше по жилите му, стопляше ги и лека-полека изтикваше лошото чувство, донесено отвънка. Наля си още едно канче, но не го поднесе към устните си, а с него в ръка се упъти нагоре — щеше да си го пие, удобно разположен в затоплената одая. И наистина там се поразхвърля (празничните дрехи, в които се бе пременил за срещата с пашата, го притесняваха — и с кройката, и със спомена за несполучливия разговор), отпи още една глътчица и вече можеше да се отдаде на рахатлъка си. И в този момент до слуха му достигна разговор. Заслуша се. От другата страна на стената, в посрещника, Йосиф разговаряше с някакъв мющерия.

Йосиф: Не те карам зорлан бе, човек. Ако ти се вижда много, защо не отидеш в „Търговското“? Аха-а-а, знаеш ти, много хубавичко знаеш защо си дошъл именно при мене. Зер аз ти вземам някакви си двайсет и пет на стоте месечно, докато там ще ти приберат трийсет и три, че и ръка ще трябва да целуваш на Ахмака. — (Той говореше за Тодораки Д. Ахмаков, съосновател на търговското съдружество и негов касиерин през текущата година). — Ама хайде, няма да ти се сърдя, в нужда си. Пък и аз съм човек, разбирам те...

Мющерията: Ама ваша милост... господин Йосифе... Чакайте, защо ми давате... — Замълчаване, звън на монети. — Аз подписах за

пет хиляди, а тук са...

Йосиф: Хиляда двеста и петдесет, точно така. Ами че ти не знаеш ли бе, човек, че лихвата се удържа предварително? Не си ли живял досега по бялата земя или си паднал от небето?

Мющерията: Но как тъй само хиляда двеста и петдесет гроша, господин Йосифе? Че това е... това е... едно кръгло нищо е това...

Йосиф: Как тъй ли? Хайде пък да ти изясня. Колко поиска ти?

Мющерията: Пет хиляди гроша — толкоз ми е борчът към ходжата.

Йосиф: За колко време ги искаш?

Мющерията: За три месеца. Ще смогна, вярвам, за три месеца да ги събера.

Йосиф: Добре, гледай сега тука хесапа. За един месец двайсет и пет на стоте прави хиляда двеста и петдесет. Да, ала ти ги искаш не за един, а за три месеца. Затуй ще умножим хиляда двеста и петдесет на три. Колко прави? Три хиляди седемстотин и петдесет. Като ги приспаднем от главницата, разликата е хиляда двеста и петдесет гроша. Колкото и са в ръката ти.

Мющерията (след дълго мълчание — навярно изучава хесапа): И каква излиза тя, ваша милост? Подписвам за пет хиляди, получавам...

Йосиф: Аз не те задължавам бе, човек! Не аз тебе, а ти мене си дошъл да молиш, даже бъклица чанакчийска си ми донесъл. Ето, скъсвам задължителното, дето си ми подписал, и си прибирам паричките. Сега доволен ли си? А, виж, ти пък може да си прибереш ракията.

(„Ашколсун! — помисли на това място Евтим. — Бива си го моя Йосиф!... Прав беше той, когато...”)

Мющерията: Сакън, чакай, не прибирай парите, господин Йосифе. Ние ще да сме се разбрали погрешно. Мен ми трябват пет хиляди на ръка, за да се издължа на ходжата.

Йосиф: Абе влизам ти в положението, зер хора сме, ама... ама то ще излезе много пари, човече. — (Кратко мълчание, бащата си представи как синът му прави сметката.) — Виж, на — при туй положение горницата от три хиляди седемстотин и петдесет ще трябва да я прибавим към петте хиляди на ръка. Излиза осем хиляди седемстотин и петдесет. Ще напишем задължителното така: получаваш начаса пет хиляди, а всеки месец на днешното число ще ми носиш по

хиляда двеста и петдесет, което е по двајсет и пет на стоте месечно. Пък на третия месец ще ми върнеш петте хиляди заедно с последните хиляда двеста и петдесет.

Мющерията: Подиграваш ли се с мене, господин Йосифе? Че откъде ще намирам аз по хиляда двеста и петдесет на месец? Пиши тапията тъй: след три месеца да ти донеса и петте хиляди, и горницата.

Йосиф: А-а-а, да ме извиняваш, човече, ама туй става вече бая пари. Че ти ако речеш да ме измамиш, аз ще трябва да спусна кепенците бе!... Ще ме прощаваш, ама такваз голяма опасност не се плаща с двајсет и пет на стоте. Ще трябва да сметнем колкото в „Търговското“ — по трийсет и три. А това значи, че щом искаш пет хиляди на ръка за три месеца, ще подпишеш за десет хиляди. И каква сигурност ще ми дадеш срещу тях?

Мющерията (след шумна въздишка): Имам дванайсет дюлюма лозя. Хубави лозя, на припек над селото. Пиши тях към другото. — (И докато се чува дращение на перото по хартията): — Абе то, дай боже, да дойде по-скоро голямата сватба, тогаз ще се наплатя аз и на Дели Мехмедчето, дето заплашва с клане челядта ми, и на ходжата, който пък ми одра кожата с борчовете...

Йосиф (сепнато): За каква голяма сватба говориш, човече?

Мющерията: Ей такава, алена. Сега я стягат сватове, ваша милост, а тя комай няма да закъснее. И тогаз ще се разбере кой кум, кой сват... Хайде, хайде, не се прави, че не знаеш, господин Йосифе, ти също си от българско семе раждан и от българско мляко бозал...

Йосиф не каза нищо повече, чу се пак дращение на перо и звън на сребърни монети, последвано от захлопване на желязната ракла — той бе прибрал подписаната полица. Като изпрати мющерията си до началото на стълбището, той постоя замислено с ръце в джобовете на панталоните (напоследък по подобие на даскалите също и Йосиф бе започнал да носи алафранга дрехи), пък хлътна в одаята.

— А, ти тука ли си бил! — каза на баща си. — Я подай канчето, зер и аз усещам потреба... Или остави, ще опитаме оная, чанакчийската. — Излезе за малко и се върна, като ходешком надигаше плоска бъклица от черешово дърво. — Чу ли това за сватбата?

— Чух — късо отговори бащата и протегна ръка за бъклицата, той също искаше да опита чанакчийската.

— И какво? Само толкоз ли ще кажеш?

— Ба, мога и друго да кажа. Например мога като тоя кьойлия да ти река да не се правиш, че не знаеш. Бъди рахат, знае го и пашата на казак-алая.

— Какво стана там?

Бащата отпи още една глътка и му разказа.

— Чудновато ми се види един султанов паша да разсъждава по този начин — почеса се зад ухото Йосиф, — ама иначе е прав. Ако рече да стане нещо...

— ... не се знае дали нашите панти ще запалят чергата на султана — завърши вместо него Евтим, — ама за нашата черга можеш да го имаш за сигурно. И знаеш ли защо тогаз няма да се сетиш да си събираш борчове? Защото такива като Панайот Хитов и Хаджи Димитър набързо ще са ти свалили главата от раменете. Точно както Садък паша го вещаеше. Ей това е, „ако рече да стане нещо“...

— Ами че от вас зависи дали ще стане, или не. Какви първенци сте вие, ако овреме не уловите в ръце и не озаптите простата паплач?

Каза го Йосиф, но и сам не си повярва на високопарните думи. И грижата отново затисна одаята под тежестта си.

* * *

Само една стена делеше Йоргаки чорбаджи от мястото, където четиримата свещеници извършваха опелото, дори чуваше гласовете им и хлипанията на жените, но не благоволи да отиде дотам. През цялото време седя при масата на канцеларията и залисваше ръцете и ума си с тежкия печат на общината, единствено само когато Панайот Минков произнасяше трогателната си реч (Йоргаки си каза: „Сега му е паднало да изтъкне пред простолюдието своя дар-слово“), в него се пробуди нещо като любопитство, та той отиде до прозореца да погледа множеството и разпенявалия се оратор. Все там, в канцеларията^[3], той дочака да се отдалечи процесията, после обърна ключа и със сплетени на гърба ръце, от които висеха жълтите зърна на броеницата му, без бързане се прибра у дома си.

Първото, което го порази, когато влезе в двора, беше необикновената тишина. В катадневие то тук шетаха, забързани като мравки, поне десетина ратаи и слугини, сега дворът приличаше на

пустош. Само от дама се показва един измекарин, та чорбаджията веднага го повика и поиска обяснение за тази странна тишина.

— Отидоха на някакво погребение, господарю — отговори човечецът. И добави от себе си: — И синовете на господаря са там...

„Сега я втасахме! — помисли Йоргаки. — Тръгнаха, хългазниците му с хългазници, да изпровождат майката на един хайдутин, дето конакът е обявил награда за главата му... — И се закани: — Много мек съм аз, ама ще обърна дебелия край, нека си го знаят!...“

Каза си това и отпрати с мръдване на пръстите измекарина, а сам остана за минутка на мястото си, загледан към къщата. В последните години, след като не я възстанови, а я издигна наново из основи подир пожара, къщата, положително една от най-хубавите в Сливен, беше неговата непрестанна гордост и неомръзваща гледка за очите му. Постоя Йоргаки чорбаджи и ѝ се полюбува, сетне все така без бързане приближи нататък и се качи на горния кат. Вече знаеше, че синовете ги няма, но по навик надникна в стаята им. В следващата обаче завари своята тайна слабост, почти наравно с къщата — Тенинка. Дъщерята се бе сгънала като ер-голям над масата и пишеше нещо.

— Ха добър ден! — поздрави от вратата бащата. Отговорът на Стилианка (такова беше истинското ѝ име) го слиса — тя подскочи сепнато и скри листовите зад гърба си. Йоргаки се засмя и отиде да се отпусне на миндерчето до стената: — Що, любовно послание ли?

— Не! — отвърна тя неоправдано сухо.

— Не? — вдигна вежди чорбаджията, когото странното поведение на дъщеря му искрено забавляваше. — Какво тогава крие госпожицата зад гърба си? Може би е станала списователка? Или води тайна преписка против султана?

Ако момичето, не, момата беше изрекла каквото и да е, дори само полуприемлива лъжа, случката просто щеше да приключи от само себе си. Стилианка обаче стисна устни и рече с предишната рязкост:

— Не желая да отговоря.

— А! — слисано възкликна бащата. А наум си каза: „Синовете се повлекли на хайдутска майка икрам да правят, тази пък мисли, че може да ми се качи на главата... Не, драга, не! Тук все още се слуша една дума и тя е моята.“ И продължи мисълта си на глас: — Самозабравяш

се, Тенинке, с баща не се говори така. Помислила си обичта ми за слабост, ала си се излъгала. — И добави остро: — Дай ми веднага тези листове! — Видя, по-скоро усети колебанието ѝ, та повтори още по-заповедно: — Дай ми ги тозчас! Не ме принуждавай да си послужа със сила!

Стилиянка се поколеба още секунда, после прекрачи до него и с дързък жест втична листовите в ръцете му. Той хвърли поглед върху им и отначало прихна в смях:

— Охо, ние вече сме захванали да стихоплетствуваме... — Но смехът му изведнъж се пресече — дъщеря му не само преписваше, но и размножаваше проклетата бунтарска песен, която напоследък бе завладяла Сливен: „Вятър ечи, Балкан стене...“... — Той вдигна очи към нея: — Що значи това, Тенинке?

Момата храбро издържа погледа му.

— Точно което виждаш, тате. — И с ирония продължи:

*Вятър ечи, Балкан стене,
сам юнак на коня
с тръба зове своите братя...*

— Стига! — вече не на шега кресна той. — Под моя покрив не разрешавам нито да се пишат, нито да се изговарят тия барутни слова. Откъде ги имаш? — Мълчание. — Е, много хубаво занятие за дъщерята на сливенския кмет, няма що да се каже. Ще ти ги запазя за чеиз...

— Нямам нужда от чеиз — все така дръзко-решително произнесе дъщерята. — Отдавна търсех случай да ти кажа, тате, че съм решила да не се омъжвам нивга. То и никой не ще ме поиска, ама и аз не желая.

За бащата тези думи бяха като удар с пестник в корема — той отдавна се тревожеше, че на, хубава и богата е дъщеря му, пък годините ѝ минават, а нито сватовници са дошли за нея, нито тя отваряше дума за венчило, дори не и за някой момък, който е събудил тръпка на жена в сърцето ѝ.

— Ново двайсе... — изпъшка — Йоргаки. — Кога твоя милост стигна до това дълбокомъдро решение?

— Откакто разбрах какво значи за хората Йоргаки чорбаджи, тате. — Стилианка продължаваше да го гледа в очите и да не мигва. — Сигур няма да е ново за тебе, ако ти кажа, че българите в този град се страхуват от тебе повече, отколкото и от турците.

— Майната им — каза той уж безгрижно, а всъщност с пълно объркване — цялата тази случка го бе сварила неподготвен. — Пет пари не давам аз за оценката на простаците.

— Но аз давам — беше неочакваният отговор. — И смятам, че те за много неща са прави в обвиненията си.

— И затова ли?...

— Затова. Намислила съм, поне що се отнася до мене, този корен да не покара издънка.

— Глупачка, това си ти! — кресна бащата. — Ама какво съм взел и аз да те питам? Ще ти намеря мъж, ще ти купя мъж, ако трябва, и толкоз. Ама ха! Ще ме върти като синджирче около пръста си, мене, първия от първите в този град!...

— Също и тези ти думи потвърждават решението ми, тате — тихо и наглед спокойно рече тя, а Йоркаги прие думите ѝ като плесница.

— И що? — опита се да я уязви. — Ще останеш така да те хрантутя, така ли, твоя милост?

— А, не — беше все така спокойният ѝ отговор. — Сама ще си вадя хляба, тате. Уговорила съм се с баба хаджи Калуда да захвана да уча при нея занаят. Ще шия плащаница, хоругви, антимиинси... — Да припомним, че думата е за майката на Анастас хаджи Добрев; както вече е известно на читателя, тя беше леля на Йоргаки чорбаджи. — Знаеш, че с майсторлъка си баба хаджийка печели хубави пари. Пък ако ти тежи, че ще заемам място под *твоя* покрив, само ми кажи — ще го освободя, това място...

Той поиска да каже само една дума, но с нея да вземе връх, все едно че ще е шамаросал дъщеря си. Обаче не я намери. И като прецени, че разговорът отдавна се изплъзваше из ръцете му, стана, излезе и с яд затръшна вратата подире си. Беше такъв удар, че мазилката край рамката се посипа по дюшемето на хаета. Погледна през рамо нататък и се сепна. Не защото бе увредил хубавата си нова къща. А за миг в изкъртената мазилка видя символ, който го изплаши: дали домът му — но не сградата, а хората в нея, семейството — не се

скапваше и рушеше пред очите му, а той, уж всемогъщият, беше безсилен да спре разрухата и да го закрепил?

[1] „Времето пари не струва“ (тур.). ↑

[2] Драм = 1/400 от оката = 3 грама. ↑

[3] Канцеларията на църковната община се е помещавала в две стаи, пристроени до храма „Св. Димитър“. В по-голямата, много скромно обзаведена, са ставали заседанията на общината, а в чекмеджето на единствената маса се е пазел общинският печат с два надписа: „Българска община в Сливен“ и на турски „Булгар джемаатъ Ислимъе“; малко по-късно от описваната епоха там на стените са били поставени портретите на тримата църковни водачи Иларион Макариополски, Паисий Пловдивски и Авксентий Велешки, още по-късно — и други портрети и картини. В по-малката стая се е съхранявали архивата на общината и книгите на общинската книгопродавница. ↑

8.

Когато отвори пътната врата, Райна видимо се стресна — каквито и благи думи да лееха турските вестници и устите на везирите, както и да се силеха да представят империята като някакво райско кътче, в което царуваха мирът, законността и благополучието, да видиш пред вратата си непознат човек не ти навяваше добри мисли... Непознатият, изглежда, я разбра, защото се засмя окуражително; притежаваше от онези обезоръжаващи усмивки, които вдъхват доверие и сигурност още преди устните да са произнесли и една дума.

— Не се страхувайте, госпожа — каза. — В бохчата си нося само доброжелание за този дом.

Говореше приветливо, подкупващо спокойно, но наред с тях в гласа му се усещаше и една самоувереност, каквато Райна бе долавяла само в говора на Добри Желязков — така самоуверени и сигурни в себе си са само хората, които са имали случай да бъдат и в последната колиба, и в царския палат.

— Невям вече разбрахте, не съм тукашен, госпожа — продължи непознатият. — Изминал съм много път само за да се видя с господин Боян Силдаров. — Хубавата му усмивка отново се появи на лицето. — И не знам кое беше по-трудно: пътят до Сливен или намирането на къщата. Всеки ти казва: „Върви в Дели Балта, малко над Гюр чешма“, като че всяка жива твар е длъжна да знае махалите на града.

Райна се засмя на тези думи и двете трапчинки пак украсиха румените ѝ жеравненски бузи. Окончателно обезоръжена, тя отвори широко и покани госта:

— Заповядайте! Ех, каква съм и аз, да ви държа като божек пред портата!... Заповядайте де... Боян го няма вкъщи, ама ще проводя да го повикат.

Човекът прие поканата без излишни усукваници. И макар да беше наистина с удивително самообладание, не се удържа да трепне при вида на къщата в дъното на двора — тя грееше от чистота (както всяка година, Райна в предвеликденското чистене я бе варосала в бяло-синкаво), но това не скриваше нейната крайна скромност. Жената сякаш прочете мислите му, защото каза без всякакво смущение:

— Не очаквахте чак толкова бедна къща, нали?

— А, бедна!... Не е бедна къщата, но просто очаквах, че един известен индустриалец като Боян Силдаров ще да си е вдигнал цял дворец.

Райна не знаеше какво означава „индустриалец“ — сега, през май 1862 година, тази дума за пръв път прекрачваше в Сливен, — но в общи линии правилно я разтълкува.

— Е, слава на бога, стъпихме на крака, макар че Боян не е чак така, както го рекохте. Но и да стане богат като султана, тази къща нивга няма да я побутнем, тъй сме решили. Тя е свиден спомен...

— За Мавроди Коджакара, знам това — кимна гостът и с тези думи показва, че наистина не е случаен пришълец. — Сигурно сте прави. Народът трябва да пази спомена за своите герои, те дават упование.

Жената изнесе две столчета навън, под асмата. С нея от къщата излязоха и децата — петгодишният Стефан и с две години по-малката Янка. Представи ги на госта, а той пък бръкна в бохчата си и им даде по едно петле на клечка.

— Изтичай до работилницата, Стефчо — поръча майката. — Кажи на баща си, че имаме гост отдалече, нека се върне веднага.

— Хубави деца — каза непознатият, когато останаха сами. — Да са ви живи си здрави, за дома те са повече от сараите на султана в Цариград.

— Ех — въздъхна тя, — между двамата се намери и още една, Тотка я кръстихме, на майка ми, ама господ пожела да я прибере при себе си...

— Бог е милостив, когато взема нещо с едната ръка, той го връща десетократно с другата. Вие сте още млади, ще има време да напълните къщата с дечурлига, че и пристройка да направите за тях.

Райна се изчерви. Защото не й личеше, но тя наистина пак чакаше рожба. За да се избави от притеснението, жената се разшета, пожела да сложи трапеза на госта. Непознатият обаче отклони, прие само да се поизмие от прахоляка по друмищата и колкото да не я обиди — да хапне едно сладко. Тъкмо го довършваше, когато външната порта изскърца и в очертанията ѝ се появиха Боян и малкият Стефан. Стопанинът приближи усмихнат към тях (той винаги се развеселяваше

от гост в къщата), здрависа се с посетителя и несприинудено го заприказва.

— Не, не съм дошъл по работа — обясни непознатият, след като размениха неизбежните встъпителни думи. — По-право по работа съм, но не такава, каквато си мислите. Просто изпълнявам една чужда поръчка — да ви донеса нещо, което сте забравили у него.

Той разрови отново бохчичката си и извади „нещото“, повито в чиста кърпа. Заинтригуван, Боян го разгъна с нетърпеливи пръсти. И в следващия миг ахна от изумление — в ръцете му беше неговият собствен дивит, който той преди осем години забрави в скривалището в дома на Нанка Търпанска в Котел!

— Раковски! — произнесе той благоговейно. — Бате Георги!...

— Радвам се, че си го познахте — каза непознатият. — Така се надяваше и господин Раковски — че дивитът ще бъде най-сигурната препоръка пред вас.

— Извинете, господине, не чух добре името ви?...

— Не съм го казвал — беше ясният отговор. — И ако това няма да ви подразни, по-добре ще да е да не го знаете. Наистина аз мога да кажа едно какво да е име, но тази лъжа ще е излишна, нали?^[1]

Боян нямаше привичка за поддържане на такава тайнственост, но уважи искането на госта. Само го огледа по-подробно. Непознатият беше приблизително на неговите години, ще рече — около тридесет и петте, над среден ръст, но не и висок, с поизтрити шаячни дрехи, които спомагаха да не се набива на очи. Държеше се като селянин, слязъл на пазар в града, и умееше също да говори по този начин; когато се поотпуснеше обаче, в речника му се прокрадваха думи, които издаваха, че той е образован човек и навярно видял много свят. По-късно Боян щеше да чуе от устата му и някои думи — например „дръшам“ и „дръшай“ вместо „държа“ и „държ“, „бая“ за пренебрежителното „не искам да зная“, „не ме интересува“ или „вит“ за особняк човек, — които при скитанията си по делата на работилницата той бе чувал и в Провадия и Провадийско, но запази впечатленията си за себе си.

— Не се сърдете, госпожа — каза междувременно гостът, — но мога ли да поговоря с господин Силдаров на четири очи?

— А, какво ще се сърдя. — Трапчинките пак се появиha на Райнините бузи. — Не съм любопитна за вашите мъжки работи... — И тя си влезе в къщата, като забра със себе си и децата.

— Кажете нещо за братовчеда Раковски — предложи Боян.

— Сигурно няма да чуете нищо ново. Той служи изцяло, с ум и сърце, само на една цел: строшаването на робската верига и възкресяването на отечествената ни свобода. И трябва да добавя, че народът с безпогрешния си инстинкт го оцени по достойнство, та за него сега България е Раковски и Раковски е България. — После се подсмихна. — Е, не липсват и изключения, разбира се.

— И какъв хабер ми праща той?

— Вам лично ми поръча да предам само едно: че онова, за което заедно сте мечтали в скривалището на сестра му, приближава да стане реалност. И до колкото зависи от вас, да подготвите също и другите патриоти от непокорния Сливен за големия час.

Сега на свой ред се засмя и Боян:

— Не е кой знае колко много, като да провежда нарочен пратеник...

— Другото е една молба, господин Силдаров. И то не от най-лесните... — Гостът хвърли бърз поглед през раменете си. — Моят вожд и началник господин Раковски разчита на вас, за да се срещна с войводата Панайот Хитов в Балкана.

— Наистина не е от лесните задачи. — Боян се почеса замислено по бузата. — Виждате ли, господине, с Панайот сме роднини и това се знае от властта. И за да не ни напакости — а може би и за да не попадне на турска клопка, — той съзнателно отбягва да се среща много-много с нас, нямаме и постоянна връзка. — Боян помисли малко. — Да, струва ми се, че се досетих що трябва да сторя.

— Мога ли да го чуя?

— Ще ви свържа с един свещеник, той впрочем също ни се пада нещо роднина...

— Да не е поп Юрдан? Господин Раковски е споменавал за него.

— Същият. Мисля, че поп Юрдан ще уреди работата. — Боян се засмя особено. — Той ревностно служи на бога, но по свой, по-особен начин... Да го доведе тук или да отидем при него, господине?

— Няма защо да го разкарваме, нека отидем ние. При това по-малко бие на очи, когато мирянин отиде при свещеника, отколкото обратното — иначе все ще се намери човек да попита защо е повикан поп вкъщата.

— А турците? Не ви ли е страх да минавате под носа им из града?

— Бая! — самонадеяно каза непознатият. — Оправял съм се неведнъж, ще се оправя и сега... ако, не дай боже, се наложи.

Половин час по-късно двамата бяха вече в Клуцохор. И за щастие завариха поп Юрдан в дома му. „По-особеният божи служител“ не прояви никаква изненада, когато Боян го запозна с работата — вече няколко десетилетия домът му бе средище на войводи, хайдуту, недоволници, преследвани от властта и изобщо на врагове на турската царщина, та един повече или по-малко за него нямаше особено значение.

— Ще бъде — каза той, след като ги изслуша. — Ще бъде, но иска малко време. Панайот не се отбива всеки ден тука да си пие кафето, знаете. Но ще бъде!

Тримата похапнаха и се почерпиха. Баба попадия, очевидно навикнала на този род случки, им прислужваше мълчаливо — комай изобщо не чува гласа ѝ. След като в разговора подпита отгук-оттам и вече напълно се увери в благонадеждността на госта, поп Юрдана също се поотпусна. Той ги изведе на двора и ги накара да прекланат, за да видят пушките, наредени под каменната застилка над барата, сетне им показа и чувалчетата барут, и джепането...

— Не искам да разпитвам за онуй, което не е за моите уши — каза, — само исках негова милост да види и после да доложи и на Раковски, че ние тук също не спим...

По-късно се повдигна спор: Боян настояваше до срещата с Панайот Хитов непознатият да се крие и ноцува у тях, свещеникът го дърпаше към себе си. Като не стигнаха до споразумение, поп Юрдан рече съвсем не с подобаваща на сана му острога:

— Абе какво се теглите като магарета на мост? Я елате тука!...

Заведе ги в собата. Нищо в нея не издаваше никакви тайници или скривалища. Той обаче отвори долапа в ъгъла и с нетърпеливи движения не свали, а безредно нахвърля по земята надиплените догоре губери, китеници и черги. После с щракване на един прост, но хитроумен чарк отмахна и задната стена на долапа, която иначе изглеждаше тъй здраво закована о стената. И пред смаяните очи на Боян и пратеника се откри отворът на едно скривалище.

— Е, предавам се — разпери ръце със смях Боян. — Такова нещо в моя дом няма...

— И е сигурно — похвали се поп Юрдан. — Щом в него са намирали убежище такива юнаци, като Бойчо Цеперански и Пею Буюклията, ще опазим и милостта му!

... Но всъщност пратеникът на Раковски нито веднъж не спа в скривалището. В трите денонощия, които прекара под този покрив, нощем баба попадия му застилаше на миндерчето току до входа на тайника, самотните си дни (поп Юрдан най-често отсъствуваше — уж по своите църковни работи, а всъщност обикаляше познатите му Панайотови ятаци из каазата) запълваше с разходки из стаите на къщата или в четене на книги от личната библиотека на свещеника, а вечерите минаваха на чаша вино и бунтовни приказки със стопанина.

На третата вечер поп Юрдан го предупреди: нека се стяга, понеже „на утрето“ ще се срещне с войводата; срещата щяла да стане горе, високо над града, в долапа на Бояновия баща; пратеникът ще играе на абаджия, който носи стока на бара — свещеникът се бил погрижил вече да има едно магаре и товар шаяк, — а поп Юрдан на двайсетина крачки напред ще го води и в същото време ще го охранява. Непознатият се ограничи да му поблагодари с кратки думи, а в себе си си каза, че ако във всяко българско селище има само по един така опитен в съзаклятията човек, изграждането на бъдещата организация би приличало на играчка.

[1] Авторът положи много усилия, но не можа да открие името на пратеника на Раковски. Знае се, че неговото писмо е донесено в Сливен по човек, а не с турската поща (за разлика от изложеното в книгата, то е стигнало до П. Хитов чрез ятака му Паскал от с. Глушник) и че информация за революционната подготовка в града е стигала до Раковски чрез Стоил Балкански от Цариград, но името на куриера остана неизвестно за автора. ↑

9.

Едва поп Юрдан свари да каже „Ще дойде...“, когато шубраците се отвориха и пред тях се появи Панайот Хитов, както обикновено покрит от глава до пети с оръжия. Той поздрави към всички, а се поклони с изглед на искрено извинение пред Бяно Абаджи:

— Ще ме прощаваш, че не ти се обадох веднага, кръстник, ама за човек от моя занаят, когото ден и нощ заплашват клопки и засади, задължение е винаги да се огледва, винаги да е нащрек. Имам вяра аз в дядо поп Юрдан, също и в кмета Иван от Стралджа имам вяра — на това място Бяно правилно се досети, че навярно поп Юрдан именно чрез този Иван от Стралджа бе изпратил вест на Панайот, — но знае ли човек дали нейде по средата на веригата не се е вместила и гнила брънка...

Запознаха се. Беше пак едно от онези запознанства, в което далечният гост не спомена името си. После Бяно спря водата, четиримата се разположиха в едно по-потулено място малко над долапа и подеха разговора. Макар вече да се беше уверил в сигурността на хората, Панайот Хитов не свали тежкия силяхлък от пояса си; по-нататък се видя, че под расото на свещеника също се подаваха пиринченожълтите тепелици на два пищова.

Непознатият: Ще започна от най-важното. На трима ви нося нарочен поздрав от господин Раковски. Или, ако предпочитате, върховния български граждански началник.

Поп Юрдан: Какво, какво?

Непознатият: Подир малко ще ви обясня всичко...

П. Хитов: А, защо подир малко? Сигур бай Раковски — нека да е жив при здрав и нам, и на България — ни провожда някаква повеля. Не е ли хубаво най-напред да научим що става по света? До нас стигат разни хаир-хабери, ама верни ли са, съчинени ли са, един господ знае. Сега, като ни е паднало да пием от извора...

Непознатият: Съгласен съм. И право е, каквото казвате, войводо. (Кратък подкупващ смях). Дето има една приказка, то и котка в чувал не се купува... (Сериозно:) Пред прага сме на важни събития, приятели. Не, погрешно го казвам — събитията вече започнаха.

Чували ли сте, че братята сърби се стягат да си премерят силите с турчина?

П. Хитов: Абе нещо се спомена, ама...

Непознатият: Знаете, че те сега са васални на султана. Това ще рече, че хем наглед са свободни, хем са подчинени под жезъла на Абдул Меджид. А, грешка, на Абдул Азис, Меджид лани хвърли топа. Та захване ли се битката, казвам, ще бъде най-сгодният час да потърсим и ние нашата си свобода. И ако трябва, до един да легнем в земята, но да я извоюваме.

Поп Юрдан (прекръства се): Ох, божичко, дано най-сетне!...

Непознатият: Разбира се, също и тук важи поговорката, че бог дава, но в кошара не вкарва. И господин Раковски трескаво, но с разум готви народа за деня на възкресението. И народът му вярва, братя. Само по един негов призив и момци-юнаци от цяло Българско се стекоха под пряпореца му. В Бялград вече има цял полк — Българска легия, тъй се зове той. Ах, братя мили, да можехте да ги зърнете ей така, с едно око!... Да видите черно-червените им униформи със зелен шев по края, калпаците с червеното дъно, черните вратовръзки на шията, сабите на бедрото!... А какви стройни редици само, какъв стегнат марш, каква пъргавина и ловкост в ученията!... Ех, пред такава гледка не може българин да не се просълзи и да не се прекръсти от радост. Че това вече не е дружина от непримирими в Стара планина, а възродена истинска българска войска!

Бяно Абаджии (тихо и с упование): Ще ме прощавате, господине, ала да знаете има ли в този полк един момък на име Найдено Силдаров?

Непознатият (след кратко колебание): Тук би трябвало да ви излъжа и да ви река, че всеки ден съм го виждал, за това нещо хората са измислили думата „благородна лъжа“. Аз обаче не искам да има между нас никаква лъжа, приятели, нито користна, нито благородна. Не, не съм чувал за него. Аз и още неколцина като мене изобщо не сме в легията, господин Силдаров, нас върховният началник ни използва само като куриери... вестоносци, искам да кажа. Но ще добавя още нещо. Знам, че неколцина момци от Сливен се явиха в Легията и господин Раковски много се хвали с тях. Сигурно и...

Поп Юрдан: За мен е съвсем сигурно, бате Бяно. Тъй или иначе ние сме проводили само една групичка и Найдено беше с нея.

Бяно Абаджи (още по-тихо, на себе си): При туй положение изобщо е излишно да питам за Иван...

Непознатият (продължава): Господин Раковски е съставил и съвсем точен и подробен план за освобождението, братя. Аз лично съм го чел черно на бяло. Пропукат ли пушките по границата на Сръбско и Турция, един полк от хиляда изпитани бойци, с топове, конница и лекари, ще се промъкне незабелязано около Княжевац и ще удари на изток по билото на Балкана. Тъй като народът е готов за борба, отвред към полка ще захванат да се стичат решителни мъже, някои с оръжие, други с голи ръце — това също е предвидено.

П. Хитов (неуверено): Ами ако не се стичат? Ако рекат да изхитруват и да оставят други да вадят кестените от огъня вместо тях?

Непознатият (обидено): Господин Раковски има сигурни сведения^[1]. Вие, сливналии, няма ли да се отзовете, когато от Сините камъни проечи тръбата на бунта?

Поп Юрдан: Уха! И да знаете само какви юнаци ще се стекат — като ги гледам да се учат на талим по боазите или горе на Кушбунар...

Непознатият: Защо тогаз не вярвате, че тъй са приготвени и другите българи с юнашки сърца? — (Чака за отговор, но всички замълчават.) — Докато полкът стигне до Търново, под знамето му ще се притекат до четиридесет хиляди въоръжени юнаци — цяла войска! А вдигнем ли и Черноморието, Добруджа и Юга, ще да са станали до петстотин хиляди, от които поне сто хиляди с пушки в ръка.

Бяно Абаджи (на себе си): Пак в Търново!... Също както преди трийсет години виждаше работата вуйчо му Георги Мамареца.

Непознатият: С такава многочислена войска и с братята сърби до рамото ни... Ех, не искам да бъда на мястото на турчина, братя.

П. Хитов: И да не се съберат петстотин хиляди — и сто хиляди са страшна сила!... Пък и Стара планина открай време е на наша страна. Само че-е-е...

Непознатият: Какво „само че“, войводо?

П. Хитов: Едно таквози множество трудно се управлява, господине. Моята дружина е от дванайсет юнака, та понякога се получават бъркотии и недоразбирания, а какво ще е със сто хиляди!... Ами че това е колкото четири или пет Сливена заедно с бабите и с кърмачетата...

Непознатият: Благодаря, че отворихте дума за това, така ще отговоря на един от най-важните въпроси. Нуждата от единна и сигурна команда отдавна се схвана от господин Раковски. И той овреме изгради върховен щаб, както се казва по военному: а по нашему — Привременно българско началство^[2]. Естествено ние всички приехме и утвърдихме господина Георги Раковски за наш върховен войсков и граждански началник.

Поп Юрдан: Аха, сега ми стана ясно...

Бяно Абаджи: В единство и сговор ли сме всички около Георги, господине?

Непознатият: Ако знаете, още от Кримската война в Букурещ има едно Средоточно българско попечителство, тогава то бе поело патриотичната грижа да събира доброволци в помощ на руската войска. Сега, от тези месеци, Попечителството прие ново име — Българска добродетелна дружина. Нека не преиначаваме истината, в нея са също добри българи и патриоти — вземете например доктор Атанасович, Иван Бакалоглу, братята Евлогий и Христо Георгиеви, доктор Селимински...

Бяно Абаджи (сепнато-радостно): Хаджи Иван Селимински!... И той ли е в дружината, господине?

Непознатият: Даже мога да го назова най-ревностния измежду онези, които през войната събираха доброволците. Той и сам беше постъпил на служба в армията на Русия.

Поп Юрдан: Ама доколкото разбирам, тази наша Добродетелна дружина не върви в крак с нашия Раковски?

Непознатият: И много жалко, че е така. Те не са млади хора, не можем да разчитаме на тях като бойци. Но Добродетелната дружина е богата, пари у нея колкото искаш. А именно това не достига нам.

Бяно Абаджи: И в що са различията и несъгласията между нея и — как го рекохте — Привременното българско началство?

Непознатият: Ние, както разбрахте, имаме ясен план и за свободата си разчитаме преди всичко на себе си. Добродетелната дружина само, желае свободата, но не свързва това наистина добродетелно желание си с дела. Свободата тя чака да ни се поднесе на тепсия от руския цар и затова върши само онова, което ѝ се нареди от Петербург.

П. Хитов (рязко): Лошо и погрешно! Тежко на тоз народ, който чака на чужд гръб да се освободи. Много ще робува.^[3]

Непознатият: Именно. Там е и различието ни от „старите“ (така им казват още на хората от Добродетелната). И се радвам, че специално вие, войводо, мислите така. Защото за утрешната решителна битка господин Раковски възлага много на хайдушките дружини, а на вас лично — още повече.

П. Хитов: Какво точно очаква от мен и момчетата?

Непознатият (потърсва погледа му и го гледа продължително и настойчиво): Нека първо аз да попитам нещо, войводо. Вие сте вече години в Стара планина, участвували сте в стотина сражения, името ви се носи от уста на уста. Защо го правите това?

П. Хитов (искрено учуден): Кое?

Непознатият: Ами ей това — ден подир ден и година подир година да си излагаш кожата на турски куршуми. И, за бога, не ми казвайте, че подбудите ви са печалбарски — да оберете разните бейове и търговци-кожодери, та сетне да пирувате...

Поп Юрдан (вметва): Панайот изобщо вино в уста не слага.

Непознатият: ... да пирувате по влашките шантани или да търсите платена любов от жените по публичните домове. Доколкото знам, само веднъж сте били във Влашко, и то твърде отдавна...

П. Хитов: Защо съм в Балкана и си излагам кожата ли? — (Засмива се пресилено.) — Ами че то е като в песента, господине. — Запява полугласно:

*Дончо, българско коляно,
я си запаши саблята,
я си нарами пушката,
па иди в гората зелена,
събери момци юнаци,
удряйте пусти читаци.
Да си земята отнемем,
да си децата откупим,
да си жените избавим,
да си бащите поменем,
да си за майка отмъстим!*

Непознатият: Така мислех и аз. Нашият върховен началник обаче се надява на нещо повече от вас, войводо.

П. Хитов (все така искрено учуден): Какво може един хайдутин повече от онова, което е казано в песента?

Непознатият: Може да надрасне себе си.

П. Хитов: Да надрасне себе си?

Непознатият: Да. Като види и осъзнае, че досегашното е добро и възхвално, но не е достатъчно. Особено когато хайдутинът е един човек и българин като Панайот Хитов.

П. Хитов: Признавам, не разбирам това искане на бай Раковски. Ако е възможно, кажете ми го по-простичко и по-ясно.

Непознатият (сваля навущата си и взема писмото, залепено с пластир за кожата): Той го казал сам. Но нека да попитам още едно нещо. Друго писмо от Раковски получавали ли сте?

П. Хитов (със смях): Не. Не съм получил още дори настоящето...

Непознатият (настойчиво): Зимъс или в ранна пролет не донесоха ли друго?

П. Хитов: Освен далечни слухове, нищо не е идвало от бай Раковски, от полка му, от нашите момчета в него, от Белград въобще.

Непознатият (прекръства се печално): Тогава нека да кажем: „Бог да прости Петър Нинчев!“ За да не е донесъл писмото, значи не е и между живите. Царство му небесно на този честен юнак!...^[4] Ето писмото, войводо. Нека научите всичко направо от нашия общ върховен началник.

П. Хитов (повъртява безпомощно писмото из ръцете си — по това време той все още е напълно неграмотен^[5]): Ще те помоля, кръстник, прочети го ти!

Бяно Абаджи (разпечатва писмото и чете):

„Чуйте, братя българи, и вие, храбри планински юнаци, моите думи! Бъдете юнаци, бъдете готови, бъдете весели. Ходете до Петровден по планината и чакайте онова време, което очаква всеки из нас. Приготовлявайте се. Около Петровден аз ще ви изпровода един човек, който ще

да ви разкаже що трябва да се работи. Отечеството ни скоро ще се освободи. Пригответе се!“^[6]

П. Хитов (прекръства се благоговейно): О, господи!... Доживях и тази радост... Как беше, как беше, кръстник? „Отчеството...“

Бяно Абаджии (като чете от писмото): „Отчеството ни скоро ще се освободи.“

П. Хитов: Свети боже, помогни ми да доживея до лятото, пък след това ако ще — на парченца да ме направят...

Непознатият (нескрито развълнуван от тази проява на родолюбие): Мога ли да предам на върховния ни началник, войводо, че вие?...

П. Хитов (прекъсва го): Нека разчита на мене като на самия себе си. На мене и на юнаците от моята дружина!

Поговориха още малко и се разделиха — гостът и поп Юрдан слязоха надолу по боаза, а Панайот Хитов се шмугна в храсталаците. Като ги изпрати, Бяно се върна и седна на обичното си място покрай сергията. Докато беше разговорът, той с всички сили се бе старал да не издаде колко объркан и безпомощен се чувствуваше, откакто си отиде Яна, как цели месеци бе прекарал тук като отшелник и с цяла пустиня в душата си. Сега обаче не беше същото — след прочитането на писмото и той заедно с кръщелника си бе усетил дълбоко в себе си да проблясва някаква нова светлинка...

^[1] Днес може да се каже, че това е основната грешка в стратегическия план на Раковски, намерила отражение още в първите три изречения на Плана: „Народний дух навсякъде е приготвен за въстание против турков. На това се отдавна работило, а особито тая последна година. Приготовление се е състояло в том, всеки да си купува оръжие, барут и куршуми, до колко му е било възможно.“ Както се е изяснило в същата и в следващите години, именно подготовката — организационна и материална — е била крайно ниска или изобщо не е съществувала. ↑

^[2] Малко отклонение от хронологията: Раковски действително е изработил своя „План за освобождение на България“ в края на 1861 г.,

но създаването на „Привременното българско началство“ е малко по-късно от описваните събития — на 15 юни 1862 г. ↑

[3] Гледището на Хитов е предадено дословно: Спомени от хайдутството. С., ДВИ, 1975, стр. 38. ↑

[4] Името на споменатия Петър Нинчев, един от ранните куриери на Раковски, не може да се открие никъде в историческата литература — той е един от хилядите „незнайни воители“ на българските националноосвободителни борби. Прадядо е на автора по майчина линия. По семейно предание е бил буден и родолюбив българин от Ново село, Видинско (да не се бърка с Петър (Петруц) П. Нинчев, чийто паметник още стои и може да се разчете в гробищата на Ново село, който е син на куриера и прекръстен от Нинчо на Петър след гибелта на баща му), поставил се доброволно в услуга на Раковски и използван от него за пренасяне на тайната революционна поща. През зимата на 1861–1862 г. е бил изненадан от турците точно когато прегазвал ледените води на р. Тимок откъм Сърбия, но успял да унищожи пренасяните писма. Ядосани, че са изпуснали важната кореспонденция, турските гранични стражи го заклали още там, на брега на реката. ↑

[5] Панайот Хитов е навярно един безпрецедентен случай в писмеността. Той се научава да пише едва в 1868 г. (38-годишен!) като емигрант в Сърбия от младия тогава, но образован Григор Начович. Едва се запознава с азбуката и именитият войвода веднага написва спомените си: „Като додах у Белград, залових са да са уча да чета, пиша, защото не знаях нищо от читани, писани, и тъй като понаучих малко, и зех, та написах отчасти моето патувание, откакто съм излезал от дома си.“ Ръкописът му попада в ръцете на Л. Каравелов, който веднага оценява какво изключително богатство е той, редактира го и го издава (април 1873). Така се раждат спомените на Панайот Хитов („Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи“), които още веднага и до днес повече от столетие по-късно, заемат едно колкото почетно, толкова и уникално място в българската, а може би и в европейската литература. ↑

[6] Текста на писмото предаваме дословно по Моето пътуване..., но трябва да се предположи, че той не е автентичен, а е възстановен от Каравелов по приблизителните спомени на Панайот Хитов. ↑

10.

*Благодарение на покойния наш знаменит
съотечественик Г. Раковски тези народни
чувства се възродиха днес в сърцето на всеки
български хайдутин, който отива в Балкана не да
убива и обира търговци, но да търси случай да
пролее благоволно кръвта си за свободата на
милото ни отечество.*

В. „Дунавска зора“
(Браила, 7. VI. 1869)

Още зашеметен от разговора с непознатия и с чувството, че писмото, мушнато надълбоко в пазвата, изгаря снагата му, Панайот Хитов само кимна на стражите и продължи нататък. Знаеше пътя, но го водеха и шумовете — сподавена весела гълчава и оживени гърлени мъжки гласове. Надникна през шубраците. Момчетата играеха на „дълга кобила“ и цялото им внимание бе погълнато от съперничеството: на тридесетина крачки бяха забили в земята колче, украсено с празна кратуна (това навярно наподобяваше заптие или изобщо враг) и се редуваха да го замерват с тежка тояга, дълга около два аршина^[1]. Макар да знаеше отнапред победителя в състезанието (Дядо Желю нямаше равен на себе си в точността на замерването с тояжката, като неведнъж бе прилагал изкуството си и върху истински турски глави), всеки друг път войводата щеше да остане да погледа — да се посмее на неудачниците и да се порадва на сръчните. Всеки друг път, но не и днес — сега той надрастваше самия себе си и не му беше до игри.

Като го видяха, хайдутите от дружината отначало поискаха да го въвлекат във веселото състезание, но после забелязаха непривично тържественото му лице и странността на погледа — в едно и също време по-смръщен и по-радостен от когато и да било, — та не само се отказаха, но и сами изоставаха „дългата кобила“. Наобиколиха войводата, заваляха и първите въпроси:

— Добра вест ли носиш?...

— Що ти каза поп Юрдан?...

— Пак ли гаджалите са изгорили някому душата?...

Панайот Хитов не отговори веднага. Седна на полянката, побутна с палец калпака си нагоре и заповяда:

— Извикайте и стражите. Трябва всички да чуят, цялата дружина.

Събраха се и по негов знак насядаха наоколо.

— Братя! — започна той; искаше му се да говори простичко и убедително, както пратеникът на Раковски, но гласът му неволно звучеше развълнувано и някак важно, тържествено. — Братя, искам да ви известя, че от този час нататък нашата хайдушка дружина престава да съществува. — Разнесоха се ахвания, слисани ругатни и „Ама как тъй?...“, но той ги прекъсна с предупредително и властно вдигане на ръка. — Не ме разбирайте погрешно. Дружината ще съществува, но тя няма да е повече хайдушка. От днес ние ставаме бунтовници и бойци за народна свобода, а не както досега просто хайдути.

— Не разумявам особено ясно, войводо — каза някой.

— Ще ви обясня, затуй ви събрах.

И Панайот им разказа всичко от край до край, после даде на Хаджи Димитър — той като че бе най-грамотен в дружината — да прочете и писмото; от вниманието му не убегна, че докато четеше, гласът на Хаджията потреперваше. Когато мина и това, войводата приключи:

— За себе си аз съм решил, братя. Георги Раковски ми показва една по-велика цел от нашата, досегашната, и аз дадох дума пред себе си да ѝ се посветя докрай. Не искам да насилвам никого от вас — който желае, нека ме последва в новия път, който обаче не желае, няма да го задържа силом под байрака на дружината и тозчас ще се разделим с мир и разбирателство.

— Искан ли умуване, бай Панайоте! — рипна веднага на нозе Хаджи Димитър. — В сравнение с туй, което пише Раковски, нашето изглежда дребна мъстителност и кокошкарство. Води ни на битка за свобода, войводо!

Имаше и други, които да се палеха като него, но неколцина останаха по-сдържани. Дядо Желю Чернев се осведоми делово:

— Как го виждаш това новото, войводо?

— На първо време ние ще си гледаме работата както досега, само че с една разлика — от онова, що вземаме от турците, ще отделяме каквото ни е за храна и барут, останалото до последната пара ще да отива за делото...

— Аха! — подхвърли уж на себе си, но достатъчно високо, за да бъде чуто от всички, Никола Аджема. — Ще си излагаме кожата на куршумите заради тоя, дето клати гората...

Панайот предпочете да се престори, че тези думи не са стигнали до ушите му. И продължи:

— Нашите братя са зле с парите, нямат за оръжие. Затуй ще ги вземем от гаджалите и ще ги даваме тям. А когато екне тръбата на въстанието, ще се влеем във войската и с нея ще се сразим с турчина.

— Приемам — каза Дядо Жельо. — Българи сме, не бива да посрамяме юнашкото си име и паметта на дедите си.

Един по един всички се присъединиха към него. Последни дадоха думата си Никола Мавродиев и Никола Аджема; дадох я, но се усещаше, че донейде го правят от безизходност — какво можеха да вършат само двама, извън дружината?

Не му стана приятно на Панайот, че имаше хора да се колебаят, ала той премълча, не даде глас на чувствата си. И заповяда:

— До един час да сме се нахранили и всеки да е проверил оръжието си, да е сложил сух барут на чакмака.

— Къде ще ни водиш, войводо — попита Яни банскалията.

— На изток. Ще заложим пусия на Чалъкавак. Дочувах, че напоследък султановите хазнатари избягвали нашия балкан и предпочитали да избикалят през оня проход. Пипнем ли хазната, много български юнаци ще бъдат по Петровден с нови пушчици в ръце...

И наистина след точно един час войводата даде знак да стават. Обаче Божил Бафоли — тъй викаха на своя другар от Сливен Божил Бахов — го спря:

— Хаджията те моли да почакаш още малко, войводо.

— Да почакам ли? — свъси вежди Панайот; мисълта, че ще започне новото дело с отлагане, го раздразни. — И защо да почакам?

— Иди да го видиш — засмя се Божил. И добави: — Заслужава си да се види, войводо...

Нещо хитро и шеговито в гласа му накара войводата да го послуша и той отиде да потърси най-младия от своите хайдутини.

Намери го по-настрана, почти до края на полянката. Разголил се до кръста, хаджи Димитър се бе посветил на едно чудновато занятие — изписваше с барут някакви букви и знаци на ръката, горе, малко над лакътя. Панайот Хитов надникна иззад рамото му. На ръката имаше изрисувани пищов и кръст, а между тях „Х. Д. — Слив.“.^[2]

Хаджи Димитър усети присъствието му, извърна се, видя го, пък каза извинително, като показваше с очи изписаното „Слив.“:

— Не стигна мястото, бай Панайоте...

Имаше нещо обезоръжаващо в това „Не стигна мястото, бай Панайоте“, та войводата за малко се обърка и почуди какво да прави. После обаче си спомни на каква пътека бяха стъпили през този ден, затова се постара думите му да прозвучат сопнато:

— Че баш сега ли намери!...

Отговорът на момъка напълно го порази. Хаджията каза сериозно:

— Баш сега, войводо. Днеска за мене е нещо като второ рождение. И сърцето ми пожела да го отбележа, този ден...

На това вече Панайот Хитов не намери какво да каже. Изсумтя неопределено — този звук би трябвало да означава „Хайде, гледай поне да свършиш по-скоро!“ — и отиде да почака при другите момчета. Всъщност не загубиха много време; Хаджи Димитър беше завършил „работата“ си, та сега само се поизчисти и облече, затегна сияхлъка на пояса и след минути беше при тях. Войводата определи в какъв ред ще се движат и потеглиха.

Когато бяха в местността Сухи дял към Котел, Яни, който вървеше на стотина крачки пред дружината, даде знак за близка опасност. Момчетата се разпиляха по разни укрития, само войводата и Стоян Папазов с пълзене отидоха до челния страж. Яни им показва напред — от другата страна на пътя се виеше синкав дим и се мяркаха неколцина въоръжени мъже с турски дрехи.

— Не мога да ги разбера сеймени ли са или шайкаджии някакви — прошепна войводата. — Ама каквито и да са — ще ги ударим! Нека те да станат първия курбан на святото ни дело.

Той остана там с банскалията, а Стоян се върна все така крадешком да предаде разпореждането му на останалата дружина. От укритието си войводата видя как майсторски се придвижваха момчетата и в сърцето му трепна доволство — дългите месеци на

битки и изпитания не бяха преминали напразно! Когато се увери, че всички са заели определените им места, Панайот Хитов запрегна чакмака на пушката си, изправи се и като правеше с пръсти фуния около устата, извика с онзи глас, от който в конака и насън се стряскаха:

— Дуур!... Сияхларънъдъ атън!...^[3]

Противно на заповедта, турците отсреща в същия миг се разбягаха. Току до Панайот изгърмя една пушка — нетърпеливият македонец не бе проявил желание да ги види как се изпокриват из шубраците. Веднага след него блъвнаха огън и олово още две пушки — на Хаджи Димитър и на Стоян Арnaudов. След това всичко се укроти и може би четвърт час не се видя някой да помръдне нито от едната, нито от другата страна. Опитни в този род схватки, хайдутите търпеливо чакаха — не можеше при такова мигновено бягство враговете да не са забравили нещичко, все щеше да им се прииска да си го приберат. И наистина подир известно време се показва една чалма, огледа се насам-натам и на пътя се прокрадна човек. Стоян Папазов и Божил Бафоли вдигнаха пушките, но войводата ги спря:

— Чакайте, момчета, ще го опала аз!

Изпразни пушката си. Чалмалията се завъртя около себе си и се прекатури назад в шубраците.

Мина нов четвърт час, след него още един — никой не се показваше, нито клонче помръдваше. Панайот не знаеше какво да мисли: дали бяха турци, които вече са имали случай „да му ядат попарата“, или българи — горски юнаци, ала аджамии в занаята? (Понататък щеше да се окаже, че второто предположение е било вярно — стреляли са и даже са ранили двамина от четица по-неопитни хайдути, водени от Иван Марков от Котел и байрактаря Инан Инджето от габровските колиби Карахасаните.) Колко, време щяха да стоят така и да се дебнат?

Постепенно в него се надигна гняв — не беше той довчерашият хайдутин, привикнал „на две и двеста“: и на дълго криене, и на яко бягане. Не, войводата вече се усещаше друг, променен, различен — човек и войник, комуто не прилягат нито криенето, нито обръщането на гръб. И като му прекипя, Панайот Хитов се изправи с цял ръст и викът му огласи целия Сухи дял:

— Хей, ако сте сеймени, излезте от шумата и елате да премерим юначеството си. Или вие, или ние! — Допреди няколко часа тези думи щяха да му се видят предостатъчни, сега обаче нещо в него напираше да подчертае отликата от предишното. И като не знаеше как другояче да го изрази, войводата добави все така гръмотевично: — Ние сме *народни хайдути*... Свобода или смърт!^[4]

[1] В историческия си очерк *Хайдути* (С., ДВИ, 1967) Ив. Богданов описва тази и други военизирани игри на хайдутите като „кленза“ — хвърляне предмет на определено място и разстояние, „куцан гражд“ — умение да се ходи на един крак, „прескочи кобила“, а също състезания по стрелба, хвърляне камък, борба, преодоляване на препятствия от различен характер и пр. Не е посочен източникът на сведенията. ↑

[2] Наличието и описанието на татуировката — автентични. ↑

[3] „Стой!... Хвърли оръжията!...“ (тур.). ↑

[4] Целият повик на Панайот Хитов — автентичен. Поради същата липса на революционен речник наскоро след описваните събития хаджи Димитър ще заяви (в присъствието на д-р Иван Селимински) на един румънски министър: „Аз съм политически хайдутин.“. ↑

ТРЕТА КНИГА
„... ТАМ БУРЯ КЪРШИ КЛОНОВЕ, А САБЯ
ГИ СВИВА НА ВЕНЕЦ...“

ПЪРВА ЧАСТ

ВИХРУШКАТА НАБИРА СИЛА

Х. Ставревото въстание е важно за нас не само защото х. Ставри е родом от Сливен и защото сливенските революционери са били готови да повдигнат въстание в града..., но и защото то може да се счита за преход на организираното донейде хайдутство към същинско революционерство.

Д-р Табаков, т. II

Предателят е ужасно същество, гадна и скверна човекоподобна хиена.

Филип Тотю

Когато бедата е на върха (си), тя е по-близо до бога и когато нуждата е близо, то и помощта не е далеко. Тайните закони божии са неуловими за ума ни.

Филип Тотю

1.

Самота със самота не винаги се схожда.

Едно е да си сам горе, на Барите. Там душата ти сякаш се разтваря в природата и природата се разтваря в душата ти, та те стават едно цяло — а кое живо същество ще почувствува самота, щом носи в гърдите си цялата природа? И даже повече: понявга даже появяването

на друг човек — бил той мющерия, съсед или приятел от града — те подразва вътрешно, защото пресича и разваля магията на единството ти с природата.

Съвсем друга е самотата тук между тези четири стени. Да си чувал уж строгия, пък ласкав глас на баща си, няколко десетици години да те е срещала всеотдайната обич на жена ти, да е кънтяла веселата гълчава на децата ти — най-звучната от всички песни, пък сега стъпките и погледът ти да срещат само сива немота и студено безлюдие — това даже не е самота, а пустош!...

Такива или подобни мисли пъплеха и се боричкаха из главата на Бяно Абаджи, докато с димяща лула между зъбите, със сплетени на гърба ръце и отпуснати тежки рамене тромаво пристъпваше из запустелия си дом, раздвояваше се между зловещия екот на стъпките си и сенките на обичните му люде и се чувствуваше безнадеждно сам и излишен.

Като напрегна воля, Бяно се насили да се отърси от сковаващия възел на тези мисли, наложи си да си припомни за какво всъщност беше слязъл от планината. Ах, да, за дрехите беше: лятото тази година избърза незапомнено рано — ето, края на април е, а ще речеш, че вече сме загърбили Петровден, — топликът изпълзя нагоре чак до Барите и го свари без кат по-леки дрехи. Да, също и храна трябваше да си понакупи, горе, кажи-речи, една неделя караше само на тархана... Щом си постави цел и задача, старият човек се разчевръсти. Отиде до раклата, където държеше накатани между орехова шума дрехите си и...

И в този момент чу протяжно скърцане — някой влизаше в двора. Без да чука — както изобищо се влизаше в дома на Силдаровци. В сърцето на Бяно трепна радост: който и да беше нечаканият гост, щеше да внесе живот, човешко присъствие. И възрастният мъж почти изтича към хаета, облегна се на оградата. Да, не се е бил излъгал — като затвори грижливо вратата зад себе си, гостът уж спокойно, но и някак стеснително закрачи по калдъръма към къщата. Първото, което Бяно забеляза — и което го порази, — бяха дрехите му: черните опънати потури, елекът, високо стегнатият тъмен пояс и гайтанлията салтамарка издаваха човек откъм Родопите, пък от този южен край Бяно нямаше нито мющерии, нито даже познанства. Сетне му се набиха в очи ръцете на госта — силни, някак прекомерно развити, те

висяха като същински топузи край тялото му. Един далечен, много далечен спомен трепна в съзнанието на стопанина. И само като зърна чертите на лицето, той с неясен вик на устните и с разперени за прегръдка ръце се втурна надолу по стълбите:

— Паскале!... Братко!...

Но гласът на другия — хем ласкав, хем притеснен — го превари:

— Грешаш, чичо Бяно. Не съм аз Паскал, а синът му, Никола...

Тези думи не спряха Бяно Абаджи. Той притисна новодошлия до гърдите си, после, уловил могъщите му рамене, го поотдалечи от себе си и го огледа. И странна усмивка се хлъзна по ръбатото му лице:

— Вярно, не си Паскал — каза. И прихна в смях: — Но и Николчо не си, поне онзи Николчо, когото видях преди шест-седем години в Браила. Налял си се с мускули и мъжка сила, юнашки мустак си завил — е, нямаше как да не те сбъркам с баща ти. Пък сега влизай, влизай, Никола. И нека е благословен часът, когато реших да сляза от Балкана до този обезлюден дом. Влизай и се разположи като мой син. Имаш много да разказваш: като се захване от вести за баща ти, моя побратим, та... та, да речем, до тези южняшки дрехи отгоре ти.

Понечи да го поведе, но не успя да го помръдне от земята: по снага и тежест, синът наистина бе заприличал на баща си.

— Ще ме прощаваш, чичо Бяно, ала... С една дума, имам другар и спътник със себе си, тежи ми да го оставя да...

— Как ще го оставиш, човече?! Викай го тозчас при нас. Тук е християнски дом, гост от вратата не се връща нивга. Викни го веднага!

Никола Паскалев доведе спътника си, Бяно веднага го позна. И неясно предчувствие за приближаваща злочестина стисна в костеливи пръсти сърцето му, обаче тогава се намеси житейският му опит, та му помогна да прикрие истинското си преживяване зад яко мъжко ръкостискане и недотам сполучлива усмивка. Защото вторият гост беше хаджи Ставри хаджи Койнов и появяването му в Сливен можеше да означава само едно — избухване на онази буна, която не сполучи преди две години. А Бяно Абаджи знаеше: отделният българин може да беше готов за въстание, но не и народът в неговата цялост. Пък сполука в една битка срещу турската царщина е немислимо да се чака от отделни юнаци, пък ако ще всеки от тях да е сам по себе си един Крали Марко...

Извади едно-друго за почерпване и насядаха. Първата дума на хаджи Ставри беше да запита за Найден и Бяно го възхвали в себе си — тази кръглолика, мургава и с надвиснали над очите дебели вежди издънка на джинса Койноолар можеше да страда от лекомислие или да нямаше дарбата да си дава вярна и точна преценка, ала неблагодарността положително не беше между отличителните му черти. Стопанинът го осведоми за всичко, което се бе случило подир онова трудно спасяване на хаджи Ставри, после попита на свой ред, като се постара да вложи в гласа си нещо като най-обикновено любопитство:

— Е, какво, момчета, ще въставаме ли?

— Ще ме прощавате, господин Силдаров, ала по моему трябваше другояче да попитате: ще се освобождаваме ли от проклетото османско иго? Че въстанието е, знаете, само път към целта... — Хаджи Ставри се засмя самонадеяно и зъбите му бляснаха сред смуглото лице. — Човек не казва „ще забъркам тестото“, а „ще пека хляб“...

Бяно отвърна на усмивката му с усмивка — искаше му се да бъде шеговит, пък тя излезе някак си крива и двусмислена — и се задоволи да подхвърли:

— Така е, хаджи. Само че същият човек, преди да се залови да пече хляба, проверява има ли дърва за пещта и замесва тестото в нощвите.

Мислеше, че с това предварителният разговор ще завърши, но се излъга — хаджи Ставри му каза сериозно:

— Напълно сте прав и чест ви прави, господин Силдаров, че тъй, оглеждайки нещата от всички страни, размисляте за свещеното дело. Не се засягайте, но в това отношение не ви отстъпва и нашият върховен началник господин Раковски. При него в Белград са се стекли доброволци от цяло Българско, а чрез такива като мене той следи навсякъде готовността на българина.

— И тя е...?

— Чака само искрица, господине, само искрица! — възторжено рече гостът. — И нишките отвсякъде се събират в ръцете на Привременното българско началство...

— Какво? — не чу добре Бяно. — В ръцете на...

— Привременно българско началство с Георги Стойков Раковски начело. Той го създаде и изгради, за да не бъдем паплач и голямо множество, но без връзка, всеки град и село сами за себе си, а единни, като истинска народна българска войска^[1]. И ние се надяваме, не, убедени сме, че утре в битката за свобода мястото на сливналии няма да остане празно...

Имаше неизречен въпрос в тези последни думи, но старият човек предпочете да не го е забелязал — би казал обезкуражаващи неща, пък животът го бе научил, че най-тежко е да нараниш надеждата на другия. И се задоволи да рече:

— Тук има хора, които се стягат за, хм, кървавото хоро още от две години, комай ще е най-добре да ви свържа с тях. — Той забеляза как думите му за „хора, които се стягат“ предизвикаха огнец в очите на двамата. — Анастас хаджи Добрев...

— А, помня го! — вметна хаджи Ставри хаджи Койнов.

— ... който ги учи на талим, делията поп Юрдан, дето е превърнал къщата си, че и олтаря на черквата си в скривалище за оръжие и джепане... Да ви свържа с тях, думам, пък сетне ти, Николчо, надълго и нашироко ще ми разкажеш за баща си и за всичко по вас.

— Надяхме се да поговорим и с директора Доброплодни — многозначително подхвърли хаджи Ставри. — Опитът ни научи, че народът тръгва с повече вяра, когато го водят учителят и свещеникът...

Бяно го изглежда замислено — в родолюбието на Сава Доброплодни той не се съмняваше, но никак не го виждаше начело на народа с пушка и ятаган в ръце. Ала и това преглътна, не му даде глас. Вместо това каза:

— Ще трябва да го търсите към Варна. Сега ръководител на Сливенските училища е отново Добри Чинтулов.

— Чинтулов? Не е ли онзи, чиито песни...?

— Същият. И затова, ако слушате мене, не го забърквайте във въстаническите работи.

— И защо? — трепна хаджи Ставри и дебелиите му вежди се огънаха нагоре.

— Защото с шишане в ръка той ще чини по-малко от кой да е чирак или калфа, а полезността му като будител на народната свая с неговите „Къде си, вярна ти любов народна“ или „Вятър ечи, Балкан

стене“ не може да се равни с хиляда или десет хиляди най-добри нишанджии.

— Не съм съгласен с това — поклати глава гостът. — Човек като Чинтулов ще ни е полезен не като нишанджия, а именно с дарбата си да прави от обикновените човеци мъже и от мъжете — юнаци. Само като се чуе, че е посред бойната редица, мало и голямо...

Не довърши. Но и Бяно не прояви голямо любопитство за продължението. Той се надигна от мястото си и тръгна да събира избраниците.

* * *

Теглеше глътчици дим от лулата и ги слушаше. А в словата им всичко бе като по мед и масло: хаджи Ставри рисувахе картина на всенародна готовност и стройна подредба от утрешните редови бойци до върховния началник Раковски („Как могат да го вярват Анастас и поп Юрдан? Ами че ако я имаше, тази подредба, сега, в последния час ли щяха да узнават за нея сливенци?“), за строго и в подробности изработен план; Никола Паскалев пък чертаеше ходовете на самото въстание — щом заплющи бунтовното знаме над старопрестолния Царевец, русчуклии ще ударят така и така, шумналии ще им помогнат ето как, сливналии ще хванат този и този път, казанлъчани... Говориха двамата вестители и си казаха своето, сетне потърсиха мнението на събеседниците си. А не бяха още затворили уста, когато поп Юрдан и Анастас хаджи Добрев скочиха на крака и така бурно заговориха в един глас, че херодаята на Силдаровци, бунтовно убежище още от Алтънлъ-Стойново време, отекна гръмовно — да ги слушаше човек, трябваше още сега, тази нощ да се прогласи въстанието. Поп Юрдан сипеше възхвали за събраното у него оръжие, та думите му звучаха, сякаш разполагаше с пушки поне за десет хиляди души. Анастас хаджи Добрев, от своя страна, въздигаше до небесата юнаците от сливенската дружина, описваше талимите им, стегнатия им воински ред в упражненията и изпитните, не пропусна и новото знаме на дружината, което щеше да води сливналии към победите.

Говориха, що говориха двамата родолюбци, наддумваха се даже, но все пак скоро-скоро млъкнаха — що може да приказва човек, който

ни бройка може да назове, ни точно име? И тогава Хаджи Ставри хаджи Койнов усети, че другите двама в херодаята — стопанинът на дома и главният учител — изобщо не бяха отваряла уста. И ги запита:

— А вие, господа? Защо не чух и вашето мнение?

Добри Чинтулов продължаваше да мълчи, та Бяно се принуди да извади захапката на лулата от устата си.

— Първом ми се ще да запитам нещичко тези двамината — каза, като говореше за свещеника и учителя. — В последните шест месеца, нека да е от Свети Архангел досега, колко пъти са излизали на талим момците на господин хаджи Добрев?

— Е, какъв талим посред зима? — пресилено се засмя Анастас. — То беше сняг до пояс...

— И все пак колко пъти ще се съберат, господин учителю?

— Да речем, веднъж-дваж есенес и още толкова сега, през април.

— И до колко юнака може да се разчита, че ще брои сливенската дружина?

— Надявам се да са около двеста.

— А сега един отговор и от тебе, дядо попе. На талим юнаците са с тояги в ръце. За колко от тях вярваш, че ще бъдат с пушки и достатъчно джепане, когато се развее знамето на буната?

— Че знам ли... — смути се поп Юрдан. — Може трийсет, може петдесет...

— Това е — сви яки рамене Бяно и захапа отново лулата си.

— Това е, това е! — с непривична за него невъздържаност кресна неочаквано хаджи Ставри. — Разбирам накъде биете, ами поне имайте доблестта да го кажете направо, господин Силдаров!

— Тук не става и дума за доблест, за „биене“ нанякъде. — Бяно Абаджи не се поддаде на раздразнения тон и продължи разумно и спокойно. — Вие се готвите да подхванете нещо, в което залогът ще е животът на най-добрите, най-юначните, най-събудените български момци. Но не гледате на нещата в очите, а се палите от собствените си думи. Ето, нашият Сливен си е открай време твърдина на българщината. А колцина се оказа, че ще тръгнат да сразят турската царщина? От цял дваисет и пет хиляден град не повече двеста, всъщност само едва-едва подготвени за битки, и от тях едва трийсет или петдесет ще са с пушка в ръка. Това е, за което исках да ви отворя

очите. А щом е то така в Сливен, отсъдете сами как ще е от понесъбудените или по-притиснатите от турците градове и села.

— И не си правете погрешна представа за силата на Турция, господа — внезапно се обади Добри Чинтулов. — Може да е разядена от леност или изостаналост, но Турция не е хилава и немощна. Живях аз дълго в Русия, видях каква чутовна сила и какви опитни пълководци бяха под скиптър на царя и въпреки това в Кримската война...

— По-добре не споменавайте Кримската война, господин учителю — намеси се сухо Никола Паскалев. — Тогава турците си приписаха победата, но всички знаем кой я извоюва.

За малко се възцари тишина, после хаджи Ставри се обади тежко:

— Разбрах думите ви господа. И тревогите ви разбрах. И виждам, не са те подсказани от някаква си плашливост, а от здрав разум и житейски опит. Има едно-едничко нещо, което вие не вземате под преценка, господа, и затова изпадате в самозаблуда. Говоря за готовността на българина. Казах ви вече многократно: българинът е готов от години и има нужда само от две неща — от ярък пример и от опитни военачалници. Тези чети, независимо дали по петдесет, или по двеста души, ще бъдат примерът, подир който ще тръгнат хилядите. Или вие искате да ме убедите, господа, че такива здрави български селища, като Градец или Медвен, като Жеравна или Ичера, като Нейково или Котел, ще останат настрана, ако видят сливенските юнаци да са се вдигнали срещу поробителя? Не, не, не допускам даже в мислите си подобна изневяра на народните идеали. Виж, за другото може би сте прави и благодаря, господин Чинтулов, че с думите си за Русия ми го подсказахте. Нали разбирате, говоря за опитните пълководци. Ние наистина имаме думата на Панайот Хитов, Дядо Желю, моя верен Найдено и другите, но одева, когато правехме равносметката, ги позабравихме.

— Панайот войвода не е чакал Гергьовден и отдавна е излязъл — вметна на това място Анастас хаджи Добрев.

— Но той не е известен, че буната не е вече едно смътно и далечно намерение, а събитие, което чука на портата. — Хаджи Ставри се окашля без нужда и продължи някак по-тържествено: — И така, нека да приключим, господа. С божията помощ — на това място той се прекръсти и другите последваха примера му — въстанието ще се

вдигне в средата на юни. Кога точно — това ще ви известя от Търново, накъдето отивам още нощес. Както виждате, времето дотогава не е малко... стига да не го пропилееете. Какво очаквам от вас ли? Да съберете пак момците и да подновите с още по-голямо старание талима. Да проверите наличните пушки и джепане и чудеса да сторите, но да ги умножите до юни. И най-сетне — да влезете в свърз с Панайот Хитов войвода, та щом дойде лозинката от мене и четата потегли към Търново, той още от първия ден да застане в челото ѝ заедно с опитните си и калени в бой люде.

След малко се разотидоха. Подир последните стегнати и пламенни думи трябваше да искрят като жарава, току-що раздухана от меховете, пък шестимата изглеждаха по-скоро кахърни, умислени.

[1] В интерес на романа тук допускаме малко нарушение на хронологията. Описваните събития са към м. април 1862 г., тъй наречената „Хаджи Ставрева буна“ избухва на 13 юни, а Раковски създава Привременното българско началство и Втората легия на 15 юни. ↑

2.

Прави били да не са с ведро лице — уж за празник се стягаха, пък то излезе едно нищо и половина.

Наистина Анастас хаджи Добрев отново разпали сливенските юнаци, та под байрака му, въоръжен кой как можал, кой как намерил, пак се наброиха — нейде между двеста и триста момци^[1]. Когато обаче дойде вест от хаджи Ставри да се вдигат, изведнъж пролича колко е била недоопечена работата. Първо вестоносецът закъсна, та пристигна вечерта на 13 юни — същия този ден, когато четата трябваше вече да е далеч на север, в лясковския манастир „Свети Петър и Павел“, посочен от хаджи Ставри за сборно място на въстаниците и за прогласяване първия ден на свободата. Погледите съвсем естествено се отправиха към Анастас хаджи Добрев, но той благородно се отказа да поведе сливенските бунтовници и така да впише заведи името си между най-славните синове на града под Сините камъни: той си признаваше, че му липсваше опит, за да застане начело в утрешните битки. Пък с онзи, в когото всички имаха вяра и на когото се бяха спрели още в разговора с хаджи Ставри и Никола Паскалев в херодаята на Бяно Абаджи, все още не бяха се свързали. Обърнаха се към други, които имаха за по-изпечени в бунтовните работи — например Паскал от Глушник, — но и те отказаха; едно било да завардиш път или да бастисаш злочинник — казваха, — съвсем друго да водиш войска срещу войска. И тогава Гарибалди направи единственото, което му оставаше — разпрати хора във всички посоки да търсят по-достойния — войводата Панайот Хитов. Да, но дните минаваха в чакане, губеше се безценно време, а от войводата — нито хабер, нито следа. Пръв не издържа Тодор Бочоолу:

— Вие може да имате време за губене — отрязва изкъсо, — аз — не! Какъв байрактар съм аз, ако сега не съм до войводата си?

И като забра още неколцина от най-нетърпеливите, пое нагоре през Балкана. Даскал хаджи Добрев не ги спря.

Измина почти неделя, когато пратениците му най-сетне откриха войводата Хитов. И се разбра защо толкоз време не бяха успели да влязат в дирите му — Панайот с юнаците си цели пет денонощия се е

спотайвал в непроходимите лесове на местността Дял край Котел и дебнел минаването на турската поща... За чест на войводата трябва да се каже, че той още начаса потегли към Сливен, за да оглави въстаническата чета, като без колебание заряза отдавна подготвяния удар.

В Сливен Панайот Хитов с дружината си пристигна едновременно с втори пратеник на хаджи Ставри: тъй като търновските турци отдавна били подушили готвената буна и още от първия ден изпратили срещу нея огромни сили, които настъпвали към Лясковския манастир от всички страни, пък и небето се отвърнало от въстаниците, като плиснало върху им проливен дъжд, хаджи Ставри, Никола Паскалев и Тодор Бочоолу взели решение да променят първоначалния план, като потеглили с войниците си през Капиново и Габровския балкан към местността Бедек. Там хаджи Ставри щял да чака да се съберат под знамето му въстаниците от Габрово, Котел, Сливен, Татар Пазарджик и другите готови за бран градове и села.

— Бедек! — кимна на това място Панайот Хитов. — Зная го къде е. Пада се Бедек на североизток от Бузлуджа. — После грамадните му мустаци помръднаха недоволно: — Абе то не е най-сгодното място, което можеше да се избере, но щом голямото началство го е избрало...

И направи един жест — едва забележим, но напълно ясен за момчетата от дружината. След малко Никола Аджема вече бе издигнал байрака над главата си и бе потеглил нагоре по пътеката. Подир него се проточи върволица — хайдутите и сливенските „волентири“ тръгваха да се присъединят към въстаниците на хаджи Ставри. Извънредно краткото време между получаването на сведенията, вземането на решение и започването на действията свари неподготвени мнозина измежду сливенци; имаха се за готови, но не бяха чак дотолкова, че начаса да поемат към битките. Между изненаданите беше и сам учителят Анастас хаджи Добрев. Но и той, и другите не се поколебаха, а веднага заеха място в редицата и закрачиха зад войводата и развитото хайдушко знаме. Гарибалди дори тръгна по алафранга панталони и пристегнати чепици, доста от останалите също не свариха да се преоблекат, да се преобуят в цървули и навуца или да грабнат от къщи готовите си вързопчета.

Уж бяха се готвили отдавна за тези решителни дни — преходи бяха правили по Балкана и бяха играли на талим из боазите, — пък

сега изведнъж пролича какво значи да се готвиш и какво — да си готов за борбата; докато хайдутите на Панайот Хитов крачеха неспирно и сякаш не познаваха що значи думата умора, волентирите един по един захванаха да окапват. Един измежду първите беше сам Анастас хаджи Добрев — нему се разраниха краката от неудобните обуца, та ще не ще, дърпаше колоната назад и си заслужи по-късно войводата да го вземе малко на подбив^[2]. И това продължи, докато Гарибалди събу и захвърли скърцащите си нови кундури и удари бос по планинските пътеки, а от краката му дълго оставаха червени следи по пръстта и камъните...

Случи се обаче още до вечерта да разберат, че чак толкова бързване не им е било необходимо. Следобед, когато по сметките на войводата бяха пресполовили пътя до Бедек, попаднаха на отделни хора или групички по двама-трима люде от войската на хаджи Ставри, които, плетейки крака от преумора и глад, не ходеха, а се влачеха на юг, за да спасят главите си. Нахраниха и напоиха ги, а сетне ги разпитаха. И ето що научиха:

След като разпратил заповед за събиране на Бедек, хаджи Ставри хаджи Койнов повел и своите войскари нататък. Но всичко било против тях — не само турците, но и самата природа. Господ сякаш бил отприщил небесните язове отгоре им, а турците връхлитали на тях от всички страни, та за осем дни — от 13-и до 21-и юни — дружината едва успяла да стигне, гладна и премръзнала, с навлажнен барут в пушките и роговете, до местността, наречена Киселицата, в Габровския балкан. Тук се сблъскали със сила, която дори и не помислили, че могат да надвият — имало до шестстотин души редовен аскер и към четиристотин — башибозук, всички въоръжени до зъби. Събрали се тогава въстаниците на едно по-прикътано място и се запитали какво да сторят по-нататък. Решението някак си дошло от само себе си — нямало нужда от кой знае каква прозорливост, за да се види, че народът не е готов да се вдигне и че те, шепата храбреци, са просто осъдени на погибел, та затова без много-много спорове се споразумели да се разделят, да се промъкнат през нощта през обръча на обкръжителите и сетне всеки да се погрижи за собственото си спасение. Така и направили.

— Вие къдешни сте? — попита Панайот Хитов, когато ги изслушаха.

Отговориха, че са северняци, но нарочно ударили на юг, зер по техните места сега играели огънът и ятаганът.

— А що стана с началника и байрактаря ви? — беше вторият въпрос.

Бегълците се спогледаха виновно, някои вдигнаха рамене, но един се намери да отговори:

— Те също успяха да се измъкнат от турските клещи, войводо. Заедно се промъкнахме през обсадата и едва подир туй се разделихме. Аз намислих да хвана друма къмто село Казъл агач^[3], да потърся там убежище при един сватанак. А хаджи Ставри и Тодор байрактар рекоха, че ще ударят пета на север, към Влашко и сестрицата Русия. — И добави: — Вярвам да са успели, войводо. Опитни са те и двамата, знаят как да избикалят турските капани.

Анастас хаджи Добрев понечи да попита и за Никола Паскалев, ала се отказа — видя му се, че ще прозвучи като грижа само за личните познати. И повече не разпитваха за въстанието, което щеше да се запомни като „Хаджи Ставрева буна“.^[4]

Настъпи объркване — изведнъж се видяха „ни напред, ни назад“. И без да се уговарят, всъщност сториха точно същото, както войскарите на хаджи Ставри преди два дни — събраха се закуп и захванаха да се питат един друг с очи какво трябва да чинат оттук нататък. Но тогава издигна глас най-ниският на ръст, но най-опитен от всички — Панайот Хитов войвода — и някак си с една дума даде отговор на изречените и неизречени въпроси:

— Няма що да се маете — каза той, като се обръщаше към волентирите от Сливен. — Право в града. И дано стигнете преди депешите от Търново и да сколасате да се шмугнете тайничко по домовете си, че да не разберат господата агаларите, дето сте тръгнали и вие царщина да сваляте. Иначе... иначе спукана ви е работата, братя...

Послушаха го. Дадоха си тържествена дума да не издават нищо и никого, независимо на какви мъчения може да ги подложат, после хванаха обиколните пътища обратно към Сливен.

... Говореше се, че когато по-късно дошло време Анастас хаджи Добрев отново да надене пискюллията фес на главата си, той дълго, цели часове, се колебал преди огледалото. И когато най-сетне го наложил, то било с думите:

— Какво го мислихме, какво стана!... Уж тръгнахме да се венчаем за свободата, пък то... ядец...

И май всички в Сливен мислели като него. Единствено, казваха, долапчията Бяно Силдар гледал по друг начин на преживяната несполука:

— Случи се превелико нещо — думал старият и мъдър човек. — Ние доказахме сами на себе си, че щом е за строшаване на робската верига, сливналията и изобщо българинът без колебание се вдига и е готов да подложи юнашки гърди на вражите куршуми. Но друго е голямото, което преживяхме, братя. Въставал е и преди българинът, но само когато е знаел, че Дядо Иван е до него или поне — че се кани отново да прецапа Дунава. За пръв път се вдигнахме ние, когато разчитахме само на собствените си мишци. И това нека се запомни навеки!

[1] За Търновското въстание от 1862 г. или тъй наречената а „Хаджи Ставрева буна“ са запазени крайно оскъдни сведения, още по-малко — за сливенското участие в нея. Но броят на четата, който посочваме тук, е автентичен; за него свидетелствува Панайот Хитов: „В Сливен всички младежи били готови да вървят, но Иванчо не рачил да ги поведе, дорде не се срещне с нас. Поканили Паскал, но и той се отказал да поведе двеста или триста хора подире си, дорде нас не ни намерели.“ (Спомени от хайдутството, С., ДВИ, 1975, стр. 22) За по-нататъшния ход на въстанието срв. Табаков. История на... т. II, стр. 174–175. ↑

[2] Автентично: П. Хитов. Как станах..., стр. 70. ↑

[3] Казъл агач — днес гр. Елхово. ↑

[4] Описанието на „Хаджи Ставревата буна“ — автентично. Хаджи Ставри и байрактарят му Тодор Бочоолу действително са се спасили от засадите и кланетата — повечето от заловените въстаници били изклани, само няколко заточени в Мала Азия, — но по-нататък следите им се губят, както във въстанието, така и изобщо в историята.

↑

3.

Всекиму се е случвало да види нещо подобно през зимата. Тъй както Голям Сечко господарува със снеговете и мразовете си над спотаената земя, изведнъж полъхне от юг и за по-малко от денонощие пухкавите бели възглавници се изметат от покривите, а за още едно вятърът изсуши улиците и стъгдите. Минават ден, два, най-много три и людете захванат да смъкват кожусите: гледай ти, гледай — поизоставен ден от септември ли е това или тук властно нахлу и се възцари благодатната пролет? Не сварват обаче хората да си отговорят, когато откъм северозапад духва друг вятър; отначало той е някъде високо, та само поклаща върховете на тополите покрай Куруча, но не изтекат и два часа и той се втурва между къщите, поруменява ушите и нослетата на дечурлигата, намята пак кожухчетата по рамената на старците и погледнеш — до вечерта зимата не само се е върнала и е сковала земя и люде, но и се е разлютила много по-страшно от преди...

Съвсем същото се случи и сега в Сливен, само че то не беше посред зима, а в разгара на лятото в тази паметна 1862-а година. И не реки и пръст се вкочаниха от ледения повей, а самите души на хората. Сполучи, както знаем, да се прибере незабелязано в Сливен дружината, до някое време всички се оглеждаха като зайци ще има ли или няма да има някаква зла последица, пък като не се случи нищо, душите постепенно се отпуснаха — е, размина се без провали и поразии. Но точно както при откраднатите от зимата пролетни дни, спокойствието продължи „от ден до пладне“: в самия край на юни се забеляза внезапно раздвижване около конака, сетне заптиета и чауши се юрнаха да прибират и хвърлят в кауша тогова и оногова. И сливенци се смръзнаха. Що се беше случило? Търновските джелати ли успяха с мъчения да изтръгнат сведения за съзаклатието в Сливен? Или бърлива уста се бе разпуснала под влиянието на „бялата Рада“ или от незрялост и пусто тщеславие? Отначало повечето помислиха за волно, или неволно издайство: ами че виж — в по-голямата си част заптисаните бяха наистина от онези, които и на талим се бяха учили, и към Търново се бяха вдигнали на бран. Да, възразяваха други, ала ако беше тъй, щяха ли в зандана да се озоват и толкова напълно невинни?

Например даскал Чинтулов: мигар той е прескачал шубраки из боазите и се е целил с късогледите си очи по нишаните, или пък, тронав и пълен, се е повлякъл с момчетиите да се подрежда под бунтовното знаме на хаджи Ставри Койнов? Ако тукашен човек бе станал предател и нов Юда, щеше ли даскалът да е един от първите, които чуха вратата на хапуса да хлопва зад гърба им?

Такива и подобни въпроси си задаваха сливналии, но и то не продължи дълго: след злото последва още по-голямо зло, та вече всеки трябваше да мисли за оцеляването си. Защото с една стотица редовна войска от Цариград пристигна опитният полицаи Мусрат бей — на думи уж идеше да подсили казак-алая на Садък паша Чайковски, пък на дело иззе и от пашата, и от конака цялото следствие в ръцете си — и още от първия ден показва, че си разбира от занаята. Той заварди пътищата и покрайнините на града и започна една по една да претърсва християнските къщи. Наред! И откриеше ли нещичко, на което да подобаваше името „силях“, „оръжие“ — било то ръждясал ятаган или допотопно шишане със спукано гърло, — тогаз без много-много приказки двоица заптиета връзваха ръцете на злополучния собственик и го повеждаха към кауша.

И Сливен замря. Един подир друг търговците спуснаха кепенците на дюкяните, работилниците замлъкнаха, кафенетата опустяха. Само тук-там се мярваше дете, притичало до комшии или роднини за кривачка-брашно или щипка сол, иначе по улиците даже бездомно куче не се вясваше. Сливналиите-турци, дето уж никой за нищо не закачаше и можеха да са спокойни за себе си и челядта си, също и те се затвориха зад високите дувари на домовете си.

Ако в тези дни ябанджия някакъв — минеше през Сливен, щеше после с чиста съвест да разправя, че нечуван и невиждан мор е преминал през богатия довчера балкански град и е взел душата на всяка жива твар, човек или животно — такова мъртвило представляваше градът. А когато тягостната пустош се огласяше от шумове, то беше или от удари на приклади о залостени врати, или от вайкане на жени и деца — според това дали тайфите на Мусрат бей започваха, или завършваха претърсването на поредната къща...^[1]

* * *

Разбира се, никак не беше необходимо да се перат черги на реката точно по това време. Едно, че всичко — черги и завивки — беше опрано преди само два месеца, при великденското чистене, и друго, че тъкмо сега даже на турците не беше до пране и шетане, камо ли на българите. Имаше само двама сливналии, в главите на които би могла да се роди такава мисъл. Единият обаче — Хаджи Димитър — беше вече от две години в Балкана. И оставаше вторият: баба Трънка Смеденова. И тя естествено го направи. Не от нужда, каза се вече. Направи го „напук“ — ей така, все едно за да се оплези на гаджалите и на прословутия им началник Мусрат бей. За почуда и гняв на турците, за почуда и кураж на своите...

Всяка сутрин Трънка изчакваше да се вдигне достатъчно слънцето („Агаларите обичат да си поспиват“ — казваше тя и с това косвено издаваше, че целта на закъснялото ѝ чистофайничество беше преди всичко ядосването на развилнялата се турска власт) и се появяваше на портата на най-горната къща на Овчарската махала, току под самият Хамам баир, с един товар черги на рамо и здрава бухалка в ръката. В този вид и като си тананикаше нещо, тя спокойно се спущаше надолу покрай Попската и Драгойчевата махала и нагазваше все на едно и също място в Куруча — така избрано, че да я види всеки, който ще рече да мине по Големия мост. Там рано състарената жена позапраташе фустана си и като бухаше равномерно нариснатите и проснати по камъните черги, си подпяваше ведно с ударите; пееше тя достатъчно високо, без да се смущава от невъобразимо погрешния си глас, та от двете страни на реката можеха да чуват думите на не дотам богосмирената ѝ песен:

*Ходила 'й Рада за дърва
нагоре по ливадите,
за дърва, за сухи клони.
Ходила и се върнала —
седнала да си почини.
Викнала, та ѝ запяла,
песен го пее — на плач го кара:
„Горо льо, горо зелена —
расти, горо льо, порастаи.*

*висока, та клоновата,
широка — широколиста,
та да се крият хайдути.
Че имам братец хайдутин,
девет години как ходи —
нито ни хабер проважда...*“^[2]

... В този юлски ден Трънка Смеденова не направи изключение — пак се появи тя на портата си с вързопа черги на рамо и изкълчения си припев на уста. Някъде надолу, точно срещу пътя ѝ, се чуваха кухи удари на приклади; жената си даде сметка, че низамите на Мусрат бей са се прехвърлили на отсамния, клуцохорския бряг на реката, но това не я спря. Напротив, сякаш с още по-бодра стъпка и с инатчийско достолепие тя застъпи нататък. Случи се обаче, че не мина много път. Едва завиваше край дома на терзи Добри Фараша, когато някой, великан на ръст, който подтичваше до дуварите нагоре към Хамам баир, а гледаше назад през рамо, връхлетя върху нея и събори чергите ѝ.

— Ще ме прощаваш, бабо Трънке — с искрена виновност в гласа рече момъкът, докато се навеждаше да вдигне товара. Беше Димитър Дишлията. — Ще ме прощаваш, зер... нали знаеш, никой не бяга от добро...

Старицата го изгледа с острия си поглед, пък внезапно го улови за пазвата и го разтърси:

— Хей, съвземи се, Димитрие! Я се виж колчав човек си, пък си побледнял, посърнал, устните ти сини... Туй подобава ли на мъжага-българин като тебе бе?

— Ама долу...

— Остави какво е долу! — срязва го старицата. — Бесилка или куршум да те дебнат долу, пак не е простено да загубиш така човешкия си лик. — Кратко мълчание. — Ще гледаш да се измъкнеш през храсталаците на Хамам баир, нали? — Другият потвърди мълчаливо. — Що, боиш се, че песоглавците ще намерят оръжие или барут у вас ли?

Повлиян от нейното спокойствие, Димитър Дишлията постепенно се съвземаше от уплахата си.

— Вярно, имам го вкъщи, но така съм го скрил, че не ми се вярва Мусрат бей да го намери, пък дори да има нос на копой. За себе си щото се боя, то е от пусто предателство, бабо Трънке.

Тя помисли върху думите му.

— Щом думаш „за себе си“, то ще рече, че се страхуваш и за нещо, дето не е заплаха лично за тебе...

Момъкът замълча за малко. На широкото му некрасиво лице можеше да се прочете, че е раздвоен вътрешно.

— Хайде, хайде, говори! — подпомогна го жената. — На майката на Георги Трънкин и на лелята на Найдено Силдаров можеш да се довериш...

— До половин час ще бастисат къщата на поп Юрдан. — Дишлията едва говореше — гърлото му беше пресъхнало. — А у дядо попови е тайникът на оръжието. Вдигнат ли плочите над вадата му (пък те не са толкоз прости да не ги вдигнат), с дядо поп е свършено. А покрай него и си родолюбството в Сливен.

— А поп Юрдан? — Гласът на старицата бе загубил пресиленото си спокойствие, също и лицето ѝ се бе изпънало, та повече от друг път бе придобило ръбатите си силдаровски черти. — Няма ли го поп Юрдан да се погрижи о време за опазването?

— Няма го, бабо Трънке. От една неделя е из епархията, селата обикаля. Може изобщо да не е чул за идването на този сатана Мусрат бей. Пък може и обратното — максус да се укрива...

Трънка Смеденова размисли някое време върху думите му, сетне в зениците ѝ пробляснаха пламъчета. В този момент нищо женско и нищо старческо нямаше в тези зеници.

— Какво си застискал тези черги бе! — сопна се тя на момъка. — Хвърли ги, майната им. Сам думаш, че сега има къде-къде по-важни работи от няколкото мърляви черги. — Дишлията повторно се поколеба, пък я послуша и някак гузно остави купчината до зида. — Сега най-неотложното е да турим динена кора на бея и песовете му.

— Ама... бабо Трънке... аз...

— Знам, знам, страх те е, знам. Не ми го казвай. Аз като говоря „да турим“, разбирам „да туря“ динената кора. — После запита делово: — Какво оръжие имаш вкъщи?

— Два пищова, две ками и една дювер-пушка. Ама тя е нещо нефелна...

— А пищовите?

— Здрави, че и напълнени.

— Слушай ме сега хубаво, Димитре. Тозчас изтичваш до вас и вземаш пищовите. Не, не, няма от какво да трепериш. — Тя вдигна предупредително ръка. — Щом гаджалите са наблизо към дядо попови, значи не са току до вашата порта. Та вземаш пищовите, казвам, и се връщаш тук. Аз пък ще прескоча до нас и пак ще дойда. Ясно ли ти е?

Старата жена не дочака отговора и забърза нагоре към Овчарската. Димитър Дишлията пък свърна в обратната посока. И купчината черги така си и остана до стената на терзи Добри Фараша.

... Тя хвърли жалостив поглед към онзи одър, на който обикновено спеше Христо, и някаква мека светлина стопи за миг кремъчното изражение на лицето ѝ. Ех, майчино сърце е — нему се искаше да зърне пак обичния едничък син, да го погали с корава десница, да му каже прощална дума. Но това разнежване продължи наистина само един дълъг миг. Трънка разтърси глава, чепатите силдаровски черти се върнаха на мястото си. Тя взе теслата от вкъщито, отиде в собата и с няколко сигурни удара изкърти една дъска от долапа, която изглеждаше закована за до края на вековете. Промуши ръка в процепа и един по един извади от тайника четири пищова. Приблужи до прозорчето и с вещица, която изглеждаше най-малкото странна за старица като нея, огледа оръжията и с привичен жест помириса цевите. От трите остана доволна, на четвъртия пищов пооправи кремъка и насипа сух барут до чакмака. Накрая прибра всичко в една пъстра торбичка за носене през рамо, огледа отново дома си, в който всяка тресчица и всяко парцалче я връщаше към някакъв спомен, изрече си нещо полугласно и с твърда стъпка излезе и не погледна повече назад.

На ъгъла до терзи Добри вече я чакаше и нетърпеливо се озърташе Дишлията. Двата погледнаха надолу и нагоре по улицата, после момъкът ѝ подаде два пищова. Баба Трънка ги прегледа придиричиво. Бяха с по-добра направа от нейните, но иначе...

— Немарлив си, Димитре — каза му, като смръщи недоволно нос. — Така нехайно не се пази бичкия, камо ли оръжие... — После го отпрати с мръдване на веждата. — Хайде, върви. Останалото си е моя работа.

Не дочака отговора му и свърна наляво през Драгойчевата махала. Колкото по приближаваше, толкова по-ясно чуваше — и тълкуваше — гласовете и шумовете: попръжните на турски, вайкането, олелията, ударите. Старата жена понамали крачките си, стъпките ѝ станаха по-предпазливи, изостави средата на улиците и приближи плътно до дуварите. Надигна поглед да зърне дали някой любопитен не следеше турците от височината на чардак или прозорец, но не съзря никого — Клуцохор наистина изглеждаше мъртъв. Тя си промърмори нещо богохулно, па избиколи кирпичената къща на месаря дядо Панайот Инджата и с невероятна за годините ѝ пъргавина се шмугна като лисица в бъзака от долната страна на дома. Пое си няколко пъти дъх, колкото да поуспокои разтупканото си сърце, пък поразтвори с кокалести пръсти шубрака и надникна през пролуката. Да, навреме беше дошла — тайфата на Мусрат бей (тя разпозна едно-две тукашни заптиета, останалите бяха от низамите на бея) тъкмо излизаха от широката вратня на градинаря Иван Белалията, ще рече — само една порта ги делеше от поп Юрданови.

Както се спотайваше, свита на четири, в бъзака, Трънка се прекръсти, бръкна в торбата и извади един пищов. Изглежда, не го одобри (беше от Дишлиевите), защото мушна повторно ръка и измъкна друг, „неин“, а то ще рече — останал от сина ѝ Георги. Тя с опитна ръка запретна кондака и подпря цевта на едно чаталче от шубрака. После поразмисли и се дръпна по-назад — каза си, че ако гърлото на пищова се подаваше извън листата, пушекът съвсем сигурно щеше да се види и да издаде укритието ѝ. Направи си само малко прозорче и се отдръпна две педи по-назад. Тогава захвана да се цели. Имаше там отпред един по-наперен и с по-лъскави дрехи, та Трънка го помисли за Мусрат бея (никога не бе полюбопитствувала да го види) и като затваряше едно око, със зло предпочитание насочи пищова накъмто него. Дръпна тетика. Разнесе се гръм и едновременно с него пролуката в бъзака се закри от дим, а нейде отпред изпищя човек. Секунда по-късно тайфата отсреща сякаш полудя — разнесоха се заповеди и безредни крясъци, подхвана се начеста стрелба, ехото от която, отблъсквано от смълчаните и изумени къщи, се повтаряше многократно, за да се загуби някъде на възбог.

Когато пушекът от изстрела ѝ се поразсея, Трънка отново надникна през листата. И на тесните ѝ устни се появи доволна усмивка

— турците бяха изпоналягали край дуvari и бинекташи и гърмяха безразборно във всички посоки, ала никой не се целеше към укритието ѝ; от цялата тайфа само един (друг някакъв беше, не „нейният“ човек) стърчеше ахмашки по средата на сокака, реवेशе като магаре и се държеше с шепа за рамото, а между пръстите му се точеше тънка алена струйка.

Старата жена взе другия пищов, на Димитър Дишлията, подпря цевта му на едно клонче, прицели се в онзи от низамите, който ѝ беше най на сгода, и стреля повторно. Изруга тихичко — дали ръката ѝ трепна, или пищовът бе калпав, но тя видя как куршумът се сплеска на два аршина разстояние от главата на турчина.

Хората от тайфата на беа чува гърмежа и видяха изплющаването на куршума о дуvara (по-късно всички до един щяха да разправят, че са го чули като изсвирва до ушите им), но и този път не разбраха откъде се бе стреляло. Трънка въздъхна, прекръсти се отново и си каза гласно:

— Няма как... Трябва...

Защото съзнаваше, че сега предстоеше най-трудното: да увлече турците настрана и по-далеч от къщата на поп Юрдан.

Тя взе един пищов в ръка, обрaмчи торбичката с останалите, изправи се и търти назад по течението на вадата. Зад нея се чува викове; имаше между тях и такива, дето изразяваха съмнение, но повечето бяха ликуващи и които подканяха към преследване. Когато завиваше до къщата на хаджи Кондю, два куршума откъртиха парчета кирпич току до рамото ѝ, веднага след тях долетя и тропот на десетина чифта кундури. Преследвачите бяха млади или поне много по-млади от нея, но на страната на Трънка беше познанието — повече от четиридесет години бе живяла тя в тази махала, та познаваше всеки камък, всяка протка, всеки комшулук. И докато преследвачите я гонеха урбулешката, тя знаеше къде да се спотаи, къде да се вмъкне, как да остане незабелязана. Ако искаше, можеше даже напълно да се скрие, да потъне в земята за турците. Но не — Трънка гледаше само да не я достигнат, да остане невредима за куршумите им и от време на време да си поема дъх от непосилното за старите ѝ дробове бягство. Ала когато забелязваше, че преследвачите комай са склонни да вдигнат ръце от нея и да я зарежат, тогава или дръзко заставаха пред очите им, или изпразваше още един пищов срещу тях. В повечето случаи

стреляше ей така, напосоки, само веднъж гръмна от една крачка разстояние в един от гаджалите. Той бе приклеknал до купчината нейни изоставени черги и изобщо не я чу, когато приближи до него.

Колко продължи това щуро преследване из сокаците на Клуцохор, това нито преследваната, нито преследвачите можаха да преценят. Но накрая стана неизбежното, онова, на което Трънка сама и доброволно се бе обрекла. След като води за носа турците през почти цялата Драгойчева махала и сетне през Овчарската, те най-сетне сполучиха да я завардят. Това стана на хвърлей място от собствената ѝ къща. Излезе жената да пресече едно малко мегданче и... и два куршума се събраха в нея... Тя се завъртя около себе си, пък отпусна ръце, намери сили да се усмихне и рухна в пепеляка. Преследвачите изчакаха малко — беше им взела страха тази старица!, — после бавно я доближиха, като държаха пушки, пищови и голи ятагани. Когато се увериха, че няма защо повече да се боят от нея, онбашията на групата свали фес, избърса плувналото си в пот чело и изпсува:

— Виж я ти!... Дърта вещица, пък на дузина мъже излиза насреща...

— ... и просна двамина от нас — довърши друг вместо него. — Че пищовът по-приляга в ръката ѝ, отколкото хурката или ткалото...

Видя се, че старицата е зле ударена, но не е мъртва.

— Да я довърша ли, онбаши ефенди? — попита един.

— Остави! — махна с ръка онбашията. — Тази дъртуша и без това ни направи за резил, сега остава да ни излезе и приказка, че сме показвали бабаитлък срещу баба, дето бере душа. Остави! — повтори. — Нейната е изпята. Пък ние... Няма що, ние да се прибираме в конака, за да се червим и пред Мусрат бей, и пред тукашните...

... Когато подкованите кундури отшумяха надолу към Големия мост, от прозорчета и протки надникнаха любопитни. След малко дойдоха и първите комшии — отначало две-три жени, сетне и неколцина мъже; сред тях беше и Димитър Дишлията, който не бе офейкал далече, а се бе спотайвал тъдява. И завариха старицата на земята. Запушваше с длан някаква рана на хълбока, но въпреки това под тялото се чернееше локвичка кръв.

— Недейте! — произнесе тя тихо, но отчетливо, когато доброжелателни ръце се протегнаха към нея. — Няма да ми помогнете, а само... Пък и сега имам да свърша нещо по-важно...

— Ама как така, Трънке! — възропта една възрастна жена. — Можем ли те остави на туй дередже.

— Недейте, холан! — повтори властно Трънка Смеденова и в гласа ѝ прозвучаха познатите силдаровски челичени нотки. — Нека отиде човек да извика брат ми... о, божичко, дано да си е вкъщи, а не на долапа...

— Аз ще изтичам! — рече Димитър Дишлията и се юрна надолу.

— ... друг пък да прескочи до воденицата. Христо е там. Нека и той дойде. Ако иска да се простим, да зареже всичко и начаса да дойде, тъй му кажете.

Хората се спогледаха объркани: баба Трънка говореше за сбогуване със своите и комай наистина работата отиваше нататък, пък гласът ѝ беше корав и сякаш сечеше с брадва.

— Имай го от мен — каза един комшия. — Ще отскоча с кончето и ще остана там, пък Христо да го яхне за по-скоро.

Вайкаха се и чупеха ръце жените, сваляха калпаци и се кръстеха мъжете — тягостно им беше да бездействуват, когато съседката береше душа в нозете им.

— Не давам да ме местите! — строго забрани Трънка, когато ѝ предложиха да я внесат у тях или в съседната къща. После каза по-меко: — Недейте, добри хорица. Разберете ме — усещам, че размърдам ли се и ще изпусна душата из зъбите. Пък все пак искам да видя моите... Само наквасете устните ми, друго нищо недейте...

Не можа да се разбере колко време мина, когато при тях дотичаха Бяно Абаджи и Димитър Дишлията. От изгледа на Бяно — несресан, с разгърдена почти до пояс потна риза — личеше, че щом бе чул страшната вест и мигом бе хукнал. Сториха му място и той коленичи в праха до сестра си. Жената полека и мъчително извърна глава към него и на лицето ѝ се появиха умиление и нежност, каквито никой никога не бе виждал по него.

— Благодаря ти, бате — каза тихо, пък събра всичките си сили, издигна ръка и го помилва по бузата. Струпаният и смълчан народ видя как под пръстите ѝ оставаха кървави отпечатьци, а в същото време Бяно напразно се ровеше в паметта си и не намираше друг случай, когато направената от кремък негова сестра да го е приласкавала по този начин. — Благодаря ти — повтори. — Искам да

ти кажа нещо, но нека дойде и Христо. Няма да имам силица за двама...

— Ще дойде ли Христо? — попита Бяно, като се обръщаше към околните.

— Сигурно ще дойде — отвърна един от мъжете, а после се поприведе над рамото му и прошепна: — Пратеникът ни се върна, господин Силдаров. Турската стража, бог да ги убие дано, го е върнала от пътя.

Бяно се поколеба, пък преглътна шумно и каза на сестра си:

— Не са го намерили, Трънке. Мръднал ще да е някъде Христо, нали сега мливарите са толкоз нарядко...

Сянка като летен облак премина през гаснещите очи на старата жена, но тя намери воля да я преодолее.

— Е, язык — каза. — Ще трябва ти да му речеш как майка му...

— Не ще стане нужда, бабо Трънке — намеси се разтреперан мъжки глас от околните. — За онуй, що е сторила майка му, песни ще се пеят, дорде има българин на земята...

— Е, хайде, хайде. — Тя се усмихна криво, но с белег на истинско щастие. — Чак пък толкоз...

— Чак пък толкоз — продума тежко Бяно и прекара длан по лицето си; не се разбра дали избърса пот, или сълза. — Дишлията ми разправи всичко. Гордея се с тебе, Трънке.

Трънка го изглежда продължително. Предишното изражение на умиление и блаженство отново смекчи ръбатите ѝ черти.

— Помниш ли нявга, когато се сбогувахме с тате, Бяно? Помниш ли завета му, а?

Бяно престана да крие сълзите си.

— Забравя ли се таквоз нещо, Трънке?

— Е, ние комай изпълнихме заръката му, бате. Ти живя и живееш по Силдаровски, та всеки българин в Сливен... Ох! — Тя се сгърчи от болка, но още веднъж успя да я надмогне. — Всеки българин в Сливен те има и за опора, и за знаме. Пък аз... Моля ти се, божичко, като се представя подир малко пред тате, той пък да ми признае, че поне съм умряла достойно за паметта му.

— Достойно ли? — разхлипа се Бяно Абаджи. — Ти извърши такова нещо, че и баща ни би коленичил пред тебе...

— А, това не, бате — бледо-бледо се усмихна жената. — Никой никога не е виждал един Силдар на колене. — Тя се отпусна назад, лицето ѝ застина неподвижно. Мнозина се запитаха дали душата ѝ не се е отделила от тялото. Но не беше — за последен път в този кошмарен ден, Трънка Смеденова успя да надмогне напъна на Безносата. Безкръвните ѝ устни се разтеглиха в странна, нечовешка усмивка, сетне произнесоха тихо, но по Силдаровски инатчийски: — Ама поне им натрихме мутрите, Бяно...

И остана така, с неотразимата си усмивка на старческото лице.

Бяно протегна ръка и полека затвори клепачите ѝ.

[1] Масовите арести в Сливен — включително на учителя Добри Чинтулов — и идването на нарочно овластен за следствието човек по име Мусрат бей — автентично. ↑

[2] Популярна сливенска песен от епохата, сега позабравена. ↑

4.

Бяно влезе в просторната одая и поздрави. Някъде от здрачевината точно срещу него се чу приветлив отговор, отляво се разнесе неопределено ръмжение, а човекът вдясно, който седеше с гръб до прозорците, изобщо не благоволи да отвори уста. Когато очите му посвикнаха с оскъдната светлина, Бяно ги разпозна. На поздрава му бе отговорил Мехмед Садък паша, покрилият се с мрачна слава Мусрат бей се бе задоволил да изръмжи, а онзи, който си бе спестил отварянето на устата, бе, разбира се, кадията Али ефенди.

Али ефенди: Просба си дал да се явиш пред нас, Бяно Абаджи. Хайде, готови сме да те изслушаме.

Бяно Абаджи (след малко колебание): Мюсюлманите имат име на гостолюбиви люде. Откога започнаха да са свидливи за едно столче или за местенце на миндерлика?

Кратко зашеметяване. И после:

Али ефенди: Ти не си тук като гост, а като молител. Можеш да си кажеш молбата и на крака.

Садък паша (изправя се пъргаво): Тогава и аз ще го изслушам на крака. Доколкото го познавам, Силдаров ефенди е заслужил тази, че и далеч по-голяма почит.

Мусрат бей (след продължително объркване): Хайде, хайде, да не почваме със сръдни. Буйрун, ефендилер, заповядайте, седнете. Ти можеш да седнеш тука до мене, Силдаров ефенди. (И след като двамата седат): А що, почтени кадийо, мигар в този конак не може да се намери един достатъчно сръчен човек да свари четири тежки-сламки?

Али ефенди, който основателно се смяташе за домакин в тази среща, внезапно загуби самообладание — „сащиса се“, както по-късно щеше сам да казва. Все пак достатъчно навреме свари да съобрази, че ако иначе спокойно можеше „да натика в миша дупка“ Бяно Силдар и още десетмина като него, сега нямаше никаква сметка да настройва срещу себе си такива влиятелни люде, като Садък паша и Мусрат бей. Наложил си да преглътне обидата, после се разпореди за кафетата. Това му се видя най-безвкусното кафе, изпито през живота му.

Мусрат бей (след завършване на церемонията по изсърбването на кафетата): Е, нека да ни е наздраве. Сега ще ни кажеш ли, Бяно Абаджи, какъв дерт те е довел при нас?

Бяно Абаджи: Няма да чуете нищо ново, ефендилер. Занданът отсреща е пълен с невинни люде и мен, като верен поданик на падишаха, ме смуцава и гнети такова грубо погазване на закона.

Тримата първенци в одаята разбраха: българинът бе дошъл не да моли, а да обвинява. Погледите им се събраха в него. Садък паша го гледаше със смес от любопитство и възторг, Мусрат бей — с учудване, Али ефенди — с нескрит гняв.

Али ефенди: Тъй като твоите едновърци...

Бяно Абаджи (прекъсва го): От петнадесет години височайшият Хатихумаюн престана да дели поданиците на падишаха според вярата им. Струва ми се смешно един обикновен долапчия да напомня това на кадията.

Късо изхихикване на Садък паша. Али ефенди има достатъчно здрав разум да прецени, че той, роденият благородник и дългогодишният дипломат, го направи уж сподадено, а всъщност достатъчно високо, за да бъде чуто от всички.

Али ефенди: Тъй като те са задържани не своеволно, а по заповед — моя или на тук присъстващия Мусрат бей, — може би искаш да кажеш, че именно ние сме погазили закона?

Бяно Абаджи: Ако законът е погазен, това своеволие не се променя даже ако е извършено по повеля и на великия везир. Или някой измежду вас, ефендилер, се поставя по-горе от закона, под който личи подписът на покойния наш господар Абдул Меджид хан?

Мусрат бей (покашля се без нужда): Всеки, записан от мене, е притежател на оръжие. Това невинност ли е, челеби?

Бяно Абаджи: Откога оръжието само по себе си е вина? По закон оръжието става вина, когато се вдигне за безчестен напад срещу друго или срещу властта. Впрочем, почтени бей, доколкото знам, си изпратен при нас да дириш девлет-душмани, а не да ровиш по изби и тавани, за да откриеш някой скапан от ръжда нож. Или може би се лъжа?

Мусрат бей: Само моя работа е да преценявам кой е готвил оръжие срещу девлета и кой — не.

Садък паша (с привидна леност): А, защо, бей? Сливен е населен с хора, не с добичета, на тях може да се каже и те ще разберат.

Бяно Абаджи: Изобщо още когато дойде, почтени бей, ти завари занданите пълни с народ, все невинни люде. Доколкото знам, в домовете им даже не е надниквано за оръжие. По какво тогава се увери във вината им, че продължават да гният долу?

Али ефенди (избързва с отговора): За всички тях имахме сигурни сведения, че са били участници в търновските смутове.

Бяно Абаджи (иронично): Тъй ли? Можеш ли да назовеш, кадийо, един-единствен измежду тях, който да е заловен в Балкана с оръжие в ръка по време на сраженията? Защото, както се чу из града, към Търново са падали или са били залавяни въстаници. Има ли между тях един сливналия?

Али ефенди (объркано): Важното е, че те са били в съдружие с този непрокопсаник хаджи Ставри и са се готвили...

Бяно Абаджи (прекъсва го): Готвили са се, казваш. Кой закон на падишаха съди за мислите в главата, ефенди?

Садък паша: Това е вярно, ефендилер. В никоя цивилизована страна (а империята на падишаха е безспорно между тях) законът не преследва мислите и намеренията, а само престъпленията или поне опита за престъпление.

Мусрат бей (загубвайки самообладание): Тук е станало точно това, паша. Имало е опит. Запписаните преди моето идване са все хора, които с оръжие в ръка са излезли в Балкана, за да се съединят с търновци и габровци. Нямаме никакви причини да се съмняваме в източника на сведенията ни.

Али ефенди (дълбокомислено): Душманинът е душманин, паша ефенди, още когато пълни пушката, а не непременно когато е с пръст на тетика.

Бяно Абаджи (към Мусрат бей): Ти рече думите „все хора, които са излезли с оръжие в ръка“, бей. Моля да наредите да бъде доведен тук — или поне да го покажат на двора — видния наш учител и надзирател на всички училища Добри Чинтулов.

Садък паша (трепва): Как?!? Добри Чинтулов е задържан?! С ума ли си е бил онзи, който е дал заповед за запписването му?

Бяно Абаджи: Името на Добри Чинтулов навярно не значи нищо за негова милост Мусрат бей. Именно за това аз настоявам да му бъде

показан.

Не беше по волята на Али ефенди, но, притиснат от дръзкия българин и подкрепата на Садък паша, той се видя принуден да изпълни молбата. Изведоха Добри Чинтулов на двора, а четиримата мъже в конашката стая се налепиха до прозореца.

Бяно Абаджи (иронично): Ето го един от тези девлет-душмани, бей, за които са сигурните ви сведения. Вижте пълната му снага, късогледите очи, тромавата походка. (Сериозно и остро): Отговорете като честен и справедлив мъж, каквато слава имате, бей: *този човек* ли е опасният душманин, който е щял да се катери по скалите, да прескача шубраците и да стреля срещу царската войска?

Али ефенди (след като насядват по миндерлъците и като забелязва объркването на Мусрат бей): Защо изобщо слушате тогава устат и нахален българин, ефендилер? Знаете ли вие от какво коляно е той? Нека да ви кажа само, че оная жена, дето завчера се е стреляла с низама, е негова родна сестра и...

Бяно Абаджи (отново го прекъсва): На твое място не бих имал смелост да споменавам този случай, кадийо. Понеже, нека да си го кажем честно, застрелването на сестра ми, една немощна старица, е *единственото*, което войска и заптиета са свършили при тази незапомнена хайка из Сливен. Много се съмнявам дали някой измежду вас ще се гордее с този „подвиг“!

Садък паша: Преди всичко настоявам още начаса да бъде освободен даскал Добри Чинтулов, ефендилер. За неговата невинност гарантирам аз лично. Препоръчвам също така много внимателно да се изучи има ли вина и някой от останалите задържани. *Доказана* вина, а не само ковладене от разни доносници.

Али ефенди: Не мога да разреша да се говори по този начин за хора, които не ковладят и не са доносници, а верни слуги на падишаха.

Садък паша: Приемам поправката. Дайте им орден за ревностното им служене, ефендилер, но все пак не приемайте със сляпа вяра техните сведения. Защото вашите верни слуги в края на краищата също са хора, които могат да грешат, нали?

Не след дълго Бяно Силдаров се сбогува и си тръгна. След него Мусрат бей запитва:

— Бе кой е този човек?

А кадията побърза да отговори:

— Никой. Беше абаджия, сега държи долап горе по боазите.

Но Садък паша Чайковски не остави пренебрежението на Али ефенди да бъде последната дума в разговора.

— Тежко нам, правоверните — каза той, — щом един „никой“ ни посрами по този начин. Питам се какво ли пък щеше да бъде, ако бяхме налетели на един „някой“...

* * *

Добри Чинтулов беше освободен още същата вечер, на сутринта го последваха още неколцина. Мусрат бей прекрати поголовните претърсвания и поотслаби клещите, с които бе стегнал града. Започнаха разпити на задържаните, но — слава на бога! — между тях не се намери нито един издайник. И в следващите седмици и месеци занданът малко по малко се опразни.

Така мина годината. Само в края на ноември дойде вест, че се е разтурила легията в Белград и... толкова.

5.

Добре го познаваха вече, знаеха и разбиранията му, та когато Панайот Хитов каза решението си да зимуват отново в Балкана, никой не се изненада. Въпреки това войводата поиска да му дадат дума, че до един ще го слушат и никой няма да се отделя до пролетта и всички тържествено му я дадоха. Тогава той ги заведе далеч на запад, чак към Тревненския балкан. Там, на Кръстатата поляна — пусто място, невиждало човешки крак „от дядо Адамово време“ — си плюха на ръцете и направиха удобна колиба за зимуване. Сетне си докараха няколко крави отдалече, чак от под Ямбол, изклаха ги и насолиха месото. Верни ятаци им донесоха всичко останало — сол, брашно, ориз, мас, кашкавал, че и за по-мераклиите — ракия и каче туршия. И уж всичко започваше „по закон божи“ и по-добре от всяка друга зима, а то неприятностите и неразбирателствата захванаха още далеч преди Стара планина да наметне бялата шуба.

Започна се с това, че Никола Мавродиев, ямболчанинът, си отиде. Ей така, просто си вдигнал чуковете и си взел очите нанякъде; мъчно било да се презимува на тоз Балкан, тъй рекъл на Божил Бахов. Побесня от гняв Панайот. Знаеше той, че Никола Мавродиев не е дип стока, разбойник падаше той, а не хайдутин и народен закрилник, ама чак такова своеволие не очакваше. Пък и се страхуваше: развален човек като Никола можеше с нужда или без нужда да се разприказва и да изложи на провал и гибел цялата дружина. Затова войводата проводи Дядо Желю и Христо от Кавлаклий по дирите му със заповед да го застигнат и да го върнат вързан в дружината за съд или, ако се съпротивлява, да го убият. Други пък разпрати надолу към Хаинето, Хасът^[1] и Твърдица все със същата разпореда до верните им другари. Но не се стигна до завардване, кажи го, на половината Тракия — Христо и Дядо Желю застигнаха изменника и още там го продали на казън и го заровили под камънаците на Чилинската гора. И ако погледнеш, това нещастно събитие беше приключено, ала в душите на всички остана нещо като мътилка и тиня — за пръв път им се бе наложило да убиват свой другар за измяна...

После, когато за една нощ падна снегът (ама то сняг ли беше — пухкав и сипкав, до колене затъваш в него!), дойде още по-голямото зло, най-гнусното — предателството. Дочул бе по различни пътища за тях хаджи Петко, еленският чорбаджия, който от години имаше зъб на Панайота, и без никакво колебание начаса затичал в конака да ги издаде на турците. И ето ти вече не каква да е несполука, а злощастие, в което залогът са кожата на всички юнаци от дружината. Нямаше място за умуване. Щом стигна до ушите им вестта за проклетото предателство и зърнаха да плъзват между Трявна и Елена първите потери, момчетата изгориха колибата с всичко в нея и удариха през ридовете и преспите към изток. „Но как се върви! — ще си спомня по-късно Панайот Хитов. — Сняг дебел, вятър силен, нийде нищо живо не се види освен вълци, дето вият по гората, и някои зимни птици грачат. Нищо друго не се чува.“ Нейсе, наистина от потерите се измъкнаха, но ги подгони друг от големите душмани на хайдутина — гладът. В Хаинето не посмяха да влязат, за Конаре усетиха навреме, че ги чака засада. От предпазливост избиколиха също Козосмоде, Твърдица, Джумалий^[2] и Терзобас, а то не ход, а човешка мъка: стомахът ти се свива, че чак боли от глад, пък на това отгоре „сняг дълбок, навятите преспи не ти дават да вървиш; тъкмо си събереш душата, натиснеш напред, не си преминал стотина крачки, ето нов талаз те затъркаля като кълбо и хайде — в някой преспа до гуша“.

Татък нейде дойде голямото разцепление на дружината — Никола Аджема и още неколцина възроптаха срещу непосилния поход и помолиха да свърнат надясно: през Тунджа към Средна гора. Хем вятърът щял да ги бие откъм гърба, хем пътят нататък им се видел по-лек, не така с преспи до пояс.

— Не говорите по разум, момчета — възрази Панайот Хитов. — Гдето друмът ще е по-лек за вас, по-лек ще е той и за потерите. Пък има и друго. Средна гора е малка планина и гъсто населена, няма в нея где да се дене човек от нашата черга.

Те обаче не искаха да го чуят, настояваха. Тогаз Никола, тъй или иначе байрактар и втори човек в дружината, предложи:

— Пусни барем нас, пет-шест души, защото и тъй, и тъй ще измрем от студ.

Нямаше какво друго да прави войводата, съгласи се. И все пак на раздяла ги помоли братски, от сърце:

— Послушайте ме сал за едно — повтори им многократно. — За хляба си кахър няма да берете, зер пари имате. Намерете си едно скрито място с верен човек да ви носи хляб и се спотайвайте до напролет. Зимата не е за работа в ниска планина, още по-малко — в равнината. И още едно ще ви моля, другари. Никому, даже брат си да срещнете, не издавайте накъде съм повел аз останалата част от четата, също и верните ни приятели и ятаци не издавайте.

Съгласиха се, че даже и кръстове сториха. И се разделиха... Поведо отцепниците Никола Аджема, а подире му тръгнаха още четирима: Костадин от Джиново^[3], Георги Терзобаслията, най-големият и най-силният от цялата дружина, Стоян Арnaudов от Жеравна и сливналията Божил Бахов. Дълго гледа подир тях войводата, чак докато сипкавото утро и снегът ги закриха от очите му, пък въздъхна — где от мъка, где от тежко предчувствие — и пое отново към Матейския балкан. Дума не рече да ги порицае или осъди, ала главата му сега изглеждаше някак си хлътнала между раменете и краката му се влачеха повече от преди... Той знаеше, че ще намери укритие за своите, пък верните помагачи — например Анастас хаджи Добрев от Сливен, кметът на Глушник Паскал, Бойчо от Калояново — нямаше да ги оставят да познаят сивото костеливо лице на лишенията (така и стана на дело). Грижата му беше за друго и за другите...

* * *

Ако са вярвали, че щом се отделят от четата, всичко ще тръгне по „мед и масло“, много са се лъгали. Още скоро след раздялата Никола Аджема и другите разбраха, че в хайдушкия живот наистина честичко има неща, които са по-страшни от преспите и фъртуните. И то е именно там, накъдето наглед е по-лесно — по откритите места, където дебнат пусиите, а потерите с пресни сили могат бързо да вървят по дирите им.

Препатиха петимата, каквото им било писано да препатят, докато накрая сполучиха да стигнат до заветното убежище — при Генчо Сивов в село Крива круша. Години вече бе давал той подслон и укритие на мнозина народни люде, не ги отказа и на тях — още повече че ги знаеше като верни юнаци на Панайот войвода.

За да запознаем читателя с този предан народолюбец от Крива круша, хилядократно излагал (и накрая изгубил) живота си за живота на другите, а сега незаслужено забравен, нека да се доверим на перото на един от големите войводи на описваната епоха^[4]:

„В това село именно живееше Генчо Сивов, който беше като пазител на своето и околните села. Генчо беше почти старец, на 50–55 години, с внушителна физиономия, наглед тих и вежлив и колкото справедлив, толкова и отмъстителен за обидата, която би му се нанесла, особено пък ако тя идеше от друговец — турчин, черкезин, циганин или други. Той имаше хора, чрез които наказваше злодейците върху едновеците си, но хора не от неговото село, а от други места...

Генчо беше таен човек и никога не си поверяваше тайните на другите. «Тайната е моя, докато е у мен. Щом я поверя другиму, тя вече не е моя и аз падам под волята на другиго» — казваше той често пъти. Той беше прав и ако и необразован, но не беше без природен и буден ум. Беше колкото искрен, толкова и верен. Лично той беше здрав и сърцат, имаше юнашка натура и настойчивост. Размишляваше здраво и не залавяше работа, която би го дала в ръце.“

При този именно Генчо Сивов петимата намериха убежище. А като ги позна, той без много-много кандърдисване ги поведе там, където и дяволът не можеше да ги намери без негова помощ — в скривалището си. А това скривалище беше пословично сред онези, които се бяха обрекли на „кривото хоро“ и имаха заслугата да се наричат народни закрилници.

„В една от стаите на Генча понякога се виждаше една изправена стълба, по която се качваше човек на тавана, но нищо повече не можеше да се разбере тук, ако Генчо не го заведеше при друга една дупка на тавана, на която

стоеше друга спусната стълба. Като се спуснете по тази втора стълба, ще се намерите в една стая, в която пак нищо не подозирате. Откъм двора, от стаите на къщата или откъдето и да било другаде вий никак не можете да влезете в тази стая, на която вратата е само дупката през тавана.“^[5]

В това скривалище ги заведе Генчо Сивов, даде им разгорен мангал, обилна храна, мех вино и дебели завивки, та само за ден или два злополучните отцепници успяха, както е думата, да съберат душа и да повярват, че и този път са се спасили от мрака на отвъдното.

... Третият ден ли беше, четвъртият ли, когато стопанинът похлопа по уговорения начин на вратичката на скривалището и веднага след това се показва на гостите си.

— Махнете тия пищови — каза, — не ме ли познахте по хлопането? — И когато те натикаха пак оръжията по сияхлъците си, добави: — Водя ви другар. Ш-ш-шт, никакво мърморене! Щом дядо ви Генчо го води, то ще рече, че е от сигурен по-сигурен човек.

И като се отмести, той стори място на новия си „квартирантин“. Пет чифта очи се забодоха в новодошлия. Беше възнисьък на бой, не слабоват, а жилест, малко кривокрак, с неголеми, но прилежно засукани нагоре „каврък“ мустаци и светли очи, естественото изражение на които сякаш беше нещо средно между хищна шеговитост и весела заплаха. Беше в турски дрехи и с чалма на главата, а на пояса с толкова оръжие, сякаш бе предназначено не за сам човек, а за десетмина.

— Може да сте подочували за милостта му — хлевоусто продължи дядо Генчо Сивов. — Новият ви събрат е Тотю Топалски...

— Филип Тотю! — в един глас викнаха петимата.

— Войводо, жив да си!...

— Сам господ те е пратил при нас!...

Само Никола Аджема, по-осведомен от другите, запита предпазливо:

— Пък аз бях чувал, войводо, че гниеш в търновския зандан...

— Гних аз, и още как. — Гласът на Филип Тотю не отстъпваше по шеговитост нито на погледа му, нито на закачливата усмивка в

гънките на устните. — Ама на — на бай ви Тотю пак поникнаха крила, та за втори път изхвъркна като пиле от страшната тъмница.

— И затуй гаджалите са захванали да го зоват „Хвърковатия войвода“^[6] — допълни дядо Генчо. — Хайде сега наприказвайте се, разберете се братски.

Филип Тотю не слезе по стълбата, а рипна от тавана и меко, като котка тупна сред петимата хайдути.

Втурнаха се те и го запрегръщаха. А в тези прегръдки можеше да се усетят много чувства: и радост, и уважение, и обич, че и нещо като страхопочитание. От своя страна войводата ги огледа изпитателно и от лицето му можеше да се разбере, че ги одобри. И наистина той покъсно щеше да ги опише така:

„... изглеждаха до един калени хора, здрави и юначни мъжаги. Техните опърлени от слънцето и вятъра лица показваха, че бяха горски хора на ножа и пушката и че са прекарали живота си повече под грижата на майка си природата.“

Окачиха мъжете сияхлъците по пироните на стената, насядаха и една обемиста бъклица тръгна от ръка на ръка по редиците им. Филип Тотю им разказа патилата си и смайващото бягство от затвора с помощта само на два цигански пирона. Те, от своя страна, му разправиха какво са препатили по урвите и преспите на Балкана и как са се отделили от войводата си в самостоятелна дружина. И за тяхна чест не скриха, че са почувствували нужда от по-опитен в „кривото хоро“ човек, за да им стане предводител, дори споменаха, че неведнъж са съжалявали, загдето той, Филип Тотю, гние по занданите, вместо да литне заедно с тях да мъсти на поробителите. Накрая все така едногласно го помолиха да оглави четицата им, като стане техен войвода. Не се колеба дълго „крилатият войвода“ и даде съгласието си. Наскочиха всички отново, запрегръщаха се, по някои лица си личеше и искрено умиление, заваляха клетви за вярност.

Филип Тотю обаче не се задоволи с прегръдки и голи обещания. Той ги накара да свалят калпаци и да застанат мирно, като в черква, сетне изречение по изречение им каза онзи хайдушки закон, който

някога, когато чиракуваше в „занаята“, бе научил от своя войвода Бойчо Цеперански, а те ги повтаряха в хор и накрая се заклеха — че ще спазват закона и „ще слушат новия си войвода безусловно и ще отиват подире му на огън и смърт“. Накрая войводата ги накара да се прекръстят с лице към изток и да целунат иконичката окачена на стената.

Денят премина в разговори и веселие. А след вечеря Филип Тотю войвода им каза:

— Слушайте, братя, не е работа да стоим тук и да ни хранят, а трябва да излезем и да търсим хляба и вразите си.

Петимата забравиха или не пожелаха да си спомнят обещанието, което бяха дали на предишния си войвода, и в един глас не само изразиха съгласието си, но и настояха да тръгнат още същата нощ.

Така и направиха.^[7]

[1] Хасът — днес с. Крън, Старозагорско. ↑

[2] Джумалий — днес с. Сборище, Сливенско. ↑

[3] Джиново — днес с. Злати войвода, Сливенско. ↑

[4] Филип Тотю в романизираната му биография от Ф. Симидов, стр. 139. ↑

[5] Автентично — пак там. ↑

[6] Прозвището и бягството от затвора — автентични. ↑

[7] Цялата глава — автентична, включително отделните реплики и описания. ↑

6.

Странен войвода беше този Филип Тотю, странен и по своему неповторим. Защото той вършеше всичко, каквото вършеха или са вършели не другите прочути войводи по този край — смел беше, отличавахе се с котешка пъргавина, почти не оставяше нищо на случая, а се залавяше за работа само след сигурно разузнаване и здраво премисляне, нетърпимост имаше към турските злодеяния и не беше безразличен към кесиите с алтъни или сребърни грошове, — но към всичко това той привнасяше и някакво своеобразно, чисто свое чувство за хумор, та подвизите му винаги придобиваха окраска и на малко джумбуш, на весело приключение, на карагьозчилък, на зевзешка подигравка, на пиперливо шегобийство. Дали ще раздава смъртна казън, или едва ще изведе хората си от куршумите, които плетяха паяжина около тях, дали ще отмъкне товар с триста хиляди гроша — цяло богатство!, — или след най-ловък удар ще остане с празни ръце, тази негова своеобразна черта винаги го съпровождаше, сякаш през рамо не носеше гулия с комат хляб и бучка сирене, а торба със смях и закачки. Прибави ли се към това и че беше песнопоец, прочут от двете страни на Стара планина и че сякаш имаше за свой постоянен другар и покровител Сполуката (малко ли беше, че два пъти бе попадал в затвора и два пъти се бе спасявал почти по чудодееен начин!), приблизително щеше да се състави онзи негов портрет, който през тези години се разнасяше от уста на уста и го поставяше някъде на границата между действителността и легендата. Само най-опитните и най-препатилите — Панайот Хитов например^[1] — виждаха в действията му и признаци на лекомислие, и прекалено доверяване на слепия късмет. Ала това си беше тяхна оценка и не стигаше до разума и сърцето на обикновения българин, който бе изстрадал толкова, че се нуждаеше от упование дори и в приказното.

Какъвто си беше по нрав и табиети войводата, по същата кройка потръгна и работата с новата му дружина. И така потръгна, че в първите месеци на новата 1863 година между Карнобат и Казанлък и между Елена и Ески Заара комай рядко ставаше размдумка, без да се спомене за нея.

Започна се онова, което се запомни като „Осман-беюва син си плаща греха“. Думата беше за един богат турчин от Ески Заара, толкова богат, че от пресищане вече се чудеше какво ново насилие и каква нова гавра да извърши. И също толкова богат, че властта си затваряше не едното, а двете очи, когато се касаеше за негова поразия. Чрез дядо Генчо Сивов обадиха на новосъбраната дружина за последния „подвиг“ на самозабравилния се Мохамедов потомък; с помощта на верни хора отвлечъл прочутата с хубостта си мома Мария Чифчи-Колюва, също и тя от Ески Заара, с насилие и отнел честта, пък като ѝ се понаситил — дал ѝ пътя; нещастницата направила опит да се обеси, но сварили околните, свалили я от въжето. Наскачаха момчетата, но Филип Тотю ги спря властно:

— Тук не може да се реши нищо, докато не видя къщата. Слепешката такваз работа не се върши.

Послушаха го. И на следната нощ бяха край дуварите на Осман-беювия син. Тогаз Аджема и другите разбраха колко разумен човек са си избрали за войвода: до главната порта на богатата турска къща ден и нощ пазеше въоръжен до зъби страж, но затова пък мястото позволяваше да се проникне незабелязано от него през огради и комшулуци. Така и направи дружината. Промъкна се като сонм духове по късна доба, избиколи дома на Осман бей (също и това бяха научили при разузнаването си — че Осман бей и синът му са в един двор, но в различни къщи), с калъчи и остри жезла извадиха няколко кирпича и... ето ги в стаята, където се опъваха в сладък сън злосторникът и кадъните му. Изловиха ги без никакъв шум, напъхаха им по един парцал между зъбите. Нека спестим подробностите около онзи час, който последва, и да кажем, че когато дружината си отиде по същия път, тя имаше в гулиите си тридесет хиляди гроша, три върви с жълтици, един колан за опасване, нанизан само с жълтици, а отделно се бяха снабдили с една отлична пушка, чифт пищови и два наточени като бръснач ятагана. Носеха със себе си също разкаянието на Осман-беювия син и клетвата му, че повече на българка няма и да погледне. А че поне месец нямаше да сяда на задните си части, за това нямаша нужда от уверения — знаеха си как добросъвестно бяха изпълнили определеното от Филип Тотю наказание...

След това паметно нападение, извършено посред големия град Ески Заара, дойде ред на двоицата със зловеща слава от Чанакчий, с

които бабите плашеха внуците си; развратникът Дели Мехмедчето, на съвестта на когото тежеше не една дузина озлочестени девиси и млади жени, и кождерът-лихвар, ходжата на същото село. Когато се заговори за Дели Мехмедчето, мнозина в четицата заклатаха глави в съмнение — сам Панайот Хитов с хората си се бе опитал да му види сметката и не бе сполучил. Не можеха обаче да откажат: този път двамата чанакчийски развратници бяха посегнали на няколко дечица, между които и внучката по сестрина линия на самия Генчо Сивов.

Както и при предишната „работа“, Филип Тотю пак не спести време за подробно разузнаване. И накрая вместо да заварди обичайните пътища на Дели Мехмедчето, той разположи момците си на пусия пред самата му къща. И в такава нощ, за която бе научил от сигурен човек, че в нея ще пирува не само стопанинът, но и верният му ортак — ходжата. И наистина сполучиха. „Беше пролет — ще си спомня по-късно войводата — и тази нощ грееше месечината. Пролетните нощи мамеха женкарите навън. Разходката им нощя по месечината е за тях фантастична и често пъти тя им коства скъпо и прескъпо. Дружината се примъкна край двора на турчето и се потаи. Мехмедчето и ходжата излязоха на чист въздух по двора, доволни от положението, от силата и властта си. Няколко пушки пламнаха, задими се, разнесе се екът в горите и всичко утихна. На двора лежеше трупът на ходжата, а към къщата се влачеше като пребита змия Дели Мехмедчето по колена и по тумбак с тежки охкания. Той беше ранен — Дели Мехмедчето си плати за греховете. На сутринта ходжата не обядва с харема си, а с дяда си на оня свят.“

Сега вече славата на дружината и на нейния войвода наистина гръмна навред между Марица и Балкана, а заедно с нея плъзнаха и потерите: да теглиш здрав пердах на един познат безчестник е едно нещо, но да вземеш душата на ходжа — съвсем друго. И целият санджак се вдигна на крак да търси дръзките отмъстителите. Тази заплаха обаче съвсем не стресна Филип Тотю. Той само направи едно шумно слизание на юг, към Чирпан, колкото да подлъже преследвачите, а после безшумно преведе хората си обратно. Имаше си цел: в Богдан махле^[2] отдавна си бе разпасал пояса друг един ходжа, който „много мъчел българите, като ги изкарвал да му жънат, орат, косят и пр. безплатно, а вън от това безчестял семействата им, без да имал страх от някого и никак не се стеснявал от наказание“. Още преди да се

събере с дружината, Филип Тотю му бе пращал хабири да си опича акъла, но ходжата високомерно отвърнал: „Който има две души, да дойде, чакам го.“

Дали обаче някой ги издаде, или просто цялата област си беше нащрек, но този път изненадата не сполучи. Или поне сполучи само наполовина: едва дружината се промъкна до къщата на ходжата и цялото село се вдигна насреща ѝ. Момчетата не се стъписаха. Те разбиха портата и се наредиха по дуvara. Щом тълпата приближи, те хвърлиха два-три залпа насреща ѝ, изпищяха ранени и се чува викове „качин!“ („бягайте!“) и подир малко всичко се очисти.

— Е, що — каза Филип Тотю, докато засукваше мустак пред разтреперания ходжа и кадъните му, — ей ме на, аз съм с две души и дойдох, зер си ме чакал.

Захванаха се тогаз обичайните сълзи и целуване на краката, покаянията и тържествените клетви за в бъдеще:

— Аман, беим, харижи ми живота, деца имам. Ако знаех, че си такъв гаази и юнак, аз... Ама аз помислих, че хаберът е работа на някои момчетии...

Склони да не го заколи войводата, но му определи такъв откуп, от който можеше да се завие свят на човека — тридесет хиляди гроша. А ходжата, без „гък“ да рече за пазарлък, отвори тежките ракли и даде исканата сума в кесии злато.

— Слушай ме сега добре — рече му войводата, след като прибраха парите. — Този път се отърва евтино, защото те спохождам за първи път. Но чуя ли, че си обезчестил някое българско семейство или си подхванал отново да мъчиш нашите българи, тогаз ще дойда повторно и нито царят ти, нито войската му ще те спаси от ножа ми.

Като каза това, и даде знак на своите да се изтеглят — забелязал бе, че в далечината турците от селото се готвят за пристъп. Преброиха се. И се оказа, че Никола Аджема го няма помежду им. Хукнаха да го търсят, развикаха се. И подир малко той се подаде от една стая, като с една ръка извеждаше едно младо кадънче, а с другата оправяше предната цепка на потурите си.

— Да не си направил някоя мръсотия, а? — разпитваха го после, когато бяха оставили Богдан махле далеч зад себе си. — Или забрави клетвата, що дадохме пред светата икона?

— Каква ти мръсотия бе — оправдаваше се онзи, но избягваше да среща очите на другарите си. — Искаше да бяга кадънчето, та го запрях да го върна при другите...

По-късно обаче се разбра, че той наистина бе погазил клетвата. Това и други подобни негови постъпки щяха да накарат войводата му един ден да пише така за него:

„Никола Аджема по душа приличаше на чанакчийския ходжа и Дели Мехмедчето, с тази само разлика, че той не беше турчин, а християнин, не нападаше на честта на българките, а на турските момичета, и че не вършеше тези грехове явно по друмищата и по нивите, а скритом, крадешката... Той беше греховит повече от Дели Мехмедчето и ходжата. Аджема постъпи в нашата дружина с клетва, че ще бъде верен на клетвата си, а при това той я излъга... Той знаеше горския закон, но той го излъга и го заплю, а с това той се унищожи, обезличи сам себе си.“

Не след дълго Филип Тотю и другите горски юнаци щяха да разберат, че с това престъпление Никола Аджема съвсем не беше стигнал до дъното на безчестието си.

... След тази повторна дързост — не е малко да нападнеш двама ходжи в продължение на по-малко от месец! — вече се вдигнаха на преследване не само каази и санджакът, а, кажи-речи, целият вилает. И в този случай като че ли най-голяма ревност прояви Садък паша Чайковски. Той пое преследването на хайдутите почти изцяло върху своя казак-алай; е, май че нито веднъж не се случи той сам да участва в преследванията, ала иначе пращаше свои конни части — най-често под началството на своя помощник Мизеевич, но в други случаи начело на ездачите беше собственият му син Адам, че и дъщеря му Каролина. Това последното много смая целия Сливенски край — не само загдето една девойка се залавяше да води войска из планинските дебри, но и поради странния начин на ездата ѝ: върху коня тя седеше „аркаръ“, ще рече — по дамски, с двата крака от едната страна на животното. Но чудно нещо, Филип Тотю и момчетата не полагаха кой

знае какви грижи за укриването си, пък преследвачите им все се разминаваха с тях.^[3]

Доста път изброди четицата, като се прикриваше от преследвачите, но щом се видя, че у тях няма голяма стръв за бой или за пленяване, малко по малко поохлаби напрежението. И веднъж, когато момчетата се излягаха на почивка по гърбиците на Конарския балкан, зърнаха в далечината стотина души конница. Филип Тотю ги позна — бяха от казак-алаят на Садък паша, водени от красивата му млада дъщеря, цялата в бели дрехи и с бели ръкавици и шапка. Прихна тогава в смях войводата, зевзешката му и дръзка природа пак се обади в него. Повика той Стоян Арnaudов, единственият грамотен в дружината и му заповяда да напише следното писмо, което му издиктува дума по дума:

„Госпожице,

Този Балкан е мое родно място, от малък съм порасъл в него. Толкова години вече неговите гори ма приемат, пазят ма и ма изпращат като свое родно дете и, слава богу, досега никой не ма повреди и уби, та ти ли се намери сега да додиш да ма уловиш? С божия сила мене не ми се вярва, че ще можеш да сториш това за срам на Христовата вяра, а за слава на турската. Не вярвам да са удостоиш с такова щастие и да получиш от султана голямата онази награда и слава, за която се полакомиха мнозина и си оставиха главите тъдява. Пази си главата, защото е женска, да не би по погрешка да падне от раменете ти вместо мъжко; това не ще бъде слава за една мъжка сабя на момците ми.

Позволи ми да ти кажа, че много лекомислен е твоят баща, Садък паша сега в Сливен, а Чайковски някога в Русия, загдето ви е позволил да додите срещу мене с войска. Ако успееш да ма уловиш, аз знам какво ма чака: нож, въже, куршум и мъки. Но ако паднеш в нашите ръце, тогаз няма да са измолите нито вий, нито баща ви да ви пуснем — не! Няма да видите никога баща си, нито той вас, защото вий, вижда се, освободихте Полша от Русия, нали? Оставихте я свободна и додохте сега с баща си да

помагате на Турция и да тъпчите един поробен народ!
Позор да личи в бъдещите векове на вашето чело, на баща
ви и на цялата ви емиграция! У дома си са бихте за тази
свобода, която тука идите да отнемете от нас. Добре, като е
тъй, по-добре са пазете!

Филип Тотю Войвода“^[4]

Изпрати писмото на госпожица Каролина Чайковска по един селянин от Димовци, когото хванаха там наблизко, и го проследи скритом. Човечецът наистина пресрещна ездачите и даде записката на предводителката им. По-нататък се видя също как тя я прочете, пък събра хората си и запраши към Сливен. Прямодушният селянин се върна пак при четата, разказа всичко и си получи турската лира, която войводата му бе обещал. И горските юнаци щяха да се радват премного на това съвсем Филип-Тотювско приключение, ако една последна забележка на човечеца не ги бе хвърлила в пълно объркване: госпожицата не само не се уплашила, а се смяла дълго и от сърце на писмото, преди да заповяда връщането назад към града...^[5]

[1] П. Хитов (Моето пътуване... стр. 101) дава такава характеристика за него: „Тотю е добър човек, добър приятел, добър певец, народолюбив, способен и храбър, но в това също време той е нетърпелив, сърчен (б.а. — в смисъл на импулсивен) и неосторожен.“.

↑

[2] Богдан махле — днес с. Богданово, Сливенско. ↑

[3] Автентично. Тези системни разминавания на потерите от казак-алая са правели силно впечатление на съвременниците. И тъй като по военни качества изобщо не можело да става сравнение между полските офицери и местните турски началници, хората са започнали да виждат в това съвсем преднамерени действия, дори в някои по-късни изследвания (напр. Табаков. История на... т. II, стр. 253, и особено Хр. Димитров. С. Градец...) направо се намеква за съзнателно покровителство или даже за използване на привидните преследвания за съставяне на военни карти на района за бъдещи действия против самите турци. Истината няма как да се провери, но тъй или иначе е факт, че с изключение залавянето на няколко четника, откъснали се от

дружината на Хаджи Димитър през паметната 1868 г., няма запомнени случаи на активни действия на казак-алая срещу български хайдути или бунтовници. ↑

[4] Писмото на Филип Тотю цитираме съвсем дословно от романизираната му биография, стр. 298–299. То не се потвърждава от никакви други документи от епохата, та повечето изследователи нито го признават като исторически факт, нито го отричат. Ние го възприемаме като допустимо — то твърде подхожда на нрав като Филип-Тотювия. И все пак съзнателно правим едно чувствително отклонение от оригинала: в датировката. Според Филип Тотю той е изпратил това писмо през май 1867 г., след като четата му е разбита при Върбовка и остатъците ѝ са преследвани по петите от безброен башибозук и редовна войска. Като имаме предвид, че по това време бележитият войвода е имал под заповедите си само четирима души и че единствената им грижа е била да опазят живота си, на нас ни се вижда твърде невероятно точно тогава той да се е занимавал с подобна шеговита кореспонденция. По тази причина предатираме писмото четири години по-рано, през пролетта на 1863 г. ↑

[5] Цялата глава — автентична. ↑

Като прецени, че са дошли и последните поканени, Мехмед Садък паша влезе в просторния салон на казиното и кимна на ординарците — време беше да се раздадат чашите. Взе също и своята чаша и се огледа. Гостите, вече попривикнала на тези приеми по европейски образец, не бързаха да ливнат шампанското в гърлата си, а стояха прави и с чаши в ръка, единствено дамите — а те бяха само жените на полските офицера от казак-алая — се ползуваха от неписаната си привилегия да останат седнали в своите кресла около стените на салона.

Пашата се изкачи на две стъпала към подиума, на който обикновено се разполагаше музиката, и се извърна към гостите. За разлика от първите приеми, които беше дал в този град, сега жестът му бе разбран — разговорите бързо-бързо заглъхнаха и всички погледи се съсредоточиха в него. Мехмед Садък изпита вътрешна радост: тази проява на цивилизованост той с право прецени като лично свое дело. Оправи монокъла на окото си и издигна глас:

— Ефендилер, дами и господа! Щастлив съм да ви приветствувам отново като мои гости. Като всеки домакин, и аз съм радостен, когато се намирам сред онези, които смятам мои искрено близки.

Разнесоха се ръкопляскания — те също не бяха вече новост за Сливен. Докато шумът изпълваше залата, а Садък паша кимаше наляво и надясно, Бяно Абаджи, който се бе случил рамо до рамо с Хюсеин бей, управителя на фабриката, се наклони към него:

— Имате ли представа, бей — попита, — на какво дължим днешното тържество?

Черната къдрава брада се поклати отрицателно и по арменската физиономия на бея се хлъзна приглушена усмивка:

— Никаква. Но доколкото познавам правилата на играта, господин Силдаров, би следвало ей-сега да го научим.

Арменецът-бей не се излъга. Садък паша продължи:

— Тази вечер тук ни събра един весел и един тъжен повод, като герой на двата е нашият скъп гост и приятел Мусрат бей. — Той кимна

наляво и оттам му отвърна символичното темане на бея. — Веселият за сърцата ни повод е, че като признание за ревностната му служба и отлично изпълнения дълг с височайше буюрнаме на нашия приятел и закрилник от седмица време е присвоено званието миралай. — Неясен шум с отделни изръкоплясквания. — И аз предлагам първата чаша да вдигнем за него: новия миралай на Негово Величество падишаха.

Звъннаха чаши, тук-там се чу сладко примлясване.

— Не е докрай наред с турския си господин пашата — подхили се Бяно. — Не зная как се говори на полски, но на турски не може да се каже „Негово Величество падишаха“.

— Трябва да запомня този урок — белнаха се седефените зъби на бея. И последва комична въздишка: — Не е лека работата нам, дето сме надянали на стари години феса...

Един глас ги накара да се извърнат. Неусетно, докато ординарците повторно пълнеха чашите, до тях бе приближил Добри Чинтулов. Чашата му издаваше, че само символично е топил устни в нея.

— Бас държа — каза добродушно, — че мога да позная за какво се подсмивате вие тука, господа.

— Ще загубите баса — отговори арменецът-потурнак, — но поне опитайте.

— Вие си говорихте, че пагоните на миралай може би ще са направени от кожа. Кожа от сливенски гърбини... Тъй че ние сега напълно заслужено си пием виното и не оставаме борчлии на Мусрат бея.

Двамата прихнаха в смях.

— Не познахте, учителю — рече Бяно Абаджи, — но...

— ... но въпреки това печелите баса — завърши вместо него Хюсеин бей. — Вашето предположение къде-къде затъмнява простикия наш разговор. Поздравявам ви, уважаеми господин Чинтулов.

А в същото време Садък паша отново повиши глас:

— Другият повод за нашата среща, ефендилер и господа, скръбният, е свързан пак с миралай Мусрат бей. Ето, няма даже година, откакто е сред нас, а беят е намислил да ни изостави.

— Е, този път наистина се очертава да изпаднем в безутешна тъга — подшушна Чинтулов на своите двама събеседници.

— Просто слънцето ще изгасне за нас — допълни все така тихо Бяно.

— Да вдигнем повторно чаши за миралай Мусрат бей — продължи пашата — и да му пожелаем здраве, все така вярна служба на султан Абдул Азис хан и... да си спомня с добро за нас... На добър час!

Отново вдигнаха чашите. Не се разбираха думите на присъстващите, но в тона им без никакво съмнение имаше повече облекчение, отколкото поздравления.

Доколкото вече познаваха ритуала на този род приеми, сега трябваше да се появят подноси с различни лакомства, гостите да се съберат на мезе и вино в отделни групички и пашата да минава от една към друга, за да размени дума и да чукне чаша с онези, към които изпитваше благоразположение. Сега обаче нещата не тръгнаха според установения и очакван ред. Мехмед Садък паша не помръдваше от мястото си на стълбата под подиума, а това означаваше, че навярно не е завършил словото си. И гостите не се излъгаха. Когато шумът за трети път позаглъхна, пашата първо кимна към един от адютантите си и той приближи до него с две тежки, облечени в черна кожа кутии в ръце. След това Мехмед Садък пак оправи с привичен жест монокъла си и рече:

— Имаме тази вечер и още един повод за радост, ефендилер. То е едно мое приятно задължение. Можех, разбира се, да го направя и в делнична обстановка, но за мене е истинска чест да изпълня дълга си пред всички вас, най-уважаваните жители на нашия красив Сливен. Защото, дълбоко съм убеден, в бъдеще мнозина ще са онези, които ще имат достойнството да окичат гърдите си с новоучредения от нашия светъл господар лийакат нишанъ, „орден за заслуга“. Но колкото и да станат те, винаги първите ще си останат първи. В случая първите носители не са мюсюлмани, а от християнската вяра, в което аз виждам още едно потвърждение за волята на нашия господар да бъдат премахнати всички верски и съсловни различия и под скиптъра му да има днес и занапред само братя!

Пашата майсторски гъделичкаше любопитството на хората, та то просто затрептя във въздуха. И доволен от умението си, той прогласи:

— И така, за особени заслуги към държавата, сторени преди точно една година, с лийакат нишанъ са удостоени бащата и синът

Димитрови, Евтим чорбаджи и Йосиф челеби. — Той ги потърси в залата и им кимна:

— Моля, заповядайте, ефендилер, за да окича със собствената си ръка гърдите ви.

Чуха се само няколко хилави изръкоплясквания, а иначе просторното казино зажука като кошер; най-обикновеното човешко изумление беше главното, което се отличаваеше в този шум.

Докато гледаха отдалече как Садък украсява с ордена шишкавите гърди на Евтим Димитров, Бяно Абаджи изрече полугласно:

— Сега пък аз съм готов да се базирам, че мога да позная какви са тези заслуги на Евтим и Йосиф, които...

— Никой няма да приеме облога ви, господин Силдаров — прекъсна го учителят. — Тези ордени просто отговарят на един въпрос, който аз и мнозина други си задавахме от първия ден в зандана. Още тогава беше съвсем ясно, че Али ефенди и Мехмед Салих бей не действуват слепешката, а въз основа на съвсем сигурни сведения.

— Аз пък си мисля за съвсем друго — проточи Хюсеин бей, докато примижаваше особено и замислено почесваше гърбавия си нос. — Случайно ли негово превъзходителство пашата произнесе публично имената на онези, на които властта дължеше преди година прекомерната си осведоменост? Погрешна волност на езика ли беше това или съвсем преднамерено желание да каже истината вам, на българите? — И сам си отговори: — Не, не, не може да е грешка. Един потомствен дворянин и професионален дипломат не е в състояние да допусне подобна нелепа *lapsus linguae*^[1].

— Жалко, че това не може да се провери — сбърчи чело Бяно Абаджи. — Да се знаеше със сигурност, ама с непоклатима сигурност онова, което вие сега само предполагате, бей, аз и другите сливенски българи ще напишем със златни букви в сърцата си името на пашата...

Хюсеин бей го изгледа продължително и настойчиво, после каза бавно, като претегляше всяка своя дума:

— Ако моето предположение е истина, не ми се вярва целта на пашата да е била това изписване със златни букви, господин Силдаров.

А докато разменяха тези полугласни и не съвсем верноподанически мисли Садък паша бе окачил ордените на бащата и сина Димитрови и приемът бе потръгнал в познатото си русло. Потръгнал бе обаче само в яденето и пиенето и в неизбежните

церемониални разговори на пашата, ала настроението съвсем не притежаваше онази празничност, която може би се очакваше от него. Съмненията за нечистия произход на връчените два лийакат нишанъ, прошепнатите от ухо на ухо подозрения за истинската причина въстанието лани да бъде задушено още в зародиш, изобщо объркването и ненавистта до такава степен витаеха над множеството, че отнемаха всяка охота за веселие. И толкова силна беше тази потиснатост, че дори присъстващите поляци, които надали бяха разбрали истинския смисъл на изиграната пред тях сцена, също се поддаваха на теготата на събратята си по славянска кръв. За разсейването на това настроение не спомогнаха приятните думи, които пашата, опитен в изкуството на салонните разговори, разменяше с този или онзи от присъстващите.

Още по-малко спомогна за разведряването на атмосферата поп Димитър хаджи Костов. Може би като подражаваше на пашата, той също преминаваше от група на група с чаша в ръка, но неговата цел беше друга — използваше струпалите се познати, за да се сбогува с тях.

— Щом приех да сменя училищните взаимоучителни таблици с Апостола и Четвероевангелието — обясняваше той на приятелите си, — искам да го направя както си е „по закон божи“. Речено с една дума, с баба попадия и децата тръгваме към Божигроб. Ако е писано да се върнем здрави и читави, тогаз ще имате не само поп Димитър Черното, но нещо още по-внушително: поп хаджи Димитър Черното...

Странно, никой не се зарадва на неговото заминаване. Дали в казиното взе връх грижата, че за година или две Сливен ще остане без най-просветения си свещенослужител? И то точно по това време, решително и съдбовно в борбата с Фенер? Или може би беше някакво неясно, но положително мрачно предчувствие?

Празненството, както после щяха да разправят, беше вече „на косъм“ да се провали, когато се случи нещо, което го преобрази издъно. А името на „нещото“ беше Димитър Инзов, по прякор Злъчката. Отначало се разнесе неопределена гълчава около входа на „газиното“, после събраните видяха стражите при вратата да отхвъркват наляво и надясно и веднага след това пред тях се появи той, даскал Инзов. Но как само изглеждаше, боже мой! На достолепното тържество, давано от пашата, Злъчката — или Бурунсуза за турците —

се появи по риза и със запретнати ръкави, обикновено пергаментовото му по цвят лице сега бе изчервено като домати, клепналите мустаци се виреха нагоре, сякаш с по едно тънко канапче ги бе завързал за ушите си, от светкащите очи трепкаше непредаваемо с думи сияние, устата се бе разчекнала в такава усмивка, че можеха да му се огледат и мъдреците, а сякаш за завършек на невероятната картина във всяка от ръцете му висеше по една дамаджанка с напълно достопочтени размери. Спря посред салона учителят и усмивката му обиколи околните. Когато проговори, се разбра, че единственото в него, което не се бе променило, беше грачещият му глас, макар че и той по своему се бе смекчил от нотки на невероятно за Димитър Инзов умиление:

— Братя, мили братя — започна той развълнувано, — и вие, дълбокоуважаеми паша, пийнете по глътка и споделете радостта на вашата Злъчка...

— Какво се е случило, даскалче? — заваляха въпроси от всички страни. — Що имаме да поливаме?

Преди да отговори, Инзов започна да налива по чашите от едната дамаджана, а кимна на Панайот Минков, който се случи там наблизко, да направи същото с другата.

— Какво се е случило ли, добри хора? — Той пое дъх и не каза, а извика с всички сили: — Тази вечер вашата Злъчка Бурунсуза бе благословена от Провидението да стане баща!... Чувате ли? Баща, мамка му стара!...

Вдигна се такъв невъобразим шум, че дори „Провидението“, ако си нямаше друга работа тази вечер, не би могло да чуе всичките възклицания и благословии. Във възцарилата се гълчава Садък паша се поприведе към владишкия наместник поп Юрдан, с когото бе разговарял до влизането на учителя, и го запитва:

— Ще ми кажете ли какво става тук, ваше преподобие? Познанията ми по български език се оказаха недостатъчни...

— Неизразимо щастие е споходило нашия приятел, паша ефенди. Женен е от твърде много години, пък на господата бога се бе досвидяло да му дари простата човешка радост да стане баща. И сега, преди малко, щъркелът е донесъл отдавна чаканата рожба под неговия покрив...

— О-о-о — проточи засмян Садък паша. — Трябва веднага да поздравя господина... — И той наистина се запъти нататък.

Малко по-късно, като позволи да напълнят и неговата чаша с ракия, той точно се чукаше с новия баща, когато някой подвижна:

— Ама чакай бе, Злъчка, ти не каза син ли е или дъщеря...

— Дъщеричка, братя, най-чудната дъщеричка на света — подсмръкна запитаният. А друг, шегобиец някакъв, продължи с въпросите:

— И как ще я кръстни най-чудната дъщеричка, даскале? Кажи ни овреме, зер ние, мъжките бащи, да подготвим отдалече синовете си...

— Вишедана.

— Как? Как? — проточиха се вратовете към него.

А той повтори:

— Ей така, както го чухте: Вишедана.^[2]

Дали хората от сърце споделиха радостта на учителя, или пък ракията си я биваше, но приемът на пашата престана да прилича на мъртвило и отново взе окраската на празненство. Езиците се развързаха, гръмна и музиката на казак-алая, завъртяха се и танци, тон на които даде пак Злъчката. Той, разбира се, не знаеше нито стъпка от кадрила, но нали си беше роден артист и смехотворец, така се кълчеше и въртеше в такт с мелодията, нежно прегърнал дебеличката талия на празната дамаджана, че всички просто се изпопревиваха от смях.

За съжаление „писано било“ настроението още веднъж да се промени — за още по-добро при турците и за покруса при българите. Защото накъде в разгара на тържеството дойде бърз илчия от Ени Заара и донесе една вест, на която никой в началото не можа да повярва: все в тази вечер били заловени в Кортен „хвърковатият войвода“ Филип Тотю и неговата дясна ръка — Никола Аджема, още и друг някакъв имало.

Наобиколиха пратеника и го заразпитваха. И ето какво научиха:

В енизаарския конак се получили сведения от сигурен човек, че в дома на някой си Стоян Киряза от Кортен се укривал с дружината си Филип Тотю. Тозчас бьолюкбашията вдигнал всичките си сеймени, общо петдесет-шейсет души, и в групи по десетина ги изпроводил по различни пътища в Кортен. Верният им човек показал къщата на Киряза и заптиетата склучили пръстен около нея, после захванали да го стесняват. Отвътре обаче ги забелязали. И се започнала небивала престрелка. Само неколцина били хайдутите, но се държали мъжки — не само че не се предавали, но и стрелбата им била все на месо. Като

видял, че по друг начин няма да ги надвие, бьолюкбашията заповядал на едного да се промъкне и да даде огън на сламения покрив. И наистина пламъкът и пушекът принудили обградените да се покажат. Единият, великан някакъв, когото ранили в едната ръка, с другата изтеглил пищов и си пръснал главата. Тримата други обаче били заловени: Никола Аджема с прострелян крак и счупено коляно, войводата с рани по крака, ръката и устата, а третият, някой си Костадин от Джиново, си бил цял-целеничък.

Тъй като обаче се знаело, че дружината на Филип Тотю е многобройна, още там ги разпитали за останалите. И Никола Аджема не скрил: имали наистина още двама другари, но те били отишли в Ени Заара да набавят някои неща; обадил и скривалището им — дома на Еню Гергана. Тогаз бьолюкбашията оставил неколцина сеймени да пазят заловените девлет-душмани, а с другите петдесет и повече запитал назад към града за последната плячка. И всичко се повторило като в Кортен. Да, ама там не сполучили докрай: когато се стигнало до подпалването и на Енютата къща, двамата хайдути си послужили с хитрост и сколасали да се измъкнат от обръча.^[3]

Като изслушаха този разказ, Садък паша веднага заповяда: да се пригответи един конвой и веднага да се отпрати към Кортен, за да доведе заловените. Но илчиата го разубеди:

— Няма смисъл, паша ефенди. И без това трима, от които двамата тежко ранени, идат насам с охрана от шестдесетмина сеймени.

Празненството в „газиното“ от само себе си се разтури — кой ще ти празнува и ще се весели, когато са заловени такива хора, като войводата Филип Тотю и опитния хайдутин и байрактар Никола Аджема?

Когато се разотиваха, някой от множеството подхвърли многозначително:

— Е, вижда се то, също и в Кортен ще се раздават лийакат нишанъ...

А поп Юрдан се прекръсти широко и каза загрижено:

— Свети боже, направи така, че туй за издайствата на наш Никола да не е истина. Зер развърже ли си устата това изчадие, на мнозина измежду нас ще е спукана работата...

[1] „Грешка на езика“ (лат.). ↑

[2] Автентично. Димитър Инзов наистина дълги години е нямал дете, а когато му се е родила дъщеря, и е дал странното и несрещано друг път име Вишедана. Името очевидно произлиза от „свише дадена“.

↑

[3] Описанието на залавянето е автентично, предадено е по компилация от спомените на Филип Тотю и Панайот Хитов (а той знаел подробностите по разказите на оцелелите в Нова Загора хайдутите). Тук ще дадем няколко допълнителни сведения. Името на предателя е Иван Папазов, син на един от кортенските свещеници. Хайдутинът, който се е самоубил, е Георги от Терзобас, а двамата, които са се спасили в Нова Загора и наскоро след това се присъединили към четата на Хитов, са били Стоян Арnaudов от Жеравна и сливналията Божил Бахов. Тъй като е любопитно като случай, тук ще цитираме спасяването им по спомените на П. Хитов:

„... Турците пък загърмели отвън и взели да викат:

— Скоро огън на къщата, както в Кортен!

Стоян, като чул това, а вече бил настъпил и първи мрак, натъкнал една дълга дреха на пушката и се дръпнал малко настрана от вратата. Отваря вратата, подава пушката с ямурлука, потерята изгърмва на дрехата, после Стоян изскача навън с нож в ръка и Божил — по него. Стоян прескача един плет, а Божил, който беше май тежък, докато прескачал, изкъртил целия плет. И тъй през тъмнината и двамата, здрави, избягали от Нова Загора и поели в Средна гора.“. ↑

8.

Садък паша Чайковски не беше чест гост в конака, отбиваше се там от дъжд на вятър или когато работата го принуждаваше. Тази сутрин обаче той рано-рано облече униформата и се запъти нататък.

— Докараха ли хайдутите? — запита той първия онбашия, който се изпречи пред очите му.

— Евет, докараха ги посред нощ, паша ефенди — беше отговорът. — И преди малко захванаха да ги разпитват.

— Кои?

— Ами че преди малко вече надойдоха кадията, каймакаминът, миралай Мусрат бей... Там са също Али бьолюкбаши и някои други от нашите. — Онбашията се засмя многозначително. — За черната работа, нали знаете... А, ето, започнали са...

Пашата се заслуша. Да, бяха започнали — отнякъде се носеха глухи удари и крясъци на човек.

— Заведи ме там! — заповяда.

Заведоха го в една одаичка наблизко до кауша, същата, от която се носеха грозните шумове. Мехмед Садък отпрати с махване на пръсти придружвачите си и влезе, без да чука. Не забелязаха влизането му — така бяха заети с работата си. А тя, работата, се състоеше в следното. На пода, проснат по корем, лежеше невисок мъж, облечен само по потури и риза, а двама здравеняци (в единия пашата позна Али бьолюкбаши) го налагаха щедро с дебели сопи; от алените петна по ризата и кръвта по голите табани на поваления личеше, че двамата биячи достатъчно дълго и достатъчно старателно си бяха изпълнявали задълженията. Седнали настрана и запушили, трима души наблюдаваха тази дивашка сцена и по нищо не проличаваше тя да ги трогва особено — Али ефенди, Мусрат бей и Мехмед Салих бей; единственото, което ги вълнуваше, та се бяха вторачили в човека на пода, беше дали ще чуят някакво признание да се изтръгва из устата му. Но признание не идваше. Поваленият изобщо не произнасяше нито една свързана дума, а от болки само ревеше, стенеше и мучеше.

Докато пашата стоеше още прав до вратата, Али ефенди направи знак на удрячите да спрат за малко и се поприведе над падналия.

— Чуваш ли ме, Тотю войвода? — запита и онзи полека и с мъка кимна утвърдително. — Говоря ти аз, кадията Али. Ако упорствуваш да мълчиш, тези бабаити ще ти натрошат кокалите. Има ли смисъл, Тотю? Млад си още, хубавец и юнак си — защо да те направят на пихтия и да те заровят в някое бунище? Проговори, кажи, щото знаеш, и аз ти обещавам, че повече никой няма да те докосне.

Филип Тотю бавно издигна ръка, посочи към устата си и изрева нещо, което прозвуча като „У-у-у-а... у-у-у-а...“.

— Е, твоя работа — рече уж безразлично кадията, но личеше, че вътрешно беснееше от безсилието си да сломи коравия хайдутин. — Щом не ти е жал за животеца ти... Хайде, бьолюкбаши!

Двамата мъжаги си плюха в шепите. И в този момент Садък паша прецени, че е време да се намеси:

— Остави, бьолюкбаши! — произнесе хладно и заповедно. А когато тримата се извърнаха към него и станаха на крака, каза им по същия начин: — Докога ще продължавате с това безмислено изтезание, ефендилер? Докато проговори? Мигар не чухте още снощи, че Тотю Топалски е ранен в устата и не може да говори? Не го ли разбрахте и сега, когато ви го показва? Ами че тя вашата е все едно да се опитвате да принудите с бой хромия да тича.

— Ние трябва на всяка цена да изтръгнем показания от него, паша ефенди — извинително рече в отговор Мусрат бей. — Нам не стига да спипаме двама или трима от харамииите в Балкана, пък били те и като, хм, хвърковатия войвода. Не разкрием ли ятаците и скривалищата им, на мястото на уловените трима утре ще се появят нови трийсет.

— Не споря, вярно говорите. Но вярно е също така, че е безцелна жестокост да се опитваш да развържеш уста, която е скована от кървава рана. Излекувайте този мъж, ефендилер, пък тогава той може би и с добро, без насилие да ви даде края на нишката, която искате от него.

Онези се спогледаха и Али ефенди направи знак на удрячите:

— Изнесете го. И доведете някой друг... — той сви устни подигравателно, — някой, дето му е здрава мутрата.

Двамата здравеняци вдигнаха на ръце пребития мъж и го понесоха. Садък паша направи крачка встрани, за да им освободи вратата. Когато минаваха покрай него, Филип Тотю го погледна с

благодарност, после му смигна дяволито. След седмица пашата щеше да си спомни затова намигване на светлите хитри очи; то щеше да стане тогава, когато научеше, че войводата всъщност през цялото време е можел съвсем сносно да говори, но е мълчал упорито, като се е оправдавал с раната си... Не се разсърди тогава Мехмед Садък, а напротив — разсмя се, че и едно „Евалла!“ каза. Защото беше от хората, които умеят да отдадат уважение на победителите — независимо дали победата е била спечелена с оръжие, или с просто надхитряне.

Не мина много и в стаята вкараха един плещест здравеняк — брадясал, свъсен, подозрителен, но поне външно не уплашен. Също и неговите дрехи издаваха, че вече е опитал здравината на сейменските тояги. Той застана прав посред стаята и Мусрат бей подхвана отдалече, като се стараеше да вложи в гласа си нещо като благоразположение:

— И тъй, чоджум, научихме вече, че ти си Костадин от Джиново. Знаем още, че си заловен заедно с тъй наречения Филип Тотю.

— Ще рече, вие знаете всичко за мене, бей. И не виждам за какво повече ще ме изпитвате.

— А, не, чоджум, не! — заплаши го с пръст миралаят. — Имаш да ни кажеш ти много неща. И от тебе зависи дали с добро ще ги кажеш, или с лошо.

— Не се досягай, бей, ала ти наистина си в грешка. Да ме нарежеш на парчета, пак не мога нищичко да кажа. И не защото не искам да го кажа, а понеже просто нищичко не зная.

— Хайде заедно да помислим дали е така. Бил ли си в дружината на Филип Тотю? Бил си. С оръжие в ръка ли си заловен? С оръжие. Знаеш ли другарите и ятаците на Тотя? Знаеш. Е, това не може да се нарече нищичко, чоджум. Или ти се ще да те премажат от пердах?

— Бога ми, не ми се ще, бей. И затова ще река следното: кажете ми онуй, щото очаквате да чуете от мене, и аз обещавам да го повторя.

— Какво, какво? — намеси се в разговора Али ефенди. — Това последното не го разбрах.

— Записването ми е една погрешка и зла случайност, ефендилер — все така свъсено, но с равен глас каза Костадин. — Изслушайте сега истината, пък сетне продължете истиндака си. Аз съм мирен селянин, жена и челяд храня, с пушки и пищови работа нямам — моето оръжие са ралото и сърпът. Преди три-четири дена ме срещнаха неколцина

мъже, всичките в турски дрехи и с тежки сияхлъци на кръста. Разпитаха ме за пътя (заблудили се били в снега), после, изглежда, се размислиха, че може да спомена тук-таме за срещата ми с тях, та допряха един пищов до гърба ми и рекоха: тъй и тъй, ако ти е мил животецът, ще дойдеш с нас. Нямаше как — подчиних се. Сетне от дума на дума се разбра, че не били турци, а наши християни в турски дрехи, ама туй не ги накара да са по-милостиви към мене. В никакви бели и поразии не съм участвувал, никакви техни помагачи и ятаци не съм видял. Тъй ме заведоха до Кортен. И когато вчера помислих, че вашите сеймени ми връщат свободата, всички взехте да ме изкарвате, сякаш съм бил от тайфата, а не неин пленник. Туй е всичко.

— Ако е вярно — обади се каймакаминът, — защо си бил с пищов в ръка, когато са запалили къщата и сте изскочили навън?

— Защото един от хората ми заповяда да нося част от оръжието му, ефендилер. Много сиях, много нещо имаха тия хора, не можеха сами да го носят, пък и не им се оставяше да изгори в къщата. Що можех да сторя? Че нали ако не се подчинях, щяха да ми теглят куршума?

За малко се възцари мълчание. После Мусрат бей поде отново:

— А какво беше туй, дето каканижеше одеде — че да сме ти кажели щото искаме да чуем от тебе, пък ти си щял да го повториш?

— Ами ей това същото, бей. Да ме биете до съдиране или на филии да ме нарежете, онуй, дето не го знам, аз няма как да го изсмуча от пръстите си. Ако обаче ми кажете: тъй и тъй, Костадине, искаме да кажеш пред нас, че тези хора имат за ятаци Иван от Сливен, Стоян от Ени Заара, Драган от Карнобат — просто тозчас ще го повторя, и то без бой и насилие. Само че...

— Само че какво? — за пръв път се обади Садък паша Чайковски.

— Само че дойде ли работата до съд, няма да си изкривя душата, ефендилер, и там всичко ще си кажа по съвест. А също и дето от вас съм научил имената на Иван, Стоян и Драган.

„Браво, умна защита! — похвали го в себе си пашата. — На думи изразява готовност да сътрудничи, пък същевременно отнапред се отказва от показанията си. И ако е достатъчно жилав да издържи на мъченията, на които тези садисти може да го подложат, погледнеш, че един ден е излязъл сух от водата...”

Изглежда, че някакви подобни мисли минаха през главите и на другите изпитвачи, защото те размениха продължителен и пълен с разбиране поглед и после Али ефенди нареди да откарат задържания и да доведат третия от хайдутите.

Този, третият, беше Никола Аджема, сливналията. И не го доведоха, а го донесоха — лоша рана имал той в крака, коляното му било на парчета, та не можел да стои прав, камо ли да ходи. Докато настаняваха хайдутина на трикрако скемле, Садък паша го изгледа се любопитство: пред него беше човек, години наред скитал в Балкана с пушка в ръка. Беше под среден ръст, почти нисък, подчертано як в раменете; може би поради ниския бой плещите му изглеждаха даже много по-широки, отколкото вероятно бяха. Имаше грозновато лице, но то само по себе си не отблъскваше; онова, което отблъскваше и настройваше против хайдутина, беше неприятният израз на подлост и лукавщина, който даваше отпечатък преди всичко на очите, а сетне и на цялата му физиономия.

По всичко личи този негов израз не бе убягнал и от погледа на опитния полицаи Мусрат бей, понеже той поведе разпита така, че да се възползува именно от подлостта на заловения хайдутин.

— Искам да се разберем по едно важно нещо, Аджем Никола — започна миралаят. — Ние отнапред знаем, че ти си напълно невинен. Сигурни доказателства имаме, че разни непрокопсаници като Георги Трънкин и Панайот Хитюв са те подмамили да ги последваш — къде с благи думи, къде със заплахи, къде направо с насилие. Затова искам още от начало да знаеш, че тебе не те чака нито бесило, нито даже затвор. Напротив, ние ще повикаме най-способни знахари, за да изцерят пострадалия ти крак и след това вратите на хапуса ще бъдат отворени пред тебе.

Никола Аджемов прекара език по устните си.

— Истина ли говориш, бей?

— Валлах-биллях^[1], приятелю. И какъв смисъл има да те лъжа? Ами че ти, ако поискаш, можеш веднага да провериш думите ми. Достатъчно е да го пожелаеш и ти така, със счупена кост и подлютена рана, още днес можеш да си си у дома.

— О, господи! — откъсна се от гърдите на пленника.

— Но аз не съм ти казал всичко, Аджем Никола. Ние тук, дето ни виждаш, поприказвахме не само за миналото, но и за бъдещето ти. И

като ценим юначеството и опита ти, всички до един имаме желание утре да те видим не само свободен, но и на служба, която ти заслужаваш по достойнство. Казано накратко, ние искаме да те поставим бьолюкбашия в Сливен, на мястото на печално загиналия преди години Топчи Ахмед.

Кратко замълчаване. Не повярвал на ушите си, Никола обиколи с поглед стаята. Всички му кимаха в потвърждение, а Али ефенди даже се насили да изговори:

— Евет, евет, Никола, не се съмнявай в думите на миралай бея — аз вече те виждам като утрешен бьолюкбашия, тук, в конака.

— Е — продължи Мусрат бей, — ти разбираш, Аджем Никола, че да те освободим и да те назначим бьолюкбашия, туй не е едно и също нещо. Свободата си ти ще получиш, защото нямаш кабахат към царщината. Но за службата на бьолюкбашия, чоджум, е друго нещо — сигурно разбираш, тя трябва да се заслужи.

Предишният нечист израз отново светна в очите на пленника и сякаш обля цялото му същество.

— Кажете веднага, ефендилер. Каквото е по силите ми, имате го!

— Ние знаем, чоджум, че по тия места имаме един истински душманин на падишаха — Панайот Хитюв, който те е подлъгал навремето. Е, него, разбираш, трябва баща-майка да заловим и да го окачим на въжето. — Затова чакаме от тебе, бьолюкбаши Никола, да ни кажеш къде можем да го намерим, кой му носи храна, кои са укривателите и ятаците му.

— Не мога да ви обещаая, че ще ви посоча точното скривалище на Панайота, беим. Панайот не ходи само на едно място и навсякъде има приятели. Аз не зная всичките му скривалища, ала най-много се върти по Матейската планина и всичките села наоколо са негов.

— Ашколсун! — похвали го Мусрат бей. — Таквиз хора харесвам, Аджем Никола, дето каквото знаят — знаят, каквото не знаят — не уйдурдисват, ами направо си казват. Нищо, чоджум. Ти ни изповядай кои са Панайотовите другари, пък ние като вървим от човек на човек, рано или късно ще стигнем и до него. Хайде да започнем. Кой например му е другар и помагач тук, в Сливен?

— Че един или двама ли са, бей? Нека, да речем, да вземем поп Юрдан, чичо ми...

— Този човек или е луд, или ни прави на маймуни! — прекъсна го остро Садък паша. — Чувате ли го само? Наместникът на владиката и уважаваният член на меджлиса бил ятак на хайдутите... Не, не, не бива да се подвеждаме!

— Не сте прав, паша ефенди — защити се Никола. — Чичо ми неведнъж е идвал при дружината да ни причастява, оръжие да ни носи и хляб, а също така мехлеми, когато се е случвало някой ранен от нас.

Нещо сякаш се скъса в душата на Садък паша Чайковски. Доповръща му се — погнусил се беше от долното предателство, на което случаят го бе направил свидетел. Той се помая малко, но като се уплаши, че може наистина да повърне пред всички или в момент на гняв да отсече скверната глава на този нов Юда Искарיותски, по едно време кимна на околните и излезе.

А зад него Никола Аджема разказваше ли, разказваше... В старанието си той не само че не изпусна нито един от Панайотовите приятели в Сливен, но даже и изреди имената и на мнозина невинни — Боян Силдаров например, сина на Бяно Абаджи, който нивга не бе имал вземане-даване с горските юнаци. Като свърши със сливналиите, той заизрежда и другите верни помагачи на дружината от околните места. Не пропусна той нито Генчо Сивов и сина му Сиви от Крива круша (на които толкова пъти бе ял хляба!), нито Бойчо от Калояново, нито Паскал от Глушник... — не десетки, а стотици имена изброяваше.

[2]

[1] „Кълна се в бога“ (араб.-тур.). ↑

[2] Всички подробности около предателството на Никола Аджема са автентични, на места дори са използвани истински негови думи (срв. П. Хитов. Спомени от хайдутството. стр. 47). ↑

9.

Може би ще бъде съвсем незначително преувеличение, ако се каже, че Панайот Хитов в Стара планина научи за залавянето на Аджема и Филип Тотю, преди тази вест да стигне до сливенския конак — така добре действуваше неговата осведомителна служба. С още по-малко колебание може да се твърди, че съобщението не го изненада; наистина той не познаваше лично Филип Тотю, не се бе случило още да се кръстосат пътищата им, ала затова пък знаеше напълно добре Никола, бившия си байрактар, та си даваше сметка какви може да ги забърка той. Впрочем, за да не се изненада, имаше и друга причина. Още в ранна пролет до ушите на Панайот войвода бяха стигнали приказки, които го загрижиха: не го послушали старите му другари и тръгнали по обири посред зима, наортачили се за чисти разбойничества с разни турски янкеседжии, като например Осман ага Бозвелията от Ени Заара и неговия непрокопсан син, Аджема пък започнал да играе на неустрашим и неуловим, та пренебрегвал осветените от край време закони на предпазливостта, като, да речем, тръгнал по сватби из селата... Вярно, стари хора разправяха, че Индже Стоян някога и по сватби ходел, и посред Сливен минал в кадънски дрехи, но ония времена са били други, смутни и объркани, не се разбирало кой пие и кой плаща, докато сега и времената се бяха изменили, пък и Никола не можеше на малкия пръст на Индже да се равни. Тогава Панайот много мисли, пък хвана грамотния Паскал от Глушник и му продиктува едно писмо до бившия си байрактар, в което го предупреждаваше за грешките и за опасностите. После стигна до ушите на войводата, че Никола Аджема и другите получили писмото му, прочели го, но го ударили на смях: „Той Панайот е страхлив — думали, — нека не бере кахър за нас!“ Дълбоко се огорчи войводата от тези думи, но намери сили да запази хладнокръвие и се задоволи да каже с престорено безгрижие: „Радвам се, като виждам, че сред нас има неустрашими юнаци...“ Когато обаче разбра за залавянето на „неустрашимите юнаци“, той не се надсмя и не рече нещо като „нали ги предупреждавах аз“, а изпита истинска мъка. И си даде сметка за новата опасност, която надвисваше: че турците ще го преследват с

повече успех, а същевременно ще хванат края на конеца, с който ще разплетат чорапа на яташката мрежа, изграждана и изпитвана години и години...

— Хайде, момчета — каза той на своите, като запази за себе си най-страшните си подозрения, — съберете сега тази колиба и да се оттеглим в Матейския балкан, че тогава ще видим каква ще стане и какво ще правим.

Не им се наложи да чакат дълго и наистина го видяха и разбраха. От Сливен ги известиха: Аджема, подмамен от лукави обещания, се разприказвал като кречетало и заиздавал всичко наред — в кауша бил вече половината Сливен, повечето без никаква вина (а странно — предателят бе пропуснал името на Анастас хаджи Добрев, един от най-верните помощници на войводата, та той бе останал на свобода), почти всички ятаци на Панайот Хитов от околността, а неколцина даже вече се представили пред Всевишния. Например Коста от Ески Заара, който бе ходил с Панайотовата дружина чак до Гелибол, и Тодор от Войнеже били обесени на бърза ръка посред Сливен, дядо Стоян Странджата от тревненските колиби Гърците бил смазан от бой и издъхнал... Защото работата била подхваната от опитен човек, миралай Мусрат бей, който покрай тези разкрития доброволно се отказал да се прибере в Цариград и останал в Сливен, че дори извикал и подкрепление низами от Одрин. Но може би най се потресе Панайот Хитов, когато научи, че Аджема бил предал и поп Юрдан, брата на баща си, та свещенослужителят сега не само бил в зандана, но и го държали с букаи на краката — едва тогава войводата разбра, че бившият му байрактар е стигнал до самото дъно на низостта.

Скоро той щеше да разбере, че в предателството си Никола не бе пощадил и тях, довчерашните си другари. То стана на третия или четвъртия ден след провала в Кортен. Дружината бе мушнала пита да се пече в горещата пепел, когато дотича стражът ѝ Христо Кавлаклията и се развика отдалече:

— Издадени сме! Потеря иде и много са!

— Откъде знаеш, че са много?

— Видях ги на отсрещния рът. Само турци са и ги познах по дрехите, че са от Ново село^[1] и Мокреци^[2], а пък от горния път се чуват много други гласове.

Разбра войводата сериозността на положението, та нареди да зарежат всичко излишно, включително и недопечената пита в пепелта, и да се изтеглят в само на тях известни усойни места в планината. (Ориста на тази прословута пита е била да стане нещо като „ябълката на раздора“ в Сливен и заради нея Али бьолюкбаши за малко не само да си загуби поста, но и да се озове сам в хапуса „по некадърност“: „Ах, неспособни кучета — крещеше и беснееше Мусрат бей, — заслужаваш да ти смажа кокалите. Хляба им взели, а тях не видели! Кой знае дали и ти не си ортак с тях!...“) Прибягваха така от едно скривалище до друго, а планината пълна с потераджии — ще ги спипат. Юначество като в песните ли? Бабаитлъци като Никола Аджемовите ли? Нищо подобно нямаше в тези дни и нощи, тогава бяг му беше майката, пък за глада и жаждата и за всякаквите несгоди изобщо да не говорим. Прекипяваше понякога на по-буйните, идеше им да се ударят с преследвачите според приказката „каквото сабя покаже“, но тогава войводата ги озаптяваше, силом налагаше да се замени разпалеността със здрав разсъдък.

Ето само един от тези случаи. Три дни и три нощи се бяха крили из шубраците, а от ден и половина не бяха разквасвали устни с глътка водица. И надвечер на третия ден стигнаха до едно изворче, за което мислеха, че само те го знаят. Да, но като наближиха на стотина крачки от водата, зърнаха да се разполагат там неколцина сеймени. Кръвяха тогава очите на Хаджи Димитър и предложи:

— Хайде да си плюем на ръцете и да ги натъркаляме.

— Не! — отрязва войводата. — По-добре жадни, отколкото набити на кол. Няма да направим нищо, дорде не разберем сами ли са тия сеймени или има и други наоколо.

Недоволни останаха момчетата, но го послушаха, подчиниха му се. А късно през нощта, когато достудя на потераджиите и взеха да кладат огньове, наоколо в Балкана засветкаха до стотина пламъчета. Прегърна тогава войводата раменете на своя нов байрактар и му рече наиздателно:

— Виждаш ли сега, Хаджи, че има още петстотин души да вардят из гората? Ако вчера бяхме нападнали на неколцината, другите досега да са ни понесли главите къмто Сливен...

Не седмица или две, а месеци продължи тази страшна гонитба. На изток чак до Шуменско води Панайот Хитов дружината си и на юг

отвъд Бакаджиците, а потерите не свършват и не свършват. Какви ли не ги дебнеха: сеймени с гайтанлии потури, одрински и шуменски низами с червени шалвари, башибозушка шарения всякаква. Разправяха онези, които помнеха — такива хайки и такова преследване не са били от 1856 година, когато Зейнил паша избя или излови старите войводи! И все пак оцеля дружината, не се даде — опазиха я майчицата Стара планина и опитността на войводата ѝ.

Като се върнаха отново в познатия им Сливенски балкан, всекиму стана ясно, че и там нямаше да има живот за тях. И не толкова защото не знаеха неоткриваеми тайници, колкото защото ги нямаше вече верните им ятаци и помагачи, бяха изловени и натикани в сливенския зандан, а малцината оцелели изпитваха оправдан страх да им бъдат в услуга по прежнему. И когато веднъж дружината почиваше на Разбойна при Котел, войводата най-сетне изрази на глас онази мисъл, която отдавна се въртеше в главата му:

— Сега вече няма шега, ще вървим за Сърбия.

Никой не ахна при тези думи, та се разбра — мисълта за Сърбия не е била само в Панайот Хитовата глава. Само един се обади със съмнение:

— Не знаем пътя. В непознати места ще ни разбият потерите.

А войводата възрази мъдро:

— Ако се боят орачите от градушката, никой нищо няма да посее и ще мрат гладни. Войниците не трябва да се боят от смърт, щом го изисква нуждата.

Нямаше повече спорове. Само трима от дружината — Дядо Желю Чернев, Стоян Арнаудов и Христо Кавлаклията — почтително помолиха Панайот войвода да ги освободи от думата им и да им разреши да не вървят с него в непознатата чужбина. Както обикновено, той не реши отведнъж, а се осведоми:

— Какво сте намислили?

Обясниха му. Желю смятал да се крие при сигурен другар в Ямбол, на една крачка от конака, където никому нямало да скимне да го търси. Стоян Жеравненеца и Христо Кавлаклията искали да поемат към Добруджа, там щели да намерят безопасност в къшлите на верни роднини. А когато тъдява турците мирясали, тримата възнамерявали да се съберат отново и да продължат шетнята под предводителството на Дядо Желю.

— Не се върши работа с трима души — намеси се на това място другият Стоян, шурейт на Панайот Хитов. — Много сте, за да останете незабелязани, и твърде малко, за да имате сила в битките.

— Вярно е, брате — съгласи се Желю, — туй го знаем и ние. Ала имаме си на ум няколко добри момчета, здрави, сърцати и отечестволюбиви, смятаме с тях да попълним дружината си.

— Кои например? — попита войводата.

— Например двамина от Сливен. Единият е познат под прякора Гунчо — смело момче и отличен нишанджия. Другият е Тодор, калфатюфекчия, на Деню Харбоолу сина. Също и той няма да се посрами.

— Познавам и двамата — обади се Хаджи Димитър. Той беше горе-долу връстник с Гунчо и Тодор Харбоолу и не веднъж и не дважд бе имал случай да ги види в „работа“. — От тях наистина може да излезе войници един път.

Помръщи се още малко Панайот Хитов, пък накрая отсече — е, добре, нека бъде тяхното. И от сърце има пожела добра сполука.

Няколко дни по-късно се разделиха. Тримата се разпиляха по убежищата си, а останалата дружина пое на запад.

След по-малко от месец Панайот Хитов с хората си беше в Сърбия^[3].

[1] Ново село — село в Сливенско, сега изселено. ↑

[2] Мокреци — искал е да каже Мокрен, днес с. Аврамов, Сливенско. ↑

[3] Главата е изцяло автентична, включително и много от репликите на героите. Единственото по-съществено отклонение от документалната истина е за Желю Чернев, познат повече като Дядо Желю. В действителност той се е прехвърлил в Сърбия с останалата дружина, докато тук за нуждите на романа го оставихме в Българско заедно с Христо и Стоян Арnaudов. ↑

10.

Всекиму се е случвало да забележи как понявга шумът се разнася не наведнъж, а постепенно, на вълни — на вълни. Да, но същото бива и с тишината, особено когато много народ е скупчен на малко място. Настане нещо и най-близките млъкнат, след тях слепят устни втори кръг хора, трети — наистина точно като онези кръгообразни вълни, които се образуват, като се хвърли камъче в тиха вода.

Ако някой не е виждал това нещо, можеше да го види днес в тъмницата на Сливен. Пълна и препълнена беше тя и неволниците, отколешни приятели или наскоро сдружени от неволята, си приказваха за едно-друго. И по едно време онези, които бяха най-близо до вратата, чува да се поставя ключ в големия колкото мъжка длан катинар. Чува и млъкнаха напрегнато. Последваха ги другите около тях и ето — вълната на мълчанието плисна нататък и подир секундна тишината завладя напълно просторния зандан, останаха да се чуват само провлечените стенания на Васил Карамалака, един злощастен (и впрочем съвсем невинен) овчар от Сотирия, когото сутринта заптиетата бяха смлели от бой, та още беше в несвяст и не можеше да управлява нито говора, нито немеенето си. Скръцна вратата и в очертанията ѝ застана един сейменин. Няколкостотин очи се насочиха от всички страни и се събраха в него.

— Силдароглу Боян? — викна той. — Где си бре, Силдароглу Боян?

Съвсем кратко мълчание и после от единия ъгъл се отговори:

— Тук съм.

— Я излез навънка!

Боян Силдаров се изправи полека и неволна въздишка се откъсна от гърдите му — повикването можеше да означава всичко, дори и бесило. Той размени един ням, но пълен с разбиране поглед с поп Юрдан, до когото беше лежал досега — всичко имаше в този поглед, включително и сбогуване, — пък въздъхна повторно и се отправи към вратата.

Навън светлината на деня го блъсна в лицето, заслепи го. Сейменинът щракна катинара зад гърба му, пък му рече с онази гавра, с която простакът, когато е облечен във власт, разговаря с по-издигнатите от себе си:

— Май си ожълти гащите, а? Ех, керата с керата, а що ли ще бъде, ако видиш насреща си примката на въжето? — Той се изкиска мръсно на варварската си шега. — Ама този път жена ти напразно ще пере посрани донове, Бояне Силдар. Зер нито ще те бесим, нито даже ще те изпитваме. Имаш гостенин. Голямото началство е разрешило да се видиш с баща си.

Боян напълно се обърка — ако турчинът говореше вярно, това щеше да бъде първото свиждане в зандана, откак започнаха предателствата на Никола Аджема и поголовните заптисвания. Сейменинът не го беше излъгал. Въведоха го в една собичка и там наистина беше — прав и нетърпелив — баща му. Двамата понечиха да се прегърнат, но един униформен — кятибин някакъв от одринските низами — ги спря с вдигане на ръка:

— Не може да се пипате, забранено е. Ще си приказвате, но ей тъй, от три крачки място.

И той застана до прозореца, като почти го изпълни с охранените си плещи, та зад него се смрачи като по икиндия.

Двамата, бащата и синът, стояха един срещу друг, поглъщаха се с очи, пък разговорът някак си не искаше да започне. Най-сетне от устата на Бяно Абаджи се откъсна:

— Е, колагеле, Бояне!

Как ли му дойде такава нелепа приказка на езика? „Колагеле“ — ще рече „помози бог!“ — се казва на човек, който се труди, а какъв ти труд при един затворник! Двамата прихнаха в невъздържан, трескав смях.

— Сполай ти, тате — каза също така шеговито в отговор Боян, когато се поуспокои. — Както виждаш, преживявам, и то нелошо... — Неловкостта между тях се строши като джам и разговорът потръгна. — Как така успя да вземеш позволение да се видим, тате?

— Ще стигнем и дотам. Ама нека най-напред да ти предам поздрав от всички наши — от Райна и децата... Е, само дето Ангел не ми го каза, а го изгука.

Ставаше дума за третото дете — или четвъртото, ако се броеше набързо починалата Тотка — на Боян. То се намери през есента, навръх Архангел Михаил, та му дадоха името Ангел.

— Как са те, тате?

— Живи и здрави. Децата растат, а Райна хубавее. Пък ако въпросът ти е дали ги тормозят... — Боян му направи с очи знак към кятибина до прозореца. — Не се тревожи, сине. Испитах предварително, тоя не разбира нито една дума български. Та, казвам, никакъв тормоз няма над тях, не сещат и оскъдица, защото твоите ортаци от работилницата — хвала и чест тям! — носят на Райна целия ти пай, все едно че през цялото време си бил на работа. Приеми много здраве също от Руска и момчурляците, от Христови и от всички другари.

— Благодаря, благодаря — каза Боян и личеше, че се е трогнал. — Тяхната обич ще ме сгрыва там, долу...

Бащата го стрелна с умният си поглед.

— Как я карате в хапуса, сине?

Боян повдигна рамене. Лицето му, позаслабнало, та станало още по-ръбато, по-силдаровско, и събраните гъсти вежди не помръднаха — както обикновено, той не беше особено разточителен на преживявания.

— Навярно нищо не се е променило отпреди три години, когато ти беше вътре, тате. Също и сега не ни будят сутрин с филджан кафе. Но все се преживява. И нали ми носите все такива от хубави по-хубави гозби, та не страдам и от липса на сили.

— Биха или те?

Повторно движение на раменете.

— Е, без това не може. Но не беше нищо особено, тате, нямаше и стотна част от онова, дето препатих преди години на котленския път. И туй си е истина, тате, а не за да ви успокоявам — тебе и Райна.

— Какво се мъчеха да научат?

— Честна дума, и аз не разбрах. Онази черна душа ме е наклеветила нещо, ама един глас вътре в мене ми говореше, че беят — Боян очевидно имаше предвид Мусрат бей — не му беше повярвал и бе заповядал да ми хвърлят няколко тояги ей така, колкото да не е без хич.

— А другите в хапуса, сине?

— Както навсякъде под слънцето, и там един е по-добре, един по-зле. Но мога да ти кажа кой е най-весел, кой е най-тъжен и кой е най-злочест. — Бащата го подкани с кимване. — Най-весел е тоя неуморим лудетина Филип Тотю войвода, тате. Този човек знае, че ще омаже въжето, пък цял ден измисля какви ли не джумбуши, а нощем спи като праведник.

— Най-тъжен?

— Нашият поп Юрдан. И не защото го биха много пъти, скубаха му валма от брадата и единствен долу го държат с букаи на краката. Душата го боли него, защото от неговата кръв излезе гнусният предател. Тази мисъл го гложди ден и нощ, тате, съсипва го.

— А онзи? Предателят?

— Той пък е най-злочестият. Защото никой с никого не се е уговарял, но нито един не се намерва да размени дума с него, а заприказва ли той — обръщат му гръб. Прокажен да беше Аджема, пак щеше да се намери човек да му помогне. Сега, както е със счупен и подлютен от зла зараза крак, залък хляб или глътка вода да поиска, все едно че никой не го е чул. И ще видиш, тате, той няма да излезе жив оттука. И не от заразата — от човешкото презрение ще си иде.

Бяно Абаджи не каза нито: „Ашколсун!“, нито „Бог да му е на помощ!“. Просто прие нещата тъй, както ги чу.

— Сега вече мога да ти отговоря как си издействувах да се видя с тебе, Бояне. Ти вярно си угадил — наистина миралай бей е имал достатъчно акъл да разбере, че тебе и още неколцина нахакерне ви държи. И затова не ми отказа, когато му поисках тази среща.

— Ако е така — за пръв път трепна Боян, — защо ни държи, защо не ни освободи?

— Точно затова съм тук, сине. Туй е, което искам да ти обясня И... — как да кажа? — да измоля прошката ти.

— А! Това пък как го измисли!...

— Изслушай ме добре. Можеш да го кажеш и на по-сигурните хора долу. Мусрат бей има ум в главата си и отдавна е разбрал, че този Юда Аджема, за да спечели благоволението им, е предавал наред виновни и невинни. Но той все е с надежда, че ще измъкне и нови имена от издайника. И си мисли нещо такова: ако пусна невинните, Никола ще разбере, че вече не му вярваме, ще се уплаши и ще млъкне. Тази е причината, задето боят продължава да ви държи.

Боян премисли думите му, после кимна:

— Кой знае, ако бях на мястото на миралая, може би и аз...

— А сега нека да ти кажа защо ти искам прошка, сине. Ти знаеш, моята дума все още тежи пред турчулята. Ако отида при големците и ударя по масата, надея се да сполуча да те измъкна. Искам да ми простиш, загдето още не съм го сторил. И ако ме разбереш, да ми позволиш да не го правя още до някое време.

Сключените вежди се вдигнаха нагоре — Боян наистина не го разбираше, учудваше се на думите му.

— Бащиното ми чувство се сблъсква с чувството ми на българин, сине. Едното ме кара да искам час по-скоро да те видя навън, сред нас, другото обаче ме съветва да те помоля да потърпиш още малко. Защото така, както знаем, че ти и още неколцина сте напълно невинни, ние — аз и другите ревнителите на българщината — имаме в ръката силен повод да се борим за освобождаването на всички записани, не само на тебе и още едного или двамина.

— На всички ли, тате?

— Е, не до последен човек, разумява се. Как например да представяме за невинна божа кравичка един Филип Тотю Топалски? Ами че нали онези направо ще ни се изсмеят в лицата? А Никола Аджема? Ще се намери ли измежду нас един, който да се застъпи и за неговата свобода?

Ново продължително смълчаване.

— Разбирам, тате. И не едно — две неща разбирам.

— Кое е второто?

— Защо всеки българин в Сливен те има за светец и те поставя наравно хем със старите войводи, като Кара Танас и Алтънлъ Стоян, хем с такива душеспасители като дяда Илариона.

— Хайде, хайде, сега и ти!... — смъмри го бащата и личеше, че тези думи наистина са го смутили. — Важното е да си ме разбрал и да не ме кориш. Пък аз се надявам, сине, че чакането ви няма да е дълго.

— Само така, за душевна бодрост ли го казваш, тате, или...?

— Не, наистина говоря. И можеш да го кажеш и на своите. Разчу се, че кръщелникът Панайот с юнаците си се е прехвърлил в Сърбия. При това положение Мусрат бей няма какво да прави повече тука и се канел наскоро да се прибере в Цариград. А стане ли това, най-висш началник в Сливен ще бъде пашата на казак-алая. Паша е той, ама

вътре в себе си не е престанал да бъде славянин... Та остане ли властта в ръцете на Мехмед Садък паша, тогава ние, общинарите (е, ти разбираш — не всичките, но неколцината по-здрави българи), ще се явим пред него и ще положим усилия покрай вас, дето сте с доказана невинност, да измъкнем и колкото се може повече от задържаните.

— ИСКА ли питане, тате? Аз няма да съм твой син и внук на дядо си, ако не приема каква да е жертва, за да бъде полезен на нашите.

Шишкавият кятибин до прозореца се размърда — доскучало му беше да зяпа навън и да слуша бърбенето на тези двамата.

— Стига толкова — каза. — Като е речено свиждане, то не значи да стърчите тук цял ден и да си лафите. — И кимна към арестанта: — Хайде!

— Като не ни даде да се поздравим, не можем ли поне да се сбогуваме, аго? — попита Боян, но баща му превари отговора на кятибина:

— А, не, няма да се сбогуваме, сине — каза Бяно Абаджи на турски. — Ще си кажем само довиждане, пък за него можем без прегръдка.

Малко по-късно Боян Силдаров беше отново в зандана и се мъчеше да приспособи очите си към тъмнината и ноздрите — към невъобразимата смрад. Другите задържани, познати и непознати, се струпаха около него и заваляха въпроси:

— Биха ли те, Бояне?

— За какво те изпитваха?

— Кой ще е следващият?

— Не усети ли някаква надеждица?...

Боян помисли една дълга секунда, после си рече, че може да каже част от истината на тези хора. Но трябваше да го каже по такъв начин, че дори да имаше издайник и турско ухо между тях, да не навреди нито на себе си, нито на другите.

— Примката около вратовете ни ще се поотпусне, братя — заговори предпазливо. — Не, не ме биха, нито ме изпитваха. Напротив: баща ми е измолил да се срещне лице в лице с мене. Туй говори само по себе си, нали?

— И какво научи от Бяно Абаджи?

— Че наистина гневът на турците се бил поуталожил. В близките дни и строгостта им към нас, затворниците, щяла да намалее, и доста

освобождавания се очаквали. Разбирате ли, братя? Няма да мине много и ще се върнем при челядта и работата си. И нека се помолим богу това да стане по-скоро.

Като каза последните думи, Боян се прекръсти с упование. Всички около него последваха примера му, мнозина зашепнаха молитви. В спарения и зловонен въздух на тъмницата трепна и засия надеждата, — най-голямата благодат за затворника.

Боян тръгна към отдалеченото кьоше, където в общата теснотия беше неговото местенце. Всички му сторваха път, неколцина го спираха и го помолваха да им повтори обнадеждащите думи. И както си пробиваше пътека в навалищата, той изведнъж се озова на едно празно място. Знаеше го, всеки ден го беше виждал, но пак се стъписа пред него; тъй както беше претъпкана тъмницата, че чак напираше да се разпори по шевовите, тук затворниците бяха оставили едно свободно място, може да имаше около четири аршина на четири^[1], и посред него, сам и низвергнат, ще речеш — прокажен, с подивял от срам и озлобление поглед, лежеше Никола Аджема.

— За мен нещо каза ли баща ти, Бояне? — попита, но Боян отмина, все едно че не е чул въпроса му.

След малко той лежеше на пода до поп Юрдан. Отнякъде се появи Филип Тотю, без много приказки избута селянина, който лежеше от другата му страна (той, войводата, се ползуваше с всеобщо уважение в тъмницата и едва ли не царуваше в нея), и седна. На тях двамата Боян разказа всичко съвсем подробно, премълча само думите на безнадеждност, които баща му бе казал за съдбата на Филип Тотю. Но и войводата не беше вчерашен — знаеше той да мисли с главата си и да не се храни с илюзии. Като изслушаха разказа, той сам каза:

— Хубаво ще е, ако дойде време да се поизчисти тук от невинни нещастници. Пък моята... е, аз си я зная...

— Хвала на тебе, Тотю — обади се поп Юрдан. — Знаеш си, казваш, своята, но в устата ти няма отчаяние.

— Сам животът ме е научил да не се отчайвам, отче. Колко пъти бай ви Тотю Топалски е бил на дъното на безизходността, пък сетне божията милост се е промъквала през харалъците на вратите и през мишите дупки, та бесилката, която е бивала вече издигната за него, е оставала вдовица.

Поп Юрдан стори кръстен знак — благославяше го отдалече.

— Дано бог и сега да не отвърне милостта си от тебе, сине. Но... Е, не ми се сърди на откровеността, Тотьо — в Сливен съм роден и в Сливен съм отраснал, не съм запомнил някой да се е спасил от сливения зандан.

Онзи прихна да се смее и личеше, че смехът му беше от сърце.

— То ако беше просто, дядо попе, ако ден през ден бягаха затворници оттука, нямаше да призовавам милостта божия...

Повече не говориха за това.

[1] Приблизително три на три метра. ↑

11.

Бяно Абаджи позна само наполовина: наистина Мусрат бей си замина и поохлабиха режима в затвора, но иначе съвсем не се разбързаха да пускат задържаните. А самото поохлабване се изрази в това, че преместиха Филип Тотю в малка килия с още пет-шест души, а на останалите позволявала по-дълги разходки в двора на затвора и когато близките им носеха бохчичките и кошниците с храна, заптиетата си позатваряха очите, та затворници и роднини сварваха да разменят по някоя дума. И така се търкаляха дни, седмици, месеци...

Беше към края на август, когато подшушнаха на Бяно, че неколцина приятели искали да се съберат с него да поприказват за важни работи и преди всичко — за съдбата на затворниците. Той се съгласи и, човек с голям жизнен опит, от своя страна предложи: нямало смисъл да се крият по мазета и тавани, нека приятелите вземат един гювеч и бъклица вино и в неделя да заповядат при него на долапа — ще седнат ей тъй, посред сергията^[1], и за всяко външно око ще бъдат само няколко мъже на зияфет, а дойде ли шпионин помежду им, ще захванат да говорят за ланския сняг. Така и направиха. И в неделята срещу Голяма света Богородица се събраха хаджи Никола Кебеджията и Русчо Миркович от по-възрастните и Анастас хаджи Добрев, Панайот Минков и Стефан Гидиков от по-младите. Седнаха шестимата мъже на тревата, забодоха бонелите в гювеча, бъклицата тръгна от ръка на ръка. А в същото време се поведе и един разговор, който съвсем не се схождаше с привидното безгрижие на гощавката.

— Моля ви да ме простите — започна Панайот Минков, като се обръщаше към Бяно и хаджи Никола, — вие имате родни синове вътре и, разумява се, грижата ви за тях ще е на първо място. Мен обаче ми се иска да отвърна очите си от личната мъка и да поприказваме за общата на всички сливенци. Защото те, едновърците ни, все обръщат поглед с надежда към нас, а ние нито сторваме нещо, нито дори казваме дума за ободрение.

— Вярно, мъка ми е за Боян — каза Бяно Абаджи, — сигурен съм, че и на Хаджи Никола не е по-малка мъката за неговия Георги — той говореше за шестото дете на Никола Кебеджията и по-малък брат

на Хаджи Димитър, — но ние сме си преди всичко българи и не делим нашата мъка от общата. Така ли е, хаджи?

Никола Кебеджията потвърди мълчаливо, само възелът на веждите му стана някак си по-стегнат и обичайната руменина на лицето му се поотдръпна.

— Няма защо да ви го казвам, сами сте го видели — продължи Панайот Минков, — духовете в града са смразени...

— И как не! — подкрепи го Стефан Гидиков. — Почти няма семейство, без по-близък или по-далечен роднина в хапуса^[2]. А след като обесиха неколцина без съд и присъда, а други премазаха от бой...

— Занаятите и търговията едва кретат... — опита се да обобщи Русчо Миркович, почесвайки се по плешивия лоб, но Анастас хаджи Добрев го превари бурно:

— Кой ти гледа сега алъш-веришите! — После се посрами от припряността си: — Извинете ме, господин Миркович, неволно ви прекъснах. Ала аз през цялото време имах наум по-важно нещо — че народните работи все едно като да са сковани от януарски студ.

— Всъщност говорим все за едно и също нещо, господа — миролюбиво рече Панайот Минков. Благият му тон и ведрината на светлите му очи спомогнаха на полянката да се възвърне търпимостта. — Народните работи, търговията, занаятите — туй са все отделни лица на катадневието ни. И нам, като духовни водачи на този град, се пада задължението да намерим начин да го върнем към нормален живот.

— Мене ми се чини, че рано или късно агаларите ще отворят зандана за невинните — обади се Никола Кебеджията. — Работата обаче е там, че и след тяхното освобождаване животът в Сливен няма да се върне такъв, какъвто беше.

— То е, защото преди имахме кураж да мерим сили с турците в която и да е област — каза Гидиков — и рядко биваше да останем отдолу. Сега обаче е друго. Яталак сме ние, парализирани, самите ни души са парализирани. И оттук идва мъчнотията за връщането на предишния живот.

— Започвам да разбирам как са... — замислено поде Бяно, но Анастас хаджи Добрев го прекъсна рязко:

— Шшшт! Чувам стъпки по пътеката. Хайде всички на гювеча и на бъклицата!

Послушаха го. И това всъщност бяха вторите им хапки от гювеча. За щастие оказа се напразна тревога — козари слизаха от планината, навярно да си купят хляб от града. Те поздравиха отдалече и отминаха. И едва тогава Бяно се върна към започнатото:

— Комай картината в Сливен се изясни — каза. — Пък за лечението... Е, за лечението аз мисля, че церът трябва да отговаря на заболяването.

Всички го гледаха изпитателно, а въпроса им изрази Панайот Минков:

— Това за цера не го разбрах твърде, господин Силдаров...

— Колкото по-тежка е болестта, толкова знахарите дават повече от илача. Както описвахте, болестта на Сливен е от най-тежките за последните години. Е, за да изправим болния, церът трябва да й подхожда.

— Например?

— Например да избавим от затвора някого. Ала не някоя дребна риба, дето агаларите я държат още само от заплесия, а някой от „башовете“^[3], заради когото турците ще се почувствуват с плещи на земята.

— Например? — за втори път произнесе Стефан Гидиков.

— Нека да е даже „башът“ на „башовете“. Филип Тотю, да речем...

Толкова нелепо беше това предложение, че даже никой не му възрази, нито го подкрепи. Мъжете просто замълчаха... и толкова.

— Трябва да го извиним Бяно за казаното — наруши най-сетне мълчанието Никола Кебеджията. — Не е слизал той от доста време долу, пък и ние пропуснахме, че не му казахме последните вести от кауша. — След това се обърна към стопанина на долапа. — Гаджалите долу не са съвсем бездейни, Бяно. На петима-шестима от запписаните Али ефенди вече прочете смъртната присъда и сега само чакат потвърждение от Цариград, за да ги окачат на Старата круша. И тези, осъдените де, не са вече в общия зандан, а в отделен хапус. И как само ги държели там! Денем и нощем били с белегчета на ръцете, на вратовете с по една халка, а през всичките халки минавал здрав синджир, завързан о зида. Извеждали ги до нужника един път на деня, в останалото време всичко правели под себе си.

— А нощем им слагали и томрук — допълни Анастас хаджи Добрев.

„Томрук“ по онова време се наричаха две греди, по които на равни разстояния имаше по два изреза. Тъмничарите слагаха краката на по-опасните затворници в тези изрези, после притисваха двете греди една върху друга и заключваха краищата им със здрави катинари.

— Ето на какъв хал е човекът, когото предлагате да освободим, господин Силдаров — въздъхна Гидиков.

За голяма изненада на всички Бяно не се отказа от своето:

— Толкова по-добре — рече. — Не ме гледайте така, приятели. Сметката ми е съвсем проста. Не успеем ли, то в края на краищата всичко ще си остане по прежнему, даже няма да се заговори за несполуката ни. Ако обаче успеем, ще бъде все едно прощъпалник да тръшне най-прославен пехливанин. И щом прощъпалникът е наш, а пехливанинът — от турците, ела сетне да гледаш кой как ще се чувства в нашия Сливен.

— Разбирам — без ентусиазъм потвърди Панайот Минков. — То е нещо като победата на Давид над Голиат, както е разказана в Библията. Там е нещастieto, че нямаме сили да повторим легендата.

— Защото някак си си мислите, че непременно ние, тези шест чифта ръце, трябва да свършим цялата работа. А забравихте ли, приятели, че турците зоват Филип Тотю „Хвърковатия“, понеже вече два пъти се е спасявал от същото или даже още по-тежко положение? — И като видя и усети, че другите се пооживиха, добави: — Нашето трябва да бъде да дадем прашката в ръката на Давид, за останалото нека да се доверим на собствените му ум и сръчност.

— Дявол да го вземе! — изруга Кебеджията. — Продължавам да не вярвам, ама поне нищо не пречи да опитаме, а?

— Прашката... — произнесе замислено Русчо Миркович. — Туй също не е малка задача, братя. Как се стига до най-дълбоката дупка на тюрмата, че да занесем там прашката?

— Това трябва да свърша аз — каза Бяно. — И не защото от мен произлезе акълът за бягството. Трябва да го свърша аз, защото имам син в кауша и това ми дава право да заместя снахата и лично да му нося храната. Рекохте, осъдените на смърт ги извеждат веднъж на ден,

за да свършат нуждите си. От вас искам само едно — да изучите по кой час ги извеждат. Другото поемам върху себе си.

Дълго мълчаха петимата мъже, после Панайот Минков каза за всичките:

— Какво пък, и аз ще река като хаджи Никола: ако няма да успеем, поне нищо не пречи да опитаме.

— При едно условие — заключи Стефан Гидиков. — Опитването *в никакъв случай* не бива да бъде с цената на риск за господина Силдарова.

Умълчаха се — по-дълго от когато и да било в днешния ден. Най-сетне Русчо Миркович размърда скованите си плещи и кокалите му изпукаха:

— Е, какво? Комай се разбрахме за всичко... Можем да поемаме надолу, а?

— Не — обади се Никола Кебеджията. — Има още едно, за което искам да поприказваме. Доколкото помня от разказите на дядо поп Димитър Черното, Юда Искаримотски се е обесил след предателството си. Пък на — мина толкоз време от тукашното предателство, а на нашите юдовци не им е проговорила съвестта. Туй не налага ли ние да станем съдниците?

— Ако думата ти е за Аджема — каза Бяно, — задачата ще е толкоз трудна, колкото и да дадем прашката на Давид-Тотю войвода...

— Пък и няма нужда — подкрепи го Панайот Минков. — Оня ден чух в конака, че раната му не само не заздравявала, а се подлютила още повече. И ако е вярно, до една неделя ще го прати в гроба.

— Не говорех за Аджема, бог да го убие. Една по-стара сметка за уреждане имаме ние с двама юдовци, ще стане повече от година, откакто стои пред нас неплатена. Такива двоица юдовци, на които сребърниците се казват лийакат нишанъ...

— Аха! — чу се едновременно от много уста. А Анастас хаджи Добрев прибави:

— Прав е хаджи Никола. И е срамота, че за тази неразплатена сметка не се сетихме ние, младите, а той.

— Не знам дали сте справедливи, като искате да им мъстите — замислено произнесе Бяно Абаджи. — Евтим Димитров загуби Златина, най-скъпото нещо в живота му. И колчем го виждам, все чета мъката от тази загуба върху неговия образ...

Всички до един настръхнаха срещу него при тези думи.

— Прочетохте ли я тази мъка, господин Силдаров — почти извика Анастас хаджи Добрев, — също и когато му окачваха ордена?

— Който скърби по загубена дъщеря — добави Миркович, — той ходи да пали свещи по черквите, а не да издайствува пред поробителя. Курбан за Златина ли бяха десетиците хора, които изпатиха лани?

Бяно усети как остава сам срещу всеобщото мнение, та не се опита да защити повторно чорбаджи Евтим и сина му. Пък дълбоко в себе си и сам не беше напълно убеден, че скръбта им по Златина може да ги оневини за грозната им постъпка.

— Аз продължавам да настоявам Евтим и Йосиф да получат лийакат нишанъ и от нас — смръщено прецеди Кебеджията.

— Вярно, издайството трябва да получи награда и от нас — съгласи се Стефан Гидиков. — Иначе черните души помежду ни ще захванат да мислят, че то остава ненаказано. — И се обърна към Кебеджията: — Ти сигур си мислил по тая работа, хаджи Никола.

— Не крия. Мислил съм, и то не една и не две нощи. И ето що съм намислил. Ние всички в града сме непрекъснато под окото на сеймените и техните шпиони. Но Стара планина отново не е сиротна, братя. В нея пак има народни отмъстители.

— Аха! — повторно възкликнаха мнозина с разбиране.

— Там е Дядо Желю — продължи Кебеджията — и води отбрана дружина. Нека ние да му кажем мъката си, пък да оставим той да стори нужното нататък, както сам го реши.

Всички се съгласиха. Само Русчо Миркович запита предпазливо:

— Всичко хубаво, ама как да известим Дяда Желя?...

— Щом имам вашето съгласие, оставете това на мене.

И след малко „зияфетчиите“ си тръгнаха.

Като прибираще след тях, Бяно си каза, че това навярно е първата гощавка в Сливенския балкан, след която гювечът да е останал едва-едва наченат и бъклицата — пълна...

[1] Напомняме, че „сергия“ се нарича обширната площадка пред долапите, където се просват да се оцедят и изсъхнат оваляните шаяци, губери, черги и пр. ↑

[2] В спомените на Филип Тотю броят на арестуваните в сливенския затвор се определя на „около 300–400 души“. А за

условията добавя: „Затворите не ги побираха, а стояха в тях натъпкани като сардела в кутия.“. ↑

[3] „Башове“ — от „баш“, пръв, първенец — по народните борби тогава и днес наричат най-тежките, най-силните и най-опитните борци, прочути с много спечелени победи. ↑

12.

И тази сутрин ги изведоха за естествените им нужди. Това можеше да направи което и да е заптие, но го стори пак Али бьолюкбаши; нему доставяше животинска радост да води на синджира като добичета живи хора, та не се лишаваше от това удоволствие и в негово име изтърпяваше смрадта и задухата на най-страшната дупка на затвора.

И тъй, изведе ги Али бьолюкбашията и свали синджира от халките на вратовете на петимата — шестия от „венчаните за бесилката“ (това име, пълно със зловещ хумор, беше измислено пак от него, Али, и той винаги го казваше на български) не вързваха за синджира, оставяха му малко по-голяма свобода. Филип Тотю нищо повече не мразеше от Али, този бивш пладнешки разбойник, но се насилваше да потулва чувствата си и даже да влиза в разговор с него — така не само открадваше по няколко допълнителни глътки чист въздух за себе си и другарите си, но и понаучаваше това-онова, което ставаше в конака или навън в града. Така постъпи той и днеска. Спря до бьолюкбашията и му предложи кесията си с тютюн и тънките си хартийки. Не се посвени Али, възползува се от тютюна на затворника, но го избута от другата си страна:

— Не ми стой откъм вятъра — каза му. — Така вонята ти ме бие право в носа.

Преглътна Филип Тотю и мина от другата му страна, запалиха и поведоха приказка.

— Какво става, аго? Защо ни мъчите нас, младоженците? Уж сме венчани за бесилката, пък на — мина неделя и не ни давате да легнем с булката, що сте ни избрали...

— А, и това ще стане — изкиска се турчинът, който по своему се възхищаваше от мъжеството на войводата. — Само да дойде от Стамбул благослов за венчавката и... готово...

Разговорът продължи все в същия дух. Но докато се насилваше да се глуми с противния изверг, Филип Тотю долови, не, просто с тялото си усети нечий очи да го пронизват настойчиво. Хлъзна поглед наоколо. И наистина отсреща, при външната порта на занданското

дворче, плещест възрастен мъж стоеше с торбичка в ръка и не откъсваше очи от него. Докато отговаряше на поредната дивашка закачка на бьолюкбашията, той огледа човека. Беше шестдесетина или малко повече годишен, със силно прошарена, почти бяла коса и подстригани мустаци, но иначе личеше, че е с яко телосложение и не би се дал и на къде-къде по-млади от него. Войводата можеше да се закълне, че пръв път вижда този човек, ала все пак нещо в острите му черти му се струваше странно познато. Много по-късно през този ден, когато седеше в килията с врат, закован о стената, той внезапно се сети къде бе виждал тези характерни линии на лицето — имаше ги, макар и с двайсет-трийсет години по-млади, един от свестните мъже оттатък, в общото отделение на затвора, по име Боян.

На другата сутрин беловласият човек беше пак там, при дворната порта. Той предаваше храна за сина си и изчакваше да му върнат опразнените от вчера тасчета (срещу приличен бакшиш заптиетата правеха този род услуги), но заедно с това през цялото време не отместваше своя упорит поглед от него, войводата. Когато забеляза, че и Филип Тотю го гледа, той едва видимо кимна. Филип Тотю размисли бързо, пък си рече, че не ще загуби нищо от един поздрав и отговори по същия начин.

Когато на третия ден се видяха отдалече, непознатият вече не се задоволи с кратък поздрав, а направи такъв знак, който трябваше да означава „върви подир мене“. Това отначало много озадачи войводата, но съвсем скоро той разбра истинското му съдържание. Бащата на Боян Силдаров заприказва нещо оживено със стража до вратата и онзи му показва къде са нужниците. Той отиде, побави се там малко и излезе. Като минаваше през двора, отправи към Тотю един последен поглед — целия пълен с разум и надежда — и повече не се обърна към него.

Филип Тотю хвърли недопушената цигара, размаза я с пета, каза някаква последна глумливост на бьолюкбашията и без бързане се отправи към същия нужник. Да, имало е защо да го гледа с надежда в очите непознатият — там зад вратичката войводата намери подпряно едно желязо. Не беше голямо — колкото мъжки палец дебело и около един лакът дълго, — ала подготвено бе то като уред за всякакви нужди: от едната страна завършваше с удебеление, нещо като малък топуз, а другата бе посплесната и разцепена — и за откъртване на дъска става, и за вадене на гвоздей... Още там, в смрадливия нужник, Филип Тотю

разцелува студеното желязо, пък го скри в потурите си и като си придаваше най-безгрижен израз, се прибра към хапуса.

Тази нощ сънят не споходи очите на войводата. Че щеше да избяга — или поне да се опита да избяга, — това Филип Тотю изобщо не подлагаше на размисъл, то се разбираше от само себе си. Премисляше той всичко останало, всяка бъдеща стъпка, но първо посвети вниманието си на хората, с които делеше килията, другите „венчани за бесилката“.

Освен него имаше още петима: Кольо Малкия от Дедекьой^[1], Неделчо^[2] Неделчов от Карабунар^[3]. Костадин Джиналията^[4], Радко Тодоров от Кладни дял^[5] и един грък, някой си Пантели от Анхиало. В първите трима войводата не се съмняваше; ходили бяха те с пушка в ръка из Стара планина под байраците на различни войводи, а Костадин и под неговия, на Филип Тотю, байрак, а на такива хора имаше защо да се вярва. Внушаваше доверие и Радко. Наистина той не беше изпитан в огън човек, настрана бе стоял от народните работи, и смъртната му казън беше някак си съвсем нахакерне — както гори мокротото покрай сухото, — ала войводата го преценяваше, че вътре в себе си е добър и почтен българин. Единственото му съмнение остана за Пантели. И не само защото беше грък, а на гърците войводата вярваше по-малко, отколкото и на турците. Имаше разни неща в този Пантели, които не бяха докрай чисти. Първо — единствено на него Али бьолюкбаши спестяваше скобата около врата и вързването на синджира. Е, Пантели обясняваше благоволенieto с това, че той не бил със смъртна присъда като девлет-душманин, а защото бил утрепал жена си. Това обяснение обаче пак не задоволяваше войводата: ами че защо — питаше се той — човек, който е убил жена си в Анхиало, ще бъде съден и ще лежи в Сливен?

Тъй или иначе Филип Тотю не можа да стигне до ясен отговор и в безсъницата на тази нощ реши да подложи хората, с които делеше килията, на изпитание. И на утрото, преди да ги изведат до нужника, докато с пресилено охкане и пъшкане размърдваше кокалите си, той изпсува орисията им и каза разни думи за бягство; то, видело се, нямало изгледи за успех, ама нали и тъй, и тъй тях все ги чака бесилката? Пантели тогаз пръв прегърна подхвърлената дума и попита войводата как вижда да се уреди това бягство, но Филип Тотю се задоволи да каже, че то си е негова работа. А, по-късно през деня Колю

Малкия му подшушна, че докато войводата бил на онова място, Пантели уж случайно отишъл при Али бьолюкбаши и му казал нещо насаме. Надвечер подозрението се потвърди. Бьолюкбашията дойде лично в кауша на „венчаните“, прегледа синджирите и скобите около вратовете на осъдените, пък накрая подхвърли на войводата:

— Абе, Тотю, ти акъл имаш ли бе? Намислил си да бягаш и оттук, а? Толкова ли ти стига на тебе пипето...

— Че искам да избягам, туй е вярно, бьолюкбаши ефенди. Че и ти да си на моето място, нямаше ли да искаш? Ама туй, което разправяш, са празни приказки. Сам виждам: и на птичка да стана, пак не мога избяга...

Бьолюкбашията поклати глава и уж се съгласи, но не се мина без последици: той нареди освен синджирите на врата и томрука на краката, да им приковат и по една пранга на глезените. Също и пред вратата им да пази не само заптие, но и низам от одринските. Вярно, така бягството стана още по-невъзможно, но този разговор и тази пранга означаваха и присъда над гърка. Филип Тотю успя да се разбере със своите и те решиха да видят сметката на Пантели. И наскоро след това една нощ наистина го направиха.

Бяха хванали чалъма как вечер да усукват синджира, когато заптиетата го завързват, та сетне като го отсучеха, можеха да се доближават един друг и да седат. Една късна вечер, тъй както седяха и си приказваха, Филип Тотю повика Пантели и го помоли да им свие цигари. Докато той ги свиваше, петимата българи запяха с все гърло:

*Шу деренин люмбюртюсю
не хошума гелир...*

И докато вдигаха тази отнапред уговорена врява, войводата и Колю Малкия докопаха издайника за шията, а Костадин и Неделчо го натиснаха по корема и краката... и така продължиха песента чак докато Пантели престана да мърда под тях. Изчакаха да се успокоят и те самите, а сетне захванаха да викат стражата пред вратата, че един измежду тях е болен и може да умре. А онези отвън им отговориха:

— Всинца да измрете, пак няма да отворим; ноце затворът се не отваря никога!

На утрото Али бьолюкбаши разбра, че се е лишил от шпионина си, ала нямаше що да стори — не само другите бяха викали за помощ, но нали и повече от смъртна присъда не може да им се даде, пък те и петимата вече си я имаха.

За последвалите събития, за които дълги години след това щяха да се носят какви ли не легенди из Сливен, нека дадем думата (със съвсем кратки съкращения) на главния им герой Филип Тотю от романизираната му биография:

„Като останахме без издайника, крояхме вече ден и нощ за бягане. Портата на нашата гробница имаше две врати, които се затваряха на едно дебело и яко дърво, което стоеше на средата им, кога се влизаше, а другата стоеше винаги затворена, защото беше закована с два яки и големи пирони в дебелото дърво. Аз турих око на тези пирони и всеки ден ги разклащах и ги мажех с масло от кандилото, което ни светеше нощя... Нищо друго не държеше тази врата...

След няколко дни видях, че пироните се разслабиха и се извадиха. Аз ги турих пак на мястото им и ги попритиснах. Сега се наговорихме кой ще потегли най-напред в бягането. Радко Тодоров от с. Кладни дял не се съгласи да бяга с нас, защото, казваше той, ще го избави Юрданчо ефенди от Елена, но обеща да каже след избягването, че не усетил, когато сме избягали, защото спял.

Мръкна се. Минутата на страшната борба за живот или смърт приближаваше. Най-първо строшихме томрука на краката си и успяхме да отворим железните клапи от ръцете на малкия Коля, а той след това помогна нам и можахме да махнем всички клапи от ръцете си. Най-после сполучихме да откопчим и халките от вратовете си и ги оставихме да висят на синджира. Всичко това извършихме с онова малко желязо, което намерих в нужника... Останаха по нас само прангите по краката ни, на които малкото наше освободителче — желязото, не можеше

нищо да стори... Тотю веднага даде идеята всеки да си върже прангите на пояса, като ги обвие да не дрънкат...

Наближаваше полунощ. Всичко спеше, а само кашлението на нашия караул и тракането на пушката му се чуваше сегиз-тогиз. Ослушах се — тихо. Минутата дойде. Полека извадих пироните и отведнъж отворих вратата, сграбих пушката на войника и го прободох с щика, а малкият Колю удари жандармина с едно дърво в главата, която се размаза, без глас паднаха. Скочихме върху им (б.а. — през тях) и ги заминахме като вихри, защото минутите бяха скъпи за живота ни. Бързо налетяхме пътната порта, в която имаше малка изрязана порта. Тук имаше втори караул от един войник... Преминахме през него като нощни духове, щото... беше седнал и, вижда се, беше задремал. Той ни усети и изгърмя подире ни, но ний бяхме вече на улицата и хвъркнахме!

Бързо минахме през едни улички тесни и се озовахме вън от гр. Сливен... Спряхме се, послушахме се. След нас нямаше нищо, но в града се чуваха сегиз-тогиз гърмежи. На това място постояхме и си починахме малко. Докато почивахме, усещахме отдалеко, че в града имаше шаване, тропане и като че заградиха целия град да ни търсят.“

Наистина го заградиха и ги търсиха под дърво и камък. А като не ги намериха, вдигнаха на крак не само каазата, но целия санджак. Ала бегълците бяха опитни хора със смел и сръчен предводител — първо се отърваха от прангите си, после щастливо избегнаха всички засади и потери и се спасиха.

Като се разчу за дръзкото бягство на „венчаните за бесилката“, българите в Сливен просто полудяха от възторг, а турците — и най-вече управниците им — си скубеха косите от гняв. А може би най-нещастен се оказа Али бьолюкбаши: още на следния ден след бягството него го оковаха и го изпратиха под силна охрана в Цариград, „защото се вярвало — казва Филип Тотю, — че той бил подкупен от нас с пари и ни помагал тайно да избягаме, понеже немислимо беше сами да можем да се отковем от железата си и да можем да избягаме

здрави и читави под пушките и щиковете на толкоз караули, войници и жандарми“.

В Сливен Давид бе повалил Голиат — съвсем като в Библията!...

[6]

[1] Дедекьой — днес с. Дядово, Сливенско. ↑

[2] Другаде в спомените си Филип Тотю го нарича Нечо. ↑

[3] През епохата е имало много селища с името Карабунар — има даже и днес известното винарско село в Пазарджишко, — но от спомените на Филип Тотю, не е ясно от кое е бил неговият другар по килия. Все пак имаме известни основания да смятаме, че се касае за едно от съставните села на днешния гр. Гълъбово, Старозагорско; така е указано и в сборника „Дорде е Стара планина“, съст. В. Дечев, София, 1968, стр. 112. ↑

[4] Тоест от споменатото вече с. Джиново, днес с. Злати войвода, Сливенско. ↑

[5] Днес село със същото име във Великотърновско. ↑

[6] Подробностите по паметното бягство на Филип Тотю и другите осъдени на смърт са автентични с едно-единствено отклонение от документите: Филип Тотю не е бил сигурен кой точно му е оставил спасителното желязо и приписва съдействието на Георги, сина на Никола Кебеджията и брата на Хаджи Димитър, който наскоро преди това е бил освободен от затвора като невинен. ↑

13.

Изнизаха се първите есенни месеци. Затворът в Сливен почти опустя: без да го признаят гласно, турците осъзнаха грешката си и малко по малко пуснаха стотиците невинни, само неколцина, за които се доказва, че са били ятаци на хайдутите, получиха присъди и бяха отведени в тъмниците на Одрин, Стамбул и още по на юг в Анадола. А Никола Аджема го напусна по друг начин — с краката напред. Никой в Сливен не пожали за него; българите го изпратиха с клетви и пустосвания, а турците изразиха отношението си, като го заровиха под едно бунище...

Сега вече можеше да се очаква, че размирният град най-сетне ще се укроти. И той наистина се укроти, и то задълго, но преди това стана свидетел на още едно събитие, което години наред не слизаше от устата на хората. И от него щеше да се разбере, че вихрушката, която набираще сили под Сините камъни, един ден щеше да се стовари не само върху главите на турците, но и върху онези, които им угодничеха и ги подкрепяха.

... В една безлунна и мразовита нощ някъде около Въведение Богородично^[1] няколко мъже се спущаха във върволица по един от височината на Бармук баир, като внимаваха да вдигат колкото се може по-малко шум. Ако имаше повече светлина, щеше да се види, че те бяха седмина. Носеха турски дрехи и чалми на главите, но бяха наметнати с български ямурлуци, изпод които се подаваха какви ли не оръжия — пушки, прави ками и извити пали, пищови... На шестимата лицата бяха зацапани със сажди или позакрити със зебешки шалове, само седмият — мъж със среден ръст, строен и с гъвкава походка, широколик и с ястъклии мустаци — не си бе дал труд да се преобрази или скрие по какъвто и да е начин. Този човек се казваше Желю Христов Чернев, но го знаеха главно като Дядо Желю; през тази година „дядото“ беше точно на тридесет и пет години. А както читателят вече се е досетил, останалите бяха момците от дружината му, събрана лятос, но вече завоювала почит и име по тези краища.

Седмината очевидно добре знаеха пътя си, защото не удариха направо през Мангърската махала — вижда се, „тайният“ пост, който

турците разполагаха всяка нощ край Башевата чешма, не представляваше никаква тайна за тях, — избягнаха и добре вардените Кокошарска и Славчева махали, а избиколиха от север и влязоха в града по най-тесните сокачета на Дели Балта. Също и тук те не се полутаха. Свърнаха отново на юг и като избираха най-тъмните и пусти улички, се отправиха „на вълка в устата“ — към средишните части на Сливен, където живееха предимно управниците, най-имотните и първенците. И не след дълго бяха до своята цел — къщата на чорбаджи Евтим Димитров.

Явно, че предварително бяха обмислили всичко, а може би незабелязано бяха и разузнали в последните дни, понеже и сега не загубиха време за разговори и наговаряния. Две двойки застанаха на стража с показалци върху спусъците на пушките, останалите трима, като си помагаха един на друг, сръчно се прехвърлиха в съседния двор. Не се страхуваха от изненади — знаеха, че там е безлюдна градина. Мислеха, че ще трябва да прескачат и другия дувар, но този път късметът беше на тяхна страна: протката на комшулука между градината и двора на чорбаджията се оказа отворена.

Тримата се хлъзнаха като сенки към уличната врата, освободиха запречника и безшумно я открехнаха. Другарите им отвън не чакаха подканяне, а един по един се шмугнаха вътре.

— Първо слугите! — тихо заповяда Дядо Желю.

— Насам! — упъти ги един от начернените момци; даже и в тъмнината се виждаше, че ушите му стърчат по някакъв по-особен начин.

Нахълтаха в страничната пристройка и преди спящите там хора да се опомнят, изловиха ги и им затиснаха с длани устите. Натикаха ги, мъже и жени, в една собичка, в която мъждееше кандило, запалиха и още няколко борини. Нещастниците отначало трепереха като обезумели, но като виждаха, че нападателите не се канеха да им сторят зло, започнаха да се съвземат. И тогава войводата застана пред тях:

— Наричат ме Дядо Желю — каза той просто, — трябва да сте чували за мене. — Повечето закимаха усърдно с глави. — Искам да разберете едно. Зная, че не от добро сте дошли тук да слугувате. И затова ви обещавам: стойте ли мирни, косъм няма да падне от главите ви. Ние имаме работа само с вашите господари. Но решите ли да креснете или е нещо да ни попречите!... И тъй, решавайте!

— От нас лошо няма да видиш, войводо — отговори един от мъжете. — Само ще ви молим да ни вържете, зер утре да не изкарат, че сме се били наортачили с вас...

Навързаха ги и ги заключиха там, в малката собичка. Сетне двама от хайдутите останаха да вардят на двора, а другите пет връхлетяха в затоплените одаи на чорбаджиите, натикаха им по един чорап между зъбите и ги измъкнаха изпод меките завивки. Минута по-късно бащата и синът стояха изправени пред войводата и пулеха уплашени очи. А хайдутите се подхилваха — смешни им се виждаха тези зрели мъже с дълги до коленете нощни ризи и с подаващи се под тях два чифта космати крака...

— Е, хайде да се запознаем — поде Дядо Желю; докарваше гласа си така, сякаш му е все едно дали тук ще си хортува пет минути, или пет часа. — Ние, чорбаджилар, сме неколцина от онези, заради които вашият господ Абдул Азис хан ви удостои с почетни нишани. Пък ако държите да научите и името ми, то е Желю. Дядо Желю. Аха, виждам, че не стига до ушите ви за пръв път...

Последните думи той каза, защото при изговарянето на името му бащата и синът се олюляха — явно бяха на границата на припадъка.

— Сторихте ни голяма почит лани — продължи войводата по същия начин. — И тъй като ние не сме неблагодарници, дойдохме да ви се наплатим по справедливост. Какво? — попита чорбаджи Евтим. — Искаш да ни кажеш нещо ли? Добре, ще ти извадим парцала, чорбаджи. Но нека още отсега да те предупрежда: излишно е да викаш, зер аргатите ви са извързани, а цялата махала е завардена от наши другари. Ти — кимна към Тодор Харбоолу, на когото от анадолския шал се виждаха само очите. — Освободи му устата. Що имаш да ми кажеш, чорбаджи?

— Вземете ни каквото искате, господин войводо — не каза, а почти изплака Евтим, — само душиците ни пощадете. Каквато и вина да имаме, не сме чак заслужили от християнска ръка да погинем.

— Аха, неотричането е все едно признание — доволно се подсмихна Дядо Желю. — Ашколсун, значи е останало ей толкънцък човешка чест в тебе, чорбаджи. Туй ще се има предвид, когато след малко ще те съдим. — Сетне се обърна към своите: — Е, що, момчета, да уважим ли просбата на негова милост? Или да резнем главата поне на единия?

Онези отново се разтрепераха. Йосиф се отпусна на колене, по лицето му се стекоха сълзи, неясен шум избълвна от гърлото му, но се удави в чорапа между зъбите.

— Зависи как ще си откупят вината, войводо — рече Христо Кавлаклията. — Да видим откупа, пък тогава да решим дали стига за две предателски чутури.

— Така да бъде — съгласи се Дядо Желю. — Хайде, чорбаджи, води ни при сандъците със златото. И си опичай акъла: решиш ли да хитруваш, ще станеш свидетел как ще отрежем главата на тоя лихварин, сина ти.

Евтим не се опита да хитрува. Той наистина им предаде всичките пари, които имаше в къщата — негови и на Йосиф, — а те бяха толкова, че дори Дядо Желю, през чиито ръце беше минало много злато, ахна пред плячката. А после, когато разпределиха алтъните и грошовете в две торбички, хайдутите видяха бая зор, дорде ги изнесат в Балкана.

— Аферим! — възкликна Стоян Арnaudов при тази гледка. — Не сте били за оплакване вие, чорбаджилар...

— Да смятам ли, че съм откупил двата ни живота, господин войводо? — с надежда попита Евтим Димитров.

— Колкото е до парите — откупил си ги — призна Дядо Желю. — Ала само парите не стигат, чорбаджи.

Евтим облиза пресъхналите си до пропукване устни — беше чувал някой път народните отмъстителите да осакатяват виновниците, уши да им отсичат, лица да им обезобразяват „за спомен и поука“.

— Какво друго, господин войводо? — попита.

— Още три, не, още четири неща, чорбаджи. Ти и синът ти ще отнесете един пердах, без него ще е грях да се разделим. Но освен това ще искам още лихварските тефтери на сина ти, двата лийакат нишанъ, дето получихте на наш гръб, и... И какво беше другото? А, да, последно ще ми дадеш и шепичка брашънце.

— Какво, какво?

Същия въпрос го имаше и в очите на хайдутите, но те не го изразиха гласно.

— Шепичка брашънце казах.

Започнаха с тефтерите на Йосиф. Късаха ги на листове и ги тъпкаха в оджака, та се разгоря не огън, а цяла клада.

— Ех — прошепна Гунчо, докато подаваше листовете, а пламъците лакомо ги поглъщаха, — не допусках, че такъв огън лумва от човешката мъка...

— Аз да бях — обади се Тодор Харбоолу, — щях да дам огъня на цялата къща. И с тия двамата хубавци в нея.

— Ти луд ли си? — сгълча го Дядо Желю. — Ами невинните ратаи долу? А комшиите? Нали ще изгориш и тях?!... Я вместо да измисляш таквиз нелепици, вземи да забъркаш малко лепило с туй брашънце.

После дойде ред на пердаха. Запретнаха нощните ризи на бащата и сина и ги повалиха на пода. Гунчо и Тодор от сърце помолиха войводата да остави тази част от казънта само на тях двамата — че миналата година и Гунчо, и Харбоолу бяха минали през тюрмата заради издайствата на тези чорбаджии. Дядо Желю не им отказа, съгласи се. И двамата младежи с примерно усърдие се наплатиха на Евтим и Йосиф — за своите си ланшни теглила и за теглилата на всички, които заедно с тях бяха препатили в хапуса.

... На сутринта случаен посетител най-напред откри навързаните в собичката слуги и ги освободи. След това всички заедно се качиха горе. И попаднаха на гледка, каквато нивга друг път нито е виждани, нито е чувана:

Вързани като пашкули и с по един чорап в устата, на пода на одаята лежаха по корем Евтим и Йосиф Димитрови. Бяха със запършени нагоре ризи, а месата им от кръста до табаните бяха на сини и червени ивици, не липсваха и петънца засъхнала кръв. Но най-необикновеното беше, че на левия бут на всеки от двамата с тесто бе залепен по един султански лийакат нишанъ...

Когато в конака се разбра за този подвиг на Дядо Желю и хайдутите му, пратиха подир дружината им небивала потеря, вдигнаха също башибозука от цялата кааза. Една неделя претърсваха Балкана, ала от нея ни вест, ни кост... И нямаше как да я намерят. Още през нощта, като се изтеглиха на безопасно място, Дядо Желю раздели плячката между момците, разпусна дружината и всеки пое към предварително подготвеното си укритие. А докато самия него още търсеха под всяка шумка на Сливенския балкан, той вече бе минал Дунава и се шляеше безгрижно по влашките улици.

* * *

Излишно е да се казва, че през цялата зима разказът за наказанието на двамата чорбаджии-изедници беше най-сладкото мезе при всяка среща на сливналии.

А когато научил за разплатата над Евтим, скованият от болестта Добри Желязков вдигнал очи към небето и произнесъл следните думи:

— Отмъстен съм, сега вече мога спокойно да умра...

[1] Църковният празник Въведение Богородично е на 21 ноември. ↑

ВТОРА ЧАСТ

*Наред, кой своя правда желае, мила свобода
и прелюбезна, трябва с оръжъе да я добие, с
жертва голяма и скъпоценна.*

Георги Раковски

*Четицата на Филип Тотя, колкото тя и да
е скромна... стресна най-чувствително
босфорските аги, тя обърна вниманието на
цивилизованата Европа върху българите, най-
после тя даде право за гражданство на новата
дума **комита**, дума, която беше начало на
турското пропадане.*

Захари Стоянов

1.

Измина година... Втора...
Преваляше вече третата...

2.

*Времето човека не чака, човек чака
времето.*

Пословица

Като размери и подреди губерите в коритото, Бяно без бързане се качи нагоре срещу течението на реката, приведе се, освободи дъсчената преграда на яза и водата с весело и нетърпеливо бълбукане се втурна в измазаната и винаги светеща от чистота вада. Стариият човек се загледа. Какво беше това? Наистина ли планинска вода се щурваше току под краката му и изчезваше към долапа, или туй беше самото Време — забързано и неудържимо, което зърваш за миг и после завинаги загубваш из очи? Погледнеш ли през тясно прозорче, ти виждаш само мимолетния блясък на вадата-време и си казваш доволно: аха, ето го, тука си е. Застанеш ли обаче до брега на улея, ти сякаш имаш пред себе си цялото Време — онова, което идва отнякъде, само за едно мигновение те залисва с радостите и скърбите, със сполуките и неудачите на ежедневието и след малко вече е отлетяло някъде нататък, откъдето никой никога не го е видял да се връща. Приятелства и вражди, големи надежди и големи разочарования, ярки удачи и тежки загуби — всичко избледнява и някак си посивява, слива се в едно, щом го погледнеш като вода, която е текла и шупвала в нозете ти от напирашите в нея вътрешни сили, а после се е отдалечило и отдавна-отдавна е отнесло със себе си онова, което до влудяващ възторг или до уж изпепеляваща тъга е разтърсвало живота ти.

— „Вода донела, вода отнела“ — прошепна сам на себе си Бяно познатата поговорка.

Без да откъсва очи от бързоструйната бара, Бяно Абаджи приседна на брега и се остави на мислите си. Какво всъщност бе донесла и какво отнесла водата през последните години? Като си претакаше през ума събитията след вихрушката на онази паметна 1863-та, стариият човек си казваше, че това бяха години на затишие след бурята. Ако беше летописец, от онези, които отбелязват важните

случки по белите полета на книгите, какви щяха да бъдат приписките на Бяно? Скромни, твърде скромни:

Стара планина действително нито едно лято не остана без закрилници народни — идваха тук четици, оглавявани от Дядо Желю, от Стоян Папазов, шурей на Панайот Хитов, от младия, но вече прославен Хаджи Димитър, от едно ново име по тези места — Стефан Караджа, роден наблизко, в Ичме, Ямболско, но отраснал в Горна Добруджа и Тулча, а сега, в края на лятото^[1], един бърз набег чак до Хасково направи с точно дузина отбрани момчета и Филип Тотю. Но това беше някак си второстепенна шетня, не като присъствието и работата на старите войводи, когато Балканът се люлееше и изтръпваше под стъпките им. Даже имаше и едно голямо нещастие: гибелта на Стоян Папазов през 65-та край Жеравна. И лошото бе не толкова в самата му смърт — пръв хайдутин и войвода ли заплащаше непримиримостта си към робията с куршум в сърцето?, — колкото в мълвата, че този дългогодишен горски юнак бе паднал от ръката на свои. И не се разбра поради неразбирателства и крамоли ли беше посегнала коварна ръка на него, или заради пуста алчност за пари...

Като си припомняше тези неща, старият човек не си го казваше с ясни думи (вътрешният му поглед не бе способен да обхване така нашироко явленията), но дълбоко в себе си безпогрешно чувствуваше, че времето на хайдутите, такива, каквито бяха те в песните, безвъзвратно си бе отишло. И не защото българската майка бе престанала да ражда юнаци или липсваха предводители, като Индже Стоян, Кара Танас, Бойчо или Калъчлията. Не, другаде беше причината. Самото време се бе изменило и то си искаше нещо ново и различно. Но какво трябваше да бъде това „ново и различно“ — на този въпрос Бяно не можеше да намери верния отговор.

А че беше прав, това Бяно Абаджи разбираше по други белези. Ето, нека да вземем новите вестници, които Раковски издаваше — „Будущност“ и после „Българска старина“^[2]. В тях някогашният палавник на Стойко Раковалъ, а сега всепризнат вожд на цялата българщина, не призоваваше да се мъсти за отделните неправди, а приканваше за далеч по-големи неща — оръжието и жертвите занапред да се посвещават на „мила свобода и прелюбезна“. Изглежда, че и други заедно с Раковски гледаха на нещата по нов начин, понеже ето на — само преди два-три месеца се получи по скрити пътища покана

от Букурещ да изпратят сливаналии сигурен човек там, който да вземе участие при създаването на нещо небивало: Таен централен български комитет!... (Бедният Бяно! Колко ли щеше да бъде той огорчен, ако знаеше, че Иван Касабов и другите, които създаваха ТЦБК, не само че не бяха единомислени с Раковски, но действуваха самостоятелно, че и донякъде в противоречие с него!...) Е, почетоха го съгражданите му и дойдоха да го калесват: отдавна бил Бяно Абаджи в народните работи, още от Братството преди цели четиридесет години, пък и сетне нито в едно изпитание не оставал настрана от теглата на своите — нему най-подхождало и тъй нататък. Трогна се тогава старото сърце на Бяно и поблагодари той с най-топли думи, пък иначе отказа — не било това работа за стар човек, нека сливналии да проводят някого, дето е хем млад и силен, хем решителен по нрав, за да не се огъва пред трудностите, хем до върховете на ноктите си да е посветен, не, самообречен на общонародните възжеления. И подсказа едно име: Анастас хаджи Добрев, сливенския Гарибалди. Вслушаха се в думата му съгражданите и спряха избора си на Анастас: той не само отговаряше на всички качества, изисквани от Бяно Абаджи, но и притежаваше добър предлог за продължително отсъствие от Сливен — щеше да каже, че е тръгнал да продава плащаниците на хаджи Калуда, майка си. Всички тези неща — новият полъх във вестниците, създаването на един общонароден Таен централен български комитет — не говореха ли, че наистина е отминало времето на хайдутите и старите войводи и бе дошло другото — да отвори народът нова страница в борбите си?

— Да, Анастас! — произнесе гласно старият човек, пък в съзнанието му отекна съвсем друго име: „Найден!“

Защото си спомни разговора с Анастас Хаджи Добрев, когато учителят (защото през последните години хаджи Добрев бе станал учител в Класното училище) дойде да се сбогува с него, да поиска благословията му. Като българин и родолюбец, Бяно бе заръчал на младия човек да застъпва винаги доброто на народа и Отечеството. А като баща го бе помолил от сърце: нека да разпита за неговия Найден — жив и здрав ли е, как се е уредил в непознатата чужбина, води ли порядъчен живот...

Споменът за Найден накара мислите му да се втурнат в съвсем друга посока. Да, ако беше летописец, навярно това щяха да бъдат

Бяновите приписки; може би да добавеше няколко похвални слова за укрепването на училищата, за тържественото начеване на строежа на новото Класно училище, за постъпването на такава бележита и безупречна жена като Аргира Димитрова за учителка в Девическото... А, не, имаше и друго. В тези години родният му Сливен още повече разбогатя, замогна се, та онези от Стамбул лани го въздигнаха от каймакамлък в санджак, и то един от големите санджаци по българските земи — обхващаше той не само нахията Котел, но и каазите Ени Заара, Бояджик, Ямбол, Карнобат, Айтос, а чрез каазите Бургас и Анхиало опираше на морето — от устието на Камчия на север до с. Кюприя на юг... И разбира се, на мястото на глуповатия каймакамин Мехмед Салих бей дойде и новият мютесариф Ахмед Джевад паша^[3], а с него наибът му Мустафа Ариф и неизбежните двайсетина писари, събирачи на даждиите и дембели от всякакъв род. Ето, това биха били приписките. Но ако имаше друг тефтер, в който да се вписват личните преживелици? Ей такива например, като нестихващата грижа за Найден, скръбта по загубилия се завинаги Иван?

Този тефтер щеше да бъде по-богат на вписвания и... по-тъжен. И с много споменавания на смъртта...

— Защо е така, боже мой? — запита се Бяно. — Дали в тези години тръгна мор по близките ми хора, или просто вече съм в онази възраст, когато умирачката става постоянен другар на такива като мен и акраните ми?

Не беше от възрастта. Погледнеш ли назад, мисълта за нея се потвърждаваше само от смъртта на стария му и добър приятел Добри Желязков. Лани Фабрикаджията най-сетне си отиде и това може би беше едно облекчение за него след толкова години, прекарани прикован към одъра. Като си мислеше сега за кончината на Добри, спомените на Бяно се люшкаха между две крайности. Защото той си припомняше непристорената скръб на такива хора като Панайот Минков, новия миралай на фабриката Хюсеин бей, арменец, хаджи Никола Кебеджията или все още смазания душевно поп Юрдан, да не говорим за хората от неговата кръв, като сина му Иванчо или зетя Добри Чинтулов (за словото на Добри Чинтулов, произнесено край ковчега на смъртника и изтръгнало сълзи и от най-сухите очи, все още, година по-късно, се говореше в Сливен!), сецаше се също за кратката,

но яростна схватка, с която той, Бяно, и Панайот Минков изтръгнаха от общинарите този най-заслужил сливналия да бъде погребан в двора на църквата „Свети Димитър“. Но заедно с всичко това в спомените му винаги с лакти и ритници се изтъпанчваше отпред и още една картина. Когато тъжното шествие с мъртвеца се проточи от Мангърската махала към храма, случайните минувачи и майсторите и чираците от дюкяните застанаха с прибрани пети и свалени калпаци да отдадат почит на покойника. Тогава именно се случи един от тези неволни изпращачи, мъж към тридесетте, да приближи до Бяно и да го запита шепнешком:

„Кой е нещастникът, когото изпровождате до вечното му жилище?“

„Добри Желязков“ — беше отговорил тогава Бяно и това му се бе струвало напълно достатъчно. Но последва зашеметяващият втори въпрос:

„Кой е той?“

Наистина беше зашеметяващ въпрос! Защото онзи, който го зададе, носеше чилинчето на работник от същата тази фабрика, дето не би съществувала, ако не бяха разумът, волята и ръцете на Добри Желязков. „Коя ли земна слава е вечна?...“ — така ли пееха свещениците при погребенията?

И все пак от скъпите покойници, които Бяно бе изпратил през тези две-три години, Добри Желязков беше изключение — останалите бяха все по-млади хора, в разцвета на мъжките си сили. Както седеше до вадата, старият човек бръкна по джобовите си и скоро намери онова, което търсеше — един многократно сгънат брой на дядо Славейковия вестник „Гайда“, който се печаташе в Цариград. Разгъна го и го пооглади на коляното си и още на първата страница, под заглавието „Български работи“, прочете:

„Предната неделя на 16 майй представи ся в Цариград *Поп Димитрий от Сливен*, който ся връщаше от Божи-гроб. На 17-й го опяха тържествено в Българ. черква и го погребоха на Егри-Капия, погребението му съдружаваха мнозина от тукашните българи. Родом от Градец, покойний свещенодействувал е 7 год. в Сливен,

почитаем от сички за кроткий и миролюбивий си нрав. Представи ся на възраст 40-годишен и остави неутешима скръб на приятели и роднини, а най-вече на своето бедно и злочесто семейство...“^[4]

Ето редовете, с които през 1864 година сливенци научиха, че са останали ако не без най-борческия, то положително без най-просветения от своите свещеници! Поп Димитър Черното наистина бе осъществил мечтата си да стане хаджия, но затова пък нивга повече нямаше да се върне в своя край. И мястото му надали щеше някога да бъде запълнено от друг, достоен нему...

В същата тази черна 1864 година българщината въобще и будният Градец в частност понесоха още една непоправима раздяла — почина даскал Димитър Русков, шурейт на Бяно! Каква загуба, боже мой! След като въздигна Градешкото училище на второ място в каазата — събираха се там до 250 ученика и 25 ученички!, — чорбаджиите начело с кмета дядо Гиню обединиха сили (както обикновено — за лошо) и дотолкова му направиха живота черен, че даскал Димитър сам пожела да напусне и да се премести чак в Разград на север. Изглежда обаче, че хорската непризнателност си извърши своето — в Разград го налегна коварна болест, която бързо изпиваше силите му. И макар че след двегодишна разлъка почитаният от всички учител се върна в родния Градец, смъртта не пожела да го пощади... И когато Бяно отиде там, то беше само за да запали свещ на пресния му гроб и да се опита да утеши вдовицата му Мария и сирачетата му Стефан и Руско.

— А Кутьо! — укорно възкликна сам на себе си Бяно. Укорно, понеже от цялата дълга поредица на починалите през тези две години Кутьо Ганчев в края на краищата му бе най-близък роднина, мъж на единствената му дъщеря.

Как си отиде Кутьо, просто не се разбра. Някои говореха за преумора. „Дамла“ — отсъждаха други. „Просто му било писано“ — примиренчески заключаваха трети. Когато Димитър, най-големият от тримата Кутюви синове, дойде на долапа, за да извести за тежкото заболяване на баща си, той вече бил на легло; силно го боляло сърцето, че чак се превивал на две, думите му едва се разбирали — това описа момчето. Разбира се, Бяно веднага спря долапа и забърза към града. И

пак пристигна късно: когато влезе у Кутюви, възрастни комшийки вече бяха измили мъртвеца и сега го обличаха като за представяне пред бога, а Руска седеше на двора и мълчаливо кършеше пръсти. Ала като вдигна очи към баща си, той видя, че са сухи. „Туй е от кръвта на тате — каза си Бяно. — Руска не е чак като Трънка, но и тя е наследила от онази твърдост, която дава сила на човека да отива и на бесилката с песен...“

„Последните му думи бяха за тебе, тате — рече му Руска, след като той стисна мълчаливо ръката ѝ и прекара пръсти през немирните косици на Андон и Ганчо, по-малките момчурляци. — Искал бил да ти се извини, за прошка да те помолел...“

Вярно ли беше това или добричката Руска търсеше посмъртно да помири и сближи тъста и зетя? Бяно не зададе въпроси и прие нещата тъй, както дъщеря му ги казваше. Пред лицето на смъртта няма място за дребни дразги и стари гарези.

„Жалко, че съм закъснял — каза. — Може би и аз трябваше да му поискам прошка за неволен грях.“

„Ти не закъсня, тате, Кутю избърза. Повтори го болката и...“

Като минаха погребението и първите струвания, Бяно предизвика нов разговор с дъщеря си. Заговори я за невъзвратимостта на сполетялата я загуба и веднага насочи приказката към бъдещето. Изтъкна ѝ колко негодно — че и опасно! — е да живее сама вдовица с неотраснали синове и простичко ѝ предложи да се прибере при него, в бащиния си дом; стар е той, вярно, но все пак ще е мъжка закрила — за нея и за децата. В отговор Руска само поклати глава:

„Не, тате — отказа му уж кротичко, но отвъд тази привидна кротост се усещаше нещо като желязна воля, ала обвита във валма памук. — Няма да се върна вкъщи. Премислила съм всичко.“

Къде беше чувал Бяно подобни думи? Защо му се струваше, че те не се произнасят за първи път пред него? Напегна се и си спомни. Преди много, много години, в страшните дни на Преселението, така бе разговаряла с него Трънка. Така и все пак по-различно — същото бе казала тогава Трънка, когато говореха до току-що разсечения труп на мъжа ѝ, и все пак не съвсем същото — при нея желязото не беше обвито с нищо меко.

Руска сякаш отчасти прочете мислите му, защото се почувствува задължена да му обясни:

„Каква ще е разликата, ако ще съм при тебе или у дома, тате? Закрила, казваш. Но каква закрила ще е тя, щом ти по цели седмици не слизаш от Барите? И още...“

„И още?“ — поощри я бащата.

„Да, има и още нещо, тате. Не се засягай, но аз искам занапред да живея и да оставя спомен не като дъщеря на Бяно Абаджи, а като жена... е, и вдовица на Кутьо Ганчев. Така разбирам аз ориста на жената, тате: след венчилото да се раздели със стария си дом и да се обвърже — за добро или за зло — с новия... Същото е и за момчетата. Нека те да си останат братя Кутеви, а не на Бяно Абаджиев внуците...“

Както и преди тридесет и пет години в разговора с Трънка, Бяно пак разбра, че просто е излишно да настоява — слово като мед да се лее от устата му или да удря с тежки пестници по масата, Руска нямаше да измени на решението си. Все пак попита:

„Няма да ти е лесно с тези трима юнака. Как мислиш да се оправяш занапред? И няма ли поне да приемаш помощ — от мен, от Боян?“

„Пак ще изпълня волята на Кутьо, тате. Като усети, че си отива, той ми поръча да проводя Ганчо и Андон в Плоещ. Има там заможен роднина Кутьо, когото бог не е благословил с наследници — под негова грижа ще пратя малките момчета. Пък двамата с Димитър все ще преживеем. Е, и на вашата помощ ще сме благодарни, разбирава се.“

Така и си останаха нещата: старият дом на Силдаровците почти пустееше, а Руска с големия си син живееше у Кутьо Ганчеви — двете по-малки момчета вече трета година бяха във Влашко.

Бяно изведнъж трепна: счу ли му се или наистина някой го бе повикал по име? Заслуша се. И наистина до ушите му достигна глас:

— Чичо Бяно-о-о! Чичо Бяно-о-о!... Тука ли си, чичо Бяно?...

— Тук съм, тук съм — отговори. — Ида, ида-а...

И слезе към долапа. Онзи, който го викаше, беше Тодор, най-малкият от синовете на хаджи Никола Кебеджията.

— Проводи ме тате да те покания довечера у нас, чичо Бяно — обясни момъкът. — Зер голяма радост е в дома ни, та мама и тате искат всички приятели да са около нас.

— И майка ти ли? — подозрително попита Бяно Абаджи.

— Анджък покрай нея е и голямата радост я! — Усмивката на Тодор опря от ухо до ухо. — Мама се върна нощес с бате Христо и

бате Петър. Чак от остров Крим...

— Да не е Крит, Тодорчо?

— Тъй де, Крит. Чак там ги е намерила мама и ги доведе живи и здрави. Нали ще дойдеш, чичо Бяно?

— Как не, момчето ми. Тази радост е на цял Сливен, не само ваша. Ще дойда и ще ги накарам хубавичко да разкажат где са били и що са вършили, тъй да ги предупредиш.

Момчето махна за сбогом и запраши надолу по пътеката. Бяно го изпрати с поглед, сетне отиде да нагледа губерните, които се валяха в коритото. Тъй се бе случило, че отнякъде бе проникнал слънчев лъч и бе попаднал точно в коритото. От него ярките бои на губерните сякаш пламтяха и разлюлени от водата, се гонеха и боричкаха, изпълваха целия долап с цветната си игра.

Дали от гледката на губерните, или от вестта за завърналите се хаджи Николови синове, но смрачената допреди малко душа на стария човек се разведри.

— Не съм бил прав — прошепна си гласно, — не са били само смърт и скърби около мене. Ето, има и празници!...^[5]

^[1] На 1866 година. ↑

^[2] Издавани съответно в 1864 и 1865 г. ↑

^[3] Тук се налага малко пояснение. Според споменатите вече изследвания на Васил Дечев първи мютесариф е бил Мустафа Ариф бей, като за дванадесетте години от 1865 до Освобождението са се сменили общо осем души на този пост. За да не затлачваме изложението с излишни подробности, пък и тъй като не са играли особена роля ние си позволихме да оставим за цялото време само един; изборът ни падна на втория от поредицата, Ахмед Джевад, понеже той се е задържал най-дълго на този пост — от 1866 до 1870 г. На Мустафа Ариф бей отредихме службата на негов постоянен наиб, ще рече — заместник-управител на санджака. ↑

^[4] Текстът — автентичен, но правописът силно осъвременен. ↑

^[5] По отношение семейството на Хаджи Димитър в книгата, общо взето, са допуснати повече волности и отклонения от историческата правда. Ето някои от тях. Всъщност хаджи Никола, бащата още от събитията около нападението над Али ефенди (1860 г.) съвсем без никаква вина е бил осъден на 5 години затвор и е бил

освободен едва в 1864 г. Истина е, че двама от по-големите братя на Хаджи Димитър — Христо, най-възрастният, и Петър, четвъртият — още около 1852 г. заминали през Галиполи за Крит, където в продължение на 15 години са воювали като доброволци на страната на гърците във въстанието им срещу турците. Истина е също така, че майка им хаджи Марина — Баба Хаджийка — е предприела нечуваното за онези години пътуване през егейските острови, Крит и Гърция и намерила и довела в Сливен синовете си (които наскоро след това се задомили там). Това обаче е станало година след описанието в книгата — в 1867 г. Добилият по-нататък голяма известност деец за обединението на всички български земи Кръстьо Асенов е син на хаджи Петър и неговата жена Велика Цонева от Сливен. ↑

3.

В края на краищата не се разбра дали Терджан Гюрсел бей, главният муавин на одринския валия, спря в Сливен, колкото да си отпочине от пътя, или преднамерено отседна тук, за да запознае властниците в този голям и с важно местоположение санджак с тревожните новини, които носеше от Русчук, или пък най-сетне това беше по изрична поръчка на Ахмед Мидхат паша, силния и ставащ с всеки нов ден все по-силен валия на Дунавския вилает. Понеже не беше тайна за никого, че Мидхат паша недолюбваше, меко казано, Сливен и го наричаше ту „бунтарско гнездо“, ту „развъдник за душмани“, та можеше да се очаква да направи такъв двусмислен „ихтибар“ — за града под Сините камъни да поръча специално уведомление. Каквито и да бяха същинските съображения на Терджан Гюрсел бей, в Сливен го посрещнаха с целия подобаващ на сана му икрам: като се почне от пищните гощавки и се стигне до почтителното, едва ли не раболепно държане към него.

— Аллах ми е свидетел, ефендилер — започна той „на сериозно“, след като изяде второто парче баклава, — мъчно ми е на душата, че на вашето гостоприемство ще трябва да отговоря като последен неблагодарник. — Един слуга му донесе купа с вода и кърпа, за да изчисти пръстите си от гъстия шуруп. Терджан Гюрсел бей понечи да натопи ръце, но се отказа — баклавата му беше харесала, та намисли да я почете с още едно парче. — Но вие знаете не по-зле от мене, ефендилер — продължи, — за всички нас делата на девлета стоят по-високо от чувствата и благоразположенията.

Ахмед Джевад паша, мютесарифът, който беше и домакин на обеда, го стрелна с малките си очички — встъплението не го бе зарадвало.

— Всички сме в ръцете на аллаха... — каза той уж неопределено, но всъщност със самите тези думи си отваряше вратичка за отстъпление.

— Онзи ден същото това го рече Раиф паша от Шумен — с оттенък на неприязненост се изкиска беят, докато протягаше ръка към тавата. — И знаете ли що му отвърна негово превъзходителство

Мидхат, мютесариф ефенди? Че аллах ще се погрижи за божите работи, ала обезвреждането на девлет-душманите било чисто наша работа, на верните слуги на падишаха.

В думите на Терджан Гюрсел имаше една малка игра, която всички забелязаха, но я отминаха снизходително, както се отминава хитруването на малко дете: ако се обърнеше към Ахмед Джевад с „паша“, той щеше да се постави под него, но като казваше само „мютесариф ефенди“, той се мъчеше издалеко да подчертае, че да си муавин на валията, то е най-малкото като да си паша в Сливен...

Али ефенди се оригна шумно — най-добрият начин за един правоверен да изрази доволството и благодарността си за гощавката.

— Обезвреждането на девлет-душманите нивга не е преставало да бъде начело сред грижите ни, бей. — Той показва осакатените си пръсти. — И не само на думи, бей, някои от нас го подпечатаха с кръв...

Той разчиташе, че боят, по произход някъде из малоазийските краища, няма да е чувал как кадията на Сливен бе загубил няколко пръста. И сполучи — в очите на госта Али ефенди израсна поне с две педи, понеже свърза липсващите пръсти със смътни представи за яростни ръкопашни схватки нейде по чукарите на Стара планина.

— Евалла, кадийо! — кимна той от другата страна на трапезата. Но веднага след това се постара да върне наставническото изражение на лицето си. — За съжаление длъжен съм да ви съобщя, че в сравнение с неприятностите, които ни гласи утрешният ден, предишните прекеждия ще ни се видят като момчешка игра на войници.

— Щом го казваш... — опита се да отговори наобърнато, ала Терджан Гюрсел го поправи сухо:

— Не го казвам аз, бей, а негово превъзходителство Ахмед Мидхат паша!

— Щом го казва негово превъзходителство Мидхат паша — прие поправката Мустафа Ариф бей, — сигурно е вярно. Само че ми се струва, любезни муавин ефенди, че въпреки неблагоприятната слава на нашия Сливен, този път заплахата надали се отнася за нашия край. Градът е мирен, Терджан Гюрсел бей, раята си гледа занаятите, а в другото й време кахърите й са да укрепва училищата си или да се стиска за гушите с гърците за техните черковни работи. Също и

Балканът не е онова, което се знае за него от миналите времена. Е, мярват се из него някакви хаирсъзи — къде бил Дядо Желю из Ямбол, къде Хаджи Димитър, наш непрокопсаник от Клуцохор, къде някой си Караджа от Тулча, — ама туй е афиф работа, бей. Не са те девлет-душмани като от времето на Бойчо или Димитър Калъчлията, не са даже и на един кантар с такива като Панайот Хитюв или Филип Тотю^[1]. Тъй че — слава на Пророка! — този път неприятностите на утрешния ден комай няма да закачат нашия край.

Мютесарифът и неговият помощник не забелязаха как при споменаването на името на Панайот Хитов Али ефенди потрепера с цялото си тяло и неволно се озърна; забеляза го гостът, но той пък не намери никакво разумно обяснение на това странно поведение.

— Евет, евет! — присъедини се към наиба си Ахмед Джевад паша, с известно закъснение го подкрепи и кадията.

— Прави сте и не сте съвсем прави, ефендилер — не се поддаде на внушенията им Терджан Гюрсел бей. — Кавгите с гърчулята, грижите за училищата, туй е вярно. Даже, нека да го кажа между другото, Мидхат паша е наумил да слее гяурските училища с нашите и по този начин да ги глътне като курабия.^[2] Повтарям ви, ефендилер, негово превъзходителство ни събра в Русчук, за да говорим не за училищата или за пикливите църкви на гяурите, а за девлет-душманите, тревогата от които надминава всичко, преживяно досега.

— Сигурно пак оня — какво име си беше измислил? — Раковски, котленеца — процеди през зъби Али ефенди. — Как го пуснаха навремето от Стамбулската тюрьма? Пък и на мене веднъж ми беше, кажи го, в ръцете, ама кой да знае, че същият този човек ще стане като некоронован княз на българите, ще ходи по чужбина и ще се среща с крале и министри...

— И Раковски, и Раковски! — със смес от злост и уважение каза муавинът. — Но ако беше само той, с баклава и кадаиф да го храниш... Ама то са се навъдили покрай него едни!... Чували ли сте що значи „комита“, ефендилер?

— Ко-ми-та? — бавно повтори Мустафа Ариф бей. — Пръв път чувам...

— Нека по-добре оставим негова милост да разкаже всичко от игла до конец — предложи миролюбиво Ахмед Джевад паша.

— Тъй де, нали затуй сме се събрали — подкрепи го кадията. В гласа му се долови облекчение: беше направил грешка, когато бе рекъл, че веднъж Раковски му е бил в ръцете, та нямаше особена охота разговорът да се завърти нататък. Защото навремето не Раковски, а спуснатият от него тлъст рушвет бе в ръцете на Али ефенди.

Междувременно гостът не чака друга подкана и заразказва. Разказът му всъщност беше твърде объркан и не на едно и не на две места се разминаваше с истината (дотогава човечецът бе разбрал дългото и уж ясно слово на русчушкия валия), но в главното — приближаващата заплаха — той беше съвсем, съвсем точен.

— Негово превъзходителство Ахмед Мидхат паша — започна Терджан Гюрсел — не се занимавал само да управлява подвластните му санджаци, а с едното око винаги следял що става оттатък, отвъд Дунава. Имал си той верни хора натам, които му донасяли що се говорело и вършело помежду душманите на падишаха. И в последно време вестите ставали коя от коя все по-тревожни. Като виждали, че Аустрията е заета с несполучлива война на север^[3], из Влашко и Сърбия надигнали глави разните му там бежанци — все отбор девлет-душмани. Ако погледнеш, били главно хъшлаци всякакви, ама много, калабалък. И чудно нещо. Вместо да се срамят от прозвището си, те даже с гордост се наричали хъшове...

— Странно... — замислено проточи на това място Али ефенди. — През детството ми тъй беше и в нашия Сливен. Първенците зовяха сами себе си „елини“, а на простолюдие то думаха на подбив „торлаци“. Да, ама торлаците никак не се срамеха от прякора си. И не само това, ами се хванаха за ръце и вътре в няколко години стъпиха на шията на елините. И работите се объркаха така, че името „елин“ стана позорно, а не „торлак“...

— Разбира се — продължи разказа си гостът, — онзи, който най-мътел главите на хъшовете, бил все баш-душманинът: Раковски. Когато влашкият княз Куза паднал от власт, Диванът настъпил мамалигарите по мазола и ги принудил да заптисат размирника. Е, не успели наистина, този Раковски сварил да офейка в Русия, но файда тъй или иначе нямало. „Колко чини да махнеш една чумава овца, когато заразата вече е обхванала цялото стадо?“ — мъдро каза на това място Терджан Гюрсел бей, премълчавайки, че този израз той бе запомнил от словото на русчушкия валия. В отсъствието на главния

размирник неговият помощник — някой си Иван Касабов — се разчевръстил, свикал най-отявлените хъшове и представители на много краища отсам Дунава („Кой знае не ми се вярва да е минало и без ваш сливналия, ефендилер...“) и есенес образували бунтарско гнездо, което нарекли Български таен централен комитет.

— Разбирате ли, ефендилер? „Централен“! Щом е централен, то ще рече от само себе си, че има и второстепенни, и третостепенни. И къде ще са те? — продължи да пита риторично Терджан Гюрсел бей. — Ами че тук, около нас. Може би да са се навъдили вече във всеки санджак, във всяка кааза...

— Аха! — кимна мютесарифът. — Сега ми става ясно що е това „комита“...

— Имало там също някаква си „Добродетелна дружина“, — разказваше нататък муавинът, — в нея се срещали и хора, дето ги биела парата. От своя страна, и Раковски също не стоял настрана; той пък уредил някакво си „Върховно началство“. Ама като ги погледнеш всичките — и Централния комитет, и „Дружината“, и „Началството“ — те са все от един дол дренки. И целта им еднаква — да вдигнат на въстание всичките подвластни на султана българи и те, подпомогнати от Сърбия, Влашко, Черна гора и Херцеговина, да откъснат от снагата на девлета тези най-богати земи, тукашните...^[4]

Ахмед Джевад паша прекара език по засъхналите си устни и попита:

— И какво ще излезе от всичко това, бей?

Не питаше. Една голяма тревога беше изразена като въпрос.

Терджан Гюрсел бей сви охранените си рамене.

— Кой след Пророка може да надниква в бъдното, та да отговори с точност, мютесариф ефенди? Трябва да сме готови на всичко, разбирате ли, *на всичко*, тъй поръча да казваме негово превъзходителство. Същото ще река и на моя валия.

Беше странно: за своя пряк началник беят се задоволяваше да казва „моя валия“, докато за равния на неговия валия Мидхат паша не пестеше раболепие с това непривично „негово превъзходителство“. Дали противно на думите си Терджан Гюрсел все пак не надникваше в бъдното и там вече виждаше негово превъзходителство като велик везир?^[5]

— Не може да се рече, че предупреждението на Мидхат паша е кой знае колко ясно — каза със запъване Мустафа Ариф бей; държеше се така, сякаш внезапно салтамарката му бе отесняла. — Какво ще рече „трябва да сме готови на всичко“, муавин бей? Например можем ли ние тук, от Сливен, да превием надолу вратовете на хъшовете от Влашко? Или ако Сърбия и Черна гора намислят да ни нападнат, да им избием този акъл из главите?

— Забележката на найба е уместна, бей — подкрепи го Али ефенди. — Ние, които сме препатили разни вълнения на раята — в случая той говореше за неуспялата Хаджи-Ставрева буна, — най-добре знаем колко важно е да не се бездействува, когато се носи първият грохот на приближаващата буря. — Кадията се стресна от собственото си слово, ръката му изпусна порцелановата чашка, с която си играеше досега. Никой в стаята не разбра тази промяна, която стана пред очите им. А тя беше проста: Али ефенди се бе уплашил от думата „буря“, която неволно се бе откъснала от устата му. — Изобщо имаме нужда от по-точни напътствия, бей — завърши с видимо изменен глас.

— Напълно сте прави, ефендилер — почеса се по врата Терджан Гюрсел. — Е, хелбете, никой не очаква от вас — впрочем нито от нас в Едирне — да предотвратяваме войни или да смачкаме мутрите на разните там хъшлаци. Но работа и за нас има, ефендилер. Даже две големи работи, тъй го рече негово превъзходителство в Русчук, когато някои му зададоха въпроси, подобни на вашите. Ние трябва да удесеторим следенето на раята и да долавяме бунтарските й замисли, докато още едва-едва се помержеляват в главите й, това първо. И второ, да удесеторим готовността на правоверните за действие — независимо дали то ще бъде за да се смачка една буна тъдява, или, да речем, да се воюва на Дунава или в планините на Черна гора.

— Е, това ние и без предупреждението на Мидхат паша непрекъснато го правим — каза мютесарифът, но гласът му не прозвуча особено убедително.

И с това щеше да приключи важният разговор с Терджан Гюрсел бей, муавин на одринския валия, ако Али ефенди не беше задал още един въпрос:

— А какво вярно има в мълвата, бей, че оня чапкънин Раковски берял душа?

— Чак да бере душа май не е истина — с нещо като усмивка отговори гостът. — Охтиката от години гризе дробовете му, туй е вярно. Вярно е също, че в Русия болестта отведнъж се е засилила, нашият човек захванал начесто да храни кръв. И оттогаз при него непрекъснато била една от сестрите му из Котел, някаква луда крава, тъй я описват. Ама чак да бере душа... — Терджан Гюрсел отново помръдна дебелиите си рамене. — Човек, що бере душа, не запрята ръкави да прави „Върховно началство“ и да стяга чети, не, цели алаи, за да пакости на падишаха...

Кадията разпери ръце и погледна с упование към небето:

— Аллах... Да чуя веднъж, че тоя душманин се е представил горе, ще опъна за правоверните една трапеза оттука чак до Ямбол...

Никой не му възрази.

[1] Тук се налага едно уточнение. В действителност Филип Тотю до 1866 г. е бил известен и се е подвизавал под действителното си име — Тодор (Тотю) Тодоров Топалски. Но тъй като тогава под дипломатическото давление на Турция румънците са започнали да го преследват и са издали заповед за арестуването му, той си е сменил името на Филип Тотю. В книгата навсякъде използвахме само популярното му прозвище, за да облекчим романа от излишни подробности и да спестим на читателя необходимостта да обременява с тях съзнанието си. ↑

[2] Тъй като опитът за училищна реформа на Мидхат паша остава настрана от нашия роман, нека тук дадем кратка информация за любознателния читател. Скоро след като застанал начело на Дунавския вилает (Туна-вилаети), Мидхат паша се запознал с учебното дело на българите и за опитното му око на високообразован човек не останало скрито явното превъзходство в много степени на училищата на робите над разните медресета и пр. на поробителите, които са били още на нивото на Средните векове. Ловкият държавник си е дал сметка, че ако това положение се запази, в кратко време турците ще изглеждат пълни диваци в сравнение с подвластните им българи. С цел да не се стигне до това, Мидхат съставил един хитър план: да слее българските и турските училища, като уж остави само религиозните (верските) предмети да се изучават поотделно, но на практика да погълне и потисне шеметното развитие на българската просвета, като изсмуче за

своите едновърци най-доброто и най-полезното от нея, а учебното дело на „раята“ да върне столетия назад. Планът му е бил разработен така ловко, че по него са се подвели такива разумни и родолюбиви българи, като например видният учител от епохата Никола Михайловски, редакторът на вестник „Турция“ Никола Генович, д-р Георги Миркович и пр. За щастие хитростта на Мидхат паша не дала плод — българският народ в своето огромно мнозинство усетил капана и не се съгласил да възприеме реформата на пашата. Специално в Сливен проводник на Мидхат-пашовия план е бил д-р Миркович, с подкрепата на Садък паша Чайковски. За тази идея те спечелили на своя страна условията учител (и бъдещ виден книжовник) Тодор Шишков, получил образованието си в Париж. Когато обаче на събрание в читалището Шишков се опитал да привлече към идеята и останалите сливенски учители, Анастас хаджи Добрев му отговорил „с една импровизирана, но огнена и силно аргументирана реч“, в която „убедително посочил гибелните последици за българския народ от осъществяване на проектираната реформа“ (д-р Табаков. История на... т. II). За чест на Т. Шишков трябва да изтъкнем, че след речта на х. Добрев той пръв се притекъл към него, поздравил го и високо обявил, че правотата е на неговата страна и се отрекъл от реформата. Цялото учителско тяло единодушно го последвало и не само че не се присъединило към идеята на Мидхат, но призовали да се води решителна борба срещу нея. Така за Сливен реформата пропаднала още при зараждането ѝ. ↑

[3] Думата е за Австро-Пруската война от 1866 г., в която Молтке на няколко пъти разбива австрийците и ги принуждава да подпишат твърде неизгодния за тях Пражки мирен договор. В известен смисъл последица от тази война е и преобразуването на империята в дуалистичната Австро-Унгария (1867). ↑

[4] Разказът на муавина в книгата наистина само приблизително отразява събитията от 1866–1867 г. Действително след емигрирането на Раковски в Русия (придружен е бил през цялото време от П. Хитов, който междувременно е станал негов „дясна ръка“) по инициатива на Ив. Касабов е бил създаден Българският таен централен комитет (БТЦК), който, от своя страна, изградил няколко комитета в Българско — напр. в Шумен, Търново и Свищов. Раковски обаче никак не е бил в единодушие с БТЦК, особено пък след като в него се проявили и известни тенденции да не се преследва веднага крайната цел —

свободата на България, — а по подобие на Австро-Унгария да се поиска автономия на България в дуалистично подчинение на султана. В противовес на БТЦК Раковски, завръщайки се във Влашко през есента на 1866 г., изградил нова организация — Върховно народно българско гражданско началство, — която по същество не се отличавала особено от предишното Привременно българско началство, основано от него през 1862 г. в Белград. Така на практика се е стигнало до разрив между Раковски и бившия му помощник Касабов. Като имал намерение да се придържа и занапред към своята четническа тактика, Раковски и неговото Върховно началство издали на 1 януари 1867 г. „Привременен закон за народните горски чети за 1867-о лето“. Приблизително по същото време се активизирала и Добродетелната дружина, която се ползувала от подкрепата на Русия. Тя пък на 14 януари 1867 г. изработила „Програма за политически отношения на сърбо-българите (българо-сърбите) или на тяхното сърдечно отношение“, която имала за цел освобождението на българските земи с помощта на Сърбия и впоследствие — образуване на общо „Югославянско царство“ начело с династията на Обреновичите. Както се вижда, през описваната епоха българската политическа емиграция съвсем не е била единна, което често е предизвиквало объркване в редиците на обикновените родолюбци. ↑

[5] Мидхат паша е бил велик везир през годините 1873–1874 и 1876–1877. ↑

4.

Като чу гласове в метоха, чорбаджи Евтим се изненада: где се е чуло и видяло посред божи делник сливналия да си остави работата и да тръгне по лаф-мухабети? Той поне не познаваше християнин в този град — независимо дали тежък търговец, или фукара абаджия, — способен на такова пилеене на време, пък на, горе вече се бяха събрали неколцина.

Приблизително такива мисли се въртяха в главата на чорбаджията, докато, задъхвайки се и пуфтейки, бавно изкачваше тежкото си тяло към онази одая на метоха, където обичайно се събираха общинарите. Бутна вратата и влезе. Мъжете вътре го разпознаха, преди още той да приспособи очите си към полуздрача, и се надигнаха да го посрещнат на крака; само един се поколеба, но и той последва останалите. Евтим се вторачи първо към него. Беше, разбира се, Йоргаки — той отколе се разпъваше на кръст от мисълта, че божем е кмет и пръв измежду първите, пък все трябваше да се съобразява с него, Евтим Димитров. Останалите в одаята бяха хаджи Гендо и Никола Феслията.

„Ясно! — каза си чорбаджи Евтим. — Йоргаки ни събира по никое време, анджък за да не се случи някой от онези...“

Преди трийсет-четиридесет години за „онези“ той щеше да употреби думата „торлаци“. Да, но за торлаци и елини отдавна, много отдавна не се приказваше в Сливен. А Евтим още не си бе измислил прозвище за общинарите — тях по неписано правило никой в града не зовеше, както се следваше, чорбаджии, — такива като Панайот Минков, Бяно Абаджи, главния учител Чинтулов, Русчо Миркович или оня хайдутин в попско расо Юрдан, които не можеха да се определят като бунтари, ала все теглеха общинските работи в такава посока, че нарушаваха установения от старите времена ред. Каза си всичко това чорбаджи Евтим и докато отговаряше на поздравите, продължи да търкаля през мисълта си:

„И само това ли останахме, боже мой? Аз, Йоргаки, и тия двамата, дето нивга не са родили нещо със собствените си глави, а са способни само на еветчилък към изреченото от кмета? — И въздъхна в

себе си: — Лесно му е било някога на тате. Тогаз, преди Бяно Силдаров, първия торлак-общинар, да намери място между тях, целият съвет му е бил в ръката. Нека да дойде сега, да го питам аз как се управлява този град, в който по-лесно ще намериш турчин да спазва забраната на Пророка, нежели християнин да изповядва веруюто на «елините», благородните...“

Усети, че покрай тези невесели мисли е изпуснал нещо и докато заемаше място на миндерлъка, каза:

— Ще ме прощаваш, Йоргаки чорбаджи, не те чух добре...

— За Йосиф попитах. Няма го в града ли, що ли?

Въпросът тайничко поласка бащата: Йосиф още не беше избран за общинар, но ето — когато е за важни работи, търсят го.

— Не рачи да дойде — отговори. — Нали се е заплеснал по една фуста и се стяга да вдига сватба — такъв човек не го търси за работа.

В гласа му прозвуча почти неприкрито неудоволствие, което четиримата в метоха разбраха добре. Противно на обичая, който открай време господствуваше сред хората и семействата от тяхната черга, Йосиф нямаше намерение да се жени за мома от сой — в случая това означаваше семейство, което да е богато и да произлиза от предишното „елинско“ съсловие, а се бе заплеснал по една... дете просто да му се не начудиш на акъла. Защото Таша хаджи Йовкова имаше една гола хубост (нея никой в Сливен не си изкривяваше душата да отрече), но иначе не притежаваше нищо. Е, не можеше да се нарече сиромахкия, но още баща ѝ беше средна ръка онбашия във фабриката — това означаваше нещо като майстор на малка група, — пък след като почина преди десетина години, семейството му, вдовица с две дъщери, доста трудно свързваше двата края — главното му препитание идваше от златните ръце на Иринка, майката, която се бе прочула като опитна шивачка. А за произхода — да не говорим: приказваше се, че баща ѝ Нойко хаджи Йовков бил по майчина линия от коляното на оня хаджи Нойко Завераджията, който преди петдесетина години отървал въжето, защото се престорил пред турците на луд, а синът му хаджи Людскан бил от най-ревностните следовници на бунтаря Иван Селимински... Подхождаше ли такава мома да намери място под покрива на човек като Евтим чорбаджи? Пък когато приятели на Евтим — Йоргаки например — уж случайно бяха се опитали да разкандърдисат Йосиф и да му отворят очите за истината,

той се задоволяваше да им отговори със смях: „На жената соят е като на ланшната зима снегът: ашладиса ли се тя към новото си семейство, отпиши я от стария ѝ джинс. Не стана ли същото с Руска Кутьо Ганчева, а? Кой си спомня днес, че е от семето на Георги Силдаря и Бяно Абаджи? А за пари не искам и да знам — аз имам за две жени, пък баща ми...“

— Е, казвай, кмете — тежко и с нотка на умора рече Евтим, след като нагласи дебелите си мяса върху миндерлика. — Трябва да е нещо много сериозно, за да ни събираш посред бял делник, а?

Както седеше на своето място, Йоргаки целият се извърна към него. Беше все така висок, едър и представителен, както в по-младите си години, само раменете му вече бяха едва-едва прегърбени и в косите, които се подаваха изпод феса, и в грижливо разресаните мустаци сребрееха бели косъмчета.

— Ще прецениш сам, Евтиме — пое спокойно тънката нападка, която се съдържаше между думите на чорбаджията. Сетне кметът пое дъх и каза: — Ония хъшлаци в Букурещ са ни погодили страшен кюлаф. Изпратили са мемоар до султана в Цариград и същевременно са го напечатали във всички вестници по Европата. Искат България и Турция да станат нещо като „единство в двойна плът“, както...

— Както в Австро-Унгария, а? — Хубавите вежди на Евтим, обикновено като изписани, в един миг се прекъснаха от дълбока бръчка.

— Както в Австро-Унгария — потвърди — Йоргаки. — Същата самостоятелност за двете, само гдето начело няма да е апостолическият император, а „правоверният“ падишах.

Вестта наистина беше важна. И нещо повече — неочаквана и зашеметяваща. Чорбаджи Евтим почувствува нужда да се съсредоточи, да размисли. Онзи глупак Феслията обаче не му даде възможност:

— Що ще рече туй мемуар, господин кмете?

— Ей таквоз, шарено! — срязва го Евтим, но Йоргаки не беше така строг и обясни; не можа да се разбере дали го стори, за да не остави своите хора без подкрепа, или за да покаже доколко е „на ти“ с речника на висшата политика:

— Мемоар е французка дума — каза. — Тъй се нарича, когато на цар или император писмено се даде молба или заявление за нещо си.

— Аха! — по своему го разбра Никола Феслията. — Нещо като арзухал, както му думат турчулята.

— Абе „нещо като“, ама не е баш „като“ — продължи да го поучава кметът. — Зер арзухал можем да дадем ти и аз, докато мемоари праща само господар на господар...

— Що думаш, Йоргаки!? — трепна не на шега хаджи Гендо. — Мигар оня чапкънин Георги Раковалъ се е провъзгласил за княз или цар?

Йоргаки забеляза как с всяка секунда все повече „кипва келът“ на Евтим Димитров и се опита да предварди приближаващата буря:

— Абе хора, недейте задава тъпи въпроси бе! Кой може да се самовъздигне в цар, без да има царство под властта си?

Феслията не разбра усилията му и продължи да налива масло в огъня:

— Тъй де, хаджи Гендо! Всеки може да дума „Аз съм чифликчия“, ама колко пари му чини думата, когато целият му чифлик е лехата с лук и зелен боб в задния двор?

Чорбаджи Евтим не успя да се удържи повече. Или по-точно — удържа се, но само наполовина: не избухна и не наруга двамата празноглавци, но с глас, който не търпеше възражение, се освободи от тях.

— Е, чухте най-важното, хаджи Гендо и ти, Никола. Сега най-разумното ще е да се разделим. Като идвах, зърнах насам един от онези. — Нека припомним, че „онези“ бяха общинарите, които не само не играеха по свирката на Йоргаки и Евтим, но най-често налагаха на тях собствените си решения. — Ако подушат, че сме се събрали... Я поизлезте и дръпнете един тегел по чаршията. Нарочно гледайте да ви видят, та да разберат, че не шушукаме настрана от тях...

Повелята му доста смути двамата чорбаджии, но те не дръзнаха да се противопоставят и подвивайки опашки, излязоха. Като останаха сами, Евтим каза недоволно:

— Не мога да проумея защо ги водиш, тия! Когато е да се гласува нещо в общинските работи, тогаз разбирам. Ама щом е за нещо сложно и тънко като днес...

— Аз мислех — заоправдава се Йоргаки, — че трябва всинца...

— Всинца! Всинца! — надигна глас другият. — Щом му трябва акъл, лъвът ще повика за съвет Кума Лиса, не магарето. — След кратко

замълчаване продължи по-тихо, но и по-загрижено: — Втасахме я, ако е вярно туй, което ни разправи одеде, кмете.

— Ако не беше вярно, нямаше да те викам по никое време, Евтиме.

— Хайде, нека почнем отначало. Кой е подал мемоара до султана? Раковски ли?

— Аман от тоя Раковски! — въздъхна с дълбока искреност Йоргаки. — Носят се разни приказки, че охтиката вече му крояла ковчега. Едната му сестра се върнала тези дни от Букурещ, другата отишла да го гледа — бил пътник, казват. Ех, да рече да пукне, ще дам софра, каквато не е запомнена в Сливен.

— Половината масраф ще е от мене, само да стане!

Странно съвпадение. Или кой знае — може би не беше никак странно. Тъй или иначе турските първенци и българските чорбаджии почти по един и същ начин се канеха да празнуват „на софра“ в случай, че се чуеше за смъртта на най-личния българин на епохата.

— Не отговори на въпроса ми, Йоргаки — напомни след кратък размисъл Евтим Димитров. — Раковски ли е написал мемоара? Просто не мога да си представя, че той, дето се изприщва от името на султана, ще е...

— Не е Раковски, Евтиме. Българският таен комитет го е написал и подал. Ама ще знаеш, това не е по-малко чудновато. От една страна, да правиш комитети и да въоръжаваш комити за въстание срещу султана, от друга страна, да каниш султана да се короняса за цар на Българско. Ти ги разбери, ако можеш. За мен дойде непосилно.

— Тази игра с мемоара е толкоз тънка, че не мога да си я представя без Раковски, ама нейсе, нека не садим на дъното ряпа. По-важно е как са погледнали на него агаларите в цариградските сараи.

— За това още няма никаква вест — вдигна рамене кметът. — Нали ги знаеш колко са чевръсти... То ще има да умуват, да теглят на везните, да се допитват до ингилизи и френци...

За малко се умълчаха. И до метоха стигнаха далечните шумове на Аба пазар и на Тевната чаршия.

— Докато агаларите се намъдруват, ние, тези като тебе и мене, ще бъдем най-зле — изпъшка по едно време Евтим. — Просто сме наникъде. Ако подкрепим мемоара, ще излезе, че падаме нещо ортаци с хъшовете от Влашко. Ако пък го отхвърлим и оплюем, а агаларите го

възприемат, сетне и турци и българи ще рекат — на, тия са против султана. Както е речено, нито да кихнеш, нито да пръднеш...

— Има и трето „ако“, Евтиме, и то не пада по стока от другите две. То е, ако издигнем глас, че не сме съгласни на никакви промени и искаме всичко да си остане както досега.

— Кое то, казано между другото, си е най-доброто — вметна Евтим.

— На мен ли го казваш? — изкриви устни кметът. — Да, ама сторим ли го, за нас живот в Сливен няма да има. Всичко, което не носи чалма, ще наскочи срещу ни. — И напомни: — Не ми се гради отново къща, Евтиме. Че подлудеят ли тукашните хайдутяги...

— Сега е мой ред да река: на мен ли го казваш? Обърне ли се времето, табаните и гърбът още ме болят от оня лобут. А на Йосиф пропаднаха поне половината от раздадените борчове — събра си ги само от неколцина безграмотни, дето не разбираха какъв тефтер им показва... Който има таквиз спомени, не смее да вика „Падишахъмъз чок яша!“^[1], Йоргаки.

Тишината — и заедно с нея гълчавата на града — отново нахлуха между тях. Двамата никога не си го казаха, но в този момент всеки от тях се чувствуваше безкрайно самотен.

— Какво да правим, чорбаджи Евтиме?

Кратко замълчаване, после съвсем неочаквано запитаният избухна в неудържим, налудничав смях. Задъхваше се, изчерви се, целият миндерлък се затресе с този негов смях, ако не даже и целият метох.

— Що ти става? — попита Йоргаки, след като го погледа със смес от множество учудване и мъничко уплаха.

— Просто си помислих най-нелепото нещо, кмете. — Чорбаджията направи усилие да се овладее, извади шарен месал и избърса влагата от очите си. — Това, че по такъв мъчен въпрос ти беше повикал да се съветваш с хаджи Гендо и Феслията...

— Обърках се — призна с неохота Йоргаки. — И сега съм объркан. Пък ако искаш да знаеш цялата истина — изобщо съм объркан, Евтиме.

— „Изобщо“? Ще рече — още преди да научиш за проклетия мемоар?

— Преди, преди. — Дълбока въздишка, откъртена направо от душата. — Понявга, когато съм честен пред себе си, си признавам, брате, че от живота ми излезе едно голямо нищо. Ако погледнеш отстрана — е, кмет, имоти, високо положение, имане. А всъщност всичко е кухо като катуна на плет...

— Ще призная, не те разбирам добре — предпазливо подхвърли Евтим.

— Имаше едно време в нашия Сливен един стар турчин. Хаджи Рифат. Последен фукара беше, а целият град го почиташе — и турци, и българи.

— Помня го — кимна другият.

— Е, аз съм неговата пълна противоположност, Евтимере. Колцина в Сливен ме тачат *истински*? Ти, ония двамата, нека речем още петима-шестима. А останалите двайсет и пет хиляди? Пред мене свалят капа, а щом отминат, плюват връз стъпките ми. — Нова въздишка. — Имам, както знаеш, двама сина и една дъщеря. Синовете от години скъсаха с мене; даже да ме питаш къде са, не мога ти отговори. Но още по боли от държането на дъщерята. Тенинка само преживява под покрива ми, пък иначе се държи по-чуждо от кой да е непознат по улицата. Отказа да се омъжи. Мислех, че е решение от ден до пладне, пък на — вече е стара мома и стара мома и ще си остане. Може, дето е думата, всеки ден да харчи за своите си женски прищевки по една кесия^[2], а тя не взема нито една пробита аспра, работи при леля си Калуда разните там плащаницы, антимины и хоругви и щото изкара — това ѝ е и за хляб, и за дреха. Кажи по съвест, Евтимере: не съм ли наистина кух като катуна?...

— За втори път днес ще повторя думите ти: на мен ли го казваш, кмете? — тихо, съвсем тихо попита в отговор Евтим Димитров. — На мен, дето в целия си живот имах една-едничка искрица светлинка, моята Златина, а вече пълно десетилетие не зная жива и здрава ли е, представила ли се е пред господата Саваота, къде почива тленното ѝ тяло?

— Да, сходна орис...

— Не е сходна, Йоргаки. Готов съм ей-сегичка да си дам едната ръка, за да заменя моята орис срещу твоята. Нека Златина да вземе антимины, плащаницы и каквито си иска глупости, нека да не ми проговаря, но само да я виждам — повече от това не искам!

Като каза това, Евтим бавно, много бавно се изправи на крака, разкърши скованата си снага и наметна върху плещите шубата си.

— Не тръгвай, преди да ми отговориш, брате — спря го кметът Йоргаки. — Покрай този мемоар на влашките голтаци ни дебне беда. Не решим ли как да действуваме, а изчакваме други да ни наложат действията, то е все едно да си метнем сами примките на шията...

— Единственото, което мога да ти кажа, е да не избързваме, кмете. Да не избързваме, тъй думам аз. Никой не ни бие по петите още тозчас да отсечем с какво око ще гледаме на проклетия им мемоар. Нека поразмислим, нека поогледаме хавата, пък отговорът може би ще дойде от само себе си. „Нощта забременява, денят го ражда...“

И без да се сбогува, с тези думи Евтим излезе от топлатата одая. До ушите му достигна приказката, която рече подире му Йоргаки:

— Като ти слушам поговорките, все едно че съм с Бяно Абаджи...

И това, че го сравниха с Бяно Силдаров, беше последната отрова за Евтим през този ден...

... Като извървя пъртината до вкъщи — беше краят на Малък Сечко, та снегът стигаше до над коленете, — той първо се отби в избата да удари едно пахарче „бяла Рада“ и тогава попита за сина си. Е, поне в това има късмет: Йосиф беше в посрещника и дращеше нещо по тефтерите си. Изглежда, че той по неведоми пътища усети нещичко от онова, което ставаше в душата на баща му, защото извърна към него красивото си светло лице, огледа го с кестенявия си поглед и попита:

— Що те е разтревожило, тате?

Бащата кръстоса по турски крака от другата страна на масичката, натъпка и запали чибук, смукна жадно няколко пъти и едва тогава разказа всичко на сина си.

— А, това ли било? — изкиска се Йосиф, след като го изслуша.

— Малко ли ти се вижда?

— Въобще няма нищо за гледане, тате. Не е във властта ни нито да спрем мемоара, нито да подскажем на везирите в Цариград как да му отговорят. И щом е така, избор нямаме — трябва само да се чака: щом султанът даде отговора си, ние веднага ще му държим исото^[3]. И пак ще бъдем отгоре като бучка масло във вода...

— Звучи по-лесно, отколкото ще е на дело. А когато народът ни попита нас, общинарите, очи в очи, пък още не се знае царското

решение?

— Ами че просто ще твърдите, че не сте чували за никакъв мемоар. И да ви го навират в очите, пак ще казвате, че нито сте го чували, нито виждали. Друго от вас не се иска.

Дълбоко в себе си чорбаджи Евтим изпита едновременно яд и възхищение. Възхити се той, че синът му така бързо и така ясно прозря, верния път. А се ядоса, защото преди години сам той, Евтим, беше човекът, който по този начин намираше изход в най-заплетените положения, докато сега се явяваше в ролята на пооглупял старец, дето трябва да бъде направляван. И като не намери какво друго да каже, потърси изход в едно не съвсем оправдано сопване:

— Дали си прав, или не, туй бъдещето ще покаже. А можеш ли да ми обясниш ти, господинчо, защо беше подигравателният ти смях?

— Ще ти го кажа точно както си го помислих, тате — със сериозност в гласа и лукави пламъчета в очите отговори Йосиф. — Рекох си, че, погледнеш, станало така, да си ми благодарен, загдето ще взема Таша. Нали главният й кусур е, че произлиза от коляно на бунтари? Е, дойде ли време султанът да се сдости с бунтарите, човек ще има да се думка в гърдите, ако е взел снаха от хаджи Нойковото коляно. Туй може не само да го спаси от нови тояги или куршум в сляпото око, но и още един лийакат нишанъ да му спечели...

Бащата го изгледа продължително, пък се надигна и без да каже нито дума, излезе от посрещника. Отиваше пак в избата...

[1] „Да живее нашият падишах!“ — отговор на военен поздрав (тур.). ↑

[2] В турско време това означавало 50 000 гроша. ↑

[3] „Държа исо“ — пригласям някому. Исо се нарича пригласянето в черковното пеене, обикновено в равен тон. ↑

5.

Случи се така, че Бяно закъсня. За този товар губери в събота щяха да дойдат от далече, чак от Ескиджумайско, щеше да бъде непристойно да ги върне или да ги принуди да чакат тук, в Балкана. И Бяно остана — беше вече нощ, когато извади последните губери от коритото и ги просна на сергията. А докато сетне слезе в града...

Всъщност закъснението му не го тревожеше особено. Имаше достатъчно здрав разум, за да прецени, че за събранието ако не беше излишен, не беше и от незаменимите — сигурно щеше да се говори отново за бунт, за оръжия, за утрешни сражения, а в такива случаи младите твърде малко се нуждаят от един шестдесет и седем годишен съветник. Че искаха да се съберат в херодаята на дома му, беше лесно обяснимо — къщата на Силдаровци отдавна се знаеше за почти пустееща, никой от турските шпиони не би й посветил особено внимание и време. А там сигур щеше да бъде Боян — той щеше и да отвори навреме, и да позачисти прахоляка, та да не се посрамят от гостите. Е, то подобни гости наистина твърде малко забелязват чистотата, отоплението и другите такива подробности, ама все пак българска къща е — не може да се посреща в нея как да е.

Докато да слезе от Барите, докато да стигне до дома през смълчаните улици на Сливен, нощта отдавна бе прихлупила града и само нащърбеният сърп на месеца хвърляше бледа светлинка над пустеещите му стъгди и потъналите в сън махали. Като приближи към дома, Бяно все пак не забрави да прояви предпазливост — послуша се продължително, слезе чак до другия край на сокака и се огледа за заптийската стража, сетне се върна по стъпките си и бутна портата. Вратата беше отворена, но едва направи крачка зад нея и откъм сянката на дуvara го спря приглушен непознат глас:

— Стой!

Напуши го смях, но спря, подчини се. Същият глас му нареди:

— Кажы лозинката!

— Не я знам — простичко призна старият човек, пък усмивката продължаваше да се гуши под мустаците му.

— Тогава трябва да си отидеш, дядо — с уважение, но твърдо продължи гласът от тъмнината. — Тази вечер тук не може да влиза кой да е.

Бяно, разбира се, можеше да му каже, че в тази къща той съвсем не е „кой да е“, но случката го забавляваше и го подтикваше към шегаджийство.

— А що ще стане, синко, ако не си отида? Ей тъй на — ако не те послушам и остана? Да ме гръмнеш не можеш — ще вдигнеш махалата. Или може би ще повикаш сеймените от конака, те да ме пропъдят?

Другият очевидно се затрудни.

— Ако упорствуваш — каза неуверено, — ще ме принудиш да си послужа със сила, дядо... колкото и да ме е срам от това...

— А, няма защо да те е срам — продължи по същия начин Бяно. — Щом си вардянин, трябва да си гледаш работата. Хайде!

— Какво „хайде“?

— Ами да ме изхвърлиш със сила. Иначе не само ще остана, ами и ще отида в къщата. И то — право в херодаята...

Онзи се отдели от сянката и приближи. В оскъдната светлина на призрачната вечер се забеляза само, че е млад и строен човек, донякъде се различиха и чертите му, но те не бяха познати на Бяно. Повече със смут, отколкото с колебание, момъкът показа, че се готви да го изтласка. За да го предизвика, Бяно понечи да мине покрай него по посока на къщата. Непознатият протегна ръце. И след секунда двамата се вчепкаха един в друг, плътно притиснали снага о снага.

За да не използва неочакваността, Бяно задържа хватката си малко така, за да разбере непознатият, че ще трябва да се бори не на шега. А той пък от своя страна скоро усети, че момъкът съвсем не беше от слабите — жилав и як беше този вардянин, гъвкав като тръстика и по мишците си имаше мускули, не валма памук. Това подтикна и Бяно, навярно за пръв път от десетилетия, да вложи в хватката си цялата своя сила; сила беше това уж на старец, но този старец някога бе прочут с мощта си на охранен бик, на това отгоре в последните петнадесет години не беше се излежавал по постелите, а бе живял в планината и се бе занимавал с труд.

Погледнати отстрана, те навярно изглеждаха като двама души, които само се прегръщат и бутат. Всъщност обаче в тази прегръдка

беше вложено огромно усилие, от което працияха стави и кокали. И постепенно в нея взе връх Бяно. Младото тяло между ръцете му лека-полека поддаваше, сякаш се смаляваше, а хватът на непознатия постепенно отслабваше. Тогава Бяно вложи всичко в един последен напън, краката на противника му се отлепиха от земята, а от устата му се откъсна неопределен звук, подобен на хлъцване — момъкът бе изпуснал въздуха из дробовете си. Бяно го подържа така, за да го омаломощи още повече, сетне го залюля и с внезапен жест го положи на плочника. Възелът на хватката им се разплете, двамата се раздалечиха, но, задъхани, няколко минути останаха така — мълчаливи и всеки на мястото си. Най-сетне младият човек на земята се размърда и произнесе глухо:

— След този резил ми остава само едно — сам да си мета въжето на врата.

— Кой си ти? — попита Бяно.

— Тодор ми е името, Тодор Харбоолу.

— Да не си от...?

— От тях съм, дядо. Син съм на тюфекчията Деню Харбоолу, сам аз си вадя хляба от тюфекчилък в дюкяна на тате. — И добави горчиво: — Ако баща ми научи за този ми позор, ще ме заплуюе право в очите.

— Не си прав да се хулиш сам, Тодоре — великодушно го защити старият човек. — Всъщност ти като нищо можеш да ме надвиеш...

— А, ще те надвия! — тъжно се присмя на себе си другият. — Ако поискаше, ти щеше да ме счупиш на две като съчка...

— Вярно е. Ама то не беше от по-голямата ми сила или от някакви чалъми. Ти просто се подлъга от каяфета ми — где ще очакваш, че един побелял дъртак ще е опазил нещичко от силата си? — Бяно усети, че е напипал нишката, по която ще съумее да изтрие срама на момъка, та продължи: — Сигурно си чувал от приказките и песните за „Дете — Големеше“. Е, онова там, дете било един лакът голямо, пък надвивало всички най-прочути пехливани. Защо, мислиш, е успявало, Тодоре? Било е ячко, вярно, ама само това ли е? Не, не, разковничето е другаде. Всички са гледали на него като на невръстно дете и докато да разберат чутовната му сила, то вече ги е тръшвало на земята. Същото

стана и сега, само дето пред тебе не беше лакът-дете, а беловлас старец. Нямах причини да се срамуваш, вярвай ми!

— Благодаря, дядо, от сърце ти благодаря за утешителните думи — каза момъкът, докато се надигаше. — А ти ще имаш ли добрината да ми кажеш кой си?

— Ами че аз съм стопанинът на този дом, синко.

— О! Бяно Абаджи!...

Бяно се разсмя полугласно, но искрено, от сърце.

— Вас всеки в Сливен ви познава, господин Силдаров. — Тодор Харбоолу неусетно премина на „вие“ и на „господин Силдаров“. — И всеки ви уважава за отечестволюбието ви. Пък за силата ви се говорят чудеса! Вярно ли е например, че едно време, по „Първото Московско“, сте удържали на плещите си цяла военна каруца, натоварена с гюллета и куршуми?

— Остави, остави тези стари работи! — смъмри го смутен Бяно; похвалите го бяха едновременно разчувствували и объркали. И рече със смях: — Е, сега, като се опознахме, ще ме пуснеш ли да мина?

Момъкът не каза нищо. Само свали калпак и се поклони.

* * *

Когато влезе в херодаята на собствения си дом, събранието там беше вече започнало. Бяно спря на най-долното стъпало и се огледа. Помещението се осветляваше от няколко лоени лампи и свещи, та прозорчетата към двора предвидливо бяха затъмнени. Имаше до двадесет-двадесет и пет души, насядали с кръстосани крака по рогозките и чергите. Пред тях единствен прав стоеше великанът Анастас хаджи Добрев и им говореше. Но като го забеляза, той си прекъсна за малко приказката и го поздрави с лек поклон. Бяно му отговори, но не се зарадва на този израз на уважение — така събра в себе си погледите на всички, а той винаги се стесняваше, когато се озоваваше в центъра на хорското внимание.

Поне половината от мъжете в херодаята той не позна — предимно най-младите, може би калфи и чираци по дюкяните. Между останалите обаче видя върлинегия и пепеляв в лице Стефан Гидиков, кльощавия даскал Инзов Злъчката, двама от синовете на Никола

Кебеджията, собствения си син Боян и до него привързания до смърт към Боян момък по прякор Гунчо, също още неколцина познати по лице, но с позабравени имена. В съвсем отделна групичка бяха насядали „старите“, които бяха удостоени да са поканени — Кебеджията, Русчо Миркович, поп Юрдан, а също Панайот Минков и даскал Добри Чинтулов, на които по възраст май не им беше мястото тук. Бяно на пръсти отиде до тази последна групичка и седна между поп Юрдан и Чинтулов.

— Какви вести е донесъл Анастас от Влашко? — попита тихо Бяно.

Учителят понагласи очилата си и приведе към него пълното си тяло.

— Шарени, господин Силдаров. Хубави и не съвсем хубави. Голям е подеът там, българщината кипи и искри, готвят се велики работи, ала в същото време по върховете цари разединение. Не са сплотени нашите ръководители там...

Един далечен, много далечен спомен се мярна в съзнанието на стария човек — приказката за братята и снопа пръчки, която на млади години бе чул от един също така уважаван и също така пребогат на натрупани знания учител.

— Вечното проклятие на народа ни — прошепна в отговор. — Разединението ни преследва още от цар Кубратово време. — Той не забеляза учудения и възхитен поглед през очилата с телените рамки. — А Раковски? Каза ли Анастас нещо за Раковски?

— Отива си — мрачно отвърна запитаният. — Гърдите му били разядени от проклетата болест. Ще осиротее земята българска...

И след това подсказа, че има желание да слуша словото на хаджи Добрев. Бяно Абаджи също се заслуша. Учителят-великан точно разказваше за образуването на Българския таен централен комитет, за по-видните негови членове, за неизмеримия заряд на родолюбие, който е съпровождал всяко негово заседание, всяка негова дейност. Накрая обаче неизбежно стигна и до мемоара до султана, подаден преди месец и половина, през февруари. И сигурно усети вътрешното несъгласие на слушателите си, понеже изведнъж се измени, стана някак си излишно многословен в обясненията си.

Бяно побутна съседа си от другата страна:

— Няма ли да станеш и да кажеш на даскал Анастас колко се израдвахме ние на този техен мемоар?

— Няма! — поклати русо-бялата си грива поп Юрдан.

— Учудвам се — стрелна го с очи старият човек. — Не можех да си представя, че българин като поп Юрдан ще мълчи при една подобна нелепост. И не само нелепост, а направо предателство към българщината.

— Този поп Юрдан, който седи тука, не е онзи, когото ти помниш, бате Бяно — мрачно и някак безжизнено отговори свещеникът. После се почука по гърдите: — Ей тука поп Юрдан не е като предишния...

— Откога, Юрдане? — тихо, съвсем тихо попита Бяно.

— От шейсет и трета. Откогато разбрах, че — как го рече одеве? — предателството към българщината си имало дълбоки корени и в собствения ми род. Имам ли право аз, еднокръвният със сливенския Юда, да съдя предателството на другите?

— „Всяка коза — на свой крак“, Юрдане. Какво си виновен ти, че някакъв случаен твой роднина...

— Да, много случаен — на брат ми син!

— ... че някакъв случаен твой роднина е станал издайник?

Една неопределена въздишка беше единственият отговор.

Но като отказа да се обади поп Юрдан, парливият въпрос не остана незададен. Между седналите по-напред в херодаята се надигна Димитър Инзов и като оцветяваше многократно словото си с „Майката...“, изрази недоумението на всички сливенци към основното: как е възможно човек в едно и също време и да е родолюбец, и да желае поганецът-султан да седи на трона на Борис, Симеон и Асеновците.

Анастас хаджи Добрев очевидно беше готов за подобна нападка:

— Ако е в спор с комшията си за една изчезнала кокошка, човек може да е вироглав и неотстъпчив — каза той. — Но когато си е поставил за цел да възкреси из пепелищата отечеството си, той е длъжен да бъде гъвкав, да умее да отстъпи в едно, за да получи другаде две, да има за оръжие меча, но и хитрината.

— И в такъв случай, господин хаджи Добрев — прекъсна го на това място Панайот Минков, — вие може би ще се съгласите да ни изясните каква е тази хитрост, която се крие в мемоара?

Въпросът затрудни учителя:

— Разбира се — каза той просто. — Не виждате ли братя, че от едната страна са господа агаларите, затънали в невежество, тъпота, безделие и назадничество, от другата — вие, и то в подем, каквато историята ни от много векове не помни: подем в училището, подем в занаятите, подем в търговията, подем във всичко? И трудно ли е да си дадете сметка какво ще последва, ако речем да имаме самостоятелност и развързани ръце, па макар и в границите на Турската империя?

— И с яллията султан начело — язвително вметна Злъчката.

Анастас хаджи Добрев се престори, че не го е чул, но безпогрешно усети, че тези няколко думи разрушиха магията и убедителността на словото му. И затова продължи още по-разпалено:

— Аз ще ви отговоря, братя. Получим ли самостоятелност, пък била тя и частично ошърбена и под скиптъра на яллията султан, вътре в десет години цялата османска империя, разбирате ли, *цялата*, ще бъде под сянката на уж зависимата България и султанът ще бъде само едно чучело в Цариград. Индустрията, търговията, хлябът, занаятите, изобщо парите — всичко ще бъде в български ръце. Е, кажете, братя, ние, които сме търпели пет века робство, в името на такава цел, каквато ви описах, не си ли заслужава да претърпим още десет години зависимост?

Когато в Сливен научиха за мемоара на БТЦК, всички някак много лесно лепнаха срещу него думата „предателство“. Сега обаче словото на учители ги стъписа и в същото време ги накара да погледнат на действията на Централния комитет от съвсем друга точка. Никой не изрече въпроса: „А дали пък родолюбците от БТЦК, не така разпалени и непримирими като нас, не са стъпили на най-вярната пътека?“, но той витаеше във въздуха на херодаята. Не се знае как и докъде щеше да действа тази магия, ако не се бе изправил онзи Илиян Господинов, когото знаеха като Гунчо, и не бе заявил:

— Може тази хитрина, за която говорите, господин учителю, да е динена кора под петата на султана, ала аз за себе си ще кажа, че не я възприемам. — Сетне хвърли поглед към всички събрани. — На турско доброжелателство не вярвам, приятели. И ако ще звездите от небето да ми свалите, не мога да си представя, че турчинът може да види как се изплъзва от ръцете му силата на царщината — парите, фабриките, търговията и другите неща, за които каза господин хаджи Добрев — и

да се примири, че неговите роби, раята, с разум и трудолюбие са го поставили под себе си. Усети ли такова нещо, той ще хване пак ятагана и ще върне старото... както на дело го е правил петстотин години. Поради това аз съм за мъжката борба — гърди срещу гърди и ятаган срещу ятаган. И тогава да докажем достойни ли сме да имаме собствено царство или не сме. Това е.

Одобрителното шумолене, което премина като вълна през събранието, показва, че Гунчо далеч не бе единственият, които се придържаше към правилото „или-или“. А откъм стълбището един нов глас съвсем недвусмислено отхвърли дипломацията в полза на войната:

— Изобщо аз ще посмея да помоля господина хаджи Добрева да ни каже ясно и разбрано: нашите вождове във Влашко стягат ли се да се изпитаме „кой кого“ с гаджалите или туй да го подхванем ние?

Бяно Абаджи погледна към стълбите. Навярно бяха сменили вардянина при дворната порта, защото говореше същият млад човек, с когото преди половин час си бяха премерили силите. Огледа го с любопитство. Тодор Харбоолу не беше от съвсем младите, трябва да беше някъде към трийсетте. Беше плещест, с къс врат; плешиивостта на джинса му отрано бе захванала да се появява у него, та челото му застрашително се бе устремило към тила. Имаше квадратно костеливо лице, разделено точно наполовина от черни палабуюк мустаци, над които блестяха две остри, кръвнишки очи.

— Искам да успокоя онези, които мислят като Тодор Харбов — прие предизвикателството хаджи Добрев. — Във Влашко аз видях, господа, десетки българи, събрали се там от четирите краища на злочастното ни отечество, които по войнственост, нетърпение и готовност за битка не отстъпват на кого да е измежду нас. Не липсват между тях и наши сливналии. И докато мъдрите се намъдруват и преговарят чрез мемоари със султана, те едва чакат майчицата Стара планина да разделени дърветата си и ще развеят байраците на бунта по върховете ѝ.

— Е, това вече е приказка като за нас! — отсече един младок вляво. По приликата, която имаше с Гунчо, Бяно помисли, че трябва да му е брат или поне много близък роднина. И не се излъга — беше Стефан Хитрия, по-малък брат на Гунчо.

— Няма защо да се лъжем, приятели — продължи вече повъзбудено Гарибалди. — Тези наши братя, макар преминали усилен талим и в ръце с най-добро оръжие, не могат да превият врата на царската войска. Те ще разчитат да запалят искрата, пък за да лумне от нея огънят, ще разчитат нам, на българите под ботуша на Абдул Азиса.

— И няма да останат излъгани! — разнесоха се гласове от всички страни. — Ние, сливналии, пък и балканджиите от каазата, не сме привикнали да чакаме наготово и няма да се посраим, когато зърнем знамето на бунта да плющи на „Българка“!...

— Това беше другото, което исках да ви кажа, братя — надвика ги учителят. — Призовавам всеки, който носи в гърди българско сърце, да се готви за битка. Ден и час не знам... пък и да знаех, нямаше да ви ги кажа. Но съвсем честно ви заявявам, че няма да минат и три месеца и бойната тръба ще ни призове. И че онзи, който ще върви начело на сливенската дружина, ще се казва Анастас хаджи Добрев!^[1]

— На крачка след тебе ще бъда аз, учителю! — бързо извика Гунчо, сякаш нетърпелив да си запази по-лично място срещу турските куршуми.

— И аз!... И аз!... И аз!... — екнаха гласове отвсякъде.

И докато Гарибалди приканваше младежта още в неделята след Заговезни да поднови упражненията си горе, по боазите, някой отприщи войнственото си настроение съвсем по сливенски тертип, като запя полугласно с хубав гърлен бас:

*Вятър ечи, Балкан стене,
сам юнак на коня...*

Най-близките до него сякаш се поколебаха между словото на учителя и призивните звуци на песента, пък подхванаха заедно с него:

*... с тръба зове своите братя:
всички на оръжие!*

Малко по малко и другите в херодаята се запалиха от тях и присъединиха гласовете си към техните.

Анастас хаджи Добрев като че отначало се поразядоса, загдето не му позволиха да довърши важната си приказка. Но после се засмя широко, с махване на ръка прати всичко друго по дяволите и запя с останалите.

* * *

Вече опитен в съзаклятията, Гарибалди не пусна всеки да си ходи както поиска, а най-напред изпрати съгледвачи по четирите краища на махалата и после освобождаваше по трима, по четирима наведнъж, не повече. Така отпрати той всички, даже и Боян, сина на стопанина. Бяно Абаджи разтълкува това като разумни действия на обигран ръководител и то беше вярно. Но писано било веднага след това да разбере, че имало и нещо повече. И то такова, че той, старият човек, никога нямаше да го забрави.

Когато останаха сами, Бяно понечи да внесе малко ред в разхвърляната херодая, но думите на Анастас хаджи Добрев го спряха:

— Хайде, пригответе мюждето, господин Силдаров!

Смътна и неясна надежда трепна в сърцето на стареца. Уплашен да не се въведе само в болезнено разочарование, той каза предпазливо:

— Мюждето според хабера, учителю...

— От тази уговорка положително ще съм на кяр — засмя се подкупващо хаджи Добрев. После спря, сякаш да си поеме дъх, и изрече наведнъж: — Поклон и синовна целувка от Найден, Бяно Абаджи!...

— О, господи!... — възкликна стопанинът и не позна собственият си глас. Той така невъздържано дръпна за ръкава госта си, че двамата не седнаха, а почти се поваляха върху някакви възглавници на пода. — Говори, говори, за бога, учителю!... Здрав ли е Найден? Видя ли го? Разменихте ли барем по една дума? Сит и облечен ли е?...

Затрогнат от този изблик на бащината любов и удавен от градушката въпроси, учителят приласка стария човек, като обгърна раменете му.

— Само се успокойте, господин Силдаров. Ще отговоря на всичко. И друго ще ви кажа, за което може би вие няма да се досетите да питате. Успокойте се, успокойте се... Да, виждах се с Найден. И то не веднъж и не дважд — много пъти бяхме заедно. И в хана, където живеях, и в другия, където е сборището на хъшовете, и по улиците на Букурещ.

— Жив и здрав ли е?

— Не жив и здрав, а направо пращи от здраве. Учил е той военния занаят в Легията в Белград, пък като я разпуснали, помаял се из Сръбско, като си вадел хляба, както се случи. В шейсет и четвърта отново застанал под байрака на Панайот Хитов и с него и Коста войвода пошетали из Българско, главно из Видинския край и към Кулско, но туй вече не се услаждало нему, който се имал за войник, не за хайдутин. И като преминали наесен пак оттатък, не потърсил повече място в четите, макар да го канили такива известни войводи, като Желю, Филип Тотю, Стефан Караджата, Хаджи Димитър...

— Хаджи Димитър? И той ли е от известните войводи?

— И още как! — разпери ръце учителят. — Може и мъничко да преувеличавам, но нашият Хаджия комай скоро ще затъмни и учителя си, че и старите войводи.

— И какво казваш за Найден? — върна го към разказа му Бяно.

— Той вече не е хайдутин, а революционер. И в последните две-три години комай е само във Влашко. Кога в Букурещ, кога в Галац и Браила... Опазил се е справедлив и честен, води живот за пример, та се ползува от всеобщата почит на хъшовете.

— За втори път употребяваш тази дума, учителю. Що значи тя?

— Тъй се зоват сами за себе си онези отчаяни народолюбци във Влашко, господин Силдаров, които не са могли повече да търпят робията и са посветили себе си на свободата. Няма защо да крия — не е лек животът им. Хващат се те на каква да е работа, начесто само за залък хляб и паница боб, ямите по потурите им са една до друга като камъните на уличен калдъръм. Но нито веднъж не чух от тях оплакване. Защото те притежават нещо, което многократно изплаща мъките им — съзнанието, че са полезни, и вярата, че утре свободата на отечеството ще мине по техните застлани кости...

Бяно се прекръсти мълчаливо. Учителят не разбра какво се криеше зад този кръстен знак — благодарност, че синът е още жив,

или молба и надежда сред костите, по които ще мине свободата, да не са и Найденовите.

— И Найден?...

— Да, Найден е измежду тези хъшове. И то от най-личните. Никой не може да каже, че кога да е приспал съвестта си, за да облекчи съществуването си по нечестен път. Нищо, че не му е първица да си легне с гола водица в стомаха. И затова всички го уважават. Търсят го да се допитат до него и най-видните ни големци. Сам Раковски не се е посвениявал да поиска съвета му и се е хвалел, че са нещо рода.

— Щастлив и доволен ли е той, Анастасе?

Учителят сви рамене.

— Те са особени хора, хъшовете. Покрий ги от глава до нозе в злато — няма дори да се усмихнат. Но кажи им, че утре, не, след час ще загинат за България, те ще са щастливи и весели, както не е щастлив младоженец в деня на венчилото си. — Кратко замълчаване. — За голямо съжаление аз на два пъти причиних горчивина на Найден, господин Силдаров. Първом когато му казах, че бог е прибрал майка му, а сетне и леля му Трънка. Дълбоко, чак до дъното на душата си се наскърби Найден. Отидохме заедно в един храм, където се черкуват хъшовете, и той запали свещи за упокоение и на двете. Не знам дали е допринесъл, за да имат те мир на небето, но това положително не облекчи собственото му страдание.

Бяно се прекръсти повторно и придружи жеста си с горестна въздишка.

— Спомена, учителю, че на два пъти си го огорчил...

Кой знае защо, Анастас хаджи Добрев отмести поглед.

— Не два пъти, а двеста по два пъти, Бяно Абаджи. Когато той ме разпитваше и очакваше да му кажа поне една думица за Златина чорбаджи Евтимова, пък аз не намирах сили да го излъжа. Найден не престава да живее с мисълта за нея, Бяно Абаджи. И не се засягай, но ако веднъж ме попитваше за вас, дважд или трижд — за нея.

— Горките деца! — промълви старият човек. — Такива страдания за чужди грехове...

— Найден никога не е потърсил друга жена, Бяно Абаджи. *Никога!* А там е такава леснотия — просто да протегнеш ръка и... Но той — не! Кълна се в майка си, че за Найден съществуват само две неща: България и Златина. А такъв човек не бива да бъде лъган... дори

когато е за негово добро. Не намерих сили даже да му река, че е жива...

— Не те упреквам, Анастасе. На твоє място и аз бих постъпил така. Една голяма обич не търпи лъжа, пък била тя и най-благородната. — Нова въздишка. — И той, думаш, е между онези, които ще тръгнат...?

— Трудно ми е да отговоря, щом думата е за Найдено. Ако през Дунава минат чети, той навярно няма да е сред тях — отрекъл се е от четите и надали ще отиде против разбиранията си. Но ако се сбере войска, българска войска, тогаз не мога да си я представя без него.

Те замлъкнаха и тишината на нощта нахлу по стълбите и изпълни херодаята. Като че ли единият бе свършил въпросите, а другият — разказа си. После с внезапно движение Бяно грабна десницата на учителя и преди онзи да се сети да я изтегли, долепи устни до нея.

— Как можяхте, господин Силдаров!...

— Не се сърди — това е моето мюжде, сине.

[1] Объркването и преплитането на действията на революционните дейци от епохата може би имат най-ярката си илюстрация в лицето на Анастас хаджи Добрев, несправедливо позабравения сливенски възрожденец. Член-основател на БТЦК и поддръжник на идеята за дуалистична автономия в рамките на Османската империя, той същевременно е един от последните пламенни привърженици на четническата тактика на Раковски и организатор и ръководител на сливенските въстанически чети през паметните 1867 и 1868 г. ↑

6.

Над Сливен витаеше нещо смутно и тревожно — никой не можеше да го определи с ясни думи, но всички го усещаха. Според едни то приличало на лятната мараня, която трепти и проблясва над земята, други го сравняваха с тежките есенни мъгли, които се спущат от Карандила и прихлупват като покров града и околността. В тези сравнения може и да имаше нещо вярно, но онова, невидимото и неотразимото, което властвуваше над Сливен, беше по-смущаващо от маранята и по-тягостно от мъглите. То тежеше върху хората по-скоро като предчувствие за нещо съдбовно, нежели като природно явление.

Ако не беше такова време, венчавката на Йосиф Евтимов и Таша Нойкова хаджи Йовкова щеше навярно задълго да не слиза от устата на сливенци. Не само заради великолепието си (обредът се бе извършил от петима свещенослужители, начело с одринския епископ Григорий, проведен лично от владиката — уважение, което отдавна не се помнеше по тези места), но и заради необикновеното свързване на два толкова противоположни рода. Не е често събитие един верноподанен на султана и на Фенер чорбаджия-лихвар да се жени за сиромашкиня от бунтарско коляно, нали? А сливналии почетоха бракосъчетанието им (носеше се от уста на уста, че чорбаджи Евтим бил възложил на едного да си пише кой е бил на венчавката и кой — не), но сетне бързо-бързо го забравиха: сетивата им долавяха грохота на нещо още неопределимо с думи, което обаче сигурно приближаваше, та хич не им беше до пищни сватби и одрински епископи.

Единственият извън младоженците, който сега и задълго беше под влиянието на това венчило, като че ли беше Евтим Димитров, свекърът. Той твърде много време не бе крил от хората недоволството си от чудашкия избор на своя син, пак наскоро след като снахата влезе в къщата им, започна да не крие от себе си, че Йосиф бе проявил и тънък вкус, и изумителна прозорливост. Не само заради пищната хубост, с която природата бе обдарила снахата — едновременно като тополка стройна, но и по женски закръглена където трябва, с кестеняво-червеникава естествено къдрава коса, големи бадемови очи, две тънки и подвижни като пиявици вежди над тях и със също две

чаровни бенчици от лявата страна на устата, пък от цялото ѝ бяло-румено лице се излъчваше нещо топло и сияйно, нещо сякаш омайващо и заплениващо, за което Евтим не можеше да намери върнатата дума. И все пак, каза се, не заради външността на Таша чорбаджи Евтим се отрече и от думите, и от схващанията си, наследени от много поколения сребролюбиви предци, които оценяваха хората преди всичко по имането и соя им. Защото в този дом — зловещо-безжизнен и смразяващ като гледката на празен ковчег — дъщерята на шивачката Иринка внесе не само ведростта и чара на своята усмивка и благопристойното си държане към мъж и свекър, но и някакъв прилив на живинка, на пролет, на празничност, на човешка топлина, каквито той отдавна, много отдавна не помнеше. Понякога Евтим се опитваше да изрови от паметта си кога за последен път бе зървал подобна свежест и бликаща жизненост между четирите оградни стени на бащиния си дом, но винаги бе побързвал да прогони напиралите спомени — иначе неизбежно трябваше да изрече пред себе си името на позабравената си братовчедка Божура, пък малко други неща го дразнеха колкото спомена за нея.

Съдено било обаче в този априлски ден на 1867 година чорбаджи Евтим да разбере, че както розите имат бодли, така и снахата Таша не е направена само от заслепяваща женска хубост и кротко послушание.

... Привечер Евтим се прибираше разгърден към къщи — сгрели го бяха не само подранилите априлски горещини, но и мълвите, които доброжелателни уста на няколко пъти днес бяха нашепвали в ушите му. Отвори портата, прекрачи и краката му от само себе си спряха там — изгледът на тази къща и този двор, които уж познаваше над шестдесет години, го прехласна. Защото всичко извън калдъръмената пътека с каменните фигури снахата бе превърнала в просторна градина, която грабваше очите и спираше дъха — две широки лехи бяха нагъсто засети със зюмбюли, едната със сини и другата с розови, а помежду им, проточена от дуvara чак до подножието на къщата, ги делеше трета по-тъсна, цялата в червени лалета. Лалета имаше също в саксии току до оградката на чардака — тях пък Таша бе поставила да се редуват по две жълти и едно червено... Кой да помисли някога, че няколко цветенца могат до такава степен да преобразят един дом?

Понарадва очите и сърцето си чорбаджията, пък като усети, че част от кахърите останаха някъде там, отвъд портата, с по-ведра душа

закрачи към къщи. И както всеки ден — чудно как ли издебваше връщането му? — снахата усети стъпките му, излезе да го посрещне, а когато той ѝ подаде ръка, тя се приведе и я целуна чинно. „Хайде, хайде!...“ — уж я смъмри свекърът, пък вътре в себе си изпитваше задоволство; откакто се помнеше на света, засвидетелствуванията на почит и сърдечност май не бяха намирали подслон под този покрив...

Таша му помогна да се съблече, наметна на охранените му плещи по-леката шубурка, с която прекарваше вкъщи, после му поля на мивника. Не беше нейно задължение — същото това можеше да върши коя да е слугиня, — ала личеше, че тя го прави от добро сърце, а не за някаква изгода и това уж малко нещо веднага променяше стореното, превръщащо го в жест на уважение и дъщерна обич.

— Гладен съм като вълк... — примляска шеговито Евтим.

— Сложено е, тате — успокои го тя. — Само да повикам Йосиф и сядаме.

— Я го повикай, я го повикай! Раничко е, да, ама такива миризми стигат до носа ми, че се усетих, сякаш от една неделя не съм ял...

Той се чу и сам не повярва на себе си — не помнеше кога да е през живота си така изтънко да е възхвалявал труда на някого.

Не мина много и бащата и синът сядаха от двете страни на софрата. Не се искаше кой знае каква наблюдателност, за да се види, че софралъкът^[1] и покривката на трапезата просто трептяха от чистота, блестяха също паниците, лъжиците и бонелите, излъскани с пясък до бяло. Преди да насипе гозбите, снахата попита:

— Ще пийнете ли по глътка ракия?

И за втори път в този час Евтим с изумление се чу да казва:

— А, не, няма нужда...

Йосиф го изгледа ококорено. И този му поглед вбеси бащата — че открай време обичаше да си посрѣбва, туй беше известно, ала чак пък да се пулят насреща му, ако откаже чашка ракия!...

А истината беше, че комай за пръв път се случваше да откаже ракия или вино. И защо го беше направил, трудно му идеше да определи; по-късно, когато размишляваше върху това, щеше да си каже, че изрядността на снахата го бе посрамила — само като си представеше да клопне пиян върху тази ослепително чиста трапеза и му се отщяваше. Но това Евтим Димитров си го помисли по-късно; сега той просто се разядоса на сина си. И го погледна преднамерено

придирчиво — искаше му се да му намери някакъв кусур, че да се почувствува отмъстен. Не беше лесно обаче да намериш кусур на Йосиф — по това време около трийсет и пет годишен, а на изглед над четиридесет, той още повече приличаше на именития си някога дядо: висок и с права снага, с добре разресани коси и мустаци, в които светлееха няколко подранили сребърни косъмчета, и с бяло-розово лице, от което просто бликаха мъжко самочувствие и гордост. Като не намираше друго, Евтим щеше да си каже в себе си някоя злъчна дума по повод на ранното побеляване — нещо от рода на: „Не се види, че е одъртял, може да го вземат за баща на жена му“ — ала в един миг забрави и озлоблението си, и дребнавата си придирчивост. Защото зърна нещо, което смути и поуплаши бащата в него: отвъд хубостта и показното самочувствие лицето на Йосиф безпогрешно издаваше още умора не като за годините му, душевно вкоравяване, хитрост, която може би преминаваше в най-обикновено лукавство, и студенина, граничеща с жестокост. Откъде е могъл Йосиф да придобие тези черти? Бащата прерови в паметта си, но нито в рода на баща си, нито в рода на майка си намери човек, който да ги е имал. Как ги е придобил тогава Йосиф? Какво е вършил досега, което да се е отпечатало по такъв начин върху образа му?

Истината всъщност беше много проста, но Евтим не можа или не пожела да си я признае: битието на безсърдечния лихварин малко по малко бе наложило своята сянка както върху душата на Йосиф, така и върху лицето му...

— Ракия не ща — каза гласно, — ама с удоволствие ще му ударя една градешка кираца с яденето.

— И аз няма да откажа един стакан от градешката — присъедини се към него синът и Таша, още не седнала, побърза да изпълни желанието им. Също и прислугването на трапезата не влизаше в нейния дълг (в този дом слугите и слугините никога не бяха липсвали), но тя го правеше по своя воля, а то пък по тайни пътища гъделичкаше светата на мъжа и свекъра й.

— А ти, булка? — попита Евтим, като видя, че тя не слага чаша за себе си. Снахата замълча смутено, но затова пък Йосиф се похвали:

— Не я карай, тате. Днес и за още бая време на Таша не й се полага да се целува с чашата...

Ръката на бащата, която тъкмо поднасяше първия залък хляб към устата, увисна във въздуха:

— Ама да не би...?

— Точно така, тате, точно така. Ако е рекъл господ, есенес може да те направим дядо!

— Вярно ли е бе, деца! — искрено се зарадва Евтим. — Дявол да го вземе, това се казва новина. И тя трябва да се полее, ей! — Той остави хапката и вдигна стакана. — За здраве на булката и за онова, дето го чакаме!

Двамата със сина опразниха чашите си, а Таша побърза да ги напълни отново. И вечерята започна.

До някое време ядоха мълчаливо, после — очевидно все още под влияние на хубавата вест — Евтим произнесе със загриженост и упование:

— Нека даде бог внучето да си дойде с късмета. Че каквото се приказва из града... — Той въздъхна угнетено и посегна пак към чашата. — Иде нещо, деца. — Бащата гаврътна виното и с горното на ръката си обърса мустаците. — Иде нещо, дето никой не може да го предвиди що ще бъде: болест като чума ли, вихрушка, каквато даже и ние, сливналии, не сме виждали, или пък потоп, както го пише в Библията. И Сливен не можеш да го познаеш — все шушукане, все кахърни погледи, все уплахи.

— Ба! — мрачно подхвърли Йосиф. — Не е все кахъри, все уплаха, тате. Има в града една пасмина, дето с разперени обятия очаква туй „нещо“, че даже ума си разпъва на кръст какъв колай да измисли, за да го подпомогне, когато дойде.

— Чирачетата и беднотията...

— Те — по същия начин потвърди синът. И добави с нещо като погнуса: — И кой знае дали не чакат отново да видят как горят тефтери...

— Ще ме извинявате — намеси се в разговора Таша, — ала не ви разбирам думите. Уж за чума и потоп говорите, пък някои ги чакали не със страх, а с надежда. Туй просто не го проумявам — где се е чуло и видяло разумен човек да е нетърпелив за злото?

Те я погледаха изпитателно — младата жена говореше сериозно, не се шегуваше. И все пак Йосиф каза, без да повиши глас, но сопнато:

— Като те слуша човек, ще рече, че не сещаш какъв вятър вее навънка и люлее всичко — къщи, балкани и хора...

— Наистина нито усещам, нито разбирам разговора ви — отговори тя без дързост, но и без уплаха. И прибави, сякаш между другото: — Може да не сте забелязали, ала откакто се венчахме, аз не съм излизала извън портата на този дом. Пък не може да се каже, че кой знае колко люде ни посещават.

Евтим Димитров ѝ хвърли един пронизващ поглед. Виж я ти, снахата — тя съвсем не била такава безобидна мушица, както двамата с Йосиф си я бяха представяли досега. Защото отвъд привидно простичките ѝ думи старият и опитен чорбаджия усети поне три нападки: че в новия ѝ дом я държат едва ли не под ключ, не я извеждат дори до църква или до дюкяните; че не само не я извеждат, но и не си сторват труда да отбележат в себе си как затворено, бетер от халайкиня, живее тя под покрива им; и най-сетне, че семейството на чорбаджи Евтим — а то комай беше същото още от времето на баща му, Димитраки чорбаджи — дотолкова се ползуваше от обичта и привързаността на другите християни в този град, та понявга с цели седмици никой не прекрачваше прага им. Помисли всичко това свежърът, но предпочете да се престори на глух, само дето отново се пресегна към чашата.

— Задават се размирни дни, дъще. Размирни и тревожни. — Евтим сам се изненада от начина, по който говореше. През целия си живот той бе гледал на жената като през очите на турчин: за него тя бе средство за освобождаване от натрупаната мъжка сила, оръдие за раждане на деца, а при бедните — още работно добиче и домашна прислужница. Сега обаче нещо го беше поразило, та на снахата отговаряше като на най-разсъдлив мъж. — Не ме питай какво точно се задава — продължи по същия начин, — няма да мога да ти отговоря. Смутно и метежно е то, но какво точно ще бъде — туй все още знаят само Господ Саваот на небето и... е, навярно и няколко подстрекателски глави тук, на Земята.

— Единственото, в което мога още отсега да се закълна — допълни Йосиф, — е, че злината, която ще се разрази, няма да се причини от амуджите, а от нашите нехранимайковци и непрокопсаници, таквиз като Хитовия Панайот или оня самозванец Георги Раковски.

Досега Таша ги бе слушала с приведена надолу глава и с ръце на скута. След тези думи обаче тя издигна лице и продължително спря дълбоките си бадемови зеници върху двамата.

— Учудвате ме — каза, — или пък аз съм останала дълбоко безпросветна. Тъй или иначе неспособна съм да разумея защо се тревожите, щом размирицата, дето приближава, ще бъде причинена от наши, българи. Следва да треперят агаларите, тъй мисля аз, а не ние, българите и християните.

— Ох, божичко! — с пресилено възмущение възкликна Йосиф. — Ако децата ми приличат на майка си, няма да се отличават с особен разум! — После се обърна към Таша: — Не си ли чувала случайно, госпожо, че нашите бунтари, които са си наумили да премерят сили с войската на султана — тукашните разни голтаци и хаймани и хъшлаците отвъд Дунава, — с еднаква ненавист гледат както на турците, тъй и на онези от своите едновърци, които с ум и трудолюбие са се издигнали над папачта? И не знаеш ли, че те зоват чорбаджиите „нерязани турци“ и се канят да ги бесят наред с чалмалиите?

Младата жена посрещна със смайващо спокойствие както виковете му, така и обидните му думи. И отговори без никаква разпаленост:

— Зная едного чорбаджия в Сливен, че дори и несменяем член на меджлиса — Бяно Абаджи. Нивга не съм разменяла дума с него, даже гласа му не съм чувала, ала мога да се закълна, че като чува тътнежите на туй, дето се е задало, той хич, ама съвсем хич не се безпокои...

Тримата се умълчаха. Беше едно от онези мълчания, които трептят от напрежение. После Евтим каза тежко, като се насилваше да не повиши тон:

— Не те упреквам, дъще, наша е вината, че не сме те предупредили досега. Но добре е да го знаеш занапред: името на Бяно Силдаров Абаджи не се споменава в тази къща.

Речено беше така, че разговорът всъщност можеше да спре дотука. Йосиф обаче не се примири — той се бе подразнил не от името на Бяно Силдаров, а от произнесеното сравнение, — та каза от себе си:

— Случват се понявга хора, които са чорбаджии и общинари по име, а кръпките по задника им се лепят една върху друга. Ритам ти аз

такова въшливо високо положение. А ти трябва да се научиш едно нещо, драга. Влязла си във фамилия, в която честта и достойнството не са дошли даром, а издържат да се мерят с какъвто и да е аршин. Такъв е бил дядото на мъжа ти, такъв е свекърът ти, такъв е мъжът ти, такъв ще е и онзи юначага, който е сега в утробата ти. — Думите „достойнство и чест“ му харесаха, просто му се усладиха на езика, та той се поддаде на изкушението да ги повтори: — Живели сме, живеем и ще живеем в достойнство и чест и затова нине и во века ще бъдем винаги над разните дрипльовци и над бабаитите, дето са „на гол тумбак — чифте пищови“...

Таша го изслуша покорно и с уважение. После, без да променя изражението си, тя попита невинно:

— Благодаря богу, че съм влязла във фамилия, в която всички са живели, живеят и ще живеят в чест и достойнство. Но, мисля си, да не би покрай благочестието си да сте вършили или да вършите неща, поради които да ви е страх, когато *българи* ще подпалят чергата под краката на чалмалиите?

Една безкрайна дълга минута бащата и синът останаха неподвижни, сякаш заслушани в нещо. И пръв от двамата се съвзе чорбаджи Евтим. Той не каза нито една от отровните думи, които се въртяха на езика му, само хвърли с яден жест лъжицата и стана. След малко го последва и Йосиф, като през цялото време си говореше нещо през зъби. Младата жена почака, за да види дали някой от двамата ще се отметне от гнева си и ще се върне, пък сетне раздигна трапезата и изтърси софралъка през чардака.

В този ден никой от тримата не можа да се похвали, че на обед е ял до насита...

[1] Софралък се нарича постилка от платно, която се застила под и около софрата. Предназначението ѝ е случайните покапвания и трохите да остават върху нея, а не върху чергите и китениците. ↑

7.

През една мрачна като в катраница нощ в самия край на април три лодки приближиха до едно пусто и блатисто място под Тутракан и от тях тридесетина въоръжени до зъби мъже наскачаха на поробения български бряг. Личеше, че са опитни — не проговаряха нито дума и пазеха да не се издадат с непредпазливо движение; дори когато единият от тях се подхлъзна и едва не се удави в придошлите води на Дунава — беше войводата им Панайот Хитов, — пак без нито едно слово му помогнаха да стъпи на крака и да стигне до твърда земя. И така изкусно действаха тези три десетици хора, така умело заличаваха следите си и се криеха из лесовете на Делиормана, че нито граничната стража, нито полицията, нито селяните от многобройните тук турски села ги усетиха. Същото беше и в почти половинмесечното им придвижване към закрилницата Стара планина.

На шестнадесетата нощ след тях още една, втора чета също прекоси великата река, само че тя беше избрала друго място — в околностите на Свищов. Но дали момчетата бяха по-непредпазливи, или войводата им — хвърковатият Филип Тотю, както го зовяха турците — не проявяваше достатъчно строгост и съобразителност, или пък най-сетне просто слепият късмет беше срещу тях, но агаларите надушиха тези двадесет и петима мъже почти веднага след слизането им на българска земя. И от този час нататък за тях вече нямаша край потерите, засадите, сраженията.

Неясното „нещо“, което българинът от месеци чакаше с надежда и упование, се превръщащо в дело. И това дело отекна като грохот над цялата земя, населена с българи.

8.

Българските историци добре трябва да забележат тоя знаменит ден, ден, в който за пръв път се сражават българи с турци по начин самостоятелен, с патриотични цели.

Захари Стоянов

Сражението беше ужасно! Биеха се един срещу 60 души! Една шепа запалени храбрости (храбреци) срещу един куп побеснели и люти фанатици. Нападащите имаха на страната си множеството, а въстаниците имаха храбрата смелост и неустрашимост!

Филип Симидов

Както се случва обикновено, първа стигна мълвата. Протрухувам я в свежата зеленина на дърветата, промуши се с градските бари под зиданите дувари и за час-два обходи града. И Сливен отначало се смая, после замря, а накрая се раздели на две — на хора, които вярваха, и на други, които приеха вестта като толкова невероятна, че я отрекоха. И на още две — на хора, които вътре в себе си възликуваха, и на други, които загубиха ума и дума от страх.

Като използваха, изглежда, най-преките пътеки през Балкана, един след други запристигаха и нови слухове. Най-отчаяните неверници се разколебаха: можеха ли да дойдат толкова потвърждения, ако все пак нямаше „от крушка опашка“? Но в същото време и възразяваха: „Ама чак пък хиляда московци да са стигнали току до Севлиево, кажи го — до северното подножие на Стара планина...“

За събитията от другата страна на планината турците в Сливен не знаеха повече от българите. Шпионите им ревностно слухтяха нагоре-надолу, но се връщаха все с празни ръце — градът бе опустял, дюкяните — затворени, кафенетата и кръчмите — празни, дворните

порти — залостени. Кой да ти каже нещо повече, кой да те улови за ръка и да те заведе при истината?

А истината дойде едва четири денонощия след паметното събитие: на 24-тия ден на месец май него го донесе личен пратеник на Мидхат паша от Русчук, и не какъв да е, а бинбашия с двадесет конници охрана.^[1] По настояване на бинбашията в конака се събраха неколцината най-първи измежду първите служители на падишаха в Сливен — пашата на казак-алая Мехмед Садък, мютесарифът Ахмед Джевад паша и неговият наиб Мустафа Ариф бей, кадията Али ефенди и управителят на фабриката миралай Хюсеин бей; не можа да се разбере как точно се случи, но барабар с тях се намери там и Халис бей, братовчед на кадията и член на меджлиса. Събраха се тези хора, каза се вече, и след неизбежните ориенталски встъпления пратеникът на всесилния валия ги запозна със събитията. И макар да беше с понисък чин от повечето от слушателите си, говореше им някак си отгоре надолу — Мидхат бе създал добро самочувствие на служителите си. Никой обаче не го поправи, може би изобщо да не забелязаха непочтителното му държане — дотолкова бяха те сащисани от съдържанието на разказа му.

Нека обаче нам бъде позволено да се отклоним от този негов разказ, по ориенталски засукан, преувеличен и разкрасен, и да опишем събитията, както са били:

... След три денонощия на непосилна умора, глад, безсъние и премеждия от всякакъв род, четицата на войводата Филип Тотю, която заедно с него броеше общо двадесет и пет души, на 19 май вечерта наближи село Върбовка в Севлиевската кааза. Филип Тотю бе уморен не по-малко от другите, но вървеше начело и избираше все такива потайни места — кории, шумаци и пусти дерета, — по които момчетата оставаха незабелязани. Избиколиха издалече селото и се разположиха на укритие в една близка горичка; нямаше да мине много и самите те, а и светът щяха да научат името ѝ — Пустията, така се казваше горичката. Имаше там и една хилава рекичка.

— Идете, идете се напийте — проводи ги войводата. — Който утоли жаждата, по-малко сеца глада... Вървете се напийте, ала за нощувка ще се разположим в гъсталака — край водата по можем да бъдем открити.

Послушаха го. Но Филип Тотю зърна как на път към гъсталака неколцина късаха по-свежи върхари от дърветата и лакомо ги задъвкваха. Нищо не каза той, само загрижено поклати глава — гладът, вечният враг на горските юнаци, вече трайно се бе разположил в дружината.

Натъркаляха се кой както случи и мигом заспаха — такава умора се бе натрупала в сърцата им и в отеклите крака. Отдавна бе греинало майското утро, когато ги разбуди кучешки лай. Що, потеря ли беше влязла в дирите им? Войводата разпореда да сменят фишеците в пушките си и да заемат удобно място за стрелба. Почакаха и се успокоиха — бяха само двамина турци, излезли с гончетата си на лов. Успокоиха се, но щяха да платят скъпа цена за това успокоение: авджиите-турци бяха зърнали едного от по-младите четници, който бе слязъл до долчинката да се напие повторно и да напълни манерката си, ала се спотаиха, не се издадоха, че са го забелязали, само го проследиха с очи накъде се прибра той. „Неговите военни дрехи и оръжие — ще пише по-късно Филип Симидов, — невидени дотогаз от тях, им направили страшно впечатление и подпалили фитиля на московкоркусу (московския страх).“ По избиколни пътища те изтичаха до Върбовка и се развикаха:

— Тичайте бре, дин-ислямлар. Пустията е пълна с московци и комити!

До стотина души правоверни се отзоваха на този призив, запасаха оръжието и потеглиха към горичката. Само неколцина яхнаха конете и полетяха да известят събратята си от околните села. По телеграфа пък беше вдигната войската в някои съседни гарнизони. Не минаха и два часа и седем-осем потери, по стотина-сто и петдесет души всяка, обградиха на почтено разстояние „московците“ в Пустията, но не бързаха да нападат, а благоразумно предпочетоха да изчакат редовния аскер. И той не закъсня — войниците надойдоха на коне, а подире им се мъкнеха шарени тълпи башибозук. И срещу двадесет и петте комити в горичката застанаха докъм хиляда и петстотин обсадители, ако не и повече!^[2]

Раздвижването около горичката не остана незабелязано за юнаците от четата. Филип Тотю разпрати бързи пратеници в различни посоки, но всички се върнаха с едни и същи думи: обградени са! И тогава войводата разбра, че просто не му остава възможност за избор

— трябваше да приеме сражението! Той подреди хората си по такъв начин, че с огъня си да създават впечатление за многобройност, и на по-високи места, та да бъдат сравнително защитени от турските куршуми, докато те да могат да стрелят на месо. И им поръча „да бият на кръст“ — след доста години това ще се нарича „кръстосан огън“, — за да бъде стрелбата им по-сигурна и да нанася повече поражения.

Не мина много време и първият юруш на турците започна. Юнаците на Филип Тотю ги изчакаха да приближат на удобно разстояние и с общ зали повалиха неколцина от тях, а другите прогониха. Същото стана и при второто нападение, само че този път аскерът не се огъна, а продължи напред, като не даде възможност на обкръжените да сменят фишеците в пушките си. Врязоха се в редицата. Още малко и битката щеше да се превърне в разгром и клане. Тогава обаче Филип Тотю показва, че наистина е бил достоен за званието войвода — с гол ятаган в ръка и с ругатня на устата той се хвърли в насрещен напад. Още с първия си удар повали един побеснял черкезин, после избегна замаха на развихрил се великан (по-късно щяха да научат, че е бил Кара Векир — прочут по тези места бабаитин) и като се метна като рис до него, с рязко движение го разпра от гърлото до чатала. Увлечени от примера му, неговите юнаци също се хвърлиха в битка, гърди срещу гърди. Стъписани от тази невиждана съпротива и потресени от гибелта на своя кумир Кара Векир, турците отново отстъпиха, като прибраха мъртвите и ранените си. Мъртви и ранени имаше, разбира се, и между двете дузини комити.

И така се заредиха битките през този ден — цели дванадесет часа! След всеки неуспех турците се събираха, моллите и забитите им ги възпламеняваха в името на аллаха и падишаха и тръгваха в ново нападение. Отсреща в Пустията Филип Тотю пренареждаше останалите си момчета по нови места — все така, че турците изсипваха оловото си по пусти ридове, докато после получаваха удар от съвсем неочаквана посока. Надвечер, когато усети разколебаване в редиците на многобройните нападатели, войводата реши да използва сумрака и да пробие обсадата. С ятаган в едната ръка и с пищов в другата той лично застана начело на онова, което бе останало от дружината му, и се хвърли в яростен удар. За минута или час — това никой никога не успя да определи — сблъсъкът се превърна в незапомнено сражение. „Те се биеха вече тяло с тяло, гърди с гърди, с

ножове, с пищови, с прикладите, с юмруци назад, напред, надясно, наляво — ще опише по-късно Филип Симидов, — навред нанасяха удар след удар и си отваряха път педя по педя посред огъня и куршумите!“ И успяха — когато майската нощ прихлупи северното подножие на Балкана, дружината бе вече разкъсала турската верига и с всички сили крачеше към дебрите на планината-закрилница. Но успехът им не дойде даром. Когато се преброиха, бяха само дванадесетима и около половината от тях с рани по телата; останалите или бяха загинали в сраженията, или се бяха погубили, та после турците ги изловиха и без всякакъв съд ги качиха по бесилките.^[3]

Битката при Върбовка отекна навред от двете страни на Стара планина — никой не помнеше до днес българска юначна войска да застане в редовно сражение срещу турската и ако не извоюва победа, то да не познае и поражението. В слуховете, които се ширеха, агаларите преувеличаваха броя на комитите — най-често ги определяха някъде между хиляда и десет хиляди души^[4] — и като не допускаха, че на това е способна раята, приписваха успехите им на московци, черногорци и какви ли не. А християните се кръстеха и казваха само: „Дай боже!“ И това „дай боже“ изразяваше надеждата им: славната някога българска войска да се е възродила из пепелищата и да се е възправила...^[5]

— Какви ли не усилия положихме — завърши разказа си пратеникът на Мидхат паша, — не можахме да установим точния брой на комитите, ефендилер.

— Но трябва да не са били малко — угоднически се обади наибът Мустафа Ариф бей, — инак щяха ли да дадат отпор на толкоз правоверни!

Никой в одаята не обърна внимание на думите му — имаха да мислят за къде-къде по-важни неща.

— Сигурно ли е, бинбаши ефенди, че начело на комитите е бил хвърковатият Филип Тотю? — попита с нескрита загриженост Али ефенди. — Да се е чуло покрай него и името на нашия чапкънин Панайот Хитов?

— Аферим бе, братовчед! — изкиска се в отговор Халис бей. — На тебе захванаха навред да ти се привиждат духове...

Също и този смях остана непоследван — наистина никому не беше до шегите. Но това не помрачи настроението на Халис.

— Няма защо да си кривим душата: тревожен е хаберът, който донесе, бинбаши — тежко изрече мютесарифът. — И разбирам защо Мидхат паша е сметнал за необходимо да ни осведоми с пълни подробности.

Русчуклийското самочувствие се изрази в един студен, продължителен поглед.

— Страх ме е, че лошо сте разбрали, ефендилер. — Бинбашията казваше „ефендилер“, „господа“, но погледът му в момента тежеше само върху Ахмед Джевад паша. — Аз съм изпратен не само да ви осведомя, но и да ви възложат изпълнението на определени изисквания.

— „Определени изисквания“? — стрелна го през монокъла си Садък паша — вероятно единственият в тази стая, който разбираше цялата безцеремонност на пратеника. — Не ви ли се струва, бей, че „изисквания“ може да предявява към нас само валията на Одрин, Високата порта, Диванът и Негово величество?

Беше грешка: турският паша този път не бе мислил като полски потомствен дворянин и затова бе подценил или просто бе забравил качествата на валията, от чието име говореше бинбашията. Ако не беше така, той щеше да си даде сметка, че човек като Ахмед Мидхат паша сигурно ще е предвидил подобен въпрос и ще е подготвил своя представител за него. Бинбашията извърна с няколко сантиметра главата си, спокойно посрещна блясъка на монокъла и произнесе отчетливо:

— Ние пък в Русчук мислехме, паша, че когато се отнася до исляма или свещената сигурност на девлета, всеки правоверен може да предявява *всякакви* изисквания към *всеки* друг правоверен. Лъгали ли сме се, паша ефенди? Или може би тук, в Сливен, не е в сила този неписан, но пръв закон на верните на Пророка?

Плесницата беше така зашеметяваща, че дори човек като Садък паша Чайковски не можа да се съвземе, изведнъж от нея. Някои от останалите го изгледаха насмешливо-съжалително — не толкова за да го унижат, колкото да се подмажат на застрашително властния пратеник. И Садък паша щеше да изпадне в съвсем конфузно положение, ако не бе получил подкрепата на единствения в стаята, който съвсем явно не даваше и пет пари и за бинбашията, и за валията над него — Халис бей.

— Евалла, бинбаши — каза той уж сериозно, пък присмехът просто бликаше от цялото му същество. — Евалла и на тебе, и на онзи, който те е проводил. Евалла, ако сте повярвали, че до Върбовка са се промъкнали хиляда московци с всичките им там топове, джепанета, обози и прочие. Пък ако не сте го повярвали, евалла вам за високото ви мнение за нашата царщина и за вярата ни, които някакви си двайсетина девлет-душмани и харамии могат да катурнат с ръждивите си шишанета.

Ролите мигом се измениха: сега бинбашията беше осменият и подиграният. Нему пък протегна ръка за помощ Мустафа Ариф бей:

— Нека да оставим хлевоустията и да преминем към работа. Що очаква от нас Негово превъзходителство, бинбаши ефенди?

Неблагодарен като повечето дребни души, пратеникът стовари най-напред върху самия него озлоблението си:

— Вие специално ще свършите най-добра работа, наиб ефенди, ако си вземате бележки за изискванията, които съм упълномощен да съобщя. — После се постара да обхване всички — или по-точно всички без противния Халис бей. — Комитите, които водиха сражението при Върбовка, са само част от един голям план против девлета, ефендилер. От това произлизат двете ни главни задачи: да унищожаваме до крак четите, проникнали на наша земя, и в същото време да държим с железни ръкавици населението, та дори ако то е в заговор с хъшлаците отвъд Дунава, да не успеят нито глава да вдигнат, нито помощ да им окажат. Казаното се отнася в най-голяма степен до вас, ефендилер. И не само защото проклетият от аллаха Филип Тотю се е отправил с остатъка от хората си към вашите балкани. А понеже във ваше подвластие е онази средна част от планината — нещо като мост между западната и източната ѝ половина, — която според законите на войната е най-важната. Който държи Сливенския балкан, ефендилер, той държи цялата планина.

— Това са хубави големи думи — отмъстително каза Садък паша. — Но и нищо повече от хубави големи думи. Тежко на исляма и падишаха, ако им служим само с думи...

Пратеникът беше подготвен и за нападка от подобен род:

— Напълно съм съгласен, паша ефенди. И затова главното изискване пред лицето на опасността е: всеки от нас да изпълни задължението, което му е поверено от падишаха...

Тук в разговора се намеси миралай Хюсеин бей и това впрочем беше единственото му участие в него:

— На мен падишахът е възложил да произвеждам определено количество хубаво сукно за войската. Това свое задължение аз изпълнявам и без напомняния от Русчук или другаде.

И отново възражението дойде от раболепния Мустафа Ариф бей:

— Но хаврикаджиите са главно българи. И то таквиз, дето вече се е случвало да си покажат рогата... Може би и за тях трябва да се внимава дали няма да подадат ръка на душманин като Филипа Тотю...

— Вярно, хаврикаджиите са главно българи. Девет от десетмината. Но ако да си девлет-душманин означава да работиш с тяхното старание и тяхната сръчност за войската на падишаха, таквиз девлет-душмани ние трябва се пилаф и баклава да храним, тъй мисля аз — беше достойният отговор.

— Приемам — с тон на съдник рече бинбашията. — Но не на всички в тази стая задължението е да тъкат сукно, ефендилер. Да започнем от тебе, кадийо.

— От мене? — прегъна се на две Али, ефенди. — Че какво общо имам аз с разните непрокопсаници и хъшлаци, които...?

— С тях наистина нямаш нищо общо. И никой не очаква да поведеш потери или да завардваш проходи. Но в същото време напълно в твоя власт е да избиеш бунтарските замисли от главите на тукашните гяури.

— А, това аз и без напомняне винаги съм го вършил...

Пратеникът изобщо не показва да го е чул и продължи:

— Най-малкото съмнение и — в долапа!^[6] Нека разгорещените глави да поохладее малко там...

Али ефенди изпъчи гърди и се приготви да изрече нещо надутно и самохвално, но една забележка на Халис бей го накара да се сниши до земята:

— Сакън, не бързай да казваш голяма дума, братовчед! Зер те чул отнякъде твойт ески дост Панайот Хитюолу и...

Беше жестока шега — една от онези, от които на някои хора трясва дамла... Единствен в стаята бинбашията не разбра това — той не знаеше за някогашните алъш-вериши на кадията с Панайот Хитов.

— Нека да поговорим и за твоите задължения, мютесариф ефенди — обърна се той към Ахмед Джевад паша. — Онова, което ще

кажа, може да прозвучи като зевзеклък, ама е истина. Ти трябва да се постараяш кадията да има колкото може по-малко работа.

— Да призная — завъртя очи мютесарифът, — не разбирам добре...

— Кадията ще действа, когато вече има прояви на нарушение на закона. Ако обаче ти с цялата власт, която ти е дадена, действуваш умно, усърдно и навреме, ще потиснеш бунтарствата, докато те са още в главите на чапкъните. — Ахмед Джевад щеше да го прекъсне, но пратеникът го спря с вдигане на ръка. — Повереният ти санджак е на извънредно важно място, паша ефенди — на самата порта към Стамбул...

— Ясно! — с пресилена готовност заяви Ахмед Джевад. — Ще бъде сторено, бинбаши. Още днес ще разпратя нарочни илчии до всяка кааза, ще подсиля със сеймени планинските касаби и селища...

— Остава само да свикате и редифа — с престорената си сериозност се обади Халис бей. — Пък ако изтеглите също няколко алая от Анадола и Крит, тогаз вече ще можем напълно да се чувствуваме равностойни на тези двайсетина комити от Пустията.

Нападката беше толкова остра, че бинбашията вече не можеше да се преструва да не я е чул.

— Какво искаш да кажеш, бей? — попита той рязко.

С безгрижен жест Халис разпери ръце:

— Когато се стреля с топ срещу врабче, достойнството не е за топчията, а за врабчето, бинбаши. — И добави: — Преди десет години Зейнил паша изчисти Балкана всичко на всичко с шестстотин души, пък тогава там имаше такива войводи, като Димитър Калъчлията, Бойчо и Пею Буюклията...

Пратеникът хлъзна поглед по околните и произнесе с глас, в който се усещаше непресторена загриженост:

— Тази забележка щеше да бъде основателна, ако беят бе слушал по-внимателно подробностите за битката при Върбовка. Искам да ме разберете добре, ефендилер: разликата между старите хайдути и комитите при Върбовка е колкото от тук до ония сини планини там горе. Чували ли сте вие някога хайдушка дружина първа да открие огън срещу обучен аскер? Да не потърси спасение в бягство, а да даде напълно редовно сражение? И в това сражение да прилага с удивителна точност най-ловки маньоври — (тази дума бинбашията

употреби точно така, „маньоври“, както я бе научил от френските инструктори в турската войска), — с които би се гордяла която и да е армия в света? А когато развоят на битката стигне до развързка, да се втурне в решителен удар „на нож“? Кажете, чували ли сте подобно нещо, ефендилер?

За малко се възцари тревожно мълчание, после замислено се обади найбът Мустафа Ариф бей:

— Като млад мюлязим аз воювах при Севастопол, ефендилер. Всичко, което разказа негова милост, твърде много ми напомни защитата на московците там: приемане на сраженията и при най-неблагоприятни за тях условия, бързи и точни маньоври, подчертана склонност към схватките „на нож“... Дали пък мълвата за присъствието на московци при Върбовка да не е чак толкоз нелепа, а, ефендилер?

Видя се — никой не възприе внушението му. Но и никой не го опроверга.

— Ние, разбира се, нито ще свикаме редифа, нито ще призоваваме алай от юг — поде отново бинбашията. — Но с комитите в Балкана трябва да се справим бързо и решително. *Трябва!* И това следва да бъде ваше задължение, Садък паша. Тъй или иначе вие имате под знамето си цял един алай — много повече, отколкото е била силата на споменатия преди малко Зейнил паша.

— Повереният ми казак-алай никога не е стоял със скръстени ръце, когато в планината е имало врагове на държавата и на нейния правов ред — рече Садък паша Чайковски, но гласът му не прозвуча особено убедително.

Пратеникът на Мидхат паша спокойно срещна погледа му.

— Никога не ми е минавало и през ум да вода сметка за действията и, хм, успехите на казак-алая, паша. Но в Русчук се приказва, че вие действително сте унищожили една-две *турски* разбойнически тайфи, обаче нямало случай да сте убили или заловили *нито един-единствен* български хайдутин...

Нападката беше недвусмислена. И даже още по-тежка, защото всъщност отразяваше една истина. Устните на Садък паша побледняха.

— Ще направя всичко, каквото е по силите ми — каза.

Като че ли беше казано всичко съществено. И може би разговорът щеше да свърши дотук — с неизбежните взаимни уверения

в почит и благоразположение, разбира се. Но „писано било“ краят да бъде по-различен от предвиждания.

В стаята влезе един онбашия от заптиетата, отдаде чест, сетне приближи към мютесарифа и се опита да му каже нещо на ухото. Ахмед Джевад паша обаче го смърми преднамерено-високо:

— Докладвай ясно, онбаши. Аз нямам тайни от тези хора!

— Дойде бърз пратеник от мюдюра на Казан, паша ефенди. В околността на селото се е появила голяма и отлично въоръжена чета комити, може да имало до сто души. И начело бил Панайот Хитюв, а негов помощник — Дядо Желю от Ямбол.

— Кой, кой бил начело? — попита бързо Али ефенди; всичката кръв се бе оттеглила от лицето му.

— Панайот Хитюв, тъй рече илчията, кадѐ ефенди.

Али ефенди скочи на крака. Виждаше се, че е обзет от паника. Той едва сполучи да произнесе няколко думи за сбогуване и без да се опита да скалъпи някакво оправдание, изчезна през вратата. Подир малко го чуха като се разпореждаше едно отделение сеймени да заварди къщата му.

— Разчевръсти се братовчедът — изкиска се Халис бей. — И с право: не бих искал сега да съм в еминиите му...

Никой не се отзова на шеговития му и безгрижен тон.

— Злото почука на портата ни даже по-скоро, отколкото го очаквахме, ефендилер — каза бинбашията, докато се изправяше и нагласяше мундира си.

— И ние ще се покажем готови за него, бинбаши! — надутو обяви Ахмед Джевад паша, като също стана на крака. — Моля, ефендилер, да заемете местата си и да действувате така, сякаш сме в положение на война!

И след тези думи се разделиха.

Много по-късно щяха да си дадат сметка, че в този тревожен ден дори не бяха се осведомили за името на пратеника на Мидхат паша.

[1] От казаното става ясно, че сражението при с. Върбовка е станало на 20 май 1867 г. И тази е истинската дата, независимо че Захари Стоянов (Четите на Филип Тотя, Хаджи Димитър и Стефан Караджата, Съчинения, т. II, С., 1965, стр. 139) изрично казва: „Тая

битка е станала на 19 май, в събота после пладне“ — грешка, която механично е възприета и в много исторически трудове. ↑

[2] Посочените цифри не са произволни — като се позовава на спомените на Филип Тотю и други източници, Ф. Симидов пише, че „биеха се един срещу 60 души“. На друго място в романизираната биография на войводата той определя нападателите така: „От Върбовка около 100 души, Горско Сливово 50–60, от Турчетата около 150, от Михалци 100-на и пр. и (общо) около 7–8 потери по 100–150 души обиколили издалеч Пустията. Тъкмо в това време се задали и войските и жандармите откъде Търново, Свищов, Севлиево и Плевен...“. ↑

[3] Описанието на битката при Върбовка — автентично. ↑

[4] Автентично. Например Захари Стоянов привежда следните думи на един турчин: „Гората е пълна с московци и карагяур черногорци! Аз да ги кажа три хиляди, а вие кажете десет — пак няма да сбъркате.“. ↑

[5] Битката при Върбовка е направила действително потресаващо впечатление — славата на Филип Тотю и неговата дружина е затъмнила всичко, което е било чувано дотогава. Мидхат паша, също изненадан от размера на събитието, взел извънредни мерки в целия си подвластен вилает, предупредил е за опасността и властите в останалата част на Европейска Турция. За това изключително вълнение Бачо Киро е записал следните ярки редове: „Агаряните побесняха десет пъти повече, отколкото бяха преди това. Името на Филип Тотю не излизаше из устата им ни деня, ни нощя. Всеки посъбуденичък българин ние наричахме Тотю.“

Ехото от тази битка отекнало в цяла Европа, много вестници започнали да пишат със симпатия за българите, но може би най-силно е било то във Влашко. Там хъшовете направо изпаднали не във възторг, а в делириум. И името Върбовка дълги години не преставало да бъде в центъра на разговорите. Тя е описана и в книгата на Ангелаки Савич „Маска долу“ (Браила 1868), за нея била нарисувана нарочна картина, широко разпространена от двете страни на Дунава, румънският актьор Йоргу Караджале с трупата си многократно и с изключителен успех изнасял пиесата „Боят на българите с турците под командването на воеводата Филип Тотю“ и т.н. ↑

[6] В случая долап означава малка изолирана килия в затвор;
карцер. ↑

9.

Откакто преди пет години прие за свое верую идеите и плановете на Раковски, Панайот Хитов никога не бе бивал така уверен в правотата и скорошното им осъществяване, както през тези дни в средата на май. Като загърбиха Делиормана и някъде след Попово зърнаха пред себе си дългата синкава верига на Стара планина, войводата и тридесетте му четника не само усетиха увереността, че са преминали най-опасната част от пътя, но и душите им се изпълниха с такава ведрина, сякаш нататък вече беше свободна българска земя, в която всичко — хора, земя, камък, дърво, горско животно — ще помага и ще ги закриля. Умората престана да тежи като железни топузи в краката, по-бодро и даже дръзко се развя знамето в ръцете на байрактаря, празните стомаси вече не чувстваха така остро оскъдицата на храна.

А щом кракът им стъпи в околностите на Осман пазар^[1], те вече напълно се почувствуваха като у дома си. Проводиха Цонко Кънев до неговия роден Котел и той се върна с богат товар хляб, сланина и сирене. Наядоха се до насита, поотпочинаха и от този ден сякаш вече не бяха чета, промъкнала се в самото сърце на вековния поробител и изложена на всякакви преследвания, а победители, които властвуваха над тази българска планина. Когато пък се прехвърлиха към Котел, разчу се, изглежда, за похода им, та започнаха да се стичат момчета-доброволци отвсякъде. Колкото и да е странно, първи дойдоха двамина от най-далече — младите Сава и Георги от Тулча. Малко по-късно към тях се присъедини още един тулчалия — Христо Дряновски. Познаваха го от по-рано: както личи от името му, той всъщност бе родом от Дряново и сетне преуспял в Тулча, но после бе зарязал всичко, за да се посвети духом и тялом на борбата за свобода. Още няколко дни по-късно, когато бяха над село Сотирия, в дружината се вляха още четирима, дошли чак от морето — тях ги бе изпратил българинът Николай Даскалов, наместник на руския консул във Варна. Гледаше всичко това Панайот войвода и нещо в него ликуваше: ето, започва се, народът е узрял за сладката си свобода!...

— Ще бъде! — казваше той възбудено, докато с помощника си, байрактаря и писаря будуваха през една нощ накъм Равна река. — Разбирате ли, братя, ще бъде! Нашият светец Раковски е имал право: издигнем ли глас, че отиваме на свобода или смърт, от четирите краища на Българско ще се стекат под знамето ни не чети и дружини, а полкове!...

— Да викнем тогава час по-скоро „свобода или смърт“, войводо! — сподели разпалеността му писарят Иван Кършовски, еленчанинът, най-младият от четиримата. — Да викнем на север и на юг с кралимарковски глас, пък сетне или ще се сподобием със свобода, или ще застелем тази земя с костите си!...

— Не, не така урбулешката, момче — уж го смъмри войводата, пък личеше, че вътре в себе си се радваше на пламенността на писаря. — Нашият върховен граждански началник ни даде само привременен закон за четите през настоящата година. Ако ще се вдигнем на „кой кого“ срещу турчина, нам трябва друг закон — закон за народното въстание.

— Да извадя ли дивита и тефтера, войводо? — все така горещо прояви готовността си писарят.

— Ей, много буйно било семето на поп Христо бе! — весело помръднаха мустаците на Панайот Хитов. — Знаех те аз, че си непримирим към робията, но чак толкоз!...^[2] Закон не се пише ей така, от първо хрумване, момче. Ще седнем тия дни, ще поискаме съвета на всекиго, ще опипаме всичко и от всички страни, че чак тогаз ще стигнем до дивита и тефтера. — Едва сега войводата си даде сметка, че през цялото време покрай притулената жарава на огъня бяха разговаряли само той и писарят Иван. И това го накара да изглежда изпитателно другите двама — Дядо Желю и Васил. — Ами вие... какво? — попита. — Не ви чух да кажете как да повдигнем целия народ и да го поведем след нашето знаме?

Байрактарят — тридесетинагодишен светлолик и русокос мъж с гъвкава снага на юноша — просто замълча, не отговори. Подвойводата Дядо Желю, същият, за когото само след няколко години един голям българин^[3] ще пише „... тоя осакатял от рани юнак, който повече от 20 години не бил прекарвал лято под керемиди“, отначало също не прояви охота да изкаже мнението си, но като усети, че мълчанието започва да

става напрегнато, уж отговори, а всъщност неусетно отмести разговора:

— Много народ станахме, Панайоте. — Делил с войводата радости и несгоди още от хайдутско време, само той си позволяваше да го нарича така, по име. — Надхвърлихме четирийсетмина, прииждат и нови. Толкоз народ е трудно и да опазиш, и да изхраниш.

— Прав си. И що предлагаш?

— Да се нароим, Панайоте. Да отделим част от момчетата в отделна дружина...

— ... но да поддържаме постоянно сношение с нея, за да сме с по-голяма сила в битките — за пръв път тази вечер се обади Васил.

— Също и това е разумно — съгласи се войводата. — Кого да поставим начело на тази помощна дружина?

— Къде ще намериш по-подходящ човек от Дядо Желю? — продължи байрактарят. — След тебе, войводо, кой е с по-голям опит от него? Пък и няма да му е първица — вече е водил „ляво хоро“ в Стара планина.

— За Желю имам други планове — поклати отрицателно глава Панайот Хитов. И в отговор на въпросителните им погледи продължи: — Трябва с десетина момчета да отидеш накъде Хаинбоаз, Жельо. Гложди ме отвътре, че нямаме никакъв хабер от Филип Тотя. Налага се да установиш връзка с него, а сетне да се завъртиш и към Елена — да се споразумееш с тамошните патриоти за въстанието.

— Тогаз ще е добре и аз да отида с него — рече Иван Кършовски. — В Елена зная на коя врата да почукам и коя да отмина.

Никой не възрази и това се прие като общо одобрение.

— А какво ще кажете за Цонко? — предложи войводата. — Той наистина няма голям опит в „лявото“, ама затова пък е тукашен човек — и местата познава, и помагачи от Котел и селата ще намери.

Споразумяха се. И още начаса вдигнаха Цонко от сън и му съобщиха решението си. А Цонко не само прие, а даже се поласка, възгордя се — не е малко да си второстепенен войвода (ще рече — наравно с един Филип Тотю например) в утрешното всенародно въстание. Споразумяха се за подробностите и за връзките помежду им, после го оставиха да си избере по своя преценка една дузина момчета. И още същата нощ новосформираната чета пое към Зеленич и Разбойна...^[4]

Като спазваше установените и проверени от памтивека правила на хайдушкия живот (отделят ли се от четата човек или хора, винаги има опасност от провал — умишлен или случаен), също и Панайот войвода не остана на същото място. И като вдигна останалите горски юнаци, още на следващото утро беше в едно отдавна познато му укрито кътче под връх Българка.

Няколко дни по-късно там ги намериха. Тодор Харбоолу, Илия Господинов — Гунчо и още три момчета от Сливен, всичките с прекрасно въоръжение.

— Знаех си аз, че сливналии няма да останат настрана от народното дело! — нареждаше развълнувано войводата, като ги прегръщаше един по един. — Може ли да се побие байрак на Куш бунар, а юначните ми съграждани да останат по дюкяните или край фустите на жените си!

— Гответе се да посрещате и други — рече в отговор Харбоолу. — Долу, в града, Гарибалди учи на талим цяла чета, а предани отечестволюбци като поп Юрдан и Панайот Минков се разкъсват на четири да им съберат оръжие и джепане.

— Е, не бива да отлагаме повече! — с неузнаваем глас реши Панайот Хитов. — Василе, събери момчетата, нека по стражниците да останат само двоица. Ти, писарю, пригответи листовете и перата. Закон за въстанието ще сътворим, братя! От този момент проglasявам, че ние не сме вече горска чета, а бъл-гар-ска на-род-на вой-ска!...

Събраха се и насядаха в полукръг, на крака останаха само войводата и байрактарят, раздиплил знамето над главата си. Други двама седяха в нозете им и отделно от останалата чета — подвойводата Дядо Желю — и писарят Кършовски, разгънал един тефтер с корави кожени корици на коленете си.

Панайот войвода продиктува заглавието на закона, но после се запъна — макар десет или сто пъти да бе обмислял тези неща с Раковски и да знаеше наизуст „Привременния закон за народните горски чети за 1867-о лето“, някак си трудно му идеше да започне. И като се помъчи известно време, кимна към едного от четниците:

— Хайде бе, Иване, дай пусулка като за началото на закона. Ти комай си най-вещ в тия по-засукани работи.

Този Иван, към когото се обърна — високи строен мъж не в първа младост, с изпъчена стойка и с гъста черна брада, която, кажи го,

закриваше цялото му лице, — заемаше някакво по-особено място в четата. Той не беше от Хъшовете, та никой не знаеше житието-битието му и в четата се включи в последния момент. Не беше груб и саможив, но и не падаше особено общителен по природа, поради което хем беше един от всичките, хем някак си оставаше по-настрана. В походи и съвети, в битки и на храна не спадаше към тримата началници — двамата войводи и байрактаря, — нямаше даже почетната служба на писаря Кършовски, пък не веднъж и не дважд се бе случвало при лутаниците из непознатото им Лудогорие или в по-сложните положения след това войводата да търси най-напред именно неговото мнение. Точно както стана и сега, когато се препънаха още в началните слова на Закона.

— Мен ми се чини, войводо, че първо на първо трябва да се сложи ясен ред в народната войска. — Иван говореше ясно и без запъване, но с един по-своеобразен глас — по-мек и малко напевен. — Без ред и чиноначалие войската не е никаква войска, а тълпа въоръжени хора.

— И затова какво предлагаш?

— Предлагам още първите членове на Закона да уточнят именно това: кой командува, кой му е помощник, кой води списък на войскарите и прочее. Изобщо още с началните думи да се види, че ще става реч за войска, а не за случайна сбирщина.

— Правилно! — съгласи се войводата. И веднага — сякаш нещо отнапред готово в него се отприщи — продиктува на писаря първите членове. Започна така: „Българската народна войска, която ще да вземне участие в българското народно въстание за освобождение на България, ще да се управлява от един главен воевода и други четири второстепенни воеводи, с по един знамяносец.“ И нататък всичко потече някак от само себе си: изборът „по вишегласие“ на главния и второстепенните войводи, назначението и правата на третостепенните, „колкото и да са те“, мястото на знаменосците във всяка дружина, съставянето на списъците (тук по настояване на дядо Желю вмъкнаха и такова изискване: че при съставянето на списъка всеки войвода „ще да съблича всекиго без разлика и ще да прегледва добре да не би някой да е обрязан, т.е. някой турчин да не би се вмъкнал помежду народната войска да прегледва работите и ги издаде“), съсредоточаването на частите още с обявяването на въстанието, грижите по изхранването и

набавянето на оръжие и боеприпаси. Записаха се правила за набиране на нови войници, за поведението при завладяване на градове и села („всеки един да гледа да изпълнява длъжността, която прилича на един войник, и никой... да не вземне нещо плячка, нито една игла, даже и през злато и сребро или и пари да газят“), за смяната на войводите в случай („което не дай боже!“) погине някой. А момците, които бяха вече кръстосвали планините като горски юнаци и знаеха причините за най-честите крамоли в дружините, настояха да се отбележат наказания за пиянство, за лъжа, за „курварство, а още повече за нападане на честта на женския пол от каквато и да е народност“, за кражби, клюкарство, неподчинение и така нататък. Най-сетне войводата продиктува обряда на смъртната клетва и самите слова на клетвата. Като направиха и това, накараха Иван Кършовски да прочете всичко написано. Изчете го той бавно и натъртено-ясно, чак до последното изречение, което бе прибавил от себе си: „Съчинен в Стара планина на мястото, що се нарича Българка, на запад в усойната, два часа разстояние на север от Сливен, 1867 г., май 28-ий.“ Никой не направи възражение, нито пожелание за поправка. Тогава писарят и Панайот Хитов подписаха листа и то стана вече закон.^[5]

— Войводите са избрани още от Влашко — произнесе тогава Панайот Хитов. — Но ние сме длъжни първи да се подчиним на закона, който сами създадохме, като положим свята клетва според него. — И изкомандува гръмогласно: — Стани!

Скокнаха като един и без други заповеди се подредиха. Войводата ги извърна на изток и по липса на стол или маса, залепи на един дънер три запалени свещи и до тях положи собственото си дървено кръстче със сребърна обковка. Той и Дядо Желю кръстосаха дългите си ножове във въздуха, байрактарят развя знамето, а по липса на свещеник, който да прочете клетвата, повериха тази длъжност на Иван Кършовски. Разтреперан от вълнение, младият еленчанин зачете:

— „Заклевам се днес пред бога на честния кръст и на светото благовестуване...“

Нестроен хор от корави мъжки гласове повтори след него:

— „Заклевам се днес пред бога на честния кръст и на светото благовестуване...“

И клетвата продължи нататък:

— „... как ще удържа и изпълня всичките святи обвързаности, които ми се съобщиха и четоха в закона, и всичко, щото се касае за достигването на общата народна цел. Нека ми бъдат свидетели на смъртната клетва както светлото слънце и небето, тъй също и лъвът в народния знамен. А пък в пристъпване на клетвата нека храбрите юнаци с острите ножове ми бъдат праведни казнители. Амин.“

И в отговор прозвуча едно такова „амин“, което отекна в челото на Българка и се плисна надолу и заля равнината. После всички се прекръстиха и преминаха един по един да целунат кръста върху дънера... за да попаднат веднага след това в прегръдката на войводата и подвойводата си, които ги поздравяваха за положената свята клетва и ги целуваха братски. И Стара планина се смая: тя май не беше виждала друг път да се леят толкова сълзи от юнашки очи...

Веднага след клетвата^[6] подвойводата Дядо Желю отдели тринадесет момчета и пое на запад. С тях тръгна и писарят на четата Иван Кършовски. Те отиваха да издирят дружината на Филип Тотю, да я закълнат според закона, а сетне да вдигнат Еленския край на въстание.

[1] Осман пазар — днес гр. Омуртаг. ↑

[2] Думите на П. Хитов за семейството на писаря му отговарят на историческата истина. Фамилията Кършовски от Елена е дала мнозина достойни представители в националнореволюционните борби. Бащата поп Христо бил свещеник и народен учител, убит от турците. Синовете му се показали достойни за него: Иван е бил учител, публицист и революционер, участник в Капитан-дядо-Николовото въстание, в четата на Хитов и в двете белградски легии; Йордан — също учител, сподвижник на Левски и четник в Ботевата чета; Сава — сподвижник на Левски и Ангел Кънчев, деятел на Априлското въстание; Кънчо (или Кръстьо) — участник в четата на П. Хитов. Ако изключим гр. Елена, където споменът за тези достойни българи още се пази, фамилията Кършовски несправедливо е позабравена от потомството! ↑

[3] Христо Ботев във в. Знаме от 1875 г. ↑

[4] Около презимето на Цонко от Котел има известни разногласия — в някои документи е наричан Кънев, в други Петров; може да се допусне, че това са съответно бащиното и фамилното му

име. Съзнателно допуснахме известно разместване в хронологията. В действителност отделянето на котленската чета е станало още на 13 май, а присъединяването на Христо Дряновски — на 22 май и на четиримата варненци — на 24 май. ↑

[5] Уставът на П.-Хитовата чета или „Законът за българското народно въстание, по който ще да се управлява българската народна войска в 1867 г.“ е извънредно интересен документ, който обаче за съжаление е твърде дълъг, за да го цитираме изцяло; на читателя с позадълбочени интереси препоръчваме да го намери в различните сборници с документи от революционните борби и най-лесно в книгата на П. Хитов „Моето пътуване...“, където той е даден изцяло като приложение. Същевременно искаме да обърнем внимание, че около създаването на този „Закон...“ съществуват известни неясноти. Както се каза, в цитираната книга той е публикуван изцяло, а във водения от Ив. Кършовски дневник на четата (публикуван пак там) срещу датата 28 май е казано дословно: „Дойдоха четири момчета с Харбоолу от Сливен и се съединиха с нас накъм северозапад, под баиря Българка. Съчинихме закона.“ Обратно: във „фамилиарните забележки“ на П. Хитов, открити и публикувани наскоро („Спомени...“, а също и във второто издание „Как станах хайдутин“, С., ОФ, 1982), „Законът...“ изобщо липсва, не се говори за него, а в дневника на четата за 28 май е писано само: „Харбоолу доде с четирима другари от Сливен и се съединиха с нас под баиря Българка.“ Толкова — няма дума за съчиняването на закона. В очевидното противоречие ние сме склонни да дадем вяра на по-старата книга — тя е писана от съвременник за съвременници, мнозина от участниците в събитията (включително създаването на закона) са били още живи и П. Хитов — нито редакторът му Л. Каравелов — не би си позволил да „украшателствува“ в такива съществени пунктове. За пропускането на закона във „фамилиарните забележки“ (писани доста по-късно, чак след Освобождението) могат да се правят само догадки — например ако войводата е искал да премълчи и потули заблудението си в началната част на похода относно готовността на българския народ за въстание. ↑

[6] Малко отклонение от истината — Дядо Желю с хората си е тръгнал към Хаинбоаз на следния ден, 29 май. ↑

10.

По-късно, когато в разговорите си със своите най-близки — Боян, Руска, Христо на Трънка — многократно се връщаше на този пролетен следобед, Бяно Абаджи неизменно щеше да го нарича „паметен“. А тайничко в себе си щеше, да се чуди как изобщо е успял да го преживее... Но всичко това стана по-късно; сега, когато „паметният“ следобед започна, за Бяно той беше най-обикновен божи делник, запълнен с катадневните грижи и залисии.

... Той беше извадил от коритото един от губерите (случи се от родопските, които винаги много радваха очите и душата му с оранжевите си багри) и с аршин в ръка измерваше дали се е свил според мярката, когато водата в улея първо отслабна и изтъня, а скоро-скоро и напълно престана. Старият човек искрено се почуди: ето, вече двадесетина години работеше този занаят, пък за пръв път му се случваше такова нещо.

Остави губера и аршина и като не преставаше да си блъска ума над случката, забърза нагоре към бента на реката. А там още отдалече въздъхна с облекчение: не, нищо лошо и тайнствено не беше станало, просто ръка на злосторник беше затворила вадата в горния край и водата спокойно изтичаше през бента. Като си мърмореше нещо сърдито, Бяно Абаджи вдигна дъсчената преграда и водата мигом се юрна отново към долапа. И в този момент долови един отдавна нечуван глас:

— Не се сърди, кръстник. Страх ме беше да не би да има мющерии при тебе, та този ми се видя единственият начин да...

Както беше още поприведен, Бяно погледна през рамо. И нещо в душата му възликува: насреща му, засукал прочутите си педя-мустаци, стоеше Панайот Хитов, а зад него се тулеше един русоляв и светъл момък с навити до над лактите ръкави. Старият човек остави всичко и с разперени ръце се втурна към кръщелника си. Притисна го до гърдите си, после го отдалечи малко, сякаш да се увери, че не е станала някаква грешка. Не, грешка нямаше — беше Панайот! Не само беше, но въпреки пищовите и калъчите по него обикновено тъй свирепият му

поглед сега изглеждаше някак си непривично разнежен. Бяно го прегърна повторно, а в същото време войводата му каза:

— Запознай се и с байрактаря ми, кръстник.

Запознаха се. Момъкът измърмори някакво неясно име и само се усмихна. Имаше в него нещо, непредаваемо с думи, което предразполагаше и спечелваше човека без много-много приказки.

— Идвайте долу при мене! — каза Бяно Абаджи.

— Сигурно ли е, кръстник?

— Щом ви каня! — сви рамене старият човек. — Или си забравил, Панайоте, че този долап не за пръв път ще отвори порта за народни люде?

Не след дълго водата беше спряна и вратната затворена — ако погледнеш отвън, непременно ще си кажеш, че долапчията е слязъл до града по свои си работи. А в долапа Бяно беше наизвадил где каквото имаше — поостарял хляб, сирене, няколко стръка пресен чесън, варени яйца, шепичка позасъхнали маслини — и с нещо средно между умиление и тъга гледаше как двамата стръвно („като невидели“) не ядат, а просто помитат всичко пред себе си. Да, в песните за горските юнаци винаги имаше печени агнета и руйно вино, ала в действителност...

— Сполай ти, дядо Бяно! — рече знаменосецът, като се отдръпна от софрата. — Чини ми се, че така сладко не съм хапвал нивга през живота си.

— Ба! — засмя се Панайот Хитов, докато също се преместваше по-настрана от трапезата (на нея комай не бе останало нищо) и забърсваше големите си мустаци. — Я да бяхме погладували още една неделя...

— Подочу се — обади се от кьошето Бяно Абаджи, — че сте отново насам, по нашия Балкан...

Имаше неизречен въпрос в тези думи. И двамата гости го разбраха.

— И вярно, и невярно се е разчуло, кръстник — отговори войводата. — Вярното е, че наистина вече двайсетина дни сме пак в свидната ни Стара планина. А невярното — че тези, дето сме тука, не сме онези, които хората помнят.

— Ако река, че много добре съм те разбрал, ще бъде дебела лъжа, Панайоте.

— Ще ти обясня, кръстник. — В гласа на войводата се появи нещичко, което много приличаше на най-обикновено наставничество. — Мене, Дядо Желю и още неколцина от момчетата сигурно ни помнят по нашия край. Но ни помнят като онези, дето я карат по „лявото хоро“ — тук ще отмъстят за сторено злочинство, там ще отнемат накрадено, на трето място ще избавят християнин или християнка в беда.

— А сега, сине?

— Сега е съвсем друго, кръстник. Сега не сме хайдути и горски юнаци, а въстаници и революционери. Ще вдигнем българина на всенародна буна, кръстник, и в битка за живот и смърт с поробителя или ще строшим вековната верига, или ще наторим тази земя с телата си.

Думите му свариха Бяно неподготвен. За да си даде време да помисли, той се изправи и се залови да раздига скромната трапеза. Направи му впечатление, че бъклицата с вино, която бе поставил наред с храната, бе останала непокътната — нито един от двамата гости не бе посегнал към нея.

— Решено ли е туй, което казваш, Панайоте? — попита ей така, между другото.

— Не само решено, но и превърнато в закон. „Закон за българското народно въстание“, тъй се зове той, кръстник.

Стопанинът полека свали лулата и пунгията си от пезула, седна на предишното си място и се залови да тъпче тютюн.

— Нека да е на добър час на начинанието ви — каза безизразно.

— Казваш го някак особено, бих рекъл — затворено, кръстник — обидчиво го предизвика войводата. — Ако е така, говори, не спирай по средата.

Бяно запали лулата си и смукна няколко пъти.

— Ако съм запомнил добре думите ти — каза подир малко, — ти рече „всенародна буна“, Панайоте. — Другият потвърди с кимване на глава. — Туй е добре, сине, то показва, че вие, народните люде, сте разбрали най-важното: че свободата не може да се отвоюва с няколко чети в Балкана, както го проповядваше още Георги Мамарчов, а след него и Раковски, а само ако целият ни народ, мало и голямо, се вдигне като един против тирана.

— Точно тъй, кръстник. Ние сме го разбрали, а го разбират и...

— Колцина сте горе? — прекъсна го кръстникът му.

Панайот Хитов му хвърли бърз, пронизващ поглед.

— Разбирам накъде биеш. Но не си прав, туй ще ти кажа аз. Не питай колцина сме, а колцина прииждат при нас. Знаеш ли ти, кръстник, че под знамето на този левент има юначни мъже чак от Македония на югозапад и от устието на Дунава на североизток? Да, да, не преувеличавам, чак тука ни намериха волентири от далечна Тулча. Разбираш ли що значи това, кръстник? И представяш ли си какво ще стане, когато прогласим въстанието и — като в оная песен на даскал Добри —

*... сам юнак на коня
с тръба зове своите братя:
всички на оръжие!*

Представяш ли си, а, кръстник? Тогаз не стотици, а хиляден и стохиляден народ ще поеме от четирите краища на българската земя, за да застане под байрака ни с лъва и заветните думи „свобода или смърт“.

Няколко кълбца дим и после тихо:

— Колко войника очакваш от нашия Сливен, Панайоте?

— Чувах, че Гарибалди учел на талим до две стотици.

— Аз мисля, че на тръбата и на „всички на оръжие“ ще се отзоват не повече от стотина. Но хайде, нека да са двеста. Двеста души от този град, дето и ние, и турците го имаме за най-бунтовен, най-непримирим. Това ли е всенародната буна, Панайоте? А представиш ли си същият този наш Сливен колко редовен аскер и башибозук ще вдигне срещу двестата юнака на Анастас хаджи Добрев? И не ме убеждавай, моля ти се, че юначеството на всеки един от нашите ще се равнява на толкова и толкова врагове. Времето на тези сметки отдавна си е отишло, сине. Във всенародната буна низамът и башибозукът ще имат белгийски пушки-игленки и немски топове, пък срещу тях голото юначество не чини и пет пари. Туй трябва да го имаш „едно наум“, Панайоте, когато ще вдигаш народа на въстание.

Доброжелателството и умилиението отдавна си бяха отишли от очите на Панайот Хитов и те пак гледаха по своему — свъсено,

кръвнишки, свирепо.

— Какво искаш да кажеш с всичко това, кръстник? — прецеди през зъби.

— Че комай прибързвате, сине. Нашият народ е нашето единствено богатство и трябва свидливо да се пази. И не ме разбирай погрешно — не съм против една *наистина всенародна* буна, не. Но тя трябва да се вдигне само тогава, когато на един низам или башибозук ще противопоставим десет наши юнаци, всичко друго ще е само една безсмислена салхана. Салхана и обезлюдяване на българската земя. А за всенародна буна не сме готови, Панайоте. Не позволявай гневът или лекомислието да заслепят очите ти и тогаз ще видиш, че съм прав. „Каквото посееш — това ще пожънеш“, тъй гласи поговорката. А вие комай сте тръгнали на жътва, без да имате зад гърба си сеитба...

Дълго, много дълго мълчание. И след това:

— Няма защо да крия — чувствавам се като попарен с вряла вода, кръстник. Не очаквах *от тебе* да чуя таквиз приказки...

— А, защо? — за пръв път се обади байрактарят. — Ако приказките са истинни... Ние трябва да имаме сили да срещаме истината право в очите, войводо. Тъй мисля аз.

— Истини ли са или не, туй ще го размисля по-сетне. — Панайот Хитов не беше от хората, които лесно се предаваха. — Хайде сега да поговорим за друго. Ти сигур си се досетил, кръстник, че дойдох да ти целуна десницата... ала и не само затова.

— Говори, говори смело — поощри го с усмивка старият човек. — Чунким не зная аз, че там, горе, никой не ви пържи тиганици...

— Вярно ме разбра. — Предишната сърдечност отново се върна на Панайотовото лице. — Ама не се представяй и за кой знае какъв ясновидец, кръстник: нали преди малко така се постаряхме на трапезата ти, че... Е, няма защо да крия, горе наистина сме зле с хляба.

— Излишно е да умуваме — надигна се старецът. — Ще ви заключа тук или се скрийте из околността, както поблагоразумите. Аз ще слеза в Сливен, ще накупя, каквото трябва и...

— Не, не е добре, кръстник — прекъсна го войводата. — Ти не бива да слизаш. В Сливен се е разчуло, че отново сме тъдява и турските шпиони положително са на крак. И няма да пропуснат да забележат, че долапчията Бяно Силдаров по никое време си е оставил

работата, за да товари цял катър с хляб и сухоежбини и да ги кара нагоре към Барите. Не, не, не е разумно.

— Тогава как да постъпим?

— Нужно ни е само да намерим колай да съобщим на човек, който си е в града, да накупи щото ни е нужно. Например... например Боян. А после аз ще пратя човек от моите, който да прибере накупеното.

Бяно свали калпак и се почеса замислено по бялата глава.

— Първото е лесно — каза. — Малко по-долу, при комшията Никола Хайверя (ако го помниш), напоследък работи и учи занаята малкият му син. Добро момче, услужливо и по Балкана търчи като планинска коза. Нито то ще откаже да слезе до града, нито Боян — да накупи щото му поръчае. Но не виждам как човек от твоите ще посмее да отиде в Сливен и да се оправи там.

Панайот Хитов и знаменосецът му размениха бърз многозначителен поглед. После войводата рече с пресилено безразличие:

— Той е тъдявашен човек. Знае изтънко града и най-потайните му сокаци, пък и доста другари има там. Ще се оправи, искам да кажа.

— Хайде — доверчиво се съгласи Бяно, — нека тогаз да не губим време!

Извади дивит и хартия и надраска бележка за сина си. Панайот и русоватият момък му помагаха, подсказвайки му от какви припаси най-се нуждаеше дружината им.

— Сега да направим така — властно разпореди войводата, когато бележката беше готова и запечатана. — Ти, Василе, ще оставиш сияхлъка, ала ще скриеш в джобовете един запрегнат пищов и един нож. Ще оставиш също този калпак с юнашкия лев. И ще придружиш кръстника до долапа на Хайверя — ясъкчия ще му бъдеш, както е думата. Не дай боже да се случи нужда, аз също ще бъда наблизо, ала ще се движа отстрана и по-незабележимо. — И се надигна: — Да тръгваме, а?

Всичко стана, както го бяха предвидили. Почти без да говорят по пътя, Бяно и младият знаменосец слязоха до долапа на Никола Хайверя, момчето на долапчията веднага прие да изпълни молбата му и начаса запраши надолу към града, а след като размениха няколко приказки с Никола, двамата поеха пак срещу течението на реката. За

разлика от преди, светлоокият момък сега се държеше по-свободно и се изравни с белокосия си спътник.

— Искам да ти благодаря, дядо Бяно — рече той някак си ни в клин, ни в ръкав.

— Да ми благодариш? — искрено се изненада старият човек. — Че с какво съм заслужил благодарността на народни люде като вас?

— Благодаря ти за думите, които каза одева. Същите мисли не бяха чужди напоследък и на моя ум, но нито можех да ги събера така ясно, нито законната подчиненост в дружината ми позволяваше да ги изрека пред войводата.

— А ако ти позволяваше редът в дружината, какво щеше да му кажеш?

— Че народът не е подготвен за въстание. Ние го каним да се бунтува, да повдига революция против вековния враг, пък той не знае дали като приятели да ни срещне, или като врагове! Но той, робът, не е виновен, никой не се е погрижил да го приготви, та по тая причина той не знае що да чини.

Изненадан от тези думи, Бяно Абаджи за пръв път днес разгледа по-внимателно спътника си. Беше — каза се вече — светъл и русоват, с гъвкава походка и строен, поради което изглеждаше по-висок от своя среден ръст. С една дума — нищо необикновено. Но не — вътрешният поглед на стария човек му подсказваше, че имаше необикновени неща в него и той се напъна да ги открие. И ги откри. Първо — гладко избръснатото лице и мустаци, нещо толкова необикновено за горските юнаци, за които мустаците бяха неписана, но задължителна отлика.^[1] После — очите му. Те бяха сини и спокойни, дори с нещо шеговито в блясъка им. Но отвъд привидната шеговитост Бяно усещаше в тях една непрекъсната остра наблюдателност, примесена с трезва оценка на всичко видяно и чуто; все едно че в ума на този още млад човек постоянно работеше някаква точна везна, на която се претегляха хора, думи, жестове, всичко. И най-сетне — държането му. Имаше в спътника му и кротост, и уважение към другите, и естествена почтителност към по-старите, и желание да вникне в същината на чуждите мнения, но всичко това той вършеше с достойнство и самоуважение и без каквато и да е следа от раболепие.

— Извинявай — рече Бяно, — преди малко не чух добре името ти.

— Наричам се Васил Иванов и съм из Карлово. Но малцина ще чуеш да ме зоват така. Повечето я карат по прякор: кой Левски, кой Дякона...

— За Левски им признавам — усмихна се старият човек. — То само като види човек лъвската ти походка... Но откъде накъде Дякона?

Другият се засмя — от сърце, по момчешки:

— Е, преди години бях под власеница. После обаче разбрах, че на народа по-добре ще се служи по друг начин.

Изминаха петдесетина крачки в мълчание. Сетне Бяно подхвана отново:

— Размислям върху думите ти отпреди малко, Василе. Да, вярно си разбрал, народът не е подготвен за големите дела, които чакате от него. Трябва да го просветим. А за това пък ни трябва училища.

— Да се просвещава народът не е лошо нещо — замислено се съгласи Левски, — но този е най-дългият път, по който може да се постигне свободата.

— Истина е, че е най-дългият, околният път. Но в същото време той е и най-верният, най-сигурният. Българският народ, който е търпял четиристотин години, бива да потърпи още малко — четиридесет-петдесет, — но да получи вярна свобода и с по-малко жертви, с по-малко кръвопролитие.

— Аз мисля другояче — поклати глава Левски. — Не би било зле, ако заедно с просвещението събуждаме народа, като образуваме един вид тайни общества, които да имат друго назначение, друга мисия, отколкото да го просвещават. И ми се върти из ума да си взема някои другари и да тръгнем из България, та да се заловим с образуването на такива тайни общества, които ще подкопаят повече основите на турската империя, отколкото четите, дето минават Дунава и отиват да се бият с турците гърди срещу гърди^[2].

И двамата имаха желание да продължат този разговор, но не успяха — сякаш изневиделица до тях изникна Панайот Хитов и така тримата заедно извървяха останалия път до долапа.

— Аз изпълних моето, а отговарям и за Боян, че също и той ще изпълни бащината си заръка — каза Бяно Абаджи. — Сега остава по-трудното, Панайоте — този човек, дето ще изнесе храната.

— Не се съмнявай в него, кръстник. Ей-сега ще ти го проводя, та хем ще си похортувате колкото ви сърце иска, хем ще се увериш, че

може да му се вярва.

Стигнаха до долапа. Стопанинът ги покани отново, но двамата отказаха — прекалено дълго били оставили дружината без войвода, и без байрактар. И се разделиха пред вратнята. На сбогуване Бяно Абаджи прегърна кръщелника си, сетне и спътника му. Размениха се взаимни пожелания за здраве и за успехи в народните работи. А Васил Левски добави едно многозначително:

— Не зная защо, но ми се струва че отново ще се срещнем, дядо Бяно...

Вместо отговор Бяно го благослови с кръстен знак.

Двамата горски юнаци вече се поотдалечаваха, когато на Панайот Хитов му хрумна нещо, та се обърна и подвикна на стареца, който ги изпращаше с доброжелателен поглед:

— Как си със сърцето, кръстник?

Този въпрос изненада Бяно. И като не знаеше какво да отговори, обърна го на майтап:

— Чудесно... Особено когато пакостна ръка не ми спира водата...

И така се разделиха.

[1] Исторически вярно. Показателни в това отношение са спомените на Панайот Хитов, който, описвайки другарите си, понякога може да не е споменавал важна черта от характера, но абсолютно никога не е пропуснал да опише мустаците им. ↑

[2] Разговорът, в който вече смътно се очертава бъдещата революционна тактика на Левски, е автентичен (предаден е със съвсем малки изменения, наложени от нуждите на романа), но се е състоял няколко месеца по-късно, когато в Белград Дякона е бил в болница след прекарана коремна операция и събеседници в него са му били Михаил Греков и Христо Иванов Големия. Срв. Михаил Греков. Спомени. С., ОФ, 1971, стр. 103–104. ↑

11.

... А после се оказа, че въпросът за сърцето бил съвсем на място.

Бяно Абаджи отново размери губерите в коритото, пусна водата, после натъпка и запали лулата си и излезе навън, на обичното си място до сергията. Поседна и докато пущаше към небето клъбца тютюнев дим, примижа. Изпитваше някакво особено блаженство; то бликаше направо от сърцето му, но не оставаше там, а се разливаше по цялото му тяло. Не се искаше кой знае колко прозорливост, за да се досети: причината беше тази ненадейна среща с кръщелника и неговия знаменосец. Както беше със затворени очи, старият човек минута по минута върна пред вътрешния си взор цялата среща с двамата, от внезапната поява на Панайот до бента, до това странно: „Как си със сърцето, кръстник?“ И всичко преживя отново, всичко прецени отново. И като че все пак последният разговор с момъка по прякор Левски най-дълго задържа мисълта му. Жалко, че свърши някак си припряно, отведнъж — млад беше Левски, но гледаше нещата някак си издълбоко и мъдро. „Трябва да премисля още веднъж думите му — каза си старият човек. — Те бяха казани уж лековато, но всяка от тях тежеше по сто оки...“

Стори му се, че през шума и гъргоренето на долапа долавя и друг звук — познатото изскърцване на вратнята. Каза си, че сигурно идеше някой мющерия. И тази мисъл го подразни — чуждото присъствие щеше да го откъсне от повторното преживяване на преминалия час. Извади захапката от устата си и едва-едва откряна очи.

— Сигурно спя — изрече гласно. — Нали срещнах Панайот, та сега ми се привиждат...

Не спеше: към него, усмихнат от ухо до ухо, приближаваше онзи, когото от петнадесетина години Бяно бе смятал за погинал! Той се хвана през гърдите — почувствувал бе, сякаш сърцето му или се бе пръснало, или бе престанало да бие. Ощипа се по крака, за да се увери още веднъж, че не сънува, сетне отвори широко очи. Не, наистина нямаше никаква грешка — към него идваше синът му Иван! Действително този Иван беше по-различен от предишния —

понаедрял, изпъчен, чернобрад, а в косите и с няколко подранили бели косъма, — но сърцето му не го мамеше: Иван, Иван е!

Бяно се изправи, нещо изпраця под краката му (сетне щеше да разбере, че е изпуснал и настъпил любимата си лула) и разпери ръце:

— Иване!... Синко!... Ти ли си?

Другият не се удържа и затича към него:

— Татко!... Скъпи татко!...

Хвърлиха се в прегръдките си. И сълзите им се смесиха...

* * *

— Разказвай, разказвай!... — молеше се неспирно старият човек, докато държеше ръцете на онзи, който в неговите очи все едно че се бе върнал от отвъдното.

Иван заразказва. И ако се слушаха думите му, сякаш нямаше нещо кой знае какво за разказване — така делнично говореше той за тези петнадесет години на отсъствие в далечна чужбина и за преживелиците си в тях. Както се знаеше от последното му писмо, при обявяването на Кримската война той не можел да стои със скръстени ръце и се записал доброволец. Изкарал всички сражения — от първото до последното. Три пъти бил раняван и четири пъти награждаван с различни ордени. И още там, в окрайнините на Севастопол, лично адмирал Корнилов го повишил в първи офицерски чин. И това определило съдбата му. След войната и неколкomesечното престояване в плен командването го изпратило да следва Артилерийската кадетска школа в Рязан и веднага след приключването на изпитите получил назначение като капитан от планинската артилерия в Ставропол, на северните предпланини на Кавказ. Ето това било всичко.

— Ама как така „всичко“! — ласкаво го сгълча Бяно. — Петнайсет години в петнайсет думи — това къде го има!

— Тогаз задавай ми въпроси, тате. Белки думите от петнайсет станат на сто и петдесет...

Старият човек не го заразитва веднага, очевидно най-напред събираше мислите си. И отнякъде долетя едно равномерно „кап... кап... кап...“ — повторно спряната вода се оцеждаше в коритото на барата.

— Защо не писа през всичките тези години, сине?

— За да не донеса злощастие на родния дом и на вас, най-скъпите на сърцето ми — отговори веднага Иван. И тъй като беше здрачно в долапа, не забеляза как лицето на Бяно Абаджи за миг се сгърчи при думите „родния дом“. — Ако пишех, даже хабер по човек ако пратех, можеше да се случи турците да научат. А мен ми беше съвсем ясно какво щеше да сполети всички ви, ако гаджалите разберат, че вашият син и брат е капитан от руската армия.

— И как се озова в четата на кръщелника Панайот?

— Научих за нея от друг един българин — офицер на руска служба, тате. Полковник Иван Кишелски. И той е тъдявашен, из Котел. [1] Той ми извести, че битката за милата ни свобода започва. И сварих да пристигна във Влашко точно навреме, за да се включа в четата на бате... извинявам се, на войводата Панайот.

— Знаят ли в дружината за твоето житие-битие?

— Само Панайот, подвойводата и байрактарят. Иначе съм само „сливналията Иван“ и... толкоз. Дори в списъка на четата ме няма.

— Все по същите причини?

— Все по същите причини. Или ти се виждат малки, тате?

— Сгрыва ми сърцето, че така се грижиш за нас, Иване. Пък иначе... Какво да кажа? Иначе едно гайле повече или по-малко, все тая. — Кратко замълчаване. — Е, започва ли „битката за милата ни свобода“?

— Войводата вярва, че започва. Дори закон за народното въстание приехме. Но мен ми се струва, че рано е да се надеем на свобода.

— Благодаря ти, сине.

— Не разбирам за какво ми благодариш. След това мое дълго и предълго мълчание аз мислех, че съм заслужил само укори...

— За друго ми беше мисълта. За последните ти думи. Зер нещо такова казах и аз на Панайот, пък... Е, друго е да знае човек, че не е сам в оценката си. — Ново замълчаване. — Какво ще правиш, когато завърши походът ви?

— Ще се върна в Кавказ, тате. И ако началството не ми е много сърдито, ще поема отново службата си. Впрочем много се надявам, че полковник Кишелски и сега ще ми подаде ръка.

— И пак ли ще потънеш в мълчание?

Виновно отместване на погледа.

— Пак. Повярвай ми, тате, така е по-добре, по-разумно.

— И ще ме държиш в предишната черна неизвестност?

— Нека да се уговорим така: нямаш ли вест от мене, значи съм жив; получиш ли вест, тя ще бъде не от мен, а от Кишелски или друг от моите приятели-българи. Нали разбираш какво искам да кажа?

— При скитането ти по света да се е кръстосал пътят ти с пътя на нашия Найденов?

— Не го видях, но във Влашко научих, че е жив и здрав. И на голяма почит сред нашите революционери е — и заради честния му характер, и за непримиримостта му към робията, и за знанията, дето е получил в Легията.

— Прегърни го от всички нас, ако се случи да го видиш. И му кажи, че мястото му в сърцата ни си е непокътнато. — Иван кимна. — И друго му кажи, нищо, че то ще го огорчи. От Златина все още няма хабер.

— Коя е Златина, тате?

— Остави, нека не ровим в чуждите горести. А ти, Иване? Ти женен ли си?

— Знаеш ли как отговарям на този въпрос? — усмихна се Иван. — Че съм венчан за България и... завинаги. Независимо че служа под друго знаме и през планини и морета от родината.

Старецът помисли върху думите му.

— Прав си и не си прав — каза. — Онези, които любят с цялото си сърце България, не трябва да са непременно отшелници. Да се раждат, отглеждат и възпитават деца също е служене на България, сине. — Той почака за отговор, но Иван замълча, само се размърда притеснено. — Какво? Да не си решил да...?

— Погледни през джамчето, навънка е вече нощ, тате. О, как бързо текат часовете, когато...

— Наистина ли си решил да слезеш в Сливен, Иване?

— Горещо почти гладуваме — сви силните си рамене Иван. — Мога ли да оставя другарите и утре да изкарат без зальък хляб?

— Грешно ме разбра, сине. Не можеше ли друг да слезе в града или верен човек да изнесе храната? Помисляш ли си какво ще да стане, ако турчин или продажен християнин те познае?

Преди да отговори, Иван се почука многозначително по джоба на потурите. Къде бе виждал Бяно човек да прави същия жест? Порови се в по-скритите гънки на паметта си. И си спомни — нещо подобно имаше обичай да прави и Ивановият баща, Мавроди Коджакара.

— За такава среща съм готов — каза Иван. — Не пожелавам на нито една черна душа да ме познае... Не ме разбирай грешно, тате. Не съм нито бабаит, нито лекомислен. Но... но аз просто не мога да не сляза в Сливен, тате. Как да съм тук, на един хвърлей място, и да не видя и прегърна Боян и Руска, които толкоз години не са излизали нито за ден от мисълта ми? Мога ли и да не целуна десницата на даскал Добри, учителя ми? Ами че нали аз нему дължа, речи го, толкова колкото и на тебе, за да стана туй, което съм.

Бяно не намери дума да възрази: има закони на човештината, които затъмняват обикновените закони на разума.

— Ще те видя ли пак, Иване? — попита само.

— Иска ли питане, тате? Ти не лягай тази нощ — което и време да е, аз ще ти се обадя, когато се прибирам нагоре.

Старият човек едва-едва се усмихна — стори му се някак нелепа мисълта, че след ден на вълнения като днешния той изобщо би могъл да заспи.

[1] Иван Попкиров Кишелски (1820–1881) от Котел, първи български генерал (на руска служба). Следвал в Киевския университет, участвувал в Кримската война като доброволец, където се отличил с храбростта си и бил отличен с офицерско звание. Служил на различни места в Русия, като достигнал чин генерал. Винаги следял и съдействувал на българската революционна борба, помагал при образуването на четите. Автор на първото българско военное съчинение — „Ръководство за успешен бой с турците“ (Букурещ 1876). По време на Освободителната война съдействувал за формирането на Българското опълчение и бил на разположение на Временното руско управление в България. След Освобождението бил губернатор във Видин и Варна. ↑

12.

Боже мой, какъв кошмар!...

Да получиш толкова удари в един само ден, да присъствуваш, когато всичко, което те е окриляло напоследък, се сгромолясва пред очите ти — трябва наистина да си един Панайот Хитов, за да не полудееш!

Започна се със завръщането на Дядо Желю и неговата малка четица. Зарадваха им се, пък подвойводата, навъсен като ноемврийски облак под Карандила, с равен и студен като градешки камък глас доложи: дружината на Филип Тотю не съществувала, нека не я чакат повече, разгромена била тя при село Върбовка.

— Разгромена? — слиса се Панайот Хитов. — Та нали за да е разгромена, първо е трябвало да бъде открита?

Дядо Желю вдигна рамене — никой не разбра каква мисъл скри зад това движение. А вместо него се обади писарят Иван Кършовски:

— Войводи има много, ала не всички са Панайот Хитовци...

Друг път тези думи навярно щяха да поласкаят войводата, но сега изобщо не стигнаха до сърцето му — грижата и объркването ги удавиха.

— Разкажете щото сте научили — нареди късо.

Разказаха — нему и на останалите. Лошо и добро, нищо не пропуснаха: и за юнашкото държане на бойците казаха, и за доброто управляване на боя, и за големите загуби, и за потреса, който е обхванал турците след тази битка.

— А Филип Тотю? — попита нетърпеливо войводата. — Четата?

— Филип Тотю се измъкнал цял и невредим. И с него — онова, което е останало от четата. — Дядо Желю заби поглед в земята. — Лошото е, че не е останало много. Казват: една дузина. Ама ако са и половината, пак трябва да речем едно „Берекет версин“^[1].

— О, господи! — изпъшка Панайот Хитов. После без усилие възвърна обичайната си коравина. — Станалото — станало, туй ще река аз. Тотю е направил, щото е можал. Ние пък да правим онова, което си е наш пай от работата.

И тайничко в себе си се надяваше, че с това просто е прехвърлил черната страница. Но не е било писано да се сбъдне неизказаното му пожелание. Тъкмо се бяха разположили да изядат скромния си обед, когато при тях дойдоха четирима — котленецът Цонко войвода и още три момчета от неговите. Даже и да не гледаха така посрамено и гузно, видът им пак достатъчно красноречиво подсказваше какво имаха да кажат: бяха одърпани, почти парцаливи, кой без калпак, кой без гулия, кой с повредена пушка, а всичките неумити, брадясали, изпосталели, с щръкнали от глад кости по лицата.

— Войводо — едва доловимо изрече Цонко, когато се изправиха посред смълчания кръг на дружината, — само това ти вода от хората, които ми повери...

— Що думаш... — обади се с нотка на ужас някой от околните. А друг добави:

— От дванайсетмина само четворица?!...!

— Така е, братя. — Гласът на Цонко се давеше в сълзи. — Удариха ни с голяма сила и ни попиляха.

— А останалите момчета? — попита трети глас от дружината.

— Нямам вест за тях. — Злополучният новопроизведен войвода се прекръсти. — Но тъй както ни преследваха, не ми се вярва някой...

Не довърши. Но всички разбраха неизреченото.

— Разкажи всичко поред! — за пръв път проговори Панайот Хитов. В тази изминала минута гърлото му сякаш бе станало челичено.

Нямаше много за разказване. Преди четири дни Садък паша Чайковски с целия си алай...

— Кой? Кой? — смаяно го прекъсна войводата.

— Садък паша, войводо. Видях го с очите си и даже стъклото на едното му око видях. С него беше целият му казак-алай — повечето на коне, ала имаше и пешаци. А проводник им беше хаджи Юсмен ага, мухтаринът на село Тича. Също и него го познах — не му е първица да преследва горски юнаци. И не за пари, нито по дълг го прави — от пуста гаджалска кръвожадност.

— Садък паша... — прошепна на себе си Дядо Желю, но мнозина го чува. — Туй пък не бях го очаквал...

Цонко и момчетата му също не са го били очаквали. И затова почти безгрижно си денували в местността Кашанери или още Конското почивало. Именно там ги ударили казаците на потурнака

Садък. Завързала се престрелка, но кой може да удържи един срещу петдесет?

— Филип Тотю е удържал във Върбовка — многозначително подметна писарят Кършовски, но Цонко се престори, че не го е чул.

Рекли да се оттеглят накъде Разбойна, но казаците ги преследвали на коне, та оттеглянето скоро се превърнало в най-обикновено бягство. И ето на — подвойводата се измъкнал само с тези четворица, за другите нищо не знаел. Ама тъй както вървели работите на Разбойна...

(Той за щастие се мамеше. На следния ден, измъчени много повече от него и четиримата, дойдоха и останалите момчета от четата му. Нито един, слава богу, не беше даже ранен от куршум или сабя, ала халът им беше такъв, че да ги ожалиш и без рани.)

Панайот Хитов се премести няколко пъти от крак на крак, а синорът, който разделяше веждите му, ставаше все по-дълбок и по-дълбок.

— Нахранете ги и им дайте това-онова да сменят парцалите по себе си — каза най-сетне. — А тебе Цонко, те понижавам в обикновен войник. И знай, че ще те наблюдавам всеки ден и всеки час. Защото както се показва недостоеен за подвойвода, вече не съм сигурен дали имаш пригодност изобщо да си в реда като всички други...^[2]

Разпръснаха се на малки групички под сянката на дърветата, дадоха по комат хляб и друга сухоежбина на новодошлите, подметнаха им някоя и друга незлоблива забележка по повод на вълчата стръв, с която се нахвърлиха на храната. И всичко тръгна в познатия си ред. Единственото изключение беше войводата. Този ден той до хляба изобщо не се докосна, затова пък пиеше вода с жаждата на трескав; стоеше настрана, далеч от другите и с властен жест отпращаше всеки, който се опитваше да го приближи. И само знаменосецът Васил Левски се досещаше какво става в душата му — Панайот Хитов продължаваше разговора си със своя кръстник... И трябва да е бил честен той в този задочен разговор с Бяно Абаджи, понеже привечер, когато даде знак, че повежда дружината нагоре, към връх Българка, лицето му издаваше, че е успял да надмогне измамните си представи и да вземе ново, този път вярно решение.

Трябваше обаче да се случи още нещо — и то беше последният удар в този превратен ден, — за да научат хората му за това негово

решение. То стана по тъмно, когато бяха на един изстрел място от върха. Дотичаха назад челните разузнавачи, които вървяха на около петстотин крачки пред главната група — по онова време на тях им викаха „авангардата“ — и доложиха: под самия връх имало хора, лежали около нарочно позатъмнени огньове и не приказвали, а шепнели. Турците обикновено не залагаха пусии на такива голи места, но войводата все пак се разпореде като за бой: прегледаха оръжията и насипаха сух барут до чакмаците и се разделиха на три, като началници на отделните десетици станаха съответно войводата, подвойводата Дядо Желю и сливналията Иван, и така от три посоки безшумно запълзяха към непознатите около огъня. Оказа се обаче, че в този случай предпазливостта им е била излишна — на Българка се бяха разположили Анастас хаджи Добрев и четица юначни момци от Сливен, всичките с добро въоръжение и в сърцата с готовност за битки и подвизи, които чакаха именно тях.

Разпрегръщаха се и се поздравяваха. А сетне насядаха около огъня и шегите и закачките отстъпиха място на по-сериозен разговор.

— Колцина сте, юнаци? — запита Панайот Хитов.

— С мене дванайсет, войводо — отговори за всичките Гарибалди. — Но сме минали през талим и стрелба по нишан, та можеш да ни броиш и двойно — дума ти давам, че ще го докажем и в битките.

Благодарение на мрачината никой не забеляза кривата и чепата усмивка, която за миг се мярна под мустаците-къдели на войводата — всъщност Сливен, най-бунтовният от градовете, му бе проводил само десетата част от онова, което бе предвиждал кръстникът Бяно Абаджи.

— Добре, добре, ще ви броя двойно — кисело се съгласи Панайот. — И за какво сте излезли?

— Как за какво? — не на шега възкликна учителят. — Нали ти си ни пратил хабер, войводо, че тук, на Българка, ще побием знамето на бунта? И си ни призовал да застанем под повеленията ти?

Беше вярно. Докато още вярваше, че е ударил часът на съдбовното „кой кого“, войводата бе наредил на Иван при слизането си в Сливен да разгласи чрез брат си Боян или друг верен човек, че въстаническата дружина трябва вече да се яви в Стара планина.

— Да, да, така е — безизразно потвърди Панайот Хитов. — Глупаво беше, че те попитах. Ама то днес е един такъв ден...

За малко се умълчаха. Нещо витаеше във въздуха над Българка, което всички усещаха, но все още никой не можеше да определи.

И точно тогава Войводата съобщи решението си:

— Сгреших, Анастасе — произнесе тихо, но отчетливо. — Сгреших. Въстание няма да има. — И се поправи: — *Все още* няма да има.

— Ама... ама как така, войводо? — изрече слисано някой. Беше от неговите, не от новодошлите. — Нали ние?... Закона?

— Законът си е закон — загърчи се Панайот Хитов, — ала и разумът си е разум. И разумът ми казва наспроти закона: въстание няма да има!

— И правилно! — притече му се на помощ знаменосецът Левски. — До вчера нещата изглеждаха по един начин, днес обаче — по друг. Ето, четата на Филип Тотю е разгромена, Цонкови едва са се отървали от клането... Законът е повеля за разумна преценка и разумно действие, не за сляпо подчинение и лекомислен бабаитлък, тъй мисля аз.

Отново се умълчаха — този път за много по-дълго.

— И тогава... какво, войводо? — попита най-сетне хаджи Добрев. Гласът на гиганта сега звучеше така, сякаш изведнъж бе хванал ръжда.

— Трябва да се опазим за часа, за *истинския* час, братя. А това ще рече, че вие, Анастасе, сега, веднага, още тази нощ трябва да се върнете в Сливен. Никой не бива да ви види, никой не бива да разбере, дето изобщо сте излизали. Ясно ли е?

Вместо потвърждение един от сливналиите попита:

— А вие? Вие що ще правите?

— Ще се изтеглим във Влашко. Или в Сърбия. Туй ще го решим допълнително. Ще рече — също и за нас се отнася туй, за опазването.

Говориха може би още около час и накрая войводата се наложи — беше някъде около полунощ, когато Анастас хаджи Добрев поведе хората си надолу, към Сливен^[3]. Изпратиха ги, а после отново насядаха около огъня. Един мълчалив въпрос тегнеше между тях и войводата го разбра добре.

— Не излъгах оде, братя — рече той мъчително. — Нека имаме храброст и да си го кажем откровено, по мъжки: ние сторихме

грешка — бедният наш изстрадал народ не е готов за делата, които ние се канехме да поискаме от него.

— И наистина ли ще... — започна Христо Дряновски, но не можа да довърши, не му стигнаха силите.

— Наистина. Да вдигнем въстание — не можем. А да хайдутуваме както допреди пет години — не желая. Туй го надраснахме вече, на друго, по-високо и по-славно дело сега сме посветили живота си. И анджък живота си трябва да опазим за времето, когато народът ще е готов да ни последва. — Никой не зададе друг въпрос. — Желю!

— Ето ме, войводо.

— Кажи ми искрено и без докарване. Готов ли си да подбереш петнайсетина момчета и да останете тука за заблуда на чалмалиите, дорде аз изведа останалите в безопасност?

— Няма да ни е първица, Панайоте — задоволи се да отговори Дядо Желю и тези думи бяха достатъчни за войводата.

— Сетне си ги избири, но на всекиго попитай за желанието му. Че вам, които ще останете тука, ачик се пада по-тежкият пай. Зер на — навълчили са се вече и поляците-славяни на Садък паша... Пък имам хабер и от сливналии — молят да не ги оставяме без закрила...

— Ще го сторя, войводо — по същия простицък начин каза другият.

— Тогаз да помислим за останалото — рече войводата, като оправи мустаците си. — Ще рече — кой друм да хванем и накъде да ударим.

Пръв се обади Вълко Янчев; не беше стар на години, но толкова лета бе изкарал като хайдутин, че бе заслужил — подобно на Желю — да го зоват Дядо.

— Ако слушаш мене, войводо, да тръгнем по билото докъде Трявна и Дряново, а оттам да ударим на север към Свищов. На това място Дунав е най-близко до Балкана — ако се опънем на едно здраво мъжко ходене, за три, даже за две нощи можем да излезем на реката.

Приблизително всички заговориха в един глас — предлагаха, отхвърляха, спореха. Но като че най-много гласове се чува в подкрепа на Дядо-Вълковото предложение. А Иван Кършовски, писарят, добави и нещо, което също си заслужаваше да се има „едно наум“:

— Там преди три недели е минал и Филип Тотю с дружината си. И е бил разбит. Кой ще повярва, че на друга дружина ще ѝ стиска да хване същия път?

Помълча и ги послуша войводата, пък кимна към другия Иван, сливналията:

— Не те чух, *ти* какво ще предложиш, Иване.

Запитаният замислено се почеса по гъстата и черна четинеста брада, позабави се, после изрече бавно, сякаш претегляше всяка своя дума:

— Когато се вземе решение, войводо, най-напред трябва да се знае целта. А целта — *цялата* цел — ние не я чухме. Ако тя е само да се измъкнем живи и здрави, тогаз най-добре е да се вслушаме в съвета на Дядо Вълко и писаря.

— Че каква друга цел може да има? — попита с искрено недоумение Бойко Нешов.

— Ами например да изпълним докрай първоначалната си задача, която нашият върховен началник господин Раковски ни е поставил още отвъд Дунава — да проверим изтънко готовността на брата българин за решително сражение. Сега засега ние комай за нещо повече извън тукашния Балкан не можем с чисто сърце да дадем отговор.

— Ей така харесвам да се разсъждава! — възкликна Левски. — Да се огледва всичко и отвсякъде, а не да се приказва урбулешката!

— Поставим ли си такава цел, тогаз планът на Дядо Вълко не е добър — продължи Иван; нещо в гласа му издаваше, че оценката на байрактаря го е поласкала. — Тогаз трябва да сторим по-мъчното... въпреки по-голямата опасност...

— И какво е това по-мъчното? — попита нацупено Дядо Вълко.

— Да извървим от край до край цялата Стара планина чак до Сръбско. И да търсим българите от двете ѝ страни не само за да ни хранят, но и да изпитаме готовността им.

Щяха отново всички да заговорят едновременно, но този път войводата не им позволи, пресече ги властно вдигане на ръката.

— Така и ще направим! — отсече той по начин, който не позволяваше повече препирни. — Така и даже още повече. Където по пътя има възможност да извършим нещо в помощ на брата българин — ще го сторим. Я изедник някой да накажем, я за безчинство отплата да поискаме, я робиня-наложница да отървем... Така всекиму ще вдъхнем

упование, че не е оставен само на закрилата на господа-бога. И за начало ще започнем с тоя мухтарин...

— Хаджи Юсмен ага — подсказа Цонко Петров.

— Хаджи Юсмен ага от Тича. Нека да си плати за старанието.

— Него го остави на мене, войводо — рече Дядо Желю. — Още като ти обещах да остана, първата ми мисъл беше анджък за него.

— Тъй да бъде — съгласи се Панайот. После кимна на байрактаря си: — Погрижи се да поставиш стражи и да спим. Утре може да стане така, че да се нуждаем пак от всичките си сили.

* * *

Както го решиха, така и направиха. Още няколко дни се задържаха по тези места, колкото да набавят повечко храна за път. След това — то беше на 21 юни — се разделиха: Дядо Желю със седемнадесет подбрани доброволци остана в Сливенския балкан, а главният войвода с другите двадесет и трима души пое на запад. Много премеждия имаха, не една пусия избягнаха и не с една потеря се удариха, но загубиха само един човек, и то от болест — Иван Капетан. А след 54 дни вече бяха в Сърбия. И даже по-много на брой, отколкото тръгнаха: точно на Илинден срещнаха на Юмрукчал^[4] Филип Тотю с четири момчета — толкова бяха останали от дружината му — и ги взеха със себе си към Сърбия.

Успяха и в другото: отново гръмна по цяло Българско, че горски юнаци са развели бунтовен байрак в Стара планина. А Панайот Хитов — той вече прекрачи в легендата!

[1] „Слава богу“ (тур.). ↑

[2] В интерес на романа тук е направена малка промяна в хронологията. За поражението на Цонко и момчетата му дружината е научила още на 31 май от някакъв кираджия. Цонко с малка част от хората си се е присъединил към основната група на 4 юни. Един ден по-късно са се добрали до нея и останалите и именно тогава (5 юни) „... Цонка воевода — както е записал Иван Кършовски в дневника на четата, — като недостоеен за този чин и служба го свалихме от чина му «воевода» и го поставихме в реда като всички други.“. ↑

[3] Случаят — автентичен. В дневника на четата той е описан така: „През нощта излязохме на Българка и срещнахме 12 души момци, излезли от Сливен, с оръжие, но ги върнахме, като им поръчахме да кажат и на другите всеки да си стои на мястото и да чака, докато им се обадиме.“ А д-р Табаков (История на... т. II, стр. 247) уточнява за участието на хаджи Добрев: „... през пролетта на 1867 год. (в книгата погрешно отпечатано 1866 — б.а.) Анастас х. Добрев с неколцина свои другари излязъл на планината Българка в Сливенския балкан и се срещнал с войводата Панайот Хитов...“. ↑

[4] Юмрукчал — днес връх Ботев. ↑

13.

Дядо Желю не само изпълни обещанието си и уреди сметката на дружината с хаджи Юсмен ага, но и го стори с такива салтанати, че издаде, дето е учил занаята при Димитър Калъчлията — от всички големи войводи на последните две десетилетия именно Калъчлията беше човекът, който от всяко свое действие правеше и малко театро. А театро в Тича стана така. Дядо Желю не се задоволи примерно да причака нейде агата и с един куршум на вярната си адам-бой пушка да му пръсне чутурата, а го нападна по втори петли в дома му, извърза него, жените и слугите му и после ги остави да чакат. А трябваше те да почакат, понеже до разсъмване четата излови също така сейменина на селото и няколко по-известни бабаити — останалите мъже-турци или се изпокриха, или предпочетоха да изразят привидно покорство.

Също по-нататък Дядо Желю не прояви никакво бързане. Изчака юлското слънце хубавичко да се издигне и чрез телялина събра цялото село на мегдана пред конака — изловените и навързаните не дойдоха, а ги доведоха. Най-накрая докараха и мухтарина; в последния момент на Гунчо бе скимнало, та бе затъпкал устата му с една кесия грошове — нека да се наяде накрая с наградите, които бе получавал за мръсните си дела.

На мегдана войводата го разпита пред всички от името на Панайот Хитов, от името на Панайот Хитов му припомни всичките му кеседжийства и накрая все от негово име го осъди на обесване. Но и тук не прояви бързане и припряност: първо позволи на хаджи Юсмен ага да се прости със семейството си, после му докара ходжата, за да му почете от Корана, и едва тогава го обеси на крушата-дивачка, която растеше баш пред конака. И само един-единствен път показва нетърпение; то беше, когато мухтаринът падна на колене захленчи и удари на молби за пощада, та му запуши устата с два яки шамара. Изчака да се увери, че онзи на въжето се е представил пред Пророка на небето, и едва тогава свирна на момчетата си да се изтеглят.

Излишно е да се казва, че разказът за тази казън (често богато разкрасен, съвсем по-ориенталски) не за дни, а просто за часове обходи санджака, че и целия Одрински вилает. Кадъните отново

захванаха да плашат децата и внуците с името на Панайот Хитюв войвода, мъжете от целия Балкански край се вдигнаха на потери, проводиха им на помощ и редовен аскер от Сливен, Карнобат и Ямбол. Но Дядо Желю не напусто бе учил при големи и славни войводи: докато потерите още завардваха пътеки и извори, той с четата си се озова чак при Алобас^[1] в равнината, наказва със здрав пердах двама кабзамали-одринлии, които уж събираха юшура, а на дело обираха всичко ожънато и овършано, сетне ги върза гръб до гръб на един скапан от струпеи катър и ги натири към юг, а зърното върна на селяните — българи и турци. Веднага потерите се юрнаха презглава към Алобас, но той пък им се изплези от Дилджилери^[2], на един хвърлей място от град Каваклий^[3], където запали купните на прочутия кождер Сунай ходжа. И всичко това все от името на Панайот войвода.

Разиграва Дядо Желю по този начин властта от билото на Стара планина на север до Родопите на юг и от Карнобат на изток до Хаинето на запад. И се чудеха агаларите: крила ли са поникнали на пустия му Панайот и неговите момчета?... А когато по-късно през лятото дойдоха депеши от Филибе и София, вече окончателно се объркаха — знаеха, сигурни бяха, че войводата и проклетите му комити шетат някъде в триъгълника между Калояново, Бургуджий и Мокрен^[4], пък в същото време им известяваха, че се е ударил с някаква потеря над Карлово, а само два дена по-късно — че хората му са ранили един софийски бьолюкбашия в битка на Петрохан... Коя здрава глава няма да се шашардиса от подобни известия?

Изобщо действията на Дядо-Желювата чета през паметното лято на 1867 година щяха може би да останат записани със златни букви в летописа на хайдутството и комитаджийството, ако накрая не бе дошла една печална случка, която хвърли сянка върху всичко останало.

Това стана в ранната есен, когато гроздоберът вече почти навсякъде беше завършил. Дружината се бе разположила на стан на Стидово^[5], когато Гани Шумналията ни в клин, ни в ръкав изтърси:

— Е, какво? Димитровден наближава, наскоро ще помислим за зимуване. А как ще се явим във Влашко? Така, с по няколко глави чесън в джобовете ли?

Имаше открито предизвикателство в тези думи. Даже повече в тона, с който бяха изречени, отколкото в самите думи. Ако притежаваше здравите нерви на онези, които го бяха въвели в „лявото

хоро“, войводата сигурно или щеше да отмине подмятането, или да го смачка с едно кратко слово. Но Дядо Желю нямаше тези качества, та се поддаде на лютия си нрав и отговори на предизвикателството с предизвикателство:

— Що искаш да кажеш, Гане?

— Туй, което казвам, Дядо Желю...

— Войводо — поправи го другият.

— Добре де, нека да е войводо. Думата не променя другото, главното. Че нас ни чака зимуване във Влашко. А всички знаем какъв пашалък се кара във Влашко, когато за да хванеш гологана в джоба си, трябва половин сахат време да го гониш.

Гневът продължаваше да се надига към слепоочията на Дядо Желю, но той успя още малко да го обуздае:

— И сигур си готов да дадеш акъл как да не гоним гологана, а да вадим с шепи алтъни от същия този джоб?

— Той е същият акъл, по който са вървели горските юнаци открай време. — Гани Шумналията смигна дяволито към момчетата и завъртя многозначително шепата. — Слава ние насъбрахме достатъчно, Дядо...

— Войводо — повторно и този път по-строго го поправи Дядо Желю, но сега Гани не благоволи да се съобрази с напомнянето му и продължи:

— Има по тия места богати чалмалии, Дядо Желю. Едно кръвопускане на кесиите ще им се отрази добре на здравето. А нам ще осигури да не нагъваме праз и армея зимъс.

— Тъй ли? Кажи един такъв тъдявашен богаташ за кръвопускане, а?

— Ами, да рачем, хаджи Осман, мухтарина на Медвен.

— Ти чуваш ли се какви ги приказваш? — сгълча го Тодор Харбоолу. — Не си ли се запитвал защо медвенци думат на мухтарина си Дядо Осман? А да си слушал, че веднъж в неделята същият този Дядо Осман яхва магарето и повежда медвенки на пазар в Котел и тогаз нито един гаджалин не смейва с пръст да ги закачи? Ама че акъл! На Дядо Осман от Медвен за парите се полакомил нашият!...

— Бре, бре, бре — изкиска се Гани Шумналията, — аз пък да не знам, че съм се хванал на „лявото“ със светци... Турчин ли е Дядо Осман, Харбоолу? Турчин е. Е, другото се разбира от само себе си.

— Тъй, разбира се от само себе си — вече с нескрита заплаха повтори Дядо Желю. — А ти, Гане, да си давал пролетес в Букурещ някаква клетва лично пред господин Раковски? Да си обещавал пред ножа и Евангелието, че занапред ще бъдеш революционер, а не хайдук?

— Думите са много — нагло отговори Шумналията, — ала търбухът ми е един. И него никакви думи, пък били те и от устата на Раковски, няма да го напълнят, когато...

Гани не успя да завърши — с мигновено движение войводата измъкна пищов и куршумът му се заби точно между веждите на недоволника.

— Някой друг да е на ума на Шумналията? — запита студено.

Не, никой друг не предложи да се престъпи клетвата. Ала също така и никой не се възрадва на смъртта на своеволника — тъй или иначе за цяло лято юнашко шетане никой не бе получил нито рана, нито драскотина от турски куршум, пък сега един бе паднал от българска ръка...

Същия ден заровиха Гани Шумналията там наблизко, на северния склон на Стидовската планина. А на следния двама сливналии от дружината — бяха Гунчо и Тодор Харбоолу, неразделните другари се явиха при Дядо Желю и с уважение, но и с твърдост го помолиха да ги освободи от клетвата им и да ги пусне да си ходят.

— Ще ми кажете ли *откровено* защо е туй ваше решение? — премери ги с поглед от глава до пети Дядо Желю.

— Излишно е да натъртваш думата „откровено“, войводо — отговори за двамата Гунчо. — Нямали сме и мисъл да те лъжем.

— Макар че не е чак толкоз мъчно — добави Харбоолу. — Човек винаги може я болен да се е усетил, я за родна майчица да му е домъчняло, нали?

— Добре, нито сте болни, нито за майките ви е домъчняло. Тогава?

Гунчо издържа погледа му, само острите му уши се изчервиха.

— Объркани сме от това, вчерашното, войводо. Гани не беше прав, туй всички го знаем — излезли сме ние за свобода, а не... Но и другото също ни се видя... Не са толкоз много народните войници в Балкана, войводо, че за всяка грешка да се забива куршум в мозъка.

— Разбирам. — Дядо Желю замислено търкаше с показалец челото си. — Разбирам ви добре. Разколебани сте. И сте прави да искате да ви отпусна от дружината — разколебаният войник не е здрав войник.

— Значи ли туй, че ще ни отпуснеш да си вървим, войводо? — осведоми се Тодор Харбоолу.

— Да, значи. И даже клетва за мълчание няма да ви поискам — през тези месеци ви опознах достатъчно. При това... Да, при това също и останалата дружина след две-три седмици ще се разпилее. Но преди да се разделим, искам да ви кажа и да ви попитам нещо.

— Слушаме те, войвода.

— Когато овчарят забележи чумава овца в стадото си, той начаса ѝ тегли ножа. Ако ще и да му е най-свидната. Защото остави ли я, след седмица ще пламне цялото стадо. Ама ще кажете — овцата е овца, а с човека може да се поговори, да му се отворят очите за грешките, да се вкара в правия път. Не е така, момчета. Войската, независимо дали са пет хиляди души, или само пет, е нещо много тънко, много мъчно. Точно защото са хора, а не овце. И в това тънко и мъчно нещо азбуката започва и свършва с реда и подчинението. Няма ли ред и подчинение, пиши го, че няма и войска. Затова чумата на неподчинението трябва да се изрязва даже още по-бързо, отколкото в стадото. Особено ако тази чума заплашва да превърне войската в тълпа обикновени разбойници. — След дългото си слово Дядо Желю ги изгледа поред. — Убедих ли ви?

— Убедително говореше, но мен не ме убеди — каза Гунчо. — Невямам причината е, че още виждам пред очите си пръснатата глава на Шумналията. При туй Гани беше истински юнак, пръв в битките.

— Аз пък ще река друго, войводо — обади се на свой ред Харбоолу. — Гани Шумналията имаше грях, ама туй не беше грях като чума в стадото. И затова те моля да ме освободиш от клетвата ми.

— Освободих ви вече — кимна Дядо Желю. — И пожелавам само едно. Да поживеем десет години и да се срещнем отново. Вие навярно вече ще сте прочути войводи, ще имате под заповедите си много народ. Е, тогаз искам да ви попитам как аджеба ще постъпите, ако хората ви поискат от войска да се превърнете в пладнешки разбойници.

Двамата не казаха нищо и за малко помежду им се възцари тишина.

— Щеше и да ни попиташ нещо, войводо — напомни Гунчо.

— Дали като се отделите, имате къде да отидете. Чувствувам се отговорен за вас, момчета, дори и когато се отделите от дружината. Отговорен и загрижен. Не искам българската народна войска да загуби двоица като вас...

— Аз имам сигурни хора тук наблизо, в Градец — каза Харбоолу.
— Отдавна съм се уговорил с тях да ме приютят за зимата.

— А аз ще се върна в Сливен.

— В Сливен? — вдигна вежди Дядо Желю. — Там трябва вече да са насапунилисали въжето за врата ти... Или мислиш, че в конака не са научили дето сте били в дружината ми?

— Няма да се прибера вкъщи — засмя се хитро Гунчо. — Домът на тате отколе е под окото на турските шпиони. Заради брата, нали знаеш. — Брат му, Стефан Хитрия, беше избягал лани във Влашко и сега често му се чуваше името като на един от най-непримиримите хъшове. — Но у братя Минови има приготвена тайна стаичка за мене. Че дори и вярно момче, което да ми отслужва.

— Добре тогаз, можете да си вървите. — Войводата се поколеба, но се въздържа, не ги прегърна. — Пък нали знаете: планина с планина не се среща, но човек с човека...

Разделиха се. И никога повече не се срещнаха.^[6]

[1] Алобас — днес с. Червенаково, Сливенски окръг. ↑

[2] Дилджилери — днес с. Полски градец, в най-южния край на Сливенски окръг. ↑

[3] Каваклий — днес гр. Тополовград. ↑

[4] Мокрен — турското Кьопеклий, от 1951 г., преименувано на с. Аврамов, Сливенско. ↑

[5] Известно хайдушко сбирище в едноименната планина южно от с. Градец. ↑

[6] Описаният случай — автентичен. Ето как е разказан той в Записките на Никола Ив. Кючуков, Сливен, 1900, стр. 11: „През есента дядо Желю се готвеше да замине за Румания, но следствие някакви недоразумения убива сам одного от другарите си, един много добър и храбър момък, който се казваше Ганю Шумналията. Това стана

причина щото Гунчо да се отдели от четата на дяда Желя, като остана и той в Балкана. В началото на зимата Стоян Бухалийски довежда Гунча в Сливен. Настаниха го в една отделна стая от къщата на братя Щилиан и Никола Минови. Аз бях задължен да му отслужвам.“ В същото време искаме да изтъкнем, че името на Галин или Ганю Шумналията не фигурира в иначе точните списъци на Иван Кършовски. Евентуално се касае за човек, който се е присъединил към четата след отделянето на Дядо Желю от основната дружина. ↑

14.

Същата есен над поробената българска земя премина една вест, която попари духовете на родолюбците.

На 9 октомври край Букурещ, в чифлика на братовчед си Никола Балкански, починал Георги Стойков Раковски. Издъхнал в ръцете, на сестра си Неша. И последните му думи били пак за България...

ТРЕТА ЧАСТ

КОГАТО СЕ ТРЕСЕ БАЛКАНЪТ

*Войвода Хаджи Димитър
напред върви, гръмко вика:
— Дързост, братя, не бойте се.
Напред вървете, гърмете!*

Народна
песен

*Свободата не ще екзарх —
иска Караджата!*

Любен
Каравелов

*Нашата цел ще бъде не да превземем
Цариград, но да покажем на братята си българи
как се умира за Отечеството.*

Хаджи Димитър

*Те измряха, но тяхната смърт беше громен
удар за Турция, громен и за нашето отечество,
на първата извести падането, на второто —
Възраждането.*

Христо Ботев

Тази година пролетта закъсня — когато дойде от юг и изтика преспите нагоре към Карандила, беше вече към средата на април. Дойде тя, но сякаш бе загубила по пътя ведрината и бодростта, които друг път носеше — в Сливен наистина хвърлиха кожусите и ямурлуците, но както и лани, нямаше я обичайната радост при вида на възраждащия се живот, топлият повей размрази земята, но не и душите на хората. И никой не би могъл да отговори, турчин или българин, какво го плаши и потиска; то не беше ясна опасност — природно бедствие, божия заплаха или злоумисъл на човек, че да го наречеш с дума, — а смътна злокоба, тревожно предчувствие за нещо неопределено, което витае във въздуха, сгъстява се и приближава.

Чаршията изглеждаше посърнала. Не че занаятчиите бяха скръстили ръце и търговците — спуснали кепенците. Не, дюкяните и работилниците пак бяха отворени, ала нито работата спореше, нито алъш-веришът процъфтяваше — живот в тях имаше, но само креташе едва-едва, като през война. Агаларите в кафенетата шепнеха и без причина се озъртаха боязливо, кафетата не им се услаждаха. В конака пък винаги имаше напрегнатост и притеснение, несвойствена шетня — пък ако запиташ защо, никой не можеше да ти го обясни. Дори мюезините, които сега се провикваха от височината на минаретата някак по-вяло и попритупваха познатата подкана към правоверните за молитва, сигурно също не знаеха защо постъпват така. Не бяха в по-голямо въодушевление и българите, тяхното обаче сякаш беше по-обяснимо: столетията робство ги бяха научили, че когато неясната угроза се изясни, тя най-често се стоварва само върху техните глави. Майките отбягваха да оставят децата си да играят много-много на улиците, жените излизаха само при крайна нужда и гледаха да ситнят покрай дуварите, мъжете не знаеха какво да мислят и само загрижено клатеха глави, портите се залостваха още по видело. Дори селяните от Балкана, които слизаха да продадат едно-друго, също и те идваха невесели, а си отиваха объркани и окахърени — заразата на безпокойството се бе ширнала навред...

... Късно вечерта на Велики петък Анастас хаджи Добрев използва по-голямото раздвижване на богомолците и като „сбърка“ пътя към дома си, свърна по Големия мост към Клуцохор. За разлика от другите, той не носеше запалена свещ — напротив, с всички сили се стараеше да направи по-незабележим великанския си ръст и юнашките

си плещи. Когато минаваше през Хаджи Вълковата махала, една сянка се отдели от тъмното, стори крачка към него и още докато хаджи Добрев се чудеше как да постъпи, приветлив мъжки глас го поздрави:

— Добър вечер, господин учителю. — И навярно схванал затруднението на Гарибалди, добави по същия начин: — Не се учудвайте, господин учителю, аз съм поставен тук точно заради вас. Да ви посрещна, да ви отведа...

— Кой си ти? — попита най-сетне Анастас хаджи Добрев.

— Никола, господин учителю. Никола, на фурнаджията Иван Кючуков синът. Нали вие ме учихте в първите класове на...

— Кольо! Ти ли си бил бе? — Учителят се постара да приглуши възклицанието си. — Не съм те виждал две-три години и ти на — почти си ме изравнил на бой... — После запита предпазливо: — Как стана така, че точно ти да ме посрещаш, ти да ме заведеш, накъдето съм тръгнал?

— Сигур ми имат вяра. — Лек шум издаде, че другият е свил рамене. — И доколкото смея да се похваля, не грешат във вярата си, господин учителю. Аз сега, през юни, ще направя осемнайсет и не съм от кекавите. Пък когато бях още на десет, запознах се със самия Панайот Хитов...

— Ти се познаваш с Панайот Хитов!?! —

— Е, случи се. — Момъкът се засмя беззвучно. — Той дари на баща ми пари да си изплати борча към Али ефенди, та тогаз се случи... Ама хайде да ви водя, господин учителю. В дома на братя Минови ви чакат.

И наистина ги чакаха. След като прояви какви ли не хитрини, за да се осигури, че пътят е чист („Откъде ли е изпраксал дотолкова този занаят?“ — запита се учителят), синът на Иван Кючуков го въведе у Щилиян и Никола Минови. И подир малко Анастас хаджи Добрев вече се здрависваше с другия си бивш ученик — Илия Господинов, който вече окончателно се бе прочул под името Гунчо.

— Хайде, хайде, седни и ти! — рече със смях хаджи Добрев. — Така се обърнаха нещата, че вече не ти на мене, а аз на тебе трябва да стоя диван-чапраз. Зер ти вече не си кой да е, а Гунчо войвода. Кой знае, няма да се учудя, ако и песен чуя за тебе...

— Не е баш така, господин учителю. Но ако — дай боже! — един ден стане истина, всекиму ще кажа кой покрай А-Бе-то ми е вдъхнал

такава любов към отечеството, че да стигна до войвода.

Учителят махна неопределено с ръка и сянката на стената зад него се разкривоти чудновато.

— Тъй както не излизаш — попита, — имаш ли представа какъв вятър ни тресе всички, дете сме навън?

— Зная. Лошото е, че зная само вятъра, не и онзи, който е издул бузи и го надува. И затова помолих да ме навестите, господин учителю. Надях се от вашата уста да науча нещо повече...

— Лошото е, че и аз не зная нищо определено, Гунчо. Слухове и измислици — колкото искаш. Но те са по-вредни и от незнанието. Защото объркват. — Хаджи Добрев се понагласи на трикракото столче. Не му беше лесно да прегъне така гигантската си снага. — Мога обаче да ти кажа онова, което предполагам. — Той забеляза как острите щръкнали уши срещу него станаха още по-остри и по-щръкнали. — Онова, което направиха миналата година Панайот Хитов и Филип Тотю, ще да е било опипване на почвата. А сега, независимо че нашият светец Раковски се пресели отвъд, навярно ще се изпълни отколешният му план. Няколко хиляди войници в Стара планина, конница и артилерия, завземане на проходите и така нататък.

— И затова ли горе в боазите...?

— Затова. Трябва да сме готови за часа, когато на Българка ще се развее знамето на свободата. Не можем да останем със скръстени ръце и да чакаме всичко наготово от нашите братя, които ще дойдат от Влашко и Сърбия. Нито пък да отидем при тях ей така, като сватбари. Те ще чакат не хора въобще, а войници.

— Казвате го така, като че сме в спор, пък всъщност не сме. Аз мисля досущ като вас, господин учителю. И дори ако няма да се засегнете, дошъл бих веднъж-дваж на талима: тъй или инак лани бях няколко месеца с Панайот Хитов и с Дядо Желю, та понаучих малко от чалъмите на горските юнаци. Мога да ги кажа наготово на момчетата...

— Искате ли питане? — възкликна хаджи Добрев. — В нашето начинание всеки трябва да даде онуй, което притежава.

— А турците? Турците как са?

— Трябва и те да са научили едно-друго, защото хич не са като аслани... — Не довърши — Гунчо положително знаеше поговорката, за която намекваше. — Оглеждат се и слухтят, душат във въздуха.

— Сигур няма да се задоволят с това — замислено произнесе Гунчо. — Голяма царщина са те и не ще ни се предадат ей така, като агнета. Трябва да сме готови на заптисвания, на претърсвания, на всичко...

— Тази опасност витае преди всичко над твоята глава — загрижено напомни учителят.

— Зная го, господин учителю. И още тези дни ще си вдигна чуковете оттука. Горе, под Харамията, открих едно кайначе на притулено място, я го е виждал някой овчар, я не. Там ще се навъртам най-вече. Когато ще ви потрябвам за талима, пратете същото момче, Никола, той ще ме намери.

— Да му река „Гунчов кайнак“, а? — Анастас хаджи Добрев каза това на смях. И дори не знаеше, че в този момент ставаше кръстник — изворчето щеше да се запомни именно с това име^[1]. После продължи сериозно: — Не се живее сам в Балкана, Гунчо. Нито храната ти — храна, нито почивката — почивка...

— Не съм рекъл, че ще бъда сам — вдигна рамене Гунчо. — Но няма да взема и тукашни хора, турските шпиони ще надушат изчезването им.

— Тогава?

— Само при един знак Харбоолу ще дотърчи при мене. А ще взема и неколцина от казак-алая. Ама не от тукашните казаци, от одринските — кому ще мине през ума, че от Одрин с все оръжието си са се озовали... как го рекохте? — на „Гунчов кайнак“. Вие невям ще да знаете само Савата Великов, но с него ще дойдат и момчета от други места.^[2] За битка, за талим — все там ще ме търсите.

— Това добре — кимна учителят. — Но мен ме е страх и за оръжието. Ако захванат да бастисват наред християнските къщи, ще го намерят. И злината ще бъде двойна: хем ще пострадат онези, които го притежават, хем ще се лишим от пушките, дето с такава мъка сме набавили.

— Вярно — съгласи се Гунчо. — Лошото е, че не мога да го взема горе. Няма къде да го стопанисвам на сушина, пък и то все пак трябва да е подръка на юнаците.

— Поп Юрдан предлага пак да го скрием под камъка на вадата му, ала това не ми харесва. Скимне ли на агаларите да претърсват, първо къщата на дядо поп ще бъде обърната като ръкав.

За малко се умълчаха. После Гунчо произнесе бавно:

— Вашите думи ме навеждат на един акъл, господин учителю. Скривалище за оръжието трябва да се направи там, дето амуджите и да ги каниш, няма да пожелаят да надникнат.

— Например?

— Например у чорбаджи Йоргаки. Кому ще мине през ум...

— Разбирам те — прекъсна го гостът. И повтори: — Хубавичко те разбирам. Ти си казваш, че моите братовчеди, Стилянка и братята й^[3], добри българи, без колебание ще приемат да укрят оръжието, за което може да отидат и на бесилото, а турците изобщо няма да го потърсят под покрива на такъв човек като Йоргаки чорбаджи. — Другият потвърди мълчаливо. — Хитро си го измислил, ала е неосъществимо. В дома си Йоргаки е дребнав като бакалин — непрекъснато слухти и вре нос навсякъде, следи за всяка лъжица мас и за всяко яйце в полозите. Такъв човек неизбежно ще открие оръжието и — долна душа, какъвто е — сам ще изтича да издаде за него в конака.

— Казах го само ей така, за пример. Иначе и аз не бих оставил там даже щипка барут. Чунким не го зная Йоргаки що за стока е... — Гунчо спря рязко, изведнъж. — Мисля, че мога да ви назова подходящия човек, господин учителю. Руска Кутьо Ганчева.

— Руска Кутьо Ганчева — бавно повтори хаджи Добрев. — Тя все пак е дъщеря на Бяно Абаджи и внучка на онзи Георги Силдаря, който е бил обесен на собствената му порта...

— Но е вдовица на този Кутьо Ганчев, когото всички в Сливен помнят като...

Не завърши. И не беше нужно — също и учителят отлично помнеше чорбаджи Кутьо с неговата прекомерна нагодливост и навремени даже безгръбначие; помнеше и верноподаничеството му към турската управа.

— Може да си прав — каза. — Може наистина турците да гледат на нея като на Кутьо Ганчевица, пък тя в душата си да е останала истинска Силдарка. Ще помисля, ще го проверя.

Те отново се умълчаха. И през затъмнения прозорец до ушите им достигна особен шум — тропот на много нозе, примесен с неясен мъжки говор. Не, това не бяха богомолци, които със запалени свещички в ръка се прибират от черковната служба. Гунчо хвърли бърз

поглед към стената. Учителят също погледнат натам. На един пирон висеше кожен силахлък, от който се подаваха дръжките на два пищова.

— Струва ми се, че няма да стане нужда от тях — рече. — Това ще да е войска, която иде от Ени Заара или Твърдица, и за по-направо е ударила на кестерме през Джанкуртаран. — И когато шумът позаглъхна по посока на Големия мост, добави: — Туй сега не е рядко събитие за Сливен, Гунчо. Агаларите също усещат, че нещо се мъти. И макар като нас да не знаят какво е, готвят се — низамът се е размърдал, на башибозука раздават нови пушки-игленки... И, разбира се, по-бабаитите вече я удариха на безчинства. Пътници разправят, че турски шайки гъмжат навред по друмищата и грабене и убийства — колкото искаш.

— Стигнахме там, откъдето почнахме, господин учителю. Че сега най-голямата ни слабост е неяснотата. За тази пуста неяснота трябва час по-скоро да сторим нещо. Ама и аз...

— Какво и ти?

— И аз се сещам след байрама. Колко пъти досега можех да науча всичко, ама... Чували ли сте, че брат ми е в Букурещ при Хаджи Димитра?

— Стефан Хитрия? Не го виждах напоследък, ама не знаех, че...

— Стефан отдавна духна нататък. И какъвто си е, сигур не се отлепя от Панайот Хитов, Хаджи Димитър и другите лични войводи. Ако проводим верен човек до него за вести, ще пием направо от извора, както е думата.

Анастас хаджи Добрев гладеше с опакото на дланта си своите подстригани мустаци. Личеше си — не беше това грижа за мустаците, а несъзнателно движение, зад което имаше напрегната мисъл.

— Тези дни ми подшушнаха — каза най-после, — че Христо и Тодор Асенови се готвели за към Влашко. — Христо и Тодор бяха братя на Хаджи Димитър, най-големият и най-малкият. — Ако тях ги замолим само да занесат въпроса ни, Хитрия си е достатъчно хитър, за да намери колай да ни проводи отговора си. Какво ще кажеш, а? Да прескоча ли тия дни до хана на Кебеджията и да поприказвам с тях?

— Оставете това на мене, господин учителю. Ей го тук, на две крачки е ханът — аз ще съумея да поговоря незабелязано със синовете на хаджи Никола.

— Е, май си казахме всичко, а? — понадигна се учителят; дългото седене на скемлето го бе поизмъчило. — Казахме си и се разбрахме.

Гунчо също се изправи и застана чинно срещу него.

— Казахме си и се разбрахме — повтори. — А нека да си пожелаем, господин учителю, догодина по това време да се срещнем или с крака върху строшените вековни окови, или горе, на небето...

[1] Така са нарича то и до днес. Край него признателните потомци са издигнали скромнен, но оригинален паметник — три изправени на пирамида кремъклии пушки от железобетон. ↑

[2] Автентично. В спомените си Никола Кючуков казва: „... пристигнаха из Одрин от казашкия алай Сава Великов (родом от Сливен), Христо Дюкмеджия (от Карлово) и Яни Димитров (от Кръкклиси, т.е. от Къркклисе — сега на турска територия). Те бяха въоружени.“ Малко отклонение от истината е, че всъщност Гунчо и другарите му са излезли две седмици по-рано от казаното тук — на 4 април. ↑

[3] Всъщност Анастас хаджи Добрев е бил пръв братовчед не със Стилянка и братята ѝ, а с баща им Йоргаки (синове на две сестри), но поради идейните си различия с кмета не е признавал роднинството си с него. ↑

2.

Поляците от казак-алая, които не смениха вярата си като своя началник, бяха, разбира се, все католици, но като нямаха свой отделен храм, отиваха да се черкуват с православните. И всъщност единственото, което отличаваше едните от другите по време на литургията, беше опакият начин, по който се кръстеха. Не отсъстваха те от храма и днес, на Възкресение.

Като знаеше това, Йосиф Евтимов почака край вратата на „Свети Димитър“ края на празничната служба и когато полските офицери се показаха навън, направи умолителен знак на лекаря им да се отдели от групата.

— Христос възкресе, доктор Печиковски — поздрави го на български.

Лекарят се казваше всъщност Пйетшиковски, но той отдавна се бе примирил с невъзможността на българите да произнесат името му.

— Воистина възкресе — отговори също на църковно-славянски.
— Що води ви насам господин Евтимов? Надявам се, не е за лошавост...

— Напротив, господин докторе. Баща ми... Иначе щях ли да ви безпокоя баш на ден като днешния, свят за всеки християнин?

— А, защо? — сви рамене полякът. — Лекарят, *истинският* лекар, винаги първо лекар и едва подир християн, мохамедан, израилтян или друга вяра. Какво е на господин Евтим Димитров? — Доктор Пйетшиковски бе имал не един случай да се опознае добре с видното сливенско семейство. — Нали нужда да се подготвя...

— Ние му казваме воднянка, господин докторе. Коремът му е подут, пълен с вода — ще се пръсне...

Лекарят му хвърли бърз, изпитателен поглед.

— Има ли... — как се казваше на български? — лош цвят на лице?

— Да, мръснокафяв. И нашарено с червени жилки.

— Отслабнал телесно? Има ли отоци по крака?

— Да. И към туй му падат... хм... някои косми... Какво му е, господин Печиковски?

— Мисля, че зная. Но искам първо види го. Нека най-напред минем до мой дом, трябва взема някои... алеати, както по вашему. Няма много закъснеем.

Наистина след петнадесетина минути те вече приближаваха към дома на Евтим Димитров. Още като завиха край ъгъла, Йосиф зърна отдалече, че там на портата Таша, с малката Иринка на ръце, точно се разделяше с някакъв мъж. Лицето на човека не му бе непознато, но разстоянието беше голямо, пък и се чувствуваше тревожен, та много-много не се замисли за него. Таша ги прие с присъщата ѝ учтивост, само една съвсем нова бръчка се бе появила между веждите ѝ пиявици; Йосиф я отдаде на грижата ѝ за здравето на баща му и тайничко се изненада — не допускаше чак пък такава привързаност към свекъра ѝ. Малко по-късно през този ден той щеше да научи истинската причина за тази бръчка...

Доктор Пйетшиковски и Йосиф влязоха в собата, където лежеше господарят на дома. Беше наистина чудовищно подут — потурите му не го събираха, та ги бяха посмъкнали надолу. По желание на лекаря го поразсъблякоха. Той попипа корема му; течността в него се люшна като вино в тулум. Не се задоволи с това, но го огледа, както е думата, от глава до пети: надникна в очите му, спря вниманието си на червените жилки не само по лицето, но и по гърдите и корема, особено дълго оглежда ръцете — петната по дланите, променената форма на пръстите и побледнелите нокти, — а също и отоците по краката, за които вече знаеше от Йосиф. Като завърши прегледа, полякът не каза нищо, само тръгна навън, като кимна на Йосиф да го последва. На пруста, все с детето в ръце, ги чакаше и Таша, тя също очакваше да чуе какво ще отсъди лекарят.

— Приятел ли господин Димитров на чашката? — попита направо доктор Пйетшиковски. Въпросът обърка Йосиф, но не и Таша:

— На чашката ли? — засмя се тя. — По-скоро на менчето...

— Баща ми си пие, това е вярно — каза мъжът ѝ, когато възвърна самообладанието си. — Винаги си е пил, откакто го помня. Но никога...

— Никога, никога!... — повиши глас лекарят. — То все така: пиеш си дълго и без мярка, плащаш наведнъж. — После възвърна професионалната си деловитост и спокойствието. — Бащина болест алкохолна цироза, но име за вас няма значение, не опитвайте се да

запомните. Ще кажа ви го по-простичко: това, че си е пил, откакто го помните, му е развалило — той искаше да каже „увредило“ — черния дроб.

— И воднянката, доктор Печиковски...?

— От това е. Също отоци, петна, отслабване — все от същото.

— И сега...?

— Пълно и навечно оздравяване не очаквайте от мене, медицината още е невъзможна — тук лекарят сбърка думата „неспособна“ — да се справи с тази болест. Но трябва първо да оправим воднянка в корема, както наричате вие, за по-нататък ще дам ви напътствия какво да правите. — Зарови се в чантата си и извади един особен „алеат“, нещо като шило с тръбичка.^[1] — Имам нужна помощ — продължи. — Вземете един менец — Пйетшиковски не знаеше, че на български нямаше единствено число от „менци“ — и елате при болен.

Той се запъти към собата, а Йосиф — към вкъщито, когато едно обаждане на Таша накара и двамата да спрат и да се извърнат към нея:

— За пиянството значи цяр няма, докторе — каза младата жена. — А за лихварството?

— Какво иска да каже госпожа? — объркано попита лекарят, който между другото се опасяваше да не е разбрал погрешно българската дума.

— Точно това, което казах. — В гласа на Таша имаше и студенина, и заплашителност. — За закоравелия пияница цяр няма, това е ясно. — Тя се извърна към мъжа си и го изгледа с нещо в очите, което твърде напомняше най-обикновена ненавист. — А за онзи, господин докторе, който смуче не ракия, а човешка кръв, но като жестока лихва?

За Казимйеж Пйетшиковски, светски човек и френски възпитаник, не беше трудно да разбере, че пред него се разиграваше една схватка, която беше много далеч от медицината. И побърза да се дистанцира:

— Трябва, госпожа, да се допитате до друг специалист. Моя цел само да отстрани пряка опасност от болен. — И прекрачи в собата.

Малко по-късно, когато при него влезе и Йосиф, той го изхока:

— Каква е тази играчка в ръце ви, господин Евтимов! Аз ви казал менец, голям менец, не купичка за попара. — И обясни: — В

този търбух наливано с години, не може да опразни в чаша за шампанско?

Йосиф донесе голям бакър. По време на отсъствието му лекарят бе разголил отново корема на болния и го бе намазал с някаква кафеникава течност от едната страна.

— Сложете менец тук. Тук, тук, долу. Искam сега да обясня вам. Ще пробия корем и ще извадя алеат, а вий ще държите тръба над менец. Ала какво ви става, Йезус Мария!?

Причината за възклицанието му беше състоянието на Йосиф — българинът бе останал без капчица кръв на лицето, ръцете и устните му трепереха и изобщо беше само на една стъпка от припадъка.

— И вий мъж и моя помощ! — пренебрежително махна към него полякът. — Излезте и наплискайте лице със студена вода, а пратете тук госпожа Евтимова. Без дете — за дете се погрижете вий!

След малко при него се яви Таша. Пйетшиковски ѝ обясни какво очаква от нея и тя кимна в знак на разбиране; не изрази ентусиазъм, но не изрази и страх.

С обиграно движение лекарят промуши корема и изтегли инструмента. От тръбичката заизтича жълто-зеленикава течност. Помощничката му избягваше да гледа продупчения корем и тръбичката, но иначе се държеше спокойно. И храбро изпълняваше задължението си.

— Поздравявам вас, госпожа — похвали я полякът. И добави с усмивка: — Мога каза, че в този дом вий единствен мъж...

Когато всичко беше завършено, доктор Пйетшиковски им поръча да хранят болния главно с варени картофи без сол, изреди им куп билки, от които да му варят отварки, и накрая обеща да наминава в следващите дни. Отказа да вземе пари — щели да уредят цялата сметка, когато завършело лечението. Прие само кошничка с козунак и няколко червени яйца.

Щом затвориша портата зад гърба му, Йосиф попита кавгаджийски:

— Какви бяха тези глупости, дето наговори на полския доктор за лихварство и прочие?

Жената не трепна, издържа погледа му.

— Малко преди да дойдете с него — произнесе отчетливо в отговор, — тук беше някой си Теню Кисята, сапунджия от Ново село.

Туй име да ти казва нещо?

Казваше му, разбира се. Не само му казваше, но сега Йосиф си спомни и мутрата на сапунджията, дето не можа да я познае, когато идваше с лекаря. Теню Кисята му дължеше три хиляди гроша. И сега трябва да е дошъл да внесе поредната лихва или да наплати и част от главницата.

— И какво, ако ми казва? — запита уж с предишната строгост, ала зад нея сам усети разколебаването в гласа си.

— Нищо. Нямахте те и ще дойде пак. Пък докато те чакаше, човекът ми обясни това-онова за алъш-вериша си с тебе. — Таша говореше вече не студено, а всяка дума беше като бучка лед. — Ти не само си лихвар, Йосифе, но си и лъжец. И излъга и винаги си лъгал лично мене.

— Чуваш ли се какво приказваш? — повиши той глас, но жената не обърна никакво внимание на заплашителността му.

— Когато ме поиска — каза му, — аз ясно те запитах от какво живееш. И ти рече: дялове си имал в работилници, в чифлици, те ти носели постоянни и сигурни доходи. Попитах те и за лихварство, зер не мога да си позволя децата ми да са рожби на лихвар-кръвопиец, а ти: сакън, как съм могла да си го помисля. Е, днес след разговора с този сапунджия можах да си го помисля. Това е всичко!

С тези думи тя понечи да тръгне към къщата, но Йосиф я дръпна за ръкава на ризата, задържа я. Жената не се опита да освободи ръката си, но се обърна и го изгледа така унищожително, че той сам я пусна. По-късно, когато щеше да премисля тази минута от разговора им, Йосиф щеше да си каже, че жена му го е гледала тъй, сякаш той е гнуснав плужек.

— Искам да ти напомня, Йосифе, че аз съм дъщеря на Нойко хаджи Йовков. — Гласът ѝ вече не можеше да се нарече само леден — всяка дума приличаше на челичен нож. — Дъщерята на Нойко хаджи Йовков няма да позволи комуто и да е да я дърпа за ръката, най-малкото на един най-обикновен лихвар...

И си тръгна без бързане. Той не направи нов опит да я спре.

Объркан, смачкан, Йосиф се премести няколко пъти от крак на крак, просто не знаеше какво да предприеме. Накрая направи онова, което би направил баща му на негово място — слезе в избата и си наточи едно внушително пахарче ракия...

... Същата вечер, понабрал кураж от питието, Йосиф бутна вратата на тяхната одая, но с изненада откри, че тя е заключена отвътре. Опита повторно и пак не успя. Тогаз заудря с юмруци по вратата.

— Кой вдига този шум? — попита отвътре Таша.

— Стига маймунджулуци! — рече той, като се насилваше да вложи строгост и заплаха във всеки свой звук. — Тозчас отвори!

— Тази врата ще остане затворена — беше спокойният ѝ отговор. — Сега, а може би и винаги.

— За мен? Твоя мъж?

— Аз съм майка на кърмаче, драги, а може да не си се поинтересувал, но нося и второ чадло под сърцето си. Искam спокойствие и толкоз.

До ушите на Йосиф достигна слабият глас на баща му. После някъде скръцна врата. Досети се — слугите бяха чули крясъците му и сега гледаха да не изпуснат сеира. Вместо да го обуздае, това още повече го разгневи.

— Отвори! — заповяда. — Отвори, инак ей-сега ще разбия вратата!

Кратка тишина, после ключалката щракна отвътре, вратата се отвори и в очертанията ѝ се появи Таша. В едната си ръка държеше свещ, в другата — запрегнат пищов. Мъжът се ококори и може би това му помогна да познае оръжието — беше един от пищовите на баща му.

— Сега пък ти ме чуй добре — равно и затова толкова пострашно произнесе жената. — От днес нататък тази врата ще е затворена за тебе. А речеш ли да я прекрачиш с насилие... Също и на една трапеза със себе си няма да ме видиш. Ще ви сготвям, на тебе и баща ти, но повече — нищо.

— И така ли винаги?...

— Докато родя онова, което е в утробата ми — не искам един ден да му подмятат, че е копеле. Роди ли го, ще плюя на този дом и на парите ви и ще се върна при честната си немотия.

Той отлепи очи от черното гърло на пищова и срещна погледа ѝ. И в него прочете, че онова, което Таша говореше, беше безвъзвратно.

Вратата хлопна току пред носа му. Не се чу щракване на ключалка — Таша не си бе направила труда да заключи повторно. А на Йосиф дори и не мина през ум да се възползува от това...

Сблъскали се бяха два характера. И по-слабият се бе огънал...

[1] Инструментът се употребява и до днес в същия вид и се нарича троакар. ↑

3.

Той залепи гръб о дувара и сякаш за минути се сля с него — за онези минути, в които по улицата се източи тълпата башибозук. Наистина все още не се бе стигнало до пладнешки изстъпления, но учителят знаеше, че в подобно време, когато въздухът е буквално сгъстен от електричество, винаги може да се намери някой катил, който ей така, просто за да даде отдушник на натрупаната в гърдите му тревога, може пътем да замахне с ятагана си, да свали някоя мярнала му се гяурска глава и да си отмине нататък, като че нищо не било.

Когато безредната тълпа се извървя нагоре, Анастас хаджи Добрев се отлепи от дувара и докато с механични движения изтърсваше сюртука си от прахоляка, проследи с поглед накачулените с оръжие от глава до пети турци. Не, не, това съвсем не бяха потомци на древните завоеватели. Тези се преструваха на самоуверени и силни, бабаитствуваха, ала отвъд театро̀то, което разиграваха, се усещаше обезвереност, вътрешен смут пред неизвестното, липса на каквато и да е охота за походи и сражения. Ето, двете зурли и тъпанът, които бяха най-отпред, раздираха въздуха на Сливен с „Кестермето“, марша на Тахир ага. Стари хора разправяха, че допреди четиридесетина години, щом прозвучавала тази насечена от думкането на даула песен, кръвта на мюсюлманите кипвала и следовниците на Пророка били готови да се хвърлят в огъня за славата на полумесеца. А тези тук? Тези не даваха и пет пари за „Кестермето“, може би изобщо не го чуваха, а си крачеха кой както иска, някои даже пушеха, поне половината съвсем видимо съжаляваха, загдето са нарушили рахатлъка им и са ги отделили от топлите кълки на кадъните. Нямаше също така и помен от турчетата, които иначе на рояци съпровождаха и се радваха на всяка войска, редовна или нередовна.

Забеляза го и си каза всичко това Анастас хаджи Добрев, но веднага след него спря внимание и на друго — ако в душевното състояние на турците съществуваше кухня, насреща ѝ нямаше кой знае какъв подем на българите. Виж на — щом отминаха агаларите, улицата се оказа пуста, нямаше ги онези курназ-българчета, които да кривнат калпак над веждата, да засучат каврък-мустаци и с

надменност и юнашко самочувствие да се надсмеят на омърлушената паплач пред тях, с дума или жест да покажат, че вече иде тяхното време. Изобщо ако нещо царуваше в Сливен, това беше неизвестността. И тя потискаше еднакво и турци, и българи. Единственото обаче, в което и турци, и българи бяха напълно сигурни, беше, че идеше нещо, което щеше да разлюлее земята под краката им.

Помисли си всичко това учителят, въздъхна, без сам да знае защо, пък продължи пак нагоре към „Мангърската“. И не след много беше пред портата на Кутьо Ганчеви. Поогледа се и почука. „Грешка! — каза си, докато чакаше да му отворят. — Грешка! Щом ще имаме този дом за сигурен и извън всяко подозрение, трябва да идвам в него със същото безгрижие, с което бих отишъл у Евтим Димитров или Никола Феслията, а не да се оглеждам като съзаклятник...“ Като прецени, че е минало достатъчно време, той почука повторно. Някъде от другата страна се чува крадливи стъпки, после се разнесе и съвсем леко търкане на дъска о дъска. Посетителят разбра: преди да отворят, поглеждаха от някоя тайна пролука... Какво да се прави, такива бяха времената!

Мина още минута, оттатък се отмести греда и във вратата се появи Димитър, големият син на Руска Ганчева. Докато момчето поздравяваше почтително, учителят го огледа и си каза, че то, както се казва, е одрало кожата на баща си: трябва да беше шестнайсет-седемнайсет годишно, а вече можеш да го сбъркаш с покойния Кутьо Ганчев — също като него беше сухо и високо, върлинещо, с дълъг и тънък врат и лице с изпъкнали скули.

— Нещо лошо ли, господин учителю? — започна направо Димитър.

— А, лошо... — Хаджи Добрев се постара да вложи в гласа си смес от смях и безгрижие. — Минавах тъдява, пък си рекох, че има години, откак не съм виждал майка ти. И се засрах — нали е вдовица, горката, все може да има нужда от подадена ръка за нещо. А, ето я и нея!

Къщата на Кутьо Ганчеви беше еднокатна, тясна и дълга, с наредени една до друга стаи. Навярно отвъд крайната стая да имаха мутвак — или „при пещите“, както някои казваха по котленски, — защото жената се появи именно оттам и докато бършеше ръце в престилката си, забърза към тях. Така както я следеше да приближава,

Анастас Хаджи Добрев се сконфузи: тази жена, която беше само две-три години по-голяма от него — ще рече, на тридесет и три-тридесет и четири, — спокойно можеше да бъде сбъркана ако не с бабичка, то поне с доста, доста възрастна. Очевидно годините след твърде ненавременната смърт на мъжа ѝ не са били лесни за нея, защото хубавото ѝ, със зряла свежест лице сега изглеждаше бледо, посърнало и рано набръчкано, а в русата ѝ коса имаше не отделни косми, а цели бели кичури...

Като се уплаши тя да не прочете тези неласкави мисли в погледа му, учителят се впусна да говори за първото, което му дойде на езика:

— Боже, какъв двор, како Руске! Бас държа, че втори такъв няма в цял Сливен!...

Не му беше чак толкова трудно да го каже — наистина целият тесен двор пред къщата представляваше нещо като килим от зюмбюли; при това Руска Ганчева по такъв начин ги бе садила, че сините и розовите образуваха различни форми и фигури. Не двор с цветя, а истинско цветно чудо!

Руска обаче не се поддаде на уловката. Тя го изгледа със своите сини като планински езера очи и в тях той прочете неподправена уплаха.

— Какво, Наско? — запита го направо. — Някаква злочестина ли се е случила? Или моя Митьо...?

— Ех, майко, майко!... — В гласа му имаше и умиление, и почит. — Ти, българска майко, си всявга същата — първата ти мисъл е все за нещастие, все за детето. Не, не, повярвай ми, ей толкова лошо нямам да ти река. И най-малкото — за Димитър. Боже мой господи! Димитър! Няма семейство в Сливен, което да не би се погордяло да има син като него...

— Искрен ли си, Наско? — не се предаде лесно жената.

— Нали ме чу, че се заклех в бога...

Тя чак сега се сети да му подаде ръка, завайка се:

— Ех, ама каква съм и аз, още едно „добре дошъл“ не съм ти рекла. Но ти не се сърди, Наско, нали виждаш какво е напоследък — кой няма да помисли най-лошото... Хайде, заповядай, заповядай!

— Пък аз просто надникнах да ви видя — каза той, докато се настаняваха на пруста. И подмигна: — Пък и да видя дали имаш още от онова твое прочуто сладко от орехчета, дето няма равно на себе си.

Опитаха сладкото от орехчета и поприказваха надълго и нашироко, изредиха и всички общи роднини и познати. Започнаха, разбира се, с по-малките ѝ синове, Андон и Ганчо. Да, слава на бога, имали скорошен хабер от тях. Растели добре при свако си Константин Бранзар...

— Константин Бранзар? — подозрително попита на това място учителят.

— Името му бие на влашко, ама си е наш чист сливналия, пръв братовчед на моя Кутьо. По Преселението се озовал в Плоещ и там му потръгнало, та се замогнал. Ама не е забравил българската си кръв и даже сам учи децата на родното им четмо и писмо. А ако прочетеш писмата им, ще речеш, че учат в Сливенското класно школо...

Той се засмя — беше оценил нейната ловка похвала. По-късно обаче, когато Димитър отиде някъде учителят има случай да оцени и други качества на нейния ум.

— Хайде, развържи торбата, Наско — подкани го тя. — Не ти беше само до орехчетата, нали?

Той я стрелна изпитателно, после бавно кимна глава:

— Така е, како Руске. За тоя вятър, дето духа навън, ми се искаше да се поразговорим. Усетила си го и ти, нищо че живееш зад залостената порта. Нали всъщност първата ти дума беше за него?

— Ще ми обясниш ли що става, Наско?

— Бих искал да мога да го направя — рече той и Руска безпогрешно усети, че казваше истината. — Знам само, че се събира буря. Но кога ще тресне, къде ще удари...

— Стигна до ушите ми, че готвиш стотина-двеста момчета.

Имаше въпрос в тези думи и Гарибалди го разбра.

— Вярно си чула, како Руске. Бурята няма да предизвикаме ние, ала когато избухне, нито ще търсим завет, нито ще останем сеирджии. — Той замълча за секунда. — Злината е, че тъй както това-онова е стигнало до твоите уши, може да стигне и до конашките. Или до шпионите на конака, което на дело е едно и също. И ще започнат заптисвания, бастисвания — наред. — Второ кратко замълчаване. — За заптисванията сме с вярата, че сливенските издайници се свършиха още преди пет години с Никола Аджема; момчетата ни са добри, та се надяваме да издържат дори на мъки и изтезания. И колкото да ти се види чудно, по-голям страх имаме от претърсванията. Има оръжие в

Сливен, како Руске. Оръжие, дето е купувано с крадене от залъка на децата. Голям зян ще бъде, ако турчулята го напипат... да не говорим що пък ще стане с онези, които са го купили и готвили.

Този път замълчаването дойде от Руска и то бе най-дълго от всичките. Когато му заговори отново, на учителя се стори, че очите ѝ бяха станали по-скоро сиви, отколкото сини.

— Взех да се сапикасвам как си се сетил за моето сладко — произнесе жената бавно. — Нека да ти е наздраве. А за другото... За другото комай мога да се досетя нещичко, Наско. Събрали сте се вие и сте си рекли така. Чорбаджи Кутьо Ганчев, царство му небесно, се имаше с турците, конакът нивга нямаше да го подозре в ортаклък с комитите, още по-малко — вдовицата и сираците му. И ако Руска Кутевица се съгласи да укрие пушките и пищовите... Или що? Може да сте приготвили дори и топове, а?

Анастас хаджи Добрев гузно замълча и погледна към градината, но този път просто не видя лехите със зюмбюли. И какво можеше да каже? Ами че Руска бе отгатнала разговора му с Гунчо едва ли не със съвсем точните му думи...

— Много ми е любопитно — продължи жената — дали сте се надявали да приема. И ако сте се надявали — откъде се е взела надеждата.

— Много неща — каза той, но не намери сили да срещне погледа ѝ. — Една жена с кръвта на Силдаровците в жилите си, дъщеря на Бяно Абаджи и сестра на юначни мъже като Найдено и Иван... Е, *такава* жена надали сега и подир сто години ще забрави, че е българка.

— Тъй. И сега чакаш за отговор, нали? — Учителят мълчаливо потвърди. — И ще ти отговоря, Наско, ала първом искам да чуеш друго. Вие всички, като се почне от тате и се стигне... е, като се стигне до синовете ми, невярно съдехте Кутьо. Имахте го вие за турско мекере и тайничко или даже открито го презирахте. Не, не казвай нищо, каквото аз знам — знам го. Но знам също, че много, наистина много грешахте. Кутьо не беше чердже под петите на турците, Наско. Нито им е блюдолизничил, нито е забравял някога как и от кого се е разделил с живота баща му дядо Ганчо. Но той беше човек на разума и на точното премисляне. И в това именно се различаваше от вас — не се палеше лесно и не смесваше желаното с истинското. Точно затова

такива като тебе не го обичаха. — Тя помисли и добави тъжно: — Като тебе... и като баща ми също...

Анастас хаджи Добрев имаше малко по-различна оценка за покойния чорбаджия, но благоразумно предпочете да я запази за себе си.

— Сигурно си права, како Руске — каза. — В края на краищата никой не познаваше Кутьо Ганчев, мир на праха му, по-добре от тебе.

— А сега да се върнем на другото. — Очите срещу учителя отново бяха възвърнали небесния си цвят. Руска продължи отчетливо и натъртено: — Внучката на Георги Силдаря, дъщерята на Бяно Абаджи, сестрата на Найдено, Иван и Боян и *жената на Кутьо Ганчев* приема длъжността, която сте ѝ отредили.

Той не скри радостта си, но и не побърза да приеме.

— Искам честно да те предупредя, како Руске, че поемаш една опасност, голяма колкото връх Кутелка. За онзи, у когото ще намерят оръжието на българската войска, въжето комай вече е метнато на най-дебелия клон на Старата круша...

— Мислиш ли, че за всичко туй не съм била наясно, преди да изрека моето „да“, Наско? Само че аз съм българка, пък една българка не се плаши от опасност колкото връх Кутелка. — Тя забеляза как Гарибалди въздъхна облекчено. — Имам обаче един въпрос и едно условие, Наско. — Той я подкани с жест да продължи. — Моят Димитър посветен ли е в съзаклатието ви?

— Почти със сигурност ще отговоря с „не“. И туй мое „почти“ е за в случай, че някой се е разбърлил без позволение от мене.

— Вярвам ти. И искам така и да остане. Защото аз съм българка, но съм и майка. И тази майка Руска Кутева няма да си прости, ако по своя вина види сина си на Старата круша.

— Приемам. Това ли беше условието ти, како Руске?

— А, не. В къщата няма подходящ тайник, Наско. В дните, за които се уговорим, ще намирам работа на моя Митьо някъде подалече, а ти пък ще осигуриш няколко верни и опитни в този род неща момчета...

— Аз сам ще бъда един от тях. — Учителят се засмя. — Свалям ти шапка на предпазливостта, како Руске. Всички ние можем да се учим от тебе...

Тя отговори на усмивката му с усмивка.

— Е, тогаз да хапнем по още едно сладко от орехчета, а?

Но не стигнаха до сладкото — точно тогава се появи отново Димитър и почтително рече на учителя, че го търсят. Беше Никола, синът на фурнаджията Иван Кючуков.

— Проводи ме за тебе даскал Добри Чинтулов — каза момъкът.
— Да съм те заведял час по-скоро при него в Класното...

Анастас хаджи Добрев веднага се изправи. Той щеше да разбере намека и без тези ишмари, от които Никола рискуваше да остане без едно око...

4.

Само на няколко крачки от тях бълбукаше Гунчов кайнак (така бяха започнали да го зоват всички), над главите им шумеше свежата зеленина на върхарите на дърветата, ухаеше на пролет, на влажна пръст, на напирасщ пробуден живот. След като се здрависа с всички, Анастас хаджи Добрев зае място в кръга им. Точно срещу него седеше Христо, синът на хаджи Никола Кебеджията; виждаше се, че връщайки се вкъщи, не се е задържал повече от няколко минути и веднага е поел нагоре към Балкана.

— Ние не се стърпяхме, господин учителю — започна Гунчо, — и вече го разпитахме за най-важното. Ала сега на драга воля ще го чуем повторно: едно, че може да сме поизпуснали нещо, и друго, че такива новини са сладостни за ухото на българина. Разказвай, бай Христо!

Христо заразказва. Имаше дрезгав, почти прегракнал глас и навика често-често да прекарва език по устните си. Започна той от това, че двамата с Тодор без мъчнотии стигнали до Букурещ, а още по-лесно намерили брат си Димитър.

— Той е станал много личен човек сред българите във Влашко — с едва потулена гордост каза Христо. — Като са рекли Хаджи Димитър, та Хаджи Димитър!... Още на първия българин като споменахме името му, и веднага ни поведе към страноприемницата на някой си Русети, там била главната квартира на наш Димитра. Тази дума ми издумаха — главната квартира. Пък като се изпуснахме, че сме му братя, само гдето не ни понесоха на ръце.

Във Влашко наистина вряло и кипяло и в самата среда на този кипез били Хаджи Димитър и друг един негов лика-прилика — Стефан Караджата, уж тулчалия, ама бил тъдявашен, от Ичме^[1]. Дватамата се разпореждали от тъмно до тъмно, ще речеш — същи генерали: храна, оръжие, джепане, униформи, за какво ли не се грижели. („И уж са равни — прибави на това място разказвачът, — ама наш Димитър все е с два пръста по-горе...“) Изобщо всичко било като войска пред поход.

— Сигур и на талим са водили момчетата предположи един. Хаджи Добрев правилно се досети, че е от тримата, дошли от казак-алая.

— А, това не. За талима си имат отделен човек. Ванката Христович му казват, едно момче от Габрово, ама сколасало в Русия да се изучи за офицер. То водеше талима. И как ги е изпраксал само! В сравнение с тях гърчулята, сред които бях толкоз години, не струват и пет пари... Руска работа, няма грешка!^[2]

— Щом се стягат, значи готвят нещо — подхвърли учителят. — Можеш ли да разбереш от брат си или от Стефан Хитрия...

— Как не! — прекъсна го Христо. — Нали и на нас тука се възлага важен пай в работата.

И им разказа. Хаджи Димитър и Караджата подготвяли голяма сила, с която до месец-два ще прегазят Дунава. („Ама няма да е туй четица като хайдушките или като ланшната на Панайот — цяла войска стягат!“) И какви момчета само! — палеше се разказвачът. — Като видиш униформите им, целите украсени с гайтани, калпаците им с пиринчени лъвчета и с надпис „Свобода или смърт“ — сълзите сами идат в очите ти.

— И така — върна го към същественото хаджи Добрев, — тази войска ще прегази Дунава. Кога ще стане това и с какво предназначение?

Кога и предназначението — туй се пазело в пълна тайна, знаели го само войводите. Едва когато се разбрало, че Христо ще се връща в Сливен, Хаджията („така думат там на наш Димитра“) го извикал настрана и му дал заръка: да предаде на сливенските отечестволюбци и главно нему, на Гарибалди, също ден и нощ да се готвят за приближаващата велика сватба. Когато Хаджи Димитър и Стефан Караджа побият бунтовния байрак навръх Стара планина, не може да не се разчуе. („И него видях, знамето, мили братя, даже с устни го докоснах. Наша българка из Браила така го е извезала, сякаш с ръка не е пипната. И по него таквиз думи: «Свобода или смърт», «За вяра и независимост», «На оръжие мили братя!» Боже, все едно че видях да възкръсва България!“) А разчуе ли се — сливенските юнаци да не губят никакво време и начаса да поемат нагоре. Срещата — на Агликина поляна!

— А от другите краища на отечеството? — осведоми се учителят.

— Вестоносци са разпратени навред. И от четирите краища на българската земя ще се стече нечувана сила — тъй ми рече Димитър.

— А ти и Тодор, бай Христо? — попита Гунчо.

— Остави, остави! — раздразнено махна ръка запитаният. — Тодор е наред, Димитър даже го провъзгласи за касиерин на четата. Ама мене... За тази болест, дето си я донесох чак от Крит, аз можах и докторите да измамя, ала нали наш Димитър знаеше отпреди... И сега какво стана? Кръв лях аз за гърците, а когато ще се лее българска кръв...

Не се разбра дали Анастас хаджи Добрев изобщо чу последните му оплаквания. Той бе зает да си глади мустаците с опакото на дланта — при него винаги признак на напрегнато и съсредоточено размисляне.

— Ще рече, Гунчо, че ние сме на прав път.

— Само трябва да поускорим подготовката, господин учителю. Това „кога“, което войводите са криели от всички, може да настъпи утре или подир неделя. И да ни свари неподготвени...

— И непокорният Сливен да се орезили пред цяло Българско — добави Тодор Харбоолу.

— Няма да се орезилим — твърдо заяви учителят, като се изправи на крака. — Няма да се орезилим, туй го имайте казано от мене. — Сетне се обърна към Христо Асенов: — Да поемаме към града, а?

— Не, Анастасе, няма да вървим заедно. Не е разумно, пък и... Е, имам и аз друга поръчка за изпълняване.

Не го разпитваха за тази втора поръчка — нито сега, нито когато малко по-късно пое не на юг, към Сливен, а на запад през Балкана.

* * *

Писмото, написано на лоша хартия и с бърз, неравен почерк, гласеше:

Предраги тате! Скъпи ми брате Бояне и сестрице Руске!

Зная, че тия редовце, които сега са пред очите ви, първом ще ви зарадват, а сетне ще ви умъчнят. Ще ви зарадват, защото ще ви покажат, че вашият нескопосан син и брат е жив и здрав. И ще ви умъчнят, защото в тях той и ще се сбогува с вас.

Приемете тези последни мои думи без хленчене, храбро, както ви ги пиша аз. Сигурно ли е това, че е дошъл час за сбогуване навеки? Не, не е сигурно. Аз тръгвам заедно с още много другари по един път на края на който мнозина виждат слава и победа. Бог ми е свидетел, че от дън душа се моля те да са прави. Ала един таен глас вътре в мене ми говори друго — победа наистина ще има, но тя ще бъде заплатена с живота ни, моя и на другарите ми. Дори сам Х. Д., който ще ни води по този друм, се изпусна да каже веднъж, че ние ще отидем да покажем как се мре за Отечеството. А вторият ни войвода С. К. го каза даже още по-добре: „Ний отиваме да измираме за свободата на отечеството си и нищо повече. Който желае, нека да ни последва... Ний сме една шепа хора, но и нашите кости са в състояние да принесат своята полза.“ От това аз и разбирам, че и те са преуверени в близкия ни край, ала и те (както и аз) вярват, гдето има победи, до които се стига само по пътища, застлани с костите на верните синове на скъпата ни Татковина.

Тъй че каквото и да се случи, мили ми тате, братко и сестрице, вий не се страхувайте и не скърбете. Каже ли господ да остана жив, аз рано или късно ще ви намеря, за да ви притисна до сърцето си. Ако обаче стигне до вас вярна вест, че съм намерил нейде края си, вие пак не страдайте. Просто си кажете, че никой на този свят не е останал вечен. И още: че понявга по-дълго остава жив в паметта на хората онзи, който си е отишъл не на одъра, повален от зла болест, а в люта и честна бран, както са си отишли дядо и чичовците ми Манол и Васил. И тогаз, надея се, няма да се предадете на скръб и сълзи, а даже ще

се погордеете с вашия Найден... който твърде рядко ви е давал случай да се гордеете с него...

И тъй, сбогом, най-драги мои. Отивам по друма, който съм избрал, и ще се постарая да бъда достоен за вас и за другите от рода ни, които вече ги няма. Ако пък се случи някой път да срещнете изчезналата З., кажете й, че в смъртния си час ще шепна името й наравно с вашите.

Мислено ви притисвам до гърдите си и ви целувам.

Ваш син и брат:

Найден Бянов Силдаров

Бяно Абаджи прочете два пъти от край до край писмото, а третия път потърси само две места, които го бяха впечатлили по-особено. Първото — където Найден бе споменал Манол между чичовците си. И второто — подписа накрая. Когато пишеш до баща, сестра и брат, никак не е нужно, даже пада противоестественно да изписваш всичките си имена. Найден обаче го беше сторил и не беше трудно да си отговори човек защо: искал беше той да сложи това „Бянов“...

Старият човек полека сгъна хартията, избърса влагата, която бе замъглила погледа му, и все така бавно вдигна очи.

— Чел ли си това писмо, Христо?

— Чел съм го, чичо Бяно. — Кой знае защо, мъжът срещу него говореше някак виновно. И побърза да се оправдае: — Сам Найден настоя да го прочета още там, пред него. Нали разбираш, пътищата сега гъмжат от разни катили, можеше да се случи и да го загубя, та Найден настоя да мога устно...

— Да, да, разбирам. И е било разумно. Не трябва да се оправдаваш. Просто няма защо. — Старият човек поразмисли малко. — Писмото на места ми се вижда някак неясно, объркано. И сякаш е надраскано набързо.

— Вярно преценяваш, чичо Бяно — с уважение произнесе Христо Асенов. — Ние с Найден се виждахме не веднъж и не дважд. И много нощи не сме мигвали до сутринта, а сме лежали един до друг в хамбара на господин Райчо Попович — (тук му се наложи да направи едно отклонение, за да обясни, че този Райчо Попович, брат на писаря на четата Ванката Христович, предоставил изцяло мушията си за

подслон и обучение на въстаниците) — и трябваше дълго-дълго да му разказвам за всички вас и за още мнозина от нашия град. Тогаз обаче не ни и минаваше през ум за писма, защото мислехме, че аз също ще остана в четата. А когато наш Димитър ме отпрати обратно, за Найденов нямаше повече от половин сахат време да надраска тия редове на първия лист, който му попадна. — Христо се плесна по челото. — А, щях да забравя. Аз също и армаган ти нося, чичо Бяно.

Подаде му едно малко вързопче. И в него Бяно намери една чудесна нова лула, по която имаше надписи с други букви, не славянски.

— Ингилизка е — помогна му Христо. — Счупил си бил своята, та...

— Найденов ли я прати?

— Найденов. Но не е от него. Ти си щял да се сетиш от кого е.

— Тъй е, старата се счупи — заобиколи отговора Бяно. — Точно тук, където сме сега, случайно стъпих върху нея.

Той разбра. Иван е искал да го извести, че е изкарал похода жив и здрав и е намерил този начин да го направи, без да съобщава името си.

— Досещам се за какъв съдбовен друм ми пише Найденов — върна се той към предишния разговор. — Трябва да се досещат и агаларите, понеже напоследък изглеждат така, сякаш имат въглени под петите. Но и аз, и агаларите не проумяваме защо аджеба Найденов пише за това така, като обречен. По същия този друм те нито ще са първите, нито последните...

— Струва ми се, че грешиш, чичо Бяно — учтиво го поправи гостът. — Минавали са досега по пет-шест или дузина момци, лани Панайот Хитов преведе даже трийсет. До трийсет човека могат да останат все пак незабелязани, да се проврат скришом между клонки и засади. Но този път ще бъдат много, цяла войска. А войска не бяга, тя се сражава. И тъй като нито по брой, нито по оръжие ще може да се равни на турската...

— Щом преценката отнапред е такава, защо изобщо ще тръгват?

— По-лековерните и по-нетърпеливите все пак вярват, че може да се постигне нещо като в Гърция и Сръбско преди петдесет години. Ако се вдигнат всички българи и подадат ръка и останалите християни...

— А онези, дето не са толкоз лековерни?

— Найден ти го писа. Той, нашият Димитър и други още неколцина смятат, че ще отидат на сигурна гибел, но че тази гибел ще повлече след себе си свободата. Веднъж войводата Стефан ми казваше горе-долу такива думи: „Знам, че ще загинем. Но бурята, предизвикана от нас, ще разтърси земята под нозете на поробителя и в грохота ѝ робът ще чуе звън на камбани и свято то слово «свобода»...”

Старият човек трепна:

— Вярно ли чух, Христо? — *Бурята* ли рече?

— Да, бурята, чичо Бяно. И не виждам защо се учудваш. Чувал съм аз за онова, което вие сте правили на младини — и за Братството, и за волентирите, и за опитите да вдигнете въстание. Всичко онова е било предвестник...

— Тътени! — странно се усмихна Бяно, завладян от далечни спомени.

— Да, нека да е тътени. А сега комай е времето на същинската буря.

Известно време Бяно Абаджи си играеше с новата ингилизка лула и изглеждаше тъй, сякаш цялото му внимание е съсредоточено в нея. Но после зададе нов въпрос и с него издаде, че мисълта му не се е откъсвала нито за миг от разказа на Христо:

— А има ли отвъд Дунава и хора, които да смятат, че бурята може и да не доведе до свобода?

— Имало, казват. Например наш Димитър споменавахе веднъж, че Панайот Хитов бил един от тях. Писал му от Сърбия — народът уж не бил готов за всеобщо въстание. Защо се усмихваш, чичо Бяно?

— А, не, не се усмихвам. Просто се радвам на тази ингилизка пушина. Хубава е, дяволската... — Старият човек помълча малко. — Одеве спомена някой си Стефан войвода. Не помня да съм чувал това име...

— Ще го чуеш, кълна се в майка си. Ще го чуеш! Стефан Караджа от Тулча. Шетал е неведнъж из Балкана, ала по на запад, не по нашия край. И в легията в Белград е бил с Найден.

— Аз повече бих очаквал някой по-опитен — кръщелника Панайот, Дядо Желю или брат ти Хаджи Димитър...

— Димитър ще е първият войвода, Стефан Караджата — вторият.

— Двама войводи на една чета? — вдигна побелели вежди Бяно.

— Не забравяй, че туй ще бъде не четица, а цяла българска войска — напомни Христо. — Войската се нуждае от много началници. Пък и тези двамата, брат ми и Караджата, някак особено се допълват един друг, като двата камъка на воденицата. Хаджи Димитър се е изменил много от времето, когато съм го виждал, преди да поема към Крит. Или кой знае — изменил или... доразвил... Сега е един такъв строг, властен, даже мен, дето съм му бате, понявга ме побиват тръпки пред него, да не говорим другите, разните там младоци, как се сковават. Стефан Караджа е точно обратното — весел, благодушен, две думи като ти каже, и ще те разведри и от най-мрачните ти мисли.

Бяно се засмя беззвучно:

— Ще рече, „търкулнало се гърнето и си намерило...“

— Точно така. И похлупакът е наш Димитър, а гърнето — Караджата.

— Нека бог да ги пази — прекръсти се старият човек. — Тях двамата и всичките останали, които ще бъдат под пряпореца им.

Христо Асенов също стори кръстен знак.

[1] Ичме — днес с. Стефан Караджово, Ямболско. ↑

[2] Иванчо (Ванката) Христович Райчев, писар на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и неин фактически военен ръководител, наистина е бил възпитаник на Александровското военно училище в Москва, а после се е отличил като поручик в 16-и драгунски Нижегородски полк, бил е награден и с високо военно отличие. ↑

5.

За онзи, който не ги познаваше, те може да изглеждаха смешновата двойка. Единият, Добри Чинтулов, доста закръглен, с тромава походка и със силно късогледни очи, винаги присвити зад очилата с телени рамки; носеше и посребрен ланец от джоб до джоб на карираната си жилетка, та злите шегобийци биха могли да кажат, че верижката имаше предназначението да подчертае овала на корема под нея. Другият, поп Юрдан поп Димитров — по това време цялото му официално титулуване беше иконом поп хаджи Йордан епарх, — с цели повесма бяло-руса вълна, бухнали изпод калимавката и на брадата, беше доста по-висок, но неестествено мършав, с прегънати рамене, стърчащите кокали на които се очертаваха през власеницата, и с угаснал поглед. Но така както крачеха един до друг през Дели Балта и сетне нагоре към Свети Тодорово аязмо, никой от онези, които ги срещаха, дори не помисляше да им се присмее. Защото Чинтулов бе разпалил факела на просветата и знанието в този град, а поп Юрдан бе загубил лъвската опереност на снагата си не по разни прегрешения, които с такова удоволствие се приписват на богослужителите, а в занданите и под чудовищните алеати на турските джелати. Кой ще изпробва злоезичието и остроумието си срещу такива хора?

Вървяха така двамата един до друг, задъхваха се по нанагорнището и не разговаряха, само в редки случаи разменяха по някоя кратка думичка. Отминаха аязмото с навързаните по околните шубраци цветни връвчици и парцалчета^[1], после оставиха вляво от себе си и Бабин дол, а когато приближаваха Рандева колиба и вече все по-трудно влачеха крака по пътеката, един строг глас, който сякаш идеше от нищото, ги спря:

— Стой!... Кажи лозинката!

Двамата спряха — повече с облекчение след умората, отколкото поради заплашителността на заповедта. Поп Юрдан дори се поусмихна:

— България! — изрече ясно.

— Свобода! — отговори му, вече променен, същият глас и веднага след това се появи и неговият притежател. Беше як и жилав

момък на двадесет, двадесет и няколко години, с остри черти и още по-остър поглед. Сега този поглед гузнееше някъде настрана.

— Ха, Таню, ти ли си бил бе! — позна го поп Юрдан. И го подкачи: — Ще да ни пръснеш сърцата с тия заплахи бе!

Таню — същинското му име беше Анастас Стоянов Куртев, а след по-малко от десет години щеше да се обезсмърти като Таню войвода — живееше в Домусчийския сокак на Клуцохор, недалеч от поп Юрданови, та свещеникът го познаваше.

— Не ми се сърди, дядо попе — виновно каза младият мъж. — Също и вие не се сърдете, господин учителю. Аз всъщност анджък вас двамата чаках и още хей там ви познах. Ама нали знаете — длъжност ми е...

— Разбира се, разбира си — успокои го Чинтулов. — Когато е в служба на отечеството, познанства и приятелства няма. Но хайде, щом ни чакате, води ни сега нагоре.

Изкачиха гърбицата на една височинка и там двамата възрастни мъже ахнаха от изумление — гледката пред очите им ги порази. В неравната местност около Рандева колиба имаше над сто момци (после щяха да научат, че за малко не били двеста), всичките заети в усилен талим. Бяха разделени на два отряда и твърде умело разиграваха сражение — едните, безразлични към стръмнината, настървено нападаха, другите, заели прикритие зад дървета и плитки окопчета, се отбраняваха.

— Кой е онзи там, главатарят им? — попита свещеникът.

— Кой от двамата, дядо попе? Нали са двама...

— За адаша ти хаджи Добрев не те питам, неговата снага човек ще познае от един ден път далечина. За другия питам, дето напада.

— Илия Господинов — отговори Таню. — Или още Гунчо войвода.

— Гунчо ли? — смръщи бели вежди поп Юрдан. — Че аз го знаех вече в Балкана и подхванал „лявото“...

— Тъй е. Още преди месец и половина излезе с неколцина от най-нетърпеливите. Ама почти редовно идва за нашите талими — нали е учил тоя занаят при Панайот войвода и Дядо Желю, има що да ни покаже.

Междувременно оттатък ги забелязаха, Анастас хаджи Добрев наду остра пищялка, последва невъобразима бъркотия, която обаче

продължи съвсем кратко — не измина дори пълна минута, когато всички бяха построени в двойна редица, пред която бяха само Анастас хаджи Добрев и Гунчо, предводителите. Тогава Таню Куртев подкани гостите и те полека приближиха към редиците. Великанът-учител ги посрещна и с глас, който навярно можеше да се чуе от Кара-кютюк нагоре до Бършен в равнината, ги приветствува от името на българската войска. А после, вече не така гръмогласно, помоли свещеника да освети знамето на Сливенската дружина и да закълне момците, които само след седмица или месец ще тръгнат на бой срещу тирана.

Молбата не изненада поп Юрдан (той знаеше за нея още отпреди няколко дни, когато го поканиха да посети дружината), та набързо надяна епатрахила си и от вътрешния джоб на расото извади Четвероевангелието. И в този миг се разнесе едно такова дружно „Да живей!“, че планината щеше да се срине върху главите им. Изненадани, свещеникът и учителят вдигнаха глави — едновременно засмян и тържествен, към тях приближаваше Анастас хаджи Добрев и развяваше наляво-надясно над главата си знамето. А то бе знаме — за чудо и приказ! Изработено от тежък атлазен плат, със златосърмен разярен лъв от едната страна и свещените думи „Свобода или смърт“ от другата; само като го видяха по-отблизо, и двамата сметнаха за излишно да питат кой го е направил — такава майсторска везба можеше да излезе единствено изпод ръката на хаджи Калуда хаджи Добрева, майката на учителя Анастас.^[2]

Разчувствуван, с издайнически потреперващ глас, поп Юрдан извърши обреда по осветяването, като през цялото време Анастас хаджи Добрев държа знамето във високо вдигнатата си десница. А когато церемонията свърши, той го подаде на Добри Чинтулов:

— Всички ние ще минем да се закълнем в знамето. Нека то да бъде във вашите ръце, господин Чинтулов!

— В моите? — изумено рече главният учител и плювна в червенина. — Та аз не съм заслужил такава чест...

— Никой, не я е заслужил повече! — сериозно му отговори другият. — Там, където такива като мене са събудили за българщината по одного или по двама, вие сте събудили стотици и хиляди. Моля, не възразявайте, господин Чинтулов. Та утре вие ще бъдете един от светците на българския народ...

Даскал Добри наистина не продължи да спори. Той благоговейно допря устни до атлаза на знамето, а после пое дръжката от ръцете на хаджи Добрев. С удивление откри, че слабоватите му, отучени на физическо усилие мишци не усещаха тежестта на знамето. Помисли малко и разбра: когато в ръцете ти е една народна светиня, не само не изпитваш тежест, а напротив — чувствуваш лекота и готовност да я носиш през бури и кръв до края на света...

Докато премисляше тези неща, той изпусна думите на клетвата, които Анастас Хаджи Добрев произнесе високо и всичките двеста момци повториха в един глас. А сетне започна един друг обред, който щеше да остане отпечатан като огън в съзнанието му. Насъбраните юнаци образуваха стройна върволица — пръв беше хаджи Добрев и веднага подир него Гунчо, — те заставаха най-напред до поп Юрдан и получаваха света причастие от ръката му, после спираха до него, Чинтулов, прекръстваха се и целуваха знамето, а накрая полагаха десница върху ножа и Евангелието (тях хаджи Добрев бе поставил на един близък дънер) и произнасяха високо: „Заклех се!“...

Когато свърши и тази церемония, оказа се, че първите от върволицата не са стояли да зяпат, а са подредили дълга трапеза на свежата юнска морава, покрай реката. Имаше там пръхкави погачи, варени пилета и запечени овнешки плешки, не липсваха и стомни и бъклици с шевка и папазка... Насядаха, вдигнаха се наздравници за приближаващата свобода, очите лъснаха с нов блясък и бузите поруменияха от новата комка. И изведнъж някой от трапезата подхвана песен, към която всички до един се присъединиха:

*Вятър ечи, Балкан стене,
сам юнак на коня,
с тръба зове своите братя:
всички на оръжие!*

*Дойде време, ставайте,
от сън се събуждайте,
доста робство и тиранство,
всички на оръжие!*

*Който носи мъжко сърце
и българско име,
да препаше тънка сабя,
знаме да развие!*

Чинтулов и поп Юрдан се погледнаха. И всеки видя, че лицето на другия е плувнало в сълзи.

— Ти пък що си се разцивил, даскале? — сопнато попита свещеникът.

— Знам ли? Песента... знамето... „всички на оръжие“... А ти?

Поп Юрдан поразмисли и едва тогава отговори:

— От радост и мъка, даскал Добре. От радост, че тези прекрасни юнаци са забравили злото, което едно изчадие от моя род стори на България, и не ми гонят гарез. А мъката ми е, че одъртах, даскале. Одъртах аз, запопеният в джамия, та няма да мога с това знаме в едната ръка и с кръст в другата да поведе тази славна дружина за „свобода или смърт юнашка“!... Разбираш ли, даскале — исках да съм аз този щастливец, който „да препаше тънка сабя, знаме да развие!“...

От очите на двамата продължаваха да се стичат радостни сълзи.

[1] Този обичай все още се среща на много места в страната. Според поверието, ако в деня на съответния светец при неговото аязмо (свещен извор) се върже цветно парцалче, пожеланията на богомолеца ще се сбъднат. ↑

[2] Автентично. За знамето на Сливенската дружина д-р Табаков (История на... т. II, стр. 239) пише: „Друго подобно знаме, на което от едната страна бил изшит златен лев, а от другата страна — думите «свобода или смърт», Хаджи Калуда приготвила за сливенската дружина, която, начело със сина й Анастас х. Добрев, щяла да излезе през 1868 г., за да се съедини с Хаджи Димитровата чета на Агликина поляна.“. ↑

6.

Нито тогава, нито по-късно се разбра кой стоеше зад тази работа. И дали изобщо беше един човек или неколцина — имаше ли в Сливен толкова учен човек, който без нито една грешчица да напише бележките на български и турски? А те, бележките, бяха кратки и гласяха все едно и също:

„Скоро ще ти бъде поискана сметка за всичко.
Разплатата е близка.“

* * *

— Сам ли си?

— Не виждаш ли?

И глупавият въпрос, и сухият отговор бяха произнесени по еднакъв начин: нервно, кавгаджийски, с вътрешно притеснение. Хаджи Гендо хлопна вратата на метоха зад себе си, изу си еминиите и кръстоса крака на миндерлъка. Залови се да тъпче тютюн в чибук си, но ръцете и пръстите му прекалено много трепереха, та се отказа и ги натика пак в пояса.

— Не се сърди — каза. — Имам си кахъри...

Хаджи Никола Феслията, който досега го бе следил с нещо като досада, внезапно се оживи. И като се наведе над коляното си, попита съучастнически:

— Тези кахъри не са ли написани на едно таквоз тясно листче?...

— Защо? — трепна новодошлият. И се досети: — И ти ли?...

— И аз. И ако ти не можа да си напълниш чибук, аз пък не можах да си изпия кафето. Все поради същото.

Хаджи Гендо се изхлузи от миндерлъка и прешляпа по чорапи до приятеля си, като пътем извади една бележка и я изглади с длани:

— Носиш ли своята, хаджи? Я да ги сравним!

Сравниха ги. И още от пръв поглед личеше — една ръка ги беше писала. Дватамата размениха дълъг тревожен поглед.

— И знаеш ли кое е най-страшното? — облиза устни Феслията. — Че аз вярвам на всяка дума, що е изписана тука. — После се сапикаса, че е казал повече, отколкото трябва, та побърза да добави: — Е, не че се имам виновен за нещо, съвестта ми е чиста, ама...

Другият изобщо не даде ухо на уговорките му — той бе чул само първото. И докато се връщаше на мястото си, каза на свой ред:

— Че как няма да вярваш, хаджи? Сега в Сливен заплахата си е винаги до тебе, можеш с ръка да я хванеш. Само дето не можеш да я назовеш...

— Аз пък мога да я назова. Ще падат глави, хаджи Гендо. Не знам за какво провинение, но ще падат глави. И двамата с тебе не потърсим ли навреме спасение...

— Какво спасение?

— Ами таквоз: „Далдан дала селямет“^[1], както казват гъжвалиите.

— Откога пък турците станаха за тебе „гъжвалиите“? — присмя му се с крива уста хаджи Гендо. — Или се надяваш чрез мене да стигне до онзи, дето ни е почел с писъмцата си?

Сега беше ред на хаджи Никола да не забележи подмятането.

— Дај акъл що да правим, хаджи. И на кой клон да търсим спасение.

— На същия, на който сме го търсили винаги досега, на Йоргаки чорбаджи. Колчем сме се облегнали на него, нивга не сме сбъркали.

Феслията го изгледа продължително през стаята, после произнесе се нескрито пренебрежение:

— Никога не съм те имал за особен акъллия, хаджи, ама чак за такава глупост не бях подготвен да чуя. — Почака, но не последва нищо. Друг път хаджи Гендо поне щеше да избухне или да отговори на обидата с обида, но днес страхът му беше къде-къде по-голям от себелюбието и самоуважението. — Не си ли даваш сметка — продължи Феслията, — че нито ти, нито аз сме сторили някога нещо, което да е заслужило такава смъртна закана? И че ако в очите на простите имаме някакъв грях, той е анджък този, дето винаги сме се облягали на Йоргаки чорбаджи? Да си чувал поне веднъж през живота си някой торлак да каже едно „ашколсун“ за кмета Йоргаки? То е

същото, като да беше посъветвал „далдан дала“ да отидехме да почукаме на Али ефендиевата порта...

Другият не го гледа, а се пули известно време срещу него. Докато най-сетне му дойде наум да запита с пресъхнало гърло:

— Тогаз що да сторим, хаджи? Къде да търсим спасение?

— Там, откъдето идва опасността. — Никола Феслията присви очи. — В Сливен познавам поне двамина, които със сигурност могат да ни посочат къде, пред кой господ да направим поклон до земята, та „преклонената главица...“ е, знаеш нататък. Единият е Бяно Абаджи горе на Барите, но той сто на сто няма и кутрето си да помръдне, за да ни спаси.

— А другият, хаджи?

— Другият е... Панайот Минков. Божа кравица е Панайот Минков и нивга не повишава глас в общината, ала сигурен съм, че и на бога се моли, и на дявола тамян кади.

— Ами че разбира се! — въодушеви се хаджи Гендо. — Хайде, ставай да тръгваме! Нали знаеш, че желязото се кове...

— Знам. Ама знам и друго: че разумният терзия три пъти крои, един път реже. Да се уговорим ние хубавичко, пък другото е лесно.

Те наистина се уговаряха дълго и подробно, опипаха, както се казва, нещата от всички страни. И едва тогава отидоха да подирят секретаря на църковната община.

Като ги видя, Панайот Минков веднага се досети, че това посещение не ще да е случайно, та остави заместника си в дюкяна, а двамата покани в собичката отзад, обзаведена като посрещник; Минков я наричаше своя „кантора“ и това бе една от новите думи за Сливен. Извини им се, че не може да ги почерпи с нещо, те пък му рекоха, че и без това преди малко си пили кафето в метоха. И след това встъпление Панайот Минков зачака — ред беше гостите да кажат целта на посещението си.

— Знаете ни, че сме добри и ревностни християни, господин Минков — заговори за двамата хаджи Никола. — И на Божигроб сме ходили, и от десетилетия сме в общината, и пред конака не сме се поколебавали да защитим едноверците си.

Панайот Минков не помнеше специално те двамата да са се застъпвали за някого в конака, но предпочете да не спори и да кимне

мълчаливо в потвърждение — досещаше се, че главното предстои тепърва.

— Изобщо ние милеем и за вяра, и за род...

Домакинът наостри уши — тази последна дума разширяваше заслугите, които чорбаджиите си приписваха, в област, в която те бяха всъщност напълно чужди. Защото само допреди петнадесет години двамата хаджии се брояха между най-ревностните „елини“, в борбите за роден език в църквите отстъпиха между последните, пък и досега не проявяваха кой знае каква охота да се похвалят с българското си потекло.

— Та искаме да се посъветваме с вас, господин Минков, как аджеба да дадем нашата лепта за укрепване на скъпата на сърцата ни народност — завърши Феслията и се облегна назад, доволен от словото си.

Панайот Минков се облеци смаяно — това за „скъпата ни народност“ беше последното, което очакваше да чуе. После размисли трескаво: какво всъщност искаха тези хора? Че хитруваха — ясно. Но каква беше крайната цел на това тяхно хитруване? Той произнесе предпазливо:

— Не чух от устата ви нищо ново, хаджи Никола. Кой в Сливен не знае, че вие милеете за христовата вяра и за българската си народност?

— Абе знаят, знаят, ама сигур не всички знаят! — не се стърпя и избухна хаджи Гендо. — Инак ще заплашват ли мирните хора с гибел?

И хвърли пред домакина писъмцето, което тази сутрин бе намерил на хаeta в къщата си. Панайот Минков го разгъна и го прочете; беше стигнало до ушите му, че в Сливен се разпрацат заплахи за мъст, ала сега за пръв път виждаше една от тях. Прочете бележката. И всичко онова, което му бе неясно досега в посещението на двамата, стана прозрачно като стъкло. Той върна листчето на притежателя му.

— Две, не, три неща мога да ви кажа, господа, по повод на това, хм, странно послание. Първо, в него не става реч за никаква насилствена гибел. Второ, не се споменава и за грехове към вярата и народността. И трето, за мен може би най-важното, господа, че не разбирам защо сте се обърнали именно към моя милост. Вие сте умни хора, та не вярвам да сте помислили, че аз разпращам тези послания...

Двамата хаджии се спогледаха. Объркването по лицата им бе отстъпило място на пълно отчаяние.

— Поне ще ни дадеш ли съвет що да правим, господин Минков? — попита Феслията. Гласът му вече звучеше мазно, мазно — същинско олио.

— Не смея да се обвържа със съвет. — Панайот Минков искрено си пожела те да не са усетили скритата злорадост, която прозвуча с тези думи. — Ала мога да ви кажа как аз бих постъпил, ако ми донесяха подобно писъмце. Щях да се поровя в миналото, за да проверя дали е чиста съвестта ми — към вяра, към народност, към мющерии, към всичко. И ако не намерех петънце в нея, щях спокойно да чакам... — как беше там? — „потърсената сметка“ и „разплатата“. Това е!

Една много дълга минута гостите изглеждаха така, като че ли им бе зашлевена плесница. А когато си тръгнаха, влачейки крака, изобщо забравиха да се сбогуват...

* * *

Не се почувствува на по-добър хал и Йоргаки чорбаджи, когато получи същото заплашително „послание“. Една слугиня му го донесе със сутрешното кафе и от този миг му се пресече ищахът за всичко — не закуси, отказа се от пътуването, насрочено за днес, към Аладагли и Артаклари^[2], където в чифлиците му, неизвестно защо, жертвата още не беше започнала. Той поне двадесет пъти прочете бележката и също толкова слезе и се качи по стълбите на хаета. Най-сетне похлопа на малката собичка, бутна вратата. Прегънат до прозорчето, Тенинка взеше нещо. Той хвърли листчето на скута ѝ:

— Виж!... Това невям ще те зарадва...

Мислено се прокле: искаше му се тези думи да прозвучат сухо и сурово, пък отвъд тях се прокрадна уплахата му.

Дъщерята прочете няколкото грижливо изписани думи и му ги върна.

— Щели да ти искат сметка — безизразно каза Стилиянка и светлите ѝ като стъкло очи настойчиво потърсиха неговите. — Мигар

те е страх? Тебе, Йоргаки чорбаджи? Да не си се сетил нещо, което да заслужава разплата?

Той изруга по много особен начин — дълго и цветисто, но като прескачаше или посдъвкваше мръсните думи. После излезе и тръшна вратата подире си. Навън се запита: „Накъде сега?“ И единствената му мисъл беше за Евтим Димитров — само той му беше равен в Сливен; щом имаше нужда от съвет, от Евтим трябваше да го поиска — нищо, че се бе залежал болен напоследък, Евтим Димитров трябва, длъжен е да отдели малко време и за него.

Само след няколко минути Йосиф вече го въвеждаше при баща си. И още от първия поглед Йоргаки съжали за прибързаното си хрумване — онзи, който лежеше на одъра, не беше охраненият и жизнелюбив Евтим, приятелят на чашката и гозбата, а някакво съсухрено негово подобие, смалено и изпито, все едно човешки скелет, облечен в кожа. Също и лицето, потънало в бялата възглавница — то беше с цвят на пръст, а от косата липсваха цели валма...

— Мога да позная за какво си дошъл — тихо, но достатъчно сносно произнесе Евтим, след като се поздрави. — То е изписано на лицето ти.

— Ако са изписани смут и страх, вярно си прочел, Евтиме. Аз...

Гостът прекъсна по средата — в одаята бе влязла снахата Таша с пръстена купичка в ръце; Йоргаки правилно се досети, че тя носеше на болния разни отвари от билки.

— Говори, говори — подкани го болният, докато с мъка се отлепяше от възглавницата. — Таша е курназ момиче, няма да се уплаши.

„Курназ момичето“ подпря главата му и му поднесе да пие билките. За да запълни празнотата, Йоргаки заговори:

— Подхвърлиха ми писмо — каза, докато го изваждаше от вътрешния джоб на елека си. После прочете на глас бележката и завърши: — Дойдох да те помоля за акъл, Евтиме: да ми разтълкуваш що значи туй и да ме посъветваш какво да сторя.

Евтим изчака снахата да избърше устата му и каза:

— Можеше да си спестиш четенето, кмете. Такива бележки ние вече имаме, даже две — едната за мене и втората за Йосиф. Също и ние ще даваме сметка и така нататък. Изобщо нищо ново не ни каза.

— Господин Йоргаки чака новото от тебе, татко. Тълкуванието. И съвета.

— Пей давам да мога да го разтълкувам — въздъхна болният. — Ала единствено мога да кажа предположенията, които се въртят в размътената ми глава. — Той се отпусна във възглавницата. — Въздухът е като пред буря, Йоргаки. Нашите „катран кофасъ“^[3] очевидно очакват нещо, което да им налее сили в мишците — нова война с московеца ли, що ли, не знам. И това им дава кураж да готвят разплати и прочие.

— Очакват го и турците, Евтиме. Не си ги виждал напоследък, ама са като наакани всички до един... — Гостът преглътна шумно. — Щом и вие с Йосиф сте получили такъвиз любовни хабери, що смятате да сторите?

— Първом ще изчакаме да видим има ли нещо зад надеждите на торлаците — отговори вместо баща си Йосиф. — Ако не, ще я караме, както досега. Ако обаче крушката се окаже с опашка — товарим се и драсваме.

— Така, както е баща ти? — усъмни се кметът.

— По-добре на легло, но с глава върху раменете, отколкото...

И тук внезапно се намеси Таша:

— Благодаря ви, че дойдохте, господин Йоргаки. Така можах да науча, че било решено да ме преселват. Иначе щяха да ме предупредят толкова, колкото и конете, дето ще карат каруцата им.

— Каруцата „им“ или каруцата „ни“? — обади се откъм одъра тихият глас на болния.

— Каруцата *ви*, тате — спокойно произнесе Таша. — Аз не съм получавала никакви писма, пък и да получа — не ме е страх да дам сметка за делата си и да чакам съответната разплата.

— Ти чуваш ли се какво говориш? — Евтим Димитров се опита да кресне, ала не му стигнаха силите за това. — Нямало било да дойде...

— Наистина няма, тате — все така равно потвърди снахата. — Йосиф може да ти даде доста обяснения за това, ала аз ще ти кажа едно, което нему няма да дойде наум. С кърмаче на ръце съм и с друго на четири месеца в утробата. Няма да изложи на опасност нито роденото, нито нероденото. Не ти ли се вижда достатъчно, тате?

Йоргаки чорбаджи разбра, че е дошъл по неподходящо време и побърза да се сбогува. Когато се намери отново сам на улицата, той свали феса си и избърса чело. Ето, също и у Евтимови... Цял един добре уреден свят се рушеше около него, а той не знаеше какво да направи, на чие рамо да се облегне. И докато още премисляше всичко това, краката му от само себе си се отправиха към конака.

Също и този път му направиха ихтибара, та без много разпитвания го въведоха при мютесарифа. В просторната одая беше сумрак — на Ахмед Джевад паша не понасяше юлската горещина, та изискваше да затъмняват прозорците му, — но Йоргаки все пак успя да зърне, че имаше там и друг посетител, Али ефенди. Изпълниха всичките дълги ритуали на ориенталското гостоприемство и Йоргаки пристъпи към същественото:

— Кахърен съм, ефендилер. Получих заплаха за...

— А! — възкликна кадията, прекъсвайки го. — За близка разплата, нали? — Българинът потвърди. — Я извади, я извади да ги сравним!

Всеки извади своята бележка. Бяха написани на еднаква хартия и с еднакво сигурна ръка — както на български, така и на турски. Сравниха съдържанието — също и то се оказа напълно еднакво.

— И какво смяташ да правиш? — попита Али ефенди.

— Учудвам се, че питаш мене, кадийо. Аз дойдох тук със същия въпрос в главата си. Вие сте властта, от вас чакам и съвета, и... сигурността си.

— Аферим бе, челеби! — изкиска се пашата. — Как хубаво го каза само — можеше да посрамиш кой да е стамбулски адвокатин.

— Имам други грижи, паша ефенди, не ми е до равняването със стамбулските адвокати. Зер като казват „разплата“, тия, дето са писали писмата, не са мислили за ядене на кадаиф и баклава...

— Туй най-добре мога да го потвърдя аз — намеси се Али ефенди и многозначително показва осакатената си ръка.

— Ако слушате мене, цялата тази работа е бошлаф. — Ахмед Джевад паша говореше по начин, който беше на границата между безгрижието и лекомислието. — Намерили са се неколцина зевзеци (в Сливен те никога не са липсвали) и сега от кьошетата ви гледат сеира...

— Завиждам ти на спокойствието, мютесариф ефенди — студено подхвърли кадията. — Не са много хората, които могат да седят върху буре с барут и да си правят джумбуши със запаления фитил.

— Да ви пикая аз на вашето буре с барут, ефендилер. Ако българските закани хващаха диви, досега милион пъти да не е останал камък върху камък от нашата царщина. „Керван гитсин, калб ко юрсин“^[4], туй ще ви река аз.

Не се разбра много ясно кой беше керванът и кой — псетата, попречи за това влизането на още един човек в одаята — найба Мустафа Ариф бей. Той, неловко се повъртя до вратата, пък помоли:

— Афедерсен, мютесариф ефенди, дали можеш да излезеш за малко?

— Какво, наиб? — отново прихна в смях пашата. — Да не си получил и ти заплашително писъмце?

— Дойде важна депеша, паша ефенди... — Мустафа Ариф многозначително показва с очи към Йоргаки. — Няма ли да дойдеш да...?

— Хайде, хайде — подкани го мютесарифът. — Тук сме си все биз-бизе, от тези хора нямаме тайни. Каква е депешата?

— От валията на Русчук — подчини се наибът. — Нощес няколкостотин българи и преоблечени московци, всичките с най-добро оръжие, са прехвърлили Дунава наблизо до Свищов. Предводителят им бил тъдявашен човек, някой си Хаджи Димитър...

— Хаджи Димитър! — уплашено извика Йоргаки чорбаджи. — Ах, този кучи син!...

— Познавате ли го? — попита пашата.

— Знам го и аз — дрезгаво рече Али ефенди. — Син е на един ханджия от Клуцохор. Луд за десет луди. И още ей таквоз хлапе претрепа един наш юзбашия...

— Той иде за мене! — Йоргаки видимо беше на границата на припадъка. — Личен хъс има той към мене и ми го е казвал не веднъж!...

— Не знам дали иде за тебе, чорбаджи, но войската си той водел право насам, тъй гласи депешата. И ни предупреждават да се готвим.

— Да се готвят те — каза мютесарифът; този път безгрижието му очевидно беше неистинско. — Нали са в техния вилает...

— От Стамбул за Русчук е тръгнал лично Негово високопревъзходителство Мидхат паша^[5], за да поеме в ръце войската на правоверните. А войска е вдигната отвсякъде — от Одрин, от Шумен, от Русе, от Видин...

Вече нямаше място за майтапи и лекомислие — за да се надигне Мидхат паша от Стамбул, туй ще да е опасност и половина!

— Оправяйте се, както знаете — рече Али ефенди и с неочаквана за него чевръстина скочи на крака. — Мен няма да ме има, за да ви помагам. Пожелавам ви късмет, ефендилер...

И с тези думи той не закричи, а почти затича към вратата. След него забърза и Йоргаки.

— А ти накъде, чорбаджи? — подвижна подире му мютесарифът.

— Хаджи Димитър иде за мене... Хаджи Димитър иде за мене... — налудничаво повтори няколко пъти Йоргаки. — Господи Исусе Христе и ти, пресвета Богородице, Хаджи Димитър иде за мене...

Не направиха нов опит да го спрат.

По-късно щяха да научат, че Йоргаки още същата нощ се измъкнал („по терлици“ — разправяха хората) от Сливен. И преоблечен и с небръснато лице, прекарал половин месец в колибата на свой доверен пъдар в един от чифлиците си някъде на юг...

[1] „От клон на клон — спасение (търся)“ — турска поговорка. ↑

[2] Днес съответно Гергевец и Крушаре, Сливенски окръг. ↑

[3] Буквално: „кофи за катран“. Част от турската пренебрежителна поговорка „Булгар кафасъ — катран кофасъ“, което означава „Българска глава — кофа за катран“. ↑

[4] „Керванът да върви, пък псетата нека лаят“ — турска пословица. ↑

[5] В началото на 1868 г. видният турски държавник и отявлен българомразец Мидхат паша бил изтеглен в Цариград и назначен за председател на новообразувания Държавен съвет. При преминаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа той веднага заминал за Русе, откъдето ръководил действията срещу нея. ↑

Али ефенди стори последен оглед и остана доволен — като че нямаше нищо забравено (забравено, иначе оставяха много и премного неща, за които прецениха, че не са им крайно необходими), всичко си бе на мястото. В първите две талиги, покритите с платнища, бяха жените му и дечурлигата, и още няколко слугини, за да им прислужват по пътя. Втората от талигите беше по-важна от първата и не защото там щеше да се вози някоя от жените, която повече от другите събуждаше позаспалата кръв на кадията — неговите вечери отдавна бяха запълнени главно с четене на Корана. Но там, в дъното на сандъка, лежеше обкованата ракла с алтъните и белите меджидии, която четирима яки измекари с мъка изнесоха и натовариха. В другите две талиги се намираха покъщнината, завивките, калайдисаните съдове, храната за по път и за по-дълго... Също и десетте конни заптиета, които му бе дал Ахмед Джевад паша, бяха готови за тръгване и вече слагаха крак на стремената — те щяха да охраняват малкия керван чак до Одрин.

— Е, хайде — промърмори сам на себе си Али ефенди, — йолун ачък олсун!^[1]

И се приготви да се качи на предната талига, ала точно в този момент зърна отгоре, откъм Раковската махала, да слизат рамо до рамо трима души; единият беше гяурин, и при това съвсем не се ползуваше с благоразположението на кадията, другите двама обаче бяха правоверни, и то такива, че не можеше да не им отдели минута за сбогуване. Защото първият беше миралай Хюсеин бей, управителят на фабриката, а вторият Халис бей — безделник и пияница, но кръвен роднина на кадията.

Приблжиха и се поздравиха; българинът — беше Бяно Абаджи — беше по-сдържан в поздрава си и тактично остана крачка по-назад от двамата си спътници. „Къде са се събрали още от сабахлен тези тримата? — запита се Али ефенди, докато отговаряше на темането. — И какво изобщо могат да имат помежду си? И как само си лафуваха, ще речеш — първи достове...“ Тези въпроси той щеше да си задава неведнъж в следващите дни, а нямаше да намери истинския отговор

точно защото той беше много прост: от долапа Бяно Абаджи бе слязъл направо при Хюсеин бей във фабриката, за да научи от него нещичко повече за четата, която крачеше и се сражаваше на север от Балкана, пък там бе заварил и Халис бей — Хюсеин, европейски възпитаник, не признаваше местните напитки, та при него винаги, дори сутрин, можеше да се разчита на чашка-две първокачествен френски коняк...

— Заминаваш ли, братовчед, заминаваш ли? — разкикоти се срещу кадията Халис бей. — Какво, не ти понасят тукашните горещини ли, та се пренасяш по на юг?

— Много ми се иска да видя ухилената ти муцуна, братовчед, когато след два-три дни ония хаирсъзи погаят с калъчите си шията ти...

Избухването и настървеността на отговора всъщност не бяха оправдани — закачката на Халис не беше чак толкова язвителна, ала Али ефенди се бе поддадал на настроението си.

— Ама какво излиза? — продължи да се смее насреща му братовчедът. — Ти не си бягал от жегата, а от най-обикновен страх, а? Виж ти, виж ти, пък аз те имах за пръв храбрец на Сливен и санджака... А за мен не си прави дерт, Али, моята съвест е чиста... е, само дете понявга съм оставял недопита чаша в края на пиршеството или сочна ханъма се е почувствувала пренебрегната. Ако Хаджи Димитър коли за такива грехове — няма да му се разсърдя и ще си понеса своето. Ама сигур няма да бъде, братовчед. Хаберите от север все известяват, че комитите нито веднъж не са посегнали на мирен човек, бил той християнин или мюсюлманин.^[2]

Намекът за виновността беше толкова прозрачен, че Али ефенди отвори уста, пък не намери какво да каже. И Хюсеин бей снизходително му се притече на помощ:

— Майтапите са си майтапи, ала тревогата ти е основателна, ефенди. Онова, което идва от север, не може да се сравнява с нищо, което девлетът помни досега. Стигна ли до ушите ти за първите битки на комитите, кадийо? Станали те първо в лозята на Караисен, а сетне и в някаква си Карапанова кория.^[3] Редовен аскер бил пратен срещу тях, а онези го пръснали и прогонили като пилци. И който помни Кримската война, все едно че сега виждал московци насреща си...

Али ефенди прекара език по пресъхналите си устни:

— Какво друго е дошло до ушите ти, миралай бей?

— Че и те давали жертви, туй си било вярно, ала тъй умело водели битките, че на един техен убит се падали между петнайсет и двајсет правоверни. Повтарям: тревогата ти е основателна, кадѐ ефенди.

Думите на Хюсеин бей не намалиха, а доразпалиха страха в сърцето на кадията. И той нетърпеливо погледна към готовите каруци.

— Види ми се, като че бързаш, братовчед? — невинно попита Халис бей.

— Ще бързам я! — кресна насреща му кадията. — Аз, драги, съм човек на закона, а не на пушките и калъчите. И животът ми е много нужен на нашия господар падишаха, за да го излагам на опасност за щяло и нещяло. Пък при тази буря, дето се е задала...

За първи път днес в разговора се намеси и Бяно Абаджи. Той стори две-три крачки напред и попита почти в упор кадията:

— Какво, бурята ли каза, Али ефенди?

Само в един миг цялата кръв се оттегли от лицето на турчина. Устните му побеляха, бузите и брадата му не трепереха, а чак се гърчеха, очите се ококориха така, сякаш напиреха да изскочат из орбитите. В дългия си живот Бяно за пръв път виждаше толкова много страх, събран върху един човешки образ.

— Двајсет години ме заплашваше с някаква си буря, Бяно Силдар — каза кадията с пресъхнало гърло. — *Тази буря* ли имаше винаги наум?

— Не съм ясновидец, че да съм я знаел каква точно ще бъде. Ала бях сигурен, че беззаконията на някои служители, които са толкова нужни на нашия господар падишаха, рано или късно ще предизвикат буря — тази, която иде от север, или друга, но пак подобна на нея.

Една дълга минута нищо не се случи. После Али ефенди също прекрачи напред, та разстоянието от него до Бяно Абаджи стана по-малко от една педя.

— Защо ме мразиш толкова, Бяно Силдар? — попита той така тихо, че гласът му едва се долавяше.

Бяно спокойно издържа погледа му и отговори отчетливо:

— Не те мразя, Али ефенди. Може да се мрази само равен, пък аз не те смятам равен на себе си.

Презрението, събрано в тези думи, шибна като камшик кадията. И без да каже дума за сбогом на своите, той скочи в талигата и се

развика като луд на коларя:

— Тръгвай, тръгвай и не ме зяпай, дявол да те вземе!...

Керванът се размърда, но все пак не така бързо, че Али ефенди да не чуе насмешливите слова, с които го изпрати този проклет пияница и прахосник Халис:

— И не бързай да се върнеш, братовчеде. Честна дума, в Сливен никой няма да умре от жал по тебе.

Колелата на каруците и подкованите копита на конете издрънчаха надолу по калдъръма на улицата.

[1] „На добър път!“ (тур.). ↑

[2] Автентично. За великодушното отношение на четниците към населението независимо от верската му принадлежност, говорят абсолютно всички документи и спомени от епохата (с едно-единствено изключение, в. Турция, г. IV, бр. 29 от 3. VIII. 1868, където преднамерено-пропагандно се говори, че четниците „нямали друга мисия, освен да обират мюсюлманските села“, но това твърдение няма никакво покритие). Срв. например Вл. Хиндалов. Народни движения и въстания от предосвободителната епоха според новооткрити турски официални документи, С., 1929, Доклад № 189 на Сабри паша от 9. VI. 1868 г. ↑

[3] Местата са в днешния Великотърновски окръг: село Караисен е днес със същото си име, Карапановата кория е в землището на с. Горна Липница. ↑

8.

Какви бяха тези битки, споменати с преднамерено зловещи краски от Хюсеин бей, които толкова уплашиха безжалостния иначе кадия?

... Макар да даде две свидни жертви, в Караисенските лозя четата показва, че много зло чака онзи, който в нея вижда каква да е въоръжена рая, а не добре обучена, маневрена и здраво дисциплинирана войска. Нападна ги потеря от няколко стотици башибозук^[1], към която се присъединиха и петдесетина конни заптиета от Свищов. Юрушите следваха на вълни един подир други, но по съвет на Ванката Христович войводите разделиха момчетата на десетки и като ги прехвърлиха ту тук, ту там, но винаги на най-горещите места, пресрещаха всяко нападение с достатъчно хора. И то такива хора, които бяха приучени да стрелят еднакво добре и в неподвижни, и в подвижни цели, а когато пушките се изпразваха — да отвърщат на удара и с удар „на нож“. Битката продължи чак до смрачаване. А когато гърмежите заглъхнаха, на потерята потрябваха половината каруци на Караисен, за да извозят жертвите си.^[2] С тях отнесоха и вестта за нечутата сила на Хаджи-Димитровите юнаци, която разтрепери цяла Турция.

Под прикритието на юлската нощ войводите изведоха четата и с безшумен марш се отправиха на юг. На развиделяване оставиха вдясно от себе си село Батак, а по-късно зърнаха една малка кория, която сякаш бе поставена там нарочно за тях — намираше се тя на малко възвишение посред ожънати ниви, та хем осигуряваше добро прикритие за юнаците, хем позволяваше врагът да се види и следи още отдалече...

Отидоха до корията четниците и след двете денонощия на безсъние, сражения и походи не легнаха, а се сгромолясаха на земята и заспаха като мъртви. Не мигна само един — Стефан Караджа; през цялото време той наглеждаше другарите си и обхождаше горичката, избираше позиции, наблюдаваше околността.

Поспаха два-три часа момчетата, но после една нещастна случайност ги издаде — на някакъв селянин бе скимнало да пусне

воловете си в Карапановата кория, та като зърна на сутрешното слънце да проблясват пушките, хукна през глава назад и издаде четата на потерята. А тя, потерята, вече яла попарата при Караисен, беше умножена и подсилена, броеше се вече на хиляди^[3], към нея скоро се присъедини и редовната войска на Яха ага от Русчук и на бинбашията Али бей от Търново. Огледаха турците местността от височината на отсрещната Добрева могила и заповядаха: „Юруш!“ Караджата обаче вече бе вдигнал на крак своите, разделил ги бе отново на групи и ги окуражаваше със следните думи:

— Не бойте се! Стреляйте на месо и се дръжте яката! Като ги смачкаме сега, после за едно денонощие ще хванем Балкана...

Нападнаха ги отвсякъде — по трийсет души срещу един! Но на безразборната стрелба на нападателите те отвърщаха с точен огън, който поразяваше турците и ги разколебаваше. Не, не, прибързваме, разколебаването още го нямаше. И причината за това беше един храбър юзбашия от русчуклиите, който дръзко приближаваше до петдесетина крачки от обкръжените и нехаен към куршумите — ще речеш, сам аллах го пазеше от тях!, — даваше кураж и на останалите, та те налитаха с вълче настървение. Видя се: не сваляха ли юзбашията, нямаше да прегънат и стръвта на пешаците. „Тогава Караджата — ще запише по-късно Христо Македонски — взе пушката на едно от момчетата, повика при себе си Спиро Георгиев, Христо Пенев и Паню Панев и по съветите на Спиро решиха да теглят (т.е. стрелят) и четиримата две педи пред коня на юзбашията, за да може да го убият. Щом четиримата гръмнаха, юзбашият веднага падна като сноп, а конят му подскокна като прободен, разрипа се и се гаврътна презглава на десетина метра далеч от господаря си... Юзбашията остана на слънце до вечерта..."

Пет или шест юруша устрои турците срещу корията, но всичките се провалиха, а равното място в подножието се застла със синьо-червените униформи на аскера. Защото докато огънят на нападателите брулеше листата на дърветата, българските войници стреляха от укритията си само на месо... И загубили юзбашията си, виждащи пред себе си страшния синьо-червен килим, вече не само башибозуците, но и аскерът се разколеба.

Усетил обезверяването на своите, бинбашията Али бей се качи отново на Добрева могила и вече по-грижливо огледа околността. И

скоро видя решението: там, където юрушите на слепешката не помагаха, трябваше да се приложи военна наука и опит, а в случая те подсказваха само едно — да се достигне до кръстците наблизко до корията, при тях да се изкопаят окопи и после с точна стрелба да се унищожат проклетите гяури... Решението беше умно и за да вдъхне смелост на своите, бинбашията реши сам да го осъществи. Взе няколко низами и скрито, с припълзяване, достигнаха до кръстците и извадиха кирките и лопатите.

Може би щяха да успеят, ако в същото време и Хаджи Димитър от другата страна не наблюдаваше с бинокъла си движението на боя. Той забеляза примъкването на турците към кръстците и оцени опасността, която щеше да настъпи, ако те успеяха да се окопаят. Кимна на Найдено Силдаров, който се случи до него:

— Видиш ли ги тия там? Трябва да ги унищожим, иначе...

Найден, преминал през подготовката на легията, поклати глава:

— Със стрелба оттука няма да успеем, войводо. След първия куршум, който ще вдигне праха около тях, ще се укрият зад кръстците. И тогаз може да хабим барут и олово до утре, без даже да одраскаме някого.

— Излиза, че трябва да ги ударим гърди в гърди — реши смръщено Хаджията. — И да теглим огъня на кръстците. Събери десетина момчета, ама искам да са доброволци — нека да знаят какво ги очаква. Аз сам ще ги водя.

— Ти? — попита Найден. А тази късичка дума всъщност означаваше: „Ти си главнокомандуващ, не е редно да се излагаш на такава опасност!“

— Аз! И нека да не разсъждаваме повече за това. Там копаят!

Като разбраха, че сам войводата ще ги води, всеки пожела да участвува в битката „на нож“. По заповед на Хаджията хвърлиха един залп от тридесетина пушки нататък, после десетте избраници се втурнаха към кръстците. Още докато тичаха, Найден Силдаров простреля един от низамите, Христо Дряновски (същият Христо Дряновски, който лани бе в четата на Панайот Хитов) тичешком съсече втори... Неколцина от турците побягнаха, други дадоха отпор, започна се битка гърди срещу гърди. За да вдъхне смелост на останалите, бинбашията се изправи в цял ръст, командите му зяплющаха насам и нататък. Срещу него — също прав и с открити гърди — тръгна един от

българите. Али бей Търновлията се досети, че туй ще да е някой от главатарите на четата — личеше то по осанката му, по по-особената униформа от сиво брашовско сукно, по гордо развяното перо на калпака. И по оръжието: другите бяха си пушки и калъчи, а този само със сабя в ръка. Вървеше насреща му Хаджията, гледаше го със страшните си и остри очи и сочеше насреща му с върха на сабята си. Тънка усмивка сви устните на Али бей — какво върши една сабя срещу добре прицелен куршум? Каза си това и без да сваля очи от българския войвода, изтегли барабанлията си револвер и запъна ударника. И в този момент пред погледа му стана нещо нечувано — самата сабя на Хаджи Димитър блъвна огън... и това беше последното, което бинбашията видя в този живот...^[4] Станали свидетели на гибелта на своя бинбашия, останалите трима-четирима живи низами побягнаха презглава надалеч от Карапановата кория. Ала след като подпалиха кръстците, също и българските юнаци разбраха, че са дали скъпа жертва — един куршум бе пронизал гърдите на храбрия и беззаветно предан на революцията Христо Дряновски. Беше още жив, когато го пренесоха на ръце обратно зад дърветата на корията. Но като виждаше безнадеждното си положение и същевременно не желаше да падне пленник на турците, там той глътна отнапред подготвената отрова...^[5] Едва когато окончателно отблъснаха падателите, щяха да разберат, че заедно с Дряновски са загинали и още четирима четници. И пак тогава се разбра, че през цялото време, когато е търчал като лъв по позицията и с ласкава дума и личен пример е утешавал уморените и е повдигал духа на отпадналите, Караджата е бил с непревързана рана от куршум на хълбока...

Когато се стъмни, турците се разшаваха, пушилката от крачките им се проточи към селото — явно не смееха да прекарат нощта в близост до страшните комити. Двамата войводи се възползуваха от отдалечаването им и под закрилата на нощта отново поведоха своите юнаци на юг.

Тази именно беше паметната битка и победа при Карапановата кория, след която всеки турчин усещаше как поробената земя се тресе под нозете му...^[6]

[1] Христо Македонски, участник в четата, на чиито Записки. С., ОФ, 1973, често ще се позоваваме, изчислява потерята на „около

хиляда души башибозуци (черкези, турци, татари), размесена с редовна войска.“. ↑

[2] Хр. Македонски определя, че в Караисенските лозя „турците трябва да са изгубили 40–50 души мъртви“. Но според в. „Народност“, бр. 35 от 16. VII. 1868, „мюсюлманите са страшно разбити. До 200 души черкези и до 80 заптиета, селяни и редовна войска паднали мъртви...“. ↑

[3] Хр. Македонски я определя на 2000 души, а Бачо Киро Петров (Материали и документи. Под редакцията на Ал. Бурмов и Ст. Стойков, С., 1937) на 3000. ↑

[4] В своята обстойна и изключително интересна статия „Строшена ли е сабята на Хаджи Димитър?“ (в. От. фронт, 13. XI. 1981.) инж. Тодор Козловски, вещ познавач на огнестрелните оръжия, спря вниманието на обществеността върху един любопитен експонат от Музея на възраждането — Варна: сабя с вграден при дръжката 6-камерен револвер, приспособен за револверни патрони марка „Льофошьо“. С богати исторически сведения, илюстрации от стари гравюри и компетентен анализ на оръжието инж. Козловски доказва, че то е белгийско производство в малка серия, че е била лично оръжие на Хаджи Димитър и че намирането ѝ във Варна не е изненада (сабята на Хаджи Димитър е била предадена като трофей на Мидхат паша, който след окончателния разгром на четата е бил във Варна и там е показал това рядко комбинирано оръжие на английския консул в града Далиел — и следователно имало е възможност тя да остане в града). Когато през лятото на 1982 г. авторът се запозна лично с тази светиня — сабята-револвер на Хаджи Димитър, — тя вече се съхраняваше в сейфа на Варненския археологически музей. ↑

[5] Христо П. Генович (Дряновски), родом от Дряново, е една от очарователните личности на нашите националноосвободителни борби, която все остава някак си настрана от вниманието на нашите историци и писатели. Започнал буквално от нищо, Дряновски, благодарение на ума и енергията си, бързо се замогва, като натрупва крупно състояние. Предано любещ отечеството си, той се включва в революционното движение, разпродава дюкяните и стоката си и предава цялата грамадна сума от тях за въоръжаване на четите, сам се включва в четата на П. Хитов, после е с Левски в Белградската легия и накрая намира смъртта си в четата на Х. Димитър и Стефан Караджа. ↑

[6] Битката при Карапановата кория, която (освен в някои подробности) предадохме с документална точност, е представлявала истински гръм за своето време. Тя е внесла уплаха сред турците включително и в самия Цариград, а за българите е била извор на патриотична гордост и обект за подражание. Тя е обезсмъртена и в една литография на Х. Дембицки, която може да се срещне запазена и до днес наред със старите икони по различни краища на родината ни. ↑

Йосиф и коларят Вълчо уж само щяха да помогнат на чорбаджи Евтим да слезе до каруцата, а всъщност почти го влачеха надолу — така немошен беше той от болестта, повалила го на одъра вече няколко месеца. Настаниха го на прясно окосеното сено в сандъка и въпреки горещината на юлския ден, метнаха едно черджо отгоре му.

— Ти ли хленчиш, тате? — попита Йосиф; в гласа му трудно можеше да се открие нещо повече от най-обикновен интерес.

— А, аз! — отговори му изпод черджето Евтим чорбаджи. — Не се е родил още онзи, който ще ме види или чуе да хленча...

Беше вярно: дори и с единия крак оттатък, дори и в началото на едно бягство, Евтим Димитров продължаваше да си е познатият силен и волеви чорбаджия. Йосиф се огледа през рамо — онзи, който плачеше, беше измекаряният Вълчо.

— Какво си се разцивил бе! — смърми го. — Три аршина мъжага си, пък си проточил сълзи и сополи!...

— Лошо предчувствие имам, господарю — подсмъркна Вълчо. — Млада жена оставям и...

— И какво „и“?

— Не знам. Ама нещо в мене ми казва, че няма да я видя повече.

— Глупости! — отрязва го Йосиф с повече сигурност, отколкото всъщност притежаваше. — Не отиваме на север, където са хайдуците, а на юг. И на туй отгоре от конака ще ни пратят въоръжени заптиета за охрана. Хайде, иди се сбогувай с своята... своята...

— Невяна.

— ... с своята Невяна, че подир малко тръгваме. — Йосиф се изкиска нечисто. — Младоженци сте, зная, ама й кажи някак да изтрае една неделя без мъж...

Той огледа каруцата. Всичко му се видя на мястото си. И кесиите с алтъни, мушнати на различни места под сеното, като че наистина не личаха много. Поразмисли малко, пък се изплю в краката си — оставаше му най-трудната част на сбогуването. Не без усилие надяна на лицето си маска на хладно високомерие, изплю се без нужда повторно и се качи по стълбите към горния кат на къщата. Похлопа на

малката соба и като чу утвърдителен отговор, бутна вратата. Таша, която редеше някакви дрехи в долапа отсреща, се извърна към него.

— Защо не си готова? — каза ѝ той. — Подир малко тръгваме...

— Мислех, че по този въпрос отдавна сме наясно. Или имаш намерение да почнем разправиите съвсем отначало?

— Не мога да те поведе със стражари, ала... ала как ще ти се види, ако взема детето със себе си? Баща съм му и всеки ще ми даде право да се погрижа за сигурността му...

Таша не повиши тон, когато рече:

— Ако само посегнеш да го направиш, Иринка ще остане без баща. Онзи пищов е още у мене и, кълна ти се, умея да си служи с него.

— Добре, добре — побърза да се съгласи мъжът. — Нека не се връщаме на тази работа. Няма ли поне да се сбогуваш със свекъра си?

— Сбогувахме се още сутринта, когато го обличах. И си казахме, щото имаме да си казваме. — Тя вдигна иронично тънките си вежди. — А ти да не забравиш тефтерите си... лихварските...

— Тефтерите ми ще ме чакат тук, няма защо да ги разнасям. — Йосиф очевидно не разбираше от ирония. — Чувам, стражарите дойдоха. Подир малко ще потегляме.

— На добър ви час — каза тя, без да помръдне крак от пода.

Той извади едно вързопче от джоба на сюртука си и полека го остави на раклата до вратата.

— Не го отказвай! — Умолителността, която прозвуча в гласа му, беше вече истинска, неподправена. — Иринка е и моя дъщеря, нали? За нея го оставям... За нея и за сина, който...

— Добре — кимна Таша. И като се обръщаше към долапа, прибави: — Нека да е на добър час на бегълците, които бягат от своите при чужди...

И това беше цялата раздяла помежду им.

— Държи ли още на своето? — попита баща му, когато беше отново при каруцата.

— Държи.

— Ангелска външност, пък челичен нрав — продума замислено Евтим. — От нея и от тебе не зная кой е по мъж...

Йосиф огледа заптиетата. Харесаха му — бабаитският им изглед внушаваше доверие. Той се качи и някак си се смести до баща си. Беше

неудобно и за двамата, но той не рачи да седне отпред, на дъската до Вълю — нему, един Йосиф Евтимов, не подобаваше да седи коляно до коляно с някакъв си измекарин.

— Да тръгваме! — каза и коларят плесна с дизгините.

Една млада жена размаха кърпичка подире им. Не беше Таша. И тя — Невяна — беше единственият им изпращач.

... А късно привечер заптиетата докараха каруцата. В нея с прерязани вратове лежах тримата — Евтим, Йосиф и Вълю. В смъртта нямаше различие помежду им, лежах един до друг, като равни.

Не беше малко произшествие, та вдигнаха от постелята чак мютесарифа и той лично пое истиндака. Първата им мисъл беше, че заптиетата-пазачи са свършили туй грозно дело от лакомия за богатството на чорбаджията и неговия син. И макар те да твърдяха обратното, затвориха ги, че дори и приложиха върху тях някои от обичайните похвати за изтръгване на истината. Проводиха и хора до мястото, което двамата посочваха. И накрая се увериха, че заптиетата са говорили право. Когато са минавали гората между Джиново и Кадъкъой^[1], при големия завой, на тях ударила шайка башибозуци. Заптиетата стреляли насреща им (това, виж, не беше вярно, цевите на пушките им не бяха опушени), пък сетне, като видели безсмислието на съпротивата — ония били повече от дузина!, — обърнали конете и побягнали. Когато се престрашили да отидат да разберат що е станало, шайкаджиите били свършили своето... Което означаваше: хората заклани, а от парите — нито следа...

Трите жертви погребяха в един ден. Зад ковчезите на Евтим и Йосиф крачеха само двама души — Таша и Панайот Минков, който представляваше църковната община. Очите и на двамата бяха сухи.

А на другото погребение надойде много народ — цял Клуцохор се бе стекъл да изпрати горкия измекарин Вълю, който тъй и не можа да се нарадва на младата си невеста.

Привечер след погребенията от двора на Евтим и Йосиф Димитрови се издигна синьо-черен пушек. Услужливи съседи затропах на дворната врата да предложат помощта си, но никой не им отвори. Накачиха се по дървета и покриви и надникнаха зад дувара. Таша Йосифова гореше някакви дебели тефтери.

[1] Джиново и Кадъкьой — днес селата Злати войвода и Съдиево, Сливенско. ↑

10.

Лицата, които нахлуха в България, се бият с невероятно ожесточение... Въстаниците са много добре командувани и много дисциплинирани...

Доклад от епохата на
Шефер, френски консул в
Русе.

И още една нощ на безсъние и непосилно напрежение!...

Отлепй крак от земята. Изнеси го напред. Стъпил ли е? Тогаз повдигни другия. Ето, сторена е още една крачка. Не позволявай на клепачите ти да се слепят. Хайде, отлепй пак крак. Не, не е олово налято в цървулите ти, просто е умората. Направи още една крачка!...

Не вървеше четата, а пълзеше. Вече и онези, които имаха зад себе си години опит в хайдушкия живот и хайдушкото ходене, също и те едва се влачеха. И само две опори крепяха нещастниците: демоничната воля на Хаджията, който ги предвождаше мълчаливо, и ласкавата утешителност на Стефановите думи, с които на уста той обхождаше колоната и подкрепяше най-отпадналите.

На разсъмване отминаха едно село, което някои познаваха — Горни Турчета^[1]. А малко по-късно „авангардата“ доложи за двадесетина въоръжени турци, които дебнели покрай пътя. Ванката Христович се разпореди, нападнаха турците от две страни и ги изловиха тихомълком, без да пукне пушка. Не бяха черкези, дори башибозук не бяха, а селяни, за които си личеше, че не са много „на ти“ с пушките и ятаганите.

— Пратени сме да вардим — простодушно отговориха те на въпроса на Караджата.

Четниците се приготвиха да свалят глави, дори Стефан Караджа не бе далеч от тази мисъл, но най-неочаквано Хаджи Димитър забрани:

— Не е голям мурафет, ако вземем да ги избием. Няма да ги свършим, пък и това не е кавалерско.

И стана така, че тези, които вече дни и нощи крачеха гладни, изтощени, преследвани, застигани непрекъснато от турски куршуми, освободиха пленниците си, „защото не беше кавалерско“!^[2]

Продължиха на юг. То вече не беше поход, а мъчително влачене подир войводата. Залитаха, поваляха се, заспиваха прави и се събуждаха, когато се препънеха и се сгромолясваха на коравата земя, лазеха на четири крака по височините, ала Хаджията и Караджата бяха казали: „Напред към закрилницата Стара планина!“ и те — призраци, а не хора пъплеха неспирно. Носени не толкова от краката, колкото от юначните си воли.

В една кошара българи-овчари позалъгаха стомасите им с малко мляко и сирене, подариха им и няколко агнета. Запалиха огньове, за да опекат месото, но не било писано поне веднъж да се нахранят като хората — не бяха още кусали месцето, когато дотича един от предните постове и доложи кратко:

— Потеря!

Ръцете от само себе си легнаха върху кондаците на пушките. Изтощените до смърт тела се надигнаха.

— Сигурен ли си? — попита Хаджи Димитър. — Где ги гъжвалиите?

— Хелбете, че ще е сигурен — отговори Караджата вместо запитания. — Този е Христо Македонски, кукушлията, брате. Зад себе си има десет години хайдушки живот, две легии и стотина-двеста турски потери и засади. Такъв човек няма да припознае...

Христо Македонски, висок и дълголик мъж на тридесет и три години, със засукани мустаци и остри маслиненочерни очи, сякаш се засрами от този поток от похвали, та прекъсна войводата:

— Отсреща са, в горичката. Ще ги видите и без бинокъл. — И добави полугласно: — Да им пикая аз на пусията, дето от един ден път ще я откриеш...

Излязоха при „авангардата“ и веднага се съгласиха с опитния хайдутин и хайдушки войвода — фесовете на потераджиите се аленееха между дърветата. И наистина бяха потераджии, при това не от неопитните — пишман стражи като сутрешните нямаше да си подготвят таквиз прилични закрития срещу куршумите.

И пак се повтори онова, което вече многократно бе изпитано. Войводите разделиха четата на две и най-напред с безшумно пълзене

из стърнищата, а сетне с яростен напад в няколко минути разгромиха онези, които ги дебнеха. Голи пети лъснаха в бяг по всички посоки, неколцина бабаити обаче останаха да лежат там, в горичката; по-късно щеше да се разбере, че между тях си намерил гибелта и Чотоолу, чаушинът на близкото село Вишовград^[3].

— Ей таквиз потераджии харесвам аз — рече някой хлевоусто. — Ще си отидат, ама първом ще ни направят прилични укрития, да не си трепем ние нежните кунки...

Всички наоколо се разсмяха. Тази необичайна веселост подир толкова много мъки и премеждия силно впечатли Караджата.

— Кой го издума това? — попита. — Чии са тези „нежни кунки“?

Отговори му Тодор, малкият брат на Хаджията, касиерин на четата:

— Такваз уста е само една тук, войводо. На наш сливналия, Стефан Токтанджиев. Да не мислиш, че случайно са му лепнали прякор Хитрия?

— Аферим, адаш! — Войводата стисна „нежната кунка“ на Хитрия. — Ти харесваш такива потераджии, пък аз харесвам такива войници като тебе: да не се предават на трудностите и всявга да запазват бодрост и веселост на духа си.

— Ба, занапред аз чакам даже по-благовъзпитани чалмалии. Само да стигнем нашия Балкан, ще видите как сме си ги приучили ние. Те не само укрития ще ни оставят по пътя, ами и в тях ще ни чакат тлъсти пилафи, а на огньовете ще къкрят курбани.

Смехът избухна повторно, но и мнозина примляскаха лакомо.

— Сакън, земляк, да не се попариш! — каза му касиеринът Тодор. — Щом курбанът ще е на огъня, не бързай да сърбаш, а духай лъжицата...

— Аз курбан, братче, изобщо не обичам. На, сложи ми го сега тука отпреде, ще го ритна с крак. Ама те, нашите агалари, ме знаят какъв съм глезен и махнаджия, та нарочно за мене ще изпържат цяла тава тиганици...

Не се знае колко щеше да продължи този шеговит разговор, ако не се чу предупредително подсвирване, последвано от вече толкова познатата дума:

— Потеря!...

Шегите и закачките се смръзнаха на гърлата. Запотените длани отново сграбиха пушките. Телата, само допреди минута отпуснати в крайно изтощение, пак се стегнаха като пред скок.

Прикривайки се между дърветата, изтичаха, приведени, до края на горичката. И грижата — същинска слана посред лято — легна върху тях, притисна ги под тежестта си.

— Боже! — прошепна някой; усети се как устните му, внезапно пресъхнали, едва се помръдваха.

— Море от аскер! — изпъшка друг. — Трябва да са четири хиляди, че и повече...

Беше вярно. Полегатата височина към запад аленееше от фесове. И вече не разпасан башибозук, а само редовна войска. Хаджи Димитър, изглежда, усети как смутът пропълзява всред момчетата и побърза да се изстъпи срещу него. Той измъкна сабята си и с нея над главата застана пред укритието на четниците. Очите му сякаш мяхаха светкавици.

— Братя! — извика и човек можеше да се закълне, че в този глас не само нямаше страх, а напротив — някакъв странен, необясним с думи възторг. — Мили братя, най-сетне ще можем да покажем на поробителите и на света що значи юнак български. Кой ще признае някого си пехливанина за „баш“, ако се е борил срещу женоря и невръстни дечица? Не, братя. Юначеството се вижда сал срещу равни. Е, то и днес няма да е така, зер аз не давам едного българина, не за четирийсет, а поне за петдесет калпави гъжвалии, но нейсе — тъй или иначе днес султанът за пръв път ще разбере що е то възкресена българска войска. На оръжие, мили братя!

Гърбовете се изправиха. Челата се разведриха. Върху устните, допреди минута сбърчени от тревожно напрежение, разцъфна дързостна усмивка. А случеше ли се някой да е останал незапален от искрящото слово на Хаджията, тогава Караджата, усетил по незнайни пътища колебанието му, прилякваше до него, слагаше ръка на рамото му и подхващаше с топлия си глас:

— Бас държа, че до половин час ще ги видим да се разпиляват като врабци. Ей тъй на — ще дойдат като аслани, пък... — И като усетеше, че човекът възвръща равновесието си, потупваше го ласкаво и допълваше със смях: — От тебе ще искам само едно, брат. Като се

праздосат, да минеш тъдява и да събереш калеврите и фесовете, които ще да са загубили в бягството си...

И след тези или подобни думи като по магия изчезваше всяко неверие в собствените сили. Не случайно някой сетне подмяташе, че в този ден войводите са могли да разпалят и мъртвите камънаци.

Ванката Христович раздели отново четата на две и я разположи в полукръг срещу приближаващия аскер. Спря до всеки, всекиму прегледа укритието и фишеците, всякому даде наставление как да се държи и що да върши, когато започне битката. И така зачакаха юнаците — с пръст на спусъка и разположени зад дебелия дъбови дървета, до набързо струпаните камъни или в турските окопи.

Сражението обаче не започваше. Онези отсреща с обучена войска — си знаеха работата, не бързаха. Ечаха бурозани, долитаха отсечени заповеди на големи и малки забити, частите се разпределяха наоколо. Дебненето продължи докъм 10 сутринта, когато един свищовски онбашия не издържа и изпразни пушката си по посока на горичката. С този самотен гърмеж започна и паметната битка в Дълги дол!^[4]

* * *

Престрелката бързо се пренесе по цялата линия. От горния край на просторната наклонена поляна Бюлент Руфат паша, началникът на алая от Търново, огледа местността през стъклата на бинокъла си и доволна усмивка се сгуши, в грижливо подстриганата му брада. Ученото си е учено! Ето, виждаше се като на длан — аскерът се придвижваше по отделения, притичваше по гънките на местността и както беше заповедта на пашата, заемаше най-удобните позиции. Е, имаше и изключения, разбира се, то стадо без мърша бива ли? Например всякаквите там заптиета, черкези и башибозук (в себе си Бюлент Руфат ги нарече „събрани от кол и въже“), надошли от целия санджак да спечелят бабайтска слава за сметка на аскера, си я караха по своему — ще рече, с малко акъл и повече перчене, — но пашата не се чувствуваше нито отговорен, нито задължен към тях, за него значение имаше само редовната войска, на която лично бе началник. Той изобщо не пожела да си помисли, че срещу стотина калпави гяури

бе вдигнал цял един алай — четиридесет срещу един!, — а в съзнанието си виждаше само предстоящата бърза победа и след нея депешата до Русчук и Стамбул, в която с привидно съдържана самопохвала ще доложи като онзи някогашен пълководец, че е дошъл, веднага е взел единственото правилно решение и без записване се е справил с бунтовниците, дръзнали да се вдигат срещу падишаха...

Когато започна огневата подготовка, Бюлент Руфат още веднъж огледа мястото на битката. Чудесно, наистина чудесно! Ако всичко се развива така, той може би ще успее да си обядва в търновския сарай (пашата безмерно държеше на рахатлъка си). Защото огънят на четирите хиляди белгийски пушки — без да се броят хилядата или две хиляди шишанета на присъединилата се нередовна войска — не пронизваше, а буквално засипваше с олово горичката отсреща. Един сахат време подобна стрелба, пък сетне нямаше да има нужда от истински юруш — просто щяха да отидат до Дълги дол, колкото да преброят избитите и да изловят ранените и оцелелите по чудо... И доволен от видяното, пашата се премести на сянка, намери си едно по-удобно пънче, седна и зачака да се случи неизбежното.

Всичко хубаво, но времето минаваше, пък това „неизбежното“ не само не се случваше, ами дори не се появяваха признаци да приближава. Бюлент Руфат не вярваше нито на очите си, нито на своя часовник със сребърните капаци — според всичко онова, което той, училият във Франция и специализирал в Прусия, знаеше, гяурите от Дълги дол трябваше да са унищожени или вече да се опитат да потърсят спасение в безразборно бягство. Докато пред него ставаше нещо невероятно: на плътния огън на аскера онези хайти изобщо не отговаряха, но вдигнеше ли се някой правоверен — даже не за юруш, а само за наблюдение, тогаз отнякъде пропукваше и неразумният храбрец получаваше като награда за своето любопитство два драма олово.

Пашата започна да изпитва някакво неясно чувство — може би смес от досада, учудване и смъртно безпокойство. Какво можеше да означава това, което ставаше пред погледа му? На приказките за московците, дето уж били дошли, преоблечени в чудновати дрехи с ширити и пера, той не вярваше. Но и това, което се разиграваше пред него, също не беше за вярване. В дългите години, в които бе управлявал аскера и санджака на Търново, Бюлент Руфат неведнъж бе

имал случай да преследва хайдути из Балкана, поне два от многобройните му ордени бяха именно за прочистването на планината от такива кеседжии и девлет-душмани — нито веднъж те не бяха действували като тези отсреща. Тактиката на хайдутите (доколкото тям изобщо прилягаше такава сложна дума като „тактика“) беше проста — гръмнат веднъж-дваж, колкото да стъписат преследвачите, пък сетне си плюят на краката и духнат през овразите. Вярно, чуло се беше лани, че в Пустията край Върбовка две дузини комити дръзнали да се ударят с войската на падишаха гърди срещу гърди, но къде можеше то да се сравни с тия в Дълги дол, които сякаш бяха пруски кадети? Кой друг ще се държи с такава дяволска упоритост, съчетана с изпитано умение, срещу четиридесет пъти по-многоброен противник?

Размисли още минута-две (в негова чест трябва да се признае, че между съображенията му отдавна вече не заемаше място хубавият обед в търновския сарай), пък вдигна ръка и сухо заповяда на притичалия онбашия:

— При колагасъ Юсмен бей. Да вдигне табора си и да превземе горичката с юруш.

Докато чакаше, не го свърташе на едно място. Кой знае защо, Бюлент Руфат паша стана, поразкърши рамене, пък се заразхожда припряно, като равномерно пляскаше нагайката о чизмите си. Така, крачейки, той проследи пътя на онбашията (аллах керим — сполучи да дойде до разположението на табора, без ония да го пресрещнат с огъня си!), последва неизбежната малка суетня, сетне с едно стегнато „Аллах акбар!“^[5] стоте мъже в алени фесове и сини униформи се вдигнаха на атака.

* * *

Когато се разнесе повикът „Потеря!“ и заеха позиция срещу нея, Найден се случи в едно укритие, направено от човек, който очевидно е разбирал от тези работи: беше плитко окопче със струпани пред него камъни, между които зееха нарочно оставени процепи за наблюдение и прицелване — мазгали, както им викат турците.

— Тука си добре — каза му Караджата, когато мина да го навести. — Но затуй пък искам от тебе куршум нахалост да не

хвърляш. Както ни учиха в легията...

Преди още да сложи пръст на спусъка, от своето място в окопчето Найден видя и оцени „както ги бяха учили в легията“ огромната сила, която прииждаше срещу тях, и опитността, с която аскерът се разполагаше срещу Дълги дол. И нещо дълбоко в него му подсказа: пред прага бяха на неравна битка, от която само чудо небесно можеше да помогне някой да остане жив. Странно — при тази мисъл най-обикновен човешки страх пропълзя като хиляди мравки по тялото му, в ума му, напротив, се мярна: „Нека!... Ще научат те, мамка им, що значи български юнак“, пък устните му някак от само себе си произнесоха като вопъл:

— Златино!... Сбогом!...

Нема много време — нито за мислене, нито за сбогуване. Защото четирите хиляди пушки отсреща блъвнаха огън; не беше нужно човек нито да е бил в легията, нито да е извървял пътя от Дунава до крайнините на Вишовград, за да разбере веднага — сегашните стрелци бяха други, не като онези в Караисенските лозя или в Карапановата кория, техните куршуми вече не клатеха клоните на дърветата, а, далеч по-добре насочени, проникваха в укрытията и отчекваха кори от дърветата или вдигаха праха току до главите на обсадените.

— Майчице! — разнесе се отчаян глас; на Найден се стори, като че ли той прозвуча до самото му ухо.

Поизправи глава и се извърна. Не, куршумите не биеха само в дърветата или в земята и камънаците — един четник, когото Найден знаеше само по лице, се гърчеше на пет-шест крачки от него, притискаше с длан слабните си, а между пръстите му вече се очертаваше голямо червено петно. Понечи да изтича при него и да му помогне, но друг се оказа по-бърз. Караджата. Войводата приклепна до ранения и сякаш безгрижен за куршумите, които плющяха наоколо, се залови да разкрие и превърже раната. А улученият пищеше в ръцете му и неговият глас някак прекалено бързо губеше силата си.

— Братя! — угаснало призова той. — Отмъстете за мене, мили братя... Да живеят Бъл...

Не успя да завърши и тялото му се отпусна неестествено в здравата прегръдка на войводата. Не минаха секунди и последва нов предсмъртен вик. Този път Найден не видя злощастника, но се досети,

че е някъде от средата на позицията. И почти веднага отсреща проехтя ликуващият възглас на турски:

— Моят куршум го намери!... Моят!...

Найден свари да зърне онзи, който така шумно се хвалеше с точността на куршума си. Беше слаб и висок аскерин, проснал дългунестото си тяло зад някакво мършаво, полуизсъхнало шубраче приблизително по средата на наклонената поляна.

Гибелта на двамата им другари и самохвалният вик на аскерина възбудиха до крайност четниците. Те забравиха поръчките на войводите си и откриха бясна стрелба. И слава богу поне, че стреляха „на кръст“^[6], та куршумите им не отиваха съвсем напусто — след не един и не два изстрела отсреща се разнасяше писък и някой червен фес се катурваше в ожънатата нива. И може би само Найден се удържа, не стреляше — цялата негова злост се бе насочила към онзи зад шубрака, който се бе възгордял с убийството на един от храбреците. Той избърса потта, която се стичаше от челото и глождеше очите му, подпря на камъните цевта на пушката си и зачака — не беше възможно бабаитинът да не пожелае да повтори успеха си. И наистина изминаха минута... две... пет... после върлинещият аскерин поотмести шубрачето и надникна. Найден отново удържа пръста си, легнал на тетика. Очакваше другият да се разкрие повече — така както Найден едва го мярваше, навярно и той нямаше по-добър обзор. Пресмятанията му се потвърдиха. Поокуражен, аскеринът надигна повече глава. Макар и отдалече, Найден видя лицето му — сухо, костеливо, с тънка безкръвна усмивка на убиец по занаят.

— За Златина!... — гласно изрече Найден и дръпна спусъка.

Пушката в ръцете му изтреця. Оня зад шубрака подскочи високо, във въздуха дългото му тяло се прегъна като острие на чекийка, плъосна на земята и замря.

Огънят по цялата бойна линия пламна с нова сила. Но докато нападателите я караха безредно, както в началото, войводите отново бяха овладели своите юнаци и така ръководеха стрелбата им, че поне един от всеки два куршума беше „на месо“. Докато натъпкваше нов фишек в пушката си, Найден внезапно се запита: защо всичко в този бой свързваше все със Златина? Нима имаше да отмъщава само за нея? Ами собствената му съдба? А разпиляното му семейство? Не трябваше ли да се мъсти за целия български род, който вече пет века пъшкеше и

изнемогваше под бремето на непосилното иго? Помисли всичко това момъкът, но не потърси отговора — не беше сега време за подобни размисли...

Трябва да бе дошло пладне, когато битката внезапно промени своя ход. Между турците, разположени срещу хората на Караджата, започна шетня, видяха се неколцина да надяват байонетите^[7] на пушките си. В тези минути Ванката Христович не премина, а сякаш прелетя по цялата дължина на позицията:

— Готвят се за щиков удар! — говореше той. — Помнете, братя. Тук, зад укритията, гаджалите нямат никакво превъзходство — къде ти да размахваш щик в гора? Изчакайте ги да приближат, а сетне — огън! Първо с пушките, сетне с пицовите... Пък остане ли в някого ищах за повече, него ще погалим със сабите...

Подир Ванката изтича и Стефан Караджа. И той повтаряше все същото: никакво излизане на открито — ще смажат турчина с огън, а стигне ли се до ръкопашен бой, то ще стане тук, където гората им е съюзник!...

Тъй нареждаха ръководителите, но съдбата пожела битката да се развие по друг начин — неочакван и за нападнатите, и за... нападателите. Отсреща проехтяха отсечени заповеди и призивни звуци на тръба, сетне се разнесе едно провлечено „Аллаах акбаар!...“ и стотина мъже с щикове в ръце се юрнаха срещу левия край на Дълги дол. Като ги наблюдаваше от укритието си, на Найдено се стори, сякаш всички те се насочваха право срещу него. И стана като преди: страхът от смъртта го стисна за гушата, пък в сърцето му имаше само озлобление и желание да отмъсти на поробителя и за собствената си орис, и за петстотинте години преди него, в които българинът е пъшкарал под неговата тирания. Изглежда, същото или подобно чувство изпълваше не само него, но и събратята му от цялата чета, понеже никой, нито един не побягна, дори не погледна страхливо през рамо. Напротив — именно тогава се случи онова, неочакваното. Двамина от четниците (Найден така и не научи никогата имената им), не издържаха да изчакват в бездействие налитания аскер, стори им се туй изчакване подобно на многовековното робско превиване на врат, та с неясен вик на уста скочиха на крака и се втурнаха в насрещен напад. Двама срещу сто! Беше лудост, разбира се, но една от онези лудости, които всеки здравомислящ не само че не осъжда, но и е готов да последва...

А иначе стана неизбежното. Двамата смелчаги изпразниха пушките си срещу врага, но немаха време да видят резултатите от стрелбата си — след секунди връхлитащият табор стовари цялата си сила върху тях, по десетина байонета се забиха едновременно във всеки един от тях и ги издигнаха във въздуха, други от нападателите, опиянени от вида на кръвта и от съзнанието за леката победа, се заловиха да ги секат и кълцат със сабите си. Разхвърчаха се парцали от въстаническите униформи, нагъсто размесени с късове кърваво месо и мозък... При тази гледка луд бяс обхвана редиците на окопаните в Дълги дол четници. Не остана чужд за него и онзи, който допреди минути ги бе приканвал да не помръдват от укрытията си и тук, в горичката, да приемат сражението — Стефан Караджа. Войводата се изправи, размахна над главата си същата онази сабя, пред която в Петрушан бяха давали клетва за честна смърт в името на Отечеството, а от очите му бликна странна светлина, когато извика с цяло гърло:

— Юнаци, напред!... Да отмъстим за нашите братя!...

Не дочака да види колцина ще се отзоват на повика му, а с няколко лъвски рипвания прескочи камъни и шубраци и се устреми към напирания откъм височината аскер. Не остана сам — двадесетината момци, които бяха наблизил и чуха огнените му думи, като един се надигнаха и с клетви и ругатни полетяха след него. Не направи изключение и Найденов. В този момент той не си спомняше нищо от онова, на което го бяха учили в легията, не пресмяташе съотношението на силите, нехаеше за смъртта или даже я презираше — сега някаква пурпурна мъгла забулваше очите му, та за него не съществуваше нищо освен вековния враг насреща и величавата фигура на войводата, възправена сама срещу сто противника. Той не изтича, а сякаш прелетя разстоянието до Караджата. И се оказа рамо до рамо с него точно в онзи миг, когато турци и българи се сблъскаха гърди срещу гърди. Изпразни пушката си в един аскер със свирепа, широко разчекната уста. И толкова отблизо беше този изстрел, че куршумът тласна турчина назад, отлепи краката му от земята и го запокити върху онези, които напиреха зад него. Не загуби време да зарежда отново пушката си, а я хвана за цевта, размахна я като тояга и с все сили я стовари върху друг от оперените агалари. Зърна как една глава с ален фес се пръсна като яйце под удара му и... и оттам нататък не запомни нищо повече — беше изпаднал в нещо като радостно опиянение, в

което мушкаше, отблъскваше щикове и саби, удряше, а устните му все повтаряха безсмислено:

— За Златина!... За Златина!... За Златина!...

Другарите му, изглежда, до един бяха изпаднали в неговото състояние, защото се сражаваха в луда надпревара. И се случи невероятното: двадесет обкръжиха сто и захванаха яростна сеч. Е, голяма част от турците се спасиха с позорно бягство, захвърляйки оръжие и раници, но около две дузини — сред тях беше и злополучният колагасъ Юсмен бей — легнаха там, в крайнината на дълги дол, и напечената пръст захвана да пие кръвта им. А когато на мястото на битката не остана нито един жив турчин, юнаците се върнаха на позицията си. Бяха още възбудени, с разгорещена кръв и горди от извършеното. И се намери един от тях — като че ли беше същият онзи българин от Кукуш Христо Македонски, — който даде израз на всеобщото настроение. Той посочи среден пръст към височината отсреща и се провикна на турски:

— Ал сана^[8], пашо. Ако още те сърби дирникът, заповядай отново!...

Избухна трескав смях, последваха и други подигравки, повечето от които не биха могли да бъдат написани. А после юнаците се пръснаха по местата си; никой не го казваше, но поне половината от тях бяха готови да дадат по един пръст от ръката си, за да се повтори току-що преживяното...

Също и Найден се разположи в „своето“ окопче зад камъните и се залови да зарежда пушката си. По едно време един по-особен шум привлече вниманието му някъде по-назад от позицията. Понадигна се и отмести един храст, за да види по-добре. Там, настрана от другите, войводата бе разголил крака си, а в ръцете му се забелязваше ивица платно. Боже, какъв човек беше този Стефан Караджа!... Както в Карапановата кория, когато получи първата си рана, той, за да не угнети момчетата, с нищо не се издаде, че в краткото, но свирепо сражение е бил повторно пронизан, а сетне сам, като вълк, се бе заловил да се цери и превързва. Найден понечи да отиде при него и да му помогне, но друг го изпревари. Беше Стефан Хитрия. Не се чу с какви думи го бе посрещнал войводата, но затова пък съвсем ясно се долови възклицанието на Хитрия:

— Туй е тежко раняване, войводо, я виж каква дупка е зейнала в месото ти. Не можеш сам се справи с нея!...

— Заповядвам ти тозчас да се върнеш на позицията и да не сваляш очи от врага! — сопна му се полугласно Караджата, но бързорекият сливналия дори не помисли да се предаде:

— Да, ама тук не е четникът Стефан Господинов при войводата, а адаш при адаша. Хайде, не се опъвай повече, адаш, ами дай аз да почистя и стегна раната. Пък пред другите ще мълча, обещавам ти.

Найден се поколеба, но не се присъедини към Хитрия, остави сами двамата „адаши“ и тяхната тайна...

* * *

Когато видя табора на Юсмен бей да търти назад в срамно бягство, Бюлент Руфат паша просто не повярва на очите си. Вдигна бинокъла и тогава забеляза и другото — синьо-червената черга, която по-надолу бяха застлали с телата си загиналите. Вай, аллах! Какво се бе случило? Можеше ли напук на всеки здрав разум да се окаже, че добре обучени московци са се преоблекли в тези чудновати униформи? И как трябва той, пашата, да постъпи сега, когато целият алай е станал свидетел на погрома на Юсмен бей и навярно най-обикновеното шупе разтърсва дъното на не едни шалвари?

Като поразмисли, Бюлент Руфат реши: трябваше пред всички да накаже некадърника Юсмен бей, а сетне веднага да поднови юрушите — докогато в Дълги дол останат само трупове. С махване на ръка той повика един от своите емир субайъ и заповяда да му доведат начаса колагасъ Юсмен, а на бинбашиите от целия алай да се съобщи да се готвят за нови юруши. За негова изненада обаче младият емир субайъ не хукна да изпълни нареждането му, а само смутено заби поглед в земята.

— Какво? — попита пашата. — Не се ли изразих достатъчно ясно?

— Трудно ми е да изпълня заповедта, паша ефенди. Колагасъ Юсмен бей е там... долу... при другите...

— Загинал?

— Евет, загина още при първия сблъсък, паша ефенди. Пък за юрушите... Нали за да ударят комитите, таборите ще трябва да минат през нашите... и през Юсмен бей също...

Бюлент Руфат се ядоса. Този път на себе си. Даже хлапакът пред него, дето не е помирисвал война, се досети... пък той?...

— Кой ти говори за юруш тука, през нашите? — Пашата се опита да се измъкне с чест от неловкото положение. — Да нападнат другите. Ей там, отляво!

Изпълниха заповедта му и до здрач се хвърлиха в няколко последователни юруша. Всичко бе изпълнено така точно, все едно че бяха на учение. И въпреки това онези от другия край на Дълги дол (пашата никога не разбра, че там отбраната бе ръководена от Хаджи Димитър) ги отблъсваха с умело насочван кръстосан огън, а ако все пак достигнеха до горичката — и с яростен удар „на нож“. Напълно объркан от онова, което ставаше пред погледа му, привечер пашата заповяда да се свири „отбой“ и със защитен от бял байрак илчия да се поиска прибиране на загиналите. Отсреща се съгласиха. И пак потрябваха коли, за да извозят избитите правоверни; направиха този ихтибар само на аскера, а другите — башибозук и черкези — останаха да лежат там, където ги бе застигнал българският куршум...^[9]

Раята бе надвила своите господари!...

* * *

Пратеникът на Хаджи Димитър премина по позицията и разнесе заповедта му: войводата нареждаше всички да се изтеглят към южния край на Дълги дол и да се приготвят да продължат в тъмнината похода към Стара планина.

— Победихме, братя! — с искрен или попресилен възторг възкликна Стефан Караджа, когато се събраха. — Натрихме мутрата на гаджалина и му показахме що значи това българска войска!...

Думите му — както ставаше винаги — вляха вяра в собствените сили и насърчение на момчетата, но този път те бяха някак си половинчати; душите се събудиха колкото тлеещи въглени, а не лумнаха като буйни пламъци — тъй или иначе гладът и непосилната умора си казваха своето.

— Хубава победа! — изсумтя Хаджията, когато малко по-късно двамата останаха сами. — Преброих хората, Караджа. Шейсет и осем!... И от тях половината ранени... Толкова са останали на крака от цялата ни чета след днешната ни „победа“. Другите са погинали там. И утре главите им ще украсят селските мегдани, най-много да им сторят ихтибар да ги занесат за гавра до Търново или Русе...

— И все пак победата си е победа, Хаджи — не се предаде Стефан Караджа. — Ние никому не сме обещавали, че ще оцелее, ще остане жив да се радва на подвига си. Цял ден сражение срещу четиридесет пъти по-многоброен враг и накрая не ние, а той вдигна бяло знаме... Кълна се в паметта на майка си — признателният наш народ нивга няма да забрави това, Хаджи!...

Изчакаха да се стъмни хубаво и потеглиха. Ванката Христович назначи пак авангард и ариергард, а като се придържаше към старата и изпитана хайдушка тактика да се заблуждават преследвачите и кучетата им, Хаджи Димитър нареди първо да се върнат половин час път назад към река Росица, а после, избикаляйки, да ударят с всички сили на юг към спасителните дебри на Балкана.

[1] Горни Турчета — днес с. Бяла черква, Великотърновски окръг. ↑

[2] Целият случай автентичен, включително репликата на Хаджи Димитър. ↑

[3] Вишовград — днес със същото име, Великотърновско. ↑

[4] Местността, днес със същото име, се намира североизточно от с. Вишовград. Внушителният паметник, издигнат по случай 100-годишнината на сражението, не се намира на същинското място на боя, а няколкостотин метра по-на запад. ↑

[5] „Бог е велик!“ (араб.-тур.). ↑

[6] Припомняме, че „на кръст“ е термин от епохата за кръстосания огън. ↑

[7] Байонет — щик (фр.). ↑

[8] „Ето ти тебе“ (тур.). ↑

[9] Бачо Киро Петров, по това време народен учител в Горни Турчета (Бяла черква), съобщава, че убитите редовни войници са били 65 души, а другите „турци и черкези нямат чет“. ↑

11.

Те, горките хъшове, къде са ходили през нощта, къде са се губили из горите, не се знае, но осъмнаха на половин час от вчерашното си място — между турското село Плужна и Вишовград. Дето осъмнаха и се биха, дума се Кара къзън-кюпрюсю, сиреч на Черната мома моста.

Бачо Киро Петров

То вече не беше поход, а кошмар. Не войници — върволица привидения се движеха под изцъклената светлина на юлските звезди, залитаха, поваляха се, пълзяха на крака и ръце, хулеха и турчина, и бога, но крачка подир крачка и педя подир педя следваха войводите си. Да ги погледнеш отстрани, ще речеш, сякаш след почти цяло хилядолетие Самуиловите войници отново бродят из българската земя.

После угаснаха звездите и настана мрак — непрогледен мрак: в очите ти да бръкнат, няма да забележиш! Подвикваха си да не се загубят, държаха се за ръка, насочваха се по клетвите и лютите закани за мъст, по учестеното дишане на уморените и по охкането на ранените. Препъваха се, раздираха лицата и дрехите си по шубраците, умираха на едната стъпка и възкръсваха на другата, но не спираха. Стихийната воля на войводите се предаваше на всеки един от тях и те вървяха, вървяха...

Внезапно плисна дъжд. Зарадваха се — тази беше първата живителна влага, която докосваше попуканите им устни от почти две денонощия насам, и то денонощия на адски юлски пек, на неспирно усилие, на сражения... Изпосталели и брадясали лица се изправиха нагоре, за да уловят всяка капка, изпращана от лятното небе. Вкоравени от сушата езици ближеха капките от листата на дърветата. „Благодат божия!“ — носеше се шепот и не една ръка се вдигаше за кръст на благодарност.

Скоро обаче се разбра, че то било не благодат, а ново проклятие — краката, които и без това едва се отлепаха от земята, сега трябваше да повдигат и огромните буци кал, които полепаха по тях. Вече и най-читавите, с най-запазените сили захванаха да подгъват колена от умора, пък ранените — те час по час рухваха по очи в някоя локва или се сурваха по хлъзгаво нанадолнище и невям никога нямаше да успеят да се измъкнат от разкашканата мокра пръст, ако не се намираше някой другар, познат или непознат, който да подаде ръка или дори да обрамчи падналия и полу да го води, полу да го влачи... Караджата, измъчен от двете си рани, не можеше да се прикрива повече и направо куцаше. Христо Македонски почти носеше своя „земляк“ от Прилеп Никола Иванов. Двамина, чиито лица не се различаваха от гъстия слой кал върху тях, направо бяха вдигнали на ръце ранения в хълбока южняк из Димотика Начо Димитров. Колкото и високо да беше господ, проклятията и псувните вече не можеше да не стигнат до него... И само едно не се чу в тази залутана и разбъркана върволица — нито една уста не произнесе разкаяние, загдето притежателят ѝ е презрял благополучие и сигурност, за да тръгне да мре за отечеството...

Бяха нагазили в някакво стърнище, когато се препънаха в едно, който напразно се силеше да вдигне изнемоощялата си снага от земята.

— Ти бе! — сопна му се Хаджи Димитър в тъмното. — Като си бил такъв кекав, защо си тръгнал срещу султана, а не си останал край фустата на майка си?

— Не ме кори, бате — чу се тихо в отговор. — По-добре ме зарежи да патаксам^[1] тука, отколкото да ме кепазииш с тези тежки думи...

Познаха го по гласа и по обръщението „бате“ — беше Тодор Асенов, по-малкият брат на Хаджията и касиерин на четата. Това откритие порази войводата, но не го накара да измени строгото си държане.

— Аз не съм ти „бате“, а „войводо“ — сухо го поправи той. — И не се отричам от одевешните си думи. Даже ще добавя още нещо. Тъй, като се валяш като шопар из калта, ти резилиш не само себе си, а и целия си род. Виж се — замязал си на истински марок^[2]!

Другият направи опит да се изправи, но крайниците му се подгънаха и отново се повали в калта.

— Нямах да ме хулиш и наричаш „марок“, бате — все така угаснало възрази Тодор, — ако не бях скрил от тебе, че един турски куршум ме намери в Дълги дол. И не само ме намери, а комай още се таи в раната на крака ми...

Войводата като че щеше отново да го среже с остра дума, но в този момент го превари Караджата, неусетно приближил и чул разговора им. Той потупа свойски по рамото Хаджията и рече помирително:

— Хайде, хайде, не се горещи, момчето е за похвала, не за укор. — „Момчето“ беше всъщност само три години по-младо от него самия. — По-добре му помогни да се изправи, да продължи... В края на краищата роден брат ти е...

Навярно всеки би се позасрамир от подобни думи и би изменил държането си, но не и такъв железен човек като Хаджи Димитър.

— Когато при Вардим^[3] стъпих на свещената българска земя, аз водех повече от сто и двайсет мои братя^[4], сега са само шейсет и седем. И за мен всичките те са равни — няма родни и неродни. — И с тези думи отмина в катраненочерната мрачина.

— Повери Тодор на мене, войводо — изтъпи се един пред Караджата. — Беше Найдено Силдаров. — Земяци сме — ще се оправим...

И без да чака отговор, изправи ранения Тодор, прехвърли ръката му през врата си и колкото го подпомагаше, толкова и го понесе.

... И пак се повлякоха като сонм привидения. Отдавна вече нямаше нито ред, нито строй. По едно време откриха, че са достигнали и изпреварили авангарда. След още половин или един час, когато дъждът вече престана, изведнъж се оказа, че начело на колоната се е озовал ариегардът. Никой не се залови да разпитва, да изяснява тази бъркотия: за изясняването се искаха сили, а всяка капка силица тези мъже превръщаха в движение, в крачка напред... Към Балкана!

Когато над хълмовете на изток се появи бледа сива ивица, далечен предвестник на утрото, Ванката Христович изчака да го застигне Хаджи Димитър, дръпна го настрана от върволицата и му каза увяхнало:

— Лошо, войводо. Един от момците снощи на потегляне е загубил гулията си и... и одеяла я намери...

— Намери я!?! — възкликна Хаджията. — Какво ще рече туй, Ванка?

— Не се ли сещаш? Нощес в бъркотията проводниците ни от авангарда са се заблудили и сме се движили в кръг. Залудо са били бърхането из калта и мъките ни. Ала не ще е справедливо да корим проводниците — в такава нощ човек може да се обърка и по проспектите^[5] на Москва, камо ли тук по овразите... — Нека припомним, че Иванчо (Ванката) Христович Райчев бе завършил последователно Московската реална гимназия и Александровското военно училище в същия град. — Вината е в природата, а не в нашите хора, войводо.

Войводата преглътна шумно.

— Сигурен ли си, Ванка?

— Мигар човек може да се шегува са таквоз нещо, войводо? Пък и Ачо Сопотчанина не се съмнява, че тази гулия е неговата.

— Какъв съвет ще дадеш?

— Да кажем за злощастieto само на Караджата и на никой друг. Не бива да доразстройваме момчетата, които и без това... Пък иначе да си речем едно „станалото-станало“ и докато все още сме под прикритието на нощта, да се придвижим колкото се може повече на юг.

— Нека бъде твоето, зер не ми идва нищо по-добро наум — съгласи се Хаджи Димитър. — На Стефан ще кажа аз. А ти избързай към челото и поemi водачеството. По компас — натърти, — не по усет!

С разсъмването решиха, че тук ще могат да прекарат деня — хем достигнатото място им се виждаше удобно за укритие и отбрана, хем вече ставаше опасно по видело да не попаднат под очите на потерите.

— Знае ли някой как се зове туй място? — попита Караджата.

Намери се човек да го знае. Казваше се Петър Кънчев от Търново, на тридесет и три години, който навремето бе оставил хубавия си занаят на златарин, за да хване „лявото“ и да мъсти на тираните, та познаваше тукашния край. И обясни: Кара къзън кюпрюсю — тъй думали на тази местност, на Черната мома моста. Стефан Хитрия не пропусна да се пошегува:

— Абе ние да сръбнем хубава водица под мостчето, пък няма да се посраим и пред черната мома, кога дойде да ни навести...

Неколцина намериха сили да се позасмеят. Допущаха ли те, че съвсем наскоро това място щеше да се зове Канлъ дере, ще рече —

Кървавото дере?

Малко по малко се довлякоха дотам и поизостаналите четници. Караджата се разпореда кои и как да се сменят като стражи, а щом Хаджи Димитър спомена думата, почивка, всички потънаха в безсъвестен сън. Първо заспаха, че тогава отпуснаха грохнали снаги върху подгизналата трева на поляната. Рекичката, която шумеше около мостчето по-ниско в дола, с ромона си спомагаше да се спят още по-здраво натежнелите клепачи.^[6]

Колко поспяха така, никой никога не разбра. Слънцето вече бе изгряло, когато хайдушкият инстинкт на четника Христо Македонски го накара да наостри уши. Беше лай на гонче, което очевидно бе влязло в дирите на четата. Той се надигна, промъкна се между шубраците и вторачи поглед нататък, откъдето се носеше джафкането. И не след дълго зърна на стотина крачки от себе си един черкезин с оръжие в ръце, който предпазливо крачеше точно срещу него. Излишно беше да се вдига на два пъти тревога — Христо Македонски опря приклада на пушката до рамото си, прицели се и дръпна спусък. Гърмежът накара цялата дружина да скочи на крака, а когато пушекът се поразсея, отсреща се видя черкезинът, захлупил се по очи на земята.

Четвъртата битка на четата започваше...

* * *

Внезапната тревога завари Хаджи Димитър там, където преди два-три часа бе го застигнал сънят — върху една заоблена бабуна почти на границата между гората и поляната. Без да помисля, без изобщо да си дава сметка за действията си, той не скочи на крака, а само се претъркаля един-два пъти и залегна зад най-близкия камък — преди почти десет години неговият учител в „лявото“ Панайот Хитов ден през ден бе набивал в главата му, че да се изправиш в такава минута, то значи да се направиш нишан на потераджиите и удобна цел за техните пушки и пищови. Като се увери, че около него не падат куршуми, Хаджи Димитър надигна глава и се огледа. По устните му, обикновено тъй стиснати и сурови, се плъзна доволна усмивка — момчетата, натрупали опит в последните битки, заемаха позиция още преди да чуят заповедта на войводите. „Туй е свето Възкресение! —

мина през ума на Хаджията. — Пет века след «От кога се'й, мила моя майно льо, войска провървяла...» отново по тази земя, напоена с българска кръв и българска пот, броди и се сражава стегната и обучена българска войска...“

Той не се поддаде на умиленieto и сладките си размисли. Пропълзя надолу и притича от човек до човек. На всекиго провери укритието, всекому поръча кога и как да стреля (също и тук търсеше да постигне стрелба „на кръст“), на всеки с по едно слово или мълчаливо потупване по рамото вдъхна малко от онзи кураж, който изпълваше собственото му сърце. И усети с цялото си същество — тези хора щяха по-скоро да измират до един, но не да се огънат...

Връщаше се към предишното си място на бабуната (оттам можеше да наблюдава цялата позиция), когато първите турци се показаха откъм Вишовград. Бяха пак главно аскер, само тук-там се забелязваха по малко черкези и разни селски бабаити. Пък броят им комай превишаваше вчерашния. „Толкова по-добре! — каза си Хаджи Димитър. — Друго е да смачкаш носа на по-силен от тебе... Пък дори да паднем до един, то ще е в такава битка, че чак ония в Цариград ще усетят как бурята е разтресла земята под краката им...“ Нещо приблизително такова си изрече сам на себе си войводата, пък иначе извиси челичен глас:

— Слушайте всички моята заповееед!... Никой да не хвърля куршум самоволнооо!... Ще гръмнем едновременнооо!... Когато аз кажааа!...

Послушаха го и се спотаиха с пръст на спусъците. Онези отсреща изтълкуваха, изглежда, по своему бездействието им, защото се поизправиха, захванаха един на друг да показват сербезлъка си. Хаджи Димитър изчака да се приближат достатъчно и едва тогава огласи местността:

— За майките ни и отечеството — огън!...

Повече от шестдесет пушки изтрецяха като една — сякаш самата българска земя изригна огън, олово и смърт и помете поробителя. Десетина от самоуверените допреди минута аскери „украсиха“ подножието на Кара къзън-кюпрюсю със синьо-червените си униформи, другите се разбягаха като пилци под сянката на ястреб, само неколцина, ранени от българските куршуми, едва-едва се влачеха подир здравите. И всичко се захвана като в дните досега: честа, но

безредна и затова почти напълно несполучлива стрелба на турците, налягали в долчинки и зад камъни и дървета и пестеливи, но почти винаги „на месо“ отговори на четниците.

— Хак ви е!... Хак ви е!... Хак ви е!... — промърмори под носа си войводата на скоропоговорка. — Ако ще да погинем всинца, вие поне няма да сте между ония, които ще замерват с храчки и фъшкии главите ни!...

Постепенно обаче доволството му намаля и между веждите се връза обичайната строга бръчка. Причината не бяха аскерите. Напротив — дали тези бяха по-благоразумни, или пък имаше между тях от вчерашните, дето им бяха „яли попарата“ при Дълги дол, но те очевидно предпочитаха, да не се разкриват много-много, а си лежаха в укритията и гърмяха ей така, урбулешката и на вятъра, колкото да се вдига шум. Хаджи Димитър се ядосваше на своите. Защото опитното му око забеляза, че момчетата се бяха подвели по тази стрелба нахалост и сипеха куршумите си вече не „на месо“, а само по посока на нападателите. И така с часове!

Някъде към пладне той обиколи пълзешком цялата дължина на позицията и накрая спря до своя писар и военен съветник.

— Не ми харесва тази работа, Ванка — каза смръщено. — Юнаците напълно забравиха онуй, което ги учихме в Петрушан, и стрелят, че се късат...

— Туй има и добра страна, войводо. Огънят им приковава към земята нападателите, охлажда охотата им да атакуват.

— Да, ама на ония им прииждат цели кервани джепане от Търново и Русчук, пък в нашите паласки след час-два ще се гонят мишки.

— Разбирам те. И си прав, дявол да го вземе. — Ванката Христович се почеса замислено по брадясалата буза. — Остави това на мене, войводо. Аз ще се постарая да сложа ред.

— Това е моя длъжност — поклати глава Хаджи Димитър. — Да си началник на възкръсналата българска войска значи да отговаряш за всичко — от пътя до последния драм олово за пушките. И трябва да давам пример как се отива на смърт, а не само да пращам другите...

Ванката го изглежда продължително.

— Лъжеш се, Хаджи — рече накрая; този като че беше първият случай, когато се обръщаше другояче, а не с почтителното „войводо“.

— Ти не си толкова началник, колкото знаме на четата ни. Ама ще кажеш: всинца сме обречени, гибелта ни е от сигурна по-сигурна. Нека и тъй да е! Важното е да подлютим колкото се може повече раната, която отворихме в гърдите на Турция. А ще я подлютяваме всеки ден, всеки час и всяка минута, в които четата съществува и се бори. А като всяка войска и тя, четата де, ще съществува само дотогава, докогато се опази знамето й...

Хаджи Димитър размисли дълго върху думите му, пък накрая кимна:

— Погрешно приравняваш четата с мене, Ванка, в края на краищата и аз съм само войник, само че с повече отговорност. Но хайде, нека да не сеем на дъното ряпа. Върви и... пази се...

Ванката се ухили широко, сякаш му бе оказана кой знае каква милост. Не каза нищо повече, само вдигна за поздрав два пръста до челото и бавно се отдалечи. От мястото си войводата го проследи как, лазейки на лакти и колене, обхожда позицията, поспира при момците и продължава нататък.

... А само подир час двамина четници го изнесоха на ръце. За да насочва огъня на четата, Ванката Христович се бе промъкнал прекалено напред и наистина бе сполучил да върне предишната удача на стрелбата. Но и бе заплатил за нея — един вражи куршум го удари толкова тежко в гърдите, че той просто се преметна през гърба си.

Хаджи Димитър се приведе, разкъса куртката му и огледа раната. И веднага разбра — от такава рана няма спасение. Не се излъга в това и Ванката.

— Не прави такваз муцуна, войводо — опита се да се пошегува той със сетните си сили. Говореше тихо, но отчетливо и без никакво отчаяние в гласа. — Всичко стана тъй, както го говорихме...

— Прости ми, Ванка!... — Между думите на войводата се прокрадваха неволни хълцания. — Аз те изпратих на явна гибел...

Раненият се задоволи да махне с ръка. После с мътен поглед обходи другите, които се бяха надвесили над него.

— Бийте турчина и заради мене, мили братя!... — каза. — И сбогом. — Той се усмихна криво. — Аз... аз ще ви чакам горе...

— Ама, Ванка — опита се да го окуражи някой, — обещаваме ти, ние ще те носим на ръце...

Славният момък поклати отрицателно глава.

— Не, братя. Вие няма да ме носите, но и чалмалиите няма да ме видят нивга свой пленник... Прощавайте!

И с тези думи вдигна револвери си и се простреля в челото.^[7]

— Всички по местата си! — заповяда Хаджи Димитър. Гласът му издайнически потреперваше. — Като бием турчина, най-добре ще отдадем почит към паметта на нашия скъп другар...

* * *

Слънцето бе точно над главите им и сякаш вече изпращаше не лъчи, а разгорещени въглени, когато турците, неочаквано и необяснимо за всички, се оттеглиха; много по-късно щеше да се разбере, че главатарите им — Бюлент Руфат паша от Търново, каймакаминът на Севлиево и свирепият Алай бей от Русчук — видели безсмислието на досегашната си тактика и се събрали на съвет. И тогава стигнали до решението, което всеки малко-малко подготвен офицер от която и да е армия би забелязал още преди първия изстрел — че стига да овладееха двете странични височини, комитите щяха да се озоват под тях и изложени на унищожителния им огън. Гръмнаха отново бурозаните, вестоносците полетяха във всички посоки, войската се надигна след почивката, която ѝ се бе сторила тъй сладка...

Също и българите усетиха подновяването на битката и се приготвиха. Но противно на очакванията им, не последва нито стрелба, нито юруш. Двамата войводи, учудени и загрижени, пропълзяха напред и огледаха неприятеля. И не беше мъчно да открият и новия им замисъл, и опасността, която щеше да последва.

— Не заемем ли едната рътлина, загубени сме! — мрачно отсече Хаджията, а Караджата веднага предложи:

— С половината юнаци овладей тази, лявата. Пък с другата половина аз ще прикривам гърба ви...^[8]

Двамата надали подозираха, че това са последните думи, които си разменят тук, на земята...

Друг път по-грижливо разделяха четата, сега обаче нямаше време за това — просто Хаджи Димитър поведе половината, които се случиха около него, към височината, с останалите Караджата пресрещна напирашите от три страни пълчища. Какво бе станало с

тези момчета? Откъде бе дошло това тяхно презрение към предвечния инстинкт да опазят живота си? Ето, не многохилядна войска, а сякаш самата смърт приближаваше към тях, пък те я чакаха без боязън, с вкоравени от многократната среща с нея сърца, забравили умора и глад, нехайни към пропуканите си устни и многобройните рани — превърнали се бяха те в мъже с надчовешка твърдост. Войводата махна с ръка и тридесетината пушки изтрещяха като една. Куршумите им повалиха неколцина, включително и един млад забитин, който водеше нападателите. Но този път безчислената сган, разсвирепяла още повече, не спря юруша си. Нямаше време за повторно напълване на пушките. Тогава Стефан Караджа извади сабята, размахна я над главата си и призова:

— След мен, юнаци!... Да покажем как българинът знае да мре за отечеството!...

И с тези думи се втурна напред. Не погледна през рамо, ала нямаше и нужда — бяха по човек срещу цял табор, но това не спря никого, нито един от четниците не се поколеба да го последва!

— Атеш!^[9] — извика някой отсреща и няколкостотин аскери вдигнаха оръжията и залпът им разлюля гората на Кара къзънкюпрюсю.

Пръв падна Георги Чернев, знаменосецът на Караджата. Падна той, но не и знамето със свещените думи „Свобода или смърт“ — Христо Македонски го улови още във въздуха и го развя предизвикателно. Други от нападателите изпразниха пушките си, после и трети — и всички се целеха главно в Стефан Караджа; привличаше ги бялата му войводска униформа, която го отличаваше от останалите. Буквално надупчен от куршуми, войводата все пак намери сили да остане на крака и да поведе юнаците си в ръкопашен бой. И започна една нечута битка, най-кървавата в целия поход на четата. Пушките замлъкнаха, но Канлъ-дере — то вече си заслужаваше новото име! — се огласи от звън на саби и ножове, от „Аллах!“ и „Да живеят!“, от „Удвете, тяхната...“ и предсмъртни викове. Българите се биеха с някаква неестествена, свръчовешка храброст. Но що можеше да направи храбростта на шепи мъже срещу стотици и стотици противници? Когато турските пълчища ги обкръжиха от три страни, всеки разбра, че здравият разум изисква да се отстъпи — продължаването на неравната битка беше равнозначно на безсмислено

всеобщо самоубийство. И въпреки това никой, нито един не направи крачка назад по собствено решение.

— Всички назад! — чу се тогава продраият глас на Караджата. — Вие сте още нужни на България!... Назад!...

Послушаха го. И като продължаваха да сипят удари и смърт, момчетата — онези, които бяха още оцелели — бавно, стъпка по стъпка и без паника започнаха да се изтеглят. Войводата обаче не се отдръпна заедно с тях; никога не се разбра дали това беше съзнателна саможертва, за да спаси хората си, или многобройните му рани бяха изстискали от него и онази сила, която се изисква за няколко крачки. Той остана там, на бойното поле — сам срещу стотици.

— Не! — разнесе се нечовешки вик. — Няма да те оставя, адаш!...

И с тези думи Стефан Хитрия се откъсна от другарите си и отново затича напред, за да се нареди рамо до рамо с любимия си войвода. Не можа да стигне до него — няколко десетки пушки се изпразниха едновременно в тялото му, Стефан хвърли прощален поглед там, на десетина крачки от себе си, където Караджата все по-вяло по-несигурно въртеше сабя, прегъна се на две и рухна на земята.

Аскерите не му обърнаха никакво внимание — тяхната цел беше другият, в белите дрехи. Някой им подвижна неясна заповед и те — броят им може да достигаше стотина — се нахвърлиха от всички страни върху него, изтръгнаха оръжието от отслабналите му ръце и с дивашки рев на задоволство го повлякоха към стана си. Предоволни от изключителната си плячка, турците се оттеглиха и пъклената вихрушка, която през целия ден бе вилняла над Кървавото дере, постепенно заглъхна.

А когато благословената нощ обгърна с мрак оплисканата с кръв земя, Хаджи Димитър поведе останалите живи четници. Бяха само петдесет и осем^[10] и от тях поне едната третина с толкова тежки рани, че едва се държаха на краката си. Като че ли най-зле от всички беше Тодор, Хаджи-Димитровият брат; освен предишната рана, в престрелката той бе получил още две — едната отстрани на гърдите и другата в рамото, — от които кръвта течеше като от чешма.

В похода през закрилницата Стара планина Хаджията така майсторски оплете следата им, че турците за няколко дни ги мислеха като потънали в земята...

[1] Патаksam — умирам, загивам (сливенски диалект). ↑

[2] Марок — диалектна дума от Сливенско, която няма точен превод; означава нещо мръсно, страшно, нечисто. ↑

[3] Вардим — село във Великотърновски окръг, близо до Свищов. В неговата околност (местността Янкова гърло) четата е слязла на българския бряг. ↑

[4] Точният брой на четата не е установен, различните автори споменават цифрите 124, 125, 128. За повече подробности срв. Зина Маркова. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. С., НИ, 1967, стр. 127, бележка под черта. ↑

[5] Проспект — голяма, широка улица (рус.). ↑

[6] Историческата местност Канлъ дере в югозападните покрайнини на с. Вишовград представлява наклонена поляна, оградена с гора, а малко по-встрани от юг и север — две надвишаващи я височини. През пролетта на 1981 г. авторът бе разведен по тези места — Дълги дол и Канлъ дере от свещеник Данаил Мусински и главния учител на Вишовград Трифон П. Христов, и двамата добри познавачи на кървавите събития, разиграли се тук преди повече от столетие. Макар и с незначителни различия във възгледите и тълкуванията им, те възстановиха пред него с пределна яснота двата съдбоносни дни от юли 1868 г., за което той им изразява горещата си признателност. ↑

[7] Около лобното място на Ванката (Иванчо) Христович Райчев в литературата съществува голямо разногласие — отделни източници посочват всяко от четирите сражения на четата. По ред съображения ние тук предпочетохме раняването и самоубийството му да са били на Канлъ дере, както впрочем това се твърди от Зина Маркова, пос. съч., от Ил. Бобчев. По кървавите дири на славния подвиг от 1868 г., С., 1928 и др. ↑

[8] В изследователската литература съществува голям (бих го нарекъл — излишно голям) спор дали при това развитие на сражението четата е била разделена на две, както твърди очевидецът Хр. Македонски, или на три (с началник на третата група някой си Мавро Казанлъченина — един от онези, които преди години са убили за грабеж Стоян Люцканов, шурей на П. Хитов), както е посочил Захари Стоянов по свидетелство на А. Обретенов, М. Нейков и др. Тук приемаме, че четата се е разделила на две — както е била

дотогавашната ѝ практика в сраженията и се подсказва и от логиката на конкретните обстоятелства. ↑

[9] „Огън!“, същото е заповед за стрелба (тур.). ↑

[10] Също и около точния брой на оцелелите след четвъртата битка четници има неясноти и спорове. Христо Македонски и Бачо Киро сочат цифрата 58, по други свидетелства Захари Стоянов говори за 40–45. ↑

12.

Повече от два часа, от здрач до пълен мрак, Гунчо прекара под закритието на най-долния шубрак на Гаговец, наблюдавайки окрайнината на града — туй му беше от школата на Панайот Хитов войвода. През цялото това време не помръдна, не се почеса, не пренагласи тежестта на тялото си — и това беше от школата на Панайот войвода. Когато най-сетне се увери, че градът не е заварден и че сливналии се прибираха зад високите дувари на домовете си, той не тръгна крадешком покрай зидове и огради, а с привидно спокойствие пое по средата на улицата, ала със запрегнат пищов в дълбокия джоб на потурите си — също и това бе усвоил от учителя си.

Така, с изглед на закъснял, но безгрижен пътник, Гунчо безпрепятствено навлезе в махалата Дели Балта, после обаче продължи още стотина крачки надолу, почти до Гюр чешма и уверил се, че никаква скрита опасност не дебне наоколо, върна се по стъпките си и без да хлопа, влезе в дома на Боян Силдаров. Вратата не беше заключена — там го очакваха. Също така свойски и безшумно той прекоси двора, премина и тъмния хает (къщата нямаше горен кат, лежеше направо на земята) и бутна вратата. Тримата вътре се сепнаха, но като го познаха, усмихнаха се и го поздравиха.

— Ашколсун бе! — рече укорно Гунчо, след като отговори на поздрава им. — Бунт ще вдигаме и царщина ще сваляме, пък те на „бяла Рада“...

Мъжете в собичката прихнаха в смях, а стопанинът го покани:

— Ама хайде де, не стой настрана, ела да опиташ и ти нашата „бяла Рада“...

Сипа му от стъкленицата, Гунчо допря чашата до устните си и след миг се присъедини към смеха им — набрали вече много опит в революционните работи, Боян Силдаров, Анастас хаджи Добрев и Стефан Гидиков хапваха резенчета краставица с оцет и олио, но ги поливаха с най-обикновена вода от кладенеца.

— Ашколсун! — похвали ги вече не на шега. — Щом и аз се излъгах...

В стаята влезе Райна, стопанката на дома, и застана очаквателно до вратата. Боян ѝ кимна от мястото си:

— Всички сме тук, не чакаме друго. Можеш да залостиш портата, ама сетне за всеки случай се послушвай...

Жената излезе, без да каже нито една дума, а след минута я чува да запречва външната порта. Не беше Райна никаква героиня и над всичко поставяше спокойствието и сигурността на семейството си и на дома, но като добра българка приемаше безпрекословно грижата на мъжа си по народните работи и заедно с нея — своя пай от опасността. А заговорниците бяха избрали именно техния дом, понеже беше най-близо до крайнината на града — с малко усилия и повечко късмет човек може да стигне до спасителните склонове на Гаговец каквато и засада да го дебнеше.

— Не са добри вестите, Гунчо — започна разговора Анастас хаджи Добрев. — А горе сигур сте още по-зле, защото сте в неведение.

— Затуй поисках тази среща, господин учителю. Да се разберем ще вдигаме ли Сливен в помощ на нашите, какво изобщо ще...

— Кажи му, Бояне.

Боян разказа. По молба на даскал Анастас той днес си бе намерил някаква работа в конака, та бе успял да се повърти там почти целия следобед. И где със сладка дума, где с почерпка от отсрещното кафене, можал бе да измъкне новините, получени с последните депеша от Русчук и Търново. А те говореха, че четата на Хаджи Димитър е имала една след друга четири тежки битки, в които е убила до няколко стотици башибозук и редовна войска. Ала докато турците получавали непрекъснато подкрепление от всички посоки — табори и планински топове тръгнали чак от Стамбул!, — четата се топяла и топяла. Дала и една най-свидна жертва — заловен бил в тежки рани вторият войвода Стефан Караджа.

— Нали уж се приказваше, че и друга чета ще премине Дунава? — смръщено го прекъсна Гунчо.

Да, имало било такава чета — говорело се за двеста юнака! — и тя трябвало да мине под предводителството на Филип Тотю, но турците се усетили, завардили целия бряг на Дунава и е още в зародиш отрязали пътя ѝ.^[1] В последните дни аскери и башибозуци били загубили дирите на Хаджията, макар потеря до потеря да кръстосвали Балкана.

— Да не са вече на Агликина поляна? — трепна като ужилен войводата, но стопанинът поклати отрицателно глава:

— На това ще ти отговори Гидика. Ние с даскал Анастас мислихме, мислихме и по-подходящ за разузнавач от него не намерихме.

В себе си Гунчо одобри избора им — наистина този кожа и кости човек с пепеляв цвят на лицето у никого не би събудил съмнение, че се е наорточил с комитите от Балкана.

— Стефан Гидиков се нарочи за нещо в Елена — допълни хаджи Добрев — и придружен само от един кираджия, отиде дотам и се върна. Ама хайде бе, Гидик, не сме ти адвокати, че да говорим вместо тебе.

— Нямам много за разправяне — каза със своя особен глас, уж мек, пък всъщност сух и остър, Стефан Гидиков. — На отиване вчера и на връщане днес свърнах от Демир капия до Агликина поляна. Разходих се, позяпах, дадох и знаците, които ме научи Анастас. Нищо!

— Нищо?

— Съвършено нищо, господин Господинов.

— Можете да ми казвате само Гунчо. Или Гунчо войвода. Сам виждате, „господин Господинов“ излиза някак си смешно.

— Важното е, че четата още не е на уговореното място. — Учителят не позволяваше разговора да поеме встрани от главната тема. — И сега нам е длъжност да решим как да постъпим, дали да вдигна сливенската дружина нататък и да побием знамето, или...

Погледите се събраха в Гунчо. Той беше най-младият в собата, но хайдушките му подвизи и непримиримостта срещу робията му бяха извоювали най-лично място, по-лично и от мястото на хаджи Добрев.

— Ще бъде глупаво и опасно, господин учителю — каза той, след като помисли. — Всички тия глутници, струпани по нашия край, главорези в униформа и без униформа, ще се нахвърлят върху дружината и ще я разкъсат.

— Не можем да стоим и в бездействие — напомни хаджи Добрев. — Хаджи Димитър и неговите другари ще вярват в нас, ще разчитат...

— Излиза, че трябва да направим нещо по средата. Вие тука да сте на тетик^[2] и да чакате вест от мене. Получите ли едно „Хайде!“, палете града от четирите краища и поемайте към Агликина поляна.

Това за паленето на града не въодушеви другите, но те предпочетоха да не спорят. Вместо това учителят подхвърли:

— Не се разбра това „по средата“ как си го представяш, Гунчо. Ами че ние сме си на тетик и сега...

— „По средата“, защото аз ще вдигна момчетата от моя кайнак и ще ударя на запад. Вярно — дружина от двеста души нито ще остане незабелязана, нито лесно ще се прехранва в Балкана. Ала ние сме само десетина, нищо не ни пречи да се навъртаме към Агликина поляна и да чакаме. Пък вас ще ви повикаме чак когато се съберем с Хаджията горе.

Никой не възрази — планът на Гунчо войвода наистина беше добър.

Поприказваха още малко, уточниха някои подробности, после Гунчо се надигна да си ходи.

— Пък ако слушате мене — каза на сбогуване, — сега наистина ударете по една „бяла Рада“. Нека да понамирисват на ракия, ако някой шпионин поиска да надуши що за мъжка гощавка е била тази, вашата...

* * *

След дълго умуване решиха да скрият униформите си и да я подкарат по хайдушки — с чалми на главите и с турски чепкени, лицата малко поначернени. Преобразиха се така и само след един ден път се оказа, че изпитаната хайдушка тактика и сега е успяла. Някъде между Раково и Даулите срещнаха един въоръжен не по-малко от тях турчин, който, като ги взе за свои, не само не се опита да бяга или да се бие, ами седна помежду им „да изпие един тютюн“ и да се нахвали с подвизите си. Представиха му се те за потеря, тръгнала срещу падишаховите душмани, пък турчинът се изсмя; да се приберат при ханъмите си, нямало вече нужда от никакви потери; той самият, Халиоолу Викред от Кечи дере^[3], бил между ония щастливци, които преди няколко дни заловили последните душмани и ги проводили — е, като им теглили най-напред по един здрав пердах, разбира се — накъм Търново.

— Последните ли? — попита Гунчо, и острите му уши настръхнаха като на вълкодав.

— Последните — увери ги Викред. — Другите, барабар с башглаватаря им, ги изтрепаха правоверните на Куртчу Осман от Казанлък.

— Лъжеш, куче! — не се удържа при тия думи Харбоолу и заби ножа си в гърдите на турчина.

И уж отмъстиха, пък горчилката и страхът за своите остана като блатна тиня в душите им.

Когато приближиха Демир капия, Гунчо заповяда да намалят крачката и да станат до крайна степен предпазливи — тук вече можеха да попаднат на истински потери. Бяха към извора на Тича, когато предният страж даде знак. Спряха и се заслушаха. Някъде от ниското долитаха почуквания на камък о камък, така както се обаждаха хайдутите едни на други: три почуквания, спиране, после пак три почуквания... По знак на Тодор Харбоолу Дюкмеджията грабна два камъка и отговори по същия начин. Тогава шубраците се отвориха и залитайки, пред тях се появи един окаяник с парцаливи дрехи, който едва се държеше на краката си. Като видя срещу себе си турци, той вдигна пушката и извика:

— Ако сте турци, елате да си премерим силите, вашата мама... — После добави по-тихо: — Но ако случайно сте българи, помогнете, за бога...

Увериха го, че са българи и се спуснаха да му помогнат — той наистина се люшкаше като пиян от изтощение. Каза им само, че е Тончо Бабадаглията от Ески Заара и многозначително се вторачи в гулиите им. Развързаха торбите и му дадоха да яде. И още веднъж го оплакаха в себе си — не бяха виждали някой да се нахвърля така върху хляба и сиренето... Като позасити глада си, нещастникът се прекръсти:

— Е, нека е слава на господа Исуса Христа — ако ще се мре, поне няма да е от глад. — И попита: — А вие кои сте, добри люде?

Казаха му с кратки думи. И в отговор той заклати тъжно глава:

— Напусто сте били пътя, братя. Вижте ме, на — може би аз съм единственият, който е останал от четата на Хаджията и Караджата.

— Туй не е разказ — свъсено рече Гунчо войвода. — Че си от четата, това вярваме. Личи си то по окъсаната ти униформа, по калпачето със златното лъвче. Но за другото... Изобщо карай наред!

Тончо Стоянов, по прякор Бабадаглията^[4], се примили и хапна още няколко залька, после пи от бистрия поток на Тича, плисна няколко шепи и на брадясалото си лице — така отслабнало, че едва ли не зъбите му се четяха през бузата.

— Може да има шести ден, откакто паса като говедо — оправда се. — Бях забравил каква е миризмата на хляба.

И после им зараказва. Започна той от клетвата в мушията^[5] на Михаил Колони^[6], която била в селото Петрушан наблизо до Гюргево. Сетне поред описа, преминаването с чам през Дунава, безсънието и походите четирите страшни битки, коя от коя по-кървави, залавянето на Караджата, което покрусило четниците повече, отколкото собствените им рани и другите неблагоприятия.

— От четвъртата битка са и тези тук — рече нещастникът, пък разголи парцалите, които покриваха стопените му мяса. Имаше две рани от куршум в дясното бедро и една от ятаган на лявата ръка, горе, почти до рамото.

Не можа да им опише пътя на четата след Канлъ`дере, защото не познаваше местата и техните имена, но с преклонение и възторг говореше за майсторството, с което ги водил Хаджи Димитър — как ги превеждал и покрай най-хитрите засади, как подлъгвал потерите да бият напразно път из пущинаците, как винаги намирал начин да нахрани момчетата, как нивга не пренебрегвал ранените, които — Бабадаглията заедно с тях — се влачели най-отзад и задържали похода на здравите... И така минала, речи го, цяла неделя, в която четниците позакрепнали, поотпочинали си, започнали да вярват, че петдесетина души, но все пак ще стигнат до уговореното сбирще на Агликина поляна.

— И стигнахте ли? — не се стърпя Тодор Харбоолу.

— Ще дойда и дотам, брате. Но имаше още колко, колко патила!...

А патилата се подновили една нощ, когато Балканът бил обгърнат от гъста непрогледна мъгла. Крачили те и се бяхтали по урви и храсталаци, а когато на сутрината мъглата се поразсеяла, що да видят — били само четиринадесетте ранени начело със знаменосеца на Хаджията Димитър Захранията, а от останалата чета — нито следа! Пръснали се те в различни посоки, подвиквали и давали хайдушки знаци — нищо и нищо! „Ще вървим към Агликина поляна — им казал

Захралията. — Нали таквот е решението: кой откъдето и да мине, на Агликината ще се съберем.“ И те продължили на изток, като се държали все към билото. Когато мъглата се вдигнала напълно, можали да видят, че през тази дяволска нощ са оставили зад себе си върха Свети Никола^[7]. И продължили... За още един ден и една нощ отминали връх Чумерна, сетне и някои местности, които тамошни овчари наричали Бялата крава, Червената пръст, Темната гора...

— Че то е току до Агликина поляна! — възкликна Гунчо войвода.

— Да, ние се добрахме до Агликина поляна, войводо. А там — нито човек, нито хляб, нито добиче за заколване, нищо-нищичко. Помаяхме се, като се държахме по към околните гори, пък накрая решихме — каквото и да става, трябва да намерим храна. И хванахме през поляната...

Едва стигнали средата на поляната, когато налетели на една потеря. Били селяни с дебели шишанета в ръце, пък предводителят им — великан с разгърдена пазва и по кръвнишки засукани мустаци; после научили, че той бил прочут по тия места бабаитин по име Сулак Пехливан. Та същият този Сулак Пехливан се изстъпил пред другите и се провикнал: „Слушайте, чорбаджилар! Ние ви знаем, че сте ранени, гладни и бактисали от душата си. Затова предайте се: царят ще ви прости, облече и нахрани.“ Едва млъкнал Сулак Пехливан и Димитър Захралията, който в отминалите сражения бил показал, че може да улучи и лястовица в небето, вдигнал пушката и куршумът му се забил в челото на бабаитина. Захванала се престрелка, в която все пак кръстът надвил полумесеца — не българите, а турците се разбягали. Но и четицата дала незаменима жертва — един злощастен куршум пронизал гърдите на Захралията!

Отново подхванали да се крият момчетата, ала и върлият им душманин — гладът — пак ги застъпил. Една нощ видели някъде светлинка и решили, че където има огън, там ще се намери и храна. Много спорили помежду си (никому не се отивало там, зер, „край огъня може да има храна, но ще има и опасност“) и накрая се отделили, трима: Тончо, Ангел и Тодор. Влезли в близкия боаз и ударили по една сляпа пътечка. Колко вървели, туй Тончо Бабадаглията не можеше да определи, когато внезапно десетина пушки изгърмели в един глас насреща им. Тодор тозчас се повалил по очи, а Тончо се

сринал в урвата, по камъните и храсталаците на която оставил половината си униформа. На дъното за чудо се намерил жив, само яко понатъртен. И оттогаз не видял никого повече от своите — като вълк-единак забродил по пущинаците, върхари и трева пасъл, дори на лигавите охлюви посягал...

— Най ми е жал за Ангел — въздъхна разказвачът. — Трябва да се е затрил, не се чу, не се видя повече. И каква орис, боже мой! Русчуклия е той, на българската светица баба Тонка син. Бяха в четата двама с по-малкия си брат Петър. И на Канлъ`дере Петър току пред него бе застигнат от гаджалски куршум. Поискахме ние да отведем Ангела настрана, да не гледа как се мъчи брат му, но той отказа и накрая сам, със собствената си ръка му затвори очите^[8]. Така твърдо се държа по-сетне и Хаджията, когато трябваше да се раздели с брат си Тодор^[9]. А за другите тъй е не зная нищичко...

— За тях можем да ти кажем ние — обади се Сава, бившият казак от Садъкпашовите. — Голяма потеря от Кечи дере, излязла да отмъсти за своя Сулак Пехливан, ги намерила укрити в една изоставена воденица. И ги пленила.

— О, господи!... — изпъшка Бабадаглията и се прекръсти.

— А да знаеш участва на един по име Стефан? — нетърпеливо попита Гунчо. — Стефан Господинов от Сливен? Викат му още Хитрия.

— Знам. Би се под командата на Караджата в Канлъ`дере. И падна в защита на войводата. Пък като се изтеглиха гаджалите, ние го прибрахме и как да е го погребяхме по християнски, войводо. А по тялото му имаше половин дузина рани — всичките отпред и нито една откъм гърба... ако разбираш щото искам да ти кажа...

Гунчо улови с две шепи лицето си и се разрида. Това беше първият и единствен случай, когато видяха сълзи в очите му.

— Какво ще правиш сега? — попита Харбоолу.

— Само ме упътете към Сливен, друго от вас не искам. Имам другари там, те ще се погрижат за мене.

Упътиха го. А след няколко дни научиха, че още на влизане в Сливен Бабадаглията бил заловен и препратен за съд в Русчук...

[1] Автентично. ↑

[2] Буквално от турски — „на спусък“. Диалектен израз от Сливенско, който означава „в пълна готовност“. ↑

[3] Кечи дере — днес с. Кози дол, Сливенско. Трябва да се подчертае, че сега селото се брои само няколко десетки жители, но през описваната епоха е било многолюдно и богато, предимно с турско население. ↑

[4] Захари Стоянов го нарича Дончо Стоянов, родом от Бабадаг, Северна Добруджа. Заловен и осъден, той дочакал Освобождението като заточеник, след което изживял старините си в Тулча. ↑

[5] Мушия или мошия — голямо стопанство, чифлик (рум.). ↑

[6] Михаил х. Костов Колони е видна фигура от нашето Възраждане, роден в Сливен на 27. XI. 1817 г. Завършил училище в Букурещ, следвал в Атина и Париж, бил се на парижките барикади през революцията от 1848 г. Установил се в Румъния и успял да се замогне, вратата и кесията му са били винаги отворени за народните дейци. След Освобождението се върнал в родината и заемал висши постове в администрацията. Починал в 1890 г. като кмет на Варна, където и до днес една от най-хубавите улици към морето носи неговото име. ↑

[7] Врѣх Свети Никола — днес връх Столетов. ↑

[8] Премеждията на откъснатата се от четата група са описани в книгата по Захари Стоянов, а специално смъртта на Петър Обретенов — по разказа на брат му Ангел в: Ст. Каракостов. Диарбекирски заточеници, С., 1946, стр. 28. ↑

[9] Тодор Николов Асенов, касиер на четата, е бил тежко ранен на Канлъ дере. Тъй като остатъците от четата са били приети добре от жителите на с. Дебел дял, Габровско, Хаджи Димитър оставил брат си на грижите на някой си Петко Бурунсуза, който обещал да го излекува и препрати в Румъния. Но след отминаването на четата този Петко Бурунсуза го убил, за да го обере. Нека добавим едно любопитно продължение. След Освобождението племенникът на Тодор и Хаджи Димитър Кръстю х. Петров Асенов (герой в борбите за освобождението на Македония) отишъл в Дебел дял да отмъсти за чичо си. Но се отказал — заварил, че предателят Бурунсуза бил презрян и отхвърлен от всички, човешка развалина, която не си заслужавала и куршума. ↑

13.

*Ех, Бузлуджа, Бузлуджа! Свято и
историческо място си ти... Поклон на твоето
земище!*

Захари Стоянов

*Въпреки големите усилия, положени на
залавяне живи четници, никой от тях не
пожелал да се предаде...*

Мидхат паша
(доклад от 27 юли
1868)

Читателю, стани на крака и изпълни душата си със смирение и гордост — в следващите страници ще се говори за Бузлуджа!

Бузлуджа!

Човечеството помни безброй бранни победи — понякога и на по-слаб срещу по-силен, — които са били превратни моменти в историята. Случвали са се и победи като Пировата, които са се оказвали равнозначни на поражения. Ала има в летописа на човечеството и случай съвсем обратен. Наглед той е пълно поражение, не, истински кървав погром, пък последиците от него са повече и по-големи и от най-крупната победа. И името на този „случай“ е Бузлуджа!

„Унищожени са група разбойници, тръгнали да грабят...“ — ще пишат лицемерно турските вестници в напразни усилия да оправдаят варварството на своята войска. Това ли е Бузлуджа? Не! Бузлуджа е другото име на саможертва пред олтара на Отечеството и свободата. Там две дузини юначни мъже презряха най-свидното, своя живот, и напоиха този връх с кръвта си, но от кръвта им се роди буря, която разтърси и полуострова, и континента.

След Бузлуджа народите на Европа ще се научат да произнасят името България, а властниците им, монарси и министри — да се съобразяват със съществуването на тези поробени българи, които са готови да измрат до един, но да не се примиряват повече с робската верига на вратовете си.

Едно правителство ще падне, защото е изпреварило тромавия ход на историята и е признало България, преди тя да се е появила отново на географската карта.

И една империя — именно Турската!, — разлюляна до сгромолясване от бурята, съвсем наскоро ще забрави хлъзгавите си оправдания за „група разбойници...“ и с разрешаването на Църковния въпрос фактически ще прогласи на света, че в границите ѝ има един народ, чието съществуване тя цели пет столетия е отричала — българският.

Читателю, стани на крака и призови благоговението си — ще говорим за Бузлуджа!...

* * *

Намерил се беше един добър българин, овчарят Теню Трифонов, който се реши да си сложи главата в торбата и да ги преведе през този балкан, който гъмжеше от засади и потери. На разсъмване спряха на едно място и рекоха: дотука! И да не го бяха рекли, пак щяха да спрат — душата не им стигаше в гърдите и краката не ги държаха повече. Попитаха бай Теню:

— Кое е това място?

А той показва голия връх, на чийто склон се намираха, и отговори:

— Бузлуджа.

Сетне се разделиха с него. Войводата поиска да му плати, но овчарят отказа — не за пари ги бе водил Теню Трифонов, а за едната българщина. Не беше сгодно това място, много кусури имаше за хора като тях^[1], но въпреки това решиха да останат: бяха изнемощели до крайност, пък и изминалата седмица, в която нито веднъж не бяха се ударили с турците, им бе вдъхнала суеверната надежда, че и този път късметът ще бъде на тяхна страна. Хаджи Димитър разстави няколко

стражи наоколо, а останалите — и той заедно с тях — се тръшнаха сред горичката, до която бяха стигнали, и сякаш не заспаха, а в миг потънаха в небитието.

Към пладне... Но не — нека за онова, което последва около пладне, да се доверим на разказа на очевидеца.

„Аз бях, заедно с още неколцина, стража на една страна — ще пише Христо Македонски. — По едно време забелязахме движение на потеря. Беше около пладне. Мнозина от стражата припнахме към дружината да съобщим на войводата, за да се вземат мерки за отбрана — но какво да видим: цялата дружина заспала дълбоко. Развикахме се, вдигна се Хаджията и като му съобщихме, че потерята настъпва към нас, и той почна да вика с нас, но момчетата не могат да станат. Вдигнат глава след нашия вик и пак паднат като пияни.^[2] Най-сетне кое с мушкане, кое с викане те се събудиха, но се изгуби за това повече от един час време. Потерята приближи. Понеже нямаше време да шавнем надругаде и да изберем по-добро място, ние решихме там да се укрепим и още сънливи, се приготвихме за бой.“

Хаджи Димитър огледа околността с бинокъла си. Бяха заградени от всички страни от голяма сила — трябва да имаха седемстотин души, низам и башибозук. Опитът му подсказа, че това ще бъде краят, но дори и тази мисъл не прегъна железния му дух. Той извика силно:

— Бъдете готови, юнаци! Нека да покажем как българинът знае да мре за свободата на Отечеството!...

Дали гръмотевичният му глас бе достигнал до обкръжителите, или бе проста случайност, но с последните му думи ечна и първият залп на турците. Започваше развръзката...

Още от началото на престрелката пролича цялата неизгода на позицията: нямаха никакви укрития, а турците ги стреляха отвсякъде — откъм върха, от отсрещната рътина, иззад камънаците от двете страни. Още два-три залпа от по седемстотин пушки изтрецяха срещу тях и може би до три четвърти от четниците бяха улучени — ранени, умиращи или убити там на мястото си. Стреляха и те, но какво ще направят две дузини пушки в несигурни ръце против гъстото множество, което пълнеше от всички страни? Като стигнаха под прикритието на огъня си на стотина крачки от четата, редовната войска и по-куражлиите от башибозука се приготвиха за юруш. Преди да се

хвърлят напред, изправи се един — беше „известният Куртчу Осман, карагасъ в Казанлъшката околия, човек свиреп и строг“ (Захари Стоянов) — и като събра шепи около устата си, изрева с цяло гърло:

— Гяури, предайте се или ще ви избием!...

Думите му опариха сърцата на четниците. Хаджи Димитър, който не бе казал никому, но също бе засегнат на две места от залповете, се надигна от укритието си. Той не беше висок на ръст, но сега изглеждаше цял великан, когато се възправи със сабя в ръка и отговори с презрение:

— Българин не се предава!... — По-добре славна смърт, нежели...

Не довърши. Отсреща проехтяха изстрели и един куршум го улучи право в сърцето. Както подобава на героите...

— Падна!... Падна пашата им!... — проехтя ликуващ глас отсреща. Последва го неистов вик на седемстотин гърла...

* * *

Без да се пази и навежда, Найден притича до войводата. Уви, онзи бе имал право. Хаджи Димитър лежеше по гръб — точно където го бе срещнал коварният куршум. Беше мъртъв, това се виждаше от пръв поглед — на лявата страна на гърдите му униформата от брашовско сукно бе пробита и около дупката вече се бе появило алено-кафяво петно, което бързо се разширяваше. Лицето на войводата бе запазило своето сурово и властно изражение — дори и в смъртта Хаджи Димитър си бе останал предводител и вожд. Пръстите на едната му ръка се бяха забили в коравата пръст, сякаш и в последния си миг той бе търсил опора в досега до свещената българска земя, другата още стискаше дръжката на сабята. Очите му бяха откrexнати и вперени нейде към изток; Найден не можа да прецени дали те още се визираха към врага, или далеч отвъд него виждаха заветната Агликина поляна. Устните бяха полуотворени — изглеждаха така, като че войводата продължаваше да призовава на свещена бран за свободата на Отечеството.

Тичайки или пълзешком, приближиха и други от четниците.

— Има ли надежда да го спасим? — глухо попита някой.

В отговор Найден протегна ръка и грижовно затвори клепачите на убития.

— Даде ни урок как се мре за България... — каза.

Нямаха време да оплакват войводата. Оттатък някой се развика и по гласа разпознаха, че беше Куртчу Осман:

— Синове на Пророка, да пратим и другите девлет-душмани при пашата им!... Всички на юруууш!... Аллааах акбааар!...

— Аллах акбааар!... — ревнаха стотици гърла и наистина аскер и башибозук се юрнаха от всички страни. Тогава един от оцелелите четници — никога не се узна кой точно е бил — извика на своите:

— Да не чакаме като овце за заколение!... Щом ще се мре, нека ние нападнем първи!... Както биха сторили Хаджията или Стефан Караджа!...

Струпаха се към долния край на горичката. Преброиха се бързешком — бяха тринадесетмина. Христо Македонски едва свари да навие знамето на Караджата около кръста си^[3], когато нападателите бяха вече презполовили разстоянието до тях. Тъкмо един от оцелелите щеше да прикани другарите си да се хвърлят дружно в напад, когато Найден го превари:

— Чакайте! — рече властно. — Съберете ми завчас колкото пълни пушки видите наоколо. И им изтеглете кондаците...

Бяха такива минути, че всеки се подчиняваше всекиму, стига повелята да е изречена достатъчно твърдо. Същото стана и сега. Не го разпитваха, а се втурнаха да изпълнят заповедта му. Само шумналията Андрей Марков го стрелна с очи:

— Какво си намислил, Найдене?

— И тъй, и тъй съм без сили да ви последвам — храбро излъга Найден, — ами поне да помогна вам...

Нямаше време за спорове — турците бяха вече на един хвърлей място, а другарите изсипаха пред него десетина пушки.

— Ще стрелям като луд, за да събера вниманието им върху себе си — рече Найден. — Усетите ли, че са ви позабравили, гръмнете като един и сетне... сетне каквото господ покаже... — Те го гледаха така втренчено, че той изпита нужда да ги измами отново: — Пък после, когато хукнат да ви гонят, аз ще се измъкна от тази страна...

Повярваха ли му? Навярно не — при този пръстен, обхванал Бузлуджа от всички страни, беше лекомислено да се очаква, че само в

една минута ще се отвори пролука, „за да се измъкне някой от тази страна“. Но също и за това липсваше каквото и да е време за спорове...

Той награби десетте пушки и ги пренесе до най-източния край на горицката („А уж бил изчерпил силите си до крайност!“ — щяха да си спомнят по-късно някои.), залегна и подреди оръжията да му бъдат съвсем под ръка. Не мислеше нищо, а се усмихваше — чувствуваше някаква странна, нечовешка лекота. Нема време да изчаква и се подготвя дълго — изпъззели през долчинката, турците се появиха само на петдесетина крачки от него. Хладнокръвен, ледено спокоен, Найден с нетрепващи ръце взе две пушки.

— За България и за Златина!... — изрече гласно и ги изпразни по посока на напиралите низами. Не изчака да види резултата от изстрелите си (пък и не се надяваше на успех в тази стрелба без прицелване, напосоки), захвърли празните пушки и грабна други две... после още две... и още две...

Извърна се през рамо. Защо, дявол да го вземе, онези бездействуват? Защо не използват тази единствена сгодна минута, когато турчулята са се стъписали? Събра колкото можеше въздух в дробовете се, скочи на крака и извика с цяло гърло:

— Напред, братя!... Напрееед!... Свобода или смърт!...

Между дърветата на рядката горица той зърна как другарите му го послушаха. Те изпразниха пушките си срещу враговете, които се случиха пред тях, после наскочаха и с яростен рев се втурнаха по нанадолнището срещу обърканите обкръжители. Но още преди да се ударят с тях, онези се опомниха и ги пресрещнаха със залп на стотина пушки и пищови. От мястото си Найден видя как половината от отчаяните смелчаци паднаха още там. Другите обаче продължиха така, като че не бяха хора от плът и кръв, а всемогъщи герои от приказките.

— Напред!... Напрееед!... — прикани ги той отдалече.

Чуха го или не, те не чакаха неговия призив, а със зла стръв се врязаха във веригата на потераджиите. От мястото си Найден чу как някой заповяда на турски:

— Не стреляйте, не стреляйте, дайте им път!...

Разбира се, че не можеха да стрелят — сега вече щяха да се избиват едни други. И в тези мигове на объркване неколцина четници (бяха четирима, но щяха да оцелеят трима — четвъртият, Андрей Марков, по-късно щеше да умре от раните си) се провряха между тях и

изчезнаха надолу по баира. Никой не се опита да ги преследва. Нападателите предпочитаха „да не гонят дивото“, а да продължат към горичката и там да разграбят скромното имущество на погиналите и да режат глави...

Усмивката, която изобщо не бе слизала от ръбатото лице на Найден, стана още по-широка, по-радостна. В този момент до ушите му достигна гърмът на самотен изстрел. Нещо дяволски силно го тласна в гърдите, та той се завъртя на пети, политна, но успя да се закрепил как да е за стеблото на близкото дръвче. Погледът му попадна на юг, където — сякаш до края на света — се стелеше българската земя. В сърцето му трепна умиление: боже, колко красиво беше неговото отечество!...

— България!... — прошепнаха устните му.

После пред очите му притъмня, пръстите му се отпуснаха от дървото, краката се подгънаха и Найден се строполи възник. Беше вече мъртъв, когато турците с разпенени муцуни и размахани ятагани нахлуха в горичката. И само духът му видя как от непознат връх в Стара планина Бузлуджа се превръщаше в безсмъртен паметник на Подвига!...^[4]

[1] Като позиция мястото наистина е било неблагоприятно. Това е отбелязано и във в. *Levant Herald* от 2. VIII. 1868: „Четата се бранеше отчаяно, но нападателите бяха многобройни и имаха най-добри позиции...“ и т.н. ↑

[2] Христо Македонски, а и някои други от оцелелите четници изказват предположението, че в последната кошара, където са яли каша от прясно мляко и брашно, овчарите са били помаци, които, за да улеснят преследвачите, са турили „афион или друго упойващо нещо в млякото“. ↑

[3] Знамето на Стефан Караджа е било спасено и с него Хр. Македонски е водил чета доброволци през Сръбско-турската война в 1876 г. Съхранявано в семейството му като светиня, то е било предадено през 1925 г. от дъщерите му Екатерина и Тица на тогавашното Министерство на войната. Днес знамето се пази в Централния музей на Народната армия в София. Срв. Дойно Дойнов. Две знамена от четническата епоха. Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 3. ↑

[4] При описването на похода и края на четата използвахме повече от петдесет заглавия — спомени или исторически изследвания, осветляващи отделни моменти и подробности от тях. На любознателния читател обаче ще се задоволим да препоръчаме четири: Записки на Христо Н. Македонски 1852–1877. С., ОФ, 1973 и Захари Стоянов. Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата. Пловдив, 1885 (многократно преиздаване), където са отразени спомени на участници (З. Стоянов е писал по спомени на Ангел Обретенов, един от заловените и осъдени ранени четници), а от съвременните изследвания малката, но извънредно компетентна книга на Зина Маркова. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. С., НИ, 1967, както и сборника Прослава на хайдутството. Съставител Тодорка Драганова. В. Търново, 1968. ↑

Човек на заседналия живот, Панайот Минков не беше подходящ за дълъг преход почти до Харамията, но въпреки това Анастас хаджи Добрев избра и покани именно него за срещата с Гунчо. Защото се досещаше какво щеше да предложи младият войвода и желаше отговорът да бъде не само от него, хаджи Добрев, но и от още един, който — повече от когото и да е друг в Сливен — можеше да изрази мнението на целия град. Е, ходенето до Гунчов кайнак се удължи с почти два часа, но учителят не съжаляваше — знаеше когато губи от часовете, какво ще спечели.

— Нашите са разбити и разгромени — започна веднага Гунчо войвода, без дори да дочака да отдъхнат от тежкия път по планинските стръмнини. — Туй обаче не променя нищо, тъй мисля аз. Щото сме обещали, трябва да го изпълним.

Хаджи Добрев се опита да попритъпи остротата на това встъпление, като подхвърли шеговито:

— Такъв беше ти и в училище, Илия. Прескачаш главното и веднага хващаш продължението, започваш да спориш и настояваш.

Не успя: Гунчо, все още под впечатление на вестта за гибелта на брат си, не позволи да се внесе разведряване в разговора.

— Добре, ще започна от главното, господин учителю. Бяхме обещали на нашите братя, които дойдоха от Влашко да развеят знамето на бунта, че няма да останем със скръстени ръце и ще се вдигнем на въстание. Длъжни сме да изпълним думата си, тъй мисля аз.

— И какво да направим?

— Да прогласим въстанието и да развеем на Сините камъни знамето, в което се клехме.

Неясно изръмжаване подсказа, че Харбоолу и още неколцина от четниците напълно споделяха неговото предложение. Двамата гости обаче не се поддадоха на прибързания им ентусиазъм. Докато още бършеше с кърпа на сини и бели квадрати изпъкналото си и пораснало към темето чело, Панайот Минков поклати глава:

— Има противоречие в думите ви, войводо. Казахте сам: Сливен е обещал да не остане със скръстени ръце, когато юнаците на Хаджи

Димитър развоят знамето на бунта. А за голяма жалост — той се прекръсти и пролича, че не го прави да подсили словото си, а от сърце — знамето не е развято и... и няма да се развее.

— Това не само ни освобождава от обещанието — подкрепи го хаджи Добрев, — но и...

— А, и друго ли има? — опита се да бъде ироничен Гунчо.

— Има. При това нещастно развитие на нещата едно наше въстание ще бъде грешка. И престъпление. Към онези сто жертви ще прибавим още сто, и то напълно безсмислени. А нам не е позволено да леем кръв напусто — народът ще ни поиска сметка за това, когато утре или след година наистина ще е потребна ръката на всеки родолюбив българин.

— Като че има нещо вярно в това — обади се Сава Великов, един от онези, които бяха побягнали от казак-алая. — Какво ще спечелим, ако легнем под ножа на джелатина, а поведем с нас и още толкова добри юнаци?

Острите уши на войводата помръднаха нервно при тези думи, но той не избухна, престори се, че не ги е чул. Вместо това попита:

— И други ли в Сливен мислят така, господин Минков?

— Моите петдесетина години са си казали думата, когато хаджи Добрев и другите са подбирали войници за въстанието, та изобщо не са ме калесали за него. Но като секретар на общината, през когото минава кръвообращението на целия град, мога най-честно да заявя, че Сливен е покрусен от неуспеха на четата. И не е за въстание, което отнапред е осъдено на сигурен неуспех.

Заспориха. И спорът постепенно се разпростря върху всички присъстващи, насядали в кръг на полянката край извора. Мненията скоро се разделиха. И нещо любопитно: хората на Гунчо, възпитани да се смятат войници на революцията, поддържаха двамата представители на Сливен, докато Тодор Харбоолу и харбоолувци, предимно луди глави от рода на нявгашните хайдути, настояваха „да се вдигнат, пък каквото ще стане — да стане“. Препирнята продължи дълго, много по-дълго, отколкото предполагаха. И накрая Гунчо се принуди да отстъпи:

— Нека бъде вашето — каза. — „Зорлан гюзеллик олмаз“^[1], камо ли насила да се вдига въстание.

Панайот Минков пригответи уста да каже, че в случая вече не говореха за насилствено или доброволно вдигане на въстанието, а за смислена преценка на изгледите за успех. Но се въздържа — даде си сметка, че само щеше да разпали повторно същия спор.

— Вас освобождавам от клетвата — обърна се войводата към дружината. — Искам обаче още сега да науча кои измежду вас ще се попилеят по четирите краища на света и кои ще останат. Защото аз имам да уреждам с гаджалите и една лична сметка, за която две ръце не стигат.

Един по един се изказаха. И както в дългото прение, подкрепа дойде от Харбоолу и неговите хора, докато другите решиха да изоставят „лявото хоро“. И още там се разделиха.

— Скоро ще чуете пак да се говори за нас — бяха последните думи на Гунчо, когато се отдалечаваше с побратима си и онези, които решиха да ги последват...

... И наистина скоро, дори може би прекалено скоро се чу отново за тях. Водени от безсилната си ярост, Гунчо, Тодор Харбоолу и момците им още на другия ден завардиха турската поща при Джендемите и след тежко сражение със засилената ѝ охрана успяха да сложат ръка на двата харара с алтъни и грошове. Двамата войводи обаче не можаха да се порадват на отмъщението си — те загинаха в битката...^[2]

[1] „Насила хубост не става“ — турска пословица. ↑

[2] Главата описва действителни събития, но — в името на романа — с известни отклонения от точността на фактите. Истина е например, че Гунчо войвода е искал Сливен да се вдигне на въстание независимо от разгрома на Хаджи-Димитровата чета, което обаче сливенци са отказали като безсмислено (срв. Кючуков, Записки. стр. 12). Вярно е също така, че с Харбоолу и неговите хора са обрели турската поща при Джендемите, това обаче е станало по-късно, на 12 август, а не непосредствено след подвига и гибелта на Бузлуджа, както го представяме ние. Налага се да кажем няколко думи повече за смъртта на двамата войводи. У д-р Табаков. История на... т. II има противоречие. От писаното на стр. 204 се подразбира, че те са паднали в схватката за пощата, което възприехме и ние в романа. Десет страници по-нататък обаче (стр. 214, бележка под черта) д-р Табаков

представя случая по друг начин: Гунчо и Харбоолу са излезли невредими от сражението, но после „са паднали убити по най-подъл начин при Градец от ръцете на долапчиите братя Ганови, за пари“. Същото становище е застъпено и от Васил Дечев в сборника „Дорде е Стара...“, стр. 38. Каквато и да е истината, същественото е едно: че в тази паметна 1868 г. загиват и двамата войводи Илия Господинов (Гунчо) и Тодор Денев Харбов (Харбоолу) от Сливен. ↑

15.

— Всичките ли?

— Всичките до един.

— Сигурно ли е?

— Уви, съвсем сигурно тате. Има депеша в конака. Кръволокът Мидхад паша се хвали по всички санджаци.

— Или скритом им подсказва да не си плюят вече в пазвите от страх. „Казвам ти, дъще...“, нали знаеш.

— Как разбра, че ти нося точно този черен хабер, та направо ме посрещна с въпрос?

— Не беше трудно за отгатване. Ами че ти даваш ли си сметка кога за последен път си идвал тук, на долапа? Пък и като те видях такъв тържествен, тържествен... Мога ли и аз да те попитам нещо, Бояне? Да? Излъгал ли съм се, когато ми се стори, че...? Чакай, не зная как да го кажа. Ясно е, скърбиш, не може и да бъде другояче. Ама заедно със скръбта ти усещам и още нещо, нещо друго...

— Вярно си усетил, тате. Хем сърцето ми се къса за нашия Найдено, хем се гордея, дето той вчера... — как пък сега аз да го кажа? — вчера е влязъл в календара на българските светци. И не съм само аз така, тате, цял Сливен е като мене. Вестта разпали по-малко жалост и повече юначество. Турям си ръката в огъня, че днес всеки втори момък на Сливен ревнува, дето други, а не той, са сложили кости на Бузлуджа. Пък и близките на другите нещастници!... Да видиш само как баба Хаджийка...

— Мога да си я представя аз хаджи Маринка!

— Така курназ и с вдигната глава ходи из града — нивга няма да предположиш, че са й известили за смъртта на сина. И всички, даже и турчулята, й се кланят доземи. Не със съчувствие, а с уважение.

— И то си е за уважение. Не е малко да си родила и отгледала един Хаджи Димитър!

— А ти тате? Ти какво смяташ да правиш нататък?

— Ако е за външното, ще се помъча по гордост да не съм по-долу от хаджи Маринка. Пък иначе днес, ей-сега-сегичка оставям

всичко и тръгвам за Бузлуджа. Ще наема едно конче и право нататък. И ще удари нагоре още от Хаинето, та няма да загубя много време.

— Не е ли безразсъдно, тате? Балканът сигур продължава да гъмжи от читащи...

— Аз съм на шейсет и осем, сине. Когато някой е на шейсет и осем, той не жали чак толкоз, животът тъй или иначе е зад гърба му. Година повече, година по-малко — все тая... Ще ми сториш ли една услуга?

— Иска ли питане?

— Да останеш тук и да извадиш губерите когато им дойде времето, да ги проснеш на сергията. Чужда стока е — не бива да я затрием. Аз ще се отбия до Райна да ѝ кажа.

— Нека господ да бди над пътя ти, тате. И се пази.

— Благодаря за добрите думи, сине. Аз пък знаеш ли що си пожелавам? Не се мъчи, няма да се сетиш. Пожелавам си турците все още да са дотолкова освирепели, че да не са разрешили на християните от Казанлъшко да погребат телата на мъчениците.

* * *

Когато лесът пооредя и пътят заизвива нагоре по напечения гол баир, Бяно зърна в далечината седем-осем души да се изкачват откъм село Шипка. Спря кончето, засенчи очи и се загледа. Не, нямаше опасност, българи бяха, даже между тях се забелязваше черното расо на един свещеник. Застигнаха се и се запознаха. Бяха селяни от Енина начело с поп Стефан Петков^[1]. Напълнили лапите на Куртчу Осман, та получили от него разрешение да се качат на Бузлуджа и да погребат убитите. За причината, накарала Бяно да поеме от Сливен по същия път, не попитаха — тя се подразбираше. И като му съчувствуваха, даже му дадоха в ръцете една лопата — ако ги срещне някой, да изглежда, че е от техните...

Не говореха. Нямаха какво да си кажат със сигурност, пък слуховете бяха, кажи-речи, еднакви навсякъде. И така стигнаха до онова място, за което вече бяха започнали да се пеят песни.

— О, свети боже! — изрече пръв поп Стефан, дръпна юздите на добичето си и се закръсти трескаво.

Проследиха погледа му. И всеки почувствува, като че сърцето му престава да бие. Гледката беше наистина ужасна: на една продълговата полянка пред тях бяха разхвърляни в безпорядък тридесетина трупа, всички обезглавени, някои и насечени по телата, кои в парцали и кои напълно съблечени. Земята около тях се чернееше от спечена кръв — толкова много кръв, сякаш я бяха плискали с бакъри. А ноздрите доловиха воня — труповете на нещастниците бяха започнали да се разлагат.

— Не мога!... — изпъшка един от селяните по име Антон Макелов. Той се свлече на земята и се хвана с ръка за сърцето. — Не ми се сърдете, братя, ама не мога.

Оставиха го. И свещеникът, най-опитен пред човешкото нещастие взе работата в ръцете си.

— Трябва да ги подредим — каза. — И да издълбаем голям трап. Ще ги опея всичките заедно, пък ще ги помажа... ще ги помажа... — Усетиха затруднението му: обичаят изискваше да се помажат с миро по челата. — Ще ги помажа с миро един по един.

Заловиха се за работа. Бяно не им помагаше, ала никому не се дозловидя от това — досещаха се какво ще да означава, когато минава от обезглавен труп до обезглавен труп и ги оглежда... Зает беше той с тъжния си и безнадежден оглед, та не забеляза, когато Христо Кушлев, друг от енинци, извика при себе си поп Стефан и му показва нещо. Струпаха се и други, заприказваха шепнешком и със страхопочитание. По едно време свещеникът се отдели от групичката им, приближи до Бяно Абаджи и го прикани да отиде при останалите. На мускулестата ръка на един от труповете имаше изрисувани с барут христов кръст и пищов, а между тях „Х. Д. — Слив.“

— Не може да има грешка — отсъди Бяно. — Това ще е именно той...

Мъжете свалиха калпаци и се прекръстиха. Не биха го сторили с повече чувство, ако бяха пред мощите на който и да е най-пръв от светците.

— Него ще погребем отделно — рече поп Стефан. — Един Хаджи Димитър заслужава таквази почит...

Преместиха този труп настрана. И едва сега откриха, че във вълнението около останките на Хаджията не бяха забелязали присъединяването на още един човек към тъжната им групичка. Беше

някаква монахиня с приведена глава, та лицето ѝ оставаше скрито от покривалото, и сплетени под гърдите пръсти, озовала се кой знае по какъв начин тук, на това страшно място. Тя ги поздрави мълком с леко кимване на глава, те ѝ отговориха по същия начин — в минута като тази нямаше място нито за евтино любопитство, нито за многословие.

Запретнаха мъжете ръкави и подновиха работата си: двама изнасяха и подреждаха обезглавените тела, останалите хванаха кирките и лопатите и стръвно, с желание по-скоро да свърши този ужас, ги забиха в каменистата земя.

Като минаваше от труп до труп, Бяно изведнъж се видя застанал до непознатата монахиня. Тя, изглежда, усети присъствието му до себе си, защото разплете възела на ръцете си и показва:

— Този е!

Господи, чий беше този глас? Защо на Бяно се стори, че някога, сякаш преди хиляда години, го беше вече чувал?

Монахинята не го остави да се рови в спомените си, а надигна глава и я извърна към него.

— Златина!... — възкликна той.

— Не, татко. Сестра Евгения от божата обител „Въведение Богородично“. — И на свой ред попита: — Нали не си се отрекъл от разрешението да те имам за мой баща?

Старият човек махна с ръка — стори му се нелепо в час като сегашния да се говори за това.

— Ама как така...?

— От Калофер дотука е почти толкова далеч, колкото и от Сливен.

Неговите въпроси бяха всъщност много повече: например не само за това как ли е научила за четата, но и че Найден е бил в нея, как е дръзнала да се отправи на път в това смутно време и прочие, и прочие. Преглътна ги — наистина не беше час за бързивост.

После проследи ръката ѝ. В нозете им лежеше труп като останалите — с грозна спечена рана между раменете и с риза на парцали, дръпнала се някак при разсъбличането на дрехите, та закриваше само от лявата подмишница до дясното бедро.

— Сигурна ли си, дъще? — запита Бяно. — Кой може да познае...?

— Аз, татко — тихо, но уверено го прекъсна тя. — И мога да ти го докажа. Той трябва да има едно кафяво петънце, мъничко такова и разперено като листче на клен, на десния хълбок.

Той се приведе и като се бореше с потресата си, запретна края на ризата. Под нея наистина се показва едно тъмно и с неправилна форма петънце на кожата, колкото по-голям нокът. Бяно хвърли бърз изпитателен поглед към жената, който тя спокойно издържа. Не я запита нищо: има тайни, пред светостта на които човек може само да замълчи.

— Познахте ли го? — запита полугласно някой до рамото му. Беше поп Стефан Петков.

— Синът ми, отче.

— Искаш ли, дядо, да погребем и него отделно?

Бяно Абаджи потърси с поглед съвета на Златина Евгения, но междувременно тя се бе отдалечила настрана. И каза:

— Не, отче. Били са заедно в живота, нека са заедно и в смъртта...

— Не, в безсмъртието — поправи го свещеникът и също отмина.

Старецът остана сам. И изведнъж усети, че голотата на сина му го смущава. Приклекна и издърпа дрипите на ризата върху срамните му части. И в този миг зърна под бедрото на убития да проблясва нещо. Извади го и го излъска в потурите си. Беше пиринчена плочка колкото половин мъжка длан — в средата ѝ изправен на задните си крака лъв, над него кръст, а наоколо надпис „Свобода или смърт!“. Не беше трудно да се досети, че ще да е красяла калпака на Найденов или на някого от побратимите му. Бяно я докосна с устни, после я уви в кърпата си и я прибра в пазвата до гърдите.

За какво му беше тя? Какво щеше да прави с нея? Къде трябваше да я скрие, за да не го прати тя на бесилото?

— Туй е светиня! — промърмори под носа си. — Не може да се остави ей така, на поругание...

После само в един миг трескавата му мисъл даде отговор на въпросите, които си бе задавал и които му бяха изглеждали тъй неразрешими — щеше да закове плочката с лъвчето и с огнения надпис на скритичко място върху горната гредка на дворната си порта, същата, на която преди петдесетина години бе обесен баща му. В този момент сам не можеше да разбере какъв смисъл влагаше в това хрумване, но

че имаше някакъв голям и много важен смисъл — в това Бяно не се съмняваше.

— Ще позволиш ли, дядо, да го пренесем?

Бяно Абаджи се стресна, извърна се. Край него с калпак в ръце бе застанал един от селяните — живо олицетворение на съчувствие и уважение.

— Да, да, разумява се — каза. — Той трябва да бъде с другите...

Почти нищо не запомни от опелото. Знаеше само, че Златина-Евгения е до рамото му и мислено ѝ беше благодарен — в тази нейна близост усещаше опора, от която особено много чувствуваше нужда... Не намери сили и да помогне при зариването на двата гроба — общия на четниците и отделния на Хаджи Димитър. Само последва примера на жената до себе си и хвърли буца пръст в трапа.

... По-късно, когато слизаха един до друг по склона на Бузлуджа, той ѝ разказа колко я е дирил Найден навред по белия свят.

— Аз не съм в белия свят — отговори му тя простичко, — а извън него. Това го бях решила още тогава, когато скъсах с баща ми и Йосиф.

— Но защо не даде знак поне нему, на Найден?

Преди да отговори, монахинята спря задълго очите си върху него. Старото сърце на Бяно Силдар изтръпна — тези виолетови очи той знаеше отдавна, отдавна преди да се роди Златина...

— Защото се страхувах, татко, че ако Найден ме намери и ми каже само една-едничка дума, ще забравя обител, клетва и смъртния грях на кръвосмешението и ще тръгна, сляпа и покорна, подир него.

Задълго той не намери какво да проговори. А после, бягайки от мълчанието, ѝ разказа за семейството ѝ — за женитбата на Йосиф, за болестта на Евтим, за бягството на бащата и сина, за гибелта им. Златина-Евгения изслуша без видимо вълнение вестта за края на роднините си, прекръсти се и каза:

— Бог ми е свидетел, че не се радвам на смъртта им, макар че може би на двамата дължа нещастията си. Но нека да си призная, че и не скърбя. И ще добавя: може би все пак има божия справедливост, щом са паднали от турска ръка, когато са бягали от своите...

— Да кажа ли някому за срещата ни? — попита Бяно, когато спряха за раздяла.

— Не. По-добре е да ме смятат за мъртва... както досега... Или не — кажи, татко, само на тази, как ѝ беше името, снаха ми...

— Таша Нойкова хаджи Йовкова. — Старият човек не осъзна, че назова снахата по бащино име. — Добър и честен човек е Таша...

— Да. На Таша можеш да кажеш. И ѝ поръчай да се разпорежда с имуществото на баща ми и на Йосиф както тя реши, все едно че аз наистина съм умряла.

— Децата ѝ, роденото и още нероденото, са все пак твои племенници, Златино — напомни старият човек.

— Те са племенници на Златина, татко, но сестра Евгения няма други роднини освен Исус...

Почти в един глас изрекоха думите си за благослов. После монахинята се приведе, целуна лъскавата му и покрита с тъмни петънца десница и някак припряно свърна настрана. Бяно дълго я изпрати с поглед, искаше му се да ѝ махне последен път за сбогом, но тя не се извърна.

[1] Чудомир. Кой е извършил опелото на Хаджи-Димитровата чета. Казанлъшка искра, 30. IX. 1934. Според други източници (напр. З. Стоянов) жертвите са погребани от свещеник Иван Стоянов от с. Хасът (днес с. Крън). ↑

РЕЧНИК НА ТУРСКИТЕ И ДРУГИТЕ НЕПОЗНАТИ ДУМИ

Ага (мн. ч. **агалар**, побългарено **агалари**) — почтително название на турчин.

Аждер — змей, хала.

Алай — полк; същото — място, определено за борба.

Алеат — инструмент на занаятчия; сечиво, оръдие на труда.

Амуджа — „чичо“; презрително прозвище на турчин.

Аркадаш — другар, побратим.

Ашево, ашодая — кухня.

Аян(ин) — местен управител (в малко по-старо време).

Бабаит(ин) — лице, което се представя за юнак, за храбрец.

Баджа — огнище.

Бастисвам — нападам ненадейно; надвивам; прен. — унищожавам.

Белли — явно, открито, ясно.

Биз-бизе — между нас, помежду ни, без външни хора.

Бинбашия — майор; буквално — хилядник.

Биргътлия — еднodynест (за потури.).

Бурозан — медна тръба (за свирене).

Бурунсуз — със сплеснат нос.

Буюрнаме — заповед на висш орган; розпореждане; указ.

Бьолюк — рота (прен. — множество, тълпа); **бьолюкбашия** — ротен командир.

Валия — областен управител; управител на вилает.

Вилает — голяма административна област, разделена на санджаци.

Волентир — доброволец (диалектизирано от френски).

Вулгия (вулия) — дълга кожена торба за храна, която се носи през рамо.

Гаази — победител.

Гаваз(ин) — пазач на сграда, член на охрана.

Гаджал(ин) — презрително прозвище за турчин.
Гарез — яд, злоба, омраза и желание за отмъщение.
Геена — ад, пъкъл (църк.).
Гмеж — множество, тълпа, гъмжило.
Горгобашия — предводител (иронично).
Гъжва — чалма; **гъжвалия** — чалмалия (ирон.).
Гюндулук — надница.
Далдисвам — гмурвам се (във вода); прен. — затъвам в нещо.
Дам — обор.
Дармадан — разхвърляно, съсипано, разнебитено.
Даяк — бой.
Девлет — държава; **девлет-душманин** — враг на държавата.
Делия — луда глава.
Дервиш — мохамедански калугер.
Джамбаз(ин) — търговец (препродавач) на добитък.
Дженабет(ин) — проклетник, вагабонтин.
Джепане — боеприпаси.
Джихад — свещена война.
Джуга — желязо за запречване на врата, на колело на каруца и пр.
Дивит — металическа мастилница с отделение за пера, която се носела на пояс.
Донове — долни гащи.
Дюлюм (дюнюм) — мярка за земя, равна на 920 кв. м.
Еминии — плитки кожени обувки с вирнати носове и без токове.
Ектения — част от християнското богослужение (църк.).
Емир субайъ — адютант.
Забидия — скъперник, стиснат човек.
Забит(ин) — офицер.
Заптисвам — задържам, арестувам.
Зебеци — членове на малоазийско племе.
Зияфет — гощавка, гуляй.
Зулум — насилие, грабеж, обир.
Ибрик — меден или пръстен съд за поливане при миене;
ибрикчия — слуга, който се грижи за ибриците, прен. — нищожен човек.
Измежяр(ин), измижяр(ин) — слуга.

Илчия (елчия) — пратеник, парламентъор.

Истиндак — дознание, следствие, разпит.

Кабахат — вина; **кабахатлия** — виновен.

Кабзамал(ин) — бирник.

Каврък — засукан (обикновено за мустаци).

Кадия — верски и граждански съдия.

Кааза — околия.

Каймакам(ин) — околийски началник, управител на околия.

Капасъз(ин) — нехранимайко, хаймана, безделник.

Караабаджия — производител на аба, който същевременно използва чужд труд, като дава вълна за тъкане на аба срещу заплащане.

Карагъозчия — който разиграва кукли; фокусник, циркаджия, актьор; **карагъозчилък** — циркаджийство, фокусничество.

Касаба — малък град, градец.

Каспети — кожени гащи, употребявани от борците.

Катил — престъпник, убиец.

Каяфет — външен вид, външност; състояние на човек.

Кемер — кесия във вид на кожен пояс за носене на голо около кръста.

Керата — негодник, проклетник (презрително обръщение).

Керванбашия — водач на кервани.

Кеседжия — човек, който убива хора и ги обира; бандит, кръвник, разбойник.

Кириши — одялани греди.

Колагасъ — чин във войската и полицията между капитан и майор.

Колагеле — помози бог (поздрав към човек, който работи).

Колауз(ин) — телохранител.

Колчаклии — (за потури или друга част от облеклото) с гайтанена украса на коленете или лактите.

Кондак — ударник на пушка или пищов; приклад на пушка.

Кондика — летописна книга в църква (църк.).

Кърагасъ — околийски полицейски началник.

Кюлхане — долен човек, негодник.

Кюския — сопа, цепеница; буквално — железен прът за вадене на камъни.

Кятиб(ин) — писар.

Ливанто — одеколон; благоухаеща течност.

Марангоз(ин) — дърворезбар; **марангозан** — украсен с художествена дърворезба.

Махмузи — шпори.

Машал и **машала** — факел, главня.

Меджлис — народно събрание, респ. съвет към областните или околийските управления в Турция след реформите.

Медресе — мохамеданско богословско училище.

Мечет — мохамедански молитвен дом, джамия.

Миллет, милет — народ.

Миралай — полковник.

Михлюз(ин) — ленивец, мързелив човек.

Муавин — помощник (адм.).

Мурабе — война.

Мутвак — лятна кухня.

Мухтар(ин) — селски кмет, старейшина на селото.

Мюдюр(ин) — управител на неголям град, околийски управител.

Мюезин — нисш духовен чин; викач от минаретата, който призовава мюсюлманите за молитва.

Мюжде — вест, новина; награда за онзи, който пръв е съобщил добра новина.

Мюзевир(ин), мюзевирджия — интригант, клюкар; **мюзевирджилък** — интрига.

Мюлязим — подпоручик, лейтенант.

Мютесариф — управител на санджак.

Наиб(ин) — началник на местната полиция; кмет.

Нахия — най-малката административна единица в Турция; община.

Низам — редовна войска; войник от редовна войска.

Онбашия — десетник, началник на десет войника; полицейски началник в малък град.

Пала — вид крива сабя.

Палабуюк — големи (за мустаци).

Палер — вид доброкачествен барут.

Панакида — намазана с восък дъсчица, на която са се учили да пишат у нас преди Освобождението.

Пандур(ин) — стражар-християнин през турското робство.
Пармаклък — ограда на края на балкон или чардак; парапет.
Пастаф — топче плат.
Пезул — вдлъбнатина в стена за поставяне дребни предмети.
Пексимет — сухари.
Пишкин — опитен, сръчен; изпечен, обигран.
Протка — малка вратичка (обл.).
Ракъ-кефи — букв. ракиен кеф, ракиено удоволствие: обикновено времето за аператив преди вечеря.
Редиф — запас; войник от запаса.
Рабош — разцепено на две дръвце; по което бележат с резки сметки, вместо да ги пишат на тефтер.
Салхана — кланица.
Санджак — окръг, административно поделение на вилает (срв. вилает).
Севдаллък — любовчийство; **севдик** — любовник.
Сеймен(ин) — стражар, въоръжен пазач.
Селямлък — мъжкото отделение в мюсюлманска къща, в странноприемница.
Семселе — рода, коляно, фамилия.
Силях — оръжие; **силяхлък** — широк кожен пояс с преградки за оръжие.
Скемле — столче без облегалка, обикновено трикрако.
Суватчия — който отглежда добитък за клане.
Табор — баталион, войсково поделение от няколко роти.
Талим — военно обучение.
Тархана — специално приготвено с подправки тесто, изсушено и стрито за готвене; триеница; каша, приготвена от такова тесто.
Телал(ин), телял(ин) — глашатай.
Теллия — куршум с навита тел за причиняване на по-тежки рани.
Темане — поздрав с допиране на ръката до устата, челото и гърдите.
Тепелик — край на дръжката на пищов.
Терджуман(ин) — преводач.
Терзия — шивач.

Тескере (тезкере) — паспорт; документ, обикновено за самоличност.

Тетик — спусък на огнестрелно оръжие.

Топтан — всички (всичко) на веднъж, на едро.

Торлак — в по-старо време пренебрежително прозвище на представител на „неблагородните“, на простолюдието.

Тутра — султански монограм.

Тюнайдын — добър вечер (поздрав).

Тюфекчия — оръжейник; производител на оръжия; поправяч на оръжия.

Устабашия — първомайстор; главен майстор; председател на някои еснаф.

Учкур — връв или ремък за стягане на гащи или потури.

Хает, хаят — открит трем пред къща.

Хаирсъз(ин) — зъл човек, проклетник.

Халайкиня — жена от харем (думата произлиза от арабската халаик — твар, същество).

Хандзър — свиня.

Хапус — затвор; затворник.

Хелбете — разбира се, естествено.

Херодая — избено помещение, приспособено за живеене; сутерен.

Хесап — сметка.

Хумба — подземен изкоп.

Хурия — вечно млада хубавица в рая, каквато ислямът обещава на правоверните.

Чауш(ин) — старши стражар; подофицер от полицията.

Челеби — господине (така турците се обръщали към по-заможните българи).

Челтакчия — производител на ориз.

Чепкен — вид къса дреха, която може да се носи и с ненадянати ръкави.

Чирен — костена дръжка на нож или ятаган.

Читак — презрително название за турчин.

Шериат — мохамедански религиозен закон, който урежда целокупния живот на човека.

Шишане — стара къса и тежка пушка с широка цев.

Юзбашия — стотник, началник на сто души; капитан.

Юк — товар; бремене.

Юшур — десятък от земеделското производство, събиран в натура.

Ягма — плячка.

Ялия — тлъст.

Янкеседжия — пладнешки разбойник.

Ястъклия — бухнат, с форма на възглавница (за мустаци).

Ясъкчия, ясакчия — телохранител.

Ятаган — голям и извит нож.

Издание:

Цончо Родев. Бурята, 1986

Редактор: Атанас Мосенгов

Художник: Емил Марков

Художник-редактор: Веселин Христов

Технически редактор: Васко Вергилов

Коректор: Жанет Желязкова, Донка Симеонова, Стоянка
Кръстева

Издателство „Христо Г. Данов“ — Пловдив

Печатница „Димитър Благоев“ — Пловдив

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.